B 1,761,332

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVII
1984 Broj 10

Stojan T. Tomić
Titov doprinos teoriji i praksi Partije 1369

Najdan Pašić
Biti na kormilu 1382

Ciril Ribičič
Aktuelni problemi izbora u delegatskom sistemu 1396

Milivoje Vujačić
Uzroci i posledice neracionalnih i promašenih investicija 1411

Ivan A. Rankov
Dva lica deviznog bilansa Jugoslavije 1437

Ogledi

Džemal Sokolović
Kapital, razmjena i kooperacija 1449

Osvrti

Vladimir Vujčić
O suštini samoupravne demokracije 1468

Božidar Kićović
Glavni pravci akcije nesvrstanih 1497

Polemike

Miladin Korać
Branko Horvat: »Politička ekonomija socijalizma« 1504

Prikazi 1531

Digitized by Google

Содержание

Стоян Т. Томич
Вклад Тито в теорию и практику Партии 1369

Найдан Пашич
Стоять у руля 1382

Цирил Рибичич
Актуальные проблемы выборов при делегатской системе 1396

Миливое Вуячич
Причины и последствия нерациональных и ошибочных капиталовложений 1411

Иван А. Ранков
Двуликий валютный баланс Югославии 1437

Очерки

Джемаль Соколович
Капитал, обмен и кооперация 1449

Обзоры

Владимир Вуйчич
К сущности самоуправленческой демократии 1468

Божидар Кичович
Главные направления действий неприсоединенных к блокам 1497

Полемики

Миладин Корач
Бранко Хорват: „Политическая экономия социализма" 1504

Рецензии 1531

Contents

Stojan T. Tomić
Tito's Contribution to the Theory and Practice of the Party 1369

Najdan Pašić
To Be at the Helm 1382

Ciril Ribičič
Current Problems in Elections in the Delegate System 1396

Milivoje Vujačić
The Causes and Consequences of Irrational and Faulty Investments 1411

Ivan A. Rankov
Two Sides of the Foreign Exchange Account of Yugoslavia 1437

Essays

Džemal Sokolović
Capital, Trade and Industrial Cooperation 1449

Surveys

Vladimir Vujčić
Concerning the Essence of Self-managing Democracy 1468

Božidar Kićović
The Main Courses of Action of the Nonaligned 1497

Polemics

Miladin Korać
Branko Horvat: »The Political Economy of Socialism« 1504

Reviews 1531

Digitized by Google

Stojan T. Tomić

Titov doprinos teoriji i praksi Partije

(Teorijsko-metodološko zasnivanje istraživanja)*

Istražiti Titovu koncepciju Partije, teorijski i metodološki zasnovati takvo dugoročno istraživanje na kome će se okupiti veliki tim naučnih istraživača iz Jugoslavije, dakle, jedno takvo istraživanje nameće mnogobrojna pitanja kao prethodne radnje i neophodne pripreme, na čemu se već nekoliko godina radi.

Prethodno postavljena pitanja (naučne, teorijske i metodološke naravi) mogu da pomognu istraživačima u izboru i trasiranju pristupnih puteva, u izboru i provjeri jedinica analize, a sve u namjeri da se i pravilno postavi generalno pitanje i na njega potraži istinit odgovor (a to pitanje u Projektu glasi: u čemu se sastoji Titova koncepcija Partije, odnosno Titov doprinos teoriji i praksi jedne partije kao što je KPJ, danas SKJ?).

Iz mnogobrojnih pitanja naznačenih u jednom projektu za početak naše rasprave odabrali smo samo nekoliko, a ovde ističemo neka pitanja kao što su:

* Riječ je o međurepubličko-pokrajinskom projektu »Titov doprinos savremenom socijalizmu i marksizmu«, u okviru kojeg se istražuje devet tema, među kojima je i tema »Titova koncepcija Partije« koju istražujemo u Institutu za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, a koju sufinansira SIZ za nauku BiH. Uvodno obrazloženje projekta je sadržano u ovom napisu, uz djelimičnu dopunu za publikaciju.

Digitized by Google

1) Kakav je odnos između djela i riječi o djelu, odnosno u čemu su specifičnosti odnosa između jednog revolucionarnog djela i riječi o tom djelu?

2) Kako u prethodnoj, pripremnoj fazi otkriti, selekcionisati i naznačiti — teorijski i metodološki — sve ili glavne segmente — jedinice istraživanja kako bi se izbjegla opasnost da želimo jedno, a u koncept analize uvodimo nešto sasvim drugo, odnosno kako istraživačkom mrežom zahvatiti sve značajne činjenice?

3) Kako u istraživačkom konceptu i procesu što je moguće više uvažiti veoma složene odnose između ličnosti i istorije, između ličnog doprinosa jedne ličnosti jednoj istoriji, odnosno ne samo kako to uvažiti, nego i kako te odnose u istraživanju operacionalizirati, a sve u namjeri da ne istražujemo istoriju jedne partije, zemlje, ličnosti, nego doprinos jedne ličnosti određenom segmentu istorije?

4) Prethodno pitanje upućuje na još jedno koje glasi: kakav je odnos između sposobnosti revolucionara i sposobnosti jedne revolucionarne partije ili kako u istraživačku koncepciju uvesti dimenziju sposobnosti ličnosti i pokreta, organizacije?

5) U svakom vremenu, ličnosti, pokretu, zbivanju nalazi se ponešto opšte, dosta onoga što je specifično i pojedinačno, što istraživača upućuje na još jedno istraživačko područje, na još neka pitanja kao što su: teorija o specifičnostima, (puteva, metodâ, oblikâ) i Tito u specifičnostima, u specifičnim uslovima, Tito kao teoretičar specifičnih uslova.

6) Promjene (inovacije) i kontinuitet — kako se radikalnim promjenama održava kontinuitet i stvara diskontinuitet u jednom prostoru i u jednom vremenu, u dvoličnom istorijskom vremenu i bremenu s kojima se suočava Tito i Partija, revolucija i samoupravljanje.

Naznačenim pitanjima nije iscrpljena, nego samo najavljena lista opštih pitanja, iza koje slijede mnogobrojna posebna pitanja.

*

Nakon što jedna velika istorijska ličnost, kao što je to Josip Broz Tito, ili jedna revolucionarna partija, kao što je to Komunistička partija Jugoslavije (SKJ), završe veliko istorijsko, graditeljsko djelo, kao što je narodnooslobodilačka borba, odnosno socijalistička revolucija naroda i narodnosti Jugoslavije — uspostavljaju se posebni odnosi između djela i riječi o djelu, nastaju ili mogu nastati nesporazumi na toj relaciji, što socijalnim istraživačima i analitičarima pričinjava posebne, dodatne teškoće. Specifičnosti odnosa između djela i riječi o djelu ispoljavaju se tako što se obično čine dvije neoprostive greške: prvo, velika djela ostaju bez prave riječi o djelu i, drugo, riječi (neadekvatne, nepotpune, neistinite) oštećuju velika djela, vrijeđaju djela i graditelje,

Digitized by Google

tvorce, arhitekte revolucije i samoupravljanja. Jugoslovenska revolucija još nije čula punu riječ o sebi (mada su već izrečene riječi vrijedne pažnje, napisane knjige), a već su neke riječi počele da vrijeđaju djelo revolucije i samoupravljanja, da kleveću, izvrću i prevrću kosti junakâ, koji su zaista činili junačka djela. U svoje spise (kao što su sjećanja, referati, romani, filmovi, drame, pjesme, ispovijesti), umjesto pravih junaka, koji su činili prava junačka, revolucionarna i samoupravna djela, pojedini autori stavljaju svoje »junake« bez junačkih djela (Marks), a zlodjela proglašavaju za djela. Oni koji žele da sačuvaju velika djela od velikih, pa i malih uvreda, dobro znaju da je gotovo podjednako štetno i dodavanje i oduzimanje (da se poslužimo matematičkim terminom) — kako dodavanje junacima revolucije i samoupravljanja nečeg što oni nisu činili tako i umanjivanje onog što su zaista učinili. Sami po sebi, i revolucija i samoupravljanje, kao i junaci revolucionarnog i samoupravnog doba i hoda, dovoljno su veliki da im ne treba ništa dodavati, ali ni oduzimati, ne treba ništa uljepšavati, ali ih ne treba ni prekorevati niti skrnaviti. Osobito to ne treba činiti prema KPJ (SKJ), niti prema Josipu Brozu Titu i njegovim saborcima i saradnicima, jer su oni, svak na svoj način, u granicama svojih ljudskih i istorijskih mogućnosti, činili ono što su mogli, znali i umjeli. U konkretnom slučaju, u prilici kada konzorcijum institutâ iz Jugoslavije istražuje Titov doprinos savremenom socijalizmu i marksizmu (u cjelini), odnosno Titovu koncepciju Partije, Josipu Brozu Titu ne treba ništa ni dodati ni oduzeti, jer bi tako istraživači činili ono što ne bi trebali niti bi smjeli činiti: na taj bi način Titova djela i doprinos ostali bez istinske riječi ili bi neke iskazane riječi povrijedile Titovo veliko djelo i njegov doprinos.

Pošto smo učinili ove napomene o odnosu između djela i riječi o djelu, u konkretnom slučaju naučne misli o doprinosu jedne velike ličnosti, ostaje da se sagledaju dvije skupine pitanja, problema i dilema o kojima treba voditi rasprave u fazi teorijske i metodološke pripreme i edukacije, u fazi pripreme i teorijske i metodološke opreme projekta i edukacije istraživačâ.

Prva skupina pitanja odnosi se na teorijsku naznaku i lokaciju svih ili glavnih segmenata — jedinica istraživanja, a druga skupina ukazuje na veoma složene odnose između ličnosti i istorije, između ličnog doprinosa jedne ličnosti jednoj istoriji, između sposobnosti revolucionarâ i revolucionarne partije da započnu i do uspjeha privedu jedno djelo.

U idejnom projektu koji je stavljen na javnu, naučnu raspravu i društveno-političku ocjenu i procjenu mi smo pokušali da odgovorimo na postavljena pitanja, odnosno nagovijestili smo moguća rješenja. Naznačili smo istraživačke oblasti, obilježili neke jedinice istraživanja, ukazali na dileme, istakli teze i hipoteze koje treba verifikovati u istraživačkom procesu. Istraživačke dionice koje čine cjelinu naznačene su u sljedećim naslovima: »Tito i dijalektika Partije i revolucije«, »Inovacije i modernizacija Partije

Digitized by Google

— promjene društva, promjene u društvu i promjene u Partiji«, »Klasni karakter KPJ (SKJ), »Partija i ideologija — idejno sazrijevanje KPJ«, »Aktivnosti i uticaj Partije — sadržaj, oblici i metodi aktivnosti i uticaja«, »Rukovodstvo i rukovodeći kadrovi Partije — Titova koncepcija organizacije radnika i profesionalnih revolucionara«, »Titov doprinos likvidaciji frakcija u Partiji«, »Demokratski centralizam — odnosi između slobode i discipline u Partiji«, »Komunistička kritika i samokritika — Titovo shvatanje kritike i samokritike«, »Marksistička ideja i koncepcija o kolektivnom odlučivanju, radu i odgovornosti u Partiji — Titov doprinos i inovacije«.

U sklopu naznačenih oblasti i tema nalaze se mnogobrojne podteme koje je, možda, trebalo posebno izdvojiti kao teme o kojima se može voditi rasprava kao i o svim drugim pitanjima. Naznačena je potreba i mogućnost i drugačijeg označavanja tema i istraživačkih oblasti; ostavljena je puna naučna autonomija istraživačima da i drugačije definišu pitanja i odaberu jedinice analize, uz obavezu pridržavanja i potpunog uvažavanja usvojenog predmeta istraživanja (u čemu se sastoji Titova koncepcija Partije).

Tako smo označili prvu skupinu pitanja. Drugo istraživačko područje, koje je integralni dio prvog, posvećujemo sposobnostima revolucionarâ i revolucionarne partije, sučeljavamo Titove sposobnosti sa sposobnostima Partije da izvede revoluciju i uvede samoupravljanje.

To je izuzetno važno i složeno pitanje koje očekuje širu raspravu, kao i elaboraciju u istraživačkom projektu za ovu priliku. Biće dovoljno da nagovijestimo i započnemo raspravu o tome, da istaknemo nekoliko pitanja, odnosno da pažnju istraživačâ usmjerimo na označene dvije skupine pitanja.

Prvo pitanje glasi: kako u istraživačku koncepciju uvesti sposobnosti revolucionarâ i revolucionarne partije, odnosno kako istraživati fenomen sposobnosti ličnosti i organizacije. To je teorijski i metodološki, a i ideološki i politički veoma složeno i osjetljivo pitanje, tim prije što je ovdje riječ o naučnom istraživanju, a svaka autentična nauka traži ne ono što je poznato, nego ono što je nepoznato, što je skriveno (Bašlar). Nadalje, ovdje je na poseban, rekli bismo, pojačan način izražen takozvani ljudski i egzistencijalni koeficijent (Ž. Gurvič) tako što smo svi mi emotivno vezani za Tita, kao što je i Tito bio vezan za nas, pa je dosta teško sučeliti vrijednosne sudove sa sudovima stvarnosti, riječju, to je veoma odgovoran i složen posao.

Poznato je da se između revolucionarâ i revolucionarne partije uspostavljaju mnogobrojni i veoma složeni odnosi, koje je dosta teško definisati i u jednom istraživanju zahvatiti. Reći da partija revolucije kuje, kali i čeliči revolucionara, a da revolucionari čine svoju partiju, pomoću koje će izvesti revoluciju, nije dovoljno za definisanje predmeta istraživanja. Ostaje, dakle, da se traga za onim mnogobrojnim nitima koje čine mrežu odnosa između partije revolucije i vođa i vojnikâ partije, da se izabere

Digitized by Google

ona jedinica analize koja će obuhvatiti obilje činjenica i manifestacija oblikâ ispoljavanja činjenica, pomoću kojih i oko kojih se obrazuju istraživačke sadržine.

Neophodno je u projektu najaviti pojedine jedinice analize koje istraživača mogu da navedu na ono bogatstvo odnosa između dvije vrste sposobnosti — onih koje ima revolucionar i onih koje ima partija revolucije.

Veoma je teško iskazati, a još teže istražiti kada, kako i pod kojim uslovima dolazi do međusobne interakcije naznačenih sposobnosti, do stimulacije (destimulacije) dvije vrste sposobnosti — lične i institucionalne, one koje stiče i ističe pojedinac i one koje stiče i ističe institucija, organizovana snagama mnogobrojnih osviješćenih pojedinaca.

U svemu tome je najteže ustanoviti koliko u tome ko učestvuje, prima, daje i dobija — koliko pojedinac, a koliko organizacija, koliko darovit i talentovan pojedinac daje organizaciji i čini je sposobnom, a koliko sposobna organizacija daje pojedincu i od njega stvara talent. Na razmišljanja o tome navodi nas sam naslov i predmet istraživanja — koliki je Titov doprinos Partiji, u čemu se sastoji njegova koncepcija Partije, podrazumijevajući sve ono što je Partija dala Titu kao mladom metalskom radniku, što nije predmet našeg istraživanja.

Naša razmišljanja počinjemo sučeljavanjem i integrisanjem sposobnosti revolucionara i sposobnosti revolucionarne partije.

Za definisanje predmeta istraživanja (u čemu se sastoji Titova koncepcija, teorija, misao Partije) neophodno je potrebno razmotriti i u istraživački proces uvesti dvije bitne Titove osobine, dvije Titove sposobnosti, koje su povezane s osposobljavanjem Partije za revoluciju i samoupravljanje. U Titu su podjednako razvijene dvije sposobnosti — sposobnost za teorijsku i političku analizu i sposobnost za realizovanje teorijskih stavova i revolucionarnih ideja. Tito u isto vrijeme i naporedo vrši teorijske analize i realizuje ono što teorija pokazuje i na što ukazuje. Između njegovog analitičkog i praktičnog, revolucionarnog rada i djelovanja uspostavljeni su prisni, integrativni odnosi. Nema u istoriji mnogo takvih velikana, ličnosti u kojoj su objedinjene navedene dvije sposobnosti. Bilo je velikana u oblasti teorije i teorijske političke analize, ali oni nisu posjedovali sposobnost realizovanja teorijskih, ideoloških i političkih sugestija. Na drugoj strani, bilo je vrsnih političkih praktičara, ali oni nisu bili tako sposobni u oblasti analize, teorijske sinteze.

Naša uvodna napomena o Titu kao marksisti-teoretičaru i analitičaru i kao velikom kreatoru i praktičaru-revolucionaru u oblasti realizacije jedne revolucionarne politike može da bude osnov ili povod teorijskog i metodološkog zasnivanja istraživačkog projekta, i to tako što će u istraživanju Titove koncepcije Partije razviti dvije istraživačke dionice, koje će činiti cjelinu. Jedna dionica će biti posvećena Titovim teorijskim dometima o Partiji, njegovim teorijskim doprinosima teoriji Partije, a drugu dionicu

Digitized by Google

ćemo locirati na područje realizacije, na Titov doprinos stvaranju, odnosno ozdravljenju Partije i njenom pripremanju za izvođenje revolucije, za izgradnju zemlje i za razvoj samoupravljanja.

Prema rečenom, istraživaćemo dvije podjednako važne dimenzije Titove kreacije — teorijsko-ideološku i revolucionarno-praktičnu. Titova teorijska, ideološka i politička misao i analiza ukazuju na strategijske, dugoročne pravce djelovanja, a revolucionarna praktična, konkretno-istorijska Titova djelatnost čini to da teorija i ideja ne postanu i ne ostanu »nedjelatna misao«. Bilo je, a i danas u komunističkom pokretu ima dobrih ideja, ali su one ostale »nedjelatne«, kao što je bilo i dosta revolucionarne prakse, ali bez dobrih ideja, bez teorije i strategije, što je praksu ostavljalo u ćorsokaku. Titova revolucionarna praksa nije, kao kod nekih, bez adekvatnih ideja, niti su ideje bez odgovarajuće revolucionarne prakse.

U određenim istorijskim okolnostima (1928, 1937) u ne tako za revoluciju sposobnoj i osposobljenoj partiji, djeluje veoma sposobna ličnost — Josip Broz, ličnost koja najavljuje novo doba i novi tip partije koja će riješiti pitanja nadolazećeg novog doba.

Titovi nagovještaji (1928. i kasnije) mogu se danas »izvan svake sumnje uzeti kao historijski datum KPJ« , mada su u ondašnjim trenucima smatrani »prolaznom epizodom«, a Titova zagrebačka linija (25—26. februar 1928), formulisana u nekoliko jasnih tačaka, djeluje kao »predstavnik onih partijskih elemenata koji će Partiju izvesti iz očajnog bankrotiranog stanja na rubu raskola i rasula, obnoviti njene podrovane kadrove i stvoriti discipliniranu avangardu pod barjakom proleterskog jedinstva i solidarnosti« (M. Krleža).

Nije bilo nimalo lako naći se — kako Krleža kaže — »na čelu komunističkog pokreta osuđenog na smrt« i razjedinjenog frakcijskim borbama. U tako teškoj situaciji Titove sposobnosti transformišu se na sposobnosti pokreta i Partije, i obrnuto: osposobljena Partija i radnički pokret stavljaju Tita na listu istorijski markantne ličnosti, koja gradi partiju revolucionarnog tipa i izvodi revoluciju, uvodi samoupravljanje.

Sve što je revolucijom i samoupravljanjem stvoreno nije djelo jedne ličnosti, nego cjelokupnog pokreta, u kojem ličnosti zauzimaju vidno mjesto. »Socijalistička pobjeda 1945. nije, dakako, isključivo Titovo lično djelo, jer su tu političku pobjedu milijuni platili svojom glavom i svojom krvlju, ali opet je istinito i to da je ta definitivna i odlučna politička pobjeda vezana uz ime čovjeka koji se na čelu pokreta do te pobjede borio kao sekretar CK postojano i istrajno punih devetnaest godina.

Logično je i razumljivo kada se govori kako prilike i odnosi socijalnih i ekonomskih snaga stvaraju historiju, ali je, opet, istina i to da u historiji nije bilo nikada ni jednog događaja većeg stila a da nije povezan s pojavom i ulogom neke markantne izuzetne ličnosti, a historijska uloga markantne i izuzetne ličnosti plaća se krvavo i samozatajno« (M. Krleža).

Digitized by Google

Sve što je naprijed rečeno upućuje nas da razmislimo o tome kako ćemo (a ne da li ćemo) u istraživačku koncepciju uvesti i razviti jednu dionicu posvećenu Titu kao kreatoru i Titu kao realizatoru partije novog, Lenjinovog tipa, ali u novom vremenu, u drugačijim uslovima i sa dosta inovacija (i u odnosu na Lenjina).

O tome se razmišljalo i raspravljalo u početnoj fazi utvrđivanja ovog projekta, kada su postavljena i ovakva pitanja: Titov pristup revoluciji sa stanovišta političke revolucionarne organizacije radničke klase (poređenje Lenjinovog i Titovog pristupa, sličnosti i razlike), šta je tu reprodukcija, a šta kreacija, kada se može govoriti o Titovoj koncepciji partije, a kada o realizovanju marksističke koncepcije i teorije partije u različitim uslovima.

Pošto odgovore na postavljena pitanja može dati istraživanje, i to komparativno, to je u istraživačkom projektu sugerisano šta i kako to učiniti, koje Titove radove (tekstove) sučeliti sa radovima drugih autora i revolucionara, prije svega Marksa, Engelsa i Lenjina, zatim sa radovima kasnijih autora, sve do današnjih, savremenih.

Treba o svemu tome raspravljati i zauzeti stav, tražeći one teorijske tačke u međunarodnom komunističkom svijetu sa kojima ćemo upoređivati Titov doprinos. Nemamo namjeru da Titu dodajemo ništa što nije njegovo, jer njemu ne treba ništa dodavati — on je dovoljno velik, kao i njegov doprinos. Ali ćemo, isto tako, voditi brigu da ne izostavimo neki Titov doprinos, jer bi to bio i ljudski, a i naučni, profesionalni grijeh. Istraživačima će trebati dosta naučne, zanatske vještine i društveno-političke opreznosti da spoznaju u čemu se sastoje Titove inovacije na svim područjima, pa i na području njegove koncepcije Partije. U KPJ (SKJ), revoluciju i socijalizam Tito unosi mnogobrojne inovacije i revolucionarne i samoupravne orijentacije.

Tito je išao sa vremenom i ispred vremena, pa je on tvorac i savremenog socijalizma, posebno savremene partije. On je pogledom u budućnost rješavao pitanja sadašnjosti, boreći se sa ogromnim negativnim naslijeđem prošlosti u svim, pa i u organizacionim sferama, u oblasti organizacije revolucije i socijalizma. Titov doprinos je u tome što je koncipirao i realizovao savremenu (savremeniju) viziju socijalizma u jednoj zemlji. Svakako, uz pomoć osavremenjene organizacije avangarde i u njoj profesionalnih revolucionara. Samim tim Tito je otvorio dva izazova: socijalistički izazov i izazov socijalizma, izazov Partiji da se preporodi i partijski izazov proleterskim i neproleterskim masama da izvrše čin revolucije i samoupravljanja.

Sve što smo rekli poznato je i priznato, pa se postavlja pitanje kako to prevesti na metodološki, istraživački nivo?

U sadašnjoj fazi spoznaje nameću se mnogobrojne ideje, ideje o kojima treba razmišljati — da li ih uključiti i kako ih uključiti u istraživački koncept. Za početak rasprave može se razmišljati o jednoj (ali ne i jedinoj) oblasti Titovih inovacija koju bismo

Digitized by Google

označili posebnim terminom. Riječ je o *specifičnom načinu*, o posebnom pristupu i metodu Titovog djelovanja u sudbonosnim trenucima (1928, 1937, 1941, 1948). Tito na poseban način govori o velikim temama toga vremena, na poseban način i vjeruje i revolucionarno djeluje; on o velikim temama govori, reklo bi se, jednostavno, za predmet rasprave i revolucionarne akcije bira naoko sitna i jednostavna pitanja.

Da bi Partija (SKJ) vodila i predvodila, ona je savladala sopstveno zaostajanje (organizaciono, idejno i drugo). O tome Tito stalno vodi brigu, i to u uslovima (svjetskim) kada mnoge komunističke partije održavaju takozvani organizaciono-institucionalni konzervativizam. I u tome se sastoji Titov doprinos — što nas u ovoj fazi spoznaje upućuje na to da predmet istraživanja definišemo tako što ćemo analizirati:

1) Titovu stvaralačku primjenu poznatih stavova o Partiji na specifične uslove, kako bismo sagledali gdje se i koliko se zaista radi o primjeni poznatog, opšteg na specifične uslove (a koliko se tako radilo samo da bi se izbjegla osuda i preran sukob sa Kominternom i Staljinom);

2) Titov doprinos teoriji specifičnih uslova; Tito kao *teoretičar specifičnih uslova*, što ima i nešto širi značaj (riječ je o specifičnim uslovima prema kojima i za koje treba graditi i specifičan tip komunističke organizacije);

3) Titove teorijske i druge inovacije o Partiji. Titova sveukupna misao, pa i misao o Partiji, svojevrsna je i specifična reakcija na savremene uslove — na krizu politike (Kominterne i komunističkih partija u svijetu), kao i na opštu političku krizu. Da bi došao do izvjesnih inovacija, Tito se sukobio sa postojećim institucionalnim i idejnim konzervativizmom u komunističkom pokretu. Takav konzervativizam proglašava Tita za devijanta, za revizionista, a Tito smjelo razvija svoje inovacije, što drugima liči na devijacije. Titove inovacije i jesu »devijacije« u odnosu na birokratske koncepcije partije i socijalizma.

Eto, tako su se u političkom životu Jugoslavije sučelile i integrisale sposobnosti jedne izuzetne ličnosti i sposobnosti jedne revolucionarne komunističke organizacije.

Bio je to dugotrajan proces i period od nekoliko decenija, u kome se postepeno sučeljavaju i razvijaju sposobnosti jedne ličnosti i jedne partije. Dinamika razvoja, promjena i sučeljavanja osobina jednog radnika, koji postaje revolucionar i vođa, i jedne partije koja se postepeno oslobađa socijaldemokratskih, malograđanskih, sektaških, frakcionaških, birokratskih slabosti, dakle, evolucije razvoja, promjena i interakcija između jedne ličnosti i jedne organizacije — svakako je tema za sebe, koja se za sada može naznačiti neadekvatnim naslovom: *Polazne (1919) i razvojne oznake Titove ličnosti i radničkog i komunističkog pokreta* — udio ličnosti u formiranju pokreta i organizacije pokreta (KPJ — SKJ) i organizacije u ispoljavanju sposobnosti jednog revolucionara

Digitized by Google

(odnosi između ličnosti i pokreta na primjeru KPJ i Josipa Broza Tita).

Kao profesionalni revolucionar, Tito je sličan velikim revolucionarima Lenjinovog tipa, ali je po mnogo čemu i specifičan. *Specifičan način Titovog djelovanja u koncipiranju Partije* takođe je posebna tema. Mnogi su revolucionari, kao i Tito, vodili borbu protiv frakcija i unutarpartijske birokracije, analizirali, realizovali zaključke, upadali u zamke i izvlačili se iz njih, ali je, i pored mnogih sličnosti, Tito i ovdje specifičan. Ta je specifičnost kontinuirana — od 1928. do 1937, 1941, 1948. i 1971. godine i kasnije. Tita i Partiju stalno prate mnogobrojne neizvjesnosti i u tim neizvjesnostima, reklo bi se, ništa nije sigurno osim borbe (protiv frakcija, izdaja, 1948. protiv staljinizma, a protiv nacionalizma i drugih devijacija 1971). Tito prevladava neizvjesnosti i vodi borbu na njemu specifičan način, na način koji će ga dovesti do pobjede i onda kada pojedine bitke gubi. On pokazuje naročiti smisao i razvija poseban metod u borbi sa ljudima koji idu protiv njega i Partije (nastoji da ih ponovo okupi oko Partije), a kada u tome ne uspijeva (uvijek), on se prema njima opet ponaša na osoben način. Za sad je taj Titov osoben način lakše pojmiti pomoću intuicije, a teže ga je objasniti pomoću *ratia*. Tito je postao vođa komunističkog pokreta i organizacije (KPJ) na osobit način, izbjegavajući dva standardna obrasca: on sebi nije prisvajao pravo da druge vodi, najmanje da ih uči. On je revolucionarno djelovao i vjerovao i tako je dugo okupljao ljude oko sebe i Partije; on je na poseban način i vodio i učio, njegov osoben način revolucionarnog vjerovanja (učenja, ubjeđivanja) i praktičnog djelovanja doveo je Tita do nivoa vođstva, do predvodnika jedne avangarde.

Mijenjala su se vremena u kojima je Tito vjerovao i djelovao, ali u toj promjeni Tito djeluje na dvostruk način: *u svim promjenama on održava revolucionarni kontinuitet Partije i vrši promjene.* Tito transformiše i modernizuje Partiju, od Partije formira Savez komunista Jugoslavije, ali istrajava u revolucionarnom kontinuitetu na savremen način. On rješava neriješene probleme prošlosti, gradi savremenu sadašnjost, a sve to sa stanovišta budućnosti. Tako je Titova partija (KPJ) postala i ostala savremena partija, što mnogim kompartijama nije uspjelo. Titov pogled u budućnost pomogao mu je da prevlada nagomilane probleme prošlosti i zatečene sadašnjosti. Tako su Tito i Partija uvijek ostajali mladi i svježi — pokret, Partija i Tito su s protekom vremena postajali iskusniji, zreliji, ali nisu dopustili da ostare. Tako su Titova Partija i koncepcija socijalizma osvajale mlade, a mladi su osvajali Partiju i socijalizam.

To je još jedna inspiracija i tema za istraživanje — spasavanje Partije i pokreta od konzervativizma, od jednostranih uspomena na prošlost, bez smjelih pogleda u budućnost.

Prelazeći s prvog na drugo istraživačko područje — na posebne teme, zadržaćemo se samo na jednoj temi koju bismo u istraživanju označili: Tito i dijalektika Partije. U ovom istraživanju treba

Digitized by Google

saznati kako iz teorije revolucije i samoupravljanja izvire teorija partije (revolucije), odabirati ona pitanja oko kojih možemo locirati istraživanje dijalektike revolucije i revolucionarne partije i Titov doprinos svemu tome. Evo nekih od tih pitanja:

1) Problem i uloga manjine i većine u revoluciji i lokacija partije između manjine i većine, između revolucije manjine i revolucije većine.

2) Dileme oko kadrovske ili masovne partije nakon okončanja oružane faze revolucije, a u svjetlosti rasta, stagnacije, krize i razvoja demokratije i samoupravljanja, odnosno masovnog učešća u upravljanju društvom.

3) Diferencijacije između revolucija (građanskih, socijalističkih) i unutar revolucija (socijalističkih) i njihov uticaj na izbor koncepcije partije.

Iz teorije revolucije (socijalističke) proističe i teorija partije (revolucionarne, komunističke).

Koncepcija revolucije neposredno utiče na koncepciju partije revolucije. Nadalje, aktuelnost revolucije formira mnogobrojna aktuelna pitanja partije. Pomjeranjem socijalne revolucije na političku revoluciju (socijalnog na politički sadržaj) pomjeraju je i proleterske partije u pravcu suvišnog naglašavanja političkog karaktera partije proletarijata.

Tako se između revolucije i partije uspostavlja svojevrsna dijalektika koja, pored opštih zakonitosti, ima i svoje specifičnosti (sovjetska, jugoslovenska, kineska, kubanska, alžirska i druge revolucije). Tito transformiše opšte zakonitosti dijalektike revolucije i partije na poseban nivo, na jugoslovensko socijalno i političko tlo. On dosta rano savladava zakone dijalektike socijalističke revolucije i ugrađuje ih u avangardnu organizaciju (KPJ), a avangardna organizacija savladava zakonitosti jedne revolucije.

Poznato je da su sve dosadašnje revolucije — buržoaske i socijalističke, bilo da su one revolucije manjine (buržoaske) ili većine (socijalističke), računale manje ili više na političko učešće (na participaciju) naroda u revoluciji i na masovnu podršku nakon revolucije. Za socijalističke revolucije je ostalo sporno pitanje kako će to učešće izgledati nakon oružanog sukoba — u obliku samoupravljanja ili u nekom tradicionalnom načinu — u vidu masovne socijalističke političke demokratije, koja je po mnogo čemu slična političkoj participaciji, pa i građanskoj političkoj demokratiji. Odgovor na to pitanje će uticati na izbor koncepcije partije poslije oružane revolucije. Poznato je da su jugoslovenski komunisti odabrali socijalističko samoupravljanje kao oblik učešća naroda u odlučivanju, a samoupravna orijentacija će tražiti i reorganizacija KPJ u Savez komunista Jugoslavije. Ostale socijalističke zemlje ne vrše radikalniji preobražaj i modernizaciju partije i ne uvode samoupravljanje. Država (socijalistička) i komunistička partija (u tradicionalnom obliku) imaju glavnu ulogu u društvu, pa i u sferi odlučivanja. Tradicionalni oblik države u

Digitized by Google

socijalizmu (država koja ne odumire) i partije ograničavaju masovno učešće naroda u javnom, osobito u privrednom životu. I ovdje SKJ i Tito idu obrnutim putem.

Dijalektika buržoaskih revolucija ispoljavala se na sljedeći način: njihov je »zajednički oblik... bio taj da su sve one bile revolucije manjine...«, čak i onda »kad je većina učestvovala u njima«, pa su one radile »svjesno ili nesvjesno — samo u korist manjine«. Tako su građanske revolucije definisale svoj stav prema većini i manjini: učešće većine u revoluciji samo je sredstvo buržoaske klase, sredstvo pomoću koga ona želi da feudalnu klasu obori s vlasti i da tu vlast sama prigrabi. Nakon završetka građanske revolucije većina učesnika u njoj postala je smetnja interesima manjine (buržoaske), pa ih treba čim prije potisnuti iz političkog života ili njihovo učešće svesti na strogo kontrolisani minimum.

Sve to, naravno, utiče na obrazovanje profila građanskih političkih partija (kao izbornih, elitističkih, kao partijâ manjine koje će povremeno osvajati i zavoditi većinu — prilikom izbora).

Sasvim je drugačije stanje socijalističkih revolucija i komunističkih partija u njima, pa se može kazati sljedeće: u mjeri u kojoj su prisutne razlike između buržoaskih i socijalističkih revolucija prisutne su i razlike između stavova tih revolucija prema manjini i većini, to jest prema učešću naroda u političkom životu, naročito prema odgovoru na pitanje kakva treba da bude komunistička partija — masovna ili kadrovska.

I ovdje progovara dijalektika socijalističkih revolucija, koje su »vođene doduše od manjine, ali ovog puta ne u interesu manjine, nego u istinskom interesu većine«. Predvođene avangardnom manjinom socijalističke revolucije nastoje da i nakon oružane pobjede zadrže učestvovanje većine u političkom životu. U tome se socijalističke revolucije razlikuju od građanskih (naravno, ne samo u tome). Građanske revolucije, kako smo istakli, nastoje da se čim prije otarase pretjeranog i nepoželjnog učešća većine, a socijalističke nastoje da zadrže i još više prošire njeno učešće.

Diferencijacija nastaje ne samo između građanskih i socijalističkih revolucija, nego i unutar izvedenih socijalističkih revolucija, što će biti od značaja i za našu temu.

Dok su do sada izvedene socijalističke revolucije uglavnom jedinstvene u tome ko treba (odnosno ne treba) i u kom obimu da učestvuje u pripremi i u oružanom dijelu revolucije, ne bi se moglo reći da imaju jedinstven stav u pogledu učešća i nakon oružane pobjede.

Međutim, dok socijalističke revolucije imaju jedinstven stav o navedenom pitanju, one zauzimaju veoma različit stav prema samoupravljanju (i gotovo isti stav prema političkom učešću masa uoči i u toku oružanog sukoba).

Socijalistička revolucija kao temeljna stvar (»revolucija je temeljna« — Engels) počinje temeljno mijenjati stavove ranijih

Digitized by Google

revolucija prema učesnicima u revoluciji, koja se u novim uslovima ne može zadovoljiti ni modelima oružane participacije niti obrascima vanpartijskog masovnog učešća (Staljinovog i sličnog modela). Već poodavno je prošlo »vrijeme iznenadnih prepada, revolucija koje su izvodile male svjesne manjine na čelu nesvrstanih snaga« i nastupio je i nastupa period teorijom i »iskustvom opamećenog proletarijata«, seljaštva i drugih socijalističkih slojeva, koji su sve više sposobni i koji sve više žele da se bave revolucijom i samoupravljanjem, jer je to mnogo bolje nego da se njima bavi revolucija i državna uprava. Nadalje, pošto se u revoluciji »radi o potpunom preobražaju društvene organizacije«, a ne o djelimičnom, ne samo o političkom ili pravnom preobražaju, »tamo mase moraju same uzeti učešće, one moraju shvatiti o čemu se radi, za što zalažu svoje živote« (Engels).

Sve to pred partiju komunista nameće mnogobrojna pitanja, kao što su, na primjer: kako izvori i izbori različitih teorija i koncepcija revolucije, političke participacije i samoupravljanja utiču na izbor odgovarajuće koncepcije komunističke partije kao organizacije.

Da bi se krenulo ka revoluciji, trebalo je pripremiti se za takav temeljni prevrat, trebalo je osposobiti avangardu, komunistički odred, koji će voditi i predvoditi ljude u revoluciji.

*

Josip Broz Tito ne samo da na specifičan način priprema i izvodi revoluciju i obračunava se sa kontrarevolucijom, stvara i razgrađuje socijalističku državu i uvodi samoupravljanje i obračunava se sa birokratijom, koncipira avangardu proletarijata (KPJ) i preobražava je u SKJ, dakle, ne samo da na poseban način djeluje na talasima internacionalizma, revolucije i samoupravljanja, nego se u svemu tome sučeljava sa posebnim vremenom i bremenom što ga to vreme nosi sa sobom (bremenom revolucije i samoupravljanja). Tito djeluje u dvoličnom vremenu, pa se može govoriti »o dvoličnosti istorijskog vremena« (Ž. Gurvič) — da uslovno upotrebimo ovaj termin. Riječ je, po mnogo čemu, o specifičnom vremenu revolucija i kontrarevolucija, internacionalizma i nacionalizma, samoupravljanja i antisamoupravljanja. Dvoličnost vremena Tito i KPJ (SKJ) osjećaju u mnogo čemu tamo gdje bi se jedna partija i jedna revolucija najmanje mogle nadati — u drugačijim koncepcijama i u sukobima sa Kominternom i Staljinom, koji se suprotstavljaju revoluciji i samoupravljanju, u sukobu sa Informbiroom i velikim dijelom komunističkog pokreta (1948), u savremenim teškoćama na unutrašnjem planu (1971) i u međunarodnom zbivanju.

Iz takvog dvoličnog istorijskog zbivanja i vremena izrasta jedna velika ličnost (Josip Broz Tito), jedna poznata i po mnogo

Digitized by Google

čemu poučna revolucija (u Jugoslaviji), jedno samoupravljanje. Sve je to vođeno i predvođeno jednom avangardom — KPJ (SKJ), na čijem je čelu stajao Josip Broz Tito.

Sve nam to daje pravo, a nameće i obavezu, da istražujemo koncepciju jednog vremena — koncepciju Partije, revolucije i samoupravljanja.

Digitized by Google

Najdan Pašić

Biti na kormilu

(Prilog raspravi o Nacrtu zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ)

Kako savladati oportunizam i birokratski voluntarizam u sopstvenim redovima

Birokratski subjektivizam i voluntarizam su opake boljke od kojih nije ostao potpuno pošteđen ni jedan revolucionarni pokret, ni u prošlosti ni danas, i ni jedna revolucionarna partija koja je uspela da zagospodari aparatom političke vlasti i prinude i normativnom silom države.

U godinama posle Velikog oktobra Lenjin je zabrinuto pisao o karakterističnom simptomu tih bolesti — o »dekretomaniji«, to jest o sujevernoj veri velikog dela neposrednih nosilaca nove državne vlasti (državne i partijske birokratije koja se ubrzano formira i obnavlja) u svemoć državnih propisa, u mogućnost da se samim državnim propisima — dekretima, zakonima i bezbrojnim podzakonskim normativnim aktima — radikalno menja društvena stvarnost i po želji »uvode« novi društveni odnosi.

Umesto da bude instrument koji olakšava praktičnu revolucionarnu akciju masa u oblasti produkcionih odnosa i u političkom životu, državni propis se shvata kao dovoljna kompenzacija i zamena za tu akciju. U očima birokrate, uverenog u svoju revolucionarnu misiju, norma postaje jedina priznata stvarnost, a sama

Digitized by Google

stvarnost — odstupanje od norme, devijacija koju treba suzbiti novim normama i pojačanom prinudom.

Takav normativni fetišizam i voluntarizam može ozbiljno da sputa jednom već probuđene revolucionarne energije radnih masa, da bitno smanji i dovede u pitanje predvodničku sposobnost revolucionarne avangarde i da samu progresivnu teorijsku misao priguši i sabije u »Prokrustovu postelju« apologetike postojećeg stanja i »osmišljavanja« promena kojima se ništa ne menja. O opasnostima ove vrste govori cela istorija modernog socijalistički orijentisanog radničkog pokreta. O tome govori i iskustvo naše zemlje i Saveza komunista Jugoslavije. Istorijski posmatrajući, Savez komunista Jugoslavije potvrdio je i učvrstio svoju vodeću ulogu u socijalističkom razvoju našeg društva upravo u dramatičnom sukobu sa staljinističkim birokratizmom i voluntarizmom, ali on očigledno ni sam nije i ne može biti potpuno imun od te bolesti.

Baš zbog toga, danas neophodna temeljna kritička rasprava o stanju u društvu i o putevima neodložne mobilizacije svih raspoloživih snaga u sudbonosnoj borbi za kontinuitet revolucionarnog razvoja ostala bi jalova i bez ikakvog praktičnog efekta ako bi se Savez komunista pokazao nesposobnim da u ovom trenutku ozbiljne krize podvrgne sebe i svoje sopstveno delo i delovanje smelom kritičkom i revolucionarno-stvaralačkom preispitivanju. Zaključak Trinaeste sednice CK SKJ pokazuje da je Savez komunista postao svestan te činjenice.

Nema stabilizacije bez istinske mobilizacije samog Saveza komunista

Nacrt zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ iznet je na opštepartijsku diskusiju koja će se voditi sve do kraja ove godine. Odluka da se tako postupi nije motivisana novinom i originalnošću onoga što je rečeno u samom nacrtu dokumenta »Ostvarivanje vodeće uloge SKJ u društvu i jačanje njegovog idejnog i akcionog jedinstva«, nego potrebom da se ceo kritičko-stvaralački potencijal dvomilionskog partijskog članstva mobiliše i pokrene u akciju.

Sposobnost Saveza komunista da presudno utiče na osnovne tokove društvenih kretanja opada ne zbog toga što se ne zna šta bi trebalo činiti i kako bi se trebalo ponašati, (već usvojeni Dugoročni program ekonomske stabilizacije to najbolje demantuje), nego zbog toga što nema odlučnosti i doslednosti u sprovođenju onoga što je odlučeno i zaključeno. Iza formalne jednoglasnosti pri usvajanju zaključaka raznih, pa i najviših foruma Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija, uspešno se skrivaju sa tim nesaglasni, politizirani parcijalni interesi i samožive aspiracije pojedinih privrednih subjekata i njihovih političkih patrona. A upravo ti interesi, skriveni iza deklarativnog jedinstva u načelnim opredeljenjima, motivišu u velikoj meri — nekad

Digitized by Google

i presudno — praktično ponašanje i postupanje velikog broja državnih i partijskih funkcionera i organâ kojima oni pripadaju. Zato je i prelazak sa reči na dela tako težak i neizvestan, a blokade u sprovođenju politike tako česte.

Tri ključne pretpostavke

Otvoren i širok demokratski dijalog u samom Savezu komunista najbolji je način i najsigurnije sredstvo da se ovi problemi iznesu na videlo i apstraktna kritika »neprihvatljivih ponašanja« pretvori u konkretnu. Dvojni moral i politička hipokrizija, o kojima je ovde reč, ne smeju se tolerisati u Savezu komunista ako on treba da sačuva i pojača svoju vodeću ulogu u društvu. To je, po mom mišljenju, i osnovni smisao odluke Centralnog komiteta SKJ da se o Nacrtu zaključaka Trinaeste sednice otvori šestomesečna diskusija.

Ako imamo na umu ovu svrhu Nacrta — iniciranje opštepartijske diskusije —, bićemo manje kritički prema nekim sadržinskim i formalnim nedostacima samoga dokumenta (preopširnosti teksta i uopštenosti formulacija u kojima se uglavnom iznose i potvrđuju već do sad zauzeti stavovi i ocene), a uočićemo bolje ono što je njegova vrednost kao opšteg okvira i usmerenja rasprave koja upravo počinje. U tom pogledu najznačajnija izgledaju tri momenta:

— prvo, sama odluka Centralnog komiteta da se u ovom trenutku, koji karakterišu ozbiljna nezadovoljstva, idejna kolebanja i pokušaji diskreditovanja Saveza komunista, otvori u Partiji diskusija o Partiji i izvrši najšira neposredno-demokratska konsultacija celokupnog partijskog članstva;

— drugo, orijentacija da se rasprava o stanju u Savezu komunista i u društvu uopšte osloni u najvećoj meri na naučna istraživanja i saznanja i na šire teorijsko sagledavanje problema i,

— treće, klasni marksistički pristup analizi svih otvorenih pitanja, što zahteva da se ne ostane na nivou pojavnog, to jest onoga što se vidi na samoj površini društvenog kretanja (jer to može da poveća idejnu konfuziju i dezorijentiše društvenu akciju), nego da se pođe od suštinskih klasnih pitanja povezanih s raspodelom društvenog viška rada i s raskorakom između normativnog i stvarnog koji baš tu ima svoje najdublje korene.

»Sukob između samoupravljanja, samoupravnih društveno-svojinskih proizvodnih odnosa i snaga koje su u društvu i radničkoj klasi njihovi nosioci, s jedne strane, i državno-svojinskih i grupno-svojinskih odnosa, tj. etatizma, birokratizma i tehnokratizma, s druge strane, dobija oštrije crte i ima sve jasniju klasnu sadržinu« — naglašava se u uvodnom delu Nacrta predloženih zaključaka. »Zadatak je subjektivnih snaga, sa SKJ na čelu — kaže se dalje — da u procesu razrešavanja tog sukoba, sa stanovišta radničko-klasnog interesa, obezbede ostvarivanje

Digitized by Google

ustavne pozicije radničke klase i radnih ljudi u odlučivanju o sredstvima, uslovima i rezultatima svoga rada, društvenoj reprodukciji i daljem razvoju društva.«

Kritika pre svega na sopstvenu adresu

Što je jasnije i doslednije ovakvo polazno stanovište u kritičkoj raspravi o delovanju Saveza komunista i putevima i sredstvima savlađivanja sadašnjih kriznih pojava u društvu, to je manje prostora za birokratsko zamagljivanje suštine i korena krize, za praznu i jalovu subjektivističku kritiku »ponašanja« i za razne ideološke i političke manipulacije uz pomoć birokratskih monopola zastupanja raznih posebnih i parcijalnih interesa.

Šta je osnovni motiv i razlog za odluku da se Nacrt zaključaka jedne sednice CK SKJ stavi, pred usvajanje, na diskusiju u svim osnovnim organizacijama Saveza komunista? Glavni deo odgovora na to pitanje sadržan je, implicitno, u samom Nacrtu zaključaka. Šta može biti ozbiljniji problem za jednu revolucionarnu političku organizaciju od opadanja njene sposobnosti da sprovodi dosledno i odlučno sopstvene stavove i politiku? Takvo stanje izaziva ozbiljno uznemirenje i nezadovoljstvo u redovima najšireg članstva Saveza komunista, stvara i produbljuje jaz između rukovodstva i članstva, između avangarde i klase koju ona predvodi, i podriva revolucionarni moral i veru u sopstvene snage u trenutku kada su oni najpotrebniji. Komunisti ne mogu prihvatiti takvo stanje, ne mogu se sa njim miriti. I upravo taj duh nezadovoljstva i kritike kojim je zahvaćen, pre svega, sam Savez komunista treba da se izrazi organizovano i kreativno, jer je to ona sila koja može da preseče negativne tendencije birokratske inercije, pragmatizma i oportunizma, i vrati autoritet principima demokratskog centralizma u svakodnevnoj političkoj akciji.

Nismo partija grešnog članstva i nepogrešivog rukovodstva

Ozbiljne slabosti u radu Saveza komunista — bar one o kojima govori Nacrt zaključaka Trinaeste sednice — tiču se više rukovodstva nego ukupnog članstva Partije. Zaokupljenost operativno-upravljačkim funkcijama i delovanje s pozicija vlasti i unutar birokratsko-tehnokratskih sprega i centara moći mimo samoupravno-delegatske strukture, preuzimanje uloge advokata politiziranih parcijalnih interesa, teritorijalnih i granskih, nasuprot usvojenoj partijskoj politici i već utvrđenim stavovima, agresivno nastupanje s pozicija federalistički shvaćenih odnosa u Savezu komunista, »samostalnost« koja treba da prikrije neodgovornost, forumski rad i rukovođenje papirima — sve su to pojave i tendencije kojima su, po prirodi stvari, mnogo više zahvaćena rukovodstva nego članstvo Saveza komunista. Prema tome, energična

Digitized by Google

akcija da se ove i slične slabosti savladaju i otklone ne može se svesti na lekcije koje rukovodstva čitaju partijskom članstvu zbog onoga što je takođe tačno — zbog pasivnosti, oportunizma, kuloarskog kritizerstva i nespremnosti da se hvata u koštac sa neodgovornošću i očevidnim slabostima u sopstvenoj radnoj i životnoj sredini.

Dijalog koji je otvoren daće optimalne rezultate samo ako bude dijalog ravnopravnih, ako i rukovodioci i »obični članovi« SK budu u istoj poziciji aktivnog subjekta u diskusiji, a ne u poziciji onoga koga neko instruiše, obaveštava i podučava. Možda smo još uvek pomalo, a ne bi trebalo da budemo nimalo, partija grešnog članstva i nepogrešivog rukovodstva.

Diskusija unutar jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije

Zlatno pravilo svake odgovorne kritičke rasprave među komunistima mora biti, razume se, samokritički odnos prema sopstvenom delovanju i ponašanju i sređivanje stvari pre svega u »sopstvenom dvorištu«. Ali i kad bi taj prvi korak bio učinjen svuda na najbolji način i najtemeljnije, rasprava koja bi se kretala samo u tim okvirima bila bi u suštini promašena. Ono što nam je potrebno u ovom trenutku jeste opštepartijska debata slobodna od svih teritorijalnih i profesionalnih podela i granica, debata u kojoj svaki učesnik, svaki deo i svaki član Saveza komunista istupa kao pripadnik jedinstvene klasne organizacije, Saveza komunista Jugoslavije.

Svest o velikim zahtevima koje ovaj istorijski trenutak stavlja pred Savez komunista mora da prožme i pokrene na akciju celu njegovu organizaciju i mobiliše sve njegove snage koje leže upravo u povezanom i jedinstvenom delovanju. Jer, krupni problemi o kojima govori Nacrt zaključaka Trinaeste sednice tiču se svakog komuniste i traže da se o njima misli logikom celine, to jest da se svoj sektor, svoja osnovna organizacija, svoja lična i kolektivna odgovornost sagledaju i kritički prosuđuju u tom najširem kontekstu jedinstvene revolucionarne organizacije. Drugim rečima, već u samoj raspravi o Nacrtu zaključaka treba oživeti i oživotvoriti princip demokratskog centralizma koji je u jednom dužem periodu faktički, ako ne i formalno, bio zanemaren, potisnut, a ne retko i praktično napušten. A upravo zanemarivanje tog principa, vitalnog za svaku revolucionarnu organizaciju, bilo je jedan od glavnih izvora slabosti i »klonulosti« Saveza komunista i sve vidljivijeg opadanja njegove akcione sposobnosti i stvarnog uticaja. Pred nama je zadatak da u ovoj debati koja je otvorena, polazeći od principa demokratskog centralizma, progovorimo bez ustezanja i odlučno o stanju u samom Savezu komunista, i to baš o praktičnom ostvarivanju ili neostvarivanju odgovarajućih odnosa između rukovodstva i članstva, između delova i celine, između najšireg demokratskog prava učešća u odlučivanju

Digitized by Google

i izboru rukovodećih organa i najstrože lične i kolektivne odgovornosti za disciplinovano izvršavanje svih donetih odluka. Sposobnost Saveza komunista da usmerava celokupan društveni razvoj najneposrednije zavisi od realizovanja ovih principa u svakoj ćeliji i u celokupnoj organizaciji Partije kao radničko-klasne avangarde. Zato su ova pitanja prirodna polazna tačka u kritičkom preispitivanju svih vidova delatnosti Saveza komunista.

Ni tutor, ni monopolista

Drugi faktor od velikog značaja za uspešno delovanje Saveza komunista jeste, kao što je već rečeno, stvarno, a ne samo verbalno oslanjanje na naučna saznanja i revolucionarnu teoriju. To je bitno za revolucionarnu partiju koja se bori za osvajanje vlasti, a možda još bitnije za partiju koja već više decenija drži aparat vlasti pod svojom neposrednom kontrolom i zauzima u njemu komandne pozicije.

»Partija na vlasti«, kao što je Savez komunista, mora u svakodnevnoj praksi da razrešava jednu složenu protivrečnost, koja, s gledišta formalne logike, može izgledati nerazrešiva antinomija. Savez komunista ima istorijsku odgovornost da, kao organizovana politička snaga, obezbeđuje radničko-klasni karakter vlasti, to jest socijalistički sadržaj i pravac državne politike. Pri tom treba izbeći veliku opasnost da Savez komunista sraste sa birokratskom državnom mašinerijom, da se sa njom poistoveti kao njeno profesionalno rukovodeće jezgro. Je li to uopšte moguće? Jeste, ali samo pod jednim uslovom — da Savez komunista sačuva i stalno dalje razvija teorijsku svest i izoštren kritički stav prema realnim odnosima u društvu i u svojim sopstvenim redovima, prema vlastitoj praksi.

Celokupna politika i praksa Saveza komunista mora da ima čvrst oslonac u naučnim saznanjima, u kritičkoj naučnoj analizi društvene stvarnosti koja nije sputana i deformisana pragmatskim zahtevima pravdanja dnevne politike i njene »mudrosti«. Bez toga je prodor birokratskog subjektivizma i voluntarizma neizbežan. Preti opasnost da se proces birokratizacije same Partije stihijno razbukta i proširi kao letnji šumski požar uništavajući za relativno kratko vreme neka njena bitna svojstva revolucionarne avangarde. Zadržavajući formalno revolucionarnu ideologiju i frazeologiju, organizovana sila najdubljeg istorijskog prevrata počinje da se pretvara u konzervativnu silu čuvanja društvenog i političkog *statusa quo* i nekad svesne, nekad spontane odbrane već stvorenih birokratskih pozicija i privilegija.

Jedna takva birokratska privilegija sa dalekosežnim posledicama jeste pozicija neprikosnovenog i konačnog presuditelja u svim društvenim sporovima, političkim i naučnim. Političko rukovodstvo koje zahteva i prisvaja takvu poziciju stavlja sebe iznad formalno važećih zakona i iznad autoriteta nauke. Ono ozakonjuje sopstveni birokratski voluntarizam.

Digitized by Google

U važećem Programu Saveza komunista Jugoslavije, usvojenom pre više od dvadeset pet godina, kritikuje se birokratski voluntarizam kao velika opasnost za dosledan socijalistički razvitak i za revolucionarni karakter same Partije. Iskustvo stečeno u teškoj borbi protiv staljinističkog hegemonizma daje toj kritici posebnu uverljivost i dubinu. Program predviđa i utvrđuje i konkretne mere za suzbijanje i savlađivanje birokratskog subjektivizma i voluntarizma orijentišući akciju Saveza komunista protiv samih korena ovih pojava.

Savez komunista nema pretenzija da zauvek monopoliše političku vlast osvojenu u revoluciji, nego da se njome koristi u procesu društvenog oslobađanja rada u kome se nužno rađaju i novi, sve širi oblici radničke demokratije — sve do potpunog samoupravnog podruštvljavanja politike. S razvojem samoupravljanja Savez komunista ostvaruje svoju vodeću ulogu sve manje sa pozicija vlasti, a sve više kao činilac idejnog i političkog delovanja *unutar* samoupravnog sistema čiji je on integralni deo.

Vodeća uloga Saveza komunista u našem društvu nije povesna slučajnost, nego istorijski rezultat dvostruke doslednosti jugoslovenskih komunista: dosledne borbe za dugoročne (istorijske) interese radničke klase i dosledne, stvaralačke primene revolucionarne marksističke teorije i na njoj zasnovanih naučnih saznanja. Ali baš zbog takvog karaktera svoje vodeće uloge Savez komunista ne traži za sebe ni monopol izražavanja interesa radničke klase, ni položaj tutora nad naukom i posebno nad društvenim naukama. U Programu SKJ se izrično kaže, parafrazirajući Marksa, da je »nauka sama sebi sudija«.

Živi principi revolucionarne prakse

Iskustvo pokazuje da ova trajna opredeljenja iz Programa SKJ nisu nikakve apstraktne dogme, nego živi principi revolucionarne prakse, koji u svakoj etapi razvoja dobijaju novu, bogatiju konkretnu sadržinu — ili gube svoj smisao. Oni imaju jedan domet i značenje u početnim fazama razvoja samoupravljanja, a drugi u fazi pretvaranja samoupravljanja u celovit sistem organizacije društva. U sistemu zasnovanom na pluralizmu samoupravnih interesa nauka treba da bude jedan od bitnih samostalnih činilaca organizovane socijalističke svesti. U knjizi *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* Kardelj naglašava takvo mesto i ulogu nauke u sistemu samoupravno-delegatskog odlučivanja i usmeravanja ukupnih društvenih kretanja.

Ali, današnji stvarni položaj nauke u društvu i u odnosu na centre političke vlasti još ni izdaleka nije takav da bi obezbeđivao odgovarajuću ulogu naučne analize, kritičke i stvaralačke razrade aktuelnih pitanja društvenog razvoja. A bez toga se pozivanje na nauku može pretvoriti u praznu frazu koja služi za prikrivanje pragmatizma i vulgarnog empirizma svakodnevne prakse.

Digitized by Google

Ova pitanja su vrlo aktuelna i nije slučajno što se u Nacrtu zaključaka Trinaeste sednice govori opširno o značaju naučnog pristupa svim problemima društvenog razvoja, o integraciji nauke u samoupravno-delegatski sistem odlučivanja i o teorijskom radu i negovanju i razvijanju marksističke teorije u samom Savezu komunista.

No da bi takva orijentacija dala odgovarajuće rezultate, ne može se ostati samo na uopštenim i već mnogo puta ponovljenim formulama i preporukama. Ne smeju se zatvarati oči pred činjenicom da se i kod nas, i pored svih već izvršenih ili planiranih demokratskih promena, nauka, a posebno društvene nauke, nalazi još uvek pod jakim pritiskom birokratskog dogmatizma i utilitarizma, koji se izražavaju u manje ili više otvorenim ili prikrivenim nastojanjima da se naučno istraživanje, naročito kada je reč o društvenim odnosima i pojavama, stavi pod kontrolu odgovarajućih centara ekonomske i političke moći. A ti centri često očekuju, a i traže od nauke da bude uvek spreman svedok u prilog oficijelne politike i njenih dnevnih potreba i opredeljenja, i da, u krajnjoj liniji, prihvati apologetski odnos prema društvenoj i političkoj realnosti.

Samoupravni položaj nauke, njena neophodna samostalnost i demokratski oblici i načini njenog društvenog usmeravanja putem »slobodne razmene rada« korisnikâ i davalaca usluga i kroz institucionalni mehanizam samoupravnih interesnih zajednica, još uvek je mnogo više normativna projekcija nego društvena realnost. Nekoliko okolnosti tome najviše doprinose:

— kao ni u privredi, ni u nauci nemamo neki stabilan i razvijen sistem društvenog planiranja naučnoistraživačkog rada i podizanje odgovarajućeg naučnog kadra (a ozbiljna naučna istraživanja je teško organizovati od danas do sutra, bez unapred poznatih uslova rada, to jest bez poznavanja »dužine gubera«);

— sistem finansiranja naučnog rada preko odgovarajućih sizova nosi još uvek izrazito budžetsko obeležje (o čemu najbolje govori krajnje formalizovan i »automatizovan« način raspodele inače vrlo ograničenih sredstava namenjenih za ove svrhe);

— neposredni »nosioci« i finansijeri istraživanja imaju često takvu poziciju da mogu postavljati zahteve — uslove ne samo u pogledu predmeta istraživanja, nego faktički i u pogledu njegovih rezultata — onoga što treba pokazati i dokazati. Od volje »naručioca« zavisi i to kako će i koliko će dobijeni rezultati biti korišćeni i da li će uopšte ugledati svetlost dana. Suvišno je i reći da su takva istraživanja, naročito u oblasti društvenih i političkih odnosa, naučno bezvredna i društveno beskorisna;

— i u naučnom radu i u istraživanju sve je izraženija i uočljivija velika zavisnost od uže teritorijalne pripadnosti i odgovarajućih centara vlasti i ekonomske moći. »Teritorijalizacija« sredstava proširene reprodukcije (»društvenog kapitala«), karakteristična inače za odnose u privredi, ima svoj verni pandan i u

Digitized by Google

teritorijalizaciji nauke. Pored privredne, postoji i ne manje izražena kulturna i naučna autarkija sa svim negativnim posledicama koje prate tu pojavu.

Nastupanje decentralizovanog etatizma sužava prostor neposredne naučne komunikacije

U svom agresivnom nastupanju »decentralizovani« (ili »policentrični«) etatizam nastoji da i nauku potpuno zatvori u teritorijalne okvire svoje jurisdikcije, pa da je, koliko i kada mu to odgovara, i direktno upregne u kola svojih politiziranih interesa i ambicija. Centralizovani oblici birokratskog tutorstva nad naukom (za kojima sigurno ne treba žaliti) nisu faktički ni ukinuti, nego su samo preneti u uže teritorijalne okvire.

Ako nema svesnog i organizovanog suprotstavljanja tim tendencijama i na rečima i na delu, ako one dobiju široke razmere, legitimitet, pa i podršku, onda se vraća feudalna prošlost i »opštinska«, »regionalna« i »republičko-pokrajinska« nauka postaju naša stvarnost. A time su, u stvari, pogođene i posebne nacionalne kulture unutar federativne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti, jer autarkizam je podjednako štetan i u oblasti nauke i kulture kao i u privrednoj oblasti. Suženi kanali i ograničene mogućnosti neposredne komunikacije sa naučnim institucijama iz »drugih sredina« i mnoge vidljive i nevidljive prepreke koje stvara spolja natureno administrativno posredovanje — sve to vuče u provincijalizaciju nauke, u neracionalno drobljenje i rasparčavanje raspoloživih kadrova i materijalnih kapaciteta. I šta je direktna posledica takvog stanja? To je bitno smanjenje mogućnosti »oslanjanja na sopstvene snage« u jednoj oblasti od vitalnog značaja i za privredu i za društveni razvoj u celini.

U Ustavu i u drugim najvažnijim političkim i pravnim dokumentima, uključujući sada i Dugoročni program ekonomske stabilizacije, samoupravna integracija je označena kao osnovni i trajni strateški pravac razvoja jugoslovenske socijalističke federativne zajednice — temelj njenog jedinstva koje treba da potiskuje i konačno eliminiše svaki administrativno-etatistički centralizam ili separatizam. U praksi, međutim, sve većeg maha uzimaju pojave i ponašanja koja su direktno suprotna ovom opredeljenju. Ono što je najgore i što treba najviše da nas zabrine jeste činjenica da se uvrežio i dobio »pravo građanstva« takav način mišljenja koji ne samo da prećutno toleriše sve te pojave i ponašanja koja vuku u dezintegraciju i za sve štetno teritorijalno zatvaranje, nego ih prima kao nešto sasvim »normalno«, pa ih čak i pravda kao pozitivnu tekovinu samoupravnog preobražaja jugoslovenske federacije!

Niko i ne postavlja pitanje šta to znači ako više nismo kadri da organizujemo i do kraja sprovedemo ni jedno ozbiljno opštejugoslovensko makro-istraživanje u oblasti društveno-eko-

Digitized by Google

nomskih i političkih odnosa (što bi pretpostavljalo jedinstven istraživački tim i jedinstvenu metodologiju). Pošto je i u pogledu naučnog istraživanja jugoslovenski prostor podeljen na posebne »zabrane« u koje se spolja teško ulazi, obrazuju se posebni republički i pokrajinski istraživački timovi koji imaju (ili nemaju!) i posebne republičke, odnosno pokrajinske izvore finansiranja. Koordinaciona tela na političkom i stručnom nivou, koja se formiraju za celu zemlju, nemaju nikakvih originernih ovlašćenja ni sredstava, pa je i njihov uticaj zanemarljiv. Zato jedni tek započinju istraživanja onda kada ih drugi već završavaju, jedni planiraju istraživanje u više sukcesivnih faza, a drugi sprovedu ili ne sprovedu samo jednu. Dogovor o primeni jedinstvene metodologije dobija, maltene, karakter međudržavnih pregovora, pa se u nekim pitanjima stavovi ujednače, a u nekima — radi svako po svome. Iza svega stoji neki načelni međurepublički dogovor, ali on, kao što iskustvo pokazuje, nema nikakvu obavezujuću snagu. Najzad se utroši, ukupno uzeto, dosta para, a rezultati su — u odnosu na to — relativno mali i podaci neuporedivi, što mnogo umanjuje naučnu i praktičnu vrednost čitavog poduhvata.

Istorija široko koncipiranog istraživanja delegatskog sistema, a naročito izbora za delegatske skupštine, pruža bogat materijal za razmišljanje o svim tim problemima. Jasno je koliko bi bili korisni, pouzdani, naučno obrađeni empirijski podaci o odnosima i institucijama koji čine okosnicu jedinstvenih osnova političkog sistema. Ali, do takvih rezultata se ipak nije došlo, a i ono do čega se došlo — malo je korišćeno.

Izopačavanje demokratskog smisla i suštine »pariteta« i »ključeva«

Niko ko ozbiljno shvata i prihvata principe pune nacionalne ravnopravnosti i slobode na kojima se zasniva i na kojima jedino može postojati jugoslovenska federativna zajednica, ne može dovoditi u pitanje neposredno učešće i ključnu ulogu koju imaju organi republika i pokrajina *u svim oblastima* ostvarivanja zajedničkih interesa u federaciji — pogotovo u oblastima koje pripadaju sferi nacionalne kuture (a tu, razume se, spada i nauka). Ali to nikako ne znači da se u ime nekih garancija nacionalne ravnopravnosti, jednostrano i kruto interpretiranih, mogu zanemariti i čak potpuno ignorisati oni *bitni klasni i nacionalni interesi* povezani s racionalnom i efikasnom organizacijom zajedničkih poslova i funkcija u federaciji kao celini, — to jest na celom jugoslovenskom privrednom i društvenom prostoru.

U ostvarivanju zajedničkih interesa u federaciji u oblasti nauke, ili u bilo kojoj drugoj oblasti, ne mogu postojati nekakve tabu-teme ni organizacioni principi o čijoj se primeni ne može kritički raspravljati i gde se praksa ne može menjati. Ni princip paritetnog sastava političkih i drugih organa i tela u federaciji,

Digitized by Google

ma koliko opravdan i značajan, ne može se primenjivati jednostrano i šablonski a da to ne izazove niz nepoželjnih posledica. Ako se to čini preko granica koje su jasno naznačene u Ustavu i na način koji znači zanemarivanje ili potiskivanje u zadnji plan svih drugih kriterijuma i merila (znanje, stručnost, proverena sposobnost i idejna opredeljenost i slično), onda se neizbežno prelazi ona tačka posle koje se princip u suštini izopačuje, pa ono što treba da bude garancija regionalne i nacionalne ravnopravnosti postaje instrument jačanja birokratskog monopola zastupanja posebnih regionalnih, odnosno nacionalnih interesa. A to daje ne malu arbitrarnu političku moć i uticaj.

I baš zato što se princip paritetne zastupljenosti (kao, uostalom, i princip obaveznog konsenzusa) više izopačuje u navedenom smislu, to se upornije i odlučnije insistira na njegovoj bezuslovnoj i univerzalnoj primeni. Svaki pokušaj, pa i nagoveštaj da se i o tome kritički razmišlja, dočekuje se i kvalifikuje kao napad na same osnove nacionalne ravnopravnosti i kao pledoaje za unitarizam.

U diskusiji o Nacrtu zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ ima i mesta i razloga da se bez zaziranja raspravlja, pored ostalog, i o tim pitanjima. Jer, izopačenja do kojih dovodi apsolutiziranje načela o jednakoj zastupljenosti republika i pokrajina primenjenoj ne samo u organima federacije (Skupština SFRJ, Predsedništvo SFRJ, Ustavni sud Jugoslavije i Savezno izvršno veće u delu koji bira Skupština), nego i u svim drugim telima državnim i nedržavnim, koja se formiraju na nivou federacije (uključujući i dobrovoljna udruženja bilo koje vrste), mogu da dovedu u pitanje logiku i racionalnost ovog inače neophodnog principa, da imaju neke neželjene posledice, čak i teže nego što se to obično misli.

Nije bez značaja ni za federaciju, ni za bilo koju drugu društveno-političku zajednicu da li se u vršenju stručnih i drugih funkcija i društvenih aktivnosti optimalno koriste raspoloživi kadrovski potencijali ili se u odbiru i izboru na odgovorne dužnosti koje traže znanje i stručnost presudan značaj pridaje jednakoj teritorijalnoj zastupljenosti, dok se svi drugi kriteriji uzimaju u obzir tek posle toga. Nije beznačajno ni pitanje šta ostaje od demokratije zasnovane na pluralizmu samoupravnih interesa ako se kroz praksu ozakoni pravo izvršnih i upravnih organa društveno-političkih zajednica i izvršnih tela društveno-političkih organizacija da, na bazi paritetnih ključeva, određuju sastav svih saveta, komisija, radnih grupa i podgrupa, i drugih tela obrazovanih radi odlučivanja ili pripremanja odluka o svim pitanjima i svim poslovima od interesa za širu zajednicu. Zar takva praksa ne vodi direktno ka politizaciji interesâ i ka prikrivenom ili otvorenom zamenjivanju samoupravno-delegatskog interesnog usklađivanja nagodbama političkih foruma!

Digitized by Google

Naučni radnik ne sme biti pre svega revnosni advokat parcijalnih interesa

Ovi problemi nisu karakteristični samo za oblast političkog odlučivanja u užem smislu reči, nego i za sve druge oblasti društvene delatnosti uključujući i nauku, naučnoistraživački rad i korišćenje naučnih rezultata i saznanja u praksi. Svi značajniji naučni skupovi i savetovanja jugoslovenskog karaktera, naročito iz oblasti društvenih nauka, organizuju se, što se sastava tiče, kao paritetne republičko-pokrajinske »reprezentacije« koje određuju odgovarajući marksistički centri ili ideološke komisije centralnih (odnosno pokrajinskih) komiteta. Slična je praksa i u pogledu sastava istraživačkih timova, ekspertskih radnih grupa za izučavanje pojedinih pitanja, ili uključivanja naučnih radnika u razne društvene savete i komisije. Sve to ima i neke negativne reperkusije o kojima se ne vodi uvek dovoljno računa.

Ako je naučni radnik, istraživač ili stručnjak za određenu oblast stavljen u odgovarajuće radno telo ili iz njega izostavljen pre svega po teritorijalnom i nacionalnom »ključu«, o čemu je odluku doneo odgovarajući politički forum ili organ vlasti — to mora da utiče na njegovo ponašanje, na odnos prema dobijenom zadatku. Kod njega će, svesno ili nesvesno, prevladati svojstvo »predstavnika« ili »zastupnika« one teritorijalne zajednice koja ga je poslala, odnosno imenovala. Zar se onda treba čuditi što stavovi i mišljenja u radnim telima verno odslikavaju različita gledišta i oprečne političke zahteve koji se ispoljavaju u odgovarajućim političkim i državnim organima i što se za svaku veliku promašenu investiciju, kojoj su kumovali politički forumi, našlo i ubedljivo »stručno« obrazloženje i utemeljenje.

Iskustvo pokazuje da kruta, šablonska primena spolja nametnutih ključeva i pariteta u oblasti naučne delatnosti može takođe da bude faktor teritorijalnog zatvaranja na idejnom planu i jačanja birokratsko-pragmatskog pritiska na nauku. Time se dovodi u pitanje onaj stepen samostalnosti i samoupravnosti naučnog rada i kritičkog istraživanja svih otvorenih problema društvenog razvoja koji je neophodan da bi svesno usmeravanje toga razvoja imalo pouzdan oslonac. Bez toga je iluzorno, pa i licemerno, govoriti o nauci kao o bitnom činiocu progresivne socijalističke svesti i najpouzdanijem oružju kojim se sistem socijalističkog samoupravljanja brani, odnosno treba da se brani, od vulgarnog empirizma, pragmatizma i birokratskog normativnog voluntarizma.

Nezamenljivo oružje odbrane od birokratskog pragmatizma i subjektivizma

Mnoge protivrečnosti i dileme daljeg razvoja našeg društva stoje otvorene i kritičko preispitivanje onoga što je već ostvareno, ali i onoga što nije postignuto, ne može se odlagati niti zameniti apo-

Digitized by Google

logetsko-propagandnim ulepšavanjem ili prikrivanjem stvarnosti. U takvoj situaciji društvene nauke treba da odgovore zahtevima izuzetno delikatnim i teškim. Treba ne samo osvetliti postojeći raskorak između normativnog i stvarnog, nego i otkrivati njegove uzroke, skinuti koprenu normativnih fikcija koja smeta da se jasnije sagledaju realni društveni odnosi i proučiti što dublje gde i kako dolazi do birokratskog izopačenja i »prerade« samoupravnih odnosa i institucija, gde, kako i u kojim konkretnim oblicima polazi za rukom profesionalnom političko-upravljačkom sloju da neke važne organizacione forme i institucije socijalističkog samoupravljanja podredi potrebama svoje vladavine i iskoristi ih (zloupotrebi) za jačanje birokratsko-tehnokratske vlasti nad udruženim radom.

Može li nauka, koja je i sama u rakljama birokratske vlasti, uspešno izvršiti ove zadatke? Očigledno da to nije moguće sve dok naučno istraživanje stvarnosti ne bude, s jedne strane, adekvatno zaštićeno od pritiska birokratskog pragmatizma koji traži od nauke apologetsko pravdanje dnevne politike i dok, s druge strane, revolucionarna teorija ne poveže i ne usmeri stvaralačke napore pojedinih disciplina društvenih nauka prema suštinskim pitanjima dubokih preobražaja koji se odigravaju u svim oblastima društvenog života.

Teorijsko prednjačenje, a ne administrativno tutorisanje

Odgovoran za ukupni društveni razvoj, Savez komunista mora voditi energičnu borbu upravo za takav samoupravni položaj nauke, jer je to bitna pretpostavka i komponenta ostvarivanja njegove sopstvene vodeće uloge u društvu. Odbijajući administrativno tutorstvo nad naukom, Savez komunista se time ne opredeljuje za neutralnost i neangažovanost u odnosu na ovu izuzetno važnu oblast društvenog rada i stvaralaštva. To bi bila velika liberalistička zabluda — opasan ustupak antisamoupravnim ideološkim strujama.

Ali svoj presudan uticaj u sferi naučne delatnosti Savez komunista mora da ostvaruje svojim teorijskim prednjačenjem, stalnim stvaralačkim razvijanjem marksističke teorije koja svoju snagu i vitalnost crpe iz revolucionarne prakse, iz praktične borbe za socijalističko-samoupravni preobražaj društva.

Da li je takva orijentacija realna i praktično ostvarljiva? Naše sopstveno iskustvo govori o tome da jeste: i pored birokratskih i liberalističkih kolebanja i odstupanja od Programom utvrđenog odnosa Partije prema nauci, teorijsko prednjačenje Saveza komunista tokom poslednjih nekoliko decenija omogućilo je da naše društvene nauke (za razliku od situacije u nekim drugim socijalističkim zemljama) izađu iz svog ranijeg epigonskog položaja i dadu značajne originalne priloge opštem fondu marksističke političke i društvene teorije. To je moguće postići i ubuduće ukoliko

Digitized by Google

Savez komunista očuva i svesno dalje razvija sposobnost kritičkog teorijskog uopštavanja sopstvene revolucionarne prakse.

Prirodno je, dakle, što su ova pitanja našla svoje mesto u Nacrtu zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ i treba se nadati da će opštepartijska diskusija obogatiti i konkretizovati iznete stavove. Jer, bez teorijskog prednjačenja ne može biti ni vodeće uloge Saveza komunista u društvu, ni demokratskog usmeravanja ukupnog društvenog razvoja.

Digitized by Google

Ciril Ribičič

Aktuelni problemi izbora u delegatskom sistemu

1. I za izbore važe sva ona upozorenja i smernice formulisane kao polazišta za izradu kritičke analize delovanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.[1] I na tom području bi se morali izbegavati improvizovani, neargumentovani i nedomišljeni predlozi za menjanje sistema, jer osnovne slabosti u praksi nisu posledica sistemskih grešaka, već pretežno neostvarivanja Ustavom utvrđenog sistema. Naročito se na području izbora može jasno pokazati kako su ograničene mogućnosti da se normativnim poboljšanjima sistema doprinese otklanjanju osnovnih slabosti i deformacija i kako su široke mogućnosti za demokratizaciju delovanja sistema u okviru važećeg ustavnog uređenja.

Pa ipak se i u raspravama o izborima jasnije nego na drugim područjima pokazuje da u suštini nije reč o sporu između pristalicâ i protivnikâ izmena, već o sporu među različitim shvatanjima uloge izbora u sadašnjim uslovima i u dugoročno shvaćenoj perspektivi razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Reč je o sučeljavanju dveju koncepcija, od kojih prva pod »demokratizacijom« izbornog sistema predlaže vraćanje na neke značajne spoljne karakteristike političkog predstavništva, a druga

[1] Više o tome: C. Ribičič, *»Ustavobranitelji« in nevarnost revizije*, »Naši razgledi«, 21. oktobar 1983, str. 1, 2.

Digitized by Google

se zauzima za zadržavanje i razvijanje izbora u okviru i u funkciji samoupravnog delegatskog sistema.

Nisu retke ocene, čak i u pojedinim materijalima delegatskih skupština i društveno-političkih organizacija, koje znače neobjektivnu i paušalnu kritiku ustavne koncepcije izbora u delegatskom sistemu. Među njima srećemo apsurdne ocene o tome da je naš izborni sistem jedan od najnedemokratskijih na svetu, da je otuđen od radnih ljudi, da je posredan itd. Očevidno je da takve ocene izražavaju nepoznavanje ustavne koncepcije, odnosno neslaganje s njom i da predstavljaju pokušaj opravdavanja korenitijih zahvata u ustavno uređenje.

U vezi s izrazito kritičkim ocenama postignutih rezultata na području izbornog sistema treba upozoriti na dve stvari. Prvo, neprihvatljivo je oštro kritičko vrednovanje tih rezultata ako se ujedno ne uzimaju u obzir slabosti i deformacije prethodnog uređenja — pre uvođenja delegatskog sistema — koje je, na primer, J. Sruk sažeo u sledećih nekoliko tačaka: nedovoljna povezanost predstavnikâ s njihovim biračima i odgovornost pred njima, komplikovani uslovi za ostvarenje opoziva, neadekvatna socijalna struktura skupština, nedovoljna naglašenost ličnih kvaliteta predstavnika, težnja za osamostaljenjem političko-izvršnih i upravnih organa, učestalost nedopustivih pritisaka parcijalnih interesa.[2]

Drugo, perspektive razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i delegatskog sistema, pa u tom sklopu i izbora, ne mogu se graditi samo na kritici slabosti i deformacija, već se moraju uzeti u obzir i oni pozitivni elementi u praksi koji predstavljaju zametak procesa oslobađanja rada i čoveka: »... pored svih slabosti i pored sve svoje nerazvijenosti, takvi odnosi, ipak, već postoje kao početna baza jednog procesa, a stvar je subjektivnih snaga socijalističkog društva da ih dalje razvijaju i učvršćuju«[3].

Pri raspravljanju o slabostima i deformacijama u izbornom sistemu, pa i pri traženju novih rešenja na tom području, treba polaziti od ocena delovanja delegatskog sistema kao kičme celokupnog političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, a ne odvojeno posmatrati izborni sistem. Kritičke analize delovanja delegatskog sistema u poslednje vreme naročito naglašavaju osećanje nemoći delegatâ[4], osećanje da su odluke stvarno donesene unapred i da ih delegatske skupštine većinom samo formalno potvrđuju[5] itd. Očevidno je da se ti problemi, povezani s uvo-

[2] J. Sruk, *Ustavno uređenje SFRJ*, »Informator«, Zagreb, 1982, str. 244.

[3] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 127.

[4] Više o tome: S. Jereb, *Uvodni ekspoze v Skupščini SR Slovenije*, Ljubljana, 11. maj 1983.

[5] M. Ribarič — C. Ribičič, *Delegatski skupščinski sistem*, »Uradni list SRS«, Ljubljana, 1983, str. 313.

Digitized by Google

đenjem načela skupštinske vladavine i s neadekvatnim odnosom prema delegatskim inicijativama, ne mogu u celini rešiti niti na njihovo rešavanje bitno uticati samo ovakvim ili onakvim izmenama u načinu izbora, bile one normativne ili praktične.

Međutim, demokratizovanjem izbornog procesa može se značajno doprineti otklanjanju druge vrste slabosti i teškoća koje su povezane sa socijalnom strukturom delegacija i delegatskih skupština, s utvrđivanjem odnosa između delegata i celokupne samoupravne delegatske baze, s jačanjem protoka delegatskih inicijativa iz baze u delegatske skupštine i povratnih informacija iz skupština u delegatsku bazu, sa zaoštravanjem odgovornosti delegacija i delegata itd. Jačanje stvarnog uticaja radnih ljudi i građana na predlaganje i određivanje kandidata, na njihov izbor, odnosno potvrđivanje i opozivanje, znači ujedno doprinos učvršćivanju međusobnih veza poverenja i saradnje među radnim ljudima u samoupravnim organizacijama, njihovim delegacijama i delegatima, i time doprinosi stvaranju boljih uslova za ostvarivanje delegatskog sistema.

2. Kandidacioni postupak je bitna, često i odlučujuća etapa celog izbornog procesa. To naročito važi za slučajeve u kojima je rezultat kandidacionog postupka zatvorena kandidatska lista, zbog čega mu ne sledi pravo biranje između više mogućnih kandidata, već nekakvo referendumsko potvrđivanje predloženih kandidatura. Osim toga, kandidacioni postupak je etapa izbora koja sadrži široke mogućnosti demokratizacije odlučivanja i ukidanja kadrovskih monopola i bez potrebe za nekim normativnim izmenama.

Komentari koji se oslanjaju na podatke iz anketiranja javnog mnenja naglašavaju nedovoljnu uključenost radnih ljudi u evidentiranje mogućih kandidata i priličnu zatvorenost procesa kandidovanja; velik deo radnih ljudi je mišljenja da nisu imali mogućnosti uticanja na određivanje kandidatâ, iz čega se može izvesti zaključak da na određivanje kandidatâ odlučujući uticaj imaju vođstva društveno-političkih organizacija.[6]

Bez obzira na napredak postignut u demokratizovanju kandidacionog postupka, naročito doslednijim obezbeđivanjem uvida šire javnosti u rane procese predlaganja i selekcije kandidatâ, izvesno je da se ustavna načela na tom području još ne ostvaruju u zadovoljavajućoj meri. Reč je o ustavnoj odredbi po kojoj je zadatak Socijalističkog saveza i sindikata da, u saradnji sa drugim društveno-političkim organizacijama, osiguraju »takav demokratski kandidacioni postupak koji će omogućiti radnim ljudima da slobodno izraze svoju volju pri predlaganju i utvrđivanju kandidatâ«[7]. Prema ustavnoj koncepciji, kandidate predlažu, dakle, radni ljudi

[6] Upor.: B. Markič, *Ocena volilnega procesa in presoja delegatskih odnosov, Raziskovalni projekti »Delovanje in uresničevanje delegatskega sistema v SR Sloveniji«*, RI FSPN, Ljubljana, 1981, str. 27.

[7] Član 135. Ustava SFRJ. Upor. takođe: Osnovna načela Ustava SFRJ, odeljak VIII.

Digitized by Google

i građani sami i od njih izabrane delegacije u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama i društveno-političkim organizacijama. Radni ljudi to vrše u okviru Socijalističkog saveza i sindikata, ali to ne bi smelo značiti da pravo predlaganja mogućnih kandidata i selekciju tih kandidata pri sastavljanju liste kandidatâ prepuštaju organima tih organizacija. »Iz Ustava proizlazi da time što vode kandidacioni postupak organi SSRN kao političke organizacije ne stiču monopol u predlaganju i određivanju kandidatâ, već preuzimaju pre svega političke dužnosti i organizacione funkcije pri adekvatnom organizovanju svih radnih ljudi i građana i za njihovo osposobljavanje da uspešno izaberu najbolje kandidate.«[8]

Posebnu analizu iziskuje pojava nametanja pojedinih kandidata[9] u osnovne samoupravne organizacije i zajednice spolja na osnovu toga što oni, navodno, treba da preuzmu delegatske funkcije na višim nivoima ili pojedine najodgovornije funkcije u delegatskim skupštinama. Na jednoj strani, svakako je pozitivno to da se izborom u osnovne delegacije izrazi poverenje radnih ljudi i građana, odnosno njihovo mišljenje da li je pojedini kandidat podoban za vršenje takvih odgovornih funkcija. U praksi se, naime, previše nosilaca tih funkcija bira među delegatima u društveno-političkim većima. Na drugoj strani, nametanje kandidatâ koji se svojim radom i aktivnošću nisu potvrdili u samoupravnoj zajednici u kojoj se kandiduju za člana delegacije može da ima negativne posledice. To se dešava naročito onda kad do takve kandidature dolazi u poslednjem trenutku ili se delegatska baza (kao uslov za izbor za pojedine delegatske funkcije) obezbeđuje čak naknadno, dopunskim izborima. Takvu praksu je vrlo teško pravdati s obzirom na brojčano vrlo široku i bogatu delegatsku bazu koju predstavljaju hiljade izabranih delegacija osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, kao i društveno-političkih organizacija.

Na opasnost uzurpacije prava predlaganja i određivanja kandidatâ sa strane organâ Socijalističkog saveza i sindikata upozorio je E. Kardelj u diskusiji o dograđivanju Zakona o izboru i opozivu delegata za Savezno veće Skupštine SFRJ.[10] Na toj osnovi su u tom zakonu i u Zakonu o izborima i delegiranju u skupštine izmenjene 1978. godine odredbe o sastavu kandidacionih konferencija. Takvu opštinsku kandidacionu konferenciju sačinjavaju delegati koje u nju šalju novoizabrane delegacije osnovnih

[8] Strobl — Kristan — Ribičić, *Ustavno pravo SFRJ*, DDU in PF, Ljubljana, 1981, str. 242.

[9] E. Kardelj govori o mogućnosti takvog nametanja kandidatâ u slučaju kad ne bismo u strukturu naših skupština uveli društveno-politička veća *(Temeljni vzroki in smeri ustavnih sprememb*, »Komunist«, Ljubljana, 1973, str. 78

[10] Na to upozorava E. Kardelj u još neobjavljenoj diskusiji na sednici Saveznog društvenog saveta za pitanja društvenog uređenja, koji je 7. 11. 1977. razmatrao pitanja povezana s izmenama Zakona o izborima i opozivu delegata u Savezno veće Skupštine SFRJ.

Digitized by Google

samoupravnih organizacija i zajednica (a ne više delegati osnovnih kandidacionih konferencija) i delegati opštinskih vođstava društveno-političkih organizacija. Time je posebno naglašena uloga novoizabranih delegacija kao osnovnih nosilaca kandidacionog postupka za više nivoe, na primer, za Savezno veće Skupštine SFRJ.

3. Izbor osnovnih delegacija predstavlja uslov i začetak delovanja delegatskog skupštinskog sistema. Istina je, doduše, da akt izbora u delegatskom sistemu nužno gubi na značaju, odnosno menja svoj značaj zbog posebno naglašene uloge kandidacionog postupka i zbog značaja trajne četvorogodišnje delegatske aktivnosti koja mu sledi. Uprkos tome, opštim izborima članova osnovnih delegacija treba pridavati odgovarajući značaj. Prvo stoga što se izborom u delegaciju pojedincu poverava odgovorna radna dužnost koja u sadašnjim uslovima ekonomske krize i u relativno nerazvijenim delegatskim odnosima i čestim kršenjima propisane delegatske procedure nije uvek prijatna ni laka. Drugo, zato što su izabrani članovi osnovnih delegacija (uračunavajući i delegacije društveno-političkih organizacija) jedina kadrovska baza delegatskih skupština, od opštinske skupštine do Skupštine SFRJ.

Međutim, mogućnosti za podizanje ugleda i značaja izbora osnovnih delegacija su vrlo malo iskorišćene. Demokratizacija kandidacionog postupka i, naročito, kandidovanja mogućnih kandidata za najodgovornije delegatske funkcije, šira primena otvorenih kandidatskih lista, doslednije obezbeđivanje mogućnosti za uvođenje načela tajnog glasanja, odgovarajuće obeležavanje opštih izbora i kao najšire manifestacije narodne volje — to su neke od tih mogućnosti.

Razume se, izbori osnovnih delegacija ne mogu biti prepušteni stihiji, već zahtevaju aktivno i stvaralačko angažovanje društveno-političkih organizacija, njihovih vođstava, a naročito osnovnih organizacija i članova u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Celokupna aktivnost mora se usmeravati tako da se demokratizacija ne pretvori u nenačelnu borbu za prestiž među kandidatima i da se kao osnovni kriterijum utvrdi ocena prethodnog rada i samoupravne aktivnosti svakog kandidata[11], da se otvorenost kandidatskih lista primenjuje na način koji ne ugrožava ustavno načelo o socijalnoj strukturi delegacija i zastupljenosti delova radnog procesa (na primer, širom primenom mogućnosti deljenih kandidatskih lista) i slično.

4. Obrazovanje veća udruženog rada je povezano s posebnim problemima. Naime, delegatska baza je za ta veća bitno više strukturirana, raznolika i razdrobljena nego za veća mesnih zajednica, odnoso veće opština.

[11] Po Ustavu se u okviru SSRN utvrđuju zajednički kriterijumi za izbore delegacija i delegata.

Digitized by Google

U SR Sloveniji, a delimično i u drugim republikama i pokrajinama u kojima je bar na opštinskom nivou uvedena zamenljivost delegata, izbori stalnih delegata zamenjeni su delegiranjem zamenljivih delegata. Ni kad su u pitanju stalni delegati nije reč o klasičnim izborima, jer delegata biraju članovi jedne ili više delegacija, to jest oni koji u sistemu zamenljivih delegata šalju pojedinačnog delegata na sednicu veća delegatske skupštine zavisno od pitanjâ koja su na dnevnom redu. Znači, ni stalni delegati skupština društveno-političkih zajednica ne biraju se putem neposrednih izbora, već ih »delegiraju«[12] članovi delegacija. Na drugoj strani, čak se i pri delegiranju zamenljivih delegata ponegde zadržavaju pojedini elementi klasičnih izbora, na primer, tajno glasanje i određivanje kandidatâ izvan delegacija (u okviru Socijalističkog saveza, odnosno sindikata).[13]

U sistemu zamenljivih delegata socijalna struktura delegatskih skupština ne zavisi samo od izbora članova delegacija, već i od svakog konkretnog delegiranja u veća skupština. Istina, normativno uređenje zamenljivosti u SR Sloveniji onemogućava bilo kakvo odstupanje od strukture veća udruženog rada s obzirom na zastupanje pojedinih područja društvenog rada, odnosno teritorija (delegatskih rejona); međutim, može da dođe i do znatnih deformacija u pogledu drugih vidova socijalne strukture (zastupljenost radnikâ, žena, omladine i slično). Istraživanja provedena pre nekoliko godina za skupštine samoupravnih interesnih zajednica pokazala su izvesna, ne naročito upadljiva, odstupanja strukture delegatâ u većima tih skupština od socijalne strukture delegacija.[14] Zato sistem zamenljivih delegata iziskuje kontinuirano praćenje i uticanje na ostvarivanje socijalne strukture delegatskih skupština. U vezi s tim posebnu pažnju zaslužuje velik prodor poslovodnih organa u delegatske skupštine preko delegacija mesnih zajednica i društveno-političkih organizacija, pa čak i pojedinačni slučajevi delegiranja poslovodnih radnika na sednice veća udruženog rada (mada prema Ustavu, Zakonu o udruženom radu i samoupravnim opštim aktima OUR-a oni ne mogu biti birani za članove delegacija OUR-a).

U sklopu diskusije o dograđivanju izbornog sistema u Sloveniji stalno se ponavljaju predlozi i zahtevi da se uprosti način delegiranja delegatâ u Veće udruženog rada Skupštine SR Slovenije. U poslednje vreme to pitanje se još više zaoštrava zato

---

[12] U članu 138 Ustava SFRJ govori se o »delegiranju« u skupštine, bez obzira na to kako je republičkim ustavima i zakonodavstvom uređen način delegiranja delegatâ u njih (stalni, odnosno zamenljivi delegati).

[13] Upor.: N. Stipić, *Aktuelna pitanja ostvarivanja funkcije vijeća opština i vijeća mjesnih zajednica na delegatskoj osnovi* i Z. Bukovac, *Treba se odlučno zalagati za afirmaciju promenljivog delegata*, Bilten Skupštine SR BiH, Sarajevo, 8. septembar 1979, str. 7.

[14] Upor.: C. Ribičič, *Delovanje delegatskega sistema v SIS*, u knjizi: *Delegatski sistem v SR Sloveniji*, DDU, Ljubljana, 1981, str. 94, 95.

Digitized by Google

što grupe delegata sastavljene od delegatâ većeg broja opština ne deluju uspešno i što je njihovo delovanje povezano s velikim naporima i troškovima (naročito putnim). U vezi s takvim predlozima treba naglasiti da je suština sadašnjeg uređenja (delegatski rejoni i obrazovanje grupa delegata za pojedina područja društvenog rada) uslovljena ustavnim načelima: delegiranje u veća udruženog rada s obzirom na broj radnika nekog područja društvenog rada, promenljiv sastav veća udruženog rada, delegiranje preko veća udruženog rada opštinskih skupština. Ustav, dakle, ne omogućava značajnije promene važećeg zakonskog uređenja, mada se takvi predlozi povremeno pojavljuju (na primer, delegiranje preko regionalnih zajednica opština, delegiranje preko složenih organizacija udruženog rada i drugih oblika povezivanja udruženog rada). Međutim, moguće su manje korekcije u pravcu daljeg usitnjavanja delegatskih grupa koje po sadašnjem uređenju delegiraju po više delegata u Veće udruženog rada Skupštine SR Slovenije, a ne samo po jednog. Analizu zaslužuje i predlog o smanjenju broja područja udruženog rada[15], na primer, udruživanjem grupa delegata za socijalno-zdravstveno i prosvetno-kulturno područje.

5. Obrazovanje društveno-političkih veća ima niz specifičnosti. Reč je o kombinaciji delegiranja iz delegacija društveno-političkih organizacija (izabrana vodstva tih organizacija predviđena njihovim statutarnim aktima) i neposrednog glasanja radnih ljudi i građana (u opštini), odnosno delegatâ opštinskih društveno-političkih veća (u zajednici opština kao posebnoj društveno-političkoj zajednici i u Republici). Takvo uređenje je rezultat uvažavanja i sinteze raznih mišljenja i predloga u ustavnoj raspravi 1973/74. godine.

Neposredno glasanje radnih ljudi i građana nikako se ne sme izjednačavati s klasičnim izborima. To proizlazi već iz Ustava, koji određuje da se o izborima delegata u društveno-političko veće opštinske skupštine radni ljudi i građani »izjašnjavaju« neposredno, tajnim glasanjem.[16] Pri tom je reč o nekoj vrsti potvrđivanja liste[17] određene dogovorom društveno-političkih organizacija u Socijalističkom savezu, odnosno o specifičnom obliku verifikacije izbora koji su izvršile međusobnim dogovorom društveno-političke organizacije. Izgleda da su s takvim karakterom toga glasanja najviše u skladu zatvorena kandidatska lista i onaj način glasanja koji određuje Zakon o izborima i delegiranju u skupštine (glasanje za ili protiv liste s mogućnošću precrtavanja pojedinih kandidata), mada Ustav SFRJ i Ustav SR Slovenije ne

[15] Za takvu promenu se zalaže, na primer, »Predlog da se pristupi promjeni Ustava SR Bosne i Hercegovine«, Bilten za delegacije i delegate, Sarajevo, 28. jul 1983.

[16] Član 136 Ustava SFRJ.

[17] Ustav SFRJ — stručno objašnjenje, IPN Fakultet političkih nauka, Beograd, 1975, str. 273.

Digitized by Google

isključuju mogućnost drukčijeg glasanja niti propisuju zatvorenost liste kandidatâ.

Nerazumevanje i neslaganje s ustavnom koncepcijom društveno-političkog veća kao veća delegatâ društveno-političkih organizacija pokazuju se u poslednje vreme i u predlozima za menjanje načina njegovog obrazovanja. U tim predlozima se upozorava na protivrečnost koja je, navodno, u tome što onaj koji bira delegate ne može neposredno odlučujući uticati na sastav kandidatske liste.[18] Zato se predlaže da se uvede takvo kandidovanje u kome kandidate ne bi predlagala vođstva (delegacije) društveno-političkih organizacija, već radni ljudi i građani, i to bez obzira na to da li su predloženi kandidati članovi tih delegacija ili nisu. Izbori bi se, prema tim predlozima, vršili u teritorijalno određenim izbornim jedinicama u kojima bi se za jedno delegatsko mesto moglo kandidovati više kandidata.[19]

Već na prvi pogled je jasno da takvi predlozi odstupaju od ustavne zamisli društveno-političkog veća i da to veće shvataju kao klasično opštepolitičko veće. Usvajanje svih tih predloga ne bi značilo ništa drugo do vraćanje na način izbora opštinskog (republičkog i Saveznog) veća koji je važio pre uvođenja delegatskog sistema.

Umesto takvih promena, trebalo bi bar perspektivno dograđivati način obrazovanja društveno-političkog veća tako što bi se postupno uklanjali ostaci starog sistema odbornikâ i poslanikâ koji se manifestuju baš u neposrednom izjašnjavanju radnih ljudi i građana o izboru delegata za to veće.[20] Takvi predlozi su se u Sloveniji pojavili u diskusiji o menjanju Ustava SR Slovenije i Ustava SFRJ u vezi s doslednijim uvođenjem kolektivnog rada i odgovornosti. Prema tim predlozima bi se i u društveno-političkim većima primenjivao promenljivi sastav i na taj način ojačala kolektivna odgovornost vođstva društveno-političkih organizacija za rad tih veća.[21] Takvo uređenje koje nesumnjivo predstavlja dugoročniju perspektivu razvoja društveno-političkih veća za sad je odloženo, jer bi iziskivalo promenu Ustava SFRJ. U vezi s tim

---

[18] Upor.: »Radna osnova programa rada na kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja u SFRJ«, Savezni društveni savet za pitanja društvenog uređenja, Beograd, 22. jul 1983.

[19] Pregled takvih predloga vidi u: »Informacija o nekim pitanjima dogradnje sistema kandidovanja i izbora članova delegacija i delegata u skupštine društveno-političkih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica«, Savezna konferencija SSRN Jugoslavije, Beograd, 30. jul 1983.

[20] A. Fira smatra da u načinu kandidovanja i izbora društveno-političkih veća ima »više elemenata poznatih iz perioda predstavničke demokratije, kao što su opšte i jednako izborno pravo, izbori na osnovu lista itd.«, *Ustavno pravo*, »Privredni pregled«, Beograd, 1979, str. 225.

[21] Upor.: »Pobuda, da se prouči možnost, da bi v ustavi odpravili ovire za uvedbo zamenljive sestave družbenopolitičnih zborov občinskih in mestne skupščine«, Ljubljana, 21. mart 1980.

Digitized by Google

treba reći da i u sklopu važećeg ustavnog uređenja ima dovoljno prostora i mogućnosti za uspešniju afirmaciju specifične uloge društveno-političkih veća.

Zamenljivost delegata u društveno-političkom veću i neposredno izjašnjavanje radnih ljudi i građana o izboru tih delegata ne isključuju se automatski. Naime, neposrednim glasanjem bi se mogao potvrditi širi krug delegatâ društveno-političkih organizacija združenih u Socijalističkom savezu nego što bi bio broj delegatskih mesta u veću. Celishodnost takvog uređenja trebalo bi pobliže proučiti.

Neposredno izjašnjavanje radnih ljudi i građana povlači za sobom i prilično komplikovan način opoziva delegata iz društveno-političkog veća. U skladu s ustavnim načelom da se delegati opozivaju u načelu na način i po postupku kako su i izabrani[22], delegat je, naime, opozvan tek onda kad dogovor društveno-političkih organizacija kojim se predlaže opoziv potvrde radni ljudi i građani.[23] Takvim postupkom će se društveno-političke organizacije poslužiti samo u slučaju kad njime žele posebno naglasiti opoziv nekog delegata, odnosno razlog za taj opoziv. Zakon o izborima i delegiranju u skupštine dopušta, naime, drugi oblik prestanka mandata u društveno-političkom veću koji je po svom sadržaju vrlo blizak opozivu. Reč je o odredbi po kojoj mandat u društveno-političkom veću kandidatu prestaje »ako izgubi dužnost i pravo člana organa društveno-političke organizacije koja vrši funkciju delegacije«. Praktično, to znači da bi automatski izgubio mandat u društveno-političkom veću delegat koji bi bio opozvan iz vođstva društveno-političke organizacije koja vrši funkciju delegacije, na primer iz opštinske konferencije Socijalističkog saveza.

6. Savezno veće Skupštine SFRJ ima najširu i najheterogeniju delegatsku bazu. Pored toga, ustavni koncept toga veća nastao je na temelju vrlo širokih i produbljenih, pa i polemičkih rasprava 1973/74. godine, u kojima su se pojavljivala vrlo različita mogućna rešenja u pogledu strukture Skupštine SFRJ. Prihvaćeno je rešenje da se, pored Veća republika i pokrajina, obrazuje Savezno veće na način koji »najadekvatnije izražava višenacionalnu strukturu naše države i ujedno samoupravni delegatski karakter skupština«[24]. I u okviru Saveznog veća se, naime, izražavaju ne samo vlast radničke klase i preovlađujuća uloga udruženog rada, već i federativno uređenje (paritetni sastav, mogućnost posebnog načina donošenja odluka kada tako predlažu delegati pojedine republike, odnosno pokrajine, zamenjivanje funkcionera Veća svake godine i slično).

Savezno veće nije zamišljeno kao veće udruženog rada na saveznom nivou, jer su baš one odluke koje su od fundamentalnog

[22] Član 142 Ustava SFRJ.

[23] Član 118 Zakona o izborima i delegiranju u skupštine.

[24] E. Kardelj, *Temeljni vzroki...*, cit. izd., str. 86.

Digitized by Google

značaja za veća udruženog rada na drugim nivoima u celini u nadležnosti republičkih i pokrajinskih skupština i njihovih delegacija u Veću republika i pokrajina. Isto tako, nije prihvatljivo da se Savezno veće proglasi za nosioca klasnih interesa nasuprot Veću republika i pokrajina koje bi bilo nosilac nacionalnih interesa. U oba veća se mora adekvatno odražavati kako klasno-socijalni tako i nacionalno-federativni element.[25] Zato i nisu u celini opravdane kritike koje zameraju Saveznom veću da se ugleda na ulogu koju po Ustavu može da ima samo Veće republika i pokrajina.

Ustavni koncept Saveznog veća uslovljava poseban način obrazovanja toga veća; pri tom se deo njegove delegatske baze može neposredno uključiti u kandidacioni postupak, a drugi deo (delegati u opštinskim skupštinama na teritoriji republika i pokrajina) vrši izbor delegata. Zato je dograđivanje izbornog sistema za to veće veoma složeno, jer bi taj sistem morao biti što jednostavniji, morao bi što neposrednije izražavati kompleksnost delegatske baze (radni ljudi u samoupravnim zajednicama i društveno-političkim organizacijama njihove delegacije, delegatske opštinske i republičke, odnosno pokrajinske skupštine), a ujedno mora zadržati bitne karakteristike koje su u skladu s federativnim i delegatskim karakterom Skupštine SFRJ.

Sasvim su neprihvatljivi predlozi koji znače vraćanje na već u celini prevaziđene dileme, a naročito oni koji zahtevaju neposredne izbore pojedinih delegata Saveznog veća u teritorijalno određenim izbornim jedinicama[26] ili pak delegiranje delegatâ u to veće mimo republika i pokrajina[27], odnosno na proporcionalnoj (neparitetnoj) osnovi. Osnova i izvor takvih predloga su »nihilističke ocene o tome da Savezno veće uopšte nije ostvarivalo svoju ustavnu ulogu...«[28]

Na osnovi ocene da sadašnje uređenje obrazovanja Saveznog veća određeno Ustavom SFRJ predstavlja dominaciju političkog načela nad ekonomskim, odnosno teritorijalnog nad funkcionalnim načelom, predlažu se temeljite promene u načinu obrazovanja toga veća. Neki predlažu da se Savezno veće obrazuje na sličan način kao veća udruženog rada na opštinskom i republičkom nivou, a drugi predlažu obrazovanje dodatnog uporednog sistema koji bi se protezao od OUR-a i njihovih radničkih saveta do fede-

---

[25] Upor.: M. Kučan, *Iz razprave v okviru ZK SZDL Jugoslavije*, »Danas«, 16. oktobar 1983. str. 40.

[26] Upor.: »Informacija o nekim pitanjima...«, cit. izd.

[27] Takvi su predlozi izneseni, na primer, u diskusiji o temi »Položaj i uloga Saveznog veća u skupštinskom sistemu sa posebnim osvrtom na ostvarivanje zajedničkih interesa u federaciji«, Beograd, 21. i 22. novembar 1983.

[28] A. Fazlija, uvodni referat na savetovanju »Položaj i uloga Saveznog veća...«, str. 7.

Digitized by Google

racije.[29] Takvi predlozi dobijaju na težini u poslednje vreme i zato što se u materijalima delegatskih skupština i društveno-političkih organizacija s nedovoljnom produbljenošću pristupa kritičkoj analizi i diskusijama o menjanju sistemskih rešenja. Jedan od takvih pristupa ogleda se u oceni da treba korenito menjati način izbora Saveznog veća.[30]

Posebno treba naglasiti da je u delegatskom skupštinskom sistemu kakav je postavljen Ustavom proizvodno načelo temelj obrazovanja svih delegatskih skupština, od opštinskih do Skupštine SFRJ. Ustav isto tako nastoji da obezbedi preovlađujuću ulogu delegatâ udruženog rada u sklopu svih delegatskih skupština, delom odredbama o socijalnoj strukturi delegacija i delegatskih skupština, delom određivanjem posebne uloge većima u kojima su delegati udruženog rada. Među tim odredbama je i zakonska obaveza da na kandidatskim listama za Savezno veće bude najmanje polovina kandidata iz delegacija OUR-a.

Delegiranje preko veća opštinskih skupština nikako ne treba tumačiti kao prevagu teritorijalnog načela nad funkcionalnim, jer u tom slučaju opštinska skupština nastupa kao konferencija delegacija u kojoj po Ustavu dominantnu ulogu i značaj imaju delegacije OUR-a. Zato bi praktično trebalo učvrstiti takvu ulogu udruženog rada, a ne tražiti drukčije ili dodatne institucionalne puteve uticanja udruženog rada na donošenje odluka delegatskih skupština. Umesto veštačkog odvajanja proizvodnog i teritorijalnog načela[31], trebalo bi, dakle, jačati ulogu udruženog rada u sklopu svih društveno-političkih zajednica.

I upravo je pri Saveznom veću najviše neiskorišćenih mogućnosti za demokratizaciju kandidacionog postupka; tu je najviše slučajeva nametanja kandidatâ u delegacije osnovnih samoupravnih zajednica i koncentracije odlučivanja u organima društveno-političkih organizacija. Ustav SFRJ i Zakon o izborima i opozivu delegata u Savezno veće vrlo jasno određuju delegacije osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i društveno-političkih organizacija kao jedinu kadrovsku bazu i odlučujući subjekt predlaganja i određivanja delegatâ. Pri tom nije toliko presudna ni etapa predlaganja mogućnih kandidata u delegacijama ni konačno glasanje u biranju delegatâ u opštinskim skupštinama. Odlučujuće etape, na kojima se donose one kadrovske odluke koje su najznačajnije za kasniji sastav Saveznog veća, stvar su

[29] Poslednji predlog je dao P. Vranicki, *Ekonomska samoupravna organizacija radničke klase*, u knjizi: *Samoupravljanje — put oslobađanja rada*, Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, Ljubljana, 1981.

[30] »Ostvarivanje Ustavom SFRJ utvrđenih zajedničkih interesa u federaciji preko skupštine SFRJ« (Nacrt), Skupština SFRJ, Beograd, 25. oktobar 1983, str. 65.

[31] Ta dilema se pojavila i u diskusiji na Dvanaestom kongresu SKJ u vezi s organizovanošću Saveza komunista. Upor.: C. Ribičič, *Vprašljivi predlogi iz razprav na XII kongresu ZKJ*, »Teorija in praksa«, br. 7—8 1982.

Digitized by Google

opštinske kandidacione konferencije i republičke kandidacione konferencije. Reč je, dakle, o etapama na kojima se određuju kandidati, odnosno vrši selekcija predloženih mogućnih kandidata. Ta selekcija je normativno u rukama delegacija i njihovih delegata na kandidacionim konferencijama, a u praksi najčešće stvar odluke izvan njih.

Uloga delegacija normativno je naglašena izmenama kandidacionih konferencija 1978. godine, a stvarna uloga delegacija ostaje i dalje više ili manje konsultativna, odnosno ograničava se na davanje predloga mogućnih kandidata[32], dok je izbor mogućnih kandidata, od kojeg (naročito s obzirom na preovlađujuću praksu zatvorenih kandidatskih lista za delegate u Saveznom veću) u najvećoj meri zavisi kasniji sastav Saveznog veća, stvar izvršno-političkih organa društveno-političkih organizacija, i to pre svega na nivou republike.

Povodom predloga o ponovnom uvođenju neposrednih izbora delegatâ za Savezno veće treba naglasiti da bi to značilo neposredno negiranje vrlo značajnih načela delegatskog sistema. Istina je, doduše, da je i u ustavnoj diskusiji bilo prilično predloga kojima su zahtevani takvi neposredni izbori, ali treba razlikovati one predloge koji se zalažu za neposredno glasanje na kome bi radni ljudi imali mogućnost da potvrde ili odbace predloženu kandidatsku listu (slično onome kako je uređeno za delegate društveno-političkih veća) od onih koji se zalažu za klasične neposredne, na teritorijalnim jedinicama zasnovane izbore, koji idu mimo osnovnih delegacija s ciljem da se uspostavi poslanički mandat između birača u izbornoj jedinici i pojedinačnog izabranog delegata (predstavnika) u Saveznom veću.

7. Otvorenost kandidatskih lista, odnosno uvođenje načela »više kandidata za jedno delegatsko mesto«, tekovina je razvoja izbora u okviru buržoaske višestranačke demokratije, čija je preimućstva mogućno i potrebno koristiti i u sklopu delegatskog sistema. Preimućstvo otvorenosti kandidatskih lista je u tome što omogućavaju istinski izbor, a ne samo referendumsko potvrđivanje, odnosno odbacivanje kandidatske liste i što do određene mere jačaju uticaj radnih ljudi na izbore, odnosno omogućavaju uspešnu kontrolu i uklanjanje grešaka učinjenih u kandidacionom postupku. Pri širenju primene otvorenih kandidatskih lista treba tražiti takva rešenja koja neće ugrožavati Ustavom propisanu socijalnu strukturu delegacija i delegatskih skupština. Isto tako, otvorenost kandidatskih lista ne sme podsticati nenačelnu borbu za prestiž među predloženim kandidatima; ona iziskuje i postupno uspostavljanje drukčijeg odnosa prema onima koji na otvorenoj listi ne bi bili izabrani.

Otvorenost kandidatskih lista može se primenjivati na svim nivoima; ipak, značaj tog načela raste uporedo s društvenom

[32] Upor.: E. Kardelj, Diskusija na sednici Saveznog društvenog saveta..., Beograd, 7. novembar 1977.

Digitized by Google

funkcijom o kojoj je reč. To znači da se osnovnim samoupravnim zajednicama ne bi smele nametati otvorene kandidatske liste, već bi ih trebalo više nego do sada primenjivati na višim nivoima i pri izborima za nosioce najodgovornijih funkcija u delegatskim skupštinama.

Veoma je važno da se utvrde kriterijumi po kojima bi se vršio izbor među više predloženih kandidata. Svakako bi na prvom mestu moralo biti ocenjivanje uspešnosti kandidatova dotadašnjeg delovanja, samoupravnog i političkog, pri uobličavanju i ostvarivanju prihvaćenih društvenih smernica.[33] Mnogi pozitivni efekti mogu se postići već u postupku evidentiranja većeg broja mogućnih kandidata za članove delegacija i za nosioce odgovornih funkcija u delegatskim skupštinama. Na primer, u javnosti je bila pozitivno primljena praksa objavljivanja većeg broja mogućnih kandidata za sve najodgovornije funkcije u SR Sloveniji 1982. godine, mada je istovremeno s njihovim imenima objavljen i predlog užeg izbora mogućnih kandidata, što nikako ne može stimulirati kritičku diskusiju o predloženim mogućnim kandidatima. Zato su Republička konferencija SSRN i Republičko veće Saveza sindikata Slovenije odlučili da se prouči »da li je uži predlog između svih evidentiranih mogućnih kandidata za nosioce individualnih dužnosti celishodan već u toj fazi ili bi taj zadatak trebalo obaviti u vreme kad predloge evidentiranih mogućnih kandidata razmatraju novoizabrane delegacije koje vrše i konačnu kandidacionu funkciju iznad osnovnog nivoa za naredni mandatni period«[34].

Međutim, dok zatvorenost kandidatske liste za delegata u društveno-političkom veću ima svoje opravdanje u specifičnosti obrazovanja toga veća, pitanje je da li je zaista nužno i opravdano da slovenački Zakon o izborima i opozivu delegacije za Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ utvrđuje načelo zatvorene kandidatske liste pri izborima za to veće. Premda je i u tom slučaju važno da se obezbedi adekvatna socijalna, teritorijalna i druga struktura delegacije kao radnog tima, ipak je pitanje da li je nužno zakonom zabranjivati mogućnost otvorene kandidatske liste. Pri tom bi u praksi trebalo više nego do sada primenjivati deljene kandidatske liste, čije je preimućstvo u tome što obezbeđuju određenu socijalnu, nacionalnu, teritorijalnu ili neku drugu strukturu, uprkos otvorenosti kandidatskih lista.[35] Razume se, može i primena deljenih kandidatskih lista izazvati izvesne te-

---

[33] Upor.: M. Kučan, Razprava na 7. seji CK ZKS, Ljubljana, 16. maj 1983.

[34] Ugotovitve in naloge RK SZDL Slovenije in RS ZS Slovenije, sprejete ob oceni volitev 1982.

[35] Podeljenu listu pominje, pored ostalog, i Zakon o izborima i opozivu delegata u Savezno veće Skupštine SFRJ, gde se u članu 41. kaže: »Da bi se obezbedio odgovarajući socijalni, nacionalni ili drugi sastav delegata, kandidaciona konferencija može odrediti da se lista kandidata utvrdi po odgovarajućim delovima ili na drugi odgovarajući način.«

Digitized by Google

škoće: tako, na primer, u jednom delu te liste može da bude izabran kandidat koji dobije manje glasova nego neki kandidat koji nije izabran mada je dobio više glasova istih glasača jer je bio kandidovan na drugom delu liste. Teškoća je i u tome što deljena kandidatska lista može u celini da osigura samo jedan vid socijalne strukture, a ne više njih istovremeno. Na primer, na deljenoj kandidatskoj listi obezbeđena je ravnopravnost svih delova radnog procesa neke OUR, dok se može bitno narušiti struktura po starosti, polu, nacionalnosti ili zastupljenost neposrednih proizvođača.

Načelo »više kandidata za jedno delegatsko mesto« u poslednje vreme se zloupotrebljava kao paravan za ponovno uvođenje neposrednih izbora u teritorijalnim izbornim jedinicama za društveno-politička veća i Savezno veće. U vezi s tim treba naglasiti da se mogućnosti za uvođenje toga načela moraju tražiti u sklopu važećeg ustavnog uređenja delegatskog sistema. Otvorenost kandidatskih lista, naime, ne može biti jedini kriterijum demokratičnosti izbora. Zato zbog njegovog uvođenja ne bismo smeli zanemariti uspostavljanje stalnih delegatskih odnosa. Sa tog stanovišta zamenljivost delegata je naprednije (ali i složenije) uređenje od uvođenja načela »više kandidata za jedno (stalno) delegatsko mesto«. Naime, zamenljivost znači da članovi delegacije svaki put biraju delegata među svim svojim članovima, to jest iz redova svih onih koji po Ustavu mogu biti delegirani u veće delegatske skupštine.

Zato je jedina značajnija promena uređenja izbora ona koja ostaje verna osnovnim načelima ustavne koncepcije političkog sistema i koja teži produbljivanju delegatskih odnosa i kolektivnog rada i odgovornosti; ona zavisi od odgovora na pitanje: da li se, na kojim tačkama sistema i kako može šire i uspešnije sprovesti načelo zamenljivosti delegata.

8. Izbori delegacija i delegiranje delegatâ u skupštine samoupravnih interesnih zajednica, koje su sastavni deo skupštinskog sistema, obavljaju se po istim načelima kao izbori i delegiranje delegatâ u skupštine društveno-političkih zajednica. U Sloveniji i jedni i drugi izbori regulisani su istim zakonom, što se zasniva na tome da je reč o skupštinama interesnih zajednica koje se obrazuju iz istih samoupravnih organizacija i zajednica, a povremeno vrše i funkciju ravnopravnog veća skupština društveno-političkih zajednica.[36]

U poslednje vreme se javljaju predlozi da se normativno uređenje i praktično provođenje izbora delegacija za skupštine samoupravnih interesnih zajednica odvoje od izbora delegacija za skupštine društveno-političkih zajednica. Samoupravni karakter interesnih zajednica iziskuje da se izbori i delegiranje za njih

[36] Više o tome: F. Grad — C. Ribičič, *Delegatski sistem in dograjevanje volilnega sistema*, Republiška volilna komisija, Ljubljana, maj 1980.

Digitized by Google

regulišu s manje podrobnosti. Osim toga, zajedničko, odnosno istovremeno provođenje svih izbora stvara teškoće zbog velikog obima poslova koji su se, i pored nekih uprošćavanja izborne tehnike, proširili uvođenjem posebnih i združenih delegacija posle 1978. godine. A ima i predloga da se izbori delegacija za skupštine samoupravnih interesnih zajednica povežu s izborima delegata u samoupravne organe OUR-a, radnih i mesnih zajednica.

*

Na osnovi analize delovanja delegatskog sistema i izbora treba i dalje dograđivati normativno uređenje, racionalizovati postupke i demokratizovati praksu izbora, ali tako da se izbori afirmišu kao sastavni deo delegatskog sistema i kao element podsticanja za doslednije ostvarivanje, a ne negiranje osnovnih karakteristika Ustavom utvrđenog političkog sistema — naročito samoupravljanja, delegatskog sistema i federalizma.

Digitized by Google

Milivoje Vujačić

Uzroci i posledice neracionalnih i promašenih investicija

Naporedo sa zaoštravanjem i kumuliranjem ekonomskih problema i teškoća u zemlji postajalo je sve jasnije da primarni uzrok sadašnjoj ekonomskoj krizi treba tražiti prvenstveno u mnogim i dugoročno ispoljavanim slabostima i neracionalnostima na području proširene reprodukcije i investicija. U pitanju su, pre svega, sistem donošenja investicionih odluka, metode njihovog finansiranja, širok front i krajnje ekstenzivno investiranje (uz izraženo preferiranje ulaganja u svoje organizacije, u svoje regione), sa veoma nepovoljnom i nesinhronizovanom ekonomskom strukturom ulaganja. Uz to, problemi sa izuzetno teškim posledicama su i visoka uvozna zavisnost investicija i proizvodnje, preterano dugi periodi gradnje objekata, socijalizacija ekonomske odgovornosti za neracionalno investiranje itd.

Negativni efekti takvog investiranja najpotpunije se ispoljavaju u visokom rastu troškova proizvodnje i ukupnih društvenih troškova, odnosno u sve manje produktivnoj i rentabilnoj proizvodnji, u velikim strukturnim neskladima u društvenoj reprodukciji, u izraženim platnobilansnim problemima i ograničenjima, sve intenzivnijoj inflaciji, ubrzanom rastu gubitaka itd. Danas je očevidnije više nego bilo kada da mnoge naše investicije, odnosno stvoreni kapaciteti znatno više »odnose« nego što »donose«, posmatrano s gledišta odnosa: efekti — ulaganja. A posledice ne-

Digitized by Google

racionalnog i neefikasnog investiranja, uz mnoge loše odabrane pravce ulaganja, delekosežne su kako po svom negativnom ekonomskom uticaju tako i po vremenu trajanja. One se već nekoliko godina najpotpunije ispoljavaju u radikalno usporenoj, odnosno stagnirajućoj stopi privrednog rasta, pogoršavanju svih kvalitativnih faktora privređivanja, kao i u opadanju životnog standarda stanovništva.

Proces pogoršavanja društvene racionalnosti i ekonomske efikasnosti investicija i osnovnih fondova izražen je već više od petnaest godina. Sa zaoštravanjem platnobilansnih problema prethodni trend postaje sve izrazitiji. Njihov doprinos povećanju proizvodnje i dohotka vremenom je bivao sve manji. Neracionalne i promašene investicije tome su svakako primarni uzrok. Razumljivo je da u svakoj zemlji može da bude (i ima ih) takvih investicija. Međutim, kod nas je reč o meri i dimenzijama tih neracionalnosti i promašaja. I na osnovu pisanja dnevne štampe samo u toku nekoliko dana može se utvrditi da je takvih slučajeva veoma mnogo. Ima ocena da bi Jugoslavija po broju i obimu promašenih investicija mogla biti na prvom mestu u Evropi, a verovatno i u svetu.[1]

Dosadašnje neracionalno i neefikasno investiranje je suviše veliko ograničenje i breme budućem razvoju. Nesumnjivo je da bez radikalnih promena u proširenoj reprodukciji i bez prevladavanja kvalitativnih procesa u investiranju — na liniji opredeljenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije — nema izlaska iz sadašnje ekonomske krize, niti može biti bilo kakvog uspešnog društveno-ekonomskog razvoja. Ovakve dijagnoze u vezi s mestom i ulogom proširene reprodukcije i investicija u ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije postoje već dugo u naučnim i stručnim krugovima. Izgleda da je to danas gotovo svim strukturama jasno. Međutim, ono što zabrinjava jeste činjenica da se na tom planu u praksi malo šta konstruktivnog i konkretnog čini (i pored svih upozorenja, opredeljenja i, nadasve, loših i gorkih iskustava, kod nas se i dalje u vezi s investicionim namerama i odlukama dešavaju i promiču zapanjujuće neracionalnosti i vuku nerazumni potezi). Podjednako se to odnosi kako na razvojnu politiku i donošenje investicionih odluka tako i na privredno-sistemska rešenja i mere ekonomske politike. A bez toga nisu moguće krupnije pozitivne promene u društvenoj reprodukciji i investiranju koje su od presudnog značaja za otvaranje pozitivnih procesa u ekonomskoj stabilizaciji.

O uzrocima

U praksi bismo svaku investiciju mogli, po pravilu, označiti neracionalnom ukoliko se proizvodnjom (ili uslugom) po osnovu takvih investicija (tolerišući pri tom i određeni period njenog neop-

[1] Vidi: *Ekonomika*, okrugli sto: »Akumluacija i investicije u Jugoslaviji«, 1983, str. 42.

Digitized by Google

hodnog proizvodnog uhodavanja) ne obezbeđuje tolika masa ukupnog prihoda kojom bi se nadoknadila utrošena sredstva i osigurao toliki dohodak iz kojeg bi se alimentirali, najmanje, marginalni izdaci za lične dohotke, za društvene obaveze, kao i za izdvajanja za akumulaciju i rezerve. Pri tom bi se kao promašene investicije mogli kvalifikovati svi oni slučajevi u kojima se od samog početka uopšte ne obezbeđuje, tokom dužeg perioda, poslovanje bez gubitaka. Likvidacija takvih organizacija je ekonomski jedino logično rešenje jer nikakva sanacija ne bi obezbeđivala pozitivne rezultate poslovanja. Pri tom se podrazumeva da uslovi privređivanja nisu primaran razlog poslovanju sa gubicima.

Uzroci neracionalnih i promašenih investicija mogu biti mnogobrojni, mada se oni, u krajnjem slučaju, svode na jedinstven imenitelj: neproduktivna i neekonomična proizvodnja, odnosno usluga. Međutim, da bi se došlo do primarnih i stvarnih uzroka pojave velikog broja takvih investicija, treba poći od same geneze, odnosno nastajanja ideje da se realizuje neka konkretna investiciona odluka, pa do njenog završetka, to jest i njenog proizvodnog aktiviranja. Ako se tako priđe ovom problemu, onda bi se u našim konkretnim uslovima stvarni uzroci možda mogli podeliti u dve osnovne grupe, koje su u uzročno-posledičnoj međuzavisnosti.

U prvu grupu mogli bi se svrstati sistemski, bolje rečeno, antisistemski uzroci koji su uvelike uslovljavali neracionalne i promašene investicije. Oni se, u osnovi, svode na to da u dosadašnjem sistemu investiranja nisu u zadovoljavajućoj meri uvažavani takvi elementi kao što su društveni karakter sredstava za proizvodnju, društveni karakter dohotka, samoupravni način donošenja investicionih odluka; uz to, u donošenju takvih odluka nedostajala je neophodna koordinacija između mikro i makro nivoa, u alokaciji investicionih sredstava nisu adekvatno korišćeni tržišno-planski mehanizmi, nisu uvažavane ni elementarne ekonomske zakonitosti kao što su racionalna društvena podela rada, specijalizacija, ekonomija obima, rentabilitet ulaganja, ekonomska odgovornost investitorâ i slično. Pri donošenju mnogih investicionih odluka presudni su bili regionalni (vrlo često samo opštinski) kriterijumi investiranja. Sve je to ostavilo nesagledive posledice po naš društveno-ekonomski razvoj.

Tako već dve decenije nismo uspeli da uspostavimo adekvatan i zadovoljavajuće konzistentan sistem proširene reprodukcije, niti ga povezati i staviti u funkciju ostvarivanja racionalne razvojne strategije. U stvari, sistemu investicionih fondova, koji je sredinom šezdesetih godina s pravom napušten, nije pronađena adekvatna zamena. Bitna intencija reforme iz 1965. godine, kao i promenâ koje su usledile posle donošenja Ustava iz 1974. godine, bila je prenošenje i funkcija proširene reprodukcije u nadležnost neposrednih proizvođača. U tom cilju udruženi rad je trebalo da bude osnovni nosilac odluka o investicijama, a to je podrazumevalo i njegovo sve veće učešće u raspodeli dohotka i u raspolaga-

Digitized by Google

nju sredstvima društvene akumulacije. Posmatrano s formalne strane, moglo bi se tvrditi da takva orijentacija nije imala velikih prepreka. No, u stvarnosti su se dešavale sasvim druge stvari i razvijali drugačiji trendovi.

Šta se zbivalo nakon reforme? Poznato je da je tada pretežan deo sredstava ranijih investicionih fondova prenet u kreditne fondove banaka. Gotovo naporedo, do snažnog izražaja dolazi orijentacija na razvoj sistema poslovnih banaka i u njima do takve koncentracije finansijskih sredstava s čijim se intenzitetom nije računalo. Time je položaj banaka u sistemu proširene reprodukcije dobio snažnu materijalnu osnovu i prenaglašenu ulogu. Iako se računalo i težilo tome da banke postanu asocijacije privrede, one to ni tada ni kasnije nisu postale. U neku ruku, bankarski sistem je delom preuzeo ulogu države u sistemu finansiranja proširene reprodukcije. Međutim, možda to i ne bi bilo toliko problematično da banke, kao i odluke koje su u njima donošene, nisu bile u daleko većoj meri pod, uglavnom prikrivenim, uticajem društveno-političkih zajednica i njihovih organa nego pod uticajem privrede. S druge strane, neregularan uticaj društveno-političkih zajednica na razvojnu orijentaciju i investiciono odlučivanje samih privrednih organizacija bio je takođe veoma izražen, praktično je ostao nesmanjen. U takvim uslovima banke i nisu bile dovoljno zainteresovane da obezbeđuju racionalnu alokaciju investicionih sredstava i da ih usmeravaju u takve razvojne programe koji su imali širi društveni značaj, i koji zahtevaju natprosečan obim ulaganja na duži rok. Najgore pri svemu tome jeste to što su pri donošenju investicionih odluka — bez obzira na to ko ih je donosio — krajnje nedovoljno uvažavani kriterijumi selektivnosti, efikasnosti i rentabilnosti ulaganja.

U isto vreme, u uslovima sve izrazitijeg lokalističkog ponašanja, a u situaciji nedovoljne ekonomske odgovornosti, praktično etatiziranog rizika za investiciona ulaganja, i pojedine radne organizacije, pa i one koje nisu imale veću perspektivu u razvoju, ulazile su u kreditne odnose, često i pod nagovorom i uticajem spoljnih faktora, bez obzira na to da li će pozajmljena sredstva lako i na vreme vratiti, i da li će ih uopšte vratiti. Logična posledica svega toga jeste da tražnja za investicionim sredstvima nesrazmerno raste, ali ne samo zbog stvarnih potreba i mogućnosti razvoja (pojedinih delatnosti), već i zbog nerealne razvojne orijentacije i nepostojanja ekonomske prinude. Na drugoj strani, mnogi potencijalni investitori ne uspevaju da osiguraju neophodna finansijska sredstva. Po pravilu, to su oni čija ulaganja imaju dugoročniji karakter. Takva situacija je razumljiva ako se ima u vidu da su kratkoročna orijentacija i brzo postizanje efekata bili glavna preokupacija i dominantno obeležje u našem razvoju.

Zahvaljujući naglom razvojnom poletu, a i uslovima privređivanja, bilo je i slučajeva da se u nekim granama privrede (kao što je to slučaj sa preradom nafte, elektroindustrijom, hemijskom i automobilskom industrijom) izgubi mera u dimenzioniranju

Digitized by Google

razvojnih ambicija. Olako se ulazilo u nove investicione poduhvate i u širenje delatnosti, nezavisno od tržišnih mogućnosti, bez sagledavanja mogućih tendencija i perspektiva u pogledu dugoročnijeg kretanja tražnje, kao i drugih za razvoj relevantnih elemenata. Takve delatnosti, s obzirom na njihov ekonomski potencijal i snagu, mogle su do određenog momenta relativno lako podnositi učinjene promašaje i greške (u tome ih je i društvo obilato pomagalo, odnosno saniralo), ne snoseći rizik i ekonomske posledice svojih odluka. Danas, kada su poremećaji u društvenoj reprodukciji poprimili obeležja ekonomske krize, situacija se ipak počinje menjati. Naime, u uslovima kada se broj ovih loših brzo povećava, a oskudnost raspoloživih sredstava postaje izrazitija, nemoguće ih je sve sanirati i spasavati.

Pojave neracionalnog investiranja dobijaju na intenzitetu i širini od sredine sedamdesetih godina, kao posledica sve izraženije stihijnosti i autarkičnih tendencija u razvoju. Umesto snaženja integracionih procesa, zasnovanih na realnim ekonomskim interesima, reprodukcionoj i dohodovnoj međuzavisnosti, dezintegracione tendencije sve više postaju naša realnost, ispoljavajući se ne samo u privredi, nego i u bankama, u društvenim delatnostima i u funkcionisanju mnogih institucija društveno-ekonomskog sistema.[2] Pri tome se težište pomenutih pojava postepeno prebacuje i na niže nivoe organizovanosti (uža područja, opštine i gradove).

Takav pravac kretanja neizbežno je morao pratiti proširenu reprodukciju i investicije. Za njihovo uspešno funkcionisanje nije osigurana jedna od elementarnih pretpostavki — neophodna međugranska i međuregionalna cirkulacija sredstava proširene reprodukcije na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, bez čega nije ni moglo biti optimalne alokacije investicionih sredstava. Isto tako, nije ostvareno podizanje stepena samofinansiranja privrede u investicijama, što je, inače, nezaobilazna pretpostavka za uspešno funkcionisanje sistema proširene reprodukcije. U protekloj deceniji procenat vlastitih sredstava u proseku je iznosio samo jednu trećinu ukupnih investicionih plaćanja (u 1981. bio je čak niži za oko pet procentnih poena nego u 1966. godini). Istina, taj udeo

[2] Najbolji dokaz za to jesu činjenice da broj organizacija iz jedne republike, odnosno pokrajine, koji je integrisan sa organizacijama iz drugih republika i pokrajina, iznosi samo 0,5 svih oblika organizovanja; da učešće međurepubličko-pokrajinskih investicija u ukupnim investicijama zemlje iznosi još manje od toga — 0,34%; da se na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu skoro petnaest godina konstantno smanjuje međurepubličko-pokrajinska robna razmena (čiji je nivo niži nego u slučaju spoljnotrgovinske razmene većeg broja evropskih zemalja); da su ukupna plaćanja među pojedinim republikama i pokrajinama ispod 1/10 ukupne mase novčanih plaćanja; da oko 98% mase novčanih sredstava njihovi korisnici deponuju kod banaka u republici, odnosno pokrajini na čijoj teritoriji posluju; da se samo 13% banaka (opet više formalno) udružilo sa bankama iz drugih republika i pokrajina itd. (vidi: Č. Ocić, *Integracioni i dezintegracioni procesi u privredi Jugoslavije*, Beograd, 1983, str. 30—82).

Digitized by Google

nešto je povećan u poslednje dve godine, ali u uslovima značajnog realnog smanjivanja investicija i, istovremeno, na štetu ulaganja u trajne obrtne fondove iz kvalitetnih izvora sredstava.

U tesnoj vezi s rečenim jesu i neadekvatni, odnosno neravnopravni uslovi privređivanja, koji su bili pod snažnim administrativnim uticajem sa raznih nivoa. Stalno prisutni dispariteti u relativnim odnosima cena[3], nerealan (precenjen) kurs dinara[4], neadekvatna carinska zaštita, neprilagođena kreditna politika, osobito kada su u pitanju uslovi kreditiranja prioritetnih razvojnih ciljeva, zapostavljena ekonomska funkcija fiskalnog sistema — mogu se takođe smatrati bitnim uzrocima neracionalnih, odnosno promašenih investicija. U suštini, merama društveno-političkih zajednica privredni subjekti su često podsticani na ekstenzivno i neracionalno privređivanje, umesto da bude obrnuto.[5] Uslovi privređivanja često su pružali pogrešne informacije o perspektivi i rentabilitetu investicionih ulaganja. To je najbolje pokazivao svaki pokušaj (ako se radilo o otklanjanju dispariteta u cenama, o uspostavljanju realnog kursa dinara, prilagođavanju instrumenata zaštite, o uvođenju realnih kamata i sličnom) smanjivanja neravnopravnosti u uslovima privređivanja ili, pak, uticaja koji dolaze spolja. Otpori takvim promenama bili su, po pravilu, najjači od strane onih koji su izabrali pogrešnu orijentaciju razvoja i bili delimično dezorijentisani u pogledu uslovâ privređivanja.

Mnogo neracionalnih, pa i promašenih investicija nastalo je kao rezultat naše orijentacije na široku decentralizaciju sistema finansiranja neprivredne potrošnje i društvenih delatnosti. To je bio snažan motiv da mnoge opštine nastoje da zadrže investiciona sredstva na svojoj teritoriji, forsirajući gradnju objekata na svom području — i s obzirom na to da je finansiranje društvene nadgradnje vezano pretežno za dohodak i lične dohotke zaposlenih — bez obzira na njihovu realnu perspektivu, rentabilitet ulaganja i elementarnu ekonomsku logiku investiranja.[6]

Administrativne intervencije u uslove privređivanja, umesto da se smanjuju, poslednjih godina su poprimile široke razmere. Međutim, u isto vreme, umnogome je izostao adekvatan uticaj i uloga organâ društveno-političkih zajednica upravo na onim područjima regulisanja uslovâ privređivanja koja su u njihovoj zakonskoj nadležnosti. Najbolji primer za to jeste baš dugogodišnja

---

[3] Po pravilu, jedni te isti sektori su niz godina imali nepovoljan položaj u primarnoj raspodeli, pri čemu se on često i pogoršavao. Inače, značajno je da u ocenama položaj pojedinih grana i delatnosti u primarnoj raspodeli postoji visok stepen saglasnosti među mnogim radovima na ovu temu.

[4] U periodu od 1971. do 1979. godine razlika između rasta naših cena i cena u razvijenim zemljama bila je nadoknađena prilagođavanjem deviznog kursa samo sa oko jednom trećinom.

[5] Vidi: *Polazne osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*, knjiga 1, str. 32.

[6] Na ovaj vid problema upozoreno je i u dokumentima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Digitized by Google

politika precenjenog kursa dinara, neadekvatna i u suštini zakržljala poreska politika, krajnje nedovoljno korišćenje podsticajnih instrumenata i mera ekonomske politike kojima bi se racionalno usmeravale investicije, podsticala samoupravna koncentracija sredstava i njihova alokacija u društveno opravdane namene. Pri tom, najveći greh državi(ma) mogao bi se pripisivati zato što je uvelike degradirala ekonomsku odgovornost i prinudu, odnosno što je raznovrsnim intervencijama uvelike socijalizovala tu odgovornost, posebno u slučaju loših i promašenih investicija. U stvari, situacija u pogledu te odgovornosti je veoma zamagljena, njene adrese praktitčno su uvelike izgubljene.

Slabosti u procenama osnovnih elemenata i kriterijuma bitnih za donošenje efikasnih investicionih odluka, kao i mnoge neracionalnosti celokupnog procesa investiranja, mogu se označiti drugom grupom uzroka neracionalnih i promašenih investicija.

Zapostavljena analiza tržišta, neuvažavanje njegovih kriterijuma, kao i osnovnih zakonitosti robne proizvodnje, spadaju među bitne uzroke. Zdravo i na ekonomskim osnovama zasnovano investiranje mora se oslanjati na sagledavanje ne samo mogućnosti domaćeg, već i na mogućnosti spoljnog tržišta. Pri tom, za donošenje valjane investicione odluke nije dovoljno uzimati u obzir samo stanje tekućih tržišnih odnosa. Mnogo je važnije, koristeći savremene metode planiranja i marketinga, što pouzdanije predviđati razvoj ponude i tražnje za duži period. U tom cilju je važno, još u procesu izgradnje, sagledati koliki je volumen istorodnih kapaciteta, a u slučaju izvoznih namera — kakva se kretanja na tom planu očekuju u svetu i u međunarodnoj razmeni. Posebno je značajno oceniti u kom pravcu će se menjati tražnja, kakve će biti želje, navike i ukusi potrošača, kakvi su izgledi za pojavu novih proizvoda koji bi mogli zameniti sadašnju proizvodnju ili, pak, imati komplementarne efekte na nju itd. U svemu tome ključni element jeste konkurentnost, odnosno realno sagledavanje po kolikim je troškovima (odnosno cenama) moguće ostvarivati nameravanu proizvodnju u poređenju sa domaćim, kao i sa inostranim cenama. Međutim, svi ti elementi u slučaju mnogih naših investicija nisu, ili nisu u dovoljno meri, i uvažavani. Za ilustraciju toga mogli bi se navesti mnogi primeri.[7] U nizu slučajeva ignorisane su očevidne tržišne informacije i ekonomske kategorije i donošene takve investicione odluke koje su se mogle pouzdano kvalifikovati kao potez koji je unapred osuđen na neuspeh, kao potez koji vodi ekonomskom samouništenju.

[7] Dok su u razvijenim zemljama, od sredine sedamdesetih godina, išli na likvidaciju mnogih rafinerijskih kapaciteta, mi smo uporno gradili nove, da bismo danas došli u situaciju da imamo dvostruko veće kapacitete od stvarno potrebnih. U vreme kada su se u Evropi gradile samo dve fabrike ploča vlaknatica kod nas su donete odluke da gradimo četiri takva kapaciteta (njihova sudbina je danas poznata). Iako se zna kolika je zasićenost i konkurencija u proizvodnji računarâ, kod nas se javlja čak 40 potencijalnih investitora koji nameravaju da uđu u ovu proizvodnju (vidi: »Ekonomska politika«, br. 1574/1982. i br. 1555/1982).

Digitized by Google

Nerealno sagledavanje troškova investicija, odnosno predračunske vrednosti ulaganja, jedno je od dominantnih obeležja naše prakse. Prema obezbeđivanju finansijskih izvora mnogi investitori su se suviše komotno odnosili, prikazujući potreban obim sredstava znatno nižim od realnog, pre svega zbog toga da bi se zatvorila konstrukcija finansiranja i dobila odgovarajuća društvena podrška i saglasnost banke. U mnogim slučajevima pojedini izvori sredstava u konstrukcijama finansiranja samo su formalno bili i osigurani. Logika je bila — važno je početi izgradnju, a za stvarno nedostajuća sredstva tražiće se rešenja u toku realizovanja projekta.

Poseban problem mnogih investicija ispoljavao se u tome što u finansijskim konstrukcijama nisu obezbeđivani neophodni izvori sredstava za finansiranje obrtnih fondova koji su takođe preduslov za uspešan početak rada svakog novog kapaciteta. U dosadašnjoj praksi obrtnim sredstvima je vrlo retko poklanjana adekvatna pažnja, budući da se glavna briga posvećivala osnovnim fondovima. Ukoliko su i obezbeđivani izvori sredstava za obrtne fondove, oni su u pretežnoj meri poticali iz nekvalitetnih izvora sredstava.

Neobezbeđivanje takvih materijalnih pretpostavki kao što su energija, sirovine i repromaterijal — onoga što se, inače, u svakoj robnoj privredi smatra elementarnom pretpostavkom, u mnogim je slučajevima bilo osnovni uzrok neracionalnih i promašenih investicionih poduhvata. Poznato je da su kod nas godinama građeni mnogi, po pravilu, prerađivački kapaciteti, a da se nije pravovremeno vodila briga o izvorima snabdevanja energijom i sirovinama. Najneposrednija posledica toga jeste nezadovoljavajuće korišćenje takvih kapaciteta[8], odnosno visoki fiksni troškovi proizvodnje, nizak dohodak, gubici itd. Dešava se da se upravo zbog prethodnih razloga pojedini kapaciteti — i pored postojanja visoke i nezadovoljene tražnje (kako domaće tako i izvozne) — koriste u veoma niskom procentu. S druge strane, preterana oslonjenost na uvoznu energiju i sirovine učinila je, posebno u sadašnjim uslovima, mnoge naše investicije i proizvodne kapacitete nerentabilnim i promašenim.

Ima i mnoštvo primera da su investitori računali sa krajnje nerealnim cenama energije i sirovina koje će koristiti (u vezi s tim karakterističan je dugogodišnji spor između Kombinata aluminijuma u Titogradu i Elektroprivrede Crne Gore, Skopske železare i Elektroprivrede Kosova i drugih), zbog čega stepen ekonomičnosti i rentabilnosti takve proizvodnje, u odnosu na prvobitne proračune, mora da opada pri realnijem vrednovanju prethodnih proizvoda. U nekim slučajevima krupan razlog neracionalnosti

[8] Najbolji primer za to jesu šećerane, klanice i uljare, od kojih su mnoge građene bez uporednog ulaganja i u proizvodnju sirovina. I u metalurškim granama građeni su valjaonički kapaciteti, a zapostavljene su primarne faze proizvodnje itd.

Digitized by Google

nekih investicija bile su loše procene o sadržaju metala u rudi (tipičan primer za to je, opet, »Feni«).

Vremenska nesinhronizovanost investicija, osobito međusobno zavisnih faza proizvodnje (sirovine — primarna prerada — finalizacija) predstavlja poseban problem. Na taj način stvarana su uska grla u proizvodnji, tako da mnogi novoizgrađeni kapaciteti jedno vreme ostaju neiskorišćeni ili nedovoljno korišćeni — s obzirom na to da se kasni sa prethodnim fazama proizvodnje.

Izmenjen redosled poteza pri investiranju može se prevashodno objašnjavati autarkičnim trendovima u razvoju, neravnopravnim uslovima privređivanja, nerešenim problemom finansiranja energetsko-sirovinskih delatnosti itd.[9] Iz istih razloga i u sklopu jedne delatnosti (za to je dobar primer elektroprivreda) u gradnji nisu imali prioritet oni kapaciteti kojima bi to mesto pripadalo da su uvažavani ekonomski kriterijumi investiranja. Jedna od posledica toga jesu visoki troškovi takve proizvodnje.

Mnoge naše investicije nedovoljno rentabilnim i racionalnim čini i previsoko učešće vrednosti građevinskih objekata u strukturi investicionih troškova. U poređenju s razvijenim zemljama kod nas je to učešće mnogo veće.[10] Tome su osnovni razlozi: nesrazmerno povećanje cena građevinskih usluga, neracionalnost građevinske operative, kao i orijentacija mnogih investitora na gradnju skupih, nefunkcionalnih i krajnje luksuznih objekata[11] — neprimerenih stepenu naše ekonomske razvijenosti.

Među izuzetno bitne pretpostavke za uspešnost svake investicije spada i izbor adekvatne tehnike i tehnologije kojima se uvelike opredeljuje kvalitet i rentabilnost buduće proizvodnje. Iako, po pravilu, progresivnija treba da bude ona investiciona varijanta kojom se obezbeđuju najsavremenija tehničko-tehnološka rešenja, time ne moraju biti osigurani i najpovoljniji ekonomski efekti — posmatrano pre svega sa šireg društvenog interesa i takozva-

---

[9] Čime drugim, inače, objašnjavati orijentaciju, izraženu naročito poslednjih godina, kod mnogih naših železara da na račun primarnih faza forsiraju razvoj viših faza proizvodnje, pre svega prerade; takvih primera ima i u drugim delatnostima, naročito u poljoprivredno-prehrambenom sektoru i hemijskoj industriji. U poslednje vreme sve su češće pojave da se i u okviru užih regiona, u okviru baznih kapaciteta orijentišu i na izgradnju prerađivačkih — iako u drugim opštinama već postoje ili se grade takvi kapaciteti (najsvežiji primer za to je investicija u Prahovu za izgradnju fabrike deterdženata, mada se u Kruševcu već gradi isti kapacitet) (vidi »Politiku« od 20. maja 1984. godine).

[10] Kod nas se to učešće u poslednjoj deceniji kretalo u proseku oko 55%, dok u većini razvijenih zemalja ono iznosi između 35% i 40%.

[11] Poznato je da je kod nas, na primer, u turističkoj privredi izgradnja hotela A kategorije daleko zastupljenija u odnosu na zemlje naše glavne konkurente. Izgradnja skupih i luksuznih objekata naročito je karakteristična u društvenim delatnostima (olako se hvalimo da su nam pojedini objekti po svojim karakteristikama maltene jedinstveni u svetu — škole, biblioteke, stadioni; po tome se možda najviše ističe glavni grad našeg najnerazvijenijeg područja).

Digitized by Google

nih eksternih uticaja takve investicije. Optimalna kombinacija faktorâ proizvodnje zavisna je i od konkretnih uslova, odnosno od njihove raspoloživosti. Baš zbog neuvažavanja prethodnih momenata kod nas je u ne malom broju slučajeva delimično izvršena zamena rada kapitalom (na taj problem je ukazano i u dokumentima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije). Stoga su i efekti takvih investicija nedovoljni, posebno s gledišta širih društvenih interesa. I sa tog stanovišta mnoge bi se investicije mogle kvalifikovati kao promašene. Visoka ulaganja u modernizaciju, koja uz to nisu uvek bila usmerena tamo gde su i najneophodnija, ili njima nije obezbeđivana sinhronizovanost u izgradnji[12], ne obezbeđuju zadovoljavajuće povećanje proizvodnje i dohotka. Svakako da je nerealno vrednovanje društvenih sredstava[13] bilo značajan razlog njihove olake upotrebe, nezavisno od toga kakvi će ekonomski efekti time biti ostvarivani. Bilo je i slučajeva da se olako ulazilo u nove, nedovoljno proverene tehnologije, da su nabavljani prototipovi opreme i slično, što je, sa svoje strane, poskupljivalo investiciju i pogoršavalo rentabilnost proizvodnje.

Preterana usitnjenost kapacitetâ, odnosno male proizvodne serije, mogli bi se u velikom broju slučajeva označiti bitnim činiocem neefikasnosti investicija i neracionalnosti takve proizvodnje. Zna se da male serije često ne obezbeđuju zadovoljavajuću rentabilnost i konkurentnost proizvodnje, kako zbog visokih fiksnih troškova po jedinici proizvodnje tako i zbog niza drugih razloga: ograničene mogućnosti prilagođavanja tržišnim situacijama, racionalnog uključivanja u međunarodnu podelu rada, nemogućnosti primene naučnoistraživačkog rada itd. Kod nas se uvelike gubila iz vida činjenica da je koncentracija proizvodnje već odavno postala jedno od bitnih obeležja svake savremene privrede, bez čega je nezamisliv intenzivan razvoj.[14]

U mnoge promašene investicije i nerentabilno poslovanje ne bi se ušlo da su u većoj meri korišćeni nauka i naučni rezultati, da su oni primenjivani počev od same izrade investicionih elaborata, preko realizacije projekata, pa do iznalaženja načinâ i metodâ da se eliminišu uzroci poslovanja s gubicima. Kada se s promašenom investicijom dođe u bezizlaznu situaciju, onda se, po pravilu, saznaje da svojevremeno nisu uvažavana kompetentna upozorenja stručnih i naučnih institucija. To potvrđuju i slučajevi

---

[12] Upravo iz tih razloga ne koriste se pojedini već izgrađeni podsistemi budućeg sistema integralnog transporta; zbog neizgrađene sekundarne i tercijarne mreže kanal Dunav—Tisa—Dunav koristi se sa svega oko 10%.

[13] Usled nerealnih kamatnih stopa računa se da su investicioni krediti u realnom iznosu vraćani sa svega 28% (vidi: *Ekonomika*, okrugli sto: »Investicije i akumulacija«, str. 78).

[14] Klanična industrija je tipičan primer usitnjenosti proizvodnje. Imamo više od 1.600 klanica, od čega samo oko 70 s većim kapacitetom. Međutim, Danska, koja proizvodi dva i po puta više mesa od nas, ima svega 30 klanica.

Digitized by Google

nekih radnih organizacija za koje je u poslednje vreme odlučeno da idu u likvidaciju.

Uzroci neefikasnog investiranja, odnosno neekonomične i nerentabilne proizvodnje, ne retko se mogu tražiti i u nezadovoljavajućem kvalitetu ljudskog faktora. Mnoštvo je primera da se ulazilo u krupne investicione poduhvate bez dovoljno stručnih i kvalifikovanih radnika, što je dovodilo do mnogih propusta i promašaja, do produžavanja rokova gradnje i slično. Isti ti razlozi bivali su kasnije uzrok lošim rezultatima u poslovanju. U vezi s tim su i uticaji nezadovoljavajućeg stepena tehničko-tehnološke organizacije rada koja je u mnogim slučajevima bitan uzrok nerentabilne i neekonomične proizvodnje.

Racionalni ekonomski kriterijumi nisu uvažavani ni kada je bio u pitanju izbor lokacije pojedinih kapaciteta. Pri tom nije vođena briga o takvim elementima kao što su blizina sirovina, mogućnosti angažovanja radne snage, izvori energije, troškovi transporta, udaljenost tržišta. Svi ti momenti imaju veći ili manji značaj, u zavisnosti i od specifičnosti investicije, a njihovo neuvažavanje uslovljava nepotrebno visoke troškove proizvodnje. Za neracionalnu alokaciju proizvodnih i drugih kapaciteta moguće je navesti više primera.[15]

O posledicama

Opadanje ekonomske efikasnosti investicija i osnovnih sredstava, trend koji se kod nas dugoročno ispoljava, poslednjih godina postaje sve izrazitije. Dok je u isto vreme marginalni kapitalni koeficijent privrednih investicija u periodu 1974—1978. iznosio oko 3,9, on je u periodu 1978—1982. godine dostigao 6,5. Efikasnost osnovnih sredstava bila je 1981. godine za 8 odsto manja nego 1978, odnosno za 16 odsto manja nego 1980. godine.

Poznato je da je Jugoslavija po nivou stope investicija dugo godina bila među prvima u svetu.[16] Ne bi to, naravno, bio problem da kod nas investicije nisu rasle mnogo brže nego što je rastao društveni proizvod. U tome i jeste jedna od osnovnih disproporcija u našem razvoju. Situacija je još nepovoljnija kada se ima na umu činjenica da i uz tako intenzivan rast investicija nismo uspeli da otklonimo mnoge strukturne nesklade u razvoju proizvodnih snaga; neki od njih su poslednjih godina čak i produbljeni. Posledice toga došle su do punog izražaja u vreme kada su zaoštreni i platnobilansni problemi zemlje. U stvari, ograničene

[15] To je slučaj sa drvoprerađivačkim kapacitetima, nekim cementarama, uljarama i slično. Gradili smo i hotele A kategorije u mestima koja za njima nemaju potrebe (Kikinda, Obrenovac itd.).

[16] Primera radi, prema podacima za 1979. godinu Jugoslavija je od 13 posmatranih evropskih zemalja imala daleko najvišu stopu investiranja u osnovne fondove — ona je kod nas iznosila 38 odsto, dok se u većini zemalja kretala oko 25 odsto (vidi: *Razvoj Jugoslavije 1947—1971*, SZS, str. 252).

Digitized by Google

mogućnosti uvoza sirovina i reprodukcionog materijala su već nekoliko godina osnovni limitirajući faktor rasta proizvodnje i snabdevenosti domaćeg tržišta, bez obzira na to što je, na primer, u periodu 1979—1983. godine vrednost uvoza ovih proizvoda iznosila oko 52 milijarde dolara, učestvujući sa više od 74 odsto u strukturi našeg ukupnog robnog uvoza.

Nesumnjivo je da se, uz neracionalan proces samog investiranja, promašene investicije mogu smatrati dominantnim uzrokom pogoršavanja ekonomske efikasnosti ukupnih ulaganja, kao i efikasnosti osnovnih fondova. Posledica takvog investiranja ima mnogo, s dugoročnim negativnim dejstvom na društvenu reprodukciju i na budući razvoj. U našim konkretnim uslovima one se već danas uvelike osećaju, mada njihova potpunija negativna dejstva tek slede. Pomenimo samo neke od osnovnih negativnih efekata neracionalnih i promašenih ulaganja.

Iako može biti u pitanju društveno i ekonomski sasvim opravdana investicija, ukoliko se ona vremenski dugo i neefikasno realizuje, onda to neminovno mora usloviti mnoge negativne posledice. Njihov je zajednički imenitelj: neplanirano povećanje troškova investicije, što će buduću proizvodnju (uslugu) činiti neekonomičnom i nerentabilnom. Prema najnovijim podacima SDK, kod nas je bilo oko 160 objekata u izgradnji s čijom se realizacijom započelo pre devet i više godina! Njihova sadašnja predračunska vrednost je oko 163 milijarde dinara, odnosno 10 odsto ukupne predračunske vrednosti investicija koje su u toku. Nije potrebno posebno dokazivati kakav će biti rentabilitet proizvodnje po osnovu takvog investiranja.

Najznačajniji razlog vremenski duge gradnje investicionih objekata treba tražiti i u tome što se pri investicionim kalkulacijama najčešće ne uzima u obzir uticaj inflacije, koja višestruko uvećava troškove gradnje, tako da konačni izdaci u mnogim slučajevima budu i po nekoliko puta veći od onih sa kojima se prvobitno računalo (ima i takvih slučajeva gde su konačni troškovi bili i do dvadeset dva puta veći u odnosu na prvobitnu predračunsku vrednost). U takvim uslovima veliko produžavanje rokova gradnje je neizbežno (kod nas je taj rok u proseku četitri godine i najmanje je dva puta duži nego u privredama razvijenih zemalja). Sve to ima višestruke negativne učinke na proizvodnju i dohodak, na tekuće i buduće investicije, na životni standard itd. Nisu retki primeri da zbog produžavanja rokova još u toku same izgradnje, pored ostalog, dospevaju obaveze po osnovu već korišćenih kredita. U tom slučaju prispeli anuiteti se vraćaju ili na račun već izdvojenih sredstava za investiciju koja je u toku (umesto iz dohotka kojeg je već trebalo stvarati po osnovu te investicije) ili se, što je češći slučaj, produžavaju rokovi vraćanja kredita (što, opet, ima za posledicu uvećane obaveze po osnovu redovnih i zateznih kamata). Najčešće se istovremeno uzimaju i novi krediti da bi se regulisale obaveze po osnovu ranije zasnovanih kreditnih odnosa, a kapacitet je još uvek u izgradnji. U takvim slu-

Digitized by Google

čajevima je jasno kakvo će »nasleđe« imati buduća proizvodnja i koliko ona može biti rentabilna.

Organizacije koje godinama posluju sa gubicima pokušavaju se solidarno sanirati, ali često bez rezultata. U te svrhe umnogome se neopravdano preliva dohodak i akumulacija dela privrede koji pozitivno posluje i perspektivan je (takvim se može okarakterisati i nedavno visoko povećanje izdvajanja za zajedničke rezerve). U iste namene angažuje se i značajan iznos kreditnih sredstava, umesto da on bude stavljen u funkciju onih radnih kolektiva koji bi ta sredstva mogli racionalno upotrebiti.

Mada to u našim uslovima nije uvek pravilo, ipak zaposleni u mnogim kolektivima koji posluju sa gubicima imaju i niske lične dohotke, nisu motivisani za produktivan i kvalitetan rad, oni ne sagledavaju svoju perspektivu u takvim sredinama, nemaran odnos zaposlenih prema društvenim sredstvima i društvenoj imovini u takvim slučajevima je česta pojava, što sve samo umanjuje šansu za izlazak iz ekonomskih teškoća.

Investiciona ulaganja u kapacitete koji uopšte ne uđu u proces proizvodnje ili se takva proizvodnja vrlo brzo obustavi u pretežnoj se meri mogu smatrati izgubljena. Jer sredstva uložena u takve objekte moguće je samo jednim manjim delom povratiti — eventualnom rasprodajom nabavljene opreme i građevinskih objekata, mada su takve prodaje, po pravilu, u smislu onog »spasavaj što se spasti može«. Uvid o tome koliko je samo neposredna težina tako promašenih investicija mogao bi se dobiti jednostavnim zbrajanjem sadašnje vrednosti nekoliko krupnih investicionih objekata za koje je odlučeno da idu u likvidaciju.[17] U suštini posmatrano, takve investicije teško da bi mogle imati i karakter takozvanih javnih radova, koji su korišćeni kao metod izlaska iz velike ekonomske krize u prvim decenijama ovog veka. Ovo tim pre što su postojali uslovi i potrebe da se sredstva uložena u takve investicione poduhvate usmere u društveno racionalne i ekonomski efikasne namene.[18]

Pri likvidaciji nerentabilnih kapaciteta među posebno teške probleme spada zapošljavanje radnikâ iz takvih organizacija. Najčešća je praksa da se za njih pokušava naći novo zaposlenje u

---

[17] Primera radi, vrednost uloženih investicionih sredstava u nekoliko krupnih kapaciteta, za koje su u poslednje vreme donete odluke da budu zatvoreni (Obrovac, »Feni«, FOB, dve fabrike ploča vlaknatica, Rafinerija nafte u Lendavi), dostiže, grubo računato, oko jedne trećine sredstava bruto akumulacije koju je, prema završnim računima za 1983. godinu, izdvojila jugoslovenska privreda u celini (za vrednost prethodnih investicija uzimani su podaci objavljeni u sredstvima informisanja).

[18] Slučaj »Fenija« može najbolje poslužiti za primer. Sada se prave proračuni prema kojima su sa sredstvima uloženim u ovu investiciju mogli biti izgrađeni mnogi drugi rentabilni kapaciteti koji bi mogli, pored ostalog, umesto 2.300 radnika koliko je zapošljavao »Feni«, zaposliti, prema nekim varijantama, čak 60 hiljada radnika, što, u odnosu na sadašnji broj nezaposlenih u ovoj republici, iznosi blizu 50 odsto.

Digitized by Google

drugim organizacijama na teritoriji iste opštine, što za njih, po pravilu, predstavlja veliko opterećenje, budući da u njima ionako već postoji tehnološki višak zaposlenih. Sigurno je da bi takvih problema bilo mnogo manje, pa bi se i za zaposlene radnike iz organizacija koje idu u likvidaciju iznalazila racionalnija rešenja, da, uz veću teritorijalnu pokretljivost radne snage u zemlji, postoji više inventivnosti u pogledu otvaranja novih radnih mesta, koja ne traže velika ulaganja, a produktivna su. No, upravo izražena odbojnost prema takvim delatnostima kao što su poljoprivreda, mala privreda i uslužne delatnosti, uvelike je i dovela do mnogih neracionalnih poteza u razvojnoj i investicionoj politici. Bili bismo u mnogo boljoj situaciji da smo se, umesto izgradnje pojedinih kapaciteta takozvane visoke tehnologije, mnogo više orijentisali na razvoj kapacitetâ u poljoprivredi, sitnoj industriji i slično.

Pri sagledavanju negativnih posledica lošeg investiranja nikako se ne sme gubiti iz vida izostajanje svih društveno-ekonomskih efekata planiranih po osnovu takvog investiranja, zbog kojih se, u stvari, i ušlo u takav razvojni program. Potpuni izostanak tih efekata predstavlja, u suštini, i najveći gubitak, koji višestruko nadmašuje vrednost opredmećene investicije. Pri tom treba uzimati u obzir ne samo izgubljeni dohodak i akumulaciju, koje je trebalo ostvarivati na osnovu takvih investicija, nego i sve one multiplikativne i eksterne efekte koje bi takva ulaganja imala na međuzavisne sektore i procese (osobito se to odnosi na zapošljavanje, novo investiranje itd.).

Istovremeno, na drugoj strani, nedostatak sredstava bio je primarni uzrok što su mnoge investicione namere i razvojne ambicije ostale nerealizovane ili se pak ostvaruju veoma usporeno — bez obzira na to što su takvi programi imali i imaju svoje potpuno ekonomsko i društveno opravdanje. Takvih primera moglo bi se nabrojati veoma mnogo, počev od energetskih kapaciteta i kapaciteta primarne proizvodnje pa do onih u maloj privredi. Da situacija bude gora, upravo su ovi objekti bili elementarni preduslov i pretpostavka da bi se uopšte moglo razmišljati o gradnji nekih prerađivačkih kapaciteta. Stoga posledice nesinhronizovanog investiranja, neuvažavanja prioritetâ i drugih kriterijuma koje podrazumeva optimalan razvoj, danas plaća cela privreda i društvo. Iz istih razloga je i uspostavljena, dobrim delom, veoma visoka zavisnost domaće proizvodnje od uvoza sirovina i reprodukcionih materijala, čije učešće, iako danas prelazi četiri petine našeg ukupnog robnog uvoza, ne obezbeđuje neophodne reprodukcione potrebe privrede. Objektivno posmatrano, i pod uslovom da je realizovana masa investicionih sredstava usmeravana u prave ekonomske namene, veliki deo sadašnjeg uvoza bio bi neophodan, a imali bismo i veće izvozne mogućnosti.

Dezintegracione tendencije u privredi, a naročito u funkcionisanju velikih ekonomskih sistema, uslovljavaju mnoge neracionalnosti u investiranju, odnosno velike gubitke u proizvodnji,

Digitized by Google

dohotku i akumulaciji. Dobar primer za to je i jugoslovenska elektroprivreda u kojoj ima mnogih neracionalnosti koje, pored ostalog, ne dopuštaju da ona funkcioniše kao jedinstven i optimalan sistem. Kompetentni stručnjaci tvrde da bi, pod uslovom da ovaj sistem zaista funkcioniše kao jedinstven, bilo moguće samo na investicijama uštedeti između 500—600 MW instalisane snage.[19] I izgradnja devet odvojenih dispečerskih centara za upravljanje ovim sistemom, umesto da je građen jedinstven centar sa podsistemima, predstavlja neracionalan i ekonomski ne sasvim opravdan poduhvat. Svojevremeno je tvrđeno da bi takvo rešenje iziskivalo četiri puta veće troškove investicionih ulaganja u odnosu na one koje bi iziskivao jedinstven centar[20], a da se o ostalim posledicama za funkcionisanje elektroenergetskog sistema i privrede u celini i ne govori.

Visoka zaduženost po osnovu korišćenja inostranih sredstava svakako je jedna od najtežih posledica neracionalnih i promašenih investicija. Zna se da su inostrana sredstva (krediti za opremu i finansijski zajmovi) u protekloj deceniji učestvovali u proseku sa oko jednom petinom u obezbeđivanju ukupnih investicija. S tim u vezi, osnovni problem je u tome što su ta sredstva dobrim delom bila usmerena na finansiranje investicija koje su se pokazale neracionalnim (mnogi takvi kapaciteti koriste se sa krajnje niskim procentom), a neke i potpuno promašenim; neki proračuni su pokazali da, prema stanju u 1982. godini, oko pet milijardi dolara uvezene opreme nije uopšte bilo u funkciji proizvodnje.[21] Poseban je problem što su inostrana sredstva preterano usmeravana — prvenstveno zbog nerešenog finansiranja proširene reprodukcije — u infrastrukturne delatnosti, koje, po prirodi, nisu i ne mogu (pored ostalog, i zbog zadovoljavanja domaćih potreba) biti izvozno orijentisane. Tako je značajan deo inostrane akumulacije usmeravan u kapacitete energetike, saobraćaja, metalurgije itd. Posledice takve prakse se multipliciraju. Jedna od karakterističnih u poslednje vreme jeste i ta što zbog mnogih neracionalnosti u spoljnotrgovinskom i deviznom sistemu (prvo, zatvaranje usled platnobilansnih pozicija, a sada takozvanih deviznih krugova, vezivanje mogućnosti uvoza za izvoz itd.) imamo krajnje neracionalnu strukturu izvoza i velike gubitke po tom osnovu. U tome uvelike treba tražiti uzrok što je u našem ukupnom robnom izvozu učešće izvoza sirovina i reprodukcionog materijala već dostiglo procent od preko 55 odsto. Najgore je to što veoma velik broj sirovina i repromaterijala istovremeno izvozimo i uvozimo, ali s negativnim neto deviznim efektima. S tim u vezi nedavno su u Privrednoj komori Jugoslavije iznošene procene[22]

---

[19] Ove tvrdnje iznosi i B. Udovčić iz Instituta za elektroprivredu iz Zagreba (vidi: »Ekonomska politika«, br. 1663/1984).

[20] Vidi: »Ekonomska politika«, br. 1546/1981.

[21] Vidi: A. Zmijarević, *Platni bilans i strukturno prilagođavanje*, »Ekonomska politika«, br. 1609/1983.

[22] Vidi: »Ekonomska politika«, br. 1666/1984.

Digitized by Google

da samo zbog toga godišnje izgubimo između 0,6—1,0 milijardi dolara, što, u odnosu na naše godišnje anuitetne obaveze prema inostranstvu, iznosi između 12 i 20 odsto.

Svojevrstan problem u korišćenju inostranih sredstava jeste i taj što su, naročito u drugoj polovini protekle decenije, preterano korišćeni finansijski zajmovi.[23] Oni su, opet, u pretežnoj meri konvertovani u dinarsku protivvrednost, koja je poslužila kao izvor finansiranja investicija u osnovna sredstva. A devizna sredstva dobijena putem tih zajmova upotrebljavana su i za plaćanje uvoza namenjenog tekućoj reprodukciji, pa i ličnoj potrošnji, umesto da budu iskorišćena prvenstveno za uvoz savremene tehnike i tehnologije (kao što to čine mnoge zemlje) koja bi bila u funkciji optimalnog razvoja proizvodnih snaga zemlje i efikasnog uključivanja u međunarodnu podelu rada.

Prema tome, visoka stopa rasta investicija bila je dugoročno u dobroj meri omogućena korišćenjem dodajne akumulacije iz inostranstva. Međutim, ta sredstva značajnim delom nisu alocirana u prave sektore, tako da ni po osnovu njih nisu obezbeđeni zadovoljavajući ekonomski efekti (u nekim slučajevima takvih efekata uopšte nema, iako je kod nekih učešće inostranih sredstava u konstrukciji finansiranja iznosilo čak i do četiri petine) — izraženi u povećanju proizvodnje i izvoza, odnosno povećanju dohotka. U tome, u suštini, i jeste osnovni problem upotrebe dodajne akumulacije iz inostranstva, odnosno njenog vraćanja. Da bi se vratili već pozajmljeni inostrani krediti, biće, uz ostalo, neophodno realizovati značajne sume novih investicionih ulaganja, kako bi se proizvodnja osposobila za izvoz. Na taj način će, otplatom inostranih dugova, nesrazmerno biti opterećen budući devizni priliv, što će, opet, nepovoljno delovati na razvojne mogućnosti i na domaću potrošnju.

Da bi mogla izmirivati obaveze prema inostranstvu, Jugoslavija je poslednjih godina morala povećati ionako krajnje neracionalno diverzifikovanu strukturu izvoza, što progresivno pogoršava njegovu rentabilnost. Tako, od 170 grupa proizvoda obuhvaćenih međunarodnom klasifikacijom mi izvozimo čak 150. Međutim, izvoz najvećeg broja razvijenih zemalja usredsređen je na nekoliko grupa proizvoda (primera radi, Italija 18 grupa, Švedska 11, Norveška 9, Finska 4 itd.).[24] Drugačije rečeno, izvozimo sve i svašta, po pravilu u malim količinama, bez obzira na to koliko nas to koštalo. Najveću cenu toga platiće, svakako, budući razvoj.

Na drugoj strani, preteranim osloncem na inostrana sredstva ostale su zapostavljene mnoge naše komparativne prednosti, pored ostalog i zbog toga što su inostrani krediti olako korišćeni za uvoz i onih sirovina, reprodukcionih materijala, pa i hrane čiju smo

---

[23] U ukupnom dugu zemlje učešće finansijskih zajmova povećano je od 28,9 u 1980. na 36,4 u 1975, odnosno na 48,0 u 1981. godini.

[24] Vidi: »Ekonomska politika«, br. 1663/1984.

Digitized by Google

proizvodnju mogli razviti u mnogo većem obimu, uključujući i izvozne mogućnosti. Zapostavljeno je i korišćenje nekih vlastitih, već izgrađenih kapaciteta (mašinogradnje i elektromašinogradnje, na primer), što je, opet, imalo za posledicu njihovo tehnološko zaostajanje, a to je i jedan od vrlo negativnih efekata — posmatrano i sa stanovišta budućeg ukupnog ekonomskog razvoja.

Jedna od posledica preteranog oslanjanja na inostrana sredstva pri investiranju ogleda se i u tome što je, zahvaljujući upravo takvoj orijentaciji, unutrašnja raspodela nacionalnog dohotka bila pod dominantnim uticajem tekuće potrošnje i potreba društvene nadgradnje, dok su izdvajanja za akumulaciju imala sekundaran značaj.[25] Na tim osnovama formirana je i nerealna i stepenu ekonomske razvijenosti neprimerena lična potrošnja i društveni standard stanovništva, uz veoma deformisanu strukturu te potrošnje.[26] To je, opet, imalo negativnog uticaja na formiranje strukture domaće proizvodnje, a preko toga i na uvoznu zavisnost i strukturu samog uvoza itd.

Jugoslavija je tokom protekle decenije imala izuzetno visoku stopu rasta investicija, s kojom je morala, kako to tvrde i eksperti nekih specijalizovanih institucija Ujedinjenih nacija, ostvarivati najmanje za jednu trećinu višu stopu privrednog rasta. S tim u vezi problem se može i obrnuto postavljati. Naime, da u ovoj deceniji efikasnost investicija i osnovnih fondova nije pogoršavana (već da je samo stagnirala), privredni rast je zaista mogao biti ostvarivan s toliko manjim obimom investicija koji bi bio približno jednak sumi inostranih sredstava koja je korišćena u ovom periodu (pri čemu se računa da je oko tri petine ukupno korišćenih inostranih sredstava usmereno u investicione namene).

Zbog svega navedenog Jugoslavija je u situaciji da u dužem vremenskom periodu mora ostvarivati suficit u platnom bilansu, a deficit u bilansu kapitalnih transakcija (otplate glavnice biće veće u odnosu na korišćenje novih kredita; sve do nedavno bila je obrnuta situacija). Proračuni pokazuju da je već u 1983. godini samo po osnovu kamata odliveno u inostranstvo više za oko 625 miliona dolara u odnosu na povećano zaduživanje u inostranstvu.[27] Ove okolnosti će i te kako ograničavajuće uticati na mogućnosti našeg razvoja u godinama koje dolaze. No, to je cena kojom se moraju platiti sve one neracionalnosti koje su pratile dosadašnji naš ekonomski razvoj. Ukoliko se iz toga budu pravovremeno izvukle prave pouke, ta će cena biti utoliko manja. Za to jedino

---

[25] S tim u vezi ne treba zaboraviti da je lična potrošnja u Jugoslaviji u periodu 1960—1979. godine realno rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od 8 odsto (a društveni proizvod po stopi od 5,7 odsto), dok je u zapadnoevropskim zemljama ta stopa iznosila između 3 i 4,5 odsto.

[26] O deformisanim potrošačkim sklonostima kod nas vidi: K. Mihailović, *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*, str. 61—87.

[27] Vidi: I. Perišin: *Naša nova inflatorna erupcija i stabilizaciona politika*, »Socijalizam«, br. 3/1984, str. 311.

Digitized by Google

pouzdana verifikacija može biti dosledno ostvarivanje, kako u sadržini tako i u dinamici, opredeljenja iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Neophodne su krupne promene u investicijama i proširenoj reprodukciji

Ako se imaju u vidu naše sadašnje realnosti, nesporno je da upravo kvalitativne promene — kako u institucionalnom tako i u praktičnom smislu — u investiranju i proširenoj reprodukciji imaju odlučujući značaj za ostvarivanje politike ekonomske stabilizacije. Polazna i osnovna pretpostavka za to jeste iznalaženje načinâ i metodâ da se unapred onemogući stihijan i autarkičan razvoj, osobito sve one pojave i neracionalnosti o kojima je i prethodno bilo reči. Delikatnost tog zadatka postaje utoliko veća što smo ušli u period krajnje oskudnih i smanjenih mogućnosti investiranja i značajnog odliva nacionalnog dohotka po osnovu vraćanja inostranog duga. Uporedo s tim razrešavanje mnogih razvojnih i strukturnih problema podrazumeva veoma velike investicione napore. Stoga bi svi činioci, koji na bilo koji način doprinose i utiču na kvalitet donošenja investicionih odluka, ubuduće morali pri tom što je moguće više uvažavati veoma stroge ekonomske kriterijume — kako se to i naglašava u zaključnom delu Dugoročnog programa.

Polazeći od toga, racionalnije i efikasnije investiranje, to jest skladniji i uspešniji ekonomski razvoj, podrazumevaju radikalne promene na mnogim područjima društvene reprodukcije, posebno proširene.

Kao prvo, bez mnogo većeg i adekvatnijeg uvažavanja kako ekonomskih i tržišnih kriterijuma tako i elemenata planiranja ne bi bilo moguće izbeći dosadašnje široko rasprostranjene pojave neracionalnih i promašenih investicija. U pitanju su dva primarna, međusobno zavisna i komplementarna elementa na kojima se zasniva naš društveno-ekonomski sistem. Pri tom se treba čuvati opasnosti da se zalaganjem za reafirmaciju ekonomskih i tržišnih zakonitosti ne ode u drugu krajnost i da se one proglase sverešavajućim činiocem, a da se funkcije planiranja, čija se neadekvatna primena može takođe označiti krupnim uzrokom ekonomske nestabilnosti i strukturnih nesklada u privredi, potisnu u drugi plan. Isto tako, onemogućavanje dejstva tržišta i ekonomskih zakonitosti neizbežno dovodi do subjektivizma u planiranju, što, opet, izaziva voluntarizam u odlučivanju, stihijnost i neracionalnost u razvoju. Stoga je u razvojnoj investicionoj politici neophodno istovremeno uvažavati i jedne i druge elemente i kriterijume, a njihov odnos mora prevashodno da bude zavisan od prirode i karaktera svake konkretne investicije, odnosno privredne delatnosti.

Polazeći upravo od prethodnih momenata, u dokumentima Dugoročnog programa ukazano je na to da su realne ekonomske

Digitized by Google

kategorije i tržišno formiranje cena, s jedne strane, bitni pokazatelji za razvojnu orijentaciju i za potencijalne investitore, ali da je istovremeno, s druge strane, neophodno — što se posebno odnosi na neke sektore i delatnosti — i preventivno delovanje, čime bi se predupredili pogrešni potezi i odluke koji se mogu javiti kao posledica isključivog oslanjanja samo na zakon vrednosti i tržišne kriterijume i informacije. Naravno, racionalnog i optimalnog investiranja ne može biti ukoliko i na području proširene reprodukcije ne budu uporedo stvarani uslovi za prodor samoupravnih produkcionih odnosa. Privredni subjekti moraju biti u položaju da u datim privredno-sistemskim uslovima, koji inače treba da pretrpe značajne izmene i korekcije, i u skladu s društveno utvrđenim kriterijumima investiranja, samostalno i u odnosima međusobne zavisnosti odgovorno donose investicione odluke i da istovremeno snose i sve njihove posledice — bilo da su one pozitivne ili negativne.

Kada su u pitanju realne ekonomske kategorije i tržišni kriterijumi privređivanja, za zdravu investicionu orijentaciju od najvećeg je značaja:

— obezbediti da se na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i pri jednakim opštim uslovima privređivanja cene obrazuju kao objektivna ekonomska kategorija, a ne, kao što je to do sada bio slučaj, da individualni troškovi (i uz anticipiranje potrošnje i investicija) budu dominantni kriterijumi formiranja pretežnog broja domaćih cena. Pri tom, otklanjanje postojećih dispariteta u odnosima unutrašnjih cena jedna je od nezaobilaznih pretpostavki i za pravilnu proizvodnu orijentaciju i za uspostavljanje najpovoljnije ekonomske strukture ulaganja. Bez toga nije moguće eliminisati mnogobrojne, dugoročno izražene disproporcije u privrednoj strukturi, niti valorizovati sopstvene proizvodne potencijale. Jer se upravo dosadašnja dugoročno ispoljavana neusklađenost relativnih cena može smatrati veoma bitnim uzrokom deformisane privredne strukture;

— politika realnog kursa domaće valute, koja je inače u međuzavisnosti sa cenama i odnosima cena, treba da obezbedi kvalitativno novu situaciju na području investicija i razvojne orijentacije. Time se bitno menjaju kriterijumi investiranja, ekonomičnosti i rentabiliteta proizvodnje. No, da bi realan kurs zaista pozitivno delovao u prethodnom smislu, neophodno je, uporedo s vođenjem takve politike, preduzimati adekvatne mere za odbranu kursa domaće valute. Međutim, i pored jasnih opredeljenja u dokumentima Dugoročnog programa, to do sada gotovo uopšte nije ni činjeno. Isto tako, morala bi se napustiti sadašnja praksa permanentne depresijacije dinara; umesto toga, neuporedivo racionalnije bi bilo orijentisati se na povremene korekcije kursa. Zbog nepostojanja takvih pretpostavki efekti dosadašnjeg visokog klizanja kursa i nisu mogli biti drugačiji nego kratkoročni i jednostrani. Zato je aktivna ekonomska politika, koja podrazumeva odbranu kursa, uz istovremeno aktiviranje deviznog tržišta, osnov-

Digitized by Google

ni preduslov da bi politika realnog kursa dinara mogla odigrati delotvornu ulogu uopšte, pa i u razvojnoj i investicionoj politici posebno;

— orijentacija na realne pozitivne kamatne stope treba da odigra najmanje dve bitne funkcije u pogledu investicija: (a) da bude faktor selekcije pri odobravanju i korišćenju investicionih kredita, to jest da bude pokazatelj društveno-ekonomske opravdanosti ulaganja i (b) da podstakne, posrednim putem, procese neposrednog udruživanja sredstava reprodukciono i dohodovno međuzavisnih organizacija; time bi se, uz smanjenje zavisnosti privrede od kreditnih izvora sredstava, mogli izbeći visoki troškovi kamata i drugo. Na taj način trebalo bi otvoriti proces smanjivanja preterane zavisnosti privrede od kreditnih odnosa, što se inače označava kao jedna od osnovnih deformacija u sistemu proširene reprodukcije.[28] Smanjivanju kreditnih odnosa može doprineti i šire uvođenje hartija od vrednosti kao specifičnog oblika udruživanja sredstava. Time je moguće neposredno angažovati kako društvena sredstva tako i sredstva stanovništva (umesto njihovog korišćenja preko posrednika — poslovnih banaka). Na potrebu afirmacije takvih instrumenata finansiranja ukazano je i u Polaznim osnovama Dugoročnog programa;

— realnije iskazivanje svih troškova poslovanja, odnosno realnije utvrđivanje ukupnog prihoda i dohotka bitna je pretpostavka za optimalniju raspodelu društvenog proizvoda i za racionalnije dimenzioniranje svih vidova potrošnje. Od posebnog je značaja to da se u praksi obezbedi primena realne i funkcionalne amortizacije, što podrazumeva i konstantnu revalorizaciju osnovnih sredstava. Time bi se, pored ostalog, obezbedilo manje opterećenje privrede porezima i doprinosima i ojačala investiciona sposobnost privrede;

— opredeljenje za reafirmaciju ekonomske prinude i ekonomske odgovornosti prevashodno bi se moralo početi dosledno primenjivati u vezi s investicijama i investiranjem. Napuštanje dosadašnje široko rasprostranjene prakse socijalizacije posledica neefikasnih ulaganja utoliko je aktuelnije što se nalazimo u situaciji veoma oskudnih investicionih mogućnosti. Svi učesnici investicione aktivnosti moraju se u mnogo većoj meri učiniti ekonomski zavisnim i odgovornim za donošenje investicionih odluka, za kvalitet procesa investiranja, odnosno za sudbinu konkretnog investicionog projekta. Naravno, posledice investicionih odluka mora prevashodno snositi sam investitor. Isti režim morao bi da važi i za gubitke.

Osnovna funkcija planskih elemenata i uticaja ogleda se, pre svega, u tome da se preko susretnog planiranja uspostavi najpovoljnija društvena podela rada i specijalizacija na jugoslovenskom

[28] Poznato je da se stepen samofinansiranja investicija kod nas godinama kreće oko jedne trećine ukupnih ulaganja, dok u razvijenim tržišnim ekonomijama on iznosi 70 i 90 odsto.

Digitized by Google

nivou. To je moguće postići pod uslovom da se u politici razvoja što je moguće više uvažavaju komparativne prednosti i specifičnosti naših regiona i ukoliko tome, istovremeno, budu prilagođeni i »naklonjeni« instrumenti sistema i mere ekonomske politike. Bez toga nije moguće početi prevladavati dosadašnje snažno izražene autarkične i ekstenzivne trendove u razvoju. Razvojni prioriteti se moraju prevashodno utvrđivati na osnovi iskorišćavanja komparativnih prednosti pojedinih regiona i proizvodnji — posmatrano prvenstveno u svetlosti našeg efikasnijeg uključivanja u međunarodnu podelu rada, kao i otklanjanja očevidno neracionalnih i neopravdanih strukturnih disproporcija u privredi. Ali, da bi planiranje bilo delotvorno, ubuduće bi se u praksi morale u potpunosti afirmisati neke i Ustavom jasno definisane funkcije društvenog planiranja. Primera radi, bitna dimenzija plana ogleda se i u tome da se njime mora osigurati — kako to i nalaže član 74. Ustava — što potpunija saglasnost posebnih interesa i samostalnog delovanja organizacija udruženog rada i zajednica sa zajedničkim interesima i ciljevima utvrđenim planom. A zajedničkom politikom razvoja i smernicama i okvirima za donošenje mera ekonomske politike treba da se osiguraju uslovi za ostvarivanje tog plana (član 71). Da su ove bitne funkcije planiranja do sada ostvarivane u praksi, ne bi nam se desilo da imamo toliko promašenih investicija, da se i dalje reprodukuju slične namere i pojave, mada je investicioni potencijal sve skučeniji, a potrebe razvoja iziskuju krupne promene i krajnje racionalnu upotrebu društvenih sredstava.

U vezi s prethodnim veoma je aktuelno i opredeljenje iz separata o prilagođavanju privrednog sistema zahtevima stabilizacije, kojim se sugeriše preispitivanje prakse, odnosno propisâ o obavezi Saveznog izvršnog veća da za mnoge mere koje ono donosi mora tražiti saglasnost nadležnih organa republika i autonomnih pokrajina — s obzirom na to da su već saglasnošću skupština socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina prethodno utvrđeni zajednički interesi i ciljevi u društvenom planu, odnosno smernice i okviri za donošenje tih istih mera.[29]

Postojanje kriterijumâ zajedničke politike razvoja, čije je donošenje inače predviđeno dokumentima Dugoročnog programa, kao i Rezolucijom za ovu godinu, veoma je značajan preduslov za ostvarivanje racionalne planske funkcije u društvenoj reprodukciji. Usmeravanje raspoloživih sredstava za investicije ubuduće bi se moralo maksimalno zasnivati na primeni takvih kriterijuma, koji upravo treba da budu efikasan instrument za ranije pomenuto preventivno delovanje plana i planskih instrumenata. Ono što je pri tom veoma bitno i što bi se moralo obezbediti — to je da investicione odluke moraju biti saglasne s planovima i programima razvoja utvrđenim na prethodno pomenutim osnovama. Tako bi se društvena sredstva mogla koristiti samo na osnovu plana,

[29] *Prilagođavanje privrednog sistema zahtevima stabilizacije*, str. 46.

Digitized by Google

kako se to i ističe u separatu »Prilagođavanje privrednog sistema zahtevima stabilizacije« (knjiga 4, str. 43).

Za sve što je rečeno funkcionisanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta je sastavni i nezaobilazni uslov izlaska iz ekonomske krize. Ustavna je obaveza i odgovornost (kako se to ističe u članu 251. Ustava) društveno-političkih zajednica da spreče ugrožavanje i derogiranje bilo koje funkcije jedinstvenog tržišta. A funkcionisanje tog tržišta je već duže uveliko ugroženo! Stoga su urgentne izmene svih onih privredno-sistemskih rešenja koja, neposredno ili posredno, doprinose razbijanju jedinstva jugoslovenskog tržišta — u čijem se uspešnom funkcionisanju »krije jedna od najvećih rezervi i potencijalnih prednosti za stabilizaciju naše ekonomije. Otuda sve smetnje i ograničenja bilo koje vrste njegovom potpunijem dejstvu treba tretirati kao ekonomsku i političku devijaciju koja nanosi krupne, nemerljive ekonomske i političke štete«[30]. U tom kontekstu najveći mogući značaj ima upravo rešavanje pitanja nesmetane cirkulacije i koncentracije investicionih sredstava. Te procese trebalo bi podsticati »svim raspoloživim sredstvima i mehanizmima sistema« — s ciljem njihove optimalne alokacije — u skladu sa zajednički utvrđenim interesima i ciljevima razvoja.

Nesumnjivo je da iznalaženje adekvatnih rešenja na području deviznog i spoljnotrgovinskog sistema predstavlja prvi i najznačajniji preduslov za reafirmaciju jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, kao i za delovanje ekonomskih i tržišnih zakonitosti. Najmanje što bi trebalo obezbediti tim promenama jeste aktiviranje rada deviznog tržišta, reafirmacija svih elementarnih funkcija dinara, onemogućavanje da se dinarska protivvrednost deviza obračunava u ukupan prihod dok devize ne budu prodate itd. U vezi s tim značajnim segmentom našeg sistema ne sme se gubiti iz vida upozorenje, dato i u Zaključnom delu dugoročnog programa (str. 306), u kome se kaže: »Bez principijelnog postavljanja osnova ovog dela našeg sistema ni ostali delovi sistema ne mogu na pravi način da obave svoje funkcije.«

Problem koji traži mnogo celovitije rešavanje jeste i finansiranje zajedničkih razvojnih prioriteta koji imaju opštejugoslovenski karakter, kao što su oni iz sektora energetike, saobraćaja, nekih baznih delatnosti, poljoprivrede i drugi. S obzirom na to da je ubrzani razvoj ovih sektora od izuzetnog značaja, a da se on ne može osigurati jedino natprosečnim rastom cena tih proizvoda i usluga, to će iznalaženje adekvatnih metoda koncentracije društvenih sredstava i njihovog usmeravanja u ove pravce imati izuzetno veliku ulogu. Rešenja za to moraju se tražiti prevashodno na liniji udruživanja rada i sredstava. To je naše jasno opredeljenje. No, malo se šta čini da se ti procesi u praksi podstiču i favorizuju. U funkciji takve orijentacije morali bi u mnogo većoj meri biti instrumenti monetarno-kreditne, fiskalne, poreske, carinske i zaštitne politike. Njima bi se prevashodno podsticali

[30] *Zaključni deo Dugoročnog programa*, knjiga 4, str. 297. i 292.

Digitized by Google

oni investicioni programi koji su od prioritetnog značaja. Osnivanje međubankarskih konzorcijuma moglo bi biti veoma podesan način za rešavanje problema finansiranja krupnih zajedničkih projekata. U tom cilju mogla bi se, u sklopu banaka, iz dugoročnih izvora sredstava obrazovati namenska sredstva koja bi se plasirala na duži rok i uz druge povoljne uslove.[31]

Da bi se osigurala rigorozna selektivnost investicionih namera i odluka, neophodno bi bilo uporedo izgrađivati i odgovarajući instrumentarij destimulisanja svih onih ulaganja koja nisu saglasna s kriterijumima za utvrđivanje društvene i ekonomske opravdanosti investicija.[32] U tom smislu Rezolucija za 1984. godinu sadrži opredeljenje o potrebi destimulisanja neracionalnih i društveno neopravdanih ulaganja. Ali to je opredeljenje ostalo neodređeno i nerazrađeno, tako da u praktičnom delovanju od toga nema neke koristi. Sigurno je da bi uskraćivanje društvene podrške bilo najuspešnije ukoliko bi se ono ostvarivalo preko onemogućavanja korišćenja kredita, unapred utvrđenom obavezom polaganja depozita, uvođenja poreza na takve investicije, onemogućavanjem zaduživanja u inostranstvu itd. Sve su to mogućnosti da se *ex ante* utiče na ponašanje potencijalnih investitora, s ciljem da se pravovremeno spreči ulaženje u sasvim izvesno neopravdane i društveno neracionalne investicione poduhvate. O tome da još uvek nisu osigurani neophodni preduslovi za tako nešto može se zaključiti i na osnovu nekih najnovijih primera iz prakse, primera koji pokazuju da se i dalje javljaju ekonomski neopravdane investicione namere i donose takve investicione odluke (nove klanice, fabrike deterdženata, novi aerodromi itd.).

Bilo bi takođe veoma značajno kada bi se ustanovio konzistentan sistem podrške novoj proizvodnji, pre svega onoj koja je od prioritetnog značaja. Poznato je da je u razvijenim zemljama praksa takve podrške u prvim godinama dosta izražena. Ona se sastoji u određenim beneficiranim uslovima u pogledu fiskalnih i poreskih obaveza, u kreditnim i carinskim olakšicama i sličnom. Toga, međutim, kod nas gotovo da i nema. A bilo bi veoma korisno ako bi se toj novoj industriji pomagalo već na startu, a ne, kao što se to kod nas po pravilu čini, kasnije, kada ona uvelike posustane i kada posledice lošeg startovanja ostavljaju višegodišnje tragove.

Očevidno je da oskudnost raspoloživih kvalitetnih izvora investicionih sredstava postaje sve ozbiljniji problem i ograničenje ekonomskog razvoja. To bi moglo, ukoliko se ne budu iznalazili načini i metodi za povećanje realnog investicionog potencijala, da bude krupan limitirajući činilac u ostvarivanju vitalnih

[31] Vidi: *Prilagođavanje privrednog sistema zahtevima stabilizacije*, knjiga 4, str. 44.

[32] I kada je preduzimana neka mera na toj liniji, ona u praksi nije poštovana, što je nedopustivo. Najbolji primer za to je Zakon o zabrani gradnje postrojenja sa pogonom na mazut. Jer dve godine posle njegovog donošenja izgrađeno je više od 500 kotlarnica sa pogonom na mazut (vidi: »Politika«, 6. jun 1984).

Digitized by Google

opredeljenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. No, u sadašnjim izuzetno složenim ekonomskim prilikama i krajnje prenapregnutim materijalnim i finansijskim bilansima tom pitanju se ne poklanja odgovarajuća pažnja. Već duže vremena glavni cilj je kako što više smanjiti investicije, dok su njihovi drugi vidovi umnogome zanemareni. Međutim, ne bi se smela gubiti iz vida činjenica da opadanje investicija ima i tolerantnu granicu koja, ako se bude prešla, može da ima dalekosežne negativne posledice po budući društveno-ekonomski razvoj, posmatrano pre svega sa stanovišta rešavanja takvih problema kao što su nezaposlenost, neophodna tehničko-tehnološka modernizacija, otklanjanje mnogobrojnih strukturnih disproporcija u privredi, neophodno oživljavanje privredne aktivnosti itd. Ima mnogo indicija koje upućuju na zaključak da smo se već približili donjoj granici podnošljivog pada investicionih ulaganja (već u 1983. godini učešće investicija u osnovne fondove palo je na oko jednu četvrtinu društvenog proizvoda, a u ovoj godini ono bi se moglo smanjiti i na ispod 22 odsto). Opasnost od negativnih posledica visokog i dugoročnijeg smanjivanja investicija utoliko je veća što u pogledu ekonomske efikasnosti i racionalnosti ulaganja nema pozitivnih promena (a ukoliko do toga i dođe, trebaće dosta vremena da se po tom osnovu obezbede značajniji pozitivni efekti). I ovog se puta pokazalo da je mnogo lakše smanjivati udeo investicija u društvenom proizvodu nego obezbediti povećanje njihove efikasnosti.

Zbog svega toga u budućnosti će biti neophodno da se mnogo više bavimo iznalaženjem načinâ i metodâ za povećanje realnog investicionog potencijala. Ovo tim pre ako se zna da će do kraja ove decenije po osnovu vraćanja inostranih kredita biti neophodno odvajati oko 8 do 10 odsto društvenog proizvoda. S druge strane, treba imati na umu da je, primera radi, investicioni bruto potencijal s kojim je privreda ušla u ovu godinu iznosio samo oko 880 milijardi dinara.

Jasno je da i u postojećim uslovima mogućnosti za povećanje akumulacije i investicionog potencijala nisu iscrpljene. Oživljavanje privredne aktivnosti i povećanje dohotka na tim osnovama je, razumljivo, najpouzdaniji način povećanja akumulacije. Međutim, u sklopu sadašnjih okolnosti realno povećanje dohotka kreće se u veoma skromnim okvirima — za sada najviše do granice od oko 2 odsto. Zato takva stopa rasta dohotka, pri dosadašnjim odnosima u njegovoj raspodeli i neizbežnom odlivu dela sredstava u inostranstvo, ne može obezbediti značajnije povećanje akumulacije. To ne znači da nema i drugih načina i metoda za povećanje raspoloživog investicionog potencijala koji bi se usmerio u racionalne namene i na tim osnovama podsticala društveno opravdana (izvozna prevashodno) tražnja, odnosno investicije i proizvodnja. U vezi s tim ukazuje se i na sledeće potencijalne mogućnosti za uvećanje raspoloživih investicionih sredstava:

Digitized by Google

— već je rečeno da bi se primenom instituta realne i funkcionalne amortizacije mogla osetnije ojačati reproduktivna sposobnost privrede;

— sa krupnim promenama, koje nalaže i Dugoročni program, u sistemu poreza i doprinosa moguće je osigurati značajniju preraspodelu fiskalnih opterećenja sa dohotka i ličnih dohodaka na druge, poznate izvore sredstava i, po tom osnovu, znatnije uvećati akumulativnu sposobnost privrede. Tim putem mogu se osigurati i izvori sredstava za određene intervencije u razvoju (razvojne premije, regresi i slično) i tako podsticati i usmeravati investicije;

— konzistentnim rešavanjem problema utvrđivanja i usmeravanja ekstradohotka (ostvarenog po osnovu monopola, rente, korišćenja posebnih pogodnosti i slično) sprečilo bi se prelivanje ovog dohotka u tekuću potrošnju i u isto vreme obezbedilo njegovo usmeravanje u društveno racionalne namene (za finansiranje prioritetnih potreba razvoja);

— ukoliko bi se izdvajanja na ime kamata, koje privreda plaća za korišćene kredite, isključila iz osnovice na koju se plaćaju porezi i doprinosi (što je, inače, slučaj u nekim tržišnim privredama), time bi se, makar i delimično, kompenzirao rast troškova koje privreda ima po tom osnovu, odnosno obezbedio bi se dodatni izvor za povećanje njenog investicionog potencijala (ova mera mogla bi se primenjivati i selektivno);

— bržim završavanjem investicionih objekata, otklanjanjem uskih grla u proizvodnji stvorili bi se uslovi da se po osnovu novih kapaciteta uveća proizvodnja, odnosno dohodak i akumulacija[33];

— sa racionalizacijom ulaganja u zalihe (povećanje zaliha — obrtni fondovi — poslednjih godina angažovalo je oko 11 odsto društvenog proizvoda) mogla bi se osloboditi značajna, neracionalno uložena sredstva i preusmeriti za finansiranje investicija u osnovne proizvodne fondove. U istom pravcu delovalo bi i povećanje koeficijenta obrta obrtnih sredstava koji se dugoročno pogoršava i danas je na veoma niskom nivou (iznosi svega 2,3);

— povećana štednja stanovništva u većoj meri bi mogla biti izvor dodatne akumulacije i investicija. Dve su bitne pretpostavke za to: stvaranje ekonomske motivacije za štednju i racionalno usmeravanje potrošnje stanovništva, takođe na ekonomskim osnovama i sa ekonomskim sadržajem. Treba imati u vidu da je novčana akumulacija stanovništva, prema nekim najnovijim procenama, ravna petogodišnjoj sumi investicija u osnovna sredstva društvenog sektora.[34] Na drugoj strani, takozvani neradni dohoci

---

[33] Udeo novih kapaciteta u povećanju industrijske proizvodnje iznosio je prema poslednjim raspoloživim podacima (1981) samo 1,8 odsto prema 3,8 odsto u 1979. godini.

[34] Vidi: *Privredna kretanja u 1983. i ocene za prvo polugođe 1984. godine*, Ekonomski institut, Zagreb, str. 17.

Digitized by Google

stanovništva, kao i neki vidovi njegove imovine, morali bi imati mnogo adekvatniji poreski tretman;

— adekvatnije organizovanje i integrisanje privrednih subjekata pruža ogromne mogućnosti da se — racionalizacijom troškova poslovanja, zajedničkim rešavanjem tekućih i razvojnih problema itd. — ostvari povećanje dohotka i akumulacije, kao i njihova racionalna upotreba. Isto to važi i za poslovno bankarstvo koje bi svojom reorganizacijom, uvažavajući pri tom racionalne ekonomske kriterijume, moglo da poveća efikasnost upotrebe društvenog kapitala i da, na tim osnovama, doprinese povećanju dohotka i akumulacije privrede;

— povećanje raspoloživog investicionog potencijala moglo bi se ostvariti i većim korišćenjem inostrane akumulacije — prvenstveno putem zajedničkih ulaganja i zajedničkim snošenjem rizika u poslovanju. U tom cilju neophodno je značajnije menjati (za šta se mi, inače, veoma sporo odlučujemo) pojedine odredbe važećih zakonskih propisa o zajedničkim ulaganjima, koje bi se morale učiniti znatno atraktivnijim za inostranog partnera, eliminišući neka dosadašnja ograničenja na tom planu.

Digitized by Google

Ivan A. Rankov

Dva lica deviznog bilansa Jugoslavije

Veoma je važno, razumevanja radi, objasniti pojam i suštinu bilansa uopšte, i to pre nego što se pređe na samu analizu podataka deviznog bilansa Jugoslavije. Naime, želimo li pravilno da shvatimo pojam i suštinu bilansa, potrebno je da bliže razmotrimo reč »bilans«, upravo njeno poreklo. Tako, na primer, poznati nemački ekonomist Šmalenbah tvrdi da je ta reč postala od italijanske reči »bilanca« (vaga, terazije) i da je latinskog porekla: sastavljena je iz dva dela: »bi« — »dvostruk« i »lanc« — »tas«. Tu reč, »bilans«, prema navedenom autoru, naći ćemo gotovo u svim jezicima u istom značenju. Objašnjenje reči daje nam, dakle, odličnu podlogu i za objašnjenje samog pojma bilansa.

Bilans je, prema tome, u najosnovnijem značenju: »vaga sa dva tasa koji održavaju ravnotežu, to jest bilansuju«. U tasove te bilansne vage mi, međutim, ne stavljamo robu ili tegove; karakteristika bilansa je u tome što njime merimo dobra i prava koja imaju izvesnu vrednost. Poznata je stvar — u trgovini i privredi — da prava sa izvesnom vrednošću prate i obaveze sa izvesnom vrednošću. Ako posedujemo prava sa izvesnom vrednošću, mi ćemo, sasvim uopšteno, reći: posedujemo imovinu; a ako, pak, imamo obaveze sa izvesnom vrednošću, to u običnom govoru nazivamo: dugovanjem. Praveći bilans, mi, dakle, odme-

Digitized by Google

ravamo uzajamni odnos imovine i dugovanja, prava i obaveze sa izvesnom vrednošću, kako korisnikâ društvene imovine tako i priliva i odliva deviznih sredstava prema inostranstvu.

Analizirajući platnobilansne podatke priliva ukupnih deviznih sredstava plaćanja po godinama, to jest od 1970. pa zaključno sa 1983. godinom — s pravom se može zaključiti da smo u proteklom periodu na svim značajnijim sektorima postizali samo uspehe, koji su se, kao zmijolika linija, veoma stabilno, i to uvek samo naviše, kretali, izuzev u 1982. i 1983. godini. Takva kretanja priliva deviznih sredstava na ime izvoza robe ostvarenih sa inostranstvom nedvosmisleno pokazuju da nema mesta onim ocenama koje negiraju te uspehe, pa ma od koga one poticale. Ovo tim više ako se ima u vidu činjenica, koja i materijalno potvrđuje da je priliv deviznih sredstava, ostvaren samo izvozom robe, povećan sa 1,680 miliona dolara u 1970. na 10,350 miliona dolara u 1981. godini, ili preko 6,2 puta veći u poređenju s 1970. godinom. Međutim, i pored veoma velikog podsticanja izvoza i nekontrolisanog kretanja devalvacije domaće valute, u 1982. godini priliv stranih sredstava plaćanja po osnovu izvoza *pada* na 9,986 miliona dolara, ili za 3,6 procentnih poena manje u odnosu na prethodnu godinu, a u 1983. pada čak na 8,550 miliona dolara, ili za oko 14 procentnih poena manje u odnosu na 1982, što se ni u kom slučaju ne sme potceniti.

Navedeni bilansni podaci dokumentovano pokazuju da je priliv deviznih sredstava po osnovu izvoza robe manji, i to: u 1982. godini za 364 miliona dolara, a u 1983. za nešto više od 1,436 miliona dolara, mereno, i u jednom i u drugom slučaju, u odnosu na prethodnu godinu. To je, zaista, veoma tvrdokoran podatak koji i materijalno pokazuje da se samo merom podsticanja izvoza on ne može povećati, bez obzira na iznos sredstava koji se izdvaja za tu namenu. Naime, navedeni bilansni podaci nedvosmisleno pokazuju da se izvoz robe *smanjuje*, iako se iz dana u dan podsticaj izvoza i kurs dolara povećava. To i praktično dokazuje da izvore za povećanje izvoza moramo potražiti, pored podsticaja i devalvacije, još i na drugoj strani, pre svega: u sistemu formiranja i raspodele ukupnog prihoda i dohotka, u sistemu cena, kreditno-monetarnoj politici, u rasterećenju privrede i sličnom. I najzad, treba istaći da se sve te promene moraju uskladiti sa interesom radnog čoveka na ekonomskoj osnovi, koju su utvrdili Marks i njegovi prethodnici. Upravo od tako predloženih ekonomskih mera se s pravom mogu očekivati i pravi rezultati rada u svim sektorima privređivanja, pa i u izvozu.

I devizni priliv od usluga, prema platnobilansnim podacima, takođe je sve više rastao, ali samo do 1981. godine. Tako je, na primer, priliv deviznih sredstava po tom osnovu povećan sa oko 870 miliona dolara u 1970. na 5,145 miliona dolara u 1981. godini, odnosno 5,9 puta veći u odnosu na 1970. Međutim, taj priliv deviza, prema nepotpunim podacima deviznog bilansa, *pada* na 2,035 miliona dolara u 1982, a u 1983. godini dostiže oko 2,385 miliona dolara.

Digitized by Google

Slična je situacija i u pogledu priliva deviza po osnovu doznaka zaposlenih u inostranstvu. Naime, priliv deviznih sredstava po tom osnovu povećan je sa 501 miliona dolara u 1970. na 5,910 miliona dolara u 1981. godini, odnosno za oko 11,8 puta je veći u odnosu na 1970. godinu. Prema podacima deviznog bilansa, priliv deviza od doznaka *pada* na 4,573 miliona dolara u 1982, a u 1983. godini čak na oko 3,427 miliona dolara. Ovi podaci dokumentovano pokazuju da je priliv od doznaka, samo za navedene dve godine, manji za 2,483 miliona dolara, i to: u 1982. godini za 1,337 miliona dolara (5,910 — 4,573 = 1,337), a u 1983. za 1,146 miliona dolara (4,573 — 3,427 = 1,146), a to, mora se priznati, nije tako mali iznos stranih sredstava plaćanja, koji bi veoma dobro došao, naročito s obzirom na stanje u kojem se naša zemlja našla.

Sumirajući rezultate izvorâ stranih sredstava plaćanja zemlje u celini, podaci pokazuju da smo ukupan priliv deviznih sredstava *povećali* sa 3,067 miliona dolara u 1970. na 21,815 miliona dolara u 1981. godini, odnosno za više od 7,1 puta u odnosu na 1970. godinu, da bismo u 1983. imali devizni priliv samo od oko 16,481 milion dolara, a to znači da je za više od 5,334 miliona dolara bio *manji* u odnosu na 1981. godinu. Navedeni podaci deviznog bilansa dokumentovano pokazuju da su ekonomski odnosi sa inostranstvom do te mere poremećeni da je krajnje vreme da se već jednom, na samoupravnoj osnovi, otpočne sa sređivanjem prilika i u ovom sektoru privređivanja ako želimo da nam se devizni priliv poveća bar do nivoa ostvarenog u 1981. godini.

Pokrenuti samoupravni mehanizam ekonomske politike, na ekonomskim osnovama Marksa i njegovih prethodnika, podrazumeva *akciju* koja bi imala za cilj da se finansije, a i proces društvene reprodukcije zemlje u celini, *dovedu* u stanje bilansne ravnoteže. Ukoliko se tako ne postupi — očekuju nas opasnosti sa svih strana, što će se najbolje videti iz naredne analize sredstava, koja treba da odgovori na pitanja na što su utrošena i kako su korišćena strana sredstva plaćanja kojima smo raspolagali i u datom momentu upravljali, gde smo ih i na koje vreme plasirali.

Utvrđeni priliv deviznih sredstava, prema platnobilansnim podacima, utrošen je, odnosno raspoređen, ovako: na ime uvoza robe, za korišćene inostrane usluge, za plaćene kamate, za podignutu efektivu i slično. Pre no što se pređe na analizu kako su i gde plasirani ovako formirani izvori stranih sredstava plaćanja treba istaći da su na pojedinim pozicijama rezultati priliva i odliva deviznih sredstava bili znatno povoljniji do 1981, a kasnije se ti efekti tope i iz godine u godinu postaju sve manji.

Tako je, na primer, u 1970. godini na ime uvoza robe plaćeno oko 2,874 miliona dolara, a u 1981. čak 15,465 miliona dolara, odnosno 5,4 puta više u odnosu na 1970. godinu. Navedeni podaci jasno pokazuju da je po ovom osnovu 0,8 puta manji rast odliva deviznih sredstava, mereno u odnosu na izvoz robe (6,2 — 5,4

Digitized by Google

= 0,8). Prema podacima deviznog bilansa, i debalans ovog podbilansa je smanjen sa 41,5 procenta u 1970. na 33,1 procent u 1981. godini. Praktično, to znači da je i pokriće uvoza izvozom poraslo sa 58,5 procenata u 1970. na 66,9 procenata u 1981. godini.

U 1982. godini na ime uvoza robe plaćeno je oko 11,356 miliona dolara, odnosno za 4,109 miliona dolara manje u poređenju s 1981. godinom. Pokriće uvoza izvozom u ovoj godini dostiže visinu od oko 87,9 procenata. U 1983. godini na ime uvoza robe plaćeno je 11,004 miliona dolara, odnosno za 352 miliona dolara manje u poređenju s prethodnom godinom. Pokriće uvoza izvozom u ovoj godini dostiže visinu od oko 77,7 procenata, što je za 10,2 procentna poena manje u odnosu na 1982. godinu.

Povodom iznesenih konstatacija treba istaći da su rezultati pokrića uvoza izvozom mnogo povoljniji kada se eliminiše dejstvo kupljene robe koja je plaćena sredstvima inostranih kredita. Međutim, navedeni podaci deviznog bilansa veoma dokumentovano pokazuju da se ni ovako ne može neograničeno kretati, jer svaki kvalitet ima ekonomsku granicu do koje se postiže pozitivan rezultat, na što ukazuje podatak o pokriću uvoza izvozom u 1983. godini. I, najzad, treba istaći da bi jedna sveobuhvatnija analiza ekonomskih odnosa sa inostranstvom, verovatno, utvrdila da se veoma velika zabluda krije baš u restriktivnoj politici prema inostranstvu, politici podsticaja izvoza i u platnobilansnim ograničenjima. S tim u vezi, s pravom se može postaviti pitanje: kako je moguće da se u 1983. godini, za više od 10,2 procentna poena naruši debalans u razmeni s inostranstvom, i pored toga što je uvoz manji u odnosu na 1982. godinu. Sve to veoma jasno kazuje da se ne mogu očekivati pozitivni rezultati privređivanja mimo celovitog programa ekonomske politike i bilansa ekonomske razmene sa inostranstvom. Prema tome, krajnje je vreme da se već jednom shvati da se sa potpuno narušenim finansijama ne mogu lako razrešiti problemi godinama nagomilavani nekontrolisanom potrošnjom i debalansom pojedinih podbilansa imovine, prava, potraživanja i obaveza sa izvesnom vrednošću zemlje u celini.

Analizirajući odliv deviznih sredstava na ime usluga korišćenih u inostranstvu, s pravom se može zaključiti da se efekti koji se po ovom osnovu postižu iz godine u godinu smanjuju. Ovo stoga što odliv deviznih sredstava raste mnogo brže od priliva koji se ostvaruje na ime obavljenih usluga u inostranstvu. Tako je, na primer, u 1970. godini na ime ovih poslova plaćeno oko 314 miliona dolara, a u 1981. više od 2,360 miliona dolara, odnosno 7,5 puta više u odnosu na 1970. godinu, dok je priliv po ovom osnovu povećan samo 5,9 puta. Navedeni podaci ukazuju na razliku od 1,6 procentnih poena na uštrb priliva deviznih sredstava (7,5 — 5,9 = 1,6).

Neto efekat priliva deviznih sredstava na ime obavljenih usluga inostranim korisnicima u 1970. godini iznosio je 63,9 odsto, a u 1981. pada na 54,1 odsto, to jest za 9,8 procentnih poena je manji u odnosu na 1970. godinu. Taj efekat se u 1982. godini me-

Digitized by Google

nja u korist priliva, i on u neto iznosu dostiže 66,4 odsto priliva, a u 1983. čak 74,5 odsto. Navedeni podaci deviznog bilansa veoma dokumentovano ukazuju na skrivene rezerve, koje su mimo programa i kontrole godinama trošene. Ovo tim više ako se ima u vidu činjenica koja i materijalno potvrđuje da se na ime ovih rashoda trošilo oko 25,5 do 45,9 odsto priliva po ovom osnovu.

Navedeni podaci nedvosmisleno pokazuju da je tu reč o određenom efektu deviznog priliva ostvarenog po osnovu obavljenih usluga i do 20,4 procentna poena, mereno po godinama, a to nije mali iznos, naročito kada su u pitanju strana sredstva plaćanja, a i iznosi koji su dostizali čak i 2,360 miliona dolara. Naime, to je još jedan dokaz koji dokumentovano kazuje da se programom korišćenja ovih sredstava mogu ostvariti značajnije uštede koje su godinama bez kontrole odlazile unepovrat. A to *de facto* znači da je i u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom neophodno uvesti red, utvrditi program korišćenja i način trošenja priliva deviznih sredstava koja se samo radom ostvaruju.

Najzad, treba istaći da se veća devizna sredstva troše i na ime plaćanja kamata, naročito od 1979. godine. Prema raspoloživim podacima deviznog bilansa, na ime ovih rashoda u 1970. godini je utrošeno oko 127 miliona dolara, a u 1981. i više od 2,100 miliona dolara, ili 16,5 puta više u odnosu na 1970. godinu. Tako ogroman odliv teško stečenih deviznih sredstava samo po osnovu plaćenih kamata mogao bi poljuljati ekonomske odnose i mnogo bogatije zemlje nego što je naša. Prema tome, s pravom se može zaključiti da zbog ogromnog i nekontrolisanog odliva deviznih sredstava, i to samo po osnovu plaćenih kamata, i pored veoma pozitivnih kretanja u pojedinim materijalno-finansijskim tokovima — u poslovima sa inostranstvom efekata nema.

Prema utvrđenim konstatacijama, a i prema platnobilansnim podacima, u poslovima sa inostranstvom efekata nije bilo baš zbog toga što smo taj novac nekontrolisano, mimo programa i bez ikakve ekonomske računice, trošili i koristili. U prilog utvrđenoj konstataciji veoma dokumentovano govore podaci platnog bilansa, iz kojih se jasno vidi da smo samo za poslednjih pet godina (od 1979. do 1983) utrošili na ime plaćenih kamata više od 7,908 miliona dolara, a za ranijih devet godina (od 1970. do 1978) samo oko 2,491 milion dolara, što ukupno iznosi oko 10,400 miliona dolara.

Tako ogroman odliv deviznih sredstava samo na ime plaćenih kamata pokazuje gde nam se izgubio efekat ostvaren u razmeni sa inostranstvom. Navedeni podaci nedvosmisleno kazuju da prilikom stvaranja ovih troškova nije postojala ekonomska računica. Jer, da je postojala, svakako da tada niko ne bi zaključio posao kojim se, ukamaćivanjem, iz opticaja izvlače slobodna devizna sredstva deviznih rezervi, uz oslanjanje, pri tom, na veoma skupe kratkoročne kredite. Takvi poslovi praktično znače da smo do sada sopstvena slobodna sredstva deviznih rezervi svesno držali van opticaja, a skupim kratkoročnim kreditima obavljali

Digitized by Google

najnužnije poslove i održavali likvidnost zemlje prema inostranstvu. Tako smo počeli da poslujemo tek od 1979. godine i zbog toga smo morali da platimo ceh koji, prema navedenim podacima, nije baš ni mali. Međutim, ako se tome doda i izgubljena dobit zbog toga što su ukamaćena devizna sredstva — na određeno vreme — bila van opticaja, onda ne bi trebalo da nas iznenađuje što na ovim poslovima ne iskazujemo ni najneophodnije efekte koje ostvarujemo u razmeni sa inostranstvom.

Raspoloživi podaci deviznog bilansa takođe dokumentovano kazuju da ni kod priliva deviznih doznaka naših radnika u inostranstvu nije postojala ekonomska računica, koja bi nas naterala da malo više povedemo računa i o tom vidu priliva i odliva sranih sredstava plaćanja. Tako, na primer, neto efekat ovih sredstava u 1981. godini dostiže iznos veći od 2,910 miliona dolara (5,910 — 3,000 = 2,910), a već u narednoj, 1982. godini, *pada* na 1,759 miliona dolara, ili za više od 1,151 milion dolara je *manji* u odnosu na 1981. godinu. Situacija po ovom osnovu nije nimalo povoljnija ni u 1983. godini. Naime, efekat priliva i odliva ovih sredstava i dalje pada, tako da je dostigao oko 1,694 miliona dolara. Tako nepovoljni efekti neto priliva ovih sredstava imali su i te kako veliki uticaj na likvidnost zemlje prema inostranstvu.

Ako se sumiraju rezultati iznesenih konstatacija, s pravom se može zaključiti da se u nas, preko navedenih tokova — bez ikakve ekonomske računice — nekontrolisano troše i odlivaju znatna devizna sredstva. Upravo se tim tokovima odliva unepovrat devizni potencijal, a istovremeno se u njemu kriju ogromne devizne rezerve koje bi mogle, s malo dobre volje, bez ikakvih teškoća da saniraju ekonomske prilike u zemlji. I najzad, treba istaći da se za neiskorišćene devizne efekte traži opravdanje u navedenim tokovima, u debalansu pojedinih podbilansa i izvedenom deficitu platnog bilansa, što će se najbolje videti iz izlaganja koje sledi.

Debalans podbilansa priliva i odliva deviznih sredstava je, *de facto*, proizvod izvedene računice na osnovi kupljene robe na kredit koja je plaćena sredstvima kredita. Tako utvrđen i iskazan debalans, u vidu deficita, prikriva pravo stanje finansijskog rezultata ostvarenog u poslovima sa inostranstvom za iznos plaćene robe koja je kupljena na kredit. Osim toga, treba istaći da se u nas potrošnja deviza u zemlji smatra utroškom iako *de facto* nije ostvaren odliv deviza iz zemlje.

Deformacija takvog načina utvrđivanja finansijskog rezultata najbolje se može uočiti ako se shema platnog bilansa raščlani na osnovne tokove koje on ima. Naime, shemu platnog bilansa, prema propisima Međunarodnog monetarnog fonda, čine tri osnovna dela: (1) podbilans priliva deviznih sredstava; (2) podbilans odliva deviznih sredstava; i (3) podbilans kreditno-finansijskih odnosa sa inostranstvom.

Podbilans priliva deviznih sredstava registruje samo priliv stranih sredstava plaćanja po svim osnovima, a podbilans odliva, pak, registruje samo sve odlive deviznih sredstava po osnovu uvo-

Digitized by Google

za robe i usluga, pa čak i robe kupljene na kredit. Međutim, podbilans kreditno-finansijskih odnosa sa inostranstvom registruje i priliv i odliv po osnovu kreditnih odnosa, primljenih avansa za izvođenje investicionih radova u inostranstvu itd. I najzad, sumirajući značaj prvog, drugog i trećeg podbilansa, s pravom se može konstatovati da prvi prati isključivo priliv deviznih sredstava, drugi — samo odliv na ime robe i usluga, a i robe kupljene na kredit. Treći podbilans, po svojoj suštini, obavlja funkciju i priliva i odliva po osnovu kreditnih i finansijskih transakcija.

Tako sistematizovani osnovni finansijski tokovi, prema propisima Međunarodnog monetarnog fonda, pojedinačno, svaki za sebe predstavljaju celinu. Polazeći od toga da je svaki podbilans celina za sebe, s pravom se takvi podaci onda mogu koristiti kao osnovica pri utvrđivanju finansijskog rezultata. U praksi se upravo na osnovu tako iskazanih bilansnih podataka utvrđuje i deficit platnog bilansa, iako ovako definisan podbilans ne odražava pravo stanje priliva i odliva deviznih sredstava.

Ovom prilikom treba skrenuti pažnju na činjenicu koja veoma dokumentovano pokazuje da se godinama ovako radi, iako je svakom finansijskom stručnjaku veoma dobro poznato da prvi i treći podbilans, po svojoj suštini, prate kretanja priliva, odnosno izvorâ deviznih sredstava i da zbog toga čine jedinstvenu celinu. Drugi podbilans *de facto* prati kretanja odliva deviznih sredstava i po jednom i po drugom osnovu. Baš zbog toga navedeni podbilansi i ne mogu pojedinačno služiti kao osnova za utvrđivanje finansijskog rezultata, pa ni deficita platnog bilansa. Zato se predlaže da shema platnog bilansa obavezno izgleda ovako:

AKTIVA:	PASIVA:
Drugi podbilans	Prvi podbilans Treći podbilans
Svega:	Svega:
Pozitivan saldo	Negativan saldo
ZBIR AKTIVE:	ZBIR PASIVE:

S pravom treba naglasiti da je svetska, a i naša praksa prihvatila da samo ovako formirani bilansni podaci mogu dati pravi finansijski rezultat, pa, prema tome, i pravi deficit platnog bilansa. Ma koliko teško padala ovako utvrđena stvarnost, kad-tad moraćemo priznati da je bilans prava vaga kojom se mere imovina, prava, obaveze i potraživanja sa izvesnom vrednošću. Polazeći od tako definisanog stava o bilansiranju sredstava, s pravom se mora konstatovati da se samo na osnovu pravog stanja i pravih cifarskih (a ne izvedenih) odnosa može utvrditi pravi saldo odliva i priliva sredstava i pravi finansijski rezultat, pa, prema tome, i pravi deficit platnog bilansa. Upravo zbog toga što se finansijski rezultati ne utvrđuju ovako, u javnosti se izra-

Digitized by Google

žava sumnja u pogledu stanja zaduženosti zemlje, iskazanih deviznih rezervi, deficita platnog bilansa i slično.

Ilustracije radi, navodi se primer kako *de iure*, a kako *de facto* izgledaju u nas iskazane devizne rezerve, deficit platnog bilansa, iskazani efekti u razmeni rada sa inostranstvom. Praktično, to izgleda ovako: »Neko« uzme kredit kod banke, recimo, dva miliona dinara, pa jedan milion odmah stavi na štednu knjižicu, a drugi milion dinara potroši. Na osnovi stanja, važeće sheme platnog bilansa, on je *de iure* štediša, jer stvarno ima milion dinara na štednoj knjižici, iako je *de facto* prezadužen, s obzirom na to da duguje dva miliona dinara, pod pretpostavkom da drugih para nema.

Navedeni primer veoma jasno pokazuje da se u nas može postati štediša iako nemaš ni prebijeni dinar. Prema važećim propisima, tako se može terati do apsurda. To praktično znači — što se više zadužuješ i rasipaš, imaš šanse, a i materijalne mogućnosti, da postaneš sve veći štediša, iako za taj novac nije uložen ni sekund radnog vremena. Ali na kraju, ipak, taj »neko« koji je ovako radio — mora doći u položaj da za njega, opet neki drugi »neko«, ovaj ceh plati na teret sredstava koja su rezultat uloženog živog ljudskog rada.

Upravo tako, prema platnobilansnim podacima, izgleda naš deficit platnog bilansa, devizne rezerve, pa i ostvareni efekti u oblasti spoljnoekonomskih odnosa. Naime, prema bilansnim podacima i prema shemi platnog bilansa, s jedne strane — što je veći uvoz robe na kredit, to je veći deficit platnog bilansa, a s druge — što su veći inostrani krediti, veće su i devizne rezerve, bez obzira na to što izvori deviznih rezervi, u našem primeru, ne potiču iz rezultata ostvarenog uloženim radom.

Kako to praktično izgleda, najbolje se može videti iz primera — na osnovi podataka — bilansa za 1983. godinu. Recimo, ako se izvede računica na osnovi podataka propisane sheme platnog bilansa i po metodologiji Međunarodnog monetarnog fonda — dobiće se jedan rezultat, a ako se izvede po metodologiji i bilansnim podacima koje koriste sve organizacije sveta, pa i naše privredne i finansijske organizacije, onda će se dobiti sasvim drugi rezultat.

Bilans robe i usluga prema važećoj shemi platnog bilansa zvanično daje ovakve rezultate:

1. Priliv deviznih sredstava	+ 10,936,0
2. Odliv deviznih sredstava	— 11,612,6
Deficit:	— 676,6

Prema navedenim bilansnim podacima deviznog bilansa, zvanično je iskazan deficit u iznosu od oko 676,6 miliona dolara, koji je ostvaren izvozom i uvozom robe i usluga u 1983. godini. Međutim, na osnovi stvarnog stanja i stvarnog priliva i odliva deviznih

Digitized by Google

sredstava na ime razmene roba i usluga sa inostranstvom — u 1983. godini ostvaren je finansijski rezultat u iznosu većem od 878,2 miliona dinara, a ne deficit, kako to zvanični podaci pokazuju, što se najbolje može videti iz narednog pregleda podataka deviznog bilansa:

1. Priliv deviznih sredstava	+ 10,936,0
2. Odliv deviznih sredstava	— 10,057,8
Suficit:	+ 878,2

Prema iznetim podacima deviznog bilansa Jugoslavije, zaista se dobijaju dva rezultata. U prvom slučaju negativan, a u drugom — pozitivan. Prvi rezultat je utvrđen na osnovi podataka deviznog bilansa, a drugi na osnovi priliva i odliva deviznih sredstava iskazanih u deviznom bilansu. Prema tome, prvi bilans obuhvata i vrednost robe koja je kupljena na kredit, iako nije plaćena, a drugi — samo ono što je plaćeno u obračunskom periodu. Praktično, to znači da se priliv ni u kom slučaju ne može smanjiti — ako do odliva deviznih sredstava nije došlo, bez obzira na to što je roba u zemlju ušla. Ne treba zaboraviti da je uvozom robe na kredit stvorena samo obaveza, a ne i odliv deviznih sredstava. A to *de facto* znači da će se saldo bilansa smanjiti tek kada se izmire kreditne obaveze po ovom osnovu, a sve dok se one ne izmire praktično nema odliva deviza, i taj novac se mora nalaziti u blagajni banke koja njime upravlja.

Protivurečnosti koje se javljaju prilikom utvrđivanja salda priliva i odliva deviznih sredstava proizvod su sheme platnog bilansa, a ne stvarnog stanja, u čemu se i kriju navedene razlike. To se najbolje može sagledati ako se izvrši analiza deviznih sredstava iskazanih u platnom bilansu po metodologiji Međunarodnog monetarnog fonda i stvarnog stanja utvrđenog na osnovi priliva i odliva deviznih sredstava po principu dvojnog (duguje—potražuje) odmeravanja materijalno-finansijskih tokova.

Prema prvom obračunu stanje izgleda ovako:

1. Prvi podbilans:	—	14,591,3
2. Drugi podbilans:	15,247,4	—
3. Treći podbilans:	—	962,1
Svega:	15,247,4	15,553,4
Saldo:	+ 306,0	—
Ukupno:	15,553,4	15,553,4

Prema drugom obračunu, takođe na osnovi platnobilansnih podataka, računica daje sasvim drugi rezultat, što se najbolje može videti iz narednog pregleda podataka:

Digitized by Google

1. Prvi podbilans	—	14,591,3
2. Drugi podbilans	—	—
3. Treći podbilans	—	962,1
Svega:	13,692,6	15,553,4
Saldo:	+ 1,860,8	—
Ukupno:	15,553,4	15,553,4

Prema navedenim bilansima, koji su urađeni na osnovi istih platnobilansnih podataka, u prvom bilansu je iskazan suficit od 306,0 miliona dolara, a u drugom takođe suficit, ali u većem iznosu, to jest on iznosi oko 1,860,8 miliona dolara. U prvom bilansu saldo računa je izveden bez priliva deviznih sredstava iz kreditnih odnosa, a u drugom — bez odliva deviznih sredstava za robu kupljenu na kredit. Saldo računa u prvom bilansu je netačan zato što ne odslikava pravo stanje izvorâ sredstava — na određeno vreme — koje čini priliv u gotovom i priliv iz kreditnih odnosa. Prema tome, ako želimo da dobijemo pravu sliku stanja deviznih sredstava, morali bismo se opredeliti za onaj platni bilans koji odražava pravo stanje deviznih sredstava, isključivo na osnovi priliva i odliva deviza, a ne i na osnovi materijalnih vrednosti koje će kasnije biti isplaćene. Tako utvrđen bilans i materijalno odražava pravo stanje, iskazano na određeni dan, kako u pogledu aktive bilansa tako i u pogledu njegove pasive, to jest tako utvrđen bilans pokazuje ravnotežu deviznih računa i ekonomskih odnosa pojedinih podbilansa u platnom bilansu zemlje u celini.

U vezi s napred izloženim trebalo bi imati u vidu još i činjenicu, vrlo dokumentovanu, da se samo na osnovu pravog stanja deviznih sredstava mogu doneti i prava rešenja. Stoga se predlaže da ubuduće devizne račune i sredstva u platnom bilansu — za naše potrebe — iskazujemo po principu dvojnog knjigovodstva, to jest po principu duguje — potražuje na određeni dan, a ne, kako je to Međunarodni monetarni fond propisao, po trojnom principu: priliv deviznih sredstava, odliv deviznih sredstava i kreditni odnosi, finansijske transakcije i kreditni odnosi, ne ulazeći u materijalnu istinu koja se utvrđuje samo na osnovi priliva i odliva deviznih sredstava.

S obzirom na to da je organizacija rada, kad je reč o vođenju materijalno-finansijskih poslova, naša unutrašnja stvar, mi se možemo opredeliti — to je naše pravo — da postavimo praćenje kružnog kretanja sredstava i po ovom osnovu, kako nam najviše odgovara. To, pak, ne znači da za potrebe Međunarodnog monetarnog fonda ne treba da pripremamo podatke na način kako je to Fond propisao.

Zatim, prema platnobilansnim podacima, ni treći podbilans ne pokazuje pravu sliku odnosâ finansijskih transakcija, koje se u procesu kružnog kretanja sredstava uspostavljaju. Ovo upravo zbog toga što se na osnovi kružnog kretanja sredstava — u sklopu ovog podbilansa — ne može zaključiti u koje svrhe su neke pozi-

Digitized by Google

cije korišćene. Dalje, u sklopu ovog podbilansa, prema platnobilansnim podacima, ostvaruje se proces priliva i odliva deviznih sredstava po osnovu kreditnih odnosa sa inostranstvom, priliva i odliva ostalih transakcija, a naročito deviznih sredstava za plaćanja u zemlji, bez priliva i odliva hartija od vrednosti, plemenitih metala i slično. Prema tome, na saldo ovog podbilansa utiču i unutrašnja kretanja, mimo odliva deviza, umesto da tu funkciju i uticaj vrše ekonomski odnosi koji se uspostavljaju sa inostranstvom.

Iznesene konstatacije veoma dokumentovano ukazuju na to da trojni sistem obračuna finansijskog rezultata, stanja deviznih sredstava, deviznih rezervi, pa i deficita platnog bilansa — remeti prave ekonomske odnose i izaziva deformaciju procesa kružnog kretanja materijalno-finansijskih tokova. To se najbolje može videti iz definisanih poslova koji se u pojedinim pozicijama i na deviznim računima obavljaju. Tako, na primer:

— prvi podbilans registruje promene priliva deviznih sredstava, a to praktično znači izvorâ sredstava — po osnovu izvoza robe, usluga i nerobnih prihoda, bez izvorâ iz kreditnih odnosa;

— drugi podbilans registruje poslove odliva deviznih sredstava po osnovu uvoza robe, usluga i nerobnih rashoda, sa kreditnim odnosima;

— treći podbilans registruje poslove i priliva i odliva deviznih sredstava — po saldo principu iz kreditnih i finansijskih odnosa, i najzad, devizna sredstva za plaćanja u zemlji, iako nema odliva deviznih sredstava.

Elementi tako obrazovane dokumentacije platnog bilansa, koji su međusobno materijalno i finansijski zavisni, ne mogu se pojedinačno koristiti kao osnovica za utvrđivanje navedenih rezultata rada što su ostvareni u poslovima sa inostranstvom. To upravo zbog toga što podaci o prilivu i odlivu deviznih sredstava, iskazani u podbilansima deviznih sredstava, ne odslikavaju uravnoteženu celinu ekonomskih odnosa uspostavljenih sa inostranstvom.

Dokazni postupak pri utvrđivanju materijalne istine u pogledu stanja iskazanog na deviznim računima za prvi i drugi podbilans deviznih sredstava već je izveden. A za treći podbilans to tek treba učiniti. To stoga što se stiče utisak da ovaj podbilans ima za cilj da utvrdi materijalnu istinu za sve ostale tokove koji se realizuju u saradnji sa inostranstvom, a zatim preko svog salda treba da utvrdi i devizne rezerve zemlje u celini. Na primer, saldo trećeg podbilansa utvrđuje se na način označen na str. 1448.

Ako se analiziraju navedeni podaci deviznog bilansa, zaista se može steći utisak da se u sklopu ovog podbilansa ostvaruju samo kreditni odnosi sa inostranstvom. Osim toga, analiza navedenih podataka dokumentovano ukazuje na to da se sredstva inostranih kredita koriste isključivo za otplatu dospelih obaveza po osnovu inostranih kredita i za povećanje deviznih rezervi. To upravo stoga što se, prema metodologiji Međunarodnog monetar-

Digitized by Google

1. Korišćenje srednjoročnih i dugoročnih kredita	—	4,453,0
2. Korišćenje bankarskih kredita i oročenih depozita	—	1,210,0
3. Avansi za izvođenje investicionih radova (neto)	287,2	—
4. Naplate po kreditima datim inostranstvu	—	444,0
5. Otplate srednjoročnih i dugoročnih kredita (glavnica)	1,426,3	—
6. Otplate refinansiranih kredita	1,280,0	—
7. Otplate bankarskih kredita i oročenih depozita	1,880,2	—
8. Ostalo (neto)	931,4	—
Svega:	5,805,1	6,107,0
Saldo:	+ 301,9	—
Ukupno:	6,107,0	6,107,0

nog fonda, sa pozitivnim saldom ovog podbilansa najpre pokriva deficit platnog bilansa, to jest negativan rezultat prvog i drugog podbilansa, a zatim se s ostatkom ovih sredstava povećava ili smanjuje devizna rezerva zemlje u celini.

Treba istaći da su u datom pregledu avansi za izvođenje investicionih radova (u neto iznosu), u okviru ovog podbilansa, u *minusu*, iako je reč, prema podacima deviznog bilansa, o prilivu deviznih sredstava na ime *avansa*, u konkretnom slučaju u iznosu od oko 762,5 miliona dolara. Na žalost, to je, prema platnom bilansu, u nas moguće, jer se kreditima i deviznim rezervama utvrđuje saldo ovog podbilansa i time izravnava i ono što se ne može pokriti.

Ako se sagleda kako su ova sredstva korišćena, s pravom se može reći da su sredstva avansa korišćena i za plaćanja u zemlji, pa je tako na ime ovih rashoda utrošeno oko 659,2 miliona dolara. Naime, iako plaćanja u zemlji ne smanjuju devizni potencijal platnog bilansa, mi smo ga, prema navedenim podacima, smanjili. S tim u vezi s pravom se može postaviti pitanje — šta je s tim devizama i gde se one nalaze, s obzirom na to da su u zemlji utrošene i da zbog toga nije došlo do odliva, a zatim i do smanjenja deviznih sredstava, a mi smo ih, prema podacima platnog bilansa, tek tako rasknjižili, iako *de facto* nisu izišla iz zemlje.

Sumirajući utvrđene rezultate rada sa inostranstvom po sistemu trojnog obračuna, s pravom se može istaći da je on nejasan i da unosi dezinformaciju i nesigurnost pri davanju ocene poslovanja sa inostranstvom. Stoga se predlaže da se mehanizam spoljnoekonomskih odnosa u svemu uskladi onako kako je to napred izloženo — ukoliko želimo da nam se ekonomski odnosi sa inostranstvom poboljšaju.

Digitized by Google

Džemal Sokolović

Kapital, razmjena i kooperacija

Kapital je način proizvodnje dvostruko protivurječan: *unutar sebe*, i kao takav sposoban za neslućeni samorazvitak, ali *protivurječan i samome sebi*, i kao takav suprotan ontološki sebi kao kapitalu. Obje strane protivurječnog karaktera kapitala počivaju na protivurječnosti samog pojma i ne proizlaze iz suprotnostti kapitala prema drugim, prethodnim ili budućim načinima proizvodnje. Protivurječnost ontološki konstituira pojam kapitala, zbog čega je ovaj revolucionaran ne samo u odnosu na istorijski prethodne načine proizvodnje, nego i u odnosu na sebe sama.

Otkriti pojam kapitala isto je što i otkriti protivurječnost tog pojma.

I. Protivurječnost pojma kapitala

Kao i svaki drugi način proizvodnje, i kapital je dvostrukog karaktera. On je jednostavno *način proizvodnje*, ali i *društveni način proizvodnje*. U tome se, međutim, ne sastoji protivurječnost *pojma* kapitala. Kao određeni način proizvodnje, kao *oblik rada*, kapital je, u stvari, samo tehnička strana ili osnova kapitala kao društvenog načina proizvodnje, kapitala kao *društvenog oblika rada*. Kapital se, dakle, uvijek ispoljava dvostruko: *tehnički*, kao

Digitized by Google

oblik rada ili oblik sredstava za rad, kao alat, mašina itd., i *društveno*, kao društveni oblik rada ili kao društveni oblik primjene sredstva za rad. Mašina nije kapital; mašina je mašina, sredstvo za rad. Mašinski oblik rada nije kapitalistički; mašinski rad je oblik rada. Tek u sasvim određenom obliku *društvenog odnosa* mašina, odnosno sredstvo za rad, postaje *kapital*, a mašinski rad *kapitalistički oblik rada*.

Kapital je, prema tome, određeni društveni oblik rada. On se ispoljava i tehnički, kroz određeni oblik rada, ali ovaj nikada *sam po sebi* nije kapitalističkog karaktera, nego takvim postaje tek u određenom društvenom odnosu. To znači da ne postoji sredstvo za rad koje je tehnički predodređeno da bude kapitalistički upotrebljeno.[1] Dokaz za to je dvostruk: kapital je nastao, s jedne strane, u tehničkim uslovima prethodnih načina proizvodnje, a s druge — nema nikakvih prepreka da se tehnički oblik rada koji je razvio kapital primijeni i na nekapitalistički način.

Kapital kao *društveni* odnos, kao *društveni* oblik rada, konstituiraju dva momenta. S jedne strane, to je *razmjena u svom razvijenom obliku*[2], a s druge — *kooperativnost*.[3]

a) Kao *razmjena*, kao proces pretvaranja novca u kapital, N-R-N', kapital je za Marxa samo »opšti obrazac kapitala«. »Novac, koji u svom kretanju opisuje ovaj poslednji krug, pretvara se u kapital, *postaje* kapital, pa *je* već i po svojoj odredbi kapital.«[4] Odnos o kojem je riječ jeste opšti obrazac kapitala, a novac koji koti novac jeste kapital uzet uopće, apstraktno. Uzet konkretno, ovaj odnos, kao kupovanje radi prodavanja, kao razvijeni oblik razmjene N-R-N', nije kapital. Uzet konkretno, ovako shvaćen odnos kapitala predstavljao bi samo oblik odnosa među ljudima, odnos među ljudima u obliku razmjene. On, štoviše, kao takav postoji davno prije kapitalizma, u prethodnim oblicima robne proizvodnje, ali se on nikada nije uspio razviti u kapital kao društveni način proizvodnje, u *kapital kao društveni oblik rada*. Ako bismo pod kapitalom podrazumijevali samo njegov opći obrazac, onda bi kapital, u stvari, bio dati oblik robne razmjene.

Opći obrazac kapitala, N-R-N', ako se i javlja konkretno, u razmjeni, nije kapital. Kada bi to bio kapital, onda bi odstra-

[1] Tražiti u tehnici osnovu koja određuje društvene odnose među ljudima svojevrsni je determinizam. To je bilo strano Marxu koji je insistirao na razlikovanju mašine od njene kapitalističke primjene. Ne samo da, za Marxa, mašina nije sama po sebi kapital, nego ni novac nije kapital sam po sebi. Novac je novac, a tek određeni društveni odnos ga čini kapitalom.

[2] Pod »opštim obrascem kapitala« Marx podrazumijeva upravo razmjenu u njenom razvijenom obliku N—R—N'.

[3] Kooperacija je »istorijski pojmovno *polazna tačka kapitalističke proizvodnje*« (vidi: Karl Marx, *Kapital*, I, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 255).

[4] Ibid., str. 101.

Digitized by Google

njenje kapitala bilo moguće pukim uspostavljanjem razmjene roba ekvivalentnih vrijednosti.

Ali kapital ne samo da nije oblik razmjene, nego on to nije ni kao *oblik robne proizvodnje*. Marx upravo to nastoji pokazati. Opći obrazac kapitala, relaciju N-R-N', on konkretizira na odnos između radnika i kapitalista. Razlog za to je što višak vrijednosti — što je krajnji cilj općeg obrasca kapitala — ne može stvoriti nikakav odnos razmjene uzet za sebe. »Znači da se stvaranje viška vrednosti, a otud i pretvaranje novca u kapital ne može objasniti niti time da *prodavci* prodaju robe *iznad* vrednosti, niti time da ih kupci kupuju *ispod* vrednosti.«[5] Kapital, kao odnos razmjene, može rezultirati viškom vrijednosti; prema tome, može biti konkretno kapital samo ako se ispoljava kao proces proizvodnje. *Opći* obrazac kapitala, razvijena razmjena, N-R-N', može se konkretno pojaviti samo u svom *posebnom* obliku, kao proizvodnja. Tek proizvodnja pretvorena u razmjenu predstavlja konkretno postojanje kapitala. Upravo to krije u sebi dokaz da kapital nije oblik robne proizvodnje, iako se do sada ispoljavao u tom obliku, dakle kao oblik odnosa među ljudima, oblik razvijene razmjene između kapitalista i najamnog radnika. Kada bi to bio, kapital bi bilo moguće eliminirati pukim odstranjenjem takvog odnosa među ljudima, ukidanjem prisvajanja viška vrijednosti najamnog radnika od strane kapitalista, ukratko, ukidanjem eksploatacije među ljudima. Ali kapital nije oblik odnosa među ljudima, ni onih u procesu razmjene ni onih u procesu proizvodnje. Supstancijalno, on je nešto drugo.

Kapital je proces stvaranja viška vrijednosti. Kao takav, on nije ni oblik razmjene ni oblik robne proizvodnje, nego, supstancijalno, kao oblik proizvodnje, *vid čovjekovog društvenog odnosa prema prirodi*. Kapital je čovjekov društveni odnos prema prirodi, koji se ispoljava kao razmjena, jeste *rad*. *Kapital je, prema tome, rad*. Ne može se stoga eliminirati kapitalistički način proizvodnje a da se ne eliminira *konkretno*. Jedino *konkretno* ispoljavanje općeg obrasca kapitala, N-R-N', ili razvijene razmjene, ili proizvodnje viška vrijednosti, sadržano je u radu, dakle u procesu razmjene materije između čovjeka i prirode. Kapital, istina, postoji i kao odnos među ljudima u procesu razmjene; kapital, također, postoji i kao razmjenski odnos među ljudima u procesu proizvodnje, kao odnos između najamnog radnika i kapitalista. Kapital to sve jeste, ali razmjena među ljudima, pa ma kako ona bila razvijena, proširena i na odnose među ljudima u procesu proizvodnje, nije kapital po sebi. Ona to jeste, ali samo kao opći njegov obrazac. Kapitalističkima odnose među ljudima čini kapital sam supstancijalno — dakle, rad. Kao što roba nije novac, a novac nije kapital, a kapital jeste i novac i roba, i kao što ovo nije protivurječno, tako i roba i novac jesu kapital samo ako su kapital, a kapital

[5] Ibid., str. 112.

Digitized by Google

jeste kapital a da pri tome ne mora biti ni novac ni roba, što također nije protivurječno.

Najbolji dokaz za to da kapital nije isto što i njegov društveni oblik, iako je on sam društveni oblik, to jest dokaz da kapital nije isto što i društveni oblici u kojima se ispoljavao, sadržan je u kapitalu samom i u njegovoj tendenciji da se podruštvi (kako u oblicima podruštvljenja koji dolaze izvan kapitala tako i u oblicima koji dolaze iz kapitala samog). Kapital je protivurječan unutar sebe; on odstranjuje *razmjenu među ljudima*, pa i onu u samom procesu proizvodnje, a pri tom ostaje supstancijalno kapital. Unutrašnja protivurječnost kapitala je protivurječnost *kapitala kao razmjene protiv razmjene*. To je protivurječnost koja nije suprotnost prirodi kapitala, nego, naprotiv, protivurječnost koja razvija kapital i, prema tome, sama priroda kapitala.

Nakon što je izložio opći obrazac kapitala, Marx se suočio sa istom ovom dilemom: da li kapital spada u oblast razmjene ili ne? Prije nego vidimo na koji je način riješio ovu enigmu, podsjetimo se kako rješenje glasi, iz čega će se jasno vidjeti kakvog je karaktera to rješenje: »To znači — zaključuje Marx — da kapital ne može poticati iz prometa, kao i to da ne može ni da ne potiče iz prometa. On mora i da potiče i da ne potiče iz prometa.«[6] I vuk sit, i ovce na broju. Za Marxa to znači sljedeće. To da kapital ne potiče iz razmjene, da višak vrijednosti ne potiče iz razmjene, proizlazi očito iz toga što »promet, robna razmena, ne stvara vrednost«[7]. To da kapital ne može da ne potiče iz razmjene proizlazi, što je još očitije, iz toga što je kapital razmjena. Prema tome, možemo zaključiti, zajedno s Marxom, da kapital zaista ne proizlazi iz razmjene, pa bila ona i sam opći obrazac kapitala, ali da kapital ne može a da ne proizlazi iz razmjene. Zaključak je isti, ali je, zbog razlike u izvođenju, u biti različit.

Dokaz da kapital ipak potiče iz razmjene, dakle, dokaz da višak vrijednosti potiče iz razmjene, i pored toga što razmjena nije u stanju da stvara vrijednosti, Marx nalazi u činjenici da je i radna snaga roba, da se ona i kupuje i prodaje kao i sve druge robe, i to izlaže u trećem odjeljku četvrte glave prvog toma *Kapitala*. Uslov da se višak vrijednosti zaista proizvede, da imamo kapital, jeste da kapitalist kupuje radnu snagu, a da je radnik iznosi na tržište. U protivnom — kad, dakle, ne bi bilo razmjene između klase kapitalista i klase najamnih radnika — kapital se ne bi mogao proizvesti. Drugim riječima, bez najamnih radnika ne bi bilo ni kapitalista. Ili, još temeljnije, bez klasnog društva ne bi bilo ni kapitala. »Celina kapitalističke klase neke zemlje ne može samu sebe varati.«[8]

Za razliku od Marxa, to da kapital ne može a da ne potiče iz razmjene za nas ima drugačije značenje. Višak vrijednosti ne

[6] Ibid., str. 116.
[7] Ibid., str. 114.
[8] Ibid.

Digitized by Google

može poticati iz razmjene, pa makar ona bila i razmjena između kapitalista i najamnog radnika. Dokazujući da višak vrijednosti »mora poticati *iz robe*«[9], Marx svojom analizom upravo potvrđuje suprotno. »Da bi iz trošenja neke robe naš vlasnik novca mogao izvlačiti vrednost, mora ga zadesiti sreća da u *prometnoj oblasti*, na tržištu, pronađe robu čija bi *upotrebna vrednost* imala naročito svojstvo da bude *izvor vrednosti*, dakle, čije bi stvarno trošenje i samo bilo *opredmećivanje rada*, a stoga i *stvaranje vrednosti*. Takvu *naročitu robu* vlasnik novca i nalazi na tržištu — ta je roba *radna sposobnost*, tj. *radna snaga*.«[10] Višak vrijednosti, kao što to potvrđuje Marx, iako je to jasno samo po sebi, potiče iz naročitog svojstva čovjekove radne snage, dakle, *upotrebne vrijednosti* radne snage. Svaka roba, pa i radna snaga kao roba, međutim, ima upotrebnu vrijednost ne zato što je roba, nego je ima i onda kada nije roba, i da bi uopće bila roba, mora prije toga biti upotrebna vrijednost. Prema tome, to naročito svojstvo čovjekove radne snage, njena upotrebna vrijednost, svojstvo da stvara višak vrijednosti, riječju, svojstvo da *radi*, postoji i prije nego je radnik pretvori u robu i proda kapitalistu. Višak vrijednosti ne potiče iz odnosa između kapitalista i najamnog radnika, pa ma kako sam taj odnos bio kapitalistički. Kapital nije odnos razmjene, odnos N-R-N', u krajnjoj liniji, nije odnos eksploatacije između kapitalista i najamnog radnika.

Ali *kapital jeste odnos razmjene*. I samo zato što je odnos razmjene kapital svaki odnos razmjene, pa i razmjenski odnos među ljudima, može učiniti kapitalističkim, i on to i čini. Kako kapital, to jest višak vrijednosti, ne proizlazi iz kupovine ili iz prodaje radne snage, nego iz njene *upotrebne vrijednosti*, to znači da kapital proizlazi iz *rada*. Samo zato što je *rad* odnos razmjene kapital je uopće moguć. Kapital, dakle, potiče iz razmjene, on jeste razmjena i stoga sve nastoji pretvoriti u razmjenu. Ali kapital je sve to samo zato što potiče iz *rada*, iz *razmjene između čovjeka i prirode*. Zato mi i zaključujemo, za razliku od Marxa, da kapital, iako po svojoj prirodi razmjena i iako sama priroda razmjene, može postojati i bez prodaje radne snage na tržištu i, štoviše, i bez ikakvih roba, tržišta, prodaja ili kupovina. To jest, zaključujemo dalje, kapitalist može postojati i bez najamnog radnika ili, što je isto, kapital može postojati i bez klasnog društva. I, da zaključimo ovo vehementno neslaganje, iako bi ispravnije zvučalo — razvijanje, s Marxom: *cjelina kapitalističke klase može varati i samu sebe*. Uslov za to je, svakako, da cjelokupno društvo postane kapitalističko. Iako ovakva anticipacija izgleda sasvim nestvarna, upravo se danas, na savremenom stepenu razvoja kapitala, zbiva taj proces: podruštvljenje kapitala. Društvo čija proizvodnja, njegov odnos prema prirodi, počiva na kapitalu, to jest na razmjeni s prirodom, dakle, na radu, uistinu vara sebe samo. Isključivo stoga što je dati način proizvodnje, a kao

[9] Ibid., str. 117.
[10] Ibid., str. 118.

Digitized by Google

takav dati društveni odnos čovjeka prema prirodi, kapital je i dati društveni način proizvodnje, dakle, dati društveni odnos među ljudima. Kao društveni način proizvodnje, kapital može biti i ukinut a da ne bude ukinut *kao takav*. Upravo kao takav, kao kapitalistički društveni odnos čovjeka prema prirodi, kapital postoji kao osnova svakog drugog čovjekovog društvenog odnosa, odnosa među ljudima, prije svega. Štoviše, kao odnos među ljudima kapital i jeste samo manifestacija tog temeljnog čovjekovog odnosa. I kao što obično biva da se pojavna strana jedne stvari predstavlja kao sama ta stvar, tako se i eksploatacija među ljudima pojavljuje kao suština kapitala. Tom utisku, očigledno, nije mogao ni sam Marx da odoli.

A upravo je on, istina, mnogo prije svojih analiza u *Kapitalu*, iako možda sasvim intuitivno, u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844.* predvidio tu mogućnost. Govoreći o komunizmu u rukopisu *Privatno vlasništvo i komunizam* kao o negaciji privatne svojine, Marx je predvidio da će u prvoj fazi te negacije, koju naziva »grubi komunizam«, s jedne strane, »određenje radnika« biti prošireno »na sve ljude«, dok će se, s druge strane, zajednica pojavljivati »kao opći kapitalist«. »Zajednica je — piše on — samo zajednica *rada* i jednakost *plaće*, koju isplaćuje zajednički kapital, tj. *zajednica* kao opći kapitalist. Obje strane odnosa uzdignute su u *predstavljenu* općenitost, *rad* kao određenje, u kojem je svatko postavljen, a *kapital* kao priznata općenitost i moć zajednice.«[11]

Protivurječnost kapitala — da on i jeste i nije ono što jeste, to jest da on i jeste i nije razmjena, iako ne može biti ništa drugo do razmjena, time je riješena. U toj svojoj protivurječnosti kapital nalazi mogućnost svog stalnog razvića. Kapital se neprestano *ukida*, odstranjuje kao razmjena među ljudima, a da pri tome supstancijalno ostaje kapital. To je ukidanje kapitala unutar njega samog.

Ova potivurječnost kapitala je imanentno svojstvo koje ga prati od njegovih prvih istorijskih oblika. Tendenciju kapitala da se ukida kao razmjena pratićemo kasnije upravo na tim istorijskim oblicima kapitala — kooperaciji, manufakturi i mašinizmu, da bismo pokazali da se u toj unutrašnjoj protivurječnosti upravo nalazi mogućnost samorazvitka kapitala. Ali, prije toga, objasnićemo i drugu, još temeljniju protivurječnost kapitala, onu u kojoj je on protivurječan samome sebi i svoj vlastiti grobar. Da bismo do toga došli, potrebno je da razmotrimo i drugi moment koji konstituira pojam kapitala — *kooperativnost*.

b) Samo zato što je kao rad, kao odnos razmjene između čovjeka i prirode, u svojim počecima bio nerazvijen i time nesposoban da se *kao takav* razvije u *proizvodnju viška vrijednosti*,

[11] Karl Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, u: *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 274.

Digitized by Google

kapital je počeo da se ispoljava kao odnos među ljudima, kao odnos između kapitalista i najamnog radnika. Kao odnos razmjene, kapital upravo razvija odnose među ljudima u odnos razmjene; bez odnosa razmjene među ljudima, kao svoje *istorijske* pretpostavke, ne može se razviti *pojam* kapitala. Ovu dvostruku prirodu kapitala: kapital kao društveni, kooperativni način proizvodnje, s jedne, i kapital kao proizvodnja viška vrijednosti, s druge strane, Marx je izrazio sljedećim riječima: »Pa, dok se usled toga kapitalistički način proizvodnje, s jedne strane, ispoljava kao *istorijska nužnost* za pretvaranje procesa rada u društveni proces, s druge strane se ovaj društveni oblik procesa rada ispoljava kao metod koji kapital upotrebljava da bi sa većim profitom eksploatisao proces rada povećavajući njegovu proizvodnu snagu.«[12] Prema tome, pretvaranje procesa rada u društveni proces, koje se zbiva pod kapitalom, samo je sredstvo za proizvodnju viška vrijednosti. Da bi se pojavio kao kapital, kapital je morao biti kooperativan. »Prema tome, *zakon oplođavanja vrednosti* potpuno se ostvaruje za pojedinog proizvođača tek kad proizvodi kao kapitalista, kad jednovremeno upotrebljava mnogo radnika, kad, dakle, od samog početka stavlja u pokret *prosečan društveni rad.*«[13] Pored toga što je način proizvodnje koji se sastoji u tome da je *proizvodnja u većem razmjeru, proizvodnja viška vrijednosti,* kapitalistički način proizvodnje je *pojmovno* još i način proizvodnje koji se neprestano potvrđuje kao *društven, kooperativan način proizvodnje.* Za razliku od arhajskih oblika kooperativnog načina proizvodnje, koji počivaju na prirodnim preduslovima, kooperacija koju uspostavlja kapital je neposredno proizvod samog kapitala.

A može se reći i obrnuto. Da je kapital proizvod kooperacije, kooperativnog načina zanatskog rada, pokazuje primjer kooperacije kao posebnog i prvog oblika kapitalističkog načina proizvodnje. Nije, naime, slučajno da je Marx glavu o kooperaciji u *Kapitalu* stavio unutar četvrtog odjeljka »Proizvođenje relativnog viška vrijednosti«. Tek rad koji se obavlja društveno zajednički u stanju je da razvije i *društvenu proizvodnu snagu rada,* specifičnu sposobnost rada da proizvodi višak vrijednosti u relativnom obliku. Rad obavljan društveno, kooperativno daje uvećani višak vrijednosti bez ikakvog produženja radnog dana. To je, istorijski, prvi metod proizvodnje relativnog viška vrijednosti. »*Društvena proizvodna snaga* rada razvija se besplatno čim radnici budu stavljeni pod određene uslove, a kapital ih pod te uslove stavlja.«[14] Ni od kakvog pojmovnog značaja nije to što se društvena proizvodna snaga rada pokazuje kao proizvodna snaga kapitala; ona je, a to znači kooperacija, prvi oblik proizvođenja kapitala, prvi oblik proizvođenja viška vrijednosti. Do njega dolazi

[12] K. Marks, *Kapital,* I, str. 267.
[13] Ibid., str. 257.
[14] Ibid., str. 265.

Digitized by Google

u uslovima rada kakvi su vladali i prije pojave kapitala. To znači da je kooperacija istorijska i pojmovna pretpostavka proizvodnje viška vrijednosti, proizvodnje kapitala.

II. Razvijanje protivurječnosti kapitala

Razlog zbog kojeg bi kapital trebalo da se razvije u svom protivurječnom obliku jeste što je to jedini način njegovog *istorijskog* prevazilaženja.[15] To utoliko prije što postoje i neistorijski putovi prevazilaženja jednog načina proizvodnje, koji upravo zato nisu ni bili sposobni uspostaviti novi način proizvodnje, jer prethodnom nije dopušteno da u sebi razvije sve one istorijski neophodne pretpostavke tog uspostavljanja. Novi, socijalistički način proizvodnje ne može biti uspostavljen ni na nacionalnom ni na svjetskom planu ukoliko kapital nije razvio protivurječnosti svog karaktera do krajnjih granica.

Da bi uopće mogao biti uspostavljen jedan *društveno* novi način proizvodnje, način proizvodnje *udruženih proizvođača*, kapital bi trebalo da se razvije u dvostrukom smislu: i kao protivurječnost unutar sebe sama i kao protivurječnost samome sebi. Protivurječnost kapitala unutar sebe samog je *protivurječnost kapitala kao razmjene;* protivurječnost kapitala samome sebi je *protivurječnost između kapitala kao razmjene i kapitala kao kooperacije.* Oba ova oblika protivurječnog karaktera kapitala već smo izložili.

Prvi oblik protivurječne prirode kapitalističkog načina proizvodnje objasnili smo, za razliku od Marxa, kao protivurječnost između kapitala kao razmjene među ljudima i kapitala kao razmjene između čovjeka i prirode. Za Marxa se ta protivurječnost općeg obrasca kapitala sastojala u tome što je kapital razmjena i što razmjena ne stvara nikakvu vrijednost, pa ni višak vrijednosti. Rješenje je, kao što je poznato, našao u tome da je i odnos između kapitalista i najamnog radnika, kao odnos koji donosi višak vrijednosti, također odnos razmjene. Protivurječnost kapitala, međutim, sastoji se u tome što je ovaj *razmjena* i što se *neprestano ukida kao razmjena.* Ili, obrnuto rečeno, protivurječnost kapitala se sastoji u tome što kapital neprestano ukida razmjenu a da se upravo time potvrđuje kao takav, kao razmjena. Rješenje ove temeljne protivurječnosti kapitala našli smo u tome što kapital, ukidajući se kao razmjena, *odstranjuje razmjenu iz odnosa među proizvođačima* i pri tom se *eo ipso* potvrđuje kao kapital, kao razmjena, *uspostavljajući se kao razmjena između čovjeka i prirode, kao rad.* To i jeste razlog što kapital od samog svog početka nastoji svekoliku ljudsku djelatnost pretvoriti u rad. Razvijanje protivurječnosti kapitala unutar sebe sa-

[15] »Ali razvijanje protivurečnosti jednog istorijskog oblika proizvodnje jedini je istorijski put za njihovo rešavanje i preobličavanje« (ibid., str. 399).

Digitized by Google

mog, kao protivurječnosti između kapitala kao razmjene među ljudima i kapitala kao razmjene između čovjeka i prirode, to jest kao protivurječnosti između kapitala kao ukidanja razmjene i kapitala kao razmjene, zato i jeste razvijanje samog kapitala. Ali to razvijanje kapitala, kao razvijanje protivurječnosti unutar same kapitalističke proizvodnje, samo je pretpostavka za razvoj druge temeljne protivurječnosti kapitalističkog načina proizvodnje — protivurječnosti koja je protivna samoj prirodi kapitala i koja u sebi nosi ključ rješenja protivurječnog karaktera kapitalističkog načina proizvodnje.

Drugi oblik u kojem se manifestira protivurječni karakter pojma kapitala jeste onaj u kojem jedan naspram drugog stoje kooperativni i razmjenski karakter kapitala. Kapital je u isto vrijeme razmjena i kooperacija i htio bi da sve pretvori u sebe. Da bi pretvorio jedan društveni odnos u razmjenu, kapital mora što širi krug ljudi uključiti u kooperativni odnos; da bi se uspostavio kao kooperativni društveni odnos, kapital se mora negirati kao razmjena. Kapital kao razmjena i kapital kao kooperacija dvije su strane jednog istog odnosa koje se uzajamno i naizmjenično omogućavaju i negiraju.[16] Kapitalističke razmjene nema bez kooperacije, iako baš razmjena negira svaki kooperativni karakter proizvodnje; kooperacije među proizvođačima, u sve širem obimu njihovog udruživanja, nema bez razmjene, ali ona može nastati tek tamo gdje je razmjena potisnuta iz njihovih međusobnih odnosa.

Razvoj oba ova oblika protivurječnosti kapitala pratićemo kroz istorijske oblike razvoja kapitala kako ih je izložio Marx: od kooperacije kao posebnog oblika kapitalističke proizvodnje, preko manufakture i mašinizma, do visokopodruštvljenih oblika kapitala. Tu će se moći vidjeti, s jedne strane, sposobnost kapitala da se razvija do neslućenih granica, i pored neprestane samonegacije unutar samoga sebe, a s druge strane, mogućnost da kapital stvori takve pretpostavke koje će biti osnova jednog društveno novog načina proizvodnje, novog društvenog oblika rada, *udruženog rada*.[17] To da kapital unutar sebe stvara uslove za uspostavljanje njemu samom suprotstavljenog društvenog oblika rada, udruženog rada, znači da u pojmu kapitala nije sve kapitalističko. Zato se i ne možemo složiti s onim mišljenjima prema kojima je udruženi rad svojstven svakom društvenom i istorijskom obliku rada.[18] Rad kao takav jeste društven, pa bio on

---

[16] Kao da je upravo ovdje na djelu jedan od zakona dijalektike o jedinstvu i borbi suprotnosti.

[17] Đuro Medić je jedan od rijetkih autora koji u svojoj analizi udruženog rada polazi od kapitalističkog načina proizvodnje. (Vidi: Đ. Medić, *O koncepcijama posrednog (kapitalovog) i neposrednog (radničkog) udruživanja rada*, »Kulturni radnik«, br. 4/1981.)

[18] »Udruživanje rada nije specifičnost nijednog, pa ni našeg društva, jer je udruživanje rada kao određeno organizaciono i tehničko povezivanje individualnih radova i pojedinih proizvodnih jedinica opći zakon svake *društvene* proizvodnje« (Đ. Medić, ibid., str. 4). Baš

Digitized by Google

obavljan u arhajskom, robovlasničkom, feudalnom, kapitalističkom ili socijalističkom društvu, ali je *udruženi rad* sasvim *specifičan istorijski oblik društvenosti rada.* Kada kažemo da kapital stvara *pretpostavke* za novi društveni oblik rada, a on ih stvara, onda se to odnosi na *udruživanje proizvođača, udruživanje radnika.* Marx u analizi kapitalističkog načina proizvodnje govori o udruživanju radnika unutar tog načina proizvodnje i kaže da se to udruživanje ostvaruje u tom načinu proizvodnje, ali on nikada ne govori o udruženom radu, koji je od kapitala bitno drugačiji društveni način proizvodnje, jednostavno zato što to ne spada tu. Govoriti o udruženom radu moglo bi se u analizi budućeg načina proizvodnje, a Marx se time bavio samo sporadično. Ali to nikako ne znači da je o udruženom radu nemoguće govoriti.[19] Prema tome, naše zanimanje za Marxovu analizu kapitalističkog načina proizvodnje povezano je s pretpostavkama koje ovaj način stvara za uspostavljanje udruženog rada.

1. *Kooperacija*

Kooperacija je prvi istorijski oblik kapitalističke proizvodnje. Upravo se tu u *prvobitnom* obliku kapitalističke proizvodnje neposredno ispoljavaju oba oblika protivurječnog karaktera kapitala. Iako eminentno razmjena, kapital počinje sa ukidanjem razmjene; iako eminentno razmjena, kapital počinje kao kooperativan način proizvodnje.

Istorijski je proces eliminiranja razmjene pod kapitalom, ali i proces uspostavljanja razmjene kao kapitala, i proces uspostavljanja kooperativnog načina rada, proces podruštvljavanja rada u kapitalističkom *obliku,* počeo na sljedeći način.

Kao *način rada,* kao način proizvodnje, prvi oblik kapitalističke proizvodnje — kooperacija ne razlikuje se od istorijski prethodnog načina proizvodnje — zanatskog rada. Po načinu rada, kapitalistička kooperacija i zanatska radionica se razlikuju samo *kvantitativno.* Kvantitativnu razliku među njima Marx posebno ističe u prvim rečenicama 11. glave *Kapitala* (»Kooperacija«).[20] Kao načini rada, i pored njihove kvantitativne različitosti, zanatska radionica i kooperacija su kvalitativno jednaki. Ali oni su zaista jednaki samo kao načini rada, kao načini proizvodnje uzeti kao takvi. Kako se kapital uopće, pa prema tome i kapitalistička kooperacija, ne razlikuje od drugih istorijskih oblika proizvodnje po načinu rada, to ni kvalitativna istovjetnost ni kvantitativna različitost ne igraju nikakvu ulogu u *bitnom razlikovanju* zanatske radionice i kapitalističke kooperacije. Kvantitativna, a time

---

zato što udruženi rad nije nikakvo »organizaciono i tehničko povezivanje«, nego *specifičan društveni oblik rada,* on ne spada nigdje drugo do u *socijalizam.*

[19] Takvo stanovište zastupa Z. Golubović.

[20] K. Marks, *Kapital,* I, str. 255.

Digitized by Google

i zanemarljiva različitost zanatskog načina proizvodnje i načina proizvodnje kapitalističke kooperacije samo je osnova, polazna tačka njihove bitne različitosti. Zanatska radionica i kapitalistička kooperacija se ne razlikuju kao načini proizvodnje ili načini rada, nego kao *društveni načini proizvodnje* ili *društveni načini rada.* Kapital, dakle, počinje u uslovima zanatskog načina rada i to mu ne smeta da bude *kapital* upravo zato što on i nije ovaj ili onaj način proizvodnje, nego sasvim određen društveni način proizvodnje.[21] Zato se kapital i može javiti u načinima rada koji mu nisu adekvatni (kao zanatski rad), kao anahronizam koji se može otkloniti ili uklanjanjem kapitala ili promjenom tog načina rada u skladu s prirodom kapitala, što je uglavnom bio slučaj.

Različitost kapitalističke kooperacije i zanatske radionice sastoji se, dakle, u tome što su ovdje u pitanju dva različita društvena načina rada. Kapitalistička kooperacija se razlikuje od zanatske radionice prije svega po tome što je *kooperacija.* Kao različiti društveni načini proizvodnje, razlikuju se i *kvantitativno* i *kvalitativno.* Kvantitativna različitost se sastoji u tome što kooperacija obuhvata veći broj radnika od zanatske radionice; kooperacija je kvalitativno različita od zanatske radionice zato što se sa njom uspostavljaju i odnosi među proizvođačima *bitno novog karaktera.* Upravo po tome se može vidjeti koliko je kapital kao *novi društveni način rada* u sebi protivurječan. Iako po samom svom određenju odnos razmjene, kapital, kao što vidimo, razvija istovremeno viši društveni način rada — zajednički, kooperativni, zadružni ili udruženi rad, svejedno.

Zajedničkim, kooperativnim itd., po svom karakteru, rad ne čini to što u njemu radnici rade zajedno, u istom procesu rada, na istom prostoru ili na istim sredstvima za rad. Sve su to samo *pojavna* obilježja zajedničkog rada. Zajednički rad se najčešće obavlja tako, ali to ne znači da je taj rad zajednički zato što se pojavljuje kao takav, nego se pojavljuje kao takav zato što je zajednički, kooperativan. U čemu se, onda, sastoji kooperativni karakter rada uopće, pa i onog koji se javlja unutar kapitalističke proizvodnje?

Sam Marx pod zajedničkim ili kooperativnim radom podrazumijeva rad većeg broja radnika koji se u procesu rada zajednički koriste istim sredstvima za proizvodnju. »Jedan deo *sredstava za rad* stiče ovaj *društveni karakter* pre nego što ga stekne *sam proces rada.*«[22] Zajednička upotreba sredstava za rad i zajednički rad na istom prostoru samo su posljedica i, stoga, samo pojavna strana zajedničkog rada. *Ekonomija* u upotrebi sredstava za proizvodnju *ne potiče iz njihovog zajedničkog, istovremenog ili naizmjeničnog, trošenja,* nego iz novog, *kooperativnog karaktera rada.* Šta bi se dogodilo kada bi ta sredstva za proizvodnju koristilo *zajednički* više proizvođača, koji bi pri tome morali jedni drugima *plaćati* uslugu korišćenja tih sredstava? Šta bi se dogo-

[21] Ibid., str. 40.

[22] Ibid., str. 258.

Digitized by Google

dilo kada bi, dakle, i u tom »zajedničkі« obavljanom radu morali međusobno razmjenjivati? Ušteda, koja se u uslovima kapitalističke kooperacije postiže zahvaljujući zajedničkom korišćenju sredstava za proizvodnju, ne bi bila postignuta. Uštede ne bi bilo zato što to ne bi bio zajednički rad. Ušteda ne proizlazi iz zajedničke upotrebe sredstava za proizvodnju, nego iz *društvenog* karaktera kapitalističkog načina rada — *kooperativnog rada.* U čemu se onda sastoji taj specifični društveni oblik rada pod kapitalom? Naime, iz čega onda proizlazi ta *ekonomija rada,* to jest kvalitativna prednost kapitalističke kooperacije u odnosu na zanatski rad?

Kapital uspostavlja kooperativni rad, to jest novi društveni oblik istog starog načina rada, i time ga čini ne samo kvantitativno, nego i kvalitativno višim, društvenijim.[23] Kao novi društveni oblik rada, kao novi društveni način proizvodnje, kapital je to na dvostruk način: on je novi, najrazvijeniji oblik razmjene, ali i novi kooperativni oblik rada. I jedna i druga strana pojma kapitala, iako u stalnoj međusobnoj suprotnosti, potrebne su da bi se o njemu uopće moglo govoriti kao o novom i višem obliku društvenosti rada. Uspostavljanjem razmjene u kapitalističkom obliku širi se društveni karakter rada; *eliminiranjem razmjene* rad se potvrđuje kao kooperativan, on postaje *neposredno društven.* Kapital kao svoju polaznu tačku uzima upravo eliminaciju razmjene da bi uopće mogao uspostaviti kooperaciju kao svoju pretpostavku. Da je ta tendencija imanentna kapitalu, pruža nam dokaz sam kapital u svom prvobitnom obliku. Autarhični proizvođači, kada se nađu pod komandom kapitala, prestaju razmjenjivati međusobno, jer razmjenjuju samo sa kapitalom.[24]

Koncentrirajući razmjenu, kapital je, u stvari, odstranjuje. Kapital u početku ne mijenja stari način rada, pa čak ostavlja proizvođače da rade međusobno odvojeni, ali zato mijenja *društveni način rada.* On ga čini kapitalističkim. To podrazumijeva da ga mijenja dvostruko: uspostavlja novi oblik razmjene i ukida ga kao razmjenu. Već taj rad, rad u prostoj kooperaciji, samim tim što je, potpadajući pod kapital, prestao da se odnosi prema drugom radu *posredstvom razmjene,* postaje društven na višem stupnju, postaje *kooperativan rad.*[25] Svakako, podruštvljenje rada koje se postiže pod kapitalom, od samog njegovog početka, ima svoju cijenu, ali o tome ovdje nećemo govoriti.

---

[23] Agneš Heler je uočila da je Marx u kapitalizmu otkrio pretpostavke nove društvenosti. (Uporedi: A. Heler, *Vrednosti i potrebe,* »Nolit«, Beograd, 1981, str. 209).

[24] Karl Marx, *Temelji slobode,* »Naprijed«, Zagreb, 1974, str. 252—253.

[25] Marxova definicija kooperacije (*Kapital,* I, str. 258) morala bi, iako se odnosi na kapitalističku kooperaciju, sadržati i moment odstranjenja razmjene, jer društvenost koja se time postiže određena je višim stepenom proizvodnosti, kojeg opet ne bi bilo ako bi se razmjena zadržala u starom obimu.

Digitized by Google

Ekonomija ili ušteda rada koja nastupa sa kooperacijom, i zbog koje je kapitalu i stalo do kooperacije, ne nastaje ni iz kakve zajedničke upotrebe sredstava za rad ili rada radnikâ na istom prostoru, nego *eliminacijom razmjene*, promjenom društvenog oblika rada, dakle, nastaje iz novog društvenog oblika rada koji iz nje proizlazi — kooperativnog rada. Zajednička upotreba sredstava za rad, ili rad radnikâ na istom prostoru, samo su posljedica te temeljne promjene — odstranjenja razmjene. Najuvjerljiviju potvrdu za to daje nam već sljedeći istorijski oblik u razvitku kapitala — manufaktura.

2. *Manufaktura*

Po karakteru to je takav oblik kooperacije kod kojega kapital ostvaruje ekonomiju rada — pored onih prednosti koji proizlaze iz već promijenjenog *načina rada*, a koje nas ovom prilikom ne zanimaju — daljim razvitkom specifično kapitalističkog *društvenog načina rada*, prije svega kooperacije. Povećanje proizvodne snage rada, koje sa manufakturom proizlazi iz specifično kapitalističkog *načina rada* — djelomičnog rada, i dalje je omogućeno *kooperativnim, zajedničkim karakterom rada.*[26] Društvena proizvodna snaga rada, koja se u kapitalističkoj manufakturi pokazuje kao proizvodna snaga kapitala, razvija se i ovdje kao posljedica društvenog karaktera rada, u krajnjoj instanci stoga što je čovjek društveno biće.[27] Baš stoga što je društveno biće, a otuda se kao takav želi potvrditi i u procesu rada, čovjek razvija svoju proizvodnu snagu, kao društvenu proizvodnu snagu rada, tako što podruštvljuje proces rada. Manufaktura je ne samo viši stepen u razvitku načina rada, nego i viši stepen u procesu podruštvljavanja rada. Kao i kooperacija uopće, tako i manufakturni oblik kooperacije počiva na višem stepenu društvenosti rada. Tu je društveni karakter rada, to jest kooperativni oblik društvenosti rada, postao *tehničkom* nužnošću. Da bi uopće proizvodili, radnici u manufakturi moraju biti *udruženi*, jer su *djelomični.*[28] Kooperativni karakter njihovim radovima, bez obzira na njihovu djelomičnost, dao je opet sam kapitalistički karakter manufakture. Radnici su u manufakturi udruženi, njihov rad je zajedničkog karaktera zato što ih je kapital anulirao kao robne proizvođače, a iz njihovih međusobnih odnosa odstranio razmjenu.

Protivurječnost kapitalističkog načina proizvodnje u oba svoja oblika — kao protivurječnost unutar kapitala kao razmjene

[26] »Zahvaljujući tom upravo kooperativnom radu svih ljudi, funkcioniše i održava se moderna kapitalistička proizvodnja« (vidi: Ernst Mandel, *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*, I, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1970, str. 191).

[27] »To dolazi otuda što je čovek od prirode ako ne politička životinja, kao što misli Aristotel, a ono svakako društvena životinja« (vidi: K. Marks, *Kapital*, I, str. 259).

[28] Ibid., str. 268.

Digitized by Google

i kao protivurječnost kapitala kao razmjene i kapitala kao kooperacije[29] — najočitije dolazi do izražaja upravo u manufakturi. Unutar manufakture razmjena je odstranjena, dok se izvan manufakture kapital ponaša eminentno kao razmjena; unutar manufakture kapital je kooperativan, a izvan manufakture postoji samo u obliku podjele rada i razmjene.

Razlika između manufakture i podjele rada, koja postoji u društvu[30] kao razlika između dva društvena oblika rada, sastoji se upravo u tome što u prvoj radnici *ne proizvode robu*, dok su u drugoj eminentno proizvođači robe.[31] Iako je Marx zamjerio A. Smithu što tu razliku nije uočio kao *bitnu*, ipak se ni sam nije mogao osloboditi *predstave* da je i rasparčani manufakturni rad oblik *podjele rada*, umjesto da ga je, kao novi društveni oblik rada, tretirao kao oblik *raspodjele rada*.[32] Zahvaljujući baš toj činjenici da je rad u manufakturi raspodijeljen, a ne podijeljen, to jest da proizvođači nisu povezani razmjenom, kao u društvenoj podjeli rada, nego *tehničkom* prirodom samoga rada, koja se u ovom slučaju pokazuje kao *društvena*, u manufakturi vlada ravnoteža kako u raspodjeli rada tako i u odnosima među samim radnicima. »Dok u manufakturi gvozdeni zakon srazmernoga broja ili srazmernosti podvrgava određene mase radnika pod određene funkcije, dotle slučaj i ćud po svojoj volji gospodare raspodelom proizvođača roba i njihovih sredstava za proizvodnju među različne grane društvenog rada. Istina, različne oblasti proizvodnje stalno teže da uspostave ravnotežu. Kako se ta ravnoteža postiže?«[33] Na to Marxovo pitanje, na koje on svakako daje odgovor, i koji ćemo odmah analizirati, Isaak Iljič Rubin odgovara na sljedeći način.

Ravnoteža društvenog rada počiva u robnoj proizvodnji na samoj prirodi robne proizvodnje, odnosno razmjene. »*Stanju ravnoteže* — zaključuje Rubin — *između dviju grana proizvodnje odgovara razmjena proizvoda po njihovoj vrijednosti.*«[34] U osnovi proizvodnje koja hoće da uspostavi ravnotežu u raspodjeli društvenog rada stoji, dakle, zakon vrijednosti. Proizvodnja koja po-

[29] Pod glavnom protivurječnošću kapitalističkog načina proizvodnje Mandel podrazumijeva sljedeće: »Sve protivurječnosti kapitalističkog načina proizvodnje mogu biti sažeto izražene u opštoj i osnovnoj protivurječnosti između *stvarno društvenog karaktera proizvodnje i privatnog kapitalističkog načina prisvajanja*« (E. Mandel, ibid., str. 191). To je u osnovi jednako našem suprotstavljanju kapitala kao kooperacije i kapitala kao razmjene.

[30] Nikako ne možemo prihvatiti Medićevu ocjenu da se udruženi rad uzme kao druga strana podjele rada. Dalja analiza će pokazati bitnu razliku između ta dva pojma. (Vidi: Đ. Medić, ibid., str. 6.)

[31] K. Marks, *Kapital*, I, str. 284.

[32] Pojmovnu razliku između podjele rada i raspodjele rada izložili smo opširno u radovima *Društvena podjela rada* i *Istorijski oblici društvene podjele rada.*

[33] K. Marks, *Kapital*, I, str. 285.

[34] Isaak Iljič Rubin, *Ogledi o Marxovoj teoriji vrijednosti*, »Stvarnost«, Zagreb, 1978, str. 81.

Digitized by Google

lazi od vrijednosti kao svoje osnove jeste robna proizvodnja. Prema tome, robna proizvodnja uspostavlja ravnotežu društvenog rada, jer je upravo ona dala proizvodu eminentno oblik vrijednosti kao društveni oblik. Zanimljivo je da do ovakvog stanovišta Rubin dolazi polazeći od jednog Marxovog stava koji ne samo da mu ne daje za pravo, nego je, naprotiv, očigledno njemu suprotstavljen. U pismu Kugelmannu od 11. jula 1868. godine Marx piše: »Svako dijete zna da bi svaka nacija umrla od gladi kad bi prekinula rad makar samo na nekoliko tjedana, a da se o godini i ne govori. Isto je tako svima poznato da su za odgovarajuće različite mase potreba za masom proizvoda potrebne različite i količiniski određene mase društvenog ukupnog rada. Samo je po sebi jasno da ta nužda za podjelom društvenog rada u određenom omjeru ni na koji način ne može biti uništena određenim oblikom društvene proizvodnje: može se izmijeniti samo oblik njenog ispoljavanja... Oblik, u kojem se iskazuje ta neravnomjerna raspodjela rada u takvu društvenom ustrojstvu gdje povezanost društvenoga rada postoji u obliku privatne razmjene individualnih proizvoda rada, taj oblik i jest prometna vrijednost tih proizvoda.«[35]

Raspodjela društvenog rada koja se temelji na prometnoj vrijednosti proizvoda i koja se uspostavlja privatnom razmjenom ne počiva na ravnoteži, nego je, dakle, *neravnomjerna raspodjela rada*.[36] Rubinova decidna tvrdnja da »robna privreda ne može postojati bez ravnomjerne raspodjele između pojedinih proizvodnih grana« već bi ovim pala u vodu da njen zagovornik ne poseže za onim teorijskim argumentom koji najrječitije govori. Regulatorom se ravnomjerne raspodjele društvenog rada, dakle ravnoteže, pokazuje za Rubina, a i za Marxa, po Rubinu, sama vrijednost. Da bi to dokazao, Rubin opet poseže za riznicom Marxovih ideja, ovog puta onom najbogatijom — *Kapitalom*. Ukazujući na ono isto mjesto iz Marxa sa kojim smo i mi počeli raspravu o raspodjeli rada, Rubin odgovara na Marxovo pitanje o tome kako se postiže ravnoteža među različitim sektorima rada: »Drugim riječima, samo preko »vrijednosti« robe može radna djelatnost pojedinih nezavisnih proizvođača dovesti do proizvodnog jedinstva koje se naziva narodna privreda, do uzajamne povezanosti i do uzajamne uvjetovanosti rada pojedinih članova društva. Vrijednost je ona transmisija koja, prenoseći kretanje radnih procesa od jednog dijela društva drugome, ostvaruje radno jedinstvo toga društva.«[37]

Koliko je Rubinov odgovor netačan, zato što je jednostran, necjelovit, pokazuje lapidarno sam Marxov odgovor na njegovo

---

[35] Ibid., str. 80.

[36] A. Heler smatra robnu proizvodnju, saglasno Marxu, proizvodnjom u kojoj se rasipaju materijalna dobra i društveni rad, za razliku od proizvodnje »udruženih proizvođača« koji proizvode za potrebe. (A. Heler, *Vrednosti i potrebe*, cit. izd., str. 199).

[37] I. I. Rubin, ibid., str. 84.

Digitized by Google

vlastito pitanje. Na pitanje kako se uspostavlja ravnoteža u raspodjeli »proizvođača roba i njihovih sredstava za proizvodnju među različite grane društvenog rada« Marx daje sljedeći odgovor: »S jedne strane, svaki proizvođač robe mora da proizvodi upotrebnu vrednost, dakle mora da zadovolji neku društvenu potrebu, ali je opseg tih potreba različit po kvantitetu, i različne mase potreba intimno se spajaju u prirodan sistem. S druge strane, *zakon vrednosti* robâ određuje koliko društvo može od svog ukupnog raspoloživog radnog vremena utrošiti na proizvođenje svake posebne robne vrste.«[38]

Za razliku od Rubina, mi ovdje vidimo *dva* određujuća elementa raspodjele društvenog rada. To su upotrebna vrijednost i zakon vrijednosti. Razlog zbog kojeg je, s našeg stanovišta, Rubin neprihvatljiv jeste baš to što insistira samo na *jednom* od ta dva elementa — na vrijednosti, pri čemu i vrijednosti, upravo zato što je posmatra odvojeno od upotrebne vrijednosti, pripisuje sasvim netačnu ulogu. Prvi element koji, dakle, robnu proizvodnju čini jedinstvenom, a odnos među granama te proizvodnje uravnoteženim, jeste to što i robni proizvođači proizvode *upotrebne vrijednosti* radi zadovoljavanja određenih *društvenih potreba*, na temelju čega se i uspostavlja *prirodan sistem potreba*. Upotrebna vrijednost i potreba jesu činjenice preko kojih ne može preći ni najegoističniji sistem robne proizvodnje. Rubin upravo tu činjenicu apstrahira i zadovoljava se samo drugim elementom Marxove analize. U Marxovoj kritici političke ekonomije radna teorija vrijednosti jeste ono bitno predmeta te kritike, ali ono što je bitno Marxove kritike i polazište te kritike, i što je u političkoj ekonomiji do tada bilo zanemarivano, jeste upotrebna vrijednost.[39]

Drugi element koji određuje raspodjelu društvenog rada koji proizvodi robe jeste zakon vrijednosti. Kada bi proizvodnja počivala isključivo na proizvodnji upotrebne vrijednosti ili njome bila prevashodno određena, onda bi *društveni rad bio raspodijeljen prema potrebama*. Tek tada bi među granama koje proizvode pojedine vrste upotrebnih vrijednosti postajao sklad, ravnoteža. Ali baš zato što u proizvodnji roba ne djeluje samo upotrebna vrijednost proizvodâ, nego i zakon vrijednosti, zakon kvantitativnog odnosa među robama, radovima koji ih proizvode i proizvođačima koji obavljaju te radove, među posebnim granama proizvodnje nema ravnoteže. Zakon vrijednosti, istina,

---

[38] K. Marks, *Kapital*, I, str. 285.

[39] »Uvođenje kategorije upotrebne vrijednosti bilo je uvođenje jednog izgubljenog činioca, to jest činioca na koji je bila zaboravila klasična politička ekonomija, koju je zaokupljao jedino fenomen prometne vrijednosti. U marksističkoj teoriji ovaj činilac postaje oruđe koje sijeće opsjenjivačko postvarivanje robnog svijeta. Jer vraćanje kategorije upotrebne vrijednosti u središte ekonomske analize znači da se prodorno ispituje da li i kako ekonomski proces ispunjava zbiljske potrebe pojedinaca« (vidi: Herbert Marcuse, *Um i revolucija*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1966, str. 271—272).

Digitized by Google

djeluje kao element uspostavljanja ravnoteže u raspodjeli društvenog rada, ali samo zato što je ta ravnoteža bila poremećena[40], a poremećaja ne bi bilo da sklad koji počiva na prirodnom sistemu društvenih potreba i na njime određenoj proizvodnji upotrebnih vrijednosti nije narušen razmjenom, robnom proizvodnjom i njome uspostavljenom proizvodnjom vrijednosti kao dominantnom determinantom raspodjele društvenog rada.

Društveni rad u robnoj proizvodnji ili u društvenoj podjeli rada, ma kako »skladno« bio raspodijeljen među granama proizvodnje i među proizvođačima roba i ma kako se razmjena između tih grana i proizvođača približavala razmjeni ekvivalentnih vrijednosti — što, ako se i dogodi, ne predstavlja pravilo, nego slučaj — ma kako, dakle, raspodjela društvenog rada bila uravnotežena, ona *nema karakter kooperativnog rada.* Razlika između rada raspodijeljenog u manufakturi i rada raspodijeljenog u društvu robnih proizvođača, razlika koja počiva na činjenici da djelomični rad manufakturnih proizvođača nije povezan razmjenom — a rad koji proizvodi robe zna za razmjenu kao jedini oblik društvenosti[41] zbog čega i poprima karakter društveno *podijeljenog* rada — jeste *bitna* razlika, razlika koja upravo radu raspodijeljenom u manufakturi daje karakter *kooperativnog rada.* Zbog toga ravnoteža o kojoj mašta Rubin i o kojoj mašta svaki robni proizvođač, kao i politički ekonomist, pri čemu je stalno narušava, ne postoji tamo gdje se ostvaruje razmjena, nego unutar manufakturne radionice. Tu je rad raspodijeljen prema *društvenim potrebama* (potrebama kapitala kao inkarnacije društva u malom) i prema mogućnostima svakog pojedinačnog radnika.

»Pravilo — nastavlja Marx svoju analizu razlike između manufakture i podjele rada — koje se kod podele rada u radionici *unapred* i planski sprovodi, deluje kod podele rada u društvu samo *naknadno,* kao unutrašnja, néma prirodna nužnost koja se zapaža na promeni barometra tržišnih cena, i koja u proizvođačima robâ savlađuje samovolju koja ne zna za pravila.«[42]

Razlika između raspodjele rada u manufakturi i podjele rada u društvu ovdje je utemeljena na jednom novom elementu, koji će kasnije u teoriji postati kamenom međašem što razdvaja socijalistički od kapitalističkog načina proizvodnje — a to je *plan.* Plan podrazumijeva uvođenje elementa *svijesti* u proces proizvodnje i eliminiranje stihijnosti. Ali, ako je to i važilo za vrijeme o kojem govori Marx, zbog čega se i zalagao za »svjesnu društvenu kontrolu« i »opšte organizovanje društvenog rada«,

---

[40] »Ali ova stalna težnja različitih oblasti proizvodnje da se uravnoteže u dejstvu je samo kao reakcija na stalno narušavanje ravnoteže« (vidi: K. Marks, *Kapital, I,* str. 285).

[41] Za društvo koje počiva na robnoj proizvodnji Hilferding kaže da »postaje društvo samo kroz razmjenu, jedini društveni proces koji poznaje ekonomija tog društva« (citirano prema: I. I. Rubin, ibid., str. 83).

[42] K. Marks, ibid., str. 285.

Digitized by Google

to se nikako ne može reći i za kapitalističku robnu proizvodnju koja se pojavila poslije Marxa. Robna proizvodnja u kapitalističkim monopolima zahtijeva i te kako svjesnu organizaciju društvenog rada i »plansku podjelu rada«, baš kao što je slučaj sa svakim načinom proizvodnje koji počiva na kooperativnom radu. Pravilo da se društveni rad raspodijeli *unapred*, dakle, planska proizvodnja, nije ono što bitno razdvaja kooperativno, zajednički raspodijeljeni društveni rad i društvenu podjelu rada. Ono *bitno* što razdvaja jedan ravnomjerno raspodijeljeni društveni rad, dakle, kooperativan rad, od rada raspodijeljenog neravnomjerno na temelju podjele rada i razmjene, pa bila ta raspodjela i planska — jesu potrebe.[43] Društveni rad koji je raspodijeljen na različite sektore proizvodnje na osnovu razmjene, bez obzira na svu njegovu plansku organizaciju, apstrahira od potreba, od proizvodnje upotrebnih vrijednosti. Tamo gdje još djeluje u naglašenom obliku zakon vrijednosti, kao u robnoj proizvodnji, tu ljudska potreba mora ustuknuti pred nezajažljivim nagonom za bogaćenjem.[44] Zbog toga nikakva organizacija društvenog rada, ma koliko bila *svjesna i opća*, koja počiva na razmjeni, ne može imati karakter kooperativnog, zajedničkog ili udruženog rada, jer ne uspostavlja *neposredno društveni karakter rada*. Jedan takav primjer zajedničkog rada, u kojem rad ima neposredno društveni karakter, zahvaljujući tome što, kao ni manufaktura, ne poznaje razmjenu, Marx je našao u indijskoj općini.[45] Po svom *obliku*, raspodjela rada u indijskoj općini je bliža podjeli rada u društvu, ali po svom društvenom *sadržaju* ona je identična manufakturi; iako je indijska općina po načinu rada identična društvu robnih proizvođača, zato što proizvođači proizvode cio proizvod, a manufakturni radnici samo dijelove proizvoda, ona se po društvenom načinu rada razlikuje od robne proizvodnje zato što u indijskoj općini nema razmjene, a kao takva izjednačava se sa manufakturom, jer manufakturni radnici ne proizvode robe.

---

[43] »Raspodjela se rada u robnoj privredi ne sastoji u svjesnoj njegovoj raspodjeli prema određenim, ranije očitovanim potrebama, nego je regulira princip jednake korisnosti proizvodnje« (I. I. Rubin, ibid., str. 100). Svakako, to ni Marxu nije bilo strano: »Samo tamo gde proizvodnja stoji pod društvenom kontrolom koja je stvarno unapred određuje, društvo uspostavlja vezu između obima društvenog radnog vremena upotrebljenog na proizvodnju određenih artikala i obima društvene potrebe koja se tim artiklima ima zadovoljiti.« (Vidi: K. Marx, *MED*, tom 23, str. 160, citirano prema: A. Heler, ibid., str. 199.)

[44] Zbog toga zvuči protivurječno stanovište A. Heler koja, s jedne strane, tvrdi da društvo udruženih proizvođača zasniva svoju proizvodnju na potrebama, a, s druge strane, da će zakon vrijednosti »jasno doći do izražaja u »društvu udruženih proizvođača««. Društvo udruženih proizvođača, čija proizvodnja počiva na potrebama, još uvijek poznaje zakon vrijednosti, ali ga upravo nastoji time potisnuti. Zato i ne možemo reći da on tu dolazi jasno do izražaja; zakon vrijednosti je *jasno izražen* samo u robnoj proizvodnji, u svom *obliku*, u obliku vrijednosti, u *razmjenskoj vrijednosti*. (Uporedi: A. Heler, ibid., str. 185.)

[45] K. Marks, ibid., str. 286—287.

Digitized by Google

Kao oblik ili način rada, manufaktura je specifično kapitalističkog karaktera. Kao društveni način rada u kojem su radnici unutar procesa rada povezani neposredno, bez posredstva razmjene, samom tehničkom nužnošću manufakturnog načina rada, manufaktura je čahura unutar kapitalističkog sistema proizvodnje koja se ne podvrgava zakonima kapitalističke organizacije društvenog rada. Kao *tehnički* oblik rada, manufakturni rad je prvi tipično kapitalistički oblik rada, ali je po svom *društvenom* obliku upravo manufakturni rad tipično nekapitalistički, oblik zajedničkog (kooperativnog), udruženog rada stoga što tehnički isključuje razmjenu iz odnosâ među proizvođačima. Prema tome, kapitalizam uspostavlja unutar vlastite organizacije društvenog rada, i na osnovi tipično kapitalističkog načina rada, ćelije novog društvenog tipa proizvodnje. Iako pod kapitalom, dakle, iako u odnosu privatne razmjene sa vlasnikom manufakture, iako u uslovima djelomičnog rada, dakle, kapitalističkog načina rada — radnici u manufakturi *rade udruženi.* Novi tip društvene organizacije rada, iz koje se odstranjuje razmjena, nastaje i razvija se pod kapitalom. Štoviše, *kapital je virtualno novi društveni oblik rada, kooperativni rad, ukratko, svoja vlastita negacija.*[46] Bez obzira na stepen podruštvljenja rada koji se pod tim uslovima doseže, kapital ne gubi ništa od svoje prirode, ali u isti mah ovaj proces podruštvljenja rada, koji se zbiva pod kapitalom, ne gubi ništa od svoje kooperativne društvene prirode. Zajednički, kooperativni rad je polazna tačka kapitalističke proizvodnje, osnova koju kapital svaki put iznova dovodi u pitanje razvijajući se kao oblik razmjene, ali koji će jednog dana, nakon što je već odavno zakoračio izvan manufakturne radionice, ovladavši kapitalističkom organizacijom društvenog rada, uspostaviti takvu *raspodjelu rada koja će biti usklađena prema potrebama društva.*[47] To će biti ne samo kraj kapitalističkog oblika svojine, nego i pretpostavka novog načina proizvodnje.

[46] K. Marx, *Temelji slobode*, str.. 136, 151.

[47] E. Mandel razlikuje »proizvodnju za zadovoljavanje potreba« i »robnu proizvodnju«. U osnovi prve stoji *upotrebna vrijednost.* Lako je zaključiti šta stoji u osnovi druge, iako to Mandel ne kaže (ibid., str. 57—58).

Digitized by Google

Vladimir Vujčić

O suštini samoupravne demokracije

Pisati o historiji demokracije isto je, na neki način, kao pisati o historiji države — o njenom postanku, razvitku i funkcioniranju. Istovremeno, valja reći da je to jedno od najsloženijih pitanja u društvenoj nauci. Središnje je pitanje u razmatranju suštine demokracije — odnos između revolucije (revolucionarnosti radničke klase) i države.

Odnos između revolucije i države i danas je aktualan u našim društvenim uvjetima, jer je u našem društvu na djelu proces *odumiranja* države, a u tome, dakako, nije nebitno kojim se *sredstvima* usmjerava i ostvaruje proces njenog odumiranja. Mada znamo da je u nas osnovno sredstvo odumiranja države naše socijalističko samoupravljanje i da se tim putem ona podruštvljava — ona se posamoupravljuje, prestaje da postoji kao »politička država«, jer njene javne funkcije postupno gube svoj politički karakter i pretvaraju se, kako bi rekao Engels, u proste administrativne funkcije koje čuvaju prave interese društva — ipak ne možemo dobiti trajni odgovor na sva pitanja i na sve procese u vezi s odumiranjem države i to jednostavno zato što je to *živi* historijski proces, a ne neko stanje koje se ukida. Čini nam se da je neuporedivo lakše državu ukinuti, to je onaj početni revolucionarni čin, nego ostvariti procese njenog odumiranja. U svakom revolucionarnom procesu postoje dva povezana odnosa prema

Digitized by Google

državi: jedan se sastoji u činu njenog ukidanja, a drugi u procesu njenog odumiranja. Odumiranje države je dugotrajni historijski proces i tu nije riječ samo o socijalnoj evoluciji, kao što nam žele iskazati demokrati sitnoburžoaskog kova, nego o procesima, prije svega, stvaralačkog tipa. Odumiranje države je stvaralački proces subjektivnih snaga određenog društva. Svoditi procese odumiranja države naprosto na procese socijalne evolucije znači pretvarati suštinu socijalističke demokracije u oportunističko djelovanje i, na toj osnovi, klasnu borbu zamagljivati teorijama socijalne stratifikacije. To bi samo vodilo razbijanju jedinstva radničke klase, a ne nužno potrebnom izgrađivanju njenog integralnog, organskog, nepolitiziranog (neideologiziranog) jedinstva. Da bi se to bolje razumjelo, navešćemo jedno mišljenje E. Kardelja iz 1972. godine, a koje je danas posve aktualno. Govoreći o tome da naša revolucija još nije dovedena »do kraja« i da se mi još ne možemo odreći sredstava i metodâ revolucionarnog mijenjanja postojećeg stanja, Kardelj je rekao i ovo: »Doduše, u nas je danas prilično rasprostranjeno raspoloženje koje bi se moglo izraziti na sledeći način: revolucija je završena, nastupilo je vreme empirizma i pragmatizma. To je velika iluzija. Možda je opravdana tvrdnja da je naša praksa preterano opterećena ideologijom.«[1] Duga bi to bila priča ako bismo ovdje pokušali elaborirati Kardeljevu tezu da je možda »naša praksa preterano opterećena ideologijom«. Možda se djelomičan odgovor na tu tezu može naći u mislima koje je izrekao nekoliko godina prije, kad je zapisao i ovo: »Socijalističkom društvu je potreban njegov demokratski sistem upravo zato da bi onemogućilo hipertrofiju ideologije, nastajanje monopola dogme ili doktrinarstva ili monopola ličnosti, odnosno određenih grupa koje bi se udaljile od živih svakodnevnih interesa radničke klase i radnog čoveka. No, ništa manje nije opasna ni društvena tendencija nametanja samog empirizma kao dogme, to jest građenja celokupne politike isključivo na pritisku onih interesa koje svakog dana empirijski doživljavamo i koje formiraju samo trenutne okolnosti. Takve tendencije se danas u nas ne retko proglašavaju suštinom demokratizma.«[2] Prema našoj ocjeni, Kardelj ovdje želi reći to da suštinu demokracije u nas ne treba tražiti u sferi politizacije interesâ i političkih pritisaka, kao ni u sferi raznih monopola u kojima može doći i često dolazi do hipertrofije ideologije, nego je treba tražiti u sferi objektivnih zakonitosti koje vladaju u sistemu proizvodnih snaga i njima odgovarajućih društveno-ekonomskih odnosa. Treba težiti izgradnji takvog sistema proizvodnih i društvenih odnosa koji će, tako reći sam po sebi, svojim vlastitim unutrašnjim razvojnim zakonima, reproducirati socijalističke odnose među ljudima. Nužno je tragati za takvim sistemom socijalističkih samo-

[1] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, »Samoupravljanje«, br. 1, »Svjetlost«, Sarajevo, 1979, str. 314.

[2] E. Kardelj, *Subjektivne snage u samoupravnom socijalističkom društvu*, »Samoupravljanje«, br. 3, 1979, str. 113—114.

Digitized by Google

upravnih društveno-ekonomskih odnosa koji će postupno, ali sigurno, bez upotrebe sile i pritisaka, bez monopolâ i borbe za monopole, reproducirati sam sebe na osnovi nužnosti djelovanja vlastitih zakona i zakonitosti. U takvom se odnosu ideologija ne može pretvarati u politizaciju stvarnih, društveno-ekonomskih interesa radnih ljudi, nego može djelovati jedino kao unutrašnja svijest razvoja socijalističkog društva, rješavanja njegovih unutrašnjih proturječnosti i što beskonfliktnijeg rješavanja i zadovoljavanja pluralizma samoupravnih interesa radnih ljudi i građana. Prema tome, u takvom se odnosu čovjek ne može pretvarati u apstraktnog političkog građanina, jer, kako kaže Kardelj, »ako socijalističko društvo treba da postane asocijacija slobodnih proizvođača, onda u njemu ne može biti mesta ni za čiji politički monopol«[3]. Stoga i politika u našem socijalističkom samoupravnom društvu »postaje sastavni deo samoupravljanja«[4], dok je ona u sistemu građanske demokracije otuđena od građanina i prenesena u vrhove političkih partija. Prema tome, u onoj mjeri u kojoj politika postaje sastavni dio samoupravljanja praktično se smanjuju mogućnosti hipertrofije ideologije i stvaranja bilo kakvih monopola u društvu. U tome je, dakle, suština Kardeljeve teze da je u nas možda na djelu praksa koja je pretjerano opterećena ideologijom i da je pretvaranje politike u sastavni dio samoupravljanja identično procesu onemogućavanja hipertrofije ideologije i stvaranja raznih monopola.

Dakako, u našem samoupravnom demokratskom društvu potrebno je jasno razgraničiti ideologizirano od neideologiziranog jedinstva radničke klase. Ideologizirano jedinstvo radničke klase ne može voditi društvenim promjenama, ono nije u funkciji njenog revolucioniranja, stvaralaštva, nego je u funkciji zadržavanja postojećih političkih interesa, struktura i odnosa moći društvenih snaga, dok je neideologizirano jedinstvo radničke klase u funkciji njenog revolucioniranja na osnovama stvaralačkog traganja za putovima, načinima i sredstvima »odumiranja države«, odnosno vlastitog oslobađanja i samooslobađanja od svih oblika eksploatacije, najamnih odnosa, potčinjenosti i besperspektivnosti. Tamo gdje je riječ o ideologiziranom jedinstvu radničke klase politički se faktor društva ne pretvara u njegov subjektivni stvaralački faktor, već svoju poziciju pretvara u poziciju moći i, na toj osnovi, u poziciju natklasnog i naddruštvenog djelovanja — u poziciju državno-vlasničkog ili tehno-birokratskog monopola. U kontekstu odnosâ ideologiziranog jedinstva radničke klase ne otvaraju se prostori njenom revolucionarnom djelovanju — ti se prostori sužavaju, ali se zato široko otvaraju prostori snagama koje u društvu stvaraju monopole raznih vrsta i oblika. To, dakako, ne može ići u prilog razvoju samoupravne demokracije, prije doprinosi njenom podrivanju. Suština je samoupravne demokracije u

[3] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 44.

[4] E. Kardelj, op. cit., str. 21.

Digitized by Google

njenom stalnom »stvaralačkom sukobu« sa svim vrstama i oblicima monopola u društvu. Prema tome, samoupravna demokracija se i ne može poistovjećivati s raznim oblicima liberalizma i oportunističkog demokratizma, jer oportunistički demokratizam svodi demokraciju na nekakvo općekulturno ophođenje među ljudima, na građansko poimanje morala, na nekakvu apstraktnu slobodu svijesti i savjesti i slobodu uopće, na zapostavljanje klasne borbe i suštine te borbe, dok je samoupravna demokracija, u biti, *borba* radničke klase za svoje vlastito oslobođenje i za oslobođenje svih članova društva od svih vidova otuđivanja njihova rada i prava da samostalno, bez ikakvih posrednika, upravljaju radom i društvom u cjelini. To je borba za prisvajanje otuđene društvenosti čovjeka. U stvari, to je borba za povratak čovjeka sebi. Samo sitnoburžoaski demokrat ne može shvatiti ono što je suštinsko u samoupravnoj demokraciji — ne može shvatiti da je u toj demokraciji suštinski pojam borba za vodeću ulogu radničke klase u društvu i za stvaranje uvjetâ za što bezbolnije transformiranje socijalizma u besklasnu društvenu zajednicu. Sitnoburžoaski demokrat to ne može shvatiti samo zato što je ideološki kompromis suština njegove malograđanske duše.

Pitanje samoupravne demokracije izuzetno je složeno, ali i izuzetno aktualno za naš sadašnji i budući razvoj, pa ga u ovom radu ne možemo ni približno cjelovito obuhvatiti i naznačiti sve njegove dimenzije i obilježja, ali ga treba istraživati i aktualizirati.

Nitko nije tako pronicljivo pisao o demokraciji kao što je to, u duhu Engelsove i Marxove misli, u svoje vrijeme činio Lenjin, a u ovo naše vrijeme i za naše potrebe E. Kardelj. Zbog toga ovdje svakako moramo prikazati i ukratko obraditi osnovne stavove, razmišljanja i poglede ovih velikana marksističke misli o suštini demokracije, njenim protuslovljima i perspektivama u socijalističkoj društvenoj zajednici.

Lenjin o odumiranju demokracije

U svom najpoznatijem djelu *Država i revolucija* Lenjin je pitanje demokracije analizirao u kontekstu odnosa države i revolucije. Naravno, najviše ga je interesirao odnos između proleterske revolucije i socijalističke države. Lenjin je pravovremeno shvatio da to nije čisto akademsko pitanje, već da od njega zavisi sudbina proleterske revolucije i samog socijalizma. Razmatrati, dakle, odnos između države i revolucije i revolucije i države ne bi bilo adekvatno ako se ne bi nastojalo da se u srž tih razmatranja stavi upravo pitanje demokracije. Lenjin je, dakako, to vrlo dobro znao, pa je tako i postupio.

Oslanjajući se na Marxove i Engelsove misli, Lenjin razrađuje odnos socijalne revolucije prema državi i odnos države prema socijalnoj revoluciji. Naročito ga je interesirao odnos radničke

Digitized by Google

klase prema buržoaskoj državi. Lenjin je ukazao na dvostruki odnos proleterske revolucije prema buržoaskoj državi: najprije je na djelu odnos revolucionarnog ukidanja buržoaske države, a potom proces postupnog odumiranja proleterske državnosti nakon socijalističke revolucije. Ove stavove o odnosu proleterske revolucije prema državi Lenjin izvodi na temelju dosljedne analize Marxovih i Engelsovih stavova o državi i revoluciji. Analizirajući Engelsove stavove o tome, Lenjin dolazi do ovog zaključka: »U stvari, Engels ovde govori o »ukidanju« države buržoazije od strane proleterske revolucije, dok se reči o odumiranju odnose na ostatke proleterske državnosti posle socijalističke revolucije. Buržoaska država, po Engelsu, ne »odumire«, nego nju »ukida« proletarijat u revoluciji. Odumire, posle te revolucije, proleterska država ili poludržava.«[5] Ti su stavovi danas, svakako, abeceda u marksizmu, ali stvar ipak nije tako jednostavna kao što se može činiti, jer su upravo procesi odumiranja države izuzetno složeni i heterogeni. I ne samo to, često se zaboravlja činjenica da je razvoj socijalizma, na putu iz klasnog u besklasno društvo, istovjetan procesu odumiranja države. Ako se ta gotovo prirodno-historijska nužnost zaboravlja, koči ili ometa, onda je socijalizam osuđen na to da stagnira. Proces odumiranja države identičan je procesu razvoja socijalizma: *socijalizam je proces odumiranja države.* Stoga i svi oni koji još uvijek žale za »starom dobrom državom« u reguliranju proizvodnih i društvenih odnosa možda i nisu uvijek svjesni činjenice da na taj način dogmatski i naivno zagovaraju socijalizam bez razvoja, socijalizam kao cilj i konačni ideal ljudskog razvoja. To se očituje i u ovoj Engelsovoj misli: »Državno vlasništvo na produktivnim snagama ne rješava sukob, ali ono skriva u sebi formalno sredstvo, ključ za rješenje.«[6] Socijalizam se, prema tome, ne može svesti na državno vlasništvo na produktivnim snaga; to je uvjet socijalizmu, polazna točka u mogućnosti odumiranja države. Odumiranje države jednako je procesu podruštvljavanja njenih funkcija, prije svega podruštvljavanja proizvodnih snaga društva.

Socijalizam nije, ili bar ne bi trebao biti, neko društveno stanje koje *samo* funkcionira, nego je to historijski proces koji se razvija prema novim i sve širim slobodama. Ako nije na djelu proces odumiranja socijalističke države, bez obzira na to koliko taj proces može biti spor, postupan i konfliktan, onda je na djelu proces jačanja raznih monopola, pa je socijalizam prisiljen da stagnira ili da se razvija u svoju suprotnost. On se tako ne razvija u pravcu oslobađanja rada i čovjeka. Uz to, valja reći da proces odumiranja države nije naprosto stvar subjektivne volje radničke klase i njene avangarde, nego je uvjetovan razvojem proizvodnih snaga, društveno-ekonomskih odnosa, odnosom moći društvenih

[5] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, BIGZ, Beograd, 1979, str. 21.

[6] F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 209.

Digitized by Google

snaga, pa zatim razinom društvene svijesti itd. Kardelj je često isticao da se demokracija ne može jednostavno deklarirati, tvrdeći da njena moć ne zavisi samo od subjektivne volje vodećih socijalističkih snaga. »Snaga demokratije zavisi od snage društvenog sistema, od ekonomske i političke snage vladajuće klase, od unutrašnjeg odnosa društvenih snaga, od stanja društvene svesti, od tradicije i niza drugih sličnih objektivnih i subjektivnih faktora. Prema tome, ni za demokratiju se ne može boriti liberalističkim formulama...«[7] U procesu »odumiranja« države vladaju objektivne zakonitosti, a stvar je subjektivnog faktora da u snagu njihove stihijnosti unosi nužno potreban red, da im daje odgovarajući smjer u kojem će njihovo djelovanje postići nužno potrebnu mjeru društvene (ljudske) efikasnosti. Stoga je za procese odumiranja države nužno da subjektivni faktor ne djeluje empirički-pragmatički, jer se tako od drveća ne vidi šuma, nego svoje djelovanje mora što više oslanjati na stvarno znanje o objektivnim zakonima koji vladaju u sferi proizvodnih i ukupnih društveno-ekonomskih odnosa. Bez toga objektivni zakoni mogu poprimiti karakteristike stihijnosti, a to neminovno razorno djeluje na proizvodne i društvene odnose.

Proces odumiranja socijalističke države identičan je procesu *odumiranja demokracije* (bolje reći, i stvaranja i odumiranja demokracije). Navikli smo da govorimo o odumiranju države, a o odumiranju demokracije — kao da nismo. Međutim, taj prividni paradoks će brzo nestati, čim shvatimo neke Lenjinove misli kada on raspravlja o odumiranju države kao procesu odumiranja demokracije. Lenjin svoje poglede o tom pitanju utemeljuje na Engelsovim stavovima kad, među ostalim, kaže i ovo: »O »odumiranju« i — čak još reljefnije i slikovitije — o »uspavljivanju« Engels govori potpuno jasno i određeno u odnosu na epohu posle »uzimanja sredstava za proizvodnju u ruke države u ime celog društva«, tj. *posle* socijalističke revolucije. Mi svi znamo da je politička forma »države« u to vreme najpotpunija demokratija. Ali nijednom od oportunista, koji bestidno unakazuju marksizam, ne pada na pamet da se, prema tome, kod Engelsa, radi o »uspavljivanju« i »odumiranju« *demokratije*. Ovo na prvi pogled izgleda čudnovato. Ali »nerazumljivo« je samo za onoga ko se nije zamislio nad tim da je demokratija *takođe* država, i da će, prema tome, iščeznuti i demokratija čim iščezne država. Buržoasku državu može »ukinuti« samo revolucija. Država uopšte, tj. najpunija demokratija, može samo »odumreti«.«[8] Smatramo da je ovo osnovno u Lenjinovu razmatranju odnosa države i revolucije. Pokušat ćemo ukratko objasniti Lenjinove stavove koje je on jezgrovito iznio u navedenoj misli.

U ovoj Lenjinovoj misli valja uočiti nekoliko stvari o kojima on govori. Najprije, Lenjin ističe da buržoaska država ne može

[7] E. Kardelj, *Subjektivne snage u samoupravnom socijalističkom društvu*, cit. izd., str. 230—231.

[8] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, cit. izd., str. 21—22.

Digitized by Google

odumirati, već se mora revolucionarnom akcijom proletarijata ukinuti. U duhu Marxove i Engelsove misli, Lenjin je kategoričan u nedvosmislenoj tvrdnji da je »smena buržoaske države proleterskom nemoguća bez nasilne revolucije«[9]. I kad se ta država ukine ona mora biti zamijenjena novom, socijalističkom državom. Država se, prema tome, aktom revolucije ne »posuđuje«, nego se ukida i zamjenjuje novom — socijalističkom — državnošću. Drugo, nakon ukidanja buržoaske države ostvaruje se proleterska državnost u vidu diktature proletarijata: nastaje, dakle, takva država koja po svim svojim obilježjima predstavlja najpuniji oblik demokracije. Znači, socijalistička država je najpuniji oblik demokracije jer je ona, za razliku od buržoaske države, koja je bila »mašina za ugnjetavanje« većine od strane manjine, samo država koja djeluje srazmjerno obrnuto — pretvara se u »mašinu za ugnjetavanje« manjine od strane većine. I upravo je stoga socijalistička država po svom obliku diktatura proletarijata i ujedno je najpuniji oblik demokracije. Konačno, važno je primijetiti i to da Lenjin ističe kako teza o odumiranju demokracije može biti čudnovata samo za one koji ne mogu shvatiti činjenicu »da je demokratija također država«. A budući da država ne nestaje, nego *odumire*, jasno je da i demokracija, kao oblik države, mora odumrijeti. Ako je svaka država »posebna sila za ugnjetavanje« potlačene klase, onda je Lenjin potpuno u pravu kad tvrdi da je »svaka država neslobodna i nenarodna«.[10] Prema tome, i država koja nastaje poslije socijalističke revolucije, nakon preuzimanja sredstava za proizvodnju od strane države, nije potpuno slobodna i narodna država. Lenjin je bio sasvim u pravu kad je iznio ovu tvrdnju. Ovdje se može postaviti pitanje — da li taj Lenjinov stav važi i za našu socijalističku samoupravnu državu. Svakako da važi, ali uz ovu napomenu: naime, naša socijalistička država je i slobodna i narodna u onoj mjeri u kojoj se ostvaruje proces njenog odumiranja. No uvijek treba imati na umu to da je proces odumiranja države vrlo složen i da zavisi od niza objektivnih i subjektivnih snaga i okolnosti. Proces odumiranja države u nas je identičan procesu razvoja samoupravljanja. Prema tome, u nas se i država posamoupravljuje.

Na više mjesta u knjizi *Država i revolucija* Lenjin je vrlo eksplicitan u svom stavu o odumiranju demokracije. U duhu Engelsovih upozorenja o državi Lenjin naglašava i ovo: »Naime: stalno se zaboravlja da je uništenje države i uništenje demokratije, da je odumiranje države i odumiranje demokratije.

Na prvi pogled takvo tvrđenje izgleda krajnje čudnovato i nerazumljivo; možda će se neko čak početi pribojavati da mi ne očekujemo dolazak takvog društvenog uređenja u kome se neće poštovati načelo potčinjavanja manjine većini, jer demokratija i jeste priznavanje tog načela.

---

[9] V. I. Lenjin, op. cit., str. 24.

[10] V. I. Lenjin, op. cit., str. 23.

Digitized by Google

Ne. Demokratija *nije* istovetna s potčinjavanjem manjine većini. Demokratija je *država* koja priznaje potčinjavanje manjine većini, tj. organizacija za sistematsko *nasilje* jedne klase nad drugom, jednog dela stanovništva nad drugim.

Mi kao svoj konačni cilj postavljamo uništenje države, tj. svakog organizovanog i sistematskog nasilja, svakog nasilja nad ljudima uopšte. Mi ne čekamo dolazak takvog društvenog poretka u kome se ne bi poštovalo načelo potčinjavanja manjine većini. Ali, težeći socijalizmu, mi smo uvereni da će on prerasti u komunizam, a u vezi s tim iščezavaće svaka potreba za nasiljem nad ljudima uopšte, za *potčinjavanjem* jednog čoveka drugome, jednog dela stanovništva drugom njegovom delu, jer će se ljudi *navići* da poštuju elementarne uslove društvenog života bez *nasilja* i bez *potčinjavanja*.«[11]

Šta je bitno u citiranom tekstu? Prvo, Lenjin je potpuno nedvosmislen u stavu prema pitanju odumiranja demokracije. Odumiranje države, po njemu, isto je što i odumiranje demokracije. Prema tome, odumiranje države nije isto što i rast demokracije — to nisu komplementarni procesi u smislu da jedno odumire, a drugo raste. Zdravom razumu to može izgledati logično i normalno, ali u stvarnom procesu života to ne mora biti logično. Dakako, to je odmah jasno čim se shvati stanovište o demokraciji kao obliku države. »Demokratija je *država*«, ističe Lenjin. Ali, za razliku od buržoaske demokracije, u kojoj je ona sredstvo za potčinjavanje većine manjini i za razne monopole, socijalistička demokracija priznaje isto načelo, načelo potčinjavanja, ali s obrnutim odnosom. Naime, socijalistička demokracija, kao oblik socijalističke države, kao oblik diktature proletarijata, priznaje potčinjavanje, ali potčinjavanje manjine većini, a u tome i jest osnovna razlika između buržoaske i socijalističke demokracije. Ako se to ne bi priznavalo, onda se ne bi priznavalo ni postojanje diktature proletarijata. Ne priznavati, međutim, realnost i potrebu diktature proletarijata u socijalističkoj državi, kao državi prijelaznog perioda od socijalizma ka komunizmu, isto je što i ne priznavati postojanje klasne borbe u socijalizmu. Jer, kako kaže E. Kardelj, »diktatura proletarijata nije sinonim za despotiju i nasilje, nego je sinonim za takav državni sistem u kome bezuslovno dominira vodeća uloga neposrednih i dugoročnih interesa radničke klase, a time i radnih ljudi uopšte. A to je upravo sistem vlasti koji mi nazivamo samoupravnom demokratijom«[12]. Prema tome, i Kardelj posve jasno određuje samoupravnu demokraciju kao sistem vlasti, ali sistem vlasti radničke klase i radnih ljudi uopće.

Oni koji ne shvaćaju ili ne priznaju realnost klasne borbe u socijalizmu, ali, naravno, klasne borbe u vidu diktature proletarijata, neće ili ne mogu shvatiti tu činjenicu — za njih, jedno-

[11] V. I. Lenjin, op. cit., str. 74.

[12] E. Kardelj, *Socijalistički samoupravni društveno-ekonomski odnosi*, »Samoupravljanje«, br. 5, »Svjetlost«, Sarajevo, str. 201.

Digitized by Google

stavno, klasna borba postoji samo u onim uvjetima u kojima se jedna klasa bori protiv druge, kontraklase, a kako u socijalizmu ne postoji kontraklasa, po njima ne može u njemu postojati ni klasna borba. Po njima, klasna borba prestaje činom preuzimanja sredstava za proizvodnju od strane države, činom eksproprijacije eksproprijatora. Oni klasnu borbu shvaćaju samo kao borbu klase protiv klase, a ne mogu shvatiti da se klasna borba može voditi kao borba *u klasi*, kao borba radničke klase protiv, kako bi to rekao Marx, »vlastite birokracije«. E. Kardelj je ovom pitanju poklanjao veliku pažnju. Uzgred, recimo samo to da Kardelj u birokraciji koja nastaje u socijalističkom društvu nije vidio neku novu klasu koja ima klasičan antagonistički odnos prema radničkoj klasi — tu je pojavu vidio kao opasan i štetan ostatak starog društva i nusprodukt socijalističkog društvenog razvoja. Smatrao je da se subjektivne snage našeg društva moraju odlučno angažirati u klasnoj borbi, ali ne »u onoj iskonstruisanoj i lažnoj koja pripisuje našem društvu novu strukturu antagonističkih klasa u obliku podele na radničku klasu i birokratiju, i koja ima za cilj da liši radničku klasu njenog najsnažnijeg oružja, to jest države i Saveza komunista, vlasti i samoupravljanja, nego u klasnoj borbi protiv materijalnih, idejnih i političkih nosilaca reprodukcije i odbrane preživelih klasnih, socijalnih i političkih odnosa u našoj društvenoj stvarnosti i u svesti ljudi«[13]. Klasna borba u nas mora voditi ka integraciji radničke klase, a ne njenoj dezintegraciji. Oni koji ne shvaćaju suštinu klasne borbe u nas, u našem socijalističkom samoupravnom društvu, ne shvaćaju postojanje slojevitosti same radničke klase — za njih je radnička klasa homogeni organizam, a ne živi i slojeviti društveni organizam. Stoga oni ne mogu shvatiti da se klasna borba može voditi *u samoj klasi*, da se radnička klasa mora boriti protiv »vlastite birokracije«, da se u neku ruku mora boriti protiv »same sebe«. Ako se radnička klasa ne bi borila i »protiv same sebe«, onda se ne bi mogao shvatiti ni proces »odumiranja države«, ni proces odumiranja demokracije, ni sam proces prijelaza i napredovanja od socijalizma ka komunističkoj, besklasnoj društvenoj zajednici. Tu vladaju zakoni dijalektike, a ne zakoni statike. Čini se da se pitanje demokracije u socijalističkoj državi mora stalno sagledavati i kao odnos između postojanja slojevitosti u biću radničke klase i ostvarivanja jedinstva te klase. Jedinstvo se u radničkoj klasi ne može ostvarivati negiranjem same slojevitosti te klase.

Drugo, dok demokracija kao oblik države priznaje potčinjavanje manjine većini, dotle je konačni cilj društvenog razvoja, komunističke borbe, »uništenje države«, to jest svakog »organiziranog i sistematskog nasilja, svakog nasilja nad ljudima uopće« — kako ističe Lenjin. On jasno uviđa suštinu odumiranja demokracije. Ona je u ukidanju svakog oblika nasilja nad ljudima uopće, svakog oblika potčinjavanja jednog čovjeka drugome, jed-

[13] E. Kardelj, *Subjektivne snage u samoupravnom socijalističkom društvu*, cit. izd., str. 42—43.

Digitized by Google

nog dijela stanovništva njegovu drugom dijelu, jer će se svi ljudi navići da poštuju i prihvaćaju osnovne uvjete života u zajednici bez nasilja i bez potčinjavanja. O tome na jednom drugom mjestu Lenjin govori još potpunije kad kaže i ovo: »Tek u komunističkom društvu, kada otpor kapitalista bude već definitivno slomljen, kada kapitalisti budu iščezli, kada ne bude klasa (tj. razlike između članova društva s gledišta njihovog odnosa prema društvenim sredstvima za proizvodnju), *tek* tada će »iščeznuti država i moći će se govoriti o slobodi«. Tek tada će biti moguća i biće ostvarena demokratija doista potpuna, doista bez ikakvih izuzetaka. I tek tada će demokratija početi da *odumire* iz prostog razloga što će se ljudi, oslobođeni kapitalističkog ropstva, bezbrojnih užasa, divljaštva, apsurda, gnusnosti kapitalističke eksploatacije, postupno *navići* na poštovanje elementarnih pravila života u zajednici, poznatih vekovima, ponavljanih hiljadama godina u svim propisima o njemu, i to na poštovanje bez nasilja, bez prinude, bez potčinjavanja, *bez posebnog aparata* za prinudu koji se zove država.«[14] Ovdje Lenjin povezuje proces nestanka, iščeznuća države s ostvarenjem slobode. Osnovni uvjet za to je nestanak klasa, to jest apsolutno podruštvljavanje sredstava za proizvodnju. Tek tada demokracija postaje univerzalnom — postaje demokracija za sve, bez izuzetka. I tek kada demokracija postigne svoj potpuni razvoj, kad dostigne apsolutni prag svoje suštine, tek tada će početi da *odumire*.

Demokracija *kao oblik države* (socijalističke države) ne može početi da odumire ukoliko nije ostvareno opće i temeljito podruštvljenje sredstava za proizvodnju i sredstava rada uopće, a to znači ukoliko nisu ukinuti svi oblici monopola na sredstvima i uvjetima rada. Proces odumiranja demokracije istovjetan je procesu navikavanja ljudi na poštovanje osnovnih uvjeta i pravila života u zajednici, na poštovanje »pravila igre« u društvenoj zajednici bez prisile i potčinjavanja. Prema tome, činjenica je da je proces odumiranja demokracije istovjetan i procesu odgoja ljudi da usvoje osnovne uvjete i pravila života u društvenoj zajednici. U procesu odumiranja demokracije i *moć odgoja raste*. Odgoj postaje izraziti društveni proces ljudi u njihovoj društvenoj zajednici — on se tako oslobađa uske pedagogičnosti, primjesa indoktrinacije, drila i slično. On tek tada postaje jedan od najznačajnijih društvenih procesa, procesa proizvodnje života (Marx); u ukupnim društvenim procesima on će zauzeti prvorazredno mjesto. Proces odumiranja demokracije odgovara procesu socijalizacije odgoja. Nema, prema tome, socijalizacije odgoja bez odumiranja demokracije. U izvjesnoj mjeri, ako ne u cjelini, to su sinonimni društveni procesi. Tek tada će se odgoj osloboditi svojih klasnih ograničenosti, društvenih i historijskih proturječnosti, uske pedagogičnosti, taloga indoktrinacije i politizacije. Društveni proces će se transponirati u pedagoški proces, odnosno pedagoški proces će se transponirati u društveni, i tako će se ukinuti su-

[14] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, cit. izd., str. 79—80.

Digitized by Google

protnost između pedagoških i društvenih procesa, između cilja odgoja i njegove prakse — sve će to biti jedan proces, proces odgoja mnogostrano razvijenih ljudi. Tek tada će se moći govoriti o *slobodi.*

U duhu Marxove i Engelsove misli Lenjin također analizira odnose između »slobode« i »države« i o tome zaključuje ovako: »Dok postoji država, nema slobode. Kad bude slobode, neće biti države.«[15] Kad bude slobode, neće biti ni suprotnosti između fizičkog i umnog rada. Tada, naravno, neće biti ni demokracije — demokracija će se pretvoriti u slobodu, u slobodnu individualnost, kao organiziranu društvenu snagu ljudi, kao asocijaciju slobodnih proizvođača. Ona će se pretvoriti *u slobodnu individualnost* — u slobodu udruženih ljudi (individua). O tome, o razvoju slobodne individualnosti, govori i K. Marx u svom čuvenom djelu *Temelji slobode,* prilikom analize društvenih odnosa (veza) ljudi i razvoja njihove slobode. Ne ulazeći u dublju analizu Marxovih pogleda, ovdje ćemo navesti jedno njegovo mišljenje o tome: »Lični odnosi zavisnosti (isprva posve samonikli) prvi su društveni oblici u kojima se čovjekova produktivnost razvija samo u malom opsegu i na izoliranim tačkama. Lična nezavisnost zasnovana na *stvarnoj* zavisnosti drugi je veliki oblik u kojem se tek izgrađuje sistem opće društvene razmjene materije, univerzalnih odnosa, svestranih potreba i univerzalnih moći. Slobodna individualnost, zasnovana na univerzalnom razvoju individua i na potčinjavanju njihove zajedničke, društvene produktivnosti kao njihove društvene moći, treći je stupanj.«[16] Prema tome, razvoj slobode javlja se najprije u vidu ličnih odnosa zavisnosti, kao u srednjem vijeku odnos plemića i kmeta; zatim u vidu lične nezavisnosti, kao u kapitalističkom društvu odnos kapitalista i radnika; i, konačno, razvoj slobodne individualnosti, kao u socijalizmu ili u budućem komunističkom društvu odnos radnika prema radniku — čovjeka prema čovjeku.

Razmatrajući odnos između *slobode* i *države,* Lenjin je uočio potrebu da se pozove na neke čuvene stavove koje je Marx iznio u blistavoj analizi rezultatâ Pariške komune, a napose na ovaj njegov stav: »U višoj fazi komunističkog društva, kad nestane ugnjetavajuće potčinjenosti individuuma podjeli rada, a s njom i suprotnosti između intelektualnog i fizičkog rada; kad rad postane ne samo sredstvo za život nego čak prava životna potreba; kad sa svestranim razvitkom individuuma porastu i produktivne snage i kad svi izvori kolektivnog bogatstva poteku obilnije — tek tada će biti moguće sasvim prekoračiti uski horizont buržoaskog prava i društvo će moći na svoje zastave napisati: Svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama!«[17] To je izuzetno jezgrovita i bogata misao, ali je ovdje važno

---

[15] V. I. Lenjin, *Država i revolucija,* cit. izd., str. 85.

[16] K. Marx, *Temelji slobode,* »Naprijed«, Zagreb, 1977, str. 54—55.

[17] K. Marx, *Kritika Gotskog programa,* »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 102.

Digitized by Google

skrenuti pažnju na Marxov pojam »kolektivnog bogatstva«, jer taj pojam nužno pretpostavlja društveno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju i ujedno koncepciju slobodno udruženog rada ljudi. Bez koncepcije slobodno udruženog rada nije moguće govoriti o koncepciji kolektivnog bogatstva. Kolektivno bogatstvo ne može nicati na koncepciji raznih monopola u društvu.

Također je važno primijetiti da je Lenjin pojam slobode, dakle totalnog odumiranja (izumiranja) države, vezao za džinovski rast proizvodnih snaga društva i za ukidanje suprotnosti između fizičkog i umnog rada u društvu. On o slobodi nije, prema tome, govorio kao o nekakvoj apstrakciji, nego o slobodi koja ima ekonomsko utemeljenje. »Ekonomska osnova potpunog odumiranja države je tako visok razvitak komunizma u kome iščezava suprotnost između umnog i fizičkog rada, iščezava, dakle, jedan od najvažnijih izvora današnje *društvene* nejednakosti, i to izvor koji se pukim prelazom sredstava za proizvodnju u društvenu svojinu, pukom eksproprijacijom kapitalista nikako ne može ukloniti.«[18] Ovo mjesto u Lenjinovu izlaganju odnosa države i revolucije smatramo izuzetno važnim i za našu suvremenu teorijsku misao o socijalizmu, ali i za teorijsku misao o socijalizmu uopće. Dakle, Lenjin je potpuno jasan kad ističe tezu da pukom eksproprijacijom kapitalista nikako nije moguće ukloniti suprotnost između umnog i fizičkog rada, kao najvažnijeg izvora društvenih nejednakosti. Lenjin, sve u svemu, ističe da će eksproprijacija kapitalista donijeti džinovski razvitak proizvodnih snaga i da će to tek stvarati osnovu za iskorjenjivanje potčinjenosti individua podjeli rada, a s njom i suprotnosti između umnog i fizičkog rada; da će to tek stvoriti uvjete za to da rad ne bude samo sredstvo života, nego i prva životna potreba, da će to, nadalje, stvoriti uvjete za svestrani razvitak ljudske ličnosti i stvarnu osnovu za prevazilaženje uskog pravnog horizonta buržoaske države o radu i raspodjeli njegovih rezultata, ali kojom će se to brzinom ostvarivati i koje će sve konkretne oblike država imati u procesu svog odumiranja, to Lenjin ne predviđa, jer jednostavno za sve to u postojećoj praksi nije bilo realnih uporišta. Svoje zaključke izvodi samo na osnovu postojeće prakse, zakonitosti njenog razvitka, a nikako na osnovu subjektivnih konstrukcija o mogućoj praksi. I sam o tome govori ovako: »Ali kojom će brzinom taj razvitak dalje napredovati, za koje će vreme on dovesti do kidanja s podelom rada, do uništenja suprotnosti između umnog i fizičkog rada, do pretvaranja rada u »prvu životnu potrebu«, to mi ne znamo i ne možemo znati.«[19]

Iz navedenog proizlazi zaključak da je Lenjin bio potpuno svjestan toga da sam oblik državnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju ne može predstavljati jedini uvjet iskorjenjivanja izvorâ društvene nejednakosti, napose najznačajnijeg izvora te

[18] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, cit. izd., str. 85.
[19] V. I. Lenjin, op. cit., str. 85—86.

Digitized by Google

nejednakosti — suprotnosti između umnog i fizičkog rada ljudi. Stoga je kod njega proces odumiranja države istovjetan procesu *prevladavanja državne svojine.* Eksproprijacija kapitalista nikako ne može ukloniti, smatra Lenjin, suprotnost između fizičkog i umnog rada kao najznačajniji izvor ondašnje i današnje društvene nejednakosti. To zavisi od konkretnih oblika odumiranja države, ali i od brzine tog odumiranja. Naše društvo je konkretni oblik odumiranja države našlo u socijalističkom samoupravljanju. *Samoupravljanje kao oblik naše socijalističke države postalo je tako i oblik odumiranja države.* Stoga samoupravljanje nije samo po sebi cilj društvenog razvoja, cilj koji bi već danas trebalo obogotvoriti, nego je ono uvjet, put i sredstvo društvenog razvoja i društvenog progresa — danas konkretno put odumiranja države. Međutim, taj put je složen. I baš zato se na pojedinim etapama našeg društvenog razvoja samoupravljanje pojavljuje i kao cilj našeg razvitka, jer ga jednostavno valja uspostaviti kao sistem koji reproducira sam sebe, ali vrlo često i obraniti od raznih napada i osporavanja. Iz rečenog nije teško pretpostaviti zašto se samoupravljanje često napada i osporava od raznih »opozicionih elemenata« u našem društvu i zašto se »okrivljuje« za naše ekonomske i druge razvojne teškoće. Ono se napada samo zato što su njegovi oponenti svesni da im se razvitkom samoupravljanja snovi o restauraciji državnog socijalizma ili tehno-birokratskog monopola sasvim sigurno pretaču u trajni društveni zaborav. Put u društvenu jednakost izuzetno je trnovit — to je stalna borba između rada i kapitala, slobode i monopola, progresa i regresa, napretka i zaostalosti, bogatstva i siromaštva, demokratizma i oportunizma, dosljednosti i kompromiserstva, istine i zablude, kreativnosti i rutine i tako dalje.

Lenjin je demokraciju shvaćao kao sredstvo u borbi radničke klase za socijalno oslobođenje, ali ju je shvaćao i kao *etapu* u društvenom napretku — u napretku iz jednog oblika u drugi, viši oblik društvenog uređenja. Pri tom je ne uzima kao mjerilo napretka u smislu granice koja se ne smije prijeći, jer to nije u skladu s njegovom koncepcijom odumiranja demokracije. To se vidi iz ovih njegovih misli: »Ali demokratija niukoliko nije granica koju ne smeš preći, nego samo jedna etapa na putu od feudalizma u kapitalizam, i od kapitalizma u komunizam.«[20] Prema tome, u onoj mjeri u kojoj demokracija u svom historijskom usponu postaje punija logično je razmišljati o mogućnostima njenog prevazilaženja. To pak prevazilaženje imamo u cjelovitosti njenog ostvarenja. Ona, prema tome, odumire tako što se ostvaruje.

Nadalje, Lenjin je jasno definirao dva osnovna politička obilježja socijalističke demokracije, koja nam na prvi pogled mogu izgledati čak i kao konačni cilj društvenog razvitka. Prvo je u tome što je demokraciju označio kao jednakost, a drugo u tome što ju je označio kao oblik države. Ova određenja zahtijevaju detaljnije objašnjenje.

[20] V. I. Lenjin, op. cit., str. 88.

Digitized by Google

1. »*Demokratija znači jednakost*«[21] — naglašava Lenjin. Šta to znači s gledišta stvarnog historijskog razvoja, odnosno realnog društvenog progresa ljudi? Da li je to konačni, najzad pronađeni oblik društvenog odnosa, u kojem se progres pretače u evoluciju, to jest u onaj oblik društvenog odnosa u kojem se proces socijalne revolucije pretače u proces socijalne evolucije — u proces svestranog razvitka individua, njihova rada prema njihovim sposobnostima i stvarnog zadovoljavanja prema potrebama. Odgovor je — ne. Istina je da je socijalistička demokracija posljednji, najpuniji oblik demokracije, da je ona, kao takva, u funkciji oslobađanja rada i čovjeka, razvitka svestranih ličnosti, ubrzanog rasta proizvodnih snaga, smanjivanja razlika između umnog i fizičkog rada, ali ona ipak nije, kako reče Lenjin, »granica koju ne smeš preći«. Ona je, prema tome, upravo granica koja se smije i treba prijeći, ako se želi ostvariti stvarna, opća, društvena, a ne samo formalna jednakost ljudi. To je granica koja se smije prijeći ako se želi ostvariti ekonomska, a ne samo politička jednakost ljudi. *Prirodna nejednakost ljudi pretpostavlja društvenu jednakost.* Sve to Lenjin sažima ovako: »Pojmljivo je kakav velik značaj ima borba proletarijata za jednakost i parola jednakosti — ako se shvata pravilno, u smislu uništenja *klasa.* Ali demokratija znači samo *formalnu* jednakost. I odmah pošto se ostvari jednakost svih članova društva *u odnosu* prema sredstvima za proizvodnju, tj. jednakost rada, jednakost nadnice, pred čovečanstvom će se neminovno postaviti pitanje da se ide dalje, od formalne jednakosti ka stvarnoj, tj. ka ostvarenju principa: »Svako prema sposobnostima, svakome prema potrebama«.«[22] Društvo može djelovati prema ovom principu, ali sve dok to djelovanje ne postane samo po sebi princip društva ne može se govoriti o *stvarnoj* jednakosti. Djelovati prema principu nije isto što i djelovanje kao princip. Tako, primjerice, danas u našem društvu djelujemo prema principu raspodjele prema radu, ali to ne znači da je raspodjela prema radu postala princip, jer još uvijek ima odstupanja od tog principa. Međutim, ovdje je važnije uočiti suštinu formalne demokracije i razgraničiti je od stvarne demokracije, a Lenjin je osnove za to jasno naznačio. Kada društvo počne proizvoditi za potrebe ljudi, a ne za tržište i razmjenu, počet će se ostvarivati princip o kojem govori Lenjin ponavljajući Marxa. Proizvoditi za tržište i proizvoditi za potrebe ljudi — dvije su suštinski različite stvari.

2. »*Demokratija je forma države, jedna od njenih vrsta*«[23] — drugo je obilježje demokracije koje ističe Lenjin. I baš zato što je socijalistička demokracija također forma države, ona isto tako predstavlja »kao i svaka država, organizovanu, sistematsku primenu nasilja nad ljudima«[24]. Međutim, to ima i svoju drugu stranu,

[21] V. I. Lenjin, op. cit., str. 88 (*kurziv* — V. V.).
[22] V. I. Lenjin, op. cit., str. 88.
[23] V. I. Lenjin, op. cit., str. 89 (*kurziv* — V. V.).
[24] V. I. Lenjin, op. cit.

Digitized by Google

primjećuje Lenjin, jer ona znači i »formalno priznavanje jednakosti građana, jednakog prava svih na određivanje uređenja države i upravljanje njome«[25]. O tome šta se podrazumijeva pod formalnom jednakosti više je rečeno maloprije (pod točkom 1), ali jedan od primarnih uvjeta za stvaranje formalne jednakosti jest ostvarivanje principa raspodjele prema radu, to jest raspodjele rada *za* rad. To je, dakako, princip raspodjele koji važi za nižu, prijelaznu etapu komunizma — za socijalizam. Marx o tome govori u svom radu *Kritika Gotskog programa* kad na jednom mjestu piše da »pojedini proizvođač dobija nazad od društva — poslije odbitka — točno ono što mu daje. Ono što mu je on dao — njegov je individualni kvantum rada. Na primjer, društveni radni dan sastoji se od zbroja individualnih radnih sati; individualno radno vrijeme pojedinog proizvođača jeste onaj dio društvenog radnog dana koji je on dao, njegov udio u njemu... Isti kvantum rada koji je dao društvu u jednom obliku dobija nazad u drugom obliku«[26]. Prema tome, što je to drugo do raspodjela prema radu, raspodjela rada *za* rad — raspodjela u kojoj se za jednu individualnu količinu rada dobiva nazad od društva ista količina društvenog rada individua. Marx je o tome nastavio ovako: »Ovdje očigledno vlada isti princip koji regulira razmjenu robâ ukoliko je ta razmjena — razmjena jednakih vrijednosti. Sadržaj i oblik su promijenjeni, jer u promijenjenim okolnostima nitko ne može dati nešto drugo osim svog rada i jer, s druge strane, ništa ne može prijeći u vlasništvo pojedinih osoba osim individualnih sredstava potrošnje... jednaka količina rada u jednom obliku razmjenjuje se za jednaku količinu rada u drugom obliku.«[27] Iako ovdje vlada isti princip koji regulira razmjenu robâ, ipak je sadržaj i oblik razmjene promijenjen. Sada se radnik, odnosno njegova radna snaga, ne pojavljuje više, kao u kapitalističkom produkcionom odnosu, kao roba. Međutim, ipak u ovoj raspodjeli još uvijek vladaju ostaci buržoaskog prava. Marx o tome doslovno piše ovo: »Zašto je ovdje jednako pravo još uvijek po principu — *buržoasko pravo*, iako princip i praksa nisu više u opreci, dok razmjena ekvivalenata u robnoj razmjeni postoji samo u prosjeku, a ne u svakom pojedinom slučaju.«[28] Napredak je svakako učinjen u odnosu na razmjenu robnih ekvivalenata kakva postoji u kapitalističkoj proizvodnoj strukturi, jer su sredstva za proizvodnju postala društveno vlasništvo i, prema tome, radna snaga više nije prosto roba, djelatnost radnikova nije više samo puka razmjenska vrijednost, ali, i pored svega toga, »ovo *jednako pravo* ima još uvijek buržoaske granice«. Zašto? Marx odgovara jednostavno tako što kaže da je pravo proizvođača *proporcionalno* »radu koji oni daju; jednakost se sastoji u tome što se mjerenje vrši *jednakim*

[25] V. I. Lenjin, op. cit.
[26] K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, cit. izd., str. 100.
[27] K. Marx, op. cit., str. 100—101.
[28] K. Marx, op. cit., str. 101.

Digitized by Google

mjerilom — radom«[29]. Ovdje, u »nižoj fazi komunizma«, moguća je primjena tog mjerila — rada — samo zato što su sredstva za proizvodnju u rukama države, odnosno samih proizvođača. Pa dobro — reći će netko — ako je tu na djelu raspodjela prema radu, zar to nije i najpravednija raspodjela, što bi se imalo dodati ili oduzeti takvoj raspodjeli? Marx je i tu dilemu otklonio svojim sintetičkim odgovorom: »Ali jedan čovjek je fizički ili intelektualno jači od drugog, daje, dakle, za isto vrijeme više rada i može da radi duže vremena; a rad, da bi mogao služiti kao mjera, mora biti određen po trajanju ili po intenzivnosti, inače on ne bi mogao biti mjerilo. Ovo *jednako pravo* je nejednako pravo za nejednaki rad. Ono ne priznaje nikakve klasne razlike, jer je svaki samo radnik kao i drugi; ali ono priznaje prešutno nejednaku individualnu obdarenost i, prema tome, nejednaku radnu sposobnost kao prirodne privilegije. *Zato je ono, po svome sadržaju, pravo nejednakosti kao i svako pravo.*«[30] Šta je ovdje bitno, mada »ovo jednako pravo ima još uvijek buržoaske granice«? Pa bitno je to da ovo »jednako pravo«, pravo raspodjele prema radu, ne priznaje — kako kaže Marx — nikakve klasne razlike. Međutim, da bi se eliminirale i one razlike koje ovo »jednako pravo« priznaje, a riječ je o prirodnim razlikama među individuama, koje se, naravno, manifestiraju u jedinicama rada, uvjet je da društvo dostigne takav stupanj razvoja proizvodnih snaga i produktivnosti rada što će eliminirati raspodjelu na bazi razmjene robnih ekvivalenata. Tako će se eliminirati i neki »čisti« »individualni kvantum rada« u kvantumu društvenog proizvoda, jer će tada sam društveni proizvod više određivati status individualnog kvantuma rada nego što će individualni kvantum rada određivati status društvenog proizvoda. Tada raspodjelu neće diktirati učešće u društvenom proizvodu na bazi individualnog kvantuma rada, nego će društveni kvantum rada određivati raspodjelu prema potrebama i pojedinaca i društva kao cjeline. Ali se tada neće raditi za tržište, za razmjenu, nego će se raditi za potrebe društvenih ljudi.

Na kraju ovog zaista kratkog izlaganja o Lenjinovoj koncepciji odumiranja demokracije smatramo da smo ipak razjasnili ono u čemu on stvarno vidi suštinu te koncepcije. Ako demokracija zaista znači isto što i jednakost i jedan oblik države, onda ona mora odumrijeti, pa makar bio u pitanju najpuniji oblik demokracije — socijalistički oblik demokracije. Jer to još nije puna sloboda — to još nije ostvarenje one već spominjane slobodne individualnosti udruženog proizvođača — udruženog radnika i čovjeka. Ovo izuzetno pronicljivo Lenjinovo razmišljanje o procesu odumiranja demokracije ovdje ćemo završiti njegovim riječima: »Od onog trenutka kad svi članovi društva ili bar njegova ogromna većina *sami* nauče da upravljaju državom, sami uzmu tu stvar u svoje ruke, »urede« kontrolu nad ništavnom ma-

[29] K. Marx, op. cit.
[30] K. Marx, op. cit.

Digitized by Google

njinom kapitalista, nad gospodičićima koji žele da sačuvaju kapitalističke navike, nad radnicima koje je kapitalizam duboko iskvario, od tog trenutka počeće da iščezava potreba za svakim upravljanjem uopšte. Što je punija demokratija, to je bliži trenutak kada će ona postati nepotrebna.«[31] Engels bi to isto rekao ovako: »Miješanje državne vlasti u društvene odnose postaje u jednom području za drugim suvišno i onda samo od sebe zamire. Na mjesto vladanja nad licima stupa upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje.«[32] Navedene misli bile su uporišne teze i našem najpoznatijem marksističkom teoretičaru, E. Kardelju, u njegovu razrađivanju samoupravne demokracije. Iz navedenog može postati i jasnije sistematsko zalaganje E. Kardelja za transponiranje Saveza komunista Jugoslavije iz faktora koji vrši funkciju vlasti u društvu, ili se bori za tu vlast, u faktor unutrašnje svijesti društva. On se pretvara iz faktora vlasti u faktor svijesti društva. Društveno-političke organizacije u nas ne nastaju, po Kardeljevim riječima, »u cilju borbe za političku vlast, nego u cilju zadovoljavanja specifičnih društvenih potreba i interesâ samoupravnih zajednica radnih ljudi i građana koje su stvarni izvor i nosilac političke vlasti. *Ideologija i politika na taj način dobijaju slično mjesto i ulogu u društvu kao i nauka i kultura*«.[33] Naravno, to treba shvatiti kao društveni proces i kao borbu subjektivnih snaga da se taj proces ostvaruje. Ta se borba ne može svesti na borbu za vlast i za razne monopole — to mora biti borba za rješavanje društvenih protuslovlja, koja su utjelovljena u stupnju razvijenosti proizvodnih snaga, društveno-ekonomskih odnosa, odnosâ moći društvenih snaga i u stupnju razvijenosti društvene svijesti ljudi. Uništiti klase, govorio je Lenjin, »znači ne samo protjerati veleposjednike i kapitaliste... Diktatura proletarijata je uporna borba... protiv snaga i tradicija staroga društva. Snaga navike milionâ i desetaka miliona je najstrašnija snaga«[34]. Treba, dakle, pobijediti i tu najstrašniju snagu, snagu navike. E. Kardelj je često znao reći da u nas još vlada mentalitet najamnog radnika, a upravo je to snaga navike o kojoj govori Lenjin. Nju treba pobijediti!

Kardelj o demokraciji kao odnosu moći društvenih snaga i negaciji monopola

U ovom kratkom izlaganju bilo bi vrlo teško i u osnovnim crtama predočiti, a kamoli cjelovito elaborirati, učenje E. Kardelja o demokraciji uopće, i, napose, o samoupravnoj demokraciji. Sto-

[31] V. I. Lenjin, op. cit., str.. 90—91.
[32] F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, cit. izd., str. 211.
[33] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema...*, cit. izd., str. 97.
[34] V. I. Lenjin, *Protiv oportunizma i »ljevičarstva«*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1975, str. 119—120.

Digitized by Google

ga ćemo ovdje pokušati u najkraćim crtama iznijeti njegovo učenje o suštini, procesima, proturječnostima i funkcijama samoupravne demokracije. E. Kardelj se neprekidno i sistematski bavio pitanjem demokracije, napose pitanjem samoupravne demokracije. Njegovo učenje o demokraciji ima karakteristike sistema. To je posebno došlo do izražaja u njegovu djelu *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.* Osnovno u ovom djelu jest pojam demokracije.

Ovdje ne namjeravamo samo skraćeno prepričati sve što je Kardelj rekao o demokraciji, nego ćemo iz njegova djela izdvojiti najkarakterističnije misli i poglede o tom pitanju, te njegovo shvaćanje samoupravne demokracije. Sve to pokušat ćemo povezati s našom današnjicom, s aktualnostima vremena u kojem živimo. To je dosta složen zadatak, jer je Kardeljevo učenje o samoupravnoj demokraciji upravo praktična okosnica našeg društvenog sistema.

E. Kardelj je izložio sistem misli, stavova i pogleda o demokraciji uopće, a napose o samoupravnoj demokraciji. Međutim, jedna misao o ovom pitanju se kao »crvena nit« provlači konstantno u njegovu ukupnom djelu. Ta misao glasi: *»Demokratija, međutim, nije spisak formalnih prava građana, nego je živi politički izraz određene društvene i političke strukture i određenog odnosa moći društvenih snaga. Ona ima svoje korene i oslonac kako u odgovarajućim društveno-ekonomskim odnosima tako i u odgovarajućoj društvenoj svesti.«*[35] U ovim riječima sadržana je, rekao bih, okosnica Kardeljeve političke filozofije o demokraciji uopće. U samo na izgled jednostavnoj misli sadržano je bogatstvo odrednica o demokraciji kao o središnjem društvenom procesu u historiji razvitka države, napose suvremene države. Međutim, prije nego prijeđemo na analizu ove njegove misli ovdje ćemo navesti bar još jednu njegovu misao o ovom pojmu i društvenom procesu, koju on iznosi u jednom drugom djelu, i to znatno ranije. Misao koju ćemo navesti izrečena je još 1964. godine na Osmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije; iznoseći je, Kardelj se zalaže za to da se subjektivne snage našeg društva odlučno suprotstave formalizaciji pristupa problemu demokracije. Kardelj o tome kaže: »Ima, naime, veoma dobronamernih ljudi koji misle da je dovoljno proklamovati određene demokratske formule i pridržavati ih se, pa će se sve odvijati samo po sebi na zadovoljstvo demokratizma. To su, u stvari, naivna shvatanja ljudi koji malo znaju o objektivnim zakonima društvenih kretanja. Sva duga istorija govori o tome da demokratija, u stvari, nikad nije bila stvar formalnog pitanja »hteti ili ne hteti«, niti stvar pridržavanja nekih opštih demokratskih principa i pravnih formula. Demokratija je uvek odraz unutrašnje strukture i odnosa snaga od-

[35] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema...*, cit. izd., str. 80 (*kurziv* — V. V.).

Digitized by Google

ređenog društva.«[36] Možemo, dakle, sa sigurnošću reći da je to jedna od najkarakterističnijih misli ovog izuzetnog teoretičara o ovom izuzetno složenom pojmu i društvenom procesu u svakom civiliziranom sistemu društvenih odnosa. U ovoj Kardeljevoj misli možemo naći i odgovor na onu poplavu (inflaciju) zakonskih i drugih normiranja procesa života u samoupravnoj demokraciji. Suštinu samoupravne demokracije ne možemo osigurati i ostvariti u našem društvu samo putovima pravnog reguliranja i normiranja društvenog života. Demokracija nije mrtvo slovo na papiru, nego živi proces u živom društvenom organizmu. Stoga je ona još uvijek mnogo više izraz unutrašnje strukture i odnosâ snaga svakog, pa tako i našeg društva, nego što bi mogla biti spisak formalnih prava radnih ljudi i građana. Ova inflacija programa i pravnog normiranja života ljudi u našoj samoupravnoj demokraciji samo je indikator koji upozorava da postoje snage koje ofanzivno nastoje ojačati procese tehno-birokratizacije u našem društvenom organizmu. Inflacija normativnog pristupa životu u samoupravnoj demokraciji samo je pokazatelj tendencija rasta tehno-birokracije i, na toj osnovi, monopolizacije društvenih odnosa. A upravo je to najveći neprijatelj i udarac samoupravnoj demokraciji. Samoupravna demokracija i tehno-birokratska monopolizacija društvenog odnosa nikako ne idu i ne mogu ići zajedno. Tu je konflikt neizbježan. Stoga je samoupravna demokracija uvijek i prije svega stvarni odnos moći društvenih snaga u našem socijalističkom društvu.

Iz navedenih misli o demokraciji može se zaključiti da je Kardelj oštar kritičar onih snaga koje demokraciju poistovjećuju s koncepcijom formalizacije pristupa društvenom odnosu, s koncepcijom subjektivnog voluntarizma i naprosto sa sistemom normativnog reguliranja života u cjelini. Kardelj je bio autentični marksist, kao što je bio i Lenjin, marksist koji je kreativno slijedio izvorni marksizam. Stoga on nije podnosio bilo kakvu formalizaciju u pristupu društvu i njegovim odnosima. Iako, je, na primjer, izuzetno respektirao ulogu moralnog faktora, pridržavanje demokratskih principa u funkcioniranju demokracije, on je ipak primat, naravno, u dijalektičkom odnosu, davao sistemu, pa tek onda poštenju. To se može vidjeti iz više njegovih stavova, a na jednom mjestu kaže i ovo: »Ako sistem omogućava ljudima da se ponašaju na određen način, oni će se tako i ponašati. Niko ne može biti samo po svojoj subjektivnoj želji i odluci bilo kapitalist, bilo tehnokrat ili birokrat itd., nego ga u takve odnose dovode određene objektivno date prilike i društveni sistem koji mu omogućuje da to postane, ili koji nije dovoljno snažan i sazreo da bi ga u tome mogao spriječiti. Prema tome, pitanja o kojima govorim (to su pitanja tehnokratizma itd.) mogu se rešavati prvenstveno daljim razvojem društvenog sistema i njegovih proizvod-

[36] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, »Samoupravljanje«, br. 1, »Svjetlost«, Sarajevo, 1979, str. 197.

Digitized by Google

nih snaga.«[37] To je izuzetno aktualna misao i za naše današnje društvene prilike, ali ona također upozorava na suštinu demokracije u Kardeljevu učenju o društvenim odnosima. Mnoga rješenja za naše današnje probleme ne možemo tražiti u restriktivnim mjerama i u pukom normiranju društvenog života, nego prije svega u *daljem razvoju* društvenog sistema i proizvodnih snaga našeg društva.

To isto, odnosno primat sistema u odnosu na normativno, može se vidjeti iz teze koju Kardelj postavlja ovako: »ko može da govori o interesu radničke klase izvan nje same: kakvu ulogu igra građansko poštenje tamo gde se u stvari radi o karakteru proizvodnih odnosa...«[38] Razmatrajući odnos između sistema i osobina ljudi, između samoupravne demokracije i negativnih pojava u njoj (tehno-birokracije, monopolizacije itd.), Kardelj uvijek primat daje sistemu koji na ovaj ili onaj način omogućuje reprodukciju raznih negativnosti, a to se vidi i iz ove njegove tvrdnje: »radi se o sistemu, a ne o ljudima ili, pravilnije rečeno: pre svega o sistemu, pa tek onda o ljudima... Nije, dakle, reč o ličnim osobinama ljudi, već o karakteristikama postojećih proizvodnih odnosa, tj. o elementima tih odnosa koji bi se mogli nazvati »derivatima« državnosvojinskih odnosa«[39]. Stoga ni društvene proturječnosti u cjelini nije dovoljno sagledavati i ocjenjivati samo kao sukob među ljudima, samo kao stvar osobina njihove ličnosti, kao stvar različitosti psiholoških osobina ljudi (kao što nam neki psiholozi objašnjavaju svijet) i kao puko sukobljavanje subjektivnih snaga društva s antisamoupravnim i antisocijalističkim snagama. Društvene proturječnosti nije dovoljno svesti na sukob među ljudima, koji bi se tumačio kao izraz osobina njihove ličnosti, jer bi se tako rješavanje sukoba svelo na puku politizaciju samog sukoba. Kardelj o tome također govori kad piše da »sukob sam po sebi ne rešava ništa, ili vrlo malo i istorijski sporo, ako iz njega, nasuprot starom, ne izrasta stvaralački, a to znači i istorijski realan, koncept novoga. Naime, vodeća uloga socijalističkih snaga u našem društvu zavisi prvenstveno od toga da li su one sposobne da daju prave odgovore i rešenja koja bi bila u skladu sa objektivnim potrebama razvoja proizvodnih snaga, kao i socijalističkih i samoupravnih proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa«[40]. Antisocijalističke i antisamoupravne snage u društvu upravo žele da se subjektivni faktor *iscrpljuje* u sukobima, jer te snage društvu i ne nude ništa drugo do sukobe. Sukob je njihova suština. Opasno je ako subjektivne snage omoguće stvaranje takvog odnosa snaga u društvu koji bi ih prisiljavao da se naprosto iscrpljuju u *sukobu*. Naravno, i komunisti

[37] E. Kardelj, *Socijalistički samoupravni društveno-ekonomski odnosi*, »Samoupravljanje«, br. 5, »Svjetlost«, Sarajevo, 1979, str. 193.

[38] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, cit. izd., str. 33.

[39] E. Kardelj, op. cit., str. 336.

[40] E. Kardelj, op. cit., str. 337.

Digitized by Google

omogućuju taj proces ukoliko suštinu samoupravne demokracije svode na (socijaldemokratski) oportunizam, a takvih, kao što znamo, ima. Pretvarati samoupravnu demokraciju u oportunizam socijaldemokratskog tipa znači isto što i onemogućavati subjektivnom faktoru da se društvenim odnosima i problemima stvaralački bavi.

Navedene Kardeljeve misli su izuzetno značajne za poimanje suštine samoupravne demokracije i mjesta i uloge subjektivnog faktora u sistemu samoupravne demokracije. Iako Kardelj demokraciju shvaća kao odnos moći društvenih snaga, on je ipak ne sagledava samo kroz *sukob* s opozicionim snagama, jer to samo po sebi »ne rešava ništa« — kaže on, već ulogu subjektivnog faktora akceptira i akcentira kao kreativnu snagu i svijest u izgrađivanju takvih društveno-ekonomskih odnosa koji će biti primjereni logici razvoja i funkcioniranja proizvodnih snaga. Međutim, i pored toga što sukob »ne rešava ništa«, bilo bi i štetno i opasno samoupravnu demokraciju pretvarati u oportunizam, a od tih pojava nismo dovoljno imuni.

Prema tome, ponovo možemo postaviti pitanje: kakvu ulogu može igrati građansko poštenje, to jest građanska koncepcija morala, građanska koncepcija pridržavanja »demokratskih pravila« ponašanja i djelovanja, tamo gdje je riječ o posve određenom *karakteru* proizvodnih odnosa? Ako je riječ o eksploatatorskom, tehno-birokratskom, najamnom karakteru proizvodnih odnosa, građansko se poštenje svodi na to da svatko prihvati svoj društveno-ekonomski položaj, da ga prizna kao trajnu (vječnu) činjenicu i da na toj osnovi onda razvija odnose među ljudima kao čisto moralne odnose. Građanska koncepcija morala pokušava odnose među ljudima razjasniti kao odnose među individuama, ali tako što zapostavlja njihov društveno-ekonomski položaj u sistemu proizvodnih odnosa. Ova koncepcija morala ne razmatra odnose među individuama kao klasne odnose, kao odnose vlasništva, podjele rada i tržišne raspodjele. Moral u ovoj koncepciji ima natklasni, pa čak i naddruštveni karakter. Zapostavljajući stvarne klasne i društveno-ekonomske odnose među ljudima, građanska koncepcija morala drži da je moral činilac koji vrši funkciju »integracije konflikata«, a ne rješavanja društvenih protuslovlja. Moral može vršiti funkciju integracije, i on je vrši, ali je izrazito nemoćan u situaciji u kojoj, zapravo, mora vršiti »integraciju konflikata«, kao u odnosima vlasništva, najamnim odnosima, odnosima monopola i raznih potčinjavanja jednih individua drugima. Prema tome, građansko poštenje ostaje nemoćno pred takvim karakterom proizvodnih odnosa koji konstantno producira podjelu rada na manuelni i intelektualni, upravljački i izvršni, proizvodni i neproizvodni rad, dakle, producira sukobe među ljudima i u njihovim ličnostima. Građansko poštenje ne tangira izvor konflikata, nego pretpostavlja njihovu integraciju, a to je i neodrživo i nespojivo. Stoga je i ponašanje građanske individue podvrgnuto regulaciji raznih kriterija, u zavisnosti od

Digitized by Google

uloge koju individua izražava u svom *statusu*. Ono je podvrgnuto regulaciji moralnog kriterija kad individua ostvaruje ulogu građanina ili apstraktnog čovjeka ili, pak, ulogu nezainteresirane osobe. Stoga je jedna od najvećih istina koju je Marx izrekao o moralu sadržana u slijedećim njegovim riječima: »U suštini otuđenja zasnovano je to da svaka sfera postavlja meni neko drugo suprotno mjerilo, moral drugo, nacionalna ekonomija drugo, jer je svaka određeno otuđenje čovjeka i svaka fiksira poseban krug otuđene djelatnosti bića, svaka se odnosi otuđeno prema drugom otuđenju.«[41]

Na osnovi rečenog, može se ukratko istaći da takozvani subjektivni faktor ne može uspješno vršiti svoju ulogu u društvu ako ne ostvaruje stvaralačku ulogu u odnosu između proizvodnih snaga i proizvodnih društveno-ekonomskih odnosa u društvu. Ako on tu i takvu ulogu ne ostvaruje, onda se on pretvara u »vatrogasca« društvenih sukoba ili se gubi u sekundarnim područjima društvenog djelovanja. Tako se subjektivni faktor iscrpljuje u sukobu, a ne u stvaralaštvu. Moral se također u tom slučaju pretvara u »vatrogasca« društvenih sukoba, samo je pitanje može li se društveni sukob integrirati djelovanjem moralnog faktora i do kojih granica on ipak može vršiti funkciju »integracije sukoba« u društvu. No rekli smo da subjektivni faktor u nas, primjerice, ne ostvaruje svoju ulogu kako treba ako dozvoli da se iscrpljuje u sukobu, a ne u stvaralaštvu, a čini se da takozvani opozicioni element upravo to želi i nameće. Opozicioni element želi da se subjektivni faktor društva iscrpljuje u sukobu, jer taj element ima za cilj samo konzerviranje društvenog stanja ili, pak, kočenje društvenog progresa. On se ne bori za napredovanje, nego za nazadovanje u društvu. Stoga on ne nudi društvu ništa drugo do sukobe. Taj opozicioni element ne sukobljava se samo sa subjektivnim snagama u našem društvu, nego i s nužnostima historijskog progresa. Upravo zato u našim uvjetima taj opozicioni element i ne može ponuditi neki program društvenog razvoja, već se gubi u apstraktnim maglovitostima vlastitih frustracija. Naravno, čim se ne bavi stvaralaštvom, mora se baviti sukobom, a ako mu sukob nije suština, onda se gubi u spekulacijama, u sferama »čiste misli« — ukratko, u subjektivnim konstrukcijama i frazama. To se onda naziva učenošću!

E. Kardelj je suštinu samoupravne demokracije vidio, prije svega, kao stvaralačku negaciju monopola svih vrsta i oblika u našem društvu. *Demokracija je negacija monopola.* Tamo gdje nema te negacije nema ni demokracije. I treba otvoreno reći da je samoupravni oblik demokracije jedini u funkciji negacije raznih monopola. Svi ostali oblici demokracije su prije u funkciji afirmacije nego što su u funkciji negacije monopolâ. Ima, prema tome, demokracija koje su u funkciji stvaranja monopolâ, a ima ih koje su u funkciji njihove negacije. Samoupravljanje je oblik demokracije kao negacije monopolâ. »Samoupravljanje —

[41] K. Marx, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1976, str. 293.

Digitized by Google

kaže Kardelj — u stvari počinje tamo gde prestaje kapitalistička privatna svojina i gde otpočinje proces oslobađanja rada i radnog čoveka koji ujedno počinje da isključuje državnosvojinski upravljački monopol sa njegovim birokratsko-tehnokratskim deformacijama.«[42] Samoupravna demokracija je u funkciji isključivanja državno-vlasničkog monopola s njegovim birokratsko-tehnokratskim pratiocima. Država, prema Kardelju, može odigrati ulogu revolucionarnog instrumenta radničke klase, ali može postati i sredstvo raznih oblika njenog otuđivanja (materijalnog, upravljačkog, moralnog itd.) u društvenim konstelacijama. I upravo tu, u traganju za izlazom iz te proturječne uloge države u razvijanju socijalističke revolucije i društvenih proizvodnih odnosa, pojavio se, po Kardeljevu mišljenju, *zahtjev za socijalističkim samoupravljanjem.* Samoupravljanje je, prema tome, u funkciji razrješavanja proturječne uloge države u revoluciji — njene konzervativne i progresivne uloge. Kardelj taj zahtjev za samoupravljanjem konkretizira ovako: »Društveno-istorijski smisao samoupravljanja je u nastajanju takvog oblika proizvodnih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju u kome postoji, odnosno u kome u sve većoj meri treba da dominira, prisvajanje na osnovu rada kao jedini način prisvajanja.«[43] Kardelj, prema tome, smisao samoupravljanja povezuje s izgrađivanjem proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, a ne samo sa sferom politike, povezujući tako proizvodne odnose sa takvim prisvajanjem uvjetâ i rezultatâ rada u kojima neće biti drugog oblika prisvajanja do prisvajanja na osnovi rada. Međutim, to ne zavisi (samo) od subjektivnih htijenja, od logike subjektivnog voluntarizma, nego, prije svega, od objektivnih uvjeta: od razvijenosti proizvodnih snaga, društveno-ekonomskih odnosa, logike razvoja i stupnja razvijenosti političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, od razine društvene svijesti itd.

Raspodjela prema radu mora postati osnovno i jedino mjerilo prisvajanja društvenog proizvoda na ovoj etapi našeg socijalističkog društvenog razvoja. Međutim, to se ne može ostvariti ukoliko u društvu vladaju državno-vlasnički ili tehno-birokratski monopoli, jer svi ti monopoli vrše funkciju direktne negacije raspodjele ili prisvajanja na osnovi rada. Ni jedan od tih monopola nije u funkciji razrješavanja društvenih proturječnosti, nego u funkciji stvaranja tih proturječnosti. Monopol stvara i reproducira sukobe u društvu.

Već smo rekli da je na ovoj etapi našeg društvenog razvitka rad jedino mjerilo prisvajanja, ali se ne smije zaboraviti da će vlasništvo postojati sve dok postoji prisvajanje. Ako je, dakle, *rad* jedini osnov prisvajanja društvenog proizvoda, a on to mora biti ukoliko se teži ostvarivanju *društvene jednakosti* i na ovoj (prijelaznoj) etapi našeg društvenog razvitka, onda bi svaki drugi

[42] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina,* cit. izd., str. 411.

[43] E. Kardelj, op. cit., str. 293.

Digitized by Google

oblik prisvajanja morao biti isključen. Međutim, to se ne može ostvariti dekretom ni pukom subjektivnom voljom subjektivnih društvenih snaga. Tu vladaju objektivni društveno-ekonomski zakoni koje valja otkrivati i davati im željeni (planirani, efikasni) tok. Na primjer, treba točno uočavati kada su, kako i zašto proizvodni odnosi postali »preuski« za narasle proizvodne snage. Onima koji ne shvaćaju objektivnu zakonomjernost revolucionarnog progresa i njegovu stvaralačku suštinu Kardelj odgovara tako što tvrdi da »izgradnja socijalizma nije konstrukcija nekog ideala po određenom statičkom modelu, već je to organski proces mijenjanja i preobražavanja«[44]. Stoga se ni sami odnosi razmjene ne mogu odrediti za sva vremena, u vidu nekog statičnog modela ili pukog recepta. I baš je zato Kardelj upozoravao na to da se demokracija ne može svesti samo na diskusiju, samo na borbu i slobodu mišljenja. »Demokratija, na kraju krajeva, nije samo diskusija, borba i sloboda mišljenja, nego je i akcija, a akcija zahteva sistem efikasnog odlučivanja.«[45] Stoga bi za našu socijalističku revoluciju bilo vrlo pogubno ako bi se demokracija pretvarala u nekakav »diskusioni klub« ili naprosto u jedan »stil rukovođenja«, jer bi se tako umanjivala efikasnost samoupravnog odlučivanja u društvu. Ako bi se demokracija pretvarala samo u diskusiju, samo u borbu mišljenja i slobodu govora, onda bi ona poprimala nekakav natklasni i naddruštveni karakter. Samoupravna demokracija ima sve navedene elemente, ali je ona, prije svega, sistem efikasnog odlučivanja, jer svaka akcija, napose revolucionarna, zahtijeva sistem efikasnog odlučivanja. Kardelj je na sve to upozoravao vrlo često u svojim tekstovima, a to se vidi i iz ovih riječi: »Socijalizam se ne može zamisliti bez demokratije. On ne može da napreduje ako se u njemu ne razvijaju demokratski odnosi među ljudima. Međutim, socijalističkom društvu je potrebna demokratija u socijalizmu, a ne demokratija kao oružje borbe protiv socijalizma. Zato moramo da istrajemo na klasnoj prirodi naše demokratije. A to ne znači ništa drugo nego da u samom sistemu te demokratije mora da bude obezbeđena neosporna vodeća uloga interesa radničke klase, čvrsto povezane sa svim drugim radnim ljudima, i da ona bude otvorena svakome ko priznaje tu činjenicu.«[46]

Došli smo tako do ključnog mjesta u shvaćanju suštine samoupravne demokracije u našem društvu. Socijalizam se ne može zamisliti bez demokracije, ali se ni demokracija ne može zamisliti bez vodeće uloge interesâ radničke klase u društvu. Prema tome, *suština je samoupravne demokracije u vodećoj ulozi interesâ radničke klase u društvu,* u tome da radnička klasa ovlada

---

[44] E. Kardelj, op. cit., str. 163.

[45] E. Kardelj, *Subjektivne snage u samoupravnom socijalističkom društvu,* »Samoupravljanje«, br. 3, »Svjetlost«, Sarajevo, 1979, str. 181.

[46] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema...* cit. izd., str. 81—82.

Digitized by Google

uvjetima, tokovima i rezultatima svoga rada i, na toj osnovi, tokovima društvene reprodukcije u cjelini. To je suština samoupravne demokracije. Međutim, to je proces, a ne stanje: to je borba za progres, za univerzalno oslobođenje rada, za humanizaciju odnosâ među ljudima i samih ljudi.

Što znači vodeća uloga radničke klase u društvu? Da bi se na to pitanje moglo odgovoriti, potrebno je podsjetiti na Marxovu tezu o višku rada u društvu: onaj tko vlada viškom rada u društvu vlada i društvom u cjelini. U kojem stupnju radnička klasa u nas vlada *viškom rada* (društvenim kapitalom) i kako ona tim *viškom* ovladava? — to su pitanja koja su u neposrednoj vezi i sa stupnjem ostvarenosti demokratizacije u našem društvu i sa procesom »odumiranja demokracije«. Budući da se to ovladavanje »viškom rada« ne ostvaruje bez borbe, jasno je da se ni demokracija ne može svesti na spisak formalnih prava radnih ljudi i građana, nego je ona — kako bi rekao Kardelj — živi politički izraz određene društvene i političke strukture i određenog odnosa moći društvenih snaga. A to je svakako uvjetovano društveno-ekonomskim odnosima i stupnjem razvijenosti društvene svijesti u nas.

Rekli smo da u nas može biti priznato samo ono *prisvajanje* koje je osnovano na radu i rezultatima rada. Međutim, stvar se »komplicira« kada to stanovište povežemo s logikom robne proizvodnje i tržišne razmjene. Tržište svojom vlastitom logikom stalno narušava razmjenu prema radu. Stoga je demokracija uistinu odnos moći društvenih snaga, jer se stihijnost djelovanja tržišnih zakonitosti mora stalno »korigirati« samoupravnim društvenim planom, a u taj se proces, kao što znamo — što svjesno, što inercijom — umeće i upliće stalna tendencija ka monopolizaciji društvenih funkcija, kojom se nastoje uzurpirati slobode i prava radnih ljudi, pa se upravo i zato demokracija ne može shvaćati kao spisak formalnih prava građana, kao nešto natklasno, beskonfliktno, samo kao sloboda mišljenja i diskusije i slično. Ako bi se samo tako shvaćala, demokracija u socijalizmu bi se brzo pretvorila u oružje borbe protiv socijalizma.

Kardelj je vrlo često upozoravao da mi na ovoj etapi našeg društvenog razvitka ne možemo isključiti tržišnu razmjenu, ali i na to da se ne može sve prepustiti stihijnosti tržišnog djelovanja, već se u stihijno djelovanje tržišnih zakona mora stalno uplitati društveno znanje o vlastitim samoupravnim planovima, kojima je raspodjela prema radu jedino mjerilo. Jedino se tako može ostvarivati vodeća uloga radničke klase u društvu, jer se samo tako isključuju razni monopoli, posrednici i svi oni koji demokraciju vide i shvaćaju samo kao mogućnost vlastite privilegije. Demokracija nije, dakle, apstrakcija, nešto izvan i iznad društva i njegovih suprotnosti, odnosâ snaga, nešto natklasno, nešto u vidu konstrukcije apsolutne slobode (= anarhije), nego ona, napose na ovoj etapi našeg društvenog razvitka, predstavlja tešku i upornu borbu za ovladavanje viškom rada od strane rad-

Digitized by Google

ničke klase, od strane neposrednih proizvođača, jer je upravo njena suština u vodećim interesima radničke klase u društvu i u njenoj vodećoj ulozi u procesu upravljanja društvenim poslovima. Prema tome, demokracija u našem društvu ima svoj kriterij u stupnju ostvarenosti i u stalnom ostvarivanju vodeće uloge radničke klase u društvenoj cjelini.

Jedan od uvjeta navedene suštine samoupravne demokracije nalazimo u raspodjeli prema radu, a može se reći da je to i temeljni uvjet postojanja i funkcioniranja samoupravne demokracije u nas. Ali, kao što smo rekli, to ne zavisi samo od subjektivnih htijenja ljudi, nego je, prije svega, determinirano stupnjem razvijenosti proizvodnih snaga i odgovarajućim društveno-ekonomskim odnosima. Jedna od objektivnih zakonitosti, koja stalno narušava raspodjelu prema radu, jest zakonitost robne proizvodnje i razmjene i raspodjele društvenog proizvoda putem tržišta i tržišnih mehanizama. O tome Kardelj govori ovim riječima: »Tržište vrši prvu, globalnu raspodelu dohotka ukupnog društvenog rada između pojedinih organizacija udruženog rada, a preko njih i između radnih ljudi. Međutim, kao što je već rečeno, tržište ne deli dohodak u skladu sa načelom raspodele prema radu, jer na tržišnu raspodelu deluje niz drugih faktora, počev od razlika u tehničkoj opremljenosti rada, pa do različitog delovanja i »učinaka« mera državne intervencije na tržištu. U najboljem slučaju, ono ga deli prema prosečnom društveno potrebnom radu, a ne prema individualnoj količini uloženog rada. To znači da se dohodak pojedinih radnih kolektiva ne formira srazmerno njihovom tekućem i minulom radu, već jedan kolektiv nezavisno od svog rada stiče veći udeo u ukupnom dohotku društvenog rada, a drugi manji, a ponekad se dešava — kad je reč o zaostalim preduzećima ili o takvima koja slabo stoje na tržištu — da je njihov dohodak od rada ispod troškova uloženog rada.«[47] Ovdje je ključna misao ta da tržište ne dijeli dohodak u skladu s načelom raspodjele prema radu, a čim tako djeluje, jasno je da ono ne osigurava ni onu društvenu jednakost među ljudima koju socijalizam ugrađuje u programe svog razvitka. Tako tržište sužava, ometa procese demokratizacije društva.

Međutim, zadatak je samoupravne demokracije da se postupno sužava djelovanje tržišnih zakonitosti i da ih se pretače u samoupravno organizirani plan razvitka slobodno udruženih proizvođača. Slobodno udruživanje rada i sredstava treba da zauzme mjesto tržišta u razmjeni i raspodjeli društvenog proizvoda — dohotka. Naime, mjesto i ulogu tržišta u razmjeni i raspodjeli društvenog proizvoda (dohotka) treba da zauzme slobodno udruživanje rada i sredstava. Ali je to proces kojim vladaju objektivne zakonomjernosti, a nikako subjektivne proizvoljnosti. »Jer — kako reče Kardelj — ako bi tržište delilo dohodak prema »individualnom kvantumu rada«, a prestalo da ga deli prema društveno prosečnom

[47] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, cit. izd., str. 255.

Digitized by Google

radu, ono više ne bi bilo tržište... Prema tome, tržišna raspodela društvenog dohotka nije raspodela prema radu, već je raspodela prema zakonitostima materijalne proizvodnje u uslovima kada se proizvod rada realizuje razmenom na tržištu.«[48] Međutim, mi smo, kao što se zna, u našem društvu ustanovili raspodjelu prema radu, nismo se odrekli tržišta jer bi to značilo ostati na pozicijama državno-vlasničkih odnosa (etatizma), a ovdje vidimo da tržišna raspodjela društvenog proizvoda (dohotka) nije raspodjela prema radu. Prema tome, postavlja se pitanje: šta da se radi? I baš zahvaljujući tim objektivnim društvenim proturječnostima u našem društvenom razvoju, mnogi (oni koji ne razumiju egzistenciju objektivnih zakonitosti i oni koji tvore »opozicioni element« u našem društvu) misle da je sistem socijalističkog samoupravljanja »kriv« za sve teškoće u razvoju s kojima se naše društvo susreće. A zaista je riječ o razvojnim teškoćama, jer je posrijedi uspostavljanje novog društveno-ekonomskog odnosa u proizvodnji i u cjelini društva. Tržište, međutim, ne vrši raspodjelu prema radu, a upravo je to ono ključno mjesto u sistemu društveno-ekonomskih odnosa koje omogućuje stvaranje i obnavljanje državno-vlasničkih i tehno-birokratskih monopola u društvu. Ako se sjetimo teze da je demokracija negacija monopolâ, onda treba da bude još jasnije zašto je Kardelj označio demokraciju kao odnos moći društvenih snaga, jer to, u stvari, znači stalnu borbu subjektivnih snaga sa svim onim snagama u društvu koje »rade« na stvaranju monopolâ u društvu i koje se tako negatorski odnose prema socijalističkom samoupravljanju, kao načinu razrješavanja navedenih društvenih proturječnosti.

U nas je sada na djelu — što je, s obzirom na otvorene procese udruživanja rada i sredstava, svojevrsni paradoks — mentalitet (praksa) grupno-vlasničkog ponašanja i odnosa, jer kako inače objasniti procese »zatvaranja«, umjesto da su daleko jače na djelu procesi udruživanja rada i sredstava. Još se uvijek misli da je *položaj* svake radne organizacije određen, prije svega, »individualnim kvantumom rada« koji one daju, pa se, prema tome, još ne shvaća, ili se nedovoljno shvaća, činjenica da je taj položaj određen (pretpostavljen) rezultatima ukupnog društvenog rada. Dohodak je *društvena* kategorija, bez obzira na to što pojedinci ili pojedini radni kolektivi sudjeluju u njegovu stvaranju. On je u isto vrijeme i društveno i individualno vlasništvo. Već sama činjenica da tržište ne vrši raspodjelu prema radu potvrđuje tezu »da je dohodak svake radne organizacije samo deo dohotka ukupnog društvenog rada u društvenoj svojini, s tim što tržište u većoj meri dodeljuje taj dohodak na upravljanje radnim kolektivima sa višom produktivnošću rada, sa razvijenom tehnikom i tehnologijom«[49]. Ako demokraciju, primjerice, dovedemo u vezu s pojmom društvene jednakosti u upravljanju društvenim radom, onda iz ovoga što smo rekli očito slijedi da je demokracija živi

[48] E. Kardelj, op. cit., str. 346. i 347.

[49] E. Kardelj, op. cit., str. 347.

Digitized by Google

društveni proces u živom društvenom organizmu i da se ona zaista ne može svesti na neki spisak formalnih prava građana. Da bi se ostvarivala suština samoupravne demokracije, subjektivni faktor našeg društva mora se svojim samoupravno utemeljenim društvenim planom uplitati, da tako kažemo, u djelovanje tržišnih zakonitosti i tako stalno raditi na »korigiranju« njihove stihijnosti. Jedino se tako može ispravljati njihovo »nepravedno djelovanje« i ostvarivati politička i ekonomska stabilnost političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. To je put u stvarnu, a ne samo u formalnu društvenu jednakost ljudi u našoj društvenoj zajednici.

Kardelj je, kao što je iz našeg izlaganja očito, suštinu demokracije tražio i nalazio u proizvodnim i društveno-ekonomskim odnosima ljudi, a ne u nekim apstraktnim koncepcijama slobode, u robinzonadama — kako bi to rekao Marx. On je, nadalje, posve precizno odredio osnovni kriterij demokracije u našem socijalističkom samoupravnom društvu: za njega je suština demokracije u ostvarivanju vodećih interesa radničke klase u društvu, u stvaranju i ostvarivanju zajednice samoupravnih interesa radničke klase i radnih ljudi uopće, u tome da radnička klasa, a ne netko u ime nje, upravlja uvjetima, tokovima i rezultatima vlastitog rada i društvenom reprodukcijom u cjelini. Tako shvaćena suština demokracije komplementarna je s borbom radničke klase i njene avangarde za ukidanje svih oblika i vrsta monopola u društvu. Monopol je negator demokracije, ali je isto tako demokracija još oštriji negator monopola. Stoga je demokracija nešto što se ne može poistovjetiti sa spiskom formalnih prava građana; ona je živi izraz društvene i političke strukture i stvarnog *odnosa moći* društvenih snaga. Jačina samoupravne demokracije određuje »konfiguraciju« naše društvene i političke strukture i postupno otvara prostore progresu. Upravo će zato sistem subjektivnih snaga, s vodećom ulogom Saveza komunista u društvu, imati ogromnu i značajnu ulogu u reguliranju i ostvarivanju suštine samoupravne demokracije u nas. Naš subjektivni faktor mora biti dosljedan, čvrst i odlučan u samoupravnoj demokraciji kao borbi za vodeću ulogu radničke klase u društvu i za procese univerzalnog oslobađanja rada i čovjeka. »Nema društva koje bi moglo biti stabilno ako ne bi postojali snažni subjektivni faktori, sposobni da usmeravaju aktivnost tog društva.«[50] Druga je stvar kako se, s kojim ciljem i na kojim osnovama to usmjeravanje vrši. Tako nastaju bitne razlike u demokracijama i u pogledima na demokracije.

Prostor nam ne dozvoljava da idemo u daljnje i detaljnije analize misli, stavova i pogleda ovog izvanrednog marksističkog teoretičara o pitanjima i problemima demokracije. Stoga ćemo iznijeti još samo nekoliko njegovih aktualnih misli. Naime, riječ je o tome da je Kardelj uočio da su procesi decentralizacije i de-

[50] E. Kardelj, *Izbor iz dela*, tom VII, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1979, str. 381.

Digitized by Google

mokratizacije, koji su postupno otvarani u našem društvu, otvarali i otvorili i širok put razvoju samoupravljanja i reformi našeg društva, te političkog sistema, uključujući i odnose među republikama u federaciji. Otvoren je tako put reformi naše države i reformi naše federacije. Međutim, primjećuje Kardelj, to je otvorilo put »i drugim ideološkim i političkim tendencijama u našem društvu. U punoj meri se izrazio odnos društvenih snaga u novim uslovima«[51]. Prema tome, razvoj demokracije i ostvarivanje decentralizacije nisu pojave i procesi koji mogu biti samo u funkciji progresa; te pojave i ti procesi omogućuju i čak olakšavaju izražavanje i opoziciono-konzervativnih tendencija. Stoga Kardelj nije slučajno, pa čak i često upozoravao na to da mi jesmo za demokraciju *u* socijalizmu, ali nikako nismo za demokraciju koja bi se kao oružje mogla okrenuti protiv socijalizma. Demokracija ne smije biti u funkciji regresa, nazadnjaštva, anarhije ili stvaranja monopolâ — ona mora biti u funkciji progresa. Ako bi se ona koristila kao oružje koje bi se okretalo protiv socijalizma, bio bi to onda za nju potpuni kraj. Stoga se, kako ističe Kardelj, pojam demokracije ne smije miješati s »oportunizmom prema ideološkoj i političkoj aktivnosti protivnika socijalizma i socijalističkog samoupravljanja«[52]. Pogrešno je i opasno demokraciju svoditi na ideološki oportunizam, jer bi to značilo isto što i smrt za demokraciju. Od tih tendencija nisu imuni ni pojedini dijelovi subjektivnih snaga u našem društvu.

[51] E. Kardelj, op. cit., str. 330.
[52] E. Kardelj, op. cit., str. 333.

Digitized by Google

Božidar Kićović

Glavni pravci akcije nesvrstanih

Četiri decenije, koliko je proteklo od završetka drugog svetskog rata, sigurno su i najdinamičnije razdoblje razvitka savremenog sveta. Promene koje su u tom periodu nastale i samim tim zakonito stvorile i stvaraju uslove i prostore za promene koje su u toku i koje će neminovno uslediti i po karakteru i po obimu su takve da ih je često gotovo nemoguće pratiti i razvrstavati. Sve su se one splele i utkale u jedinstvenu mrežu sačinjenu od novih i starih društveno-političkih, ekonomskih, socijalnih i drugih odnosa, od mnogobrojnih protivrečnosti i sukobljavanja na opštem, globalnom i na pojedinačnim, nacionalnim planovima. Rečju, sve to čini mozaik čiji delovi, odnosno delići u zavisnosti od toga iz kojeg ugla i pod kakvim svetlom se posmatraju, na koji se način doživljavaju, mogu ostavljati i različite utiske, pa, prema tome, i da navode na davanje različitih ocena, bilo da je reč o celini ili o pojedinostima. Neosporno, to često otežava da se razluči bitno od manje bitnog, značajnije od, možda, u datom trenutku, manje značajnog, ukratko, strateško od taktičkog, premda to, u krajnjoj liniji, predstavlja celinu aktivnosti.

Međutim, uz doslednu primenu istinskog marksističkog metoda, čija je vrednost trajna i nezamenljiva u analizi, otkrivanju i poimanju stvarnosti, a kroz to i preko toga i uz sagledavanje bliže i dalje budućnosti, mnogo štošta postaje jasnije, pa, prema to-

Digitized by Google

me, omogućava da se daju i novi, što precizniji, što tačniji odgovori za dati stepen razvoja, za današnjicu i za sutrašnjicu.

Nema sumnje da pri tom treba polaziti pre svega od neoborivih činjenica, od činjenica koje su postale i postaju materijalna snaga nezadrživog kretanja i razvitka ka novom i progresivnom, uprkos nastojanjima i pokušajima zaustavljanja, kočenja i okretanja u suprotnom pravcu. Tako je, na primer, posle drugog svetskog rata — koji je, inače, i sam po sebi do temelja uzdrmao svet — čovečanstvo doživelo najmanje tri svojevrsne revolucije koje imaju opšti, svetski karakter i značaj, koje ostavljaju duboke tragove i osnova su na kojoj se temelje i na kojoj će se, ko zna koliko još dugo, temeljiti sadašnji i predstojeći tokovi kretanja ljudskog roda.

Prva od tih revolucija je antikolonijalna, pre svega, politička revolucija, ali se njen kontinuitet kroz nesvrstanost i, samim tim, u borbi za novi međunarodni ekonomski poredak, izražava i na svim drugim područjima. O čemu je reč?

Nastanak politike i pokreta nesvrstanosti — što je, van svake sumnje, jedan od najznačajnijih fenomena na međunarodnoj sceni posle drugog svetskog rata — tumačen je i tumači se na različite načine. Neka od tih tumačenja i shvatanja, naravno, ona sasvim pojednostavnjena i jednostrana, već su istorijski opovrgnuta. Njih je demantovao, odbacio sam razvoj nesvrstanosti i kao spoljnopolitičkog opredeljenja, i kao pokreta i kao praktične akcije. Reč je, na primer, o tako čestom tumačenju na Zapadu da je nesvrstanost nastala isključivo kao nusproizvod blokovske polarizacije sveta i hladnog rata čiji je epicentar bio u Evropi, ili o tumačenju na Istoku da nesvrstanost za svoju pojavu treba da zahvali »svetskom socijalističkom sistemu«.

Odbacujući takva jednostrana tumačenja, sam istorijski razvoj nesvrstanosti, reklo bi se, kao očigledna školska nastava, izneo je na svetlost dana da postoje mnogobrojni činioci koji su uslovili rađanje, rast i sazrevanje nesvrstanosti kao, u suštini, revolucionarnog i samostalnog međunarodnog faktora, bez kojeg je nezamisliva uspešna borba za demokratski preobražaj celokupnih odnosa u svetu, a bez čega ne može biti trajne slobode, mira i napretka.

Naravno, u mnoštvu tih činilaca, koji se najčešće posredno ili neposredno međusobno prožimaju, više ili manje dopunjuju, postoje oni faktori koji čine osnovu, izvorište, istorijsku zakonitost nesvrstanosti. U pravljenju njihovog redosleda, što ne mora biti toliko bitno, najmanji rizik od greške biće ako se na prvo mesto stavi antikolonijalna revolucija, koja je, počev od 1945. godine, iako sa nekim veoma uočljivim ostacima kolonijalizma (na primer Namibija), praktično sprovedena.

Iz toga je, međutim, istovremeno iznikla i jedna nova protivrečnost. Naime, savremeni svet je u sasvim drukčijem obliku doživeo novu, veoma oštru ekonomsku podelu na nerazvijene i razvijene, na siromašne i bogate, što se, ako se želi postići uspo-

Digitized by Google

stavljanje trajnog mira i osiguranje opšteg napretka, takođe mora stalno prevazilaziti i konačno prevazići. To bi bio drugi, odlučujući faktor ugrađen u istorijske temelje nesvrstanosti.

U takvom kontekstu i treći faktor nesvrstanosti dobija svoj potpuni smisao i značaj i, razumljivo, u određenim sadašnjim okolnostima koje karakterišu međunarodnu situaciju izbija u prvi plan. Reč je o blokovskoj podeli i blokovskom sučeljavanju supersila, s nastojanjima i težnjama praćenim grubom upotrebom vojne sile i svim drugim oblicima pritisaka da se svet deli, raspodeljuje i da mu se nameću politički, ekonomski i drugi vidovi hegemonije i dominacije, gospodarenja i eksploatisanja. Neosporno, to je bila i ostaje velika, preteća opasnost po novooslobođene zemlje. I ne samo po njih. To je opasnost kojoj se valjalo odlučno suprotstaviti i stalno suprotstavljati radi uspostavljanja demokratskih međunarodnih odnosa zasnovanih na ravnopravnosti, suverenitetu, integritetu i nemešanju u unutrašnje stvari drugih.

Istini za volju, bila bi ne samo istorijska nepravda, nego i neoprostiva greška ako se među faktore koji su odlučujuće uticali na nastanak i izrastanje nesvrstanosti ne bi uvrstio i subjektivni činilac. Jer, uprkos tome što je seme nesvrstanosti palo na tlo istorijskih zakonitosti, njega je trebalo negovati, valjalo je u te zakonitosti vizionarski proniknuti, usredsređivati se na njih, otkrivati perspektive, biti neumorni borac, pregalac i neimar. Nema sumnje, istorijski uslovi su na svoj način odredili i subjekte, začetnike i nosioce nesvrstanosti, bilo da je reč o ličnostima ili o državama, a oni su na nju ostavljali i ostavili neizbrisiv pečat. U govoru na Desetom kongresu SKJ Edvard Kardelj je rekao: »Plejada progresivnih i dalekovidih ličnosti, koje su se posle drugog svetskog rata našle na čelu pokreta nesvrstanih zemalja, bila je subjektivni faktor koji je tom procesu i pokretu dao njegovu ideologiju i formulisao ciljeve njegove praktične politike i međunarodne akcije. No dalekovidost tih ličnosti, među kojima vidno mesto zauzima drug Tito, upravo je u tome što su time znale izraziti ne samo trenutne interese svog naroda, svoje zemlje, već istovremeno čovečanstva uopšte.«

A to čovečanstvo je u periodu posle drugog svetskog rata ušlo i u drugu revoluciju i sa njom sve intenzivnije živi. Reč je o naučno-tehničkoj ili tehnološkoj revoluciji, kojoj je teško sagledati, a kamoli odrediti granice i mogućnosti, što se podjednako odnosi i na sve oblike njenih uticaja i posledica na dalji razvoj u svetu. Jer, to može biti koliko korisno i blagotvorno za čovečanstvo, toliko i užasavajuće, katastrofalno. Sve zavisi od toga na koji će način i u koje svrhe biti upotrebljavana, katkad običnoj fantaziji ljudskog uma nedokučiva, u isti mah i stvaralačka i razarajuća čovekova dostignuća, koja su se već vinula u nepregledne prostore kosmosa i najavljuju »rat zvezda«.

Treća revolucija posle drugog svetskog rata, tačnije, nastavak one nastale dvadesetih godina ovog veka, ogleda se u sve snažnijem prodoru socijalizma kao svetskog procesa koji se približava

Digitized by Google

i svetskom sistemu. Uporedo s tim dešava se, u toku je nezadrživa evolucija, koja se graniči sa svojevrsnom revolucijom, u načinu mišljenja i ponašanja u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu, u uspostavljanju i tretiranju odnosâ unutar toga pokreta i njegovih odnosa prema drugim progresivnim i demokratskim snagama.

Posmatrano u svetlosti ovih i njima istorodnih ili sličnih činjenica i pojava koje karakterišu ovaj naš današnji, savremeni svet, logično se nameću nekolika veoma značajna pitanja:

prvo, da li i koliko mogu da izdrže istorijsku probu i ispit neke ranije, stare sheme deljenja sveta, kao i terminologija koja je iz toga proistekla i bila njihov sastavni deo;

drugo, šta je to danas progresivno, a šta konzervativno, i da li se i koliko — da ga uslovno nazovemo »unutrašnji konzervativizam« — uvek tako ispoljava i na međunarodnom planu. Isto pitanje važi i za — opet uslovno rečeno — »unutrašnji demokratizam«, za »demokratije« koje se svetu preporučuju kao obrazac življenja. Da li se one stvarno »demokratski« ponašaju i u svetskim odnosima;

treće, šta je najbitnije za snage progresa, tačnije, koji su frontovi borbe, koji pravac ili pravci akcije, ofanzive najpreči, gde se, na kojim se prostorima vodi odlučujuća bitka za novi svet nad kojim neće visiti Damoklov mač razaranja i samouništenja, čega niko, bez obzira na snagu i veličinu, ne bi bio pošteđen.

Odgovori ni na jedno od ovih pitanja, naravno, nisu niti mogu biti jednostavni jer su sva ona, šire posmatrano, u uzajamnoj vezi. Međutim, čini nam se da se bar nazire da oni postepeno sazrevaju. Tako je, na primer, sve očiglednija sveopšta politička međuzavisnost sveta, uprkos tome što se produbljuje ekonomski jaz između visokorazvijenih zemalja i zemalja u razvoju, među kojima je znatan broj (prema proračunima UN njih 25) potpuno nerazvijenih. To je u isto vreme i jedna od osnovnih protivrečnosti koja, ako se ne bude prevladavala, preti da izazove još veće i teže poremećaje i svakovrsne sukobe, sudare i krize, čije bi posledice, po svojoj unutrašnjoj logici razvitka, bile pogibeljne. Zbog toga, ako se govori o deljenju sveta, to je pre svega, i u apsolutnom i u relativnom smislu, u pitanju njegova podela na bogate i siromašne, odnosno — ako se upotrebi već odomaćeni termin — podela na Sever i Jug. U poslednje vreme se na tu podelu, pored ostalog, znatnim delom oslanja i blokovska podela, posmatrana osobito iz ugla kapitalističkih zemalja.

Ali ni ta podela nije postavljena kao crno-bela. I unutar nje se naziru i ocrtavaju određene pukotine. Najveći među najrazvijenijima (na primer, SAD), tačnije, oni čiji kapital kroz multinacionalne kompanije i na druge načine svojevrsno dominira, pokazuju najmanje spremnosti da pomognu proces pozitivnih promena međunarodnih privrednih struktura. Naprotiv, otuda potiču i najveći otpori izraženi u težnji da se sačuva staro, što znači ekonomska dominacija koja je preduslov i za održavanje političke i drugih

Digitized by Google

oblika prevlasti. Visokorazvijeni, ali i manji partneri to osećaju i traže puteve da povezivanjem sa zemljama u razvoju izbore za sebe prostore na kojima će moći da se samostalnije ponašaju. Svakako, reč je o pozitivnim nastojanjima i stoga im treba pružiti potporu.

Nesvrstane zemlje i uopšte pokret nesvrstanosti u tome treba da odigraju presudnu ulogu. Jedini, odnosno odlučujući preduslov za to je njihovo akciono jedinstvo, koje će biti sve izraženije i čvršće ukoliko se budu jasnije prepoznavale zamke koje oko njih, često veoma vešto i pod različitim političkim i ideološkim zavesama, pletu još uvek veoma jake snage čiji je cilj da se sačuva staro, to jest svakovrsne dominacije i hegemonije, i, ako je moguće, da se one prošire, pa i da se steknu nove.

Posmatrano u toj svetlosti, neke stare sheme o deljenju sveta kao da gube istorijsku podlogu i bar su na pragu faze postepenog prevazilaženja. Istina, blokovska polarizacija je i dalje i te kako izražena, mada ni ona ne ostaje (nije ni mogla ostati) onakva kakva je bila, recimo, pedesetih i šezdesetih godina. Blokove iz tog razdoblja kao da zamenjuje kompleks neposrednih odnosa među vodećim najvećim ili, kako se obično kaže, supersilama (SAD — SSSR). Jer »monolitnost« blokova i dirigovanje iz jednog centra, nekadašnja svojevrsna slepa poslušnost i potčinjenost velikih celina ne samo što nisu ojačane, nego su, negde više a negde manje, uzdrmane, a nastankom nesvrstanosti i njenim stalnim razvojem i prostorno, i politički i idejno zaustavljene i blokirane.

Međutim, takvim razvitkom zaoštrava se i postaje složenija i borba između starog i novog, između centara za nametanje dominacije i hegemonije i snaga koje se bore za opšti napredak demokratizacijom ukupnih međunarodnih društveno-političkih, ekonomskih i svih drugih odnosa.

Uporedo sa jačanjem progresivnih snaga i njihovim odlučnijim nastupanjem, po prirodi stvari, jačaju i otpori njihovih protivnika i njihova nastojanja da podele, razbiju snage progresa. Jedan od očiglednih primera koji to ilustruju jesu pokušaji da se nesvrstanost podeli na »radikalno, napredno« krilo i na njen »pomirljivi, konzervativni« deo, što je praćeno i otvorenim nastojanjima (na žalost, katkad uspešnim) da se neki sporovi i sukobi, pa i oni ratni, među nesvrstanim zemljama koriste i za slabljenje pokreta u celini, za zaustavljanje njegovog bržeg napredovanja.

Odbacujući sheme, dogme i sektaštvo, nesvrstanost je otvorena prema svima. »Mi — istakao je Tito na Petoj konferenciji šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Kolombu — nesvrstanost ne poistovjećujemo sa ideološkim opredjeljenjima i ne treba dozvoliti da se neka zemlja kvalifikuje manje ili više nesvrstanom zbog ovakvog ili onakvog političkog sistema u njoj. Svaka zemlja je suverena u traženju rješenja za vlastite probleme.« Zbog toga se ni »unutrašnji konzervativizam«, kao ni »unutrašnji demokratizam« na spoljnopolitičkom planu ne mo-

Digitized by Google

raju ispoljavati negativno, odnosno pozitivno. Sve zavisi od toga za šta se ko i kojim intenzitetom bori; da li se bori protiv glavnih opasnosti koje ugrožavaju mir, a samim tim i opšti napredak; da li je i u kolikoj meri u zajedničkom frontu narodâ, država, pokretâ, partija i društvenih klasa koje se bore za ravnopravnost i nezavisnost, za novi svetski ekonomski i politički poredak — što je suština aktivne miroljubive koegzistencije na kojoj se temelji i iz koje izrasta i nesvrstanost. Uspesi u toj borbi, sa svoje strane, zakonito stvaraju i neophodne prethodne uslove i otvaraju prostore za procese pozitivnih, demokratskih promena i unutrašnjih društvenih odnosa.

Ovde se, izgleda, dolazi i do odgovora na pitanje šta je najbitnije, najpreče za nesvrstanost, za snage mira i progresa, koji su to glavni pravci osnovnih stremljenja i akcije. Ako postoje osnovne, glavne opasnosti po mir, nezavisnost zemalja i slobodu, i ako su one, a sigurno da jesu, izražene u postojanju velikih svetskih centara dominacije, koji svojim konceptima uređivanja sveta i njegovog »usrećivanja«, u stvari, žele da ovekoveče odnose neravnopravnosti i eksploatacije — onda je sigurno da je glavni pravac akcije i borbe, to jest njenog još odlučnijeg nastavljanja, da se ti centri neutrališu, potiskuju, ograničavaju, bez obzira na firmu koju nose i kome pripadaju.

Celokupni posleratni razvoj pokazao je da je to dugoročan i veoma težak zadatak, pošto je reč o presudnoj i po svim obeležjima istorijskoj prekretnici, koja, bez sumnje, sadrži u sebi i elemente evolucije, elemente cik-cak kretanja. Zbog toga se za izvršenje tako grandioznog istorijskog zadatka mora biti uvek spremno, moraju se stvarati i stvoriti neophodni preduslovi za postizanje željenih rezultata. Utoliko pre i utoliko više što je u poslednje vreme međunarodna situacija veoma teška. Upravo zbog nepoštovanja u praksi načelâ i duha Povelje Ujedinjenih nacija i izvornih principa nesvrstanosti svet se našao na ivici nuklearnog ponora, o čemu svedoči užasavajuća trka u naoružavanju za koju se svakodnevno unepovrat baca više od dve milijarde dolara, dok veliki deo svetskog stanovništva bitiše na ivici života. Stoga se za nesvrstane zemlje, za nesvrstanost kao nezavisni, samostalni i konstitutivni činilac svetske politike — ako ne žele da izgube svoj put, time i čovečanstvo svoju budućnost — postavlja kao imperativ da najpre srede međusobne odnose. One to moraju učiniti radi sigurnijeg oslanjanja na sopstvene snage, koje nisu male, radi efikasnijeg delovanja i uticaja na ukupne odnose u svetu, radi doprinosa obnavljanju procesa popuštanja, koji mora biti sveobuhvatan, kao i radi uspešnog suprotstavljanja pritiscima centara svetske moći.

Sledeći, osmi samit nesvrstanih zemalja ne bi se nikako smeo dočekati sa takvim teškim bremenom kao što je, na primer, iransko-irački rat, vijetnamska vojna intervencija u Kampučiji, sa prstom na obaraču na rogu Afrike, sa međuarapskim svađama i slično. Sve to sputava i uzaludno rasipa stvarnu snagu ne-

Digitized by Google

svrstanosti i njenih pojedinih pripadnika. Jer, kako je govorio Tito, u odlukama i programima nesvrstanih »data je vizija sutrašnjeg svijeta, čije se ostvarenje ne može spriječiti. Ali, ta vizija se neće ni ostvariti sama po sebi — za nju se treba boriti«.

Uspeh u toj borbi garantuju razumno odabrani metodi, putevi i sredstva i razlučivanje u datim okolnostima bitnog od nebitnog na svakoj njenoj deonici. Osvajanjem terena na glavnim pravcima u isto vreme se raščišćava teren i za druge strukturne promene i celokupnu izgradnju novog, demokratskog međunarodnog političkog i ekonomskog poretka. A to je objektivno i značajan doprinos jačanju socijalizma kao svetskog procesa.

Digitized by Google

Miladin Korać

Branko Horvat: »Politička ekonomija socijalizma«

— Kritička analiza trećeg dela knjige —

1. Šta je, prema predgovorima, cilj ove knjige?

Branko Horvat u tim predgovorima, a posebno inostranom, ukazuje na cilj svoje knjige *Politička ekonomija socijalizma* (»Globus«, Zagreb, 1984)* i ističe neke metodološke probleme istraživanja socijalizma. Ta njegova razmatranja metodoloških problema gotovo su identična onima koja je prvi put izložio pre devet godina (1975). Ona će, zajedno s razmatranjima metodoloških problema istraživanja socijalizma drugih jugoslovenskih autora, biti predmet kritičke analize u drugom poglavlju moje knjige *Kritika političke ekonomije socijalizma*, pa o njegovom viđenju tih problema koji su izloženi u ovom inostranom predgovoru neću ovde govoriti. Stoga ću pažnju usredsrediti samo na ono što je on u ovim predgovorima rekao o cilju ove svoje knjige.

Nastavljajući tamo gde sam ga prekinuo pri citiranju u napomeni 3, Branko Horvat kaže:

---

* Ovaj tekst je deo obimnije studije prof. dr Miladina Koraća pod naslovom: »Analiza knjige Branka Horvata: *Politička ekonomija socijalizma*«, koju priprema za objavljivanje.

Digitized by Google

»S druge strane, problem s kojim sam se uhvatio u koštac zahtijevao je vrlo jasan neortodoksan pristup. Kako socijalističko društvo — uprkos brojnim obećavajućim počecima — još ne postoji, klasičan pristup bio je neprimjeren. I *ekonomske i političke institucije trebalo je najprije skicirati,* a tek potom proučavati njihovo međudjelovanje. Prema tome, *politička ekonomija* zahtijevala je *spajanje ekonomske i političke teorije u jednu jedinstvenu socijalnu teoriju.* To je impliciralo brojne metodološke probleme.«(. . .)

»*Ova je knjiga ispitivanje tog neistraženog područja.* Njena je namjera *odgovoriti zahtjevu Roberta Heilbronera* za pretvaranjem »ekonomije u instrument društvene znanosti čija svrha i opravdanje nije toliko rasvjetljavanje načina na koji se društvo stvarno ponaša, koliko formuliranje načina na koji bi se ono trebalo ponašati... utvrđivanje nužnih obrazaca ponašanja koji će društvu omogućiti postizanje postuliranog cilja« (str. 10—11, *kurziv* — M. K.).

»Stoga *moram upozoriti* čitaoca *na činjenicu da je ovo pokušaj konstruiranja sistema.* Postojeći poredak ne samo da se ne uzima zdravo za gotovo; on se preispituje u svakoj točki. Da bih to pokazao, *pozivam čitaoca da mi se pridruži* u istraživanju mogućnosti transformacije i mijenjanja postojećih društvenih sistema« (str. 13; *kurziv* — M. K.).

Uz sve ovo, Branko Horvat je u domaćem predgovoru dodao: »... ova knjiga predstavlja *pokušaj zasnivanja opće* marksističke *teorije socijalističkog društva*« (str. 6; *kurziv* — M. K.).

Iako su ovde sadržani i osnovni pogledi Branka Horvata na metodološke probleme istraživanja socijalizma, neću ih sada detaljnije komentarisati, nego ću u vezi s tim konstatovati samo jednu činjenicu. Čak i ako bi se prihvatio zahtev Roberta Hajlbrunera da se u socijalizmu politička ekonomija od pozitivne (ne pozitivističke) nauke pretvori u normativnu (ne normativističku) nauku, ova knjiga Branka Horvata ne odgovara ni tom zahtevu jer je samo 13 odsto njenog ukupnog obima posvećeno politekonomskim problemima socijalizma, pa se zato ne može zvati »Politička ekonomija socijalizma«.

Zato mi se čini da je Branko Horvat najpribližnije izrazio svoje namere ovim što je napisao u domaćem predgovoru, to jest da ta knjiga predstavlja pokušaj zasnivanja *njegove* opšte teorije socijalističkog društva. Naime, prema onome što sam napred utvrdio o njegovom (ne)znanju marksizma, izvesno je da to nikako ne može biti marksistička, nego jedino Horvatova opšta teorija socijalističkog društva. Kad se to ima u vidu i kad se ponovo pročita napred citirani tekst, lako se uočava način na koji je on zamislio zasnivanje te opšte teorije, to jest kao utvrđivanje *nacrta novog društvenog sistema, skiciranje* ekonomskih i političkih *institucija* socijalističkog društva, spajanjem ekonomske i političke teorije u jedinstvenu socijalnu teoriju, odnosno *konstruisanjem sistema* socijalizma.

Digitized by Google

Iz toga se uočava ambicija Branka Horvata da zasnuje kompleksnu opštu teoriju socijalističkog društva koja pretpostavlja ne samo ekonomska, posebno politekonomska, nego i politička, sociološka, filozofska znanja — koja on, ako se sudi po njegovim do sad objavljenim radovima, ne poseduje. Međutim, on se u inostranom predgovoru, u kojem je pozvao čitaoce da ga slede u njegovom pokušaju konstruisanja sistema socijalizma, pobrinuo da ih obavesti da on sva ta znanja i poseduje, jer je tamo u svom životopisu, pored već citiranog, rekao i sledeće:

»Kad sam završio srednju školu, nešto više od godinu dana nakon revolucije (1946) — nije mi bilo jasno na koji bih način mogao biti najkorisniji u izgrađivanju socijalizma. *Studirao* sam *tehniku* i onda se prebacio na *ekonomiju, filozofiju i sociologiju.* Na kraju sam zaključio da ekonomija, budući da se bavi »bazom« društva, pruža priliku za dostojno zanimanje. *Tako sam postao ekonomist*« (1952); (str. 9; godine u zagradama i *kurziv* — M. K.).

Tako je, eto, Branko Horvat u periodu od 18-te do 24-te godine svoga života, pored ekonomskih, stekao i neophodna sociološka, filozofska i tehnička znanja (posle ih, zbog bavljenja drugim poslovima, nije mogao sticati) bez kojih nije mogao pristupiti pisanju ovog svog »životnog djela«.

Pošto je u ranije citiranom tekstu izričito upozorio čitaoce na činjenicu da njegova knjiga predstavlja »pokušaj konstruisanja sistema« socijalizma i pozvao ih da mu se pridruže, odlučio sam da se odazovem njegovom pozivu.

2. Analiza trećeg dela knjige: »Izgradnja samoupravnog socijalizma«

Knjiga Branka Horvata *Politička ekonomija socijalizma* podeljena je na sledeća četiri dela: I. Kritika suvremenih društveno-ekonomskih sistema; II. U potrazi za alternativom; III. Izgradnja samoupravnog socijalizma; IV. Prijelazno razdoblje.

Počeću analizom trećeg dela knjige koji ima naslov: »Izgradnja samoupravnog socijalizma« (on obuhvata šest poglavlja: 8. Jednakost proizvođača; 9. Jednakost potrošača; 10. Jednakost građana: decentralizacija i dekoncentracija moći; 11. Jednakost građana: socijalistička demokratija; 12. Planiranje s tržištem; i 13. Makroekonomska organizacija), jer je upravo u tom delu Branko Horvat nastojao da ostvari svoju ideju, izraženu u predgovoru, o skiciranju ekonomskih i političkih institucija, odnosno konstruisanju sistema socijalizma.

Ne samo naslov ovog dela knjige, nego i niz eksplicitnih konstatacija u tom i u prethodnom delu knjige pokazuju da Branko Horvat, kad govori o socijalizmu, ima u vidu isključivo samoupravni socijalizam, odnosno socijalističko samoupravno društvo. Radi ilustracije, evo nekih od tih konstatacija.

Digitized by Google

»Temeljna institucija (?) socijalizma je samoupravljanje. Glavni zadatak ove studije bio je u stvari da ispita i potvrdi ovu tvrdnju« (str. 345).

»Samoupravljanje je najsnažnija raspoloživa pokretačka sila socijalističke promjene« (str. 346).

»Socijalizam je participativno, samoupravno društvo« (str. 193).

Iako se ne moramo složiti sa svakom njegovom formulacijom (da se, na primer, samoupravljanje naziva institucijom), mislim da ovi citati potvrđuju moj utisak da on veruje u samoupravni socijalizam.

Izgleda da je takav utisak o ovoj knjizi stekao i Aleksander Bajt, koji je u svojoj recenziji, čiji je deo objavljen i na omotu knjige, rekao sledeće:

»U vrijeme kad u privredi nismo najuspješniji i *kad mnogi u tome vide posljedice samoupravnog sistema*, ova će knjiga biti utoliko korisnija« (*kurziv* — M. K.).

Mislim da ovaj citat potvrđuje ono što sam već konstatovao, iako on govori i nešto drugo, to jest da sadašnje »neuspešnosti« jugoslovenske privrede, odnosno »ekonomska kriza«, nije »posledica samoupravnog sistema«.

Ali iz ovog uzgrednog komentara Bajtovog citata ne bi trebalo izvući zaključak da Branko Horvat razmatra samo probleme samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji. Naprotiv, on o jugoslovenskom socijalizmu relativno malo izričito i govori jer ima u vidu ceo svet. Stoga na kraju petog poglavlja, u kome daje sažet istorijski pregled nastajanja socijalističkih ideja, pokreta i revolucija u svetu, konstatuje:

»Nema nikakve sumnje da se svijet ubrzano (?) kreće u smjeru socijalističkog, samoupravnog društva« (str. 147).

Iako lično sumnjam u istinitost ove tvrdnje: da se svet *baš ubrzano* kreće u pravcu samoupravnog socijalizma, mislim da ova rečenica jasno izražava tu veru Branka Horvata u samoupravni socijalizam, pa sam je zato ovde i citirao.

Ukazao sam na sve ove njegove konstatacije zbog toga da bih skrenuo pažnju na činjenicu da je on u ovom trećem delu knjige nastojao da utvrdi institucionalne šeme socijalističkog samoupravnog društva, odnosno da konstruiše sistem samoupravnog socijalizma. Stoga pogledajmo kako je to učinio:

a) *Institucionalne šeme samoupravnog socijalizma*

(1) Organizaciona šema samoupravnog preduzeća

Već u prvom poglavlju (»8. Jednakost proizvođača«) ovog dela knjige Branko Horvat u dva odeljka pod naslovima: »Radničko upravljanje: načela organizacije« i »Radničko upravljanje: organizacijska shema«, raspravlja o organizaciji samoupravnog pre-

Digitized by Google

duzeća i daje šemu (skica 4) njegove organizacije, koju donosimo na narednoj strani.

Najveći deo teksta u tim odeljcima usredsređen je na objašnjenje te organizacione šeme samoupravnog preduzeća. Da bih ilustrovao kako su ta objašnjenja data, navešću dva dela teksta iz tih odeljaka.

»Osnovne radne skupine moraju biti dovoljno male i homogene da omoguće neposredni utjecaj, neformalne komunikacije i izravne kontakte među članovima. U takvoj primarnoj društvenoj skupini: (a) sudjelovanje u odlučivanju biće izravno; (b) sam proces i donošenje odluka bit će »transparenti« (pošteni); (c) zbog homogenosti grupe, neopravdano i stalno nametanje volje većine neće biti vjerojatno; (d) zbog (a)—(c) mogućnosti manipuliranja mišljenjem su ograničene.

Sada možemo izvesti *prvi princip* organizacije — *osnovna organizacijska jedinica nije poduzeće, nego radna grupa* s gore navedenim karakteristikama. *Nazvat ćemo je radnom jedinicom.* Radna jedinica nije samo skupina radnika, nego i točno utvrđen podsistem u proizvodnom sistemu koji nazivamo poduzećem. U tom svojstvu, kao najmanju funkcionalnu jedinicu smatramo *ekonomskom jedinicom.* Radnu jedinicu možemo dalje podijeliti u *radne timove,* što pretpostavlja različite radne i druge zadatke. *Radne jedinice se ujedinjuju u radni kolektiv; ekonomske jedinice u poduzeće.*

Kad god odluke radne jedinice znatno utječu na interese drugih radnih jedinica, *pravo odlučivanja* mora se prenijeti (delegirati) na slijedeću višu razinu. To je razlog osnivanja *radničkog savjeta* kao tijela koje donosi odluke na drugoj po redu razini« (str. 201; *kurziv* — M.K.).

»U načelu sve *odluke* treba donositi uvijek *na najnižoj mogućoj razini.* Samo kad odluke utječu na interese nekih drugih radnih jedinica, one će se donositi na razini koja je viša od radne jedinice. Većina odluka koje utječu na svakodnevni život radnika uglavnom se mogu donijeti na razini radne jedinice. To su odluke koje se odnose na radne zadatke, uvjete rada, društvene prioritete, raspodjelu viška, zapošljavanje i otpuštanje, rješavanje sukoba i sl. (...) ostale odluke u vezi s politikom poduzeća *mogu se prepustiti* (delegirati) središnjem zakonodavnom organu — *radničkom savjetu.* Osim toga, postoji vrsta *odluka od vitalnog značenja* koje ne donosi ni radnički savjet, ni pojedine radne jedinice, nego *cijeli radni kolektiv na zboru ili referendumu.* To su *odluke o fuzionisanju, radikalnoj reorganizaciji, velikim investicionim programima, donošenju statuta i pravilnika i sl.* U takvim slučajevima može se zahtijevati *većina glasova svake radne jedinice u sastavu poduzeća.*

Kad se *novi radnik* zapošljava u poduzeću, on potpisuje »društveni ugovor«, kojim *udružuje svoj rad* s radom ostalog dijela radnog kolektiva *u skladu s postojećim statutom i pravilnicima«* (str. 202—203; *kurziv* — M. K.).

Digitized by Google

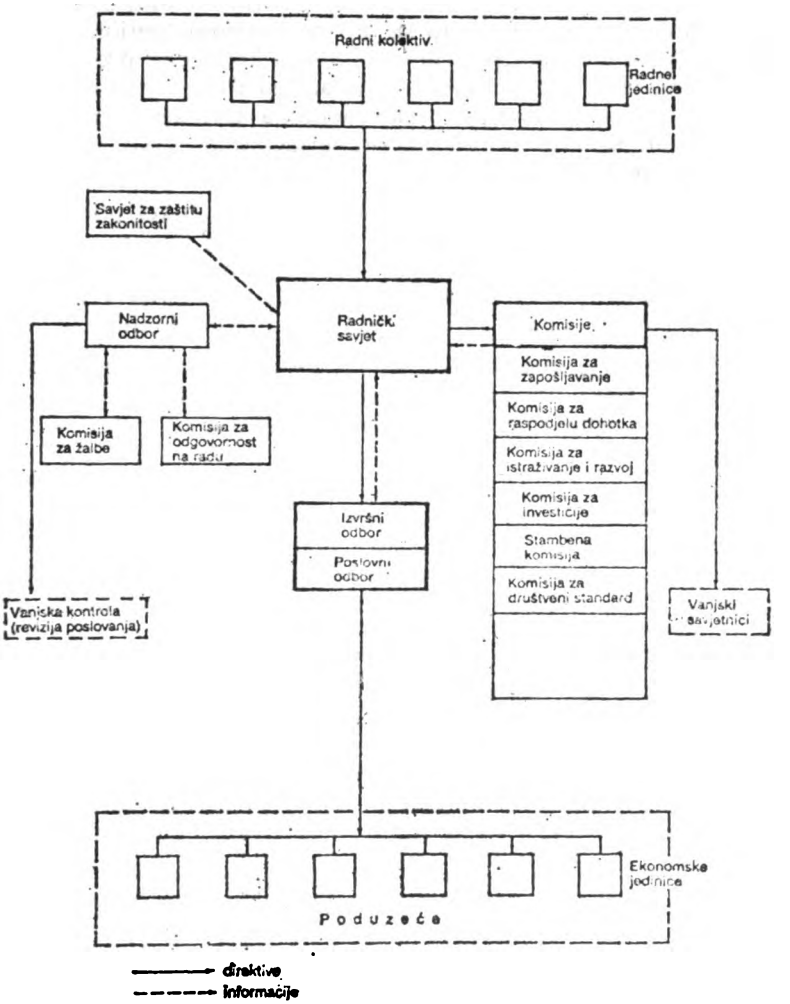

Skica 4: organizacija samoupravnog poduzeća

Digitized by Google

Kada se ovo što je napisao Branko Horvat uporedi s onim što je o tim istim organizacionim pitanjima napisano u dokumentima Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije (1971), ustavnim amandmanima (1971), Ustavu SFRJ (1974), dokumentima Desetog kongresa SKJ (1974) i u Zakonu o udruženom radu (1976), odmah je uočljivo da on tu ne čini ništa drugo nego na svoj način prepričava ono što je već napisano u tim javnim dokumentima, s jednom razlikom — što se on služi terminologijom koja je u jugoslovenskim zvaničnim dokumentima korišćena pre ustavnih amandmana (1971), naime, govori o radnim i ekonomskim jedinicama, umesto o osnovnim organizacijama udruženog rada, i o preduzećima, umesto o radnim organizacijama, kako se to čini u pomenutim dokumentima.

Branko Horvat na isti način objašnjava i funkcije radničkog saveta i njegovih organa (izvršnog i poslovnog odbora, komisija i saveta) koji su ucrtani u skici 4, to jest prepričava ono što je u tim dokumentima već napisano, a velikim delom i zakonski normirano. Zato i nema potrebe da i to ilustrujem citatima.

Međutim, u ta dva odeljka, kao ni u celom poglavlju (8. Jednakost proizvođača), Branko Horvat uopšte i ne pominje (čak ni u fusnoti) ta javna dokumenta koja prepričava, već, umesto toga, piše sledeće:

»Predložena organizacija *nije kopija* nikakvog konkretnog poduzeća, iako pokazuje *dosta sličnosti* sa stvarnom organizacijom jugoslavenskog samoupravnog poduzeća. Ta *organizacijska shema zasniva se prije svega na mom* neposrednom *iskustvu*, koje sam sticao kroz nekih petnaest godina *kao član radničkog savjeta*, zatim mnogih komisija i odbora, mog *iskustva kao generalnog direktora* i člana nadzornog organa. Shema se odnosi na poduzeće srednje veličine. U malom će poduzeću upravna struktura biti pojednostavljena, u većem poduzeću može postojati nekoliko slojeva uprave — radnički savjet na razini pogona, poduzeća i *»složene radne organizacije«*. Važno je *shvatiti* da se *ista organizacija* primjenjuje, mutatis mutandis, *na bilo koju* drugu *radnu organizaciju*« (str. 207; *kurziv* — M. K.).

Kao što se iz ovoga vidi, već na samom početku konstruisanja institucionalnih šema samoupravnog socijalizma srećemo se sa slučajem kada izraz s crticom *»horvatizam«* — *egocentrizam* počinje da prerasta u svoj razvijeni oblik (videćemo kakav), jer je eto on, Branko Horvat, pre svega na osnovu svog neposrednog (empirijskog) iskustva koje je sticao tokom petnaest godina kao član radničkog saveta i *generalni* direktor Instituta ekonomskih nauka u Beogradu, *sam došao* do ovog »otkrića«, do ove »organizacijske sheme samoupravnog poduzeća«. Sama činjenica što ta »organizacija pokazuje *dosta sličnosti* sa stvarnom organizacijom jugoslavenskog samoupravnog poduzeća« ne umanjuje vrednost njegovog »otkrića«, jer — kako reče — ta »predložena organizacija nije kopija nikakvog konkretnog poduzeća«, a »važno je shva-

Digitized by Google

titi« da se ona primenjuje (prilagođena) na svaku »radnu organizaciju«.

Pri tom je, eto, »slučajno« zaboravio i stvarni istorijski proces decentralizacije upravljanja jugoslovenskim preduzećima, koji se odvijao od kraja pedesetih do sredine sedamdesetih godina, koji je najpre započeo kao »pokret« za osnivanje radnih jedinica, a zatim, preko ekonomskih jedinica, vodio kao osnivanju osnovnih organizacija udruženog rada i njihovom udruživanju u radne organizacije, u svim privrednim i društvenim delatnostima Jugoslavije. Upravo je taj istorijski proces (na koji lično iskustvo Branka Horvata i njegovog instituta nije imalo nikakvog uticaja) omogućio i sadašnju »stvarnu organizaciju jugoslavenskog samoupravnog poduzeća«, odnosno svih radnih organizacija u Jugoslaviji, pa se na osnovu toga već gotovo u svim udžbenicima organizacije preduzeća, za srednje i više škole u Jugoslaviji, nalaze mnoge šeme veoma slične ovoj koju je nacrtao Branko Horvat, kako reče, *pre svega* na osnovu svog neposrednog iskustva koje je stekao kao član radničkog saveta i generalni direktor svog instituta.

Prerano je na osnovu svega ovoga izvlačiti bilo kakve zaključke, jer je ovo početak Horvatovog konstruisanja institucionalnih šema samoupravnog socijalizma, pa stoga i prva njegova lična iskustva i otkrića s kojima smo se susreli. Zato je uputno pogledati kako je u tome poslu napredovao, do kakvih je novih otkrića došao, pa tek potom doći i do nekih zaključaka.

(2) Institucionalne šeme globalne organizacije samoupravnog društva

U trećem poglavlju (»10. Jednakost građana: decentralizacija i dekoncentracija moći«) ovog dela knjige, u odeljku pod naslovom: »Teritorijalna decentralizacija: dekoncentracija vlasti«, Branko Horvat, između ostalog, piše sledeće:

»Ako izostavimo svjetsku razinu — budući da se o međunarodnim odnosima ne govori u ovoj studiji — možemo odrediti tri oblika državne organizacije (...). Ja ću ih nazvati općina, republika (ili regija) i federacija (ili društvena zajednica). Kao u *Švicarskoj*, građani imaju (bar simbolički) tri državljanstva: općine gde su rođeni, (etničke) republike i nacionalno državljanstvo.

Decentralizacija podrazumijeva da se, u načelu, odluke donose na najnižoj razini i podižu se na šlijedeću višu razinu samo ako znatno utječu na širu zajednicu. To znači da u definiranju aktivnosti i odgovornosti moramo početi od najviše razine jer sve što nije eksplicitno pripisano višoj razini, podrazumijeva se da pripada nižim razinama.

Svaka razina vlade ima zakonodavnu i izvršnu autonomiju. *Federalni ustav*, koji predstavlja *društveni ugovor*, određuje područje kompetencije federalne vlade. Sve što je ispušteno ide u nadležnost *republike*, koja donosi zakone ili nezavisno ili unutar

Digitized by Google

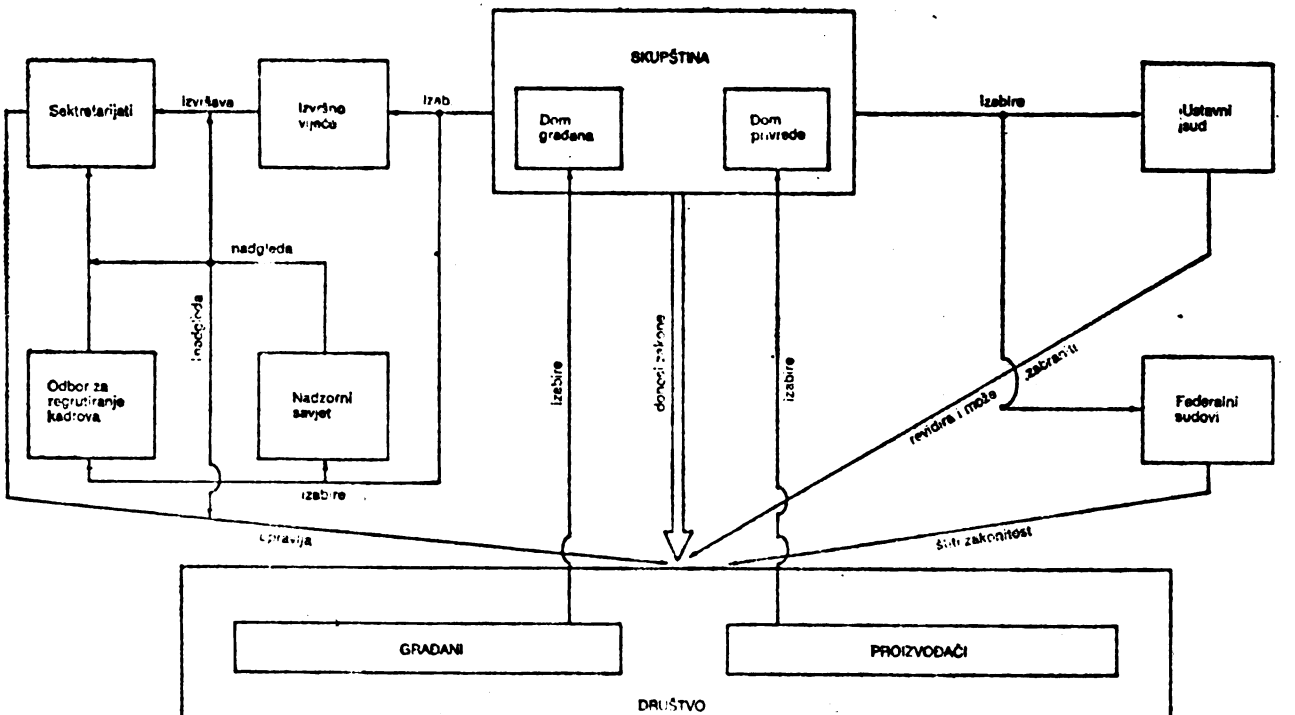

Skica 5: organizacija na federalnoj razini

Digitized by Google

okvira federalnih zakona. Funkcija *republičkog ustava* u odnosu prema lokalnoj vladi je slična. *Izvršna vlast nije vertikalno integrirana* — osim možda u vojnim pitanjima — a *izvršna vijeća su odgovorna* samo odgovarajućim *skupštinama.*

Federacija se bavi obranom i vanjskim poslovima — drugim riječima, odnosima između nacionalne zajednice i svijeta. Također se bavi pitanjima unutrašnje koordinacije sveobuhvatnim mjerama ekonomske politike. *Organizacijska struktura federacije dana je na skici 5*« (str. 249—250; *kurziv* — M. K.).

Uz tu šemu (vidi str. 1512) Branko Horvat daje svoje kratke komentare, od kojih, kao karakteristične, izdvajam sledeće:

»Decentralizacija zahtijeva *da su područja kompetentnosti* federacije i republike precizno *razdvojena.*«

»*Republika ima pravo da se otcijepi* od federacije i priključi drugoj društvenoj zajednici. *Federacija je,* u načelu, *rezultat konsenzusa između republika.*«

»*Položaj općine* u političkoj strukturi sličan je položaju poduzeća u ekonomskoj strukturi. Ona, u stvari, osigurava javne usluge stanovništvu. Gotovo svi *kontakti* između *građana i države* kontakti su s općinom« (str. 250; *kurziv* — M. K.).

»Mesna zajednica nije vladina jedinica, kao što i ekonomska jedinica nije poduzeće: ona nema zakonodavna tijela. Mjesna zajednica je *primarna razina samouprave.*«

»Predsjednici republičkih skupština, zajedno s predsjednikom federalne skupštine, mogu konstituisati predsjedništvo društvene zajednice. *Predsjedništvo radi kao kolektivno vodstvo države*« (str. 252; *kurziv* — M. K.).

Iako je šema koju je nacrtao i ovo što je napisao veoma slično sa onim što je o tome već napisano u ranije pomenutim dokumentima, a posebno u jugoslovenskom federalnom ustavu, Branko Horvat se nije setio, odnosno »zaboravio je« da tu sličnost i promene, bar u fusnoti, a eto, ovom prigodom se setio da uz put pomene Švajcarsku i njene građane s tri (bar simbolička) državljanstva.

U završnom poglavlju (»13. Makroekonomska organizacija«) ovog trećeg dela knjige, u odeljku pod naslovom: »Federacija: institucije«, daje šemu federalnih institucija (skica 6), koju donosimo na str. 1514. U tekstu uz ovu šemu Branko Horvat objašnjava funkcije pojedinih institucija koje su u njoj ucrtane na sličan način kao što je to činio i u prethodnim slučajevima, a na kraju tih objašnjenja, kako sam reče, »popisa federalnih institucija« on, između ostalog, piše sledeće:

»Privreda, sa svoje strane, također stvara neke institucije koje popunjavaju jaz između tržišta i federalnog političkog centra. To su, *prije svega, kooperantski lanci* — obično jedan veliki finalni proizvođač s mnogo kooperativnih poduzeća — koji predstavljaju *vertikalno integrirane tržišne podsisteme* i koji dovode *do trajnog struktuiranja tržišta.* Zatim su to još *poslovna udruženja* s uobi-

Digitized by Google

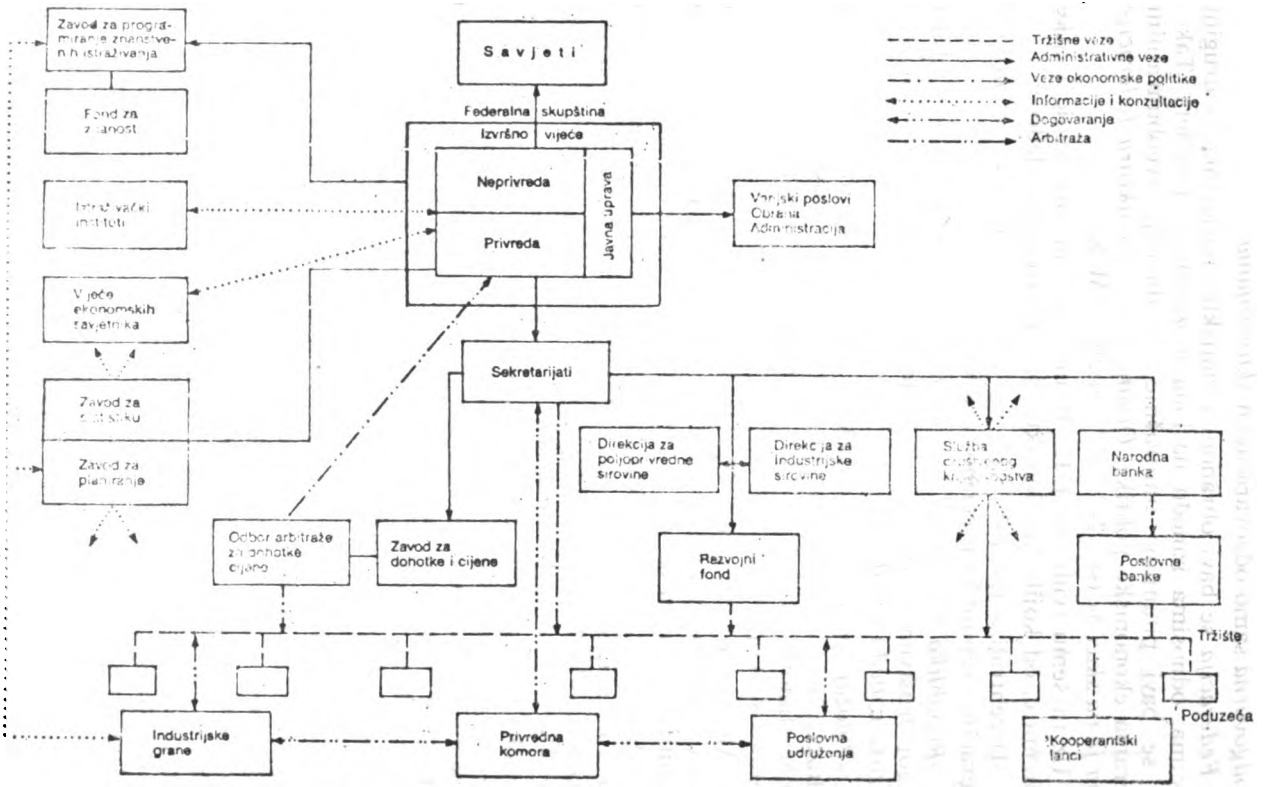

Skica 6: federalne institucije

Digitized by Google

čajenom funkcijom *horizontalne integracije.* Zadatak *privredne komore* je da usklađuje interese industrijskih grana i da kao *predstavnik privrede* u konzultacijama s vladom *utječe na ekonomsku politiku«* (str. 295—296; *kurziv* — M. K.).

Sve federalne institucije koje je Branko Horvat ucrtao u skicu 6, izuzev »Zavoda za programiranje znanstvenih istraživanja« i »Vijeća ekonomskih savjetnika« (što je njegova stara, u Jugoslaviji neprihvaćena ideja), postoje u Jugoslaviji saglasno Ustavu SFRJ i imaju upravo one funkcije koje on opisuje. On se, uz to, setio da u tu šemu unese čak i kooperantske lance kao oblike vertikalne integracije privrede o kojima se u nizu jugoslovenskih javnih dokumenata (počev od Platforme za Deseti kongres SKJ) govori kao o proizvodno-prometnim kompleksima ili reprodukcionim celinama, ali je *opet »zaboravio«* da bilo gde (makar i u fusnoti) kaže da njegova šema federalnih institucija ima bar neke sličnosti s federalnim institucijama u Jugoslaviji. Zašto? Videćemo!

U sledećem odeljku, koji ima naslov »Republika«, Branko Horvat daje šemu republičkih institucija (skica 7) koju donosimo na str. 1516.

Kao i u prethodnim slučajevima, i u ovom slučaju Branko Horvat objašnjava institucije koje je u šemu ucrtao, s tim što ovom prilikom najveću pažnju posvećuje institucijama koje su ucrtane u gornjem delu priložene šeme. Stoga, ovde, radi ilustracije, dajem i deo teksta koji se na njih odnosi, gde kaže:

»Funkcija *republike* u području privrede po prirodi stvari relativno je skromna, ali ona ima *osnovnu funkciju na neprivrednom području.* Republička tijela formiraju i provode politiku u *školstvu, kulturi, zdravstvenoj zaštiti* itd. Osim koordinacije, *zadatak federacije* je da samo financijski (dodeljivanjem pomoći iz federalnog budžeta) i legislativno osigura određene minimalne zdravstvene i obrazovne standarde za *stanovništvo nerazvijenih regija.* Može biti poželjnije da republičke skupštine imaju *tri vijeća u domu proizvođača,* a ne jedno kao na federalnoj razini. Ta *vijeća* bi se specijalizirala *za privredu,* školstvo, znanost i kulturu, i za *zdravstvo, socijalnu zaštitu* i slična pitanja.

Da bi se na neki način republika odvojila od društvenih službi (neprivrede) — da bi se izbjegla patronaža političkih tijela, što je uvijek poželjno ako je izvodivo — *osnivaju se interesne zajednice.* One se sastoje od predstavnika svojih relevantnih društvenih krugova i funkcioniraju kao upravitelji — skrbnici. Političkom odlukom *skupština dodjeljuje sredstva* za različite vrste usluga. *Interesne zajednice* primaju ta sredstva i njima, za račun potrošača, *plaćaju usluge koje pružaju bolnice, škole, muzeji itd.«* (str. 298; *kurziv* — M. K.).

Sve republičke institucije koje je Branko Horvat ucrtao u skicu 7 postoje u svih šest jugoslovenskih republika (i dve pokrajine) saglasno njihovim ustavima, a saglasno Ustavu SFRJ iz 1974. godine u svima njima su osnovane i (samoupravne) *inte-*

Digitized by Google

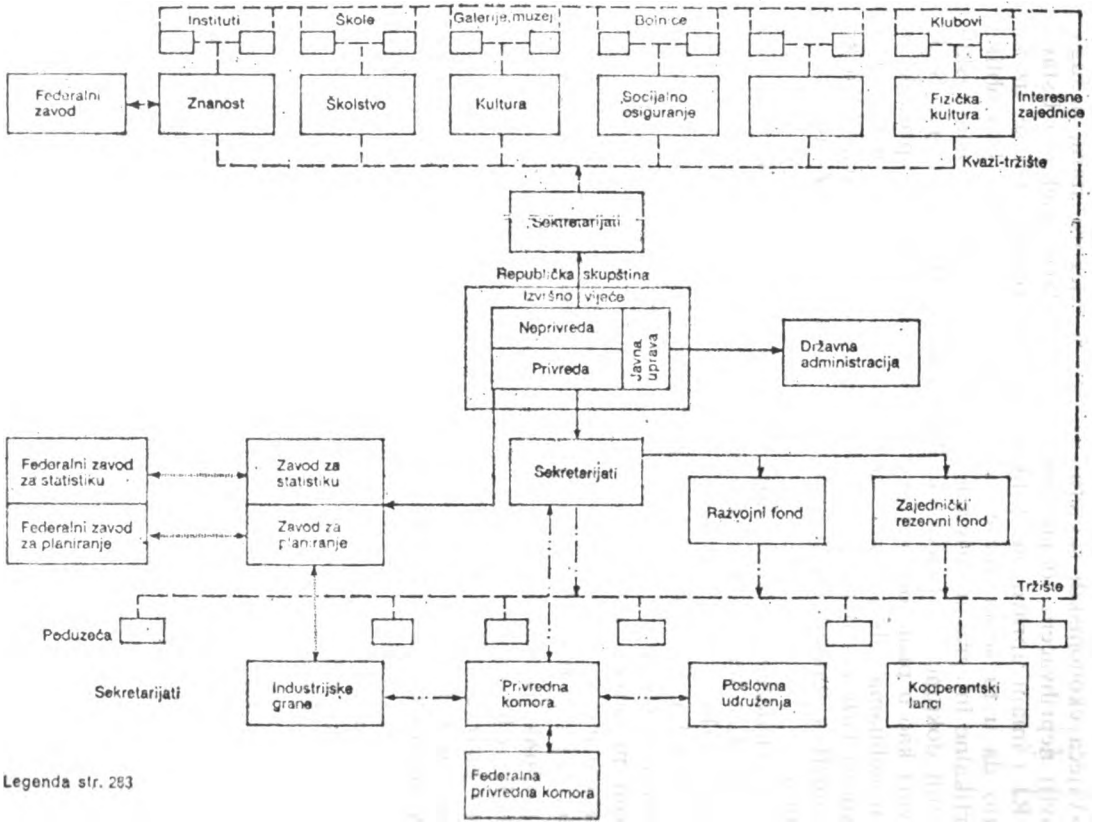

Skica 7: republičke institucije

Digitized by Google

resne zajednice društvenih delatnosti koje su u šemu ucrtane i o kojima on ovde govori (nauka, školstvo, kultura, zdravstvo i slično). Ali je i u ovom slučaju Branko Horvat »zaboravio« da bilo gde pomene tu nespornu činjenicu.

U završnom delu ovog poglavlja, u odeljku pod naslovom »Općina«, Branko Horvat ne daje nikakvu šemu njenih institucija, ali govori o dva doma (o domu građana i o domu proizvođačâ) opštinske skupštine i zadacima opštine na području ekonomije, društvenih i komunalnih službi, pravosuđa i javnog reda. Da bih ilustrovao način na koji on to čini, navešću jedan deo njegovog teksta u kojem on kaže sledeće:

»Jedna od ekonomskih odgovornosti općine je da *nadgleda posrnula poduzeća.* Kada neko poduzeće trpi stalne gubitke, *općina* može dopustiti *stečaj.* Međutim, retko će to dopustiti, jer je tada obavezna *osigurati* nova *radna mjesta* za nezaposlene radnike. Stoga će općina radije *sanirati poduzeće.* Kod tog će privremeno *obustaviti radničko upravljanje,* postaviti *prinudnu upravu* te pribaviti *zajmove* za sanaciju *iz fonda zajedničkih rezervi republike.* Kad poduzeće *ponovo* stane na noge, *predaje se radnicima*« (str. 299; *kurziv* — M. K.).

»4. *Pravosuđe i javni red* je četvrti zadatak. *Građani mogu željeti da imaju dobre suce, djelotvorne javne tužioce i pouzdanu policiju.* Suce izabire odbor za regrutiranje kadrova, ali ih plaća općina iz svojih fondova. Javnog tužioca bira općinska skupština. *Policija je podređena općinskim vlastima. Pasoše, dokumente o državljanstvu, rodne listove i druge* slične *dokumente* izdaju i administriraju općinske službe« (str. 300; *kurziv* — M. K.).

Kao i u prethodnim odeljcima ove glave, tako i u ovom o opštinama Branko Horvat je »zaboravio« da bilo gde pomene da sve opštine u Jugoslaviji ostvaruju svoje zadatke o kojima on zapravo i govori da su, saglasno Ustavu SFRJ iz 1974. i Zakonu o udruženom radu iz 1976. godine, pored ostalog, nadležne i za poslove koji su, u slučajevima predviđenim Ustavom i tim zakonom, vezani za privremeno »obustavljanje« (samo)upravljanja i uvođenje »prinudne uprave« u radnim organizacijama koje se nalaze na njihovoj teritoriji.

(3) Zaključak

Tokom prethodnih izlaganja utvrdio sam da je Branko Horvat u institucionalne šeme organizacije samoupravnog društva, koje je dao u svojoj knjizi, uneo sve institucije koje, saglasno Ustavu SFRJ i Zakonu o udruženom radu, postoje u svim radnim organizacijama, opštinama, pokrajinama, republikama i federaciji; da je u svom tekstualnom opisu funkcija tih institucija prepričavao zakonske tekstove i zvanično (javno) usvojena dokumenta a da pri tom ni na jednom mestu, čak ni u fusnoti, nije ni pomenuo bilo koji od tih zakonskih tekstova ili dokumenata; da je, najzad,

Digitized by Google

samo u slučaju organizacije preduzeća, konstatovao da njegova šema (skica 4) »pokazuje dosta sličnosti sa stvarnom organizacijom jugoslavenskog samoupravnog poduzeća«, a da u vezi s ostalim institucijama (skice 5, 6 i 7) u federaciji, republikama i opštinama tu sličnost uopšte nije ni pomenuo.

Ranije sam utvrdio da u celom ovom trećem delu knjige koji nosi naslov »Izgradnja samoupravnog socijalizma« Branko Horvat ni na jednom jedinom mestu, čak ni u fusnoti, ne citira niti pominje dokumenta Saveza komunista Jugoslavije i njegovu aktivnost, niti pak bilo šta što su u vezi sa samoupravnim socijalizmom napisali ili u jugoslovenskoj praksi učinili mnogi iz plejade jugoslovenskih revolucionara-marksističkih mislilaca i stvaralaca (Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Moša Pijade, Vladimir Bakarić, Milentije Popović, Veljko Vlahović), koji su za života bili i osnovni kreatori svih najbitnijih dokumenata i institucija samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji (vidi napomenu 4).

Zbog čega je Branko Horvat sve to prećutao, odnosno zašto ni jednom rečju nije pomenuo, postaje jasno kada se ima u vidu da je, posle objašnjenja koja je uz šemu dao, u posebno izdvojenom pasusu, napisao sledeće:

»*Institucionalni model,* formuliran u prethodna tri odjeljka (gde se govori o federaciji, republici i opštini — M. K.), *osnovan je na mom iskustvu u planiranju.* Iako zbog toga *obuhvaća institucije meni poznate, nije kopija ni jedne* određene *postojeće privrede. Neke* opisane institucije *tek treba osnovati.* Predložena organizacija *ne smije se* interpretirati kao gotov nacrt *za izravno kopiranje,* nego prije *kao projekt,* koji *treba prilagoditi i* preinačiti da bi se primenio u izuzetno promjenljivim društvenim, političkim, ekonomskim i povijesnim uvjetima *u specifičnim zemljama*« (str. 300; *kurziv* — M. K.).

Iz ovoga je sve jasno. Kao na početku, tako i na kraju — ali samo u još drastičnijem vidu — srećemo se s *prerastanjem izraza* s crticom *»horvatizam«* — *egocentrizam u njegov* razvijeni, *viši oblik,* jer je, eto, on, Branko Horvat, *samo* na osnovu sopstvenog iskustva u planiranju bio kadar da precizno nacrta i opiše sve institucije socijalističkog samoupravnog društva, i to na svim nivoima njegove organizovanosti (u opštinama, republikama i u federaciji). On je u pravu kada ovde kaže da njegov institucionalni model, koji je prikazan u ta tri odeljka (i predstavljen skicama 5, 6 i 7), nije kopija ni jedne postojeće privrede, ali nije u pravu što je prećutao da je taj model verna kopija (sem »Vijeća ekonomskih savjetnika« i »Zavoda za programiranje znanstvenih istraživanja« koje, kako reče, »tek treba osnovati«) svih samoupravnih institucija utvrđenih Ustavom SFRJ i Zakonom o udruženom radu. Pošto je Branko Horvat to prećutao — a, kao što videsmo, ta dokumenta i njihove kreatore nigde nije pomenuo — iz toga bi se mogao izvući i zaključak da je to učinio *samo s namerom da sebi i svom iskustvu kao planera pripiše ukupna jugoslovenska*

Digitized by Google

saznanja o samoupravnom socijalizmu, sadržana u tim dokumentima, pa bi se i to moglo, slédeći Engelsovu poruku »Herr Dühring«-u, sažeto iskazati jednim novim izrazom s crticom: *»horvatizam« — neuračunljivost usled grandomanije.* Tako je, eto, prvo pozitivno određenje izraza s crticom: *»horvatizam« — egocentrizam* — koji sam utvrdio na osnovu analize predgovora — u ovoj analizi same knjige preraslo u svoj viši oblik: *»horvatizam« — neuračunljivost usled grandomanije.*

Ali malopre navedeni citat ukazuje na još nešto što je mnogo značajnije od toga. Naime, iz drugog dela toga citata, u kojem Branko Horvat kaže da taj njegov institucionalni model nije »nacrt za izravno kopiranje«, nego »projekt« koji treba prilagoditi istorijskim i drugim uslovima pojedinih zemalja, jasno je — kako on lično smatra — da je prezentiranjem tog institucionalnog modela ostvario cilj koji je sebi postavio i izrazio u predgovoru knjige. Naime, da je ovim institucionalnim modelom, kako u predgovoru reče, »skicirao i ekonomske i političke institucije« socijalističkog samoupravnog društva, odnosno ostvario svoj »pokušaj konstruiranja sistema« samoupravnog socijalizma, odnosno svoj »pokušaj zasnivanja opće marksističke teorije socijalističkog (samoupravnog) društva«; otuda i njegovo upozorenje da institucionalni model nije »nacrt za izravno kopiranje« u svakoj konkretnoj zemlji, nego »projekt« novog, socijalističkog samoupravnog društva koji treba prilagoditi stvarnim uslovima pojedinih zemalja, iz čega se nameće zaključak da je to *opšti projekt* namenjen za primenu *(mutatis mutandis)* u celom svetu.

Podsetiću još jednom na *sadržaj* tog nacrta, odnosno opšteg projekta novog, socijalističkog samoupravnog društva, koji je Branko Horvat dao u ovom trećem delu (»Izgradnja samoupravnog socijalizma«) svoje knjige. Prema onome što sam u prethodnoj analizi utvrdio, *sadržaj tog projekta* se svodi na opis (prepričavanje zakonskih tekstova i drugih jugoslovenskih javnih dokumenata) nadležnosti i funkcija svih bitnijih samoupravnih i državnih institucija, koje, saglasno Ustavu SFRJ, postoje u jugoslovenskoj federaciji, u svim njenim republikama, pokrajinama i opštinama (koje su prikazane u skicama 5, 6 i 7). Ako se tome doda i »njegova« šema (skica 4) i isti takav opis samoupravnih radnih organizacija, za koju i sam kaže da je *dosta* (rekao bih, kao i on jednom prilikom: *»napadno«)* slična »organizaciji jugoslavenskih samoupravnih poduzeća«, onda je sadržaj tog njegovog projekta potpun. Kad se ima u vidu upravo takav sadržaj tog »projekta«, nameću se sledeća pitanja: Kakvo je to sopstveno marksističko istraživanje dovelo Branka Horvata do ovakvog projekta, zbog kojeg bi taj »projekt« trebalo smatrati marksističkim delom? Zar je uopšte bilo kakav sopstveni naučni istraživački rad bio potreban da se napravi ovakav »projekt« zbog kojeg bi se on mogao smatrati naučnim delom, odnosno ekonomskom ili bilo kojom drugom društvenom teorijom? Odgovor je jednostavan. Za ovakav »projekt« kakav je dao Branko Horvat u ovom trećem

Digitized by Google

delu svoje knjige nije bio potreban ni marksistički niti bilo kakav drugi sopstveni naučnoistraživački rad, pa se zato ni taj »projekt« *ne može smatrati ni marksističkim niti bilo kakvim drugim naučnim delom ili teorijom Branka Horvata.*

Kad se sve ono što sam u prethodnoj analizi utvrdio i u ovom zaključku konstatovao u vezi s ovim institucionalnim modelom, odnosno »projektom« samoupravnog socijalizma Branka Horvata, uporedi s onim što sam, pre petnaest godina, rekao o njegovom »modelu jugoslovenskog privrednog sistema« (što je, prema »Borbi«, citirano u uvodnom delu ovog teksta) — nameću se sledeći zaključci.

Za svoj »model jugoslovenskog privrednog sistema« Branko Horvat je tvrdio da se zasniva na naučnim istraživanjima, a za ovaj »institucionalni model (projekt) samoupravnog socijalizma« tvrdi da se zasniva na njegovom iskustvu kao planera. Po tome bi se činilo da među tim modelima ima neke razlike, ali je nema. Oba su sadržinski ista, zasnivaju se na opisu poznatih jugoslovenskih institucionalnih rešenja koja su predstavljena gotovo identičnim šemama (s kvadratićima i crtama), što pokazuje da ni autor tih modela, u poslednjih petnaest godina, nije mnogo napredovao. (Stoga se oba modela mogu zajednički karakterisati izrazom, s crticom, *»horvatizam« — improvizacije u ime nauke.)* S tim što je model jugoslovenskog privrednog sistema, u trećem delu knjige (»Izgradnja samoupravnog socijalizma«), u poglavlju pod naslovom »Makroorganizacija«, predstavljen kao institucionalni model, odnosno *»projekt« samoupravnog socijalizma koji je namenjen za čitav svet.*

Nesreća je upravo u tome što Branko Horvat ta *jugoslovenska institucionalna rešenja nudi celom svetu kao opšti projekt samoupravnog socijalizma.* On na taj način *vidno demonstrira svoje* — kako sam reče — »glupo upadanje u provincijalizam« ili »tvrdo jezgro vlastitih ograničenja« (vidi napomenu 6), odnosno svoje (ne)znanje marksizma, što je njegova lična stvar. Ali, na žalost, to i nije samo njegova stvar, jer nameće obavezu jugoslovenskim marksistima da se javno distanciraju od tog njegovog nuđenja jugoslovenskih institucionalnih rešenja svim zemljama sveta, bez obzira na to što ih on ne smatra — kako reče — »nacrtom za izravno kopiranje«, nego »projektom« koji treba prilagoditi uslovima svake konkretne zemlje.

b) *Ostali problemi samoupravnog socijalizma*

Gotovo polovina teksta trećeg dela knjige Branka Horvata, kome je dao naslov »Izgradnja samoupravnog socijalizma«, posvećena je institucionalnim šemama samoupravnog socijalizma i njihovom objašnjavanju (48 od ukupno 106 strana tog dela knjige ili 45 odsto), što sam do sad i analizirao. Druga polovina teksta (ukupno 58 strana) posvećena je nekim ekonomskim i političkim problemima samoupravnog socijalizma, pa ću to ovde prikazati.

Digitized by Google

(1) Ekonomski problemi samoupravnog socijalizma

Pored onoga što sam, u vezi s institucionalnim šemama, već analizirao, dva posebna poglavlja ovog dela knjige su u celini posvećena ekonomskim problemima samoupravnog socijalizma. Poglavlje pod naslovom »9. Jednakost potrošača« (obuhvata ove odeljke: Raspodjela prema radu; Određivanje radnog dohotka; O efikasnosti alokacije i optimalnoj raspodjeli dohotka; Raspodjela prema potrebama — ukupno šesnaest strana) i »12. Planiranje s tržištem« (obuhvata odeljke: Propusti tržišta; Funkcije planiranja; Pet tipova regulacijskih mehanizama; Ponašanje samoupravnog poduzeća; Optimalna stopa investicija — ukupno 16 strana). Pored toga, u prvom poglavlju ovog dela (»8. Jednakost proizvođača«), uz one koje sam već analizirao, ima i poseban odeljak pod naslovom »Društveno vlasništvo« (tri i po strane).

Svim ovim mnogobrojnim, kao što se iz naslovâ odeljaka vidi, ekonomskim problemima samoupravnog socijalizma Branko Horvat je u ovoj knjizi posvetio veoma malo prostora (ukupno 35 strana). Verovatno je to i razlog što u tim tekstovima nema ni jedne nove ideje o tim problemima koju on već nije izneo u svojim ranije objavljenim radovima ili koja nije zastupljena u radovima drugih jugoslovenskih ekonomista.

Ali u vezi s njihovim razmatranjem u ovoj knjizi smatram uputnim da skrenem pažnju na sledeća tri pitanja.

Prvo. Branko Horvat je, kao što videsmo, jednom odeljku svoje knjige dao naslov »Društveno vlasništvo«. Zbog skučenosti prostora koji je tom problemu posvetio (tri i po strane), on je tu samo prepričao neke, u Jugoslaviji poznate stavove o društvenoj svojini, pa je, između ostalog, konstatovao i sledeće:

»U ekonomskom smislu *društveno vlasništvo podrazumijeva negaciju biti vlasništva* u predsocijalističkim društvima — *prisvajanje dohotka od vlasništva.* Dohodak od kapitala *ne može se prisvojiti ni privatno, ni zajednički.* Ako, kao prije, definiramo ovo shvaćanje društvenog vlasništva »pozitivno«, možemo dodati ovo *temeljno pravo-obavezu:*

— *svaki član društva* izvlači ekonomske koristi *isključivo iz vlasništva*« (str. 199; *kurziv* — M. K.).

To su stavovi identični onima koji su napisani u jugoslovenskom Ustavu, naime, iz Osnovnih načela prvog Ustava SFRJ donetog 1963. godine preneta je i u novi Ustav SFRJ (iz 1974) sledeća formulacija:

»Polazeći od toga da nitko nema pravo vlasništva na društvenim sredstvima za proizvodnju, *nitko* — ni društveno-politička zajednica, *ni radna organizacija, ni grupa građana ni pojedinac* — ne može ni *po* kojoj *privatnovlasničkoj osnovi prisvajati* proizvod društvenog rada, ni upravljati ni raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i rad, ni samovoljno određivati uvjete raspodjele.

Digitized by Google

Rad čovjeka je jedini temelj prisvajanja proizvoda društvenog rada i upravljanja društvenim sredstvima« *(kurziv* — M. K.).

Branko Horvat je, eto, »zaboravio« da je ovo što o društvenoj svojini kao nesvojini i o radu (a ne svojini) kao jedinoj osnovi prisvajanja piše u njegovoj knjizi, objavljenoj u Zagrebu 1983. godine, bilo napisano u jugoslovenskom Ustavu tačno pre dvadeset godina (1963), pa to nigde nije ni pomenuo. Ali je zato *u tri od ukupno četiri fusnote* (napomene ili »bilješke«) u ovom odeljku o društvenoj svojini *uputio čitaoce na svoje* ranije *radove* u kojima je pisao o društvenoj svojini, a pri tom se *uopšte nije setio da ih* eventualno *uputi i na rad Edvarda Kardelja »Protivurečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi«* i da, uz to, napomene da je upravo Kardelj bio i *autor te ustavne formulacije o društvenoj svojini, koju on prepisuje.*

Drugo. U četvrtom poglavlju (»12. Planiranje s tržištem«) ovog dela knjige jedan od pet odeljaka ima naslov: »Ponašanje samoupravnog poduzeća«. U tom odeljku Branko Horvat reprodukuje istu onu ideju koju je izložio u svom članku: *Prilog zasnivanju teorije jugoslovenskog poduzeća* (1967), čija je suština da se jugoslovensko samoupravno preduzeće ponaša na isti način kao i kapitalističko preduzeće. Tu ideju sam pre petnaest godina (1969) već osporio, što se vidi iz citiranog teksta koji sam iz »Borbe« preneo u uvodu, pa to što sam rekao neću ovde ponavljati, jer se i u ovom tekstu Branka Horvata ta ideja samo ponavlja, bez navođenja novih argumenata; s tim što se sada takvo ponašanje pripisuje svakom samoupravnom preduzeću bilo u kojoj zemlji sveta, a ne samo u Jugoslaviji: jer ova njegova knjiga predstavlja, kao što smo videli u predgovoru, »pokušaj zasnivanja opće marksističke teorije (samoupravnog) socijalizma«. Pominjem sve ovo samo zbog toga što Branko Horvat u ovom tekstu obaveštava čitaoce o tome kako je on došao do te svoje (»marksističke«) »teorije« ponašanja samoupravnog preduzeća, jer o tome piše sledeće:

»Kada su me moji studenti prvi izazvali *da izvedem* alternativnu (u odnosu na Bendžamina Vorda — M. K.) *teoriju, nisam se pitao što bi radnici učinili, nego* što smo *mi,* kao članovi radničkog savjeta, *stvarno činili«* (str. 281; *kurziv* — M. K.).

Iz ovoga je sasvim jasno da je Branko Horvat svoju (»marksističku«) »teoriju« ponašanja (najpre jugoslovenskog, a zatim svakog drugog) samoupravnog preduzeća »izveo *ne pitajući se šta bi radnici (kao samoupravljači) učinili« pri donošenju odluka o proizvodnji,* nego na bazi onoga što su on i drugi članovi radničkog saveta, Instituta ekonomskih nauka u Beogradu, *»stvarno činili«* (1967. i prethodnih godina) *kad su* utvrđivali svoj godišnji finansijski plan na osnovu kojeg su *iz državnog budžeta tražili novčana sredstva* za finansiranje njihove aktivnosti.

Zar se o nekoj teoriji ponašanja samoupravnih preduzeća kao robnih proizvođača uopšte može govoriti a da se pre svega ne postavi pitanje šta bi radnici, kao samoupravljači i robni proizvođači, činili pri donošenju odluka o proizvodnji? Ali, kao što

Digitized by Google

vidimo, Branka Horvata to nije interesovalo. Njemu je, eto, sama činjenica da se taj institut (čiji je »generalni« direktor u tom periodu on bio) ponašao kao kapitalističko preduzeće (kada je tražio novčana sredstva od države ili paradržavnih institucija, za koje je radio) služila kao »naučna« osnova njegove »teorije« da se svako samoupravno preduzeće kao robni proizvođač i kao osnovni privredni subjekt bilo u kojoj zemlji ponaša na isti način kao i kapitalističko preduzeće. Zar sve to, zaista, ima bilo kakve veze s teorijom, odnosno naukom i samim marksizmom?

Treće. U celom ovom trećem delu knjige (»Izgradnja samoupravnog socijalizma«) Branko Horvat, iako govori o tržištu, nigde i ne pominje socijalističku robnu proizvodnju. Ali u Postscriptumu knjige, u završnom poglavlju (»20. Socijalizam i nakon njega«), jedan odeljak nosi naslov »Socijalistička robna proizvodnja«. U tom kratkom odeljku (tri strane) on na početku obaveštava čitaoce da »mnogi marksistički ekonomisti i filozofi izjavljuju da je socijalistička robna proizvodnja *contradictio in adjecto*«, a zatim u najvećem delu tog teksta polemiše sa nekim stavovima Pola Svizija o tom pitanju (iznetim u članku iz 1964. godine). Dok je o samoj socijalističkoj robnoj proizvodnji rekao samo ovo:

»Budući da postoji tako mnogo tipova robne proizvodnje, *ne bi nas trebalo iznenaditi ako pronađemo i socijalističku robnu proizvodnju*« (...) »U socijalizmu društveno vlasništvo čini društveni kapital jednako pristupačnim svima, a autoritarnost privatno ili državno upravljanog poduzeća zamjenjuje se samoupravljanjem. *Socijalistička robna proizvodnja* znači tržišni sistem u *kojem je, prvi put, rad prestao biti roba*« (str. 422; *kurziv* — M. K.).

Politekonomisti-marksisti, bar, znaju da rad nikad nije bio roba, nego radna snaga najamnih radnika, ali ću tu »nepreciznost« zanemariti i obratiti pažnju na ono što je u citiranom tekstu mnogo značajnije; umesto tog »slučajnog«, obratiću pažnju na stvarni »horvatizam« — nemarksizam. Naime, Branko Horvat tu kaže: »*ne bi nas* trebalo iznenaditi *ako pronađemo* socijalističku robnu proizvodnju«, ali ne precizira ko smo to »mi« koji ne bi trebalo da budu iznenađeni tim »pronalaskom«.

Sumnjam da je pri tom imao na umu politekonomiste-marksiste, bar ne one koji već niz godina proučavaju procese samoupravne transformacije jugoslovenskog društva. Ti politekonomisti-marksisti nisu »pronašli« socijalističku robnu proizvodnju, ali su uočili, i o svim svojim saznanjima dosta i pisali, da nastajanje novih (socijalističkih samoupravnih) odnosa proizvodnje uslovljava postupno menjanje svih zatečenih oblika robne proizvodnje i nastajanje jednog istorijski novog oblika, socijalističke (samoupravne) robne proizvodnje, oblika u kojem ne samo radna snaga prestaje biti roba, nego i sredstva za proizvodnju i novac prestaju funkcionisati kao kapital; u kojem se radni kolektiv kao robni proizvođači i osnovni privredni subjekti, pri odlučivanju o proizvodnji, ponašaju drugačije nego njihovi istorijski prethodnici (privatni kapitalisti ili sitni robni proizvođači) i u kojem i sam

Digitized by Google

zakon vrednosti deluje u novom obliku. Bez tih i mnogih drugih naučnih saznanja o procesima nastajanja socijalističke (samoupravne) robne proizvodnje (i o istorijskim mogućnostima njenog prevazilaženja) ne može se napisati ozbiljna knjiga pod naslovom *Politička ekonomija socijalizma*, čiji je ključni deo »izgradnja samoupravnog socijalizma«.

Ali Branko Horvat, kao i pre petnaest godina, kada je pisao o »modelu jugoslovenskog privrednog sistema« (vidi citat iz »Borbe« u uvodu), ignoriše ta saznanja; veruje da će neko u budućnosti »otkriti« socijalističku robnu proizvonju, a on, nezavisno od toga, piše svoje »životno djelo« pod tim naslovom ili *Opću marksističku teoriju socijalizma* koja se, kao što videsmo, svodi na bukvalno »*konstruisanje sistema (samoupravnog) socijalizma*«, kopiranjem jugoslovenskih institucionalnih rešenja. Upravo zato sve što je o tome u ovoj knjizi napisao Branko Horvat i nema nikakve veze ni s teorijom, odnosno naukom, niti s marksizmom.

(2) Politički problemi samoupravnog socijalizma

U ovom trećem delu knjige (»Izgradnja samoupravnog socijalizma«) četvrto poglavlje pod naslovom »11. Jednakost građana: socijalistička demokracija« (koje obuhvata sledeće odeljke: Političke partije; Regrutiranje za političke funkcije: izbori; Participacija u odnosu prema liberalizmu i kolektivizmu; Socijalistička demokracija — ukupno 16 strana) posvećeno je političkim problemima samoupravnog socijalizma. Pored toga, tim problemima su posvećena i dva odeljka (Država i Podjela vlasti — ukupno 7 strana) trećeg poglavlja (»10. Jednakost građana: decentralizacija i dekoncentracija moći«) ovog dela knjige. Uz ono što je rekao pri objašnjavanju institucionalnih šema samoupravnog socijalizma (federacija, republika i opština) Branko Horvat je, kao što se iz ovoga vidi, relativno malo prostora (ukupno 23 strane) posvetio svim ovim političkim problemima samoupravnog socijalizma. Zato pogledajmo kako ih je obradio.

U odeljku pod naslovom »Država« (tri strane) on ovu instituciju opisuje na način svojstven udžbenicima za osnovne i srednje škole, što je vidljivo iz sledećeg citata:

»Najvažnija politička institucija je država. Država je društvena organizacija koja ima monopol na zakonitu upotrebu fizičke sile na nekom području (Max Weber). Svaka moć se podržava sankcijama. No, ne podrazumijeva svaki politički odnos i fizičku prinudu. To je obilježje jedino države koja je samo jedan od sastavnih dijelova političkog sistema. Ostale političke organizacije — političke partije, grupe »pritiska«, nepartijske političke asocijacije — nemaju tu vlast. U klasnom društvu državna moć se prirodno upotrebljava da osigura i zaštiti privilegije dominantne klase.

Moderna država se zasniva na zakonu. Zakon je normativni red ljudskog ponašanja poduprt državnom moći. Državna moć

Digitized by Google

je, na drugoj strani, izraz prinudnog reda sankcioniranog zakona. U tom smislu zakon odražava volju dominantne klase« (str. 237).

Dok je u celom tom odeljku o državi u samoupravnom socijalizmu napisano samo ovo:

»Društvo koje izgrađuje socijalizam *može radikalno oslabiti ulogu države* na tri različita načina: (1) (neke) javne službe mogu se organizirati na nedržavnoj osnovi; (2) *državna administracija, zaštita zakonitosti* ili naredbe *mogu se djelomično zamijeniti* tržištem, arbitražom izvan sudova, *javnim mišljenjem i profesionalnom etikom;* (3) sukobi mogu biti smanjeni pružanjem odgovarajućih informacija o prošlim (statistika, znanstvena istraživanja) i budućim događajima (društveno planiranje). Preostaje *područje prave državne aktivnosti. Tu želimo ustanoviti pouzdanu društvenu kontrolu države.* Operativno to uključuje efikasnu decentralizaciju državne moći« (str. 239; *kurziv* — M. K.).

Nejasno mi je kako se to državna administracija i zaštita zakonitosti može delimično zameniti »javnim mišljenjem i profesionalnom etikom« i time »radikalno oslabiti uloga države«. Ali ću to zanemariti. Skrećem pažnju samo na kraj ovog citata, na »pravu državnu aktivnost«, gde Horvat *»želi* ustanoviti pouzdanu društvenu kontrolu države«, jer je o tome reč u narednom odeljku, koji ima naslov: »Podela vlasti« (tri strane).

Branko Horvat u tom odeljku upoznaje čitaoce s idejama Monteskijea o podeli vlasti, kao i s idejama Sun Jat-Sena i Harolda Laskija o »ograncima političke administracije« i izboru državnih činovnika, odnosno »regrutovanju kadrova«, pa na kraju tih izlaganja kaže sledeće:

»Sažmimo *naša otkrića. Samouprava obuhvaća šest različitih funkcija:*

zakonodavna — proglašavanje općih zakona;

zaštita zakonitosti — primjenjivanje zakona na pojedine slučajeve;

izvršna — provođenje u djelo odluka prva dva ogranka;

administrativna — izvršavanje naredbi izvršne vlasti i primjenjivanje zakona;

kontrola — nadgledanje aktivnosti ostalih ogranaka;

regrutiranje — pribavljanje osoblja, tj. kadrova za ostale ogranke.

Sada *preostaje da se izgrade odgovarajuće institucije* koje će biti *odgovorne* za nabrojenih šest aktivnosti« (str. 242; *kurziv* — M. K.).

To su sva »otkrića« Branka Horvata o državi i njenim »pravim aktivnostima«, to jest funkcijama, u samoupravnom socijalizmu. A kako on zamišlja tu »izgradnju odgovarajućih institucija«, videli smo iz njegovih šema (skice 5, 6 i 7) i objašnjenjâ koja je uz njih dao. Sve što je rekao o *državi i njenim funkcijama* u samoupravnom socijalizmu zaista se može sažeto izraziti već poznatim izrazom s crticom: *»horvatizam« — improvizacije u ime nauke.*

Digitized by Google

Sličan je sadržaj i svih ostalih već pomenutih odeljaka u kojima Branko Horvat razmatra političke probleme samoupravnog socijalizma.

Odeljak čiji je naslov »Političke partije« (četiri strane) Branko Horvat počinje sledećim konstatacijama:

»Već smo spomenuli da moderan politički sistem ima nekoliko komponenti. Njegova prva komponenta, država, razmatrana je u prethodnom poglavlju. (Videli smo kako — M. K.). Predmet ovog poglavlja je njegova druga komponenta — političke partije.

Političke partije su udruženja građana, organizovana radi osvajanja državne vlasti preko ponavljanja izbora. Ta definicija podrazumijeva tri različite institucije: (svjetovnu) državnu, parlament i opće pravo glasa« (str. 254).

U nastavku teksta se daju kratke informacije o nastajanju (svetovne) države, parlamenata i proširenju prava glasa u različitim zemljama sveta. Dok o partijama piše na sledeći način:

»Jednom kad partije postoje, politički sistem može uključivati nekoliko partija koje se bore za vlast, ili dvije partije, odnosno samo jednu. Može postojati otvorena i organizirana opozicija, ili je ne mora uopće biti: stvarno natjecanje za vlast, ili ga uopće nema.« (...)

»Iskustvo pokazuje da višepartijski sistemi koji uključuju koaliciju vlada tendiraju k nestabilnosti: dvopartijski i jednopartijski sistemi — stabilnosti. Objašnjenje se može naći u dinamici partijske borbe. Kako bi se privukli glasači u višepartijskom sistemu, svaka partija uveličava svoje različitosti u odnosu na najbliže takmace. Svaka partija tendira k obraćanju određenoj skupini, javlja se etička i religiozna netrpeljivost i nacija se podijeli. U dvopartijskom sistemu partije izbjegavaju kontroverzne ekstreme, mobiliziraju različite društvene skupine i ističu zajednički temelj da bi apelirale na presudne birače u sredini političkog spektra« (str. 256). »U jednopartijskom sistemu partija tvrdi da predstavlja općedruštveni interes. Jedna partija može ipak biti dosta demokratična ako tolerira otvorenu raspravu i ako za svako mjesto u upravi konkurira nekoliko kandidata« (str. 257).

Kao što se vidi, sve je to ponavljanje opštepoznatih stvari koje se mogu pročitati i u dnevnoj štampi. Sva »nauka« koja je u ovaj odeljak o partijama uneta svodi se na tvrdnju Branka Horvata da su višepartijski, dvopartijski i jednopartijski politički sistemi »jako slični« oligopolima, duopolima i monopolima u privredi i na jednu šemu u kojoj je prikazana »klasifikacija partijskih sistema« koju je, kako reče, preuzeo od jednog poljskog politologa (napomena 5 na str. 490). Ali se u tom odeljku ništa ne govori o političkim partijama u samoupravnom socijalizmu.

U narednom odeljku pod naslovom »Regrutovanje za političke funkcije: izbori« (pet strana) Branko Horvat, na samom početku, konstatuje da »Partije predstavljaju razočarenje za liberalnu demokratsku teoriju«. Potom upoznaje čitaoce sa stavovima

Digitized by Google

Sejmora Lipseta o razlozima zbog kojih »funkcioneri masovnih organizacija (partija i sindikata) imaju gotovo monopolsku moć«, a zatim reprodukuje stavove »zapadne literature« o četiri funkcije političkih partija (politička socijalizacija: integracija; politička socijalizacija: opozicija; artikulacija i agregacija interesa; političko regrutovanje). Posle toga postavlja pitanje: »*Da li mi trebamo političke partije?*« U odgovoru na to pitanje ukazuje da za sve te četiri funkcije u samoupravnom socijalizmu nisu potrebne partije i pri tom posebno opisuje postupak neposrednog isticanja kandidata za izbore (»političko regrutovanje«) bez posredovanja partija. A odmah potom, na kraju ovog odeljka, piše sledeće:

»Opisani postupak može se primijeniti isključivo za izbor u dom građana. U *slučaju doma proizvođača izbori* možda mogu biti *posredni*. Kandidati za položaje će se tada izabrati samo između članova radničkih savjeta. Ovdje, također, *mogu biti poželjne delegacije* kao dopuna izabranim predstavnicima« (...)

»*Građani mogu* također kontrolirati i neposredno *sudjelovati u donošenju zakona*. To se čini *referendumom ili inicijativom naroda*. Prihvaćanje *ustava ili ustavnih amandmana* moralo bi biti uvjetovano obaveznim *referendumom*. Neobavezan *referendum* (koji se odnosi na zakon ili ugovor) održava se *ako ga je tražio određeni broj građana, općina ili država*. Na isti način može se odozdo pokrenuti donošenje novog zakona. Opoziv, referendum i inicijativa su tri instrumenta kontrole i neposrednog sudjelovanja građana u donošenju političkih odluka.

Time *dovršavamo institucionalnu skicu političkog sistema*. Možemo postaviti umjesno pitanje: *Da li će on funkcionirati? Švicarsko iskustvo*, koje je *prilično relevantno* u ovom kontekstu, *pokazuje da hoće*. Politika može biti oslobođena sjaja koji proizlazi iz nekontrolirane ili slabo kontrolirane državne moći. Političke aktivnosti postaju aspekt društvene podjele rada i ništa više. Malo je vjerojatno da u socijalističkom društvu politička moć ne može biti uspješno dekoncentrirana i decentralizirana« (str. 262; *kurziv* — M. K.).

Branko Horvat ovde konstatuje da ovim svojim izlaganjima o državi i partijama »dovršava institucionalnu skicu političkog sistema« samoupravnog socijalizma. Videli smo, međutim, da on tu o samoupravnom socijalizmu gotovo ništa nije ni rekao, a da su njegove (ranije prikazane) institucionalne šeme ekonomskog i političkog sistema samoupravnog socijalizma gotovo identične jugoslovenskim institucionalnim rešenjima sadržanim u Ustavu SFRJ iz 1974. godine. I iz ovde citiranog teksta, u kojem govori o posrednim izborima za dom proizvođača i o delegacijama, vidljivo je da on samo ponavlja ono što piše u tom ustavu. Poznato je, uz to, da je usvajanju ustavnih amandmana i tog ustava prethodila opštenarodna debata (»inicijativa naroda«, o kojoj on govori), koja je imala veći značaj od formalnog (»obaveznog«) referenduma i da već više godina, u jugoslovenskoj praksi, usvajanju

Digitized by Google

svih značajnijih zakona prethodi slična opštenarodna debata. Branko Horvat je, eto, sve to »zaboravio«, iz ranije utvrđenih razloga. Zbog toga se, pri nastojanju da odgovori na sopstveno pitanje da li će takav politički sistem u praksi funkcionisati, »setio« da kao pozitivni dokaz navede švajcarsko iskustvo, koje mu se, kako reče, u *ovom kontekstu čini prilično relevantno*«. Zaista smešno.

O političkim partijama u samoupravnom socijalizmu Branko Horvat je pisao tek u narednom odeljku, koji ima naslov »Participacija u odnosu prema liberalizmu i kolektivizmu« (tri strane). On je tu rekao sledeće:

»Možemo definirati političku vlast (gdje vlast znači »pravo traženja obavezujućih obećanja«) građana kao slobodan i jednaki pristup položajima političke moći. To, naravno, uključuje *eliminiranje političkih partija.* Budući da *one osiguravaju* očigledne *prednosti političkim vođama, nije verovatno da će partije nestati same od sebe.* Dakle, *one se moraju zabraniti*« (str. 264; *kurziv* — M. K.).

To su, zaista, detinjarije. Partije, eto, neće nestati same od sebe jer njihove političke vođe to ne dopuštaju pošto čuvaju svoje privilegije. Zato se partije moraju zabraniti. Ali Branko Horvat ništa ne kaže o tome ko je taj ko u samoupravnom socijalizmu ima toliku moć da može zabraniti političke partije; i da li se u tom društvu radni ljudi i građani moraju pitati da li su njima potrebne političke partije ili nisu. Njega sve to ne interesuje jer je rešio da bude »reformator« političkog sistema i da zabrani političke partije. Ali to nije sve jer, nešto kasnije, on piše i sledeće:

»*Nestanak političkih partija*[14] ne *znači i nestanak politike,* upravo kao što iskorjenjivanje kartela ne uništava ekonomiju, nego tržište čini efikasnijim. *Sve što treba učiniti jest zabraniti donacije i zabraniti da kandidati biraju šefove partija.* Drugim riječima, *mora se uništiti partijski aparat i njegov politički monopol.* Nestajanje političkih partija neće ostaviti za sobom politički vakuum. Baš naprotiv, omogućit će intenzivnu političku participaciju (...). *Jedna, dvije ili nekoliko partija bit će nadomješteno mnoštvom političkih udruženja*«. Mogu se predočiti najmanje tri vrste takvih udruženja: (a) politička društva fabijanskog tipa; (b) promotivne ili angažirane skupine kao društva za zaštitu okoline, feministička (ili »muška«?) društva, pristalice svemirskih programa, društva koja podupiru različite transportne sisteme; (c) interesne skupine koje zastupaju posebne funkcionalne ili materijalne interese svojih članova« (str. 265; *kurziv* — M. K.).

Opet iste detinjarije Branka Horvata. Ali kad su već napisane u ovom njegovom »životnom djelu«, moram ih i komentarisati. Pretpostavimo da je on, kao »reformator«, uspeo da zabrani političke partije, odnosno da zabrani da njihovi članovi biraju šefove partija, da plaćaju članarinu (donacije) i time »uništi partijski aparat i njegov monopol«; da pri tom i nagovori radne ljude i

Digitized by Google

građane da prihvate njegove »naučne« savete da se, umesto u političke partije, udružuju u sva tri tipa političkih udruženja koja im on preporučuje. Šta će se desiti »sutra« ako , recimo, članovi »političkog društva fabijanskog tipa« uvide da im je, radi poboljšanja njihove sopstvene političke aktivnosti, potreban nekakav činovnički (partijski) aparat i predsednik (šef) njihovog političkog udruženja, pa sami odluče da ih biraju i da zbog toga plaćaju i članarinu. Desiće se ono što se već jednom, po prilici, i desilo u britanskoj istoriji: iz fabijanskog udruženja nastaće neka nova laburistička partija. A od druga dva »politička udruženja« Branka Horvata nastaće, po istoj logici, dve nove političke partije: jedna koja će zastupati »funkcionalne ili materijalne interese svojih članova«, kao neka od postojećih buržoaskih partija, i druga, slična partiji »zelenih« u današnjoj Zapadnoj Nemačkoj. Tako će politički sistem u samoupravnom socijalizmu biti zasnovan na višepartijskom sistemu i zbog toga će, kako on reče, »tendirati k nestabilnosti«. Iz svega toga je sasvim očevidno da se opet suočavamo s već poznatim izrazom s crticom: »*horvatizam*« — *improvizacije u ime nauke*, te o tome više ne bi trebalo ni govoriti. Ali je korisno skrenuti pažnju na još jednu okolnost.

Smatrajući, valjda, da ove njegove »reformatorske« zamisli o zabrani političkih partija u samoupravnom socijalizmu i njihovom zamenjivanju političkim udruženjima nisu dovoljno ubedljive, on se postarao da u napomeni (br. 44) uz taj tekst navede i »*jedan glas podrške*« toj njegovoj velikoj ideji. Branko Horvat je u toj napomeni napisao sledeće:

»*Pri postuliranju politike bez partija ja*, naravno, *plivam protiv struje suvremene političke teorije*. Osim *anarhista* (koji su *diskvalificirani)* i *nekoliko marksističkih humanista* (za koje se smatra da su *dobronamjerni utopisti)* teško da je itko ikada zabilježio takvu »čudnu« ideju. Neka mi, stoga, bude dopušteno iznošenje *bar jednog glasa podrške*. Ona dolazi od *Mihajla Markovića* koji je, ne neočekivano, bio *izložen istom* kulturnom okruženju i *revolucionarnom iskustvu kao i ja*. Marković je upozoravao *da bi se partije »mogle postupno zamijeniti* pluralizmom fleksibilnih *ad hoc političkih organizacija* koje bi predstavljale važne interesne skupine, koje bi ponudile neuporedivo veću mogućnost za neposrednu participaciju građana i koje bi nudile mnogo širi opseg programa i kandidata. Osobite karakteristike tih političkih organizacija bile bi nepostojanje stalnog partijskog mehanizma i partijske birokracije. One više ne bi bile instrument privilegiranih elita koje drže u svojim rukama koncentriranu ekonomsku i političku moć. Umjesto toga, one bi postale oblici istinske političke demokracije — i neposredne i posredne« (From Affluence to Praxis — Ann Arbor: University of Michigan Press, *1974*, str. 166—67) (str. 493; *kurziv* — M. K.).

U vezi s ovim citatom vredno je skrenuti pažnju na dve činjenice.

Digitized by Google

Prvo. Prema onome kako je citiran Mihajlo Marković, jasno je da on i Branko Horvat ne zagovaraju iste, već različite ideje. Jer, kao što je iz ranije citiranog teksta vidljivo, Branko Horvat govori da se političke partije *moraju zabraniti*, odnosno zabraniti biranje šefova partija i plaćanje članarine (donacija), a Mihajlo Marković kaže *da bi se partije mogle postupno zameniti* većim brojem fleksibilnih političkih organizacija. Dakle, ako radni ljudi i građani u samoupravnom socijalizmu, na osnovu sopstvenog životnog iskustva, dođu do saznanja da su im političke partije nepotrebne, oni ih zaista mogu *postupno zamenjivati* drugim oblicima svog političkog organizovanja, a to je, očigledno, nešto sasvim drugo od *zabrane političkih partija*, koju Branko Horvat smatra nužnom.

Drugo. Iz gornjeg citata je uočljivo da navedeni tekst Mihajla Markovića potiče iz 1974. godine, što znači da je napisan znatno pre nego što je Branko Horvat napisao ovu knjigu. Iz toga bi se moglo zaključiti da je »politiku bez partija« prvi »postulirao« Mihajlo Marković, a ne Branko Horvat. Ali ni to nije tačno, jer su »politiku bez partija« davno pre njih »postulirali« Mihail Bakunjin i anarhisti (koji su, kako Horvat reče, »diskvalificirani«), što su kasnije »nekoliko marksističkih humanista« (za koje reče da su »dobronamjerni utopisti«) i Mihajlo Marković (1974), na svoj način, samo ponovili. Prema tome, Branko Horvat od Mihajla Markovića *nije dobio* nikakav *»glas podrške« za svoj još nenapisani tekst*, (iako su, kako reče, obojica bili »izloženi istom revolucionarnom iskustvu«), nego je on dao *»jedan glas podrške«* onima *koji* su tu politiku bez partija *već bili »postulirali«*. Ali, kao što kod Branka Horvata obično biva — jer »sve počinje i završava se s njegovom iznad svega poštovanom i obožavanom ličnošću« — opet se srećemo s njegovim egocentrizmom i narcisoidnošću. Zato on i ne može da shvati da otkriće Amerike ili »postuliranje politike bez partija« nije njegovo, nego Kolumbovo, odnosno Bakunjinovo ili »anarhističko« i da za to »otkriće« on nije dobio ni »jedan glas podrške«, nego ga je dao onima koji su do tog »otkrića« došli davno pre njega.

Digitized by Google

Prof. dr Radmila Stojanović: Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu

(»Savremena administracija«, Beograd, 1984, strana 208)

Knjiga prof. dr Radmile Stojanović *Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu* sastoji se iz šest glava i nastala je kao rezultat dugogodišnjeg bavljenja problemima privrednog razvoja. U svojoj prvoj knjizi iz ove oblasti *Teorija privrednog razvoja u socijalizmu* (objavljenoj 1961. godine) R. Stojanović razmatra probleme prvobitne socijalističke industrijalizacije. Završetkom ove faze i izgradnjom sistema samoupravljanja u Jugoslaviji dolazi do promena i u teoriji privrednog razvoja. U tom periodu prof. Stojanović objavljuje i knjige: *Veliki ekonomski sistemi, Optimalna strategija privrednog razvoja* (na primeru male socijalističke zemlje), *Planiranje u samoupravnom društvu* i *Upravljanje razvojem u samoupravnom društvu*, u kojima daje izuzetan doprinos teoriji i politici privrednog razvoja u socijalizmu.

S obzirom na to da se i socijalističke i kapitalističke zemlje nalaze na prekretnici u razvoju, izazvanoj trećom tehnološkom revolucijom, autor ističe da sazreva potreba za novim pristupom privrednom razvoju, posebno u zemljama koje prelaze u visokoindustrijalizovani socijalizam, u koje spada i naša zemlja. Kojim putevima ići u tom razvoju, starim ili novim? To su upravo razlozi koji su motivisali autora da u svojoj najnovijoj knjizi pristupi obradi ove veoma aktuelne problematike.

Digitized by Google

U prvoj glavi R. Stojanović ističe da je savremeni svet suočen s nizom teškoća i problema. Među najozbiljnijima su nestašica robe, prvenstveno energije, sirovina i hrane. Nestašice ovih roba predstavljaju prave barijere privrednom rastu (str. 4) i smanjuju realnu akumulaciju, a naporedo s njom i novčanu. Zbog toga se ova ekonomska kriza razlikuje od velike ekonomske krize iz perioda 1929—1933. godine, koju je karakterisala hiperprodukcija roba, i ne uklapa se ni u jednu Marksovu krizu hiperprodukcije. Sem toga, savremenu svetsku ekonomsku situaciju karakteriše i opadanje individualne i društvene produktivnosti rada, nepovoljna struktura zaposlenih, zatim rastuća nezaposlenost i drugo.

Sadašnji problemi i teškoće ukazuju na potrebu veoma krupnih promena u svetskoj privredi i definisanja nove teorije i politike ne samo privrednog, već i kulturnog razvoja. Krupne promene moguće su jedino primenom ofanzivne politike razvoja. Primena defanzivne razvojne politike i niske stope rasta na duži rok ne može dovesti do promena i prelaska u novu, višu razvojnu fazu. Ta politika stavlja naglasak na preživljavanje teškoća, a ne na njihovo savladavanje; zatim, ona usporava primenu tehničkog progresa, dovodi do pada realne akumulacije, društvene produktivnosti rada i efektivnosti svih vrsta ulaganja. Sem toga, takva politika produžava sve vremenske procese, kida proizvodne lance, prouzrokuje lošu alokaciju resursâ, deformiše spoljnotrgovinsku razmenu, povećava troškove upravljanja i budžetskih sredstava, uz snažno administriranje privrednih tokova i opadanje motivisanosti za rad. To su upravo razlozi zbog kojih su izmenjeni stavovi u pogledu politike razvoja. U čemu se sastoje te izmene? *Prvo*, u pojačanom akcentiranju prioritetâ; *drugo*, u primarnom značaju realne akumulacije; *treće*, u prelasku na troškove razvoja — u koje, pored troškova proizvodnje (utrošenih sirovina, energije, transportnih troškova, amortizacije, opreme objekata i naknada za rad zaposlenih), treba uključiti i troškove naučnih i tehničkih dostignuća, proširivanja proizvodnih kapaciteta, stručnog osposobljavanja zaposlenih, uvođenja novih metoda upravljanja, posebno u oblasti informacija; prognoziranje i projektovanje budućeg razvoja, uključivanje zaposlenih u donošenje odluka i drugo. Uključivanje troškova razvoja je, ističe autor, neophodnost svakog preduzeća — kapitalističkog, socijalističkog, a naročito samoupravnog — u kojem se mora znati gde je granica troškova koji ne podležu pojedinačnim zahvatanjima zaposlenih (str. 16). Ove ideje su osobito vredne pažnje, kao izuzetno aktuelne za našu ekonomsku situaciju. *Četvrto*, te su izmene u načinu korišćenja ukupnog kadrovskog potencijala; *peto*, u tretiranju privrednog razvoja zemlje kao integralnog dela međunarodnog privrednog razvoja itd.

Kao neophodne kriterije u formulisanju ofanzivne politike razvoja prof. dr Radmila Stojanović ističe sam razvoj kao prvi kriterij, zatim stabilnost, efikasnost, fleksibilnost, veću zaposlenost i bolje korišćenje materijalnih činilaca razvoja, pojačano učešće zaposlenih i svih građana zemlje u upravljanju društvenim razvojem, jednakost (pravičnost) i stepen ostvarenja nacionalne nezavisnosti. Sem navedenih kriterija, za ofanzivnu politiku privrednog razvoja potrebni su: smanjenje deficita platnog bilansa, efikasnije investiranje, brža primena tehničkog progresa u materijalnoj proizvodnji, bolje korišćenje fiksnih fondova, usporavanje opadanja društvene produktivnosti rada, brži porast produktivnosti rada od nagrada za rad.

U drugoj glavi R. Stojanović analizira dosadašnja teorijska i praktična saznanja o izgradnji socijalizma kao nasleđa za budućnost. Ona kritikuje podelu (od strane sovjetskih i istočnoevropskih teoretičara) razvojnih faza socijalizma na prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu, realni socijalizam i razvojni (zreli) socijalizam. Ističe da je neprihvatljiva

Digitized by Google

i nejasna podela na takve faze i u daljem izlaganju obrazlaže i argumentuje drukčiju, po njenom mišljenju opravdanu, sistematizaciju kojom se izdvajaju sledeće faze razvoja:

— prvobitna socijalistička industrijalizacija (za zemlje koje je nisu prošle u kapitalizmu);

— industrijsko socijalističko društvo (opet za one zemlje koje ovu fazu razvoja nisu prošle u kapitalizmu);

— visokoindustrijalizovano socijalističko društvo, iz kojeg se jedino neposredno prelazi u

— postindustrijsko društvo (komunističko društvo).

Kao moguće oblike prelaska iz niže u višu fazu ona navodi:

— stalno usavršavanje postojećeg socijalističkog sistema;

— mađarski »tip« socijalističke izgradnje;

— češki metod (predlagan u Čehoslovačkoj u vreme »Praškog proleća«);

— reprivatizaciju jednog dela društvenih i, posebno, privrednih delatnosti;

— socijalističku tržišnu privredu;

— samoupravni socijalizam (Jugoslavija).

Za uspešan prelazak iz niže u višu fazu socijalističke izgradnje neophodno je uočiti i otkloniti ispoljene slabosti i raščišćavati sa zabludama. Najkrupnije zablude u fazi prvobitne socijalističke industrijalizacije su:

a) nedovoljna usaglašenost društvenih vrednosti i mogućnosti njihove realizacije sa »stepenom dostupnog razvoja«; (raskorak između »snova« i stvarnosti);

b) fetišizacija društvene svojine;

c) *pogrešno definisano mesto i uloga poljoprivrede u privrednom razvoju socijalističke zemlje (kurziv* — D. T.);

d) nedovoljna naglašenost velike uloge sistema upravljanja.

Mnoge od tih zabluda pokušavaju se prevazići sprovođenjem privredne reforme sredinom sedme dekade i, kasnije, primenom raznovrsnih mera kao što su: veća samostalnost preduzeća; usklađivanje odnosa između plana i tržišta, uz rehabilitaciju tržišnih zakonitosti; materijalno stimulisanje radnika; direktna veza proizvodnje i trgovine na dugoročnim osnovama; decentralizacija finansiranja nekih društvenih delatnosti; stvaranje veće zainteresovanosti poljoprivrednih proizvođača.

I pored niza promena, u privrednom razvoju socijalističkih zemalja i dalje su prisutni mnogi problemi i teškoće koji otežavaju ostvarivanje novih, viših razvojnih ciljeva. Očigledno je — piše prof. dr Radmila Stojanović — da se starim putem ne može ići u novu fazu razvoja. Promene moraju biti dublje i suštinskije. Nova tehnologija traži i menjanje dosadašnjih oblika upravljanja privrednim i društvenim razvojem i uključivanje celokupnog stanovništva u te procese, to jest *oseća se potreba za uvođenjem raznih oblika samoupravljanja* (str. 70) *(kurziv* — D. T.).

Iz rečenog proizlazi da brz razvoj proizvodnih snaga u socijalizmu traži i bržu promenu društvenih odnosa.

U trećoj glavi autor analizira iskustva nacionalizovane industrije u kapitalizmu, ukazuje na slabosti u tom procesu i izvlači »poruke« i za socijalizam. Slabosti nacionalizovane industrije i jake državne kontrole jesu: niska efektivnost kapitalnih ulaganja i finansijska nedisciplina; izuzetno složen, a neefikasan oblik analize troškovi — rezultati; suspendovani tržišni mehanizmi; veoma zaobilazno dolaženje do optimalne veličine preduzeća, posebno do takozvanog društvenog optimuma; otežano relativiziranje konfliktnosti razvojnih ciljeva unutar i između tih preduzeća, odnosno između preduzeća, s jedne, i svih delova privrede i društva, s druge strane.

Najveće iskustvo i pouke koje socijalizam može izvući iz prakse nacionalizacije u kapitalizmu sadržani su u odgovoru na pitanje: koji je oblik aktivizacije svih zaposlenih, a pre svega proizvodnih radnika, u formulisanju razvojne politike; ko snosi rizik neuspeha

Digitized by Google

i, najzad, kako i pod kojim uslovima koristiti društvena sredstva? (str. 90—91).

U četvrtoj glavi naglašavaju se najbitniji elementi ekonomskog potencijala visokoindustrijalizovanog socijalizma: naučno-tehnički potencijal; proizvodni potencijal; agroindustrijski kompleks kao sastavni deo ekonomskog potencijala; potencijal ukupnih radnih resursa; građevinski potencijal; infrastrukturni potencijal; prirodno-resurski potencijal; upravljački potencijal (aktivistički pristup); strukturna balansiranost potencijala; integrisanost kao deo ekonomskog potencijala; međunarodna ekonomska kooperacija (celina međunarodnih ekonomskih odnosa zemlje).

Na kraju ove glave prof. Stojanović ističe da jedan tip ekonomskog potencijala odgovara periodu prvobitne industrijalizacije, drugi tip industrijskom, a treći tip visokoindustrijalizovanom socijalističkom društvu i ukazuje na najbitnije razlike među navedenim tipovima (str. 123—125).

U petoj glavi ukazuje se na metode i oblike akumulacije prema kojima gravitira visokoindustrijalizovano socijalističko društvo, uz prethodnu analizu akumulacije u dosadašnjim fazama razvoja socijalizma.

U postindustrijskom društvu akumulacija — prelazeći postupno u amortizaciju — ulazi postupno ne samo u troškove proizvodnje, već i u troškove razvoja, a oni uključuju i troškove tehničkog progresa. Time bi se, umesto apela na smanjenje rasta opšte i zajedničke potrošnje, omogućilo jasnije razgraničenje stvarnih troškova razvoja od onoga što je novostvorena vrednost kojom se može slobodno raspolagati. Prof. dr Radmila Stojanović, kao osnovne kriterije za raspodelu na akumulaciju i potrošnju, navodi: stopu privrednog rasta, to jest stopu rasta društvenog bruto proizvoda; stopu rasta zaposlenosti; obim smanjenja deficita platnog bilansa; i stopu rasta ukupne potrošnje, to jest potrošnje u svim njenim oblicima ili stopu rasta životnog standarda.

R. Stojanović, dalje, ukazuje na razlike u nagradama prema radu i životnom standardu u pojedinim fazama razvoja, zatim na akumulacijski napon, mobilnost akumulacije, na različite nivoe upravljanja akumulacijom, usklađivanje tokova novčane i realne akumulacije, na osnovne i dodatne izvore akumulacije i na stepen zavisnosti od inostrane akumulacije. Zatim navodi niz faktora koji umanjuju novčanu i realnu akumulaciju. Novčanu akumulaciju najčešće umanjuju: inflacija, porast budžetske potrošnje, prevaga negativnih eksternih efekata nad pozitivnim, nejasno formulisanje troškova proizvodnje i skok cene zemljišta za novogradnju. Realnu akumulaciju umanjuju tehnički progres, prekomerne zalihe i neplanirano odlivanje elemenata realne akumulacije u trajna potrošna dobra. Istovremeno, novčanu i realnu akumulaciju umanjuju preuranjeno i zakasnelo uvođenje nove tehnike, usitnjenost akumulacije, kao i usitnjena modernizacija, brz rast indirektno proizvodnih fondova i brz rast takozvanih pratećih objekata, odlivanje u inostranstvo (str. 156—160).

U šestoj glavi se razmatraju promene i iskustva u investicionoj politici iz perioda prvobitne industrijalizacije i ukazuje na pozitivne i negativne strane takve investicione politike. Stalna oskudica je suštinska karakteristika dosadašnje investicione politike u socijalističkim zemljama. Sem toga, autor ističe da je u periodu prvobitne industrijalizacije suviše naglašeno teritorijalno, a zapostavljeno gransko upravljanje, a uloga velikih tehno-ekonomskih sistema nije pravilno shvaćena. Na putu ka visokoindustrijalizovanom socijalizmu posebnu ulogu i tretman moraju imati sledeći veliki tehno-ekonomski sistemi: energetika, saobraćaj, resursni kompleks, agroindustrijski kompleks i građevinarstvo.

Konstituisanje ovih sistema i promena upravljanja njima i u njima jeste neophodnost i urgentnost sledeće faze razvoja socijalizma.

U novoj investicionoj politici ističe se potreba za vrlo jasnom

Digitized by Google

i koordiniranom investicionom politikom. Prof. dr R. Stojanović postavlja pitanje preti li visokoindustrijalizovanom socijalizmu makar i povremena i kratkotrajna »deindustrijalizacija« ili je to karakteristično samo za kapitalizam — zbog odsustva organizovanijeg planiranja? Sem toga, u novoj fazi razvoja socijalizma sve će se više osećati potreba za stalnim adaptacijama, promenama. Izbori u oblasti investicija često izazivaju različite vrste konflikata. Hoće li kriterij izbora i čvrstina nekih proporcija biti više ili manje izraženi u visokoindustrijalizovanom socijalizmu? Hoće li oni nestajati, a pojaviti se nešto drugo da ih zameni? Koje nas najbitnije promene očekuju u domenu proizvodnih investicija — pita se R. Stojanović i pokušava da odgovori na ta pitanja (str. 182—186).

U delu rada pod naslovom: »Šta nam nosi treća tehnološka revolucija?« nalazimo ocene prema kojima srž te nove revolucije čine mikroelektronika i genetsko inženjerstvo. Posebnu pažnju autor posvećuje mikroelektronskoj revoluciji i značaju primene njenih tekovina za društveni i ekonomski razvoj.

Primena mikroelektronike ima svoj teorijsko-ekonomski vid koji je sve izraženiji u savremenoj ekonomskoj nauci. To je sve neophodnije zbog dubokih promena koje očekuju privredni razvoj, prvenstveno socijalističkih zemalja. Primena tekovina mikroelektronske revolucije treba da doprinese proizvodnji novih upotrebnih vrednosti. To se može postići povećanjem ljudske aktivnosti, višim stupnjem obrazovanja, boljim informisanjem, svestranijom povezanošću sa celokupnim društvenim okruženjem i sličnim. Sem toga, dalji razvoj i primena mikroelektronike doprineli bi optimalizaciji privrednih i društvenih planova, boljem korišćenju raspoloživih resursa i ostvarenju principa da se s minimalnim ulaganjima postižu maksimalni rezultati. Sistem dugoročnog planiranja i programiranja znatno bi se usavršio, a ukupan radni potencijal bi doživeo krupne promene. Mogućnost dobijanja brzih, tačnih i pravovremenih informacija dovela bi do formiranja *informacijskog društva*. Učešće živog rada u privrednom i društvenom životu bi se smanjilo. Intenziviranje naučnoistraživačkog i programerskog rada bilo bi neophodno. Međunarodni ekonomski odnosi bi, primenom mikroelektronike, takođe doživeli krupne promene. Kako će se razvijati transfer tehnologije iz razvijenih u nerazvijene zemlje? Hoće li to usporiti stvaranje novog međunarodnog ekonomskog poretka? Kako će se razvijati slobodna razmena informacija? Da li potreba za zakonskom zaštitom postaje veća? To su pitanja na koja autor delimično odgovara, ali ih ostavlja i otvorenim za nova i drugačija razmišljanja i danas i u budućnosti.

Knjiga prof. dr Radmile Stojanović predstavlja izuzetan doprinos teoriji i politici privrednog razvoja u socijalizmu. Autor veoma uspešno analizira dosadašnji ekonomski razvoj socijalističkih zemalja, uočava domašaje i promašaje u tom razvoju, kritički osvetljava mnoge probleme i zablude i iznosi progresivne i revolucionarne ideje za njihovo prevladavanje u narednim fazama razvoja. Problematika koja se obrađuje u ovoj knjizi veoma je zanimljiva i aktuelna i predstavlja — kako se kaže i u predgovoru — izazov i podsticaj za razmišljanje i traženje novog puta u društveno-ekonomskom razvoju socijalističkih zemalja. Korišćena je najnovija literatura građanskih, kao i marksističkih teoretičara privrednog razvoja (objavljena na engleskom, ruskom, nemačkom, francuskom i srpskohrvatskom jeziku u proteklih nekoliko godina), što predstavlja poseban kvalitet ove knjige. Zbog svega toga preporučujemo čitaocima, osobito naučnoj javnosti, stručnim i društvenim radnicima koji se bave teorijom i politikom privrednog razvoja socijalizma, da ovoj knjizi poklone punu pažnju.

Đuro Kukić
Danilo Tomić

Digitized by Google

Dr Ivo Burić: Udruženi rad i minuli rad

(»Informator«, Zagreb, 1983)

Knjiga dr Ive Burića *Udruženi rad i minuli rad — prava i obaveze radnika s osnove minulog rada* uključuje se u aktuelne rasprave o teorijskoj osnovanosti i klasnoj opravdanosti prava radnikâ po osnovu minulog rada, s pokušajem da teorijske odgovore prevede na jezik praktičnih rešenja.

Shodno tome, knjiga sadrži dva nivoa analize: idejno-teorijski i praktično-instruktivni. Na oba nivoa analiza je prožeta kritičkim razmatranjem kako teorijskih koncepcija tako i praktičnih rešenja. U knjizi se, pored toga, daje komentar zakonskih odredbi o minulom radu i prikaz gledištâ i predlogâ drugih autora za rešavanje pitanja minulog rada i prava radnikâ po tom osnovu. U prilogu se daje i integralni tekst Zakona o proširenoj reprodukciji i minulom radu, čime se povećava praktična upotrebljivost knjige.

Pristupajući analizi zadatog problema, autor polazi od činjenice da je »nastojanje u razjašnjavanju i projiciranju kategorijalnih određenja minulog rada i prava radnika s njegove osnove nailazilo na mnogovrsna nerazumijevanja, suprotstavljanja i dileme«. Uz nepoznavanje pravih rešenja, naime, kako da se ostvare ti novi odnosi, najviše »zapreka« bilo je u dogmatskom suprotstavljanju pojedinaca i »širih struktura«, i to znatno više u oblasti teorije nego u praksi. To upravo potencira značaj izučavanja date teme. Da je bilo istraživačkog rada i dijalektičkog pristupa, ne bi, po autorovom mišljenju, bilo toliko lutanja u izradi Zakona o proširenoj reprodukciji i minulom radu.

Pri određivanju tematskog okvira istraživanja autor polazi od saznanja da je najviše problema u vezi sa razvojem novih odnosa radnikâ i njihovog minulog rada usredsređeno oko dva središna pitanja: (a) uslova, vremena, načina i perspektive prevladavanja svojinskih odnosa; i (b) koje, te kako organizovane snage društva mogu i moraju voditi taj proces.

U tom sklopu, kao osnovni predmet istraživanja naznačeno je sledećih pet pitanja: minuli rad nije neki sekundarni element u smislu dopune sistema socijalističkih produkcionih odnosa i prava radnikâ po tom osnovu; razvoj novih odnosa radnikâ i minulog rada mora se razrešavati na liniji njihovog podruštvljavanja; problem ostvarivanja novih odnosa radnikâ i njihovog minulog rada; novi odnosi radnikâ i njihovog minulog rada moraju izrastati iz samog procesa rada i rezultatâ njihovog rada; institut minulog rada treba da obuhvati sva osnovna samoupravna, ekonomska i socijalna prava radnikâ.

Metodološki pristup istraživanju određuju uglavnom sledeća polazišta. Uzroci mnogih problema jugoslovenske privrede su nerazvijeni, zapravo, otuđujući odnosi između radnikâ i uslova njihovog rada, odnosno minulog rada. Minuli rad, s karakterom i oblikom kakav teži da razvije samoupravni udruženi rad, još nije nešto što bi postojalo samo po sebi, nego nešto što će se tek razviti. Minuli rad se određuje prvenstveno kao društveno-ekonomska kategorija, što znači da se sve njegove karakteristike analiziraju i projiciraju iz samih odnosa udruženog rada. Podruštvljavanje odnosâ i socijalizacija sredstava vode u pravcu razvoja novih društveno-ekonomskih odnosa. Suština pristupa je, po autorovim rečima, u tome što se »odgovori traže u stvarnim kretanjima u svetu i razvoju njegovih proizvodnih potencijala i društveno-ekonomskih odnosa, kao i u našim specifičnim uslovima, te da se traže na objektivno dijalektički način«.

S takvim metodološkim pristupom autor dolazi do sledećih teorijskih zaključaka. Razvojem novih odnosa radnikâ i njihovog minulog rada uspostavlja se čvršća veza između radnika, njegovih rezultata rada i sredstava rada, odnosno minulog rada. U

Digitized by Google

isto vreme stvaraju se takvi ekonomski i društveni uslovi u kojima će se ukidati višak rada kao izvor vlasništva i celokupan dohodak postajati sve više potreban rad. Razvoj takvih neposrednih veza i međuzavisnosti udruženih radnika i minulog rada vodiće objektivno u pravcu oslobađanja rada u onoj meri u kojoj će svaki radnik pojedinačno biti voljan da ih stvara i sposoban da njima upravlja. A i jedno i drugo biće to više što radnik bude slobodniji u svom radu i nezavisniji u gospodarenju ograničenim uslovima svoga i ukupnog udruženog rada.

Time se prekida »istorijski duga protivrečnost« između onoga što je radnik dobijao kao platu za svoj rad i onoga što je ostajalo vlasniku uslovâ njegovog rada. On će sada sam odlučivati o oba dela i u tom pogledu će između njih iščezavati ona protivrečnost vlastitog i tuđeg, odnosno ličnog i društvenog, a u pogledu vlasništva — privatnog i opšteg. Ta se protivrečnost ukida i po objektu i po subjektu jer »jedan i drugi postaju međusobno uvjetovani, zavisni i nerazdruživi«. Novi odnosi radnikâ i njihovog minulog rada nisu vlasnički, već radno-stvaralački, pa po toj, a ne po vlasničkoj funkciji radnik može — a po svome klasnom pravu i mora — primati određenu naknadu što je deo svoga rada uložio u stvaranje minulog rada.

Kada radnik preuzima celokupnu brigu za integritet i razvoj materijalne osnove svog rada, tada i minuli rad, odnosno višak vrednosti iz kojeg se akumulira, postaje potreban rad. A pretvaranjem sve većeg viška rada u potreban rad i dohodak prestaje biti protivrečna kategorija u kojoj se sukobljavaju interesi radnikâ i društva. Preuzimajući brigu za proširenu reprodukciju, radnik mora početi da razmišlja o sredstvima materijalne osnove svog rada kao svojim sredstvima. Zbog toga i sredstva za proizvodnju gube svoj protivrečni karakter u odnosima samoupravno udruženog rada.

Polazeći od takvih zaključaka, autor odbacuje tezu da učešće u raspodeli po osnovu minulog rada znači kapital-odnos, ali ukazuje na realnu opasnost od takvog odnosa u neravnopravnim uslovima privređivanja, koje administrativnom preraspodelom stvara pre svega država. Razvijanje novog odnosa između radnikâ i minulog rada zahteva zapravo ujednačavanje uslovâ rada i sticanja dohotka. Isključivanje minulog rada iz osnova raspodele značilo bi zadržavanje najamnog odnosa, koji bi se ispoljavao kao »generacijska zavisnost u koju dolaze stariji radnici s opadanjem njihovih psihofizičkih i radnih sposobnosti«.

Posebnu pažnju autor poklanja određenju subjekta novih odnosa radnika i minulog rada, odnosno subjekta prava i obaveza po osnovu minulog rada. To je »onaj radnik koji je neposredno i lično angažovan u središtu stvaralačkog procesa u kojem se stvaraju i reprodukuju materijalna i druga dobra i njima obogaćuje sam čovek i njegov lični i društveni standard u celini društva«.

Takvo određenje subjekta novih odnosa proističe iz same prirode minulog rada, koji po svom izvorištu predstavlja opredmećeni rad »što ga je čovek do sada ulagao u materijalna, kulturna i duhovna dobra i što ga još stvara i ulaže u njihov razvitak«. U užem smislu, to je »onaj deo opredmećenog rada koji je preostao kao višak rada pošto su čovek ili neka njegova uža ili šira organizacija podmirili svoje proizvodne, egzistencijalne i kulturne potrebe«.

S obzirom na takvu prirodu minulog rada, osnovni subjekt novih odnosa je »svaki radnik koji je udružio svoj rad u nekoj od samoupravnih organizacija udruženog rada ili radnoj zajednici, i to u bilo kojoj njihovoj funkciji, delu organizacije ili segmentu procesa društvene reprodukcije«. Drugi, ali izvedeni subjekt određenih prava po osnovu minulog rada jeste osnovna organizacija ili radna zajednica kao organizacioni oblik udruženog rada.

Polazeći od takvog određenja osnovnog subjekta novih odnosa, autor ulazi u kritičku analizu praktične primene ustavnih opredeljenja o minulom radu. Jedan od

Digitized by Google

zaključaka te analize jeste da je u fazi izrade i usvajanja Zakona o udruženom radu »propuštena prilika« da se detaljnije razrade određena konstitutivna, sistemska, pa i praktična rešenja za razvijanje novih odnosa udruženog rada i minulog rada. Umesto toga, »ZUR-om su uvedeni određeni posredni i izvedeni pojmovi za minuli rad, zbog čega su se počele rađati sumnje u potrebu i mogućnost realizacije novih odnosa radnika i njihova minulog rada«. To doprinosi da se u praksi zadržavaju stara rešenja, među kojima i radni staž kao merilo doprinosa po osnovu minulog rada, iako on to po svojoj prirodi ne može biti.

Analizirajući genezu teorijskih pristupa i shvatanja o minulom radu, autor iza negiranja samoupravnih prava radnikâ po tom osnovu otkriva, u suštini, etatističke tendencije. Minuli rad je isključen i otuđen iz odnosâ ljudi u radu i povodom rada, a »izbrisan pojmovno i normativno kao višak rada, odnosno kao rezultat rada radnika, on se nije pojavljivao ni kao teoretska kategorija«.

Koliko su snažne tendencije zadržavanja starih odnosa, vidi se i po tome što, uprkos ustavnim opredeljenjima i zakonodavnoj regulativi, još »ni u praksi ni u teorijskom konceptu nemamo ni jednog pravog rešenja za koje bi se moglo kazati da je dosledno izvedeno iz Ustava i da je u skladu s novim Zakonom«. Ali ni ubuduće se neće mnogo postići ako »odgovarajuće društvene i stručne snage ne poduzmu i ne povedu širu i strategijski koordiniranu akciju ne samo na formalnom provođenju novog Zakona nego i u početnom koraku ostvarivanja novih odnosa«, jer »normativna, odnosno sistemska rešenja ne mogu zaživjeti sama po sebi«.

S obzirom na to da su novi odnosi radnikâ i njihovog minulog rada fundamentalni odnosi udruženog rada, oni moraju biti *jedinstveni* i *opšti* odnosi. Zbog toga se moraju razvijati istovremeno u svim osnovnim organizacijama i u celini udruženog rada. I pitanje osnovnog subjekta prava i obaveza po osnovu minulog rada mora se rešiti na jedinstven način.

Kritikujući predloge drugih autora i rešenja koja se primenjuju u praksi, Burić daje svoj predlog za praktično uključivanje minulog rada u raspodelu i definiše odgovarajuće pokazatelje za utvrđivanje doprinosa po tom osnovu. U knjizi je dat i konkretan metodološki i računski primer uključivanja minulog rada u individualnu raspodelu sredstava za lične dohotke.

Svoj predlog autor zasniva na polazištu da se učešće u raspodeli po osnovu minulog rada može ostvariti samo pri povećanju dohotka, a za osnovu učešća uzima akumulaciju. Posle utvrđivanja rezultatâ ostvarenih u privređivanju društvenim sredstvima i izdvajanju odgovarajućeg dela sredstava za lične dohotke po tom osnovu, prilazi se ustanovljavanju odnosâ ukupno izdvojenih bruto ličnih dohodaka i akumulacije. Taj se odnos utvrđuje za osnovnu organizaciju kao celinu, a izražava stopom akumulacije minulog rada, koja se izračunava pomoću odgovarajućeg obrasca. Pošto praktična primena takvog rešenja zahteva individualno iskazivanje i neprekidno praćenje radnikova doprinosa u stvaranju materijalne osnove udruženog rada, autor predlaže za to i odgovarajući model.

Pored učešća u raspodeli sredstava za lične dohotke, autor definiše i ostala prava i obaveze radnika po osnovu minulog rada: pravo na obezbeđenje posla, na zajamčeni lični dohodak, pravo na otpremninu, poklone radnicima u mirovini, pomoć porodici radnika u slučaju bolesti, smrti ili elementarnih nepogoda i druga. Penzijski sistem bi se morao graditi tako da u njemu sve više preovlađuje radni i stvaralački kriterijum, a da socijalni kriterijum bude dopunjujući u slučaju kad radnik iz objektivnih razloga nije mogao ostvariti svoj minuli rad.

U knjizi se posebno definišu sadržaj i oblici obaveza po osnovu minulog rada, i to: obaveza stvaranja »vlastitog« minulog rada; obaveza racionalnog i efikasnog

Digitized by Google

korišćenja ukupnog minulog rada kao uslova rada; i obaveza razvoja odnosâ odgovornosti i solidarnosti po osnovu minulog rada.

Dosta prostora posvećeno je i samoupravnom regulisanju odnosâ i osnovâ za ostvarivanje prava i obaveza po osnovu minulog rada. U ovom poglavlju sadržane su definicije: ukupnog društvenog minulog rada u osnovnoj organizaciji i radnoj zajednici; minulog rada OOUR-a i minulog rada pojedinih radnika. Definisana su i prava radnika po osnovu minulog rada na: stvaranje svog minulog rada; trajan ekonomski integritet sa svojim minulim radom; sudelovanje u raspodeli po osnovu minulog rada; društveno-ekonomsku i socijalnu sigurnost po osnovu minulog rada; mirovinsko osiguranje i druge dodatke po osnovu minulog rada. Definišu se i uslovi za ostvarivanje tih prava.

Prema koncepciji koju autor predlaže, pravo na sudelovanje u raspodeli po osnovu minulog rada stiču svi radnici ako je njihova osnovna organizacija u poslovnoj godini ostvarila pozitivan poslovni rezultat. Stopa efikasnosti upravljanja i privređivanja primenjuje se za izdvajanje dela sredstava za lične dohotke po osnovu minulog rada iz ukupno izdvojenih sredstava za bruto lične dohotke utvrđene prema planskim, odnosno ostvarenim rezultatima OOUR-a. U tom kontekstu autor daje i odgovarajući obrazac za izračunavanje tog dela ličnog dohotka.

Doprinos radnika proširenju materijalne osnove rada i povećanju dohotka OOUR-a utvrđuje se na osnovu ukupnog minulog rada ostvarenog u razdoblju (godinama) do godine u kojoj radnik ostvaruje pravo po osnovu svog minulog rada. Godišnji iznos minulog rada radnika izračunava se primenom jedinstvene stope akumulacije minulog rada osnovne organizacije na ukupno ostvareni lični dohodak koji je svaki radnik ponaosob ostvario prema svom radu i rezultatima rada u dotičnoj godini. Ukupni iznos minulog rada definiše se kao kumulativ minulog rada pojedinog radnika za sve godine njegovog radnog staža u kojima je OOUR pozitivno poslovala, a ukupni lični dohodak radnika kao iznos ostvarenog bruto ličnog dohotka bez naknada i drugih primanja po osnovu solidarnosti i uzajamnosti. U tom kontekstu opisan je i način utvrđivanja visine ličnog dohotka po osnovu minulog rada.

S razlogom se može konstatovati da studija dr Ive Burića predstavlja doprinos marksističkoj teoriji udruženog rada. I rešenja koja su u studiji prezentirana mogu u praktičnoj primeni znatno doprineti razvoju socijalističkih produkcionih odnosa i unapređenju ekonomije udruženog rada. Nasuprot neosnovanim negiranjima prava udruženih radnika po osnovu minulog rada, teorijski pristup dr Burića otvara vrata za konstruktivnu kritičku analizu prakse i za dalja istraživačka traganja za progresivnim i naučno zasnovanim rešenjima.

Živko Marković

Мустафа Карахасан: Одбрани трудови

(„Комунист", Скопје, 1983, страна 328)

Knjiga koju prikazujemo predstavlja uvid u ograničeni deo autorovih preokupacija usmerenih na istoriju Makedonije i Makedonaca tokom dva poslednja veka. Stoga ćemo govoriti više o istoriji makedonskog naroda, a manje o drugim autorovim preokupacijama koje su došle do izražaja u više raznorodnih oblasti.

Inače, ma koliko se zadržavali na istoriji Makedonije i Makedonaca, moraćemo da naglasimo da se autor, bilo da govori o kulturno-političkim ili o istorijskim prilikama u Makedoniji tokom XIX i XX veka, stalno poziva na dobre znalce određenih perioda ili do-

Digitized by Google

gađaja. No, M. Karahasan ih ne citira slepo. On ih tumači na svoj način, ali uvek objektivno i pokušava da razbije predubeđenja koja su se decenijama taložila i, s retkim izuzecima, uvukla u vrlo ozbiljna istorijska dela i naših i stranih istoričara. Tu je — da istaknemo samo jedan moment — ukazano na nepravilan stav čitave evropske istoriografije prema Turcima, jer ona poistovećuje Osmansko Carstvo s narodom, koji je bio, bar u Anadoliji — kako navodi M. Karahasan, držeći se najpoznatijih pera turske savremene istoriografije — čak obespravljeniji od nekih hrišćanskih naroda u Imperiji i trpeo posledice izrabljivačke politike živeći u potpunom mraku.

Knjiga se sastoji od tri dela: (a) O makedonskom kulturnom preporodu (dva priloga); (b) O nacionalnooslobodilačkom pokretu (pet priloga); i (c) O narodnoj i socijalističkoj revoluciji (šest priloga). Reč je o radovima objavljenim po raznim zbornicima. Ali oni, kao celina, predstavljaju izvesno jedinstvo, pa treba samo pozdraviti potez izdavača koji se potrudio da ih sve pruži u jednom tomu.

Osvrnimo se sada na sve priloge ponaosob.

Već prvi od njih, »Obrazovanje u Turskoj i Makedoniji u vreme tanzimata« (str. 9—27), obrađuje — na osnovu turskih, francuskih, ruskih i bugarskih izvora, kao i na temelju tadašnje srpske štampe — okvire u kojima je došlo do kulturnog procvata u Osmanskoj Imperiji od 1839. do 1876, dakle, do godine u kojoj je tanzimat povučen i kada je nastupila diktatura sa sultanom Abdul-Hamidom. Ostajući vezan za područje Makedonije (u najširem smislu — kako Vardarske tako i Egejske i Pirinske), autor ukazuje na razvoj školstva kod svih naroda Imperije, ističući da je sve to, počev još od dvadesetih godina XX veka, moglo da dovede do vrlo povoljnih uslova za razvoj školstva i kulture i u Makedoniji.

Drugi prilog, »Životno delo Partenija Zografskog u osmanlijskoj zajednici u početku reformi« (str. 28—38), ponavlja ono što je rečeno o ovom velikom makedonskom prosvetitelju, sagledavajući njegov rad iz jedne nove, kod nas manje poznate, osmanlijske perspektive i ukazujući na to da je takva delatnost bila omogućena samim istorijskim prilikama koje su se blagotvorno odrazile i kod drugih naroda Carevine. Dakle, autor je i ovom prilikom uspeo da dâ novi uvid u razdoblje u kojem se javlja makedonska književnost.

U prilogu »Srpska štampa o Makedoniji u istočnoj krizi 1878—1881« (str. 41—68) razmatraju se nemiri i događaji koji su se zbili u vreme Berlinskog kongresa. Ako se ima u vidu samo ono što piše pomenuta štampa, dobija se strašna slika o pokretu koji je uzeo maha na teritoriji čitave Makedonije. Sličnim problemom autor se bavi i u prilogu »Kresnenski ustanak u turskoj istoriografiji« (str. 69—91). Osvrćući se na dela uglednih turskih istoričara, M. Karahasan i ovom prilikom ističe kako ni oni nisu bili obavešteni o pravom stanju stvari, kao što ni Evropa nije imala potpuni uvid u klasne i međunacionalne odnose u samoj Turskoj. Najlakše im je bilo da nemire i pobune na svojoj teritoriji pripisuju uticaju i mešanju stranaca, a mnogo manje domaćim oružanim ustancima, iako su svesni njihovih stalnih izbijanja. Činjenica je, međutim, da su savremeni turski istoričari shvatili značaj kresnenskog ustanka, te autor, pozivajući se na njihova dela, završava ovaj prilog rečima: »Naše istraživanje i proučavanje turske istoriografije iznova otkriva važne momente iz istorijske scene i istorijske uloge kresnenskog ustanka za makedonski narod, pri čemu je značajna i jasna i nepogrešiva teza: jednom započet ustanak makedonskog naroda, kako to ističu svi turski istoričari, bez obzira na gubitke i teškoće, poraze i tragedije, predstavljao je neizbrisivu pojavu do svoje definitivne pobede u socijalističkoj revoluciji koju je predvodila KPJ na čelu sa Josipom Brozom Titom, mada je od

Digitized by Google

1878. godine proteklo šest decenija neprekidnih borbi.«

Studija »Ideološko-politički stavovi Goce Delčeva prema turskoj narodnosti u Makedoniji« (str. 92—132) analizira misao kojom se u svom revolucionarnom radu rukovodio veliki makedonski ideolog i borac. Dajući kratak pregled njegovog života, autor navodi pojedine momente iz delovanja, ovog revolucionara, ističući da je reč o političkom borcu vrlo širokih pogleda. U nekoliko navrata — kako proizlazi iz navedenih pojedinosti iz života i rada G. Delčeva — autor je ukazao da Delčev ne vodi borbu protiv turskog naroda, koji je takođe živeo u teškim uslovima, već protiv osmanlijskog ugnjetačkog sistema. Tako je još jednom istaknut demokratski i humani stav Goce Delčeva.

Ne manje je značajan rad »Prilog tumačenju ilindenskog ustanka u savremenoj turskoj istoriografiji« (str. 133—158). Prateći formiranje i rad organizacije VMRO, M. Karahasan povezuje njen nastanak sa sličnim pokretima koji su u tom periodu bujali u samoj Turskoj, u kojoj je bilo nezadovoljnikâ ne samo u redovima hrišćanskih naroda, već i u redovima samih Turaka. Raščlanjujući političko-ekonomske uslove u kojima je živelo Osmansko Carstvo očekujući ili reforme ili propast, autor ukazuje na nastanak progresivnih organizacija koje su, posle uvođenja diktature od 1876. godine, pokušavale da promene postojeće stanje. U tom smislu izuzetno mesto daje organizacijama Mladoturaka koji će dovesti do revolucije 1908. godine.

U sklopu takvih težnji autor vidi i ilindenski ustanak iz 1903. godine, ustanak u kome su došle do izražaja vekovne želje makedonskog naroda. Autor smatra da nije slučajno što su na čelu mladoturske revolucije stajali baš Turci poreklom s Balkana, dakle, oni koji su imali mogućnost da se upoznaju s revolucionarnim težnjama balkanskih naroda, pa i makedonskog.

Od značaja je i članak »Odjek ilindenskog ustanka i kruševskog manifesta u turskoj publicistici (u Makedoniji)« (str. 159—168) koji govori o utisku koji je ilindenski ustanak ostavio u redovima turske nacionalnosti u Makedoniji. Pre svega, istaknut je manifest koji je, povodom ustanka, bio namenjen ne samo Makedoncima, već i svim ostalim nacionalnostima koje su živele na teritoriji Makedonije, pa i Turcima. Istaknuto je — što je neobično važno — da je pomenuti manifest ukazivao i na teškoće u kojima žive siromašni pripadnici turske nacije, kao i na izvestan broj Turaka koji je sa simpatijama gledao na borbu za slobodu makedonskog naroda.

Na osnovu savremene turske istoriografije, onovremene beogradske štampe, kao i progresivne istorijske literature, data je studija »Jane Sandanski i mladoturska revolucija« (str. 169—198). U njoj autor nastoji da ukaže na povezanost makedonskih revolucionara i Mladoturaka koji su jedno vreme imali zajedničke ideale. U tom kontekstu treba videti i obrazovanje Serske Republike u Makedoniji, koja je kratko trajala, kao i saradnju Jane Sandanskog, istaknutog makedonskog revolucionara, sa Mladoturcima. U ovoj studiji autor ukazuje da: »Posle pada sultana Abdul-Hamida i posle definitivne pobede mladoturske revolucije u Istanbulu Jane Sandanski je, i kao predstavnik nove Narodne federativne partije, otišao lično u posetu rukovodiocima mladoturskog pokreta i države, pa je tamo tražio da i Turska bude uređena na federativnom principu, a da Makedonija u njoj bude posebna samoupravna državna jedinica, u kojoj će se ukinuti feudalne institucije, izvršiti agrarna reforma, doneti radničko i socijalno zakonodavstvo i dati široka lična, nacionalna, građanska i politička prava i slobode.«

U narednim prilozima se razmatra problematika onih događaja u kojima je autor, kao revolucionar, posredno ili neposredno, učestvovao. Razume se, stoga, da takvi napisi, kao memorijalna građa, moraju da budu obeleženi i posebnom, ponekad subjektivnom

Digitized by Google

notom. A što se tiče M. Karahasana, on je, stiče se utisak, tu opasnost prevazišao. Uvek je više maha davao peru ozbiljnog istoričara koji nepristrasno sudi o minulim događajima nego što se vezivao za uspomene iz svoje mladosti sagledavajući ih kroz prizmu zrele ličnosti. Drugim rečima, on je uspeo da događaje o kojima govori osvetli ne samo kroz opasnosti i nedaće nekadašnjeg vremena, već i da ih oceni iz savremene perspektive, na osnovu rezultata do kojih je dovela određena borba. U svemu tome vidnu ulogu je odigralo autorovo zalaganje za narodnosti koje su prvi put došle do svojih legitimnih prava u toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

U napisu pod naslovom: »Dosledan titovski kurs makedonskih komunista za ustanak makedonskog naroda i narodnosti u borbi protiv šarlovštine i velikobugaršine« (str. 201—225) objašnjava se praznina koja je nastupila zato što je PK KPJ za Makedoniju priključen, posle sloma stare Jugoslavije, Bugarskoj radničkoj partiji (komunista), što je vrlo negativno uticalo na partijski rad. Pružajući sliku tog razdoblja, M. Karahasan je ukazao na to da su se najnaprednije snage iz redova narodnosti u Makedoniji svrstale odlučno protiv okupatora koji je sprovodio velikobugarsku politiku. Ali je, zalažući se za pitanje narodnosti, pokazao da ni ove nisu dugo pominjane u zvaničnim dokumentima PK za Makedoniju, što će se ispraviti tek na intervenciju Borka Temelkovskog — Ljiljaka, sekretara prilepske partijske organizacije, koji će postaviti pitanje zašto u proglasima nisu obuhvaćene i nacionalnosti, prvenstveno Turci (kojih je tada bilo dosta u Prilepu).

Neke zajedničke odlike sa ovim radom sadrži i prilog »Turska narodnost kao subjekt u klasno-nacionalnoj politici KP i KPM« (str. 226—239). Opisujući teško stanje u kome se nalazila turska nacionalnost u Makedoniji sve do drugog svetskog rata, autor ističe pojačanu denacionalizaciju počev od 1929. godine, da bi skrenuo pažnju na nove perspektive nastale počev od 1937. godine, to jest od dolaska druga Tita na čelo KPJ. Prve muslimanske organizacije SKOJ-a i Partije javile su se u okviru društava »Jardm« i »Kosta Abrašević« u Skoplju i obuhvatile jedan broj mladih turskih učenika i radnika. Uskoro ih je bilo i po drugim mestima u kojima su živeli Turci (u Bitolju, Štipu, Velesu, Ohridu). Zatim je data i slika postepenog politiziranja, koje je, naposletku, dovelo i do učešća Turaka u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji.

Na prethodni članak nadovezuje se tekst »Narodnosti iz Skoplja u NOB-u i revoluciji 1941—1945« (str. 240—280), umnogome memorijalistički, ali bogat podacima o ulozi koju su narodnosti imale u toj borbi.

Prilog »ASNOM — zajednička politička osnova makedonske državnosti i narodnosti kao njene konstitutivne komponente« (str. 281—290) već samim naslovom kaže da je autor imao u vidu konstituisanje Makedonije i njen značaj za narodnosti. U tom smislu članak »ASNOM 1944 — turska i albanska narodnost u njegovim odlukama« (str. 291—297) samo je dopuna prethodnog priloga. A kakvi su sve koraci učinjeni u smislu davanja prava pripadnicima narodnosti u Makedoniji najbolje se vidi ako se 1944. godina uporedi s vremenom šarlovštine kada o njima nije bilo ni pomena u zvaničnim dokumentima.

Poslednji prilog: »Jugoslovenska štampa o oslobođenju Makedonije i Skoplja« (str. 298—312) govori o simpatijama sa kojima su mase u Srbiji pratile borbu za oslobođenje Makedonije, budući da je Beograd bio oslobođen pre Skoplja.

Na kraju, možemo zaključiti da je reč o značajnom prilogu u kome se razmatra duži period makedonske istorije, o prilogu vrednom pažnje, između ostalog, i po tome što je izašao iz pera revolucionara-pripadnika turske narodnosti.

Momčilo D. Savić

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 90.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S67

The University
of Michigan
Periodical
Reading Room

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

11
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 900 dinara. Za inostranstvo 1.800 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 Broj 11

Sadržaj

Branislav Šoškić
Putevi izlaska iz ekonomske krize 1545

Mijat Šuković
Jugoslovensko zajedništvo danas 1565

Aleksandar Hristov
Konstituisanje Makedonije kao državnopravnog subjekta u jugoslovenskoj federaciji 1577

Ištvan Rajčan
O nacionalnoj ravnopravnosti i aktuelnim pitanjima položaja narodnosti 1586

Marko Vrhunec
Strategija — efikasno sredstvo upravljanja 1594

Jordan Aleksić
»Omladinske revolucije« stilova života 1603

Matija Novosel
Funkcionisanje samoupravnih interesnih zajednica 1614

Ranko Petković
Obespravljenost i denacionalizacija delova jugoslovenskih naroda u Albaniji 1624

Ogledi

Ognjen Pribićević
Engels i mirni put u socijalizam 1634

Polemike

Kosta Ugrica
Je li socijalizam društvo nejednakosti i kako se odnositi prema nejednakostima 1652

Inostrani prilozi

Kažimież Doktur
Kriza u Poljskoj, njeni izvori, tok i posledice 1661

Osvrti

Mirjana Đukić
Socijalizam i mir 1672

Prikazi 1694

Digitized by Google

Содержание

Бранислав Шошкич
Пути выхода из экономического кризиса 1545

Мият Шукович
Югославская общность в настоящее время 1565

Александр Христов
Конституирование Македонии как государственно-правового субъекта в югославской федерации 1577

Иштван Райчан
О национальном равноправии и об актуальных вопросах положения народностей 1586

Марко Врхунец
Стратегия — действенное средство управления 1594

Иордан Алексич
„Молодежная революция" стиля жизни 1603

Матия Новосел
Функционирование самоуправляемых объединений, основанных на общности интересов 1614

Ранко Петкович
Лишение прав и денационализация частей югославских народов в Албании 1624

Очерки

Огнен Прибичевич
Энгельс и мирный путь к социализму 1634

Полемики

Коста Угрица
Является ли социализм обществом неравенства и как относиться к неравенству 1652

Зарубежные очерки

Кажимьеж Доктур
Кризис в Польше, его источники, ход и последствия 1661

Обзоры

Мирьяна Джукич
Социализм и мир 1672

Рецензии 1694

Contents

Branislav Šoškić
Ways out of the Economic Crisis 1545

Mijat Šuković
Yugoslav Togetherness Today 1565

Aleksandar Hristov
Constituting of Macedonia as Legal State Subject in the Yugoslav Federation 1577

Ištvan Rajčan
Concerning National Equality and Current Questions in the Position of the Nationalities 1586

Marko Vrhunec
Strategy — An Efficacious Agent of Management 1594

Jordan Aleksić
»Youth Revolutions« as Styles of Life 1603

Matija Novosel
Functioning of the Self-managed Communities of Interest 1614

Ranko Petković
Disfranchizement and Denationalization of Parts of the Yugoslav People's in Albania 1624

Essays

Ognjen Pribićević
Engels and the Peaceful Road to Socialism 1634

Polemics

Kosta Ugrica
Is Socialism a Society of Inequality and What Attitude to Inequalities 1652

Foreign Contributions

Kažimież Doktur
The Crisis in Poland, Its Sources, Course and Consequences 1661

Surveys

Mirjana Đukić
Socialism and Peace 1672

Reviews 1694

Digitized by Google

Branislav Šoškić

Putevi izlaska iz ekonomske krize

Prevladavanje ekonomske krize u velikoj mjeri zavisi od karaktera društveno-ekonomskog, privrednog, pa i političkog sistema. U ovom radu ograničićemo se samo na puteve izlaska iz ekonomske krize našeg socijalističkog samoupravnog društveno-ekonomskog i privrednog sistema. I to puteve izlaska u sklopu tog sistema, puteve koji ne bi dovodili u pitanje osnove i istorijsku specifičnost tog sistema. A te osnove i ta istorijska specifičnost samoupravnog socijalističkog sistema sastoje se (a) u društvenom vlasništvu osnovnih (ne svih) sredstava za proizvodnju — što, pored ostalog, ovaj sistem i čini socijalističkim — i (b) u upravljanju sredstvima u društvenoj svojini, odnosno u donošenju osnovnih privrednih odluka od strane radnih kolektiva, to jest udruženog rada (a ne od strane države, državnih organa, ministarstava, zavoda za plan — preko centralističkog, direktivnog administrativnog planiranja) — što, pored ostalog, ovaj sistem čini samoupravnim.

Osnovni preduslov izlaska iz ekonomske krize jeste što potpunije djelovanje i razvijanje samoupravljanja u oblasti privrede, što potpunije upravljanje sredstvima i procesima proizvodnje, odnosno donošenje ekonomskih odluka od strane udruženih radnika. S druge strane, radničko samoupravljanje i efikasnost privređivanja najpotpunije dolaze do izražaja u uslovima socijali-

Digitized by Google

stičke robne privrede i što potpunijeg djelovanja ekonomskih zakonitosti, tržišta i zdrave tržišne utakmice, ekonomske (a ne državne, administrativne) prinude, ekonomske motivacije, odnosno slijeđenja svog dohodovnog interesa, gdje slobodno donošenje ekonomskih odluka, saobrazno zahtjevima i mogućnostima našeg i inostranog tržišta, biva praćeno preuzimanjem rizika, ekonomsko-finansijske odgovornosti, ali i uvećanjem dohotka, odnosno akumulacije i ličnih dohodaka, realne amortizacije, realne aktivne i pasivne kamate, realnog kursa i — perspektivno — konvertibilnosti domaće valute, jedinstvenog jugoslovenskog i deviznog tržišta — sve to, naravno, u sklopu odgovarajućih rješenja (mehanizama) privrednog sistema u užem smislu riječi, aktivne ekonomske politike i samoupravnog planiranja.

I u pogledu donošenja ekonomskih odluka od strane udruženih radnika i u pogledu uslovâ u kojima se donose te odluke (ekonomske zakonitosti i tržište, ekonomska politika, planiranje, privredno-sistemska rješenja) postoje dileme i nesporazumi.

1. Udruženi radnici u samoupravnoj privredi treba da upravljaju društvenim sredstvima i privrednim procesima, da donose osnovne privredne odluke, da ovladaju — kako to stoji u našim najznačajnijim društvenim dokumentima — dohotkom, to jest njegovim sticanjem i raspodjelom, i uslovima rada i poslovanja. Oni to kod nas još nisu (sasvim) postigli. I tu se kriju mnogi uzroci naše ozbiljne ekonomske situacije, naše ekonomske krize.

Što se tiče mjesta i »nivoa« donošenja privrednih odluka, pa, prema tome, i odluka o raspodjeli dohotka, treba reći da je pojednostavnjena i nerealna postavka, koja se često čuje, pa i pročita, da radnici treba da donose sve ekonomske odluke i sve odluke o raspoređivanju ukupnog dohotka neposredno u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Radnici, naravno, najveći dio ekonomskih odluka treba da donose neposredno u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada. Međutim, pored tih odluka koje radnici — a ne neko u ime njih — treba da donose neposredno u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada, postoji jedan dio važnih ekonomskih odluka koje, po prirodi stvari, radnici mogu i treba da donose ne neposredno u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada, već — u zajednici sa drugima.

To su, najpre, odluke koje radnici treba da donose u drugim, »višim« oblicima udruživanja rada i sredstava — radnim i složenim organizacijama udruženog rada i drugim asocijacijama. To su, prije svega, odluke u pogledu osnova i mjerila u raspoređivanju dohotka i raspodjeli ličnih dohodaka, planiranju, zajedničkom sticanju i raspodjeli dohotka.

To su, zatim, odluke koje radnici treba da donose u okviru takozvanog interesnog organizovanja, zajedno sa radnicima drugih organizacija udruženog rada, prije svega sa radnicima takozvanih društvenih djelatnosti (obrazovanja, nauke, kulture, zdrav-

Digitized by Google

stva, socijalne zaštite i drugih). Te se odluke donose u okviru kod nas široko institucionalizovanih — samoupravnih interesnih zajednica i van njih. U njima bi trebalo da se ostvaruje princip takozvane slobodne razmjene rada, preko kojega bi se obezbijedio ravnopravniji društveno-materijalni položaj radnikâ u oblasti društvenih djelatnosti u odnosu na radnike ostalih privrednih i vanprivrednih oblasti udruženog rada.

To su, najzad, odluke koje radnici treba da donose u sklopu delegatskog sistema na lokalnom, regionalnom, pokrajinskom, republičkom i federalnom nivou. To su, prije svega, odluke u pogledu zadovoljavanja opštedruštvene, to jest budžetske potrošnje (za potrebe državne administracije, bezbjednosti, narodne odbrane, državnih predstavništava i slično),s jedne, i zajedničke društvene potrošnje (za potrebe obrazovanja, zdravstva, nauke, kulture, socijalne, invalidske i penzione zaštite i slično), s druge strane — prvenstveno odluke u pogledu utvrđivanja obaveznih vidova i stopa poreza, doprinosa i drugih dažbina. Tu spadaju i odluke u pogledu utvrđivanja i donošenja društvenih planova, i, u sklopu njih, dogovorene strategije razvoja, prioriteta, strukture, dinamike, kao i proporcija između ukupne akumulacije (za proširenu društvenu reprodukciju) i ukupne potrošnje (lične, opšte i zajedničke). Tu bi spadale i odluke u pogledu izmjene, dopune i usavršavanja kako privrednog sistema tako i ekonomske politike, koje bi donosili radnici prije svega privrednih, ali i drugih organizacija udruženog rada, posrednim odlučivanjem u delegatskom sistemu na federalnom nivou.

Bazično opredjeljenje da radnici u samoupravnoj privredi ovladaju uslovima i rezultatima rada, odnosno dohotkom i viškom rada, posebno akumulacijom, može se realizovati samo stvaranjem uslovâ da radnici donose ekonomske odluke ne samo u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada, već u svim navedenim oblicima i nivoima. Tako bi se ostvarilo pravo radnikâ da u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i zajednički sa drugim radnicima upravljaju radom i poslovanjem kako svoje osnovne organizacije tako i organizacije udruženog rada u čijem je ona sastavu; da odlučuju o ostvarenom dohotku i da kontrolišu raspolaganje i trošenje tog dohotka u svim oblicima i nivoima; da upravljaju poslovima društvene reprodukcije kako u svojoj osnovnoj organizaciji (neposredno) tako i preko svojih delegata u svim oblicima udruživanja rada i sredstava i u društveno-političkim zajednicama; da u ovim poslednjim (posebno u republici i pokrajini) odlučuju o uslovima i rezultatima rada i o zajedničkoj politici ekonomskog i društvenog razvoja svoje republike, odnosno pokrajine i cele jugoslovenske zajednice; da utiču na odluke o društvenom planu, ekonomskoj politici i mehanizmima privrednog sistema.

U našoj socijalističkoj samoupravnoj privredi radnici još nisu došli u položaj da u potpunosti upravljaju sredstvima u društvenoj svojini, odnosno da na neposredan (u svojim osnovnim orga-

Digitized by Google

nizacijama) i posredan način (u drugim oblicima udruživanja rada i sredstva — radnoj i složenoj organizaciji i asocijaciji, u okviru interesnog organizovanja i delegatskog sistema) u potpunosti donose ekonomske odluke. Samoupravljanje kod nas još nije dovoljno razvijeno.

Već dosta dugo je izražena tendencija usporavanja i zastoja samoupravljanja. Sve je više reč o učešću, participaciji radnikâ u upravljanju i donošenju ekonomskih odluka, nego o razvijenom radničkom samoupravljanju. Ekonomske odluke, naročito u oblasti investicija, donošene su često bez učešća i izvan kontrole radnikâ, pa i njihovih organizacija udruženog rada. Njih je donosila država, odnosno strukture van udruženog rada u privredi (rukovodstva izvršno-političkih organa i banaka). A privredne organizacije su ih kasnije formalno prihvatale. Tako su se sredstva kojima treba da upravljaju radnici upotrebljavala ne samo mimo odluka, već često i mimo interesâ radnikâ i njihovih privrednih organizacija. A to je osnovni razlog slabe efikasnosti angažovanja društvenih sredstava i njihovog neracionalnog korišćenja.

Stoga su neophodne izmjene, i to radikalne, u oblasti samoupravljanja, odnosno donošenja ekonomskih odluka: prevazilaženjem etatističkog i paradržavnog odlučivanja i raspolaganja dohotkom udruženog rada, svođenjem arbitraže organâ društveno-političkih zajednica u znatno uže, Ustavom predviđene okvire (intervencija, kontrole, zaštite), izgradnjom delegatskog sistema koji bi poticao i izražavao dugoročne interese udruženog rada, slobodnim i nesputanim inicijativama i odlukama privrednih organizacija koje bi slijedile svoj ekonomski interes, ostvarujući tako, po pravilu, i zajednički interes.

Na taj bi način došle do izražaja prednosti socijalističke samoupravne privrede. Došlo bi do drukčijeg odnosa prema društvenoj svojini, radu, produktivnosti, do pune ekonomsko-finansijske odgovornosti za rad i poslovanje organizacija udruženog rada, do razmaha procesa udruživanja rada i sredstava na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru.

2. Socijalistička samoupravna privreda može da funkcioniše kao samoupravna jedino ako je tržišna, tržišno orijentisana privreda. Djelovanje tržišta, tržišnog mehanizma, ponude i tražnje, slobodne tržišne utakmice dovelo bi do racionalnijeg razmještaja ograničenih faktora proizvodnje, do više produktivnosti, relativnog sniženja troškova po jedinici proizvoda i, sljedstveno tome, cijena, do jačanja konkurentnih sposobnosti naše privrede, do većeg izvoza, boljeg trgovinskog i platnog bilansa i spoljne likvidnosti.

Tržište u savremenim uslovima, naravno, nije u svim oblastima slobodno, savršeno, »perfektno«. Osim toga, tržište ne bi trebalo uvoditi u one privredne oblasti u kojima bi to bilo tehnološki neracionalno (bazične grane, infrastruktura, saobraćaj, elektroprivreda, komunalne usluge i slično). Za te, kao i za druge monopolske oblasti u kojima djeluje prirodni ili vještački (trži-

Digitized by Google

šni) monopol, treba imati šire dogovorenu odgovarajuću politiku raspoređivanja dohotka i raspodjele ličnih dohodaka — naravno, dovoljno elastičnu i stimulativnu — kao i politiku cijena tih proizvoda i usluga.

Samoupravna, tržišna, tržišno orijentisana socijalistička privreda ne bi, naravno, mogla da pokazuje optimalne privredne rezultate bez odgovarajuće ekonomske politike. To je pokazalo i jugoslovensko iskustvo poslije privredne reforme iz 1965. godine. Ekonomska politika nije sinonim državnog administriranja. Ona bi mogla da poprima oblik obaveznih društvenih dogovora. Neophodna je na nivou Jugoslavije prije svega na području privrednog razvoja, privredne aktivnosti (posebno energije, sirovina, hrane), zaposlenosti, inflacije i spoljnoekonomskih odnosa, a takođe i u domenu monopola, raspoređivanja dohotka i raspodjele ličnih dohodaka. Vođenje adekvatne ekonomske politike jedan je od važnih uslova izlaska iz ekonomske krize.

Socijalističkoj samoupravnoj privredi je neophodno, samoupravnom sistemu prilagođeno, planiranje privrednih organizacija i asocijacija, ali i šire društveno planiranje, u čijem koncipiranju bi trebalo da učestvuju radnici preko svojih delegata u delegatskim skupštinama. Našoj zemlji i našoj privredi potreban je zajednički društveni plan Jugoslavije, zajednički dogovorena, naučno fundirana strategija i politika dugoročnog privrednog razvoja, dogovoreni opštenacionalni prioriteti, strukturna komponenta razvoja, podjela rada, pogotovo kada su u pitanju krupna investiciona ulaganja u oblasti energije, sirovina, infrastrukture, hrane — kako bi se izbjegli skupi investicioni promašaji i tehnološki neopravdan paralelizam.

Društveno planiranje ne bi smjelo da ograničava samoupravnost, slobodu radnikâ i njihovih privrednih organizacija u donošenju odluka u pogledu proizvodnje i investicija, kako obima tako i strukture. Najpogodniji vid sprovođenja u život zadataka i prioritetâ iz dogovorenog društvenog plana jeste selektivna i diferencirana, odnosno beneficirana ekonomska politika (osobito kreditna, poreska, odnosno politika doprinosa, spoljnotrgovinska) u odnosu na onu proizvodnju i investicije koje bi bile usmjerene ka ostvarivanju tih planskih zadataka i prioriteta. Adekvatno društveno planiranje i razvojna makro-ekonomska politika jesu poseban uslov za izlazak iz ekonomske krize.

Što se tiče samoupravnih sporazuma, oni imaju značajno mjesto, prije svega u oblasti samoupravnog planiranja. Pa ipak, oni ne mogu ni izbliza da zamijene djelovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti, tržišni karakter i tržišnu orijentaciju privrede, djelovanje tržišnog mehanizma i što potpunije tržišne utakmice, naročito u oblasti formiranja cijena. Samoupravne sporazume na području cijena ne bi trebalo tolerisati, jer oni, po pravilu, dovode do kartelnih, monopolskih, vrlo visokih cijena. Izuzetak bi bili samoupravni sporazumi o cijenama između privrednih organizacija koje su međusobno reprodukciono, vertikalno povezane.

Digitized by Google

Samoupravnoj, kao, uostalom, i svakoj drugoj privredi neophodna su adekvatna — u našoj situaciji adekvatnija — institucionalna rješenja, to jest rješenja u privrednom sistemu u užem smislu riječi, u privredno-sistemskim mehanizmima, zakonodavnoj i drugoj regulativi. To je važan uslov efikasnog, odnosno efikasnijeg poslovanja, postizanja više stope privrednog rasta, to jest privredne aktivnosti, veće zaposlenosti, smanjivanja inflacije, ublažavanja spoljnotrgovinskih i platnobilansnih problema, odgovarajuće raspodjele dohotka i ličnih dohodaka i slično. Drugim riječima, adekvatnija privredno-sistemska rješenja (o nekima od njih će biti detaljnije govora) značajan su uslov za izlazak iz ekonomske krize.

Preispitivanje, usavršavanje, izmjene i dopune nekih privredno-sistemskih rješenja u užem smislu riječi, odnosno zakonâ i propisâ, to jest mehanizama privrednog sistema, naravno, ne znači mijenjanje osnova samoupravnog društveno-ekonomskog sistema niti osnovnih opredjeljenja iz Ustava, na čijoj, inače, dosljednijoj primjeni u praksi treba insistirati.

Koncipiranje pravih i pravovremenih rješenja u privrednom sistemu, planiranju i ekonomskoj politici mora da polazi i da se oslanja na nauku. Polazeći od nje i oslanjajući se na nju treba prevladavati zastarjelu, skupu i nesavremenu organizaciju rada i poslovanja u privredi i društvu, a, takođe, svoditi u racionalnije i znatno uže okvire »društvenu režiju« (opštu i zajedničku potrošnju), koja uveliko povećava troškove proizvodnje i cijene naših proizvoda, smanjuje konkurentnost naše privrede na inostranim tržištima i izvoz, otežava i odgađa rješavanje problema spoljnog bilansa i zaduženosti naše zemlje prema inostranstvu. Treba, uz to, obezbijediti da na odgovorna mjesta u privredi i u društvu dolaze najsposobniji kadrovi.

3. Jedan od osnovnih puteva izlaska iz ekonomske krize i jedan od važnih zadataka u ovom času jeste zaustavljanje negativnih i prevazilaženje sporih kretanja u oblasti privrednog rasta, odnosno postizanje što većeg obima, to jest stope, ali i što adekvatnije strukture privrednog rasta, odnosno privredne aktivnosti. Pozitivna kretanja u ovoj oblasti dovodila bi do pozitivnih kretanja u oblasti zaposlenosti, stabilnosti cijena (inflacije) i spoljnoekonomskih odnosa (većeg izvoza, povoljnijeg platnog bilansa, smanjivanja spoljne zaduženosti).

Za ostvarivanje većeg obima i adekvatnije strukture privrednog razvoja neophodno je ostvariti opšte uslove, polazeći, prvo, od toga da savremena privreda može efikasno i racionalno poslovati samo u uslovima bilo ekonomske bilo administrativne prinude, i, drugo, da ekonomska, a ne administrativna prinuda (direktivno, centralističko planiranje) odgovara samoupravnom privrednom sistemu, samoupravnim proizvodnim odnosima. Te opšte uslove koji odgovaraju samoupravnoj privredi i obezbjeđuju višu stopu i obim rasta, brži privredni razvoj, ali i adekvatnu

Digitized by Google

strukturu, treba da stvaraju: rješenja u našem privrednom sistemu, takozvana sistemska rješenja u užem smislu riječi, ali i odgovarajuće mjere ekonomske politike, a takođe dogovorena razvojna politika i s njom povezano planiranje. Bez toga tržišno orijentisana samoupravna, a ni druga privreda, ne može uspješno funkcionisati. Ne mogu se očekivati ozbiljne pozitivne promjene, dinamičan i stabilan privredni razvoj i njegova odgovarajuća struktura bez sprovođenja u život postojećih pozitivnih rješenja u privrednom sistemu, ali i bez ponovnog ispitivanja, usavršavanja, izmjene i dopune nekih sistemskih rješenja u užem smislu riječi.

Pri izboru strategije i politike privrednog razvoja treba poći prvenstveno od realnih okvira, realnih mogućnosti, prije svega od komparativnih prednosti naše privrede i od raspoloživih resursa: prirodnih, tehničkih i ljudskih (raspoložive radne snage). Od toga zavisi strategija, orijentacija i struktura privrednog razvoja.

Utvrđivanju strategije i politike privrednog razvoja, kao i preduzimanju pogotovo krupnih (pa i drugih) investicija obavezno treba da prethodi solidna i svestrana, studiozna, naučna i stručna — kako tehnološka tako i tržišna — analiza. Ona bi morala da obuhvati probleme lokacije, kvantiteta i kvaliteta svih resursa, sve relevantne tehničko-tehnološke komponente, a takođe i tržišne mogućnosti na unutrašnjem i spoljnjem izvoznom planu. Strategija, orijentacija i struktura privrednog razvoja i investiciona politika (naročito krupnog obima) biće izložene opasnim promašajima i veoma ozbiljnim gubicima bez neposrednijeg uključivanja nauke, tehničkih, tehnoloških, ekonomskih i drugih analiza.

Drugim riječima, nauka, tehnološke, ekonomske i druge analize morale bi da prethode investicionim zahvatima ako hoćemo da otklonimo (ne sva, već ona štetna) dupliranja i da postignemo znatno potpunije i racionalnije korišćenje privrednih kapaciteta. Dobro odmjerenim izborom investicionih varijanti postizala bi se struktura proizvodnje koja bi odgovarala zahtjevima tržišta i izvoza, s jedne, i zahtjevima većeg zapošljavanja, kao jednog od najaktivnijih i najbremenitijih problema našeg društva, s druge strane.

Sve bi to moralo da prethodi koncipiranju društvenih planova Jugoslavije, republika i pokrajina i podjeli rada među njima. A ostvarivanje društvenih planova, realizacija širih nacionalnih ekonomskih prioriteta u samoupravnom društvu može se najadekvatnije postizati selektivnom, diferenciranom i stimulativnom ekonomskom politikom (u oblasti kredita, poreza, odnosno doprinosa i spoljnotrgovinskih rješenja).

Jugoslovenska privreda bi, dakle, morala imati strategiju razvoja, pa, sljedstveno tome, politiku razvoja radi postizanja dva osnovna cilja: prvo, što većeg obima, to jest stope privrednog rasta, privredne aktivnosti i, drugo, što adekvatnije strukture i racionalnije alokacije i, povezano s tim, što potpunijeg i racional-

Digitized by Google

nijeg korišćenja kapaciteta. Posle sagledavanja realnih i komparativnih mogućnosti razvoja i koncipiranja strategije razvoja, udarnih pravaca, prioritetâ, koje treba podržavati stimulativnim, beneficiranim mjerama ekonomske politike, treba da stupa na scenu drugi izvanredno značajan korak, koji je uglavnom izostajao, a to je podjela rada među republikama i pokrajinama u krupnim investicionim domenima, podjela rada i alokacija u zavisnosti od naučno i stručno utvrđenih pogodnosti i komparativnih prednosti, prije svega u pogledu prirodnih i ljudskih resursa.

Prema tome, za trajniju privrednu stabilizaciju neophodna je — na osnovu naučnih i stručnih analiza dogovorena — zajednička strategija privrednog razvoja zemlje u cjelini, koja bi obezbjeđivala odgovarajuću strukturu, podjelu rada i alokaciju krupnih investicionih kapaciteta po republikama i pokrajinama, kako bi se izbjeglo stanje da sve republike i pokrajine imaju sve i iste kapacitete, to jest zaokruženu republičku, pa i pokrajinsku privredu. Treba, dakle, predvidjeti i dosljedno sprovoditi naučno i stručno zasnovanu podjelu rada i takve investicione (radno ili kapitalno intenzivne) varijante i njihovu alokaciju koje bi polaziše od raspoloživosti (više ili manje obilnih ili oskudnih) faktorâ proizvodnje, prije svega prirodnih, ali i radnih faktora proizvodnje, to jest nezaposlene radne snage, pogotovo ako je ona pretežno mlada i kvalifikovana, kao što je to slučaj kod nas.

Pri tom su potrebne i druge izmjene, prije svega u sistemu poreza i doprinosa, koje bi uticale na opadanje interesa nižih društveno-političkih zajednica da imaju zaokružene privredne cjeline, za ograđivanje svojih privreda, za parcijalizaciju jugoslovenskog privrednog prostora. Sistemskim rješenjima i mjerama ekonomske politike treba omogućiti privrednim organizacijama da zaista budu slobodne u donošenju odluka i dislociranju svojih kapaciteta, s tim da im se na drugim teritorijama dislocirane osnovne organizacije ne otrgnu nepovratno na zahtjev i pod pritiskom lokalnih društveno-političkih zajednica. Odgovarajućim rješenjima bi trebalo umanjiti zainteresovanost društveno-političkih zajednica za teritorijalizacijom, ograđivanjem i zaokruživanjem »svoje« privrede i »svojih« privrednih kapaciteta.

4. Sa problematikom i dinamikom privrednog rasta, odnosno privredne aktivnosti, najneposrednije je povezana problematika i dinamika zaposlenosti i zapošljavanja. Među najkarakterističnijim obilježjima ekonomske krize jesu negativna ili niska stopa privredne aktivnosti i niska stopa zaposlenosti i zapošljavanja. Preostala dva osnovna obilježja jesu visoka inflacija i nezadovoljavajući spoljnoekonomski odnosi (nezadovoljavajući izvoz i platni bilans, spoljna likvidnost, odnosno prezaduženost).

Za rješavanje problema nezaposlenosti potrebne su odgovarajuće mjere ekonomske politike, kao i primjena i dorada sistemskih rješenja. Zapošljavanje mora postati jedno od središnjih pitanja društvenog planiranja privrednog razvoja. Potrebno

Digitized by Google

je, pored ostalog, usporiti odliv poljoprivrednog stanovništva promjenom položaja poljoprivrede i individualnih poljoprivrednih proizvođača, podsticati razvoj male privrede zbog izvanrednih mogućnosti dodatne proizvodnje i zapošljavanja, usklađivati obrazovni sistem potrebama privrede i društva, voditi politiku većeg učešća akumulacije u raspodjeli dohotka, usmjeravati štednju stanovništva u proizvodne tokove društvenog sektora i politiku ličnih dohodaka, stimulisati proizvodne i radno intenzivne investicije gdje god je to opravdano, usmjeravati sredstva Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo i bankarskih kredita, diverzifikaciju i disperziju proizvodnje, rad u više smjena, raspisivanje narodnih zajmova i uvođenje samodoprinosa za proizvodna zapošljavanja, smanjivanje poreza i doprinosa iz bruto ličnih dohodaka, elastičniji radni odnos i rad sa skraćenim radnim vremenom, mogućnost prevremenog penzionisanja, relativiziranje sigurnosti radnog mjesta i selekciju radnikâ na bazi sposobnosti i zalaganja, formulisanje populacione politike, kao i ostale mjere ekonomske politike i sistemska rješenja koja bi stimulisala povećanje proizvodnje i zaposlenosti. Neophodna je i primjena i pooštravanje propisâ o obaveznom zapošljavanju pripravnika, prije svega sa polovinom radnog vremena.

5. Stepen privredne aktivnosti, odnosno proizvodnje, to jest društvene reprodukcije i, s tim povezan, stepen zaposlenosti, u najvećoj mjeri zavise od rješenja u oblasti amortizacije, odnosno proste društvene reprodukcije, a posebno u oblasti akumulacije, odnosno proširene društvene reprodukcije. A tu se nalaze značajni uzročnici i putevi izlaska iz naše ekonomske krize.

Udruženi radnici u socijalističkoj samoupravnoj privredi (treba da) imaju pravo da upravljaju društvenim sredstvima za proizvodnju. Ali oni imaju i obavezu da očuvaju vrijednost tih društvenih sredstava. Ta obaveza — da se očuvaju i reprodukuju društvena sredstva — predviđena je i našim Ustavom. Ako toga ne bi bilo, onda bi se društvena sredstva mogla otuđivati, a društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju bi se mogla pretvarati i pretvoriti u grupnu, pa i u privatnu svojinu.

Očuvanje vrijednosti društvenih sredstava za proizvodnju postiže se obaveznom amortizacijom tih sredstava i namenskim korišćenjem tako stvorenih fondova amortizacije: za zamjenu istrošenog dijela tih sredstava, to jest za prostu društvenu reprodukciju. Za očuvanje vrijednosti društvenih sredstava za proizvodnju, koja su dodijeljena radnim kolektivima na upravljanje, to jest za obezbjeđivanje proste reprodukcije, neophodni su — adekvatna valorizacija, odnosno revalorizacija društvenih sredstava za proizvodnju i adekvatna stopa amortizacije.

U situaciji inflacije, to jest opšteg rasta cijena, ukoliko je stopa inflacije viša, utoliko su neophodniji: što češća revalorizacija tih sredstava, to jest revalorizacija u što kraćim vremenskim periodima, ili korigovanje (povećanje) amortizacionih stopa sa-

Digitized by Google

obrazno rastu inflacije, to jest stopi inflacije. Prirodniji put bi bio što češća revalorizacija tih sredstava, uz zadržavanje istih amortizacionih stopa. Za veoma visoku inflaciju, koju sada doživljava naša privreda, najuputnije bi bilo automatsko revalorizovanje tih sredstava polazeći od opšte stope inflacije ili, gdje god je to moguće, od stope rasta cijena specifične za pojedine vrste sredstava za proizvodnju.

Ako se to ne čini ili se ne čini dovoljno brzo, odnosno automatski, onda dolazi do smanjivanja društvenih sredstava za proizvodnju, do »topljenja« društvenog kapitala. Dolazi, naime, do (knjigovodstvenog) prikazivanja jednog dijela amortizacije kao dohotka, pa, prema tome, do prelivanja dijela amortizacije u dohodak i, sljedstveno tome, u potrošnju: najprije u lične dohotke, a preko njih (pošto fondovi ličnih dohodaka služe kao osnovica za izdvajanje doprinosa) u opštu i zajedničku potrošnju. Tako se društvena svojina jednim svojim dijelom (koji je trebalo da bude izdvojen kao amortizacioni fond za obnovu utrošenih sredstava) pretvara u privatnu svojinu. I to utoliko više ukoliko je veće učešće ličnih dohodaka u dohotku privrednih organizacija i organizacija u oblasti budžeta (to jest opšte) i društvenih djelatnosti (to jest zajedničke potrošnje).

Ne bi se smjelo dopustiti da u situaciji inflacije nominalni iznos amortizacije nedovoljno raste, dovodeći do pada realne amortizacije, koja ne može da obezbijedi prostu društvenu reprodukciju. A umanjena društvena reprodukcija, dezinvestiranje, znači umanjivanje tehničke opremljenosti rada, što dovodi do niže produktivnosti, viših jediničnih troškova roba i usluga, viših cijena i slabije konkurentnosti naše privrede na inostranom tržištu. Nerealna (nedovoljna) amortizacija, dovodeći do prelivanja jednog dijela vrijednosti društvenih sredstava u dohodak — koji se, po pravilu, najvećim svojim dijelom raspodjeljuje na potrošnju (ličnu, opštu i zajedničku) — postaje jedan od dodatnih izvora inflacije.

Pri tom je važno da se adekvatnom revalorizacijom društvenih sredstava i realnim amortizacionim stopama kvantitativno osigura ne samo fizička (ekonomska), već i tehnološka (takozvana moralna) amortizacija (to jest zastarijevanje). Radnicima, odnosno organizacijama udruženog rada, treba prepustiti opredjeljivanje u pogledu visine amortizacionih stopa, s tim što bi trebalo utvrditi donju granicu, to jest minimalne obavezne stope amortizacije, koje bi obezbjeđivale realnu amortizaciju, to jest prostu reprodukciju.

6. Stanje i rješenja u oblasti akumulacije i proširene društvene reprodukcije i, u tom sklopu, finansiranje proširene reprodukcije, spadaju u red najozbiljnijih naših privrednih problema.

Budućnost svake privrede, visina dohotka i standard stanovništva zavise, u krajnjoj liniji, od obima i strukture privredne aktivnosti, privrednog rasta, društvene proizvodnje, to jest pro-

Digitized by Google

širene društvene reprodukcije. Tu se nameću dva osnovna teorijska i praktična pitanja koja izazivaju dileme. Prvo se tiče izvorâ finansiranja proširene reprodukcije i kvaliteta tih izvora, a drugo se odnosi na obavezu privrednih organizacija da izdvajaju sredstva za akumulaciju.

Postoji nekoliko mogućih izvora finansiranja proširene reprodukcije. Prvi izvor je akumulacija (štednja) privrednih organizacija, to jest izdvajanje dijela dohotka (u vidu akumulacije) za proširenu reprodukciju, drugim riječima, samofinansiranje proširene reprodukcije u užem smislu riječi. Drugi izvor, najbliži ovom prvom, jeste udruživanje sredstava, to jest akumulacije osnovnih, odnosno radnih i složenih organizacija udruženog rada za proširenu reprodukciju, drugim riječima, samofinansiranje proširene reprodukcije u širem smislu riječi. To su dva autohtona i najkvalitetnija izvora finansiranja proširene reprodukcije. Oba su, na žalost, u našoj privredi sada veoma ograničenih razmjera, naročito ovaj drugi izvor.

Činjenica je da naše privredne organizacije imaju vrlo nisku akumulativnu i reproduktivnu sposobnost. U isto vrijeme, učešće investicija u nacionalnom dohotku je relativno vrlo visoko, odnosno, kako se to kod nas često kaže, visoka je investiciona »potrošnja«[1]. Niska, a uz to i razbijena — neadekvatnim institucionalnim rješenjima u pogledu osnovnih organizacija udruženog rada — akumulativna sposobnost privrede, nedovoljna sopstvena akumulacija, nedovoljno samofinansiranje proširene reprodukcije i krajnje nezadovoljavajuće udruživanje sredstava, to jest akumulacije organizacija udruženog rada, jesu pojave koje bi trebalo što prije prevazilaziti rješenjima u privrednom sistemu, — prije svega reafirmacijom radne organizacije, — društvenim planiranjem i mjerama ekonomske politike.

Našu privrednu situaciju, dakle, obilježava izrazito mala sopstvena akumulacija, to jest niska akumulativnost, niska akumulativna sposobnost (privrednih organizacija), s jedne, i visoke investicije (privrede u cjelini), s druge strane. To znači da se proširena reprodukcija u našoj privredi finansira iz drugih, po kvalitetu drukčijih izvora.

Ti drugi izvori finansiranja proširene reprodukcije kod nas jesu — uglavnom, do sada — domaći i strani krediti. U pogledu

[1] Uputnije bi bilo da se termin »potrošnja« ne upotrebljava za investicije (investicionu »potrošnju«). Dovoljno je upotrijebiti samo izraz investicije (izdaci za investicije, investicioni izdaci). Termin »potrošnja« bi trebalo zadržati samo za ličnu, opštu i zajedničku potrošnju, kao kategoriju suprotnu akumulaciji. U tom smislu je terminološki ispravno govoriti o raspoređivanju dohotka (organizacija udruženog rada ili ukupnog, nacionalnog dohotka) na akumulaciju (za proširenu reprodukciju) i potrošnju (ličnu, opštu i zajedničku). A nominalna akumulacija, to jest štednja (bilo čija), po pravilu se pretvara (prije ili kasnije) u realnu akumulaciju, to jest u investicije. Otuda i potreba terminološke preciznosti za te dvije osnovne komponente dohotka: akumulaciju i potrošnju.

Digitized by Google

mjesta i uloge kredita i, s njim povezane, kamatne stope postoje dileme i isključivosti. Ova oblast, međutim, zahtijeva diferenciranost u pristupu.

Zbog male akumulativne sposobnosti privrede, to jest samofinansiranja, i krajnje nedovoljnog udruživanja sredstava osnovnih, radnih i složenih organizacija udruženog rada, došlo je do hipertrofiranja kreditnih odnosa, to jest kredita kao izvora finansiranja investicija. Stoga kreditne odnose treba svesti na znatno manji obim. Međutim, to se ne može odnositi podjednako na sve vrste kredita. Kredit koji domaće banke daju privrednim organizacijama različitog je kvaliteta.

Kredit koji potiče od štednje stanovništva, a koji domaće banke posuđuju privrednim organizacijama, jeste izuzetno značajan izvor — nazovimo ga trećim izvorom — finansiranja investicija, odnosno proširene reprodukcije. Prirodno je očekivati da sa rastom ukupnog dohotka, standarda i ličnih dohodaka, pa prema tome i štednje stanovništva, raste, bar u apsolutnom vidu, i iznos bankarskog kredita koji potiče od takve štednje. Taj vid kredita u osnovi ne bi trebalo da bude inflatoran (ukoliko ranije stečeni lični dohoci, koji su izvor štednje stanovništva, nisu rasli brže od produktivnosti rada, to jest proizvodnje). Neosnovano je i pretpostavljati da bi taj vid kredita mogao da bude zamijenjen udruživanjem sredstava, to jest udruživanjem akumulacije organizacija udruženog rada.

Poseban, četvrti izvor finansiranja proširene reprodukcije jeste kredit domaćih banaka koji potiče od depozita sredstava organizacija udruženog rada — po osnovu izdvojene a još neinvestirane amortizacije i akumulacije, — kredit koji banke posuđuju privrednim organizacijama. Ta vrsta kredita je sada po obimu od manjeg značaja, prije svega zbog niske akumulativnosti i pretjerane zaduženosti naših privrednih organizacija, a također zbog nedopušteno niskih, nerealnih i destimulativnih kamatnih stopa koje su banke, u dugim proteklim periodima, davale na depozite organizacijama udruženog rada. Taj vid kredita također ne bi trebalo da bude, u svojoj osnovi, inflatoran. Međutim, on bi mogao i trebalo bi što više da bude zamjenjivan udruživanjem sredstava, to jest udruživanjem akumulacije organizacija udruženog rada.

Peti izvor finansiranja proširene reprodukcije jeste domaći bankarski kredit koji ne potiče ni od štednje stanovništva ni od depozita organizacija udruženog rada, takozvani »nepokriveni« kredit. On može da nastane bilo kao rezultat korišćenja određenih bankarskih transakcija bilo po osnovu primarne emisije (dodatne novčane mase). I takav kredit može, u određenim situacijama, da djeluje podsticajno na opštu privrednu aktivnost. Međutim, on može da bude — i često jeste — inflatornog karaktera, pogotovo ako njegov obim prevazilazi rast realnog društvenog proizvoda (pod uslovom nepromijenjene brzine novčanog opticaja).

Digitized by Google

Na kraju razmatranja domaćih bankarskih kredita kao izvorâ proširene reprodukcije treba samo istaći dvije dodatne negativne pojave. Prva je kada se ti bankarski krediti koriste kao izvor finansiranja proste reprodukcije. To se dešava kada iznos izdvojene amortizacije ne može da osigura prostu, već samo umanjenu reprodukciju, bilo zbog niskih amortizacionih stopa, bilo, što je češće, zbog niže valorizacije, odnosno rijetke revalorizacije društvenih sredstava, bilo, pak, zbog niske, to jest nerealne kamatne stope na iznose amortizacije deponovane u bankama. A ta je pojava, na žalost, izražena u našoj privredi, posebno naglašena u situacijí visoke inflacije. Druga pojava se odnosi na korišćenje bankarskih kredita ne za proizvodnju (prostu i proširenu reprodukciju), već za različite vidove neprivredne i neproizvodne potrošnje, obično opšte i zajedničke potrošnje.

Ovdje treba ukazati i na pojavu koja ima bitna obilježja nepokrivenog bankarskog kredita, a to je rašireno međusobno kreditiranje organizacija udruženog rada. Tu bi pojavu trebalo odgovarajućim privredno-sistemskim rješenjima svesti na najmanju moguću mjeru, pored ostalog i zbog toga što ona, po pravilu, djeluje inflatorno.

Šesti izvor finansiranja proširene reprodukcije jesu inostrani krediti (inostrana akumulacija i štednja) koje uzimaju naše privredne organizacije. U načelu se ne može biti protiv inostranih kredita. Ekonomski razlozi, naime, govore u prilog korišćenja inostranih kredita, pogotovo kada je riječ o nedovoljno razvijenoj zemlji. Međutim, tu se moraju poštovati određeni uslovi.

Prvi uslov bi bio obezbjeđivanje namjenske upotrebe inostranih kredita. Krediti bi, naime, morali da budu usmjereni prevashodno, ako ne i gotovo isključivo, za finansiranje proizvodnje, odnosno proširene reprodukcije — a ne potrošnje — i to one proizvodnje gdje imamo odgovarajuće komparativne prednosti, odnosno one koja je namijenjena izvozu (radi sticanja deviznih sredstava neophodnih za otplatu inostranog duga), proizvodnje koja bi ostvarila dohodak kojim bi se mogli otplatiti glavnica i kamata na kredit uzet iz inostranstva i, po pravilu, stvoriti i odgovarajuća dobit.

Drugi uslov bi se odnosio na organizovaniji nastup zemlje u cjelini na inostrana tržišta kapitala, na utvrđivanje i ispunjavanje odgovarajućih kriterijuma i zahtjeva i na rigoroznu finansijsku odgovornost potencijalnih korisnika inostranih kredita, kao i na uzdržanost, odmjerenost i opreznost prilikom odlučivanja o uzimanju inostranih kredita.

Ako se ne ispunjavaju bar ova dva uslova, zemlja mora doći u situaciju pretjerane zaduženosti u inostranstvu i neopravdano visoke uvozne zavisnosti. A to je ono što se, na žalost, desilo našoj zemlji i našoj privredi. Izlaz iz te situacije je veoma težak i nimalo brz. On zahtijeva nova, stimulativna rješenja u privrednom sistemu i u ekonomskoj, naročito spoljnotrgovinskoj politici, naglašenu izvoznu orijentaciju naše privrede, jedinstveno ka-

Digitized by Google

ko jugoslovensko tako i devizno tržište (na početku usmjereno i ograničeno u pogledu tražnje, to jest prava na kupovinu deviza), realni devizni kurs domaće valute i, naravno, odricanje i ustupanje dijela domaće akumulacije, odnosno dohotka, inostranim povjeriocima.

Drugi vid spoljnih izvora — u stvari, sedmi izvor — finansiranja proširene reprodukcije bilo bi ulaganje inostranog kapitala, po pravilu, u zajedničke privredne, prije svega proizvodne poduhvate u okviru (po ulaganju mješovitih) privrednih organizacija. Korišćenje ovog vida finansiranja proširene reprodukcije u našoj privredi daleko je ispod poželjnog i očekivanog obima. Razlog tome su, prije svega (do sada), nedovoljno stimulativna i nedovoljno elastična privredno-sistemska rješenja, koja treba mijenjati. Naša bi generalna orijentacija trebalo da bude da u finansiranju proširene reprodukcije inostranim finansijskim izvorima bude sve veće učešće direktnog ulaganja inostranog kapitala u zajedničke privredne poduhvate, a sve manje korišćenje inostranih kredita, koji se često daju pod dosta nepovoljnim uslovima (u pogledu rokova otplate i visine kamatne stope). Tako bi se najlakše osiguralo uvođenje nove, savremenije tehnologije, organizacije rada i poslovanja i veći plasman roba na inostranim tržištima.

Poseban i izuzetno značajan, osmi mogući izvor finansiranja proširene reprodukcije — koji se kod nas uglavnom još ne koristi, a za koji postoji velika potreba — bilo bi, po našem mišljenju, korišćenje, odnosno usmjeravanje štednje stanovništva direktno u proizvodne kanale društvenog faktora. Odgovarajućim rješenjima u privrednom sistemu trebalo bi stimulisati stanovništvo (zaposlene i ostale) da svoju štednju, odnosno njen dio, po svom nahođenju, ulažu direktno u odgovarajuće (»svoje« ili druge) proizvodne organizacije za investicije, za finansiranje proširene reprodukcije. Naknada — fiksna ili varijabilna — za tako proizvodno uložena sredstva stanovništva trebalo bi da bude povoljnija nego što je kamata koju banke daju na štedne uloge stanovništvu. Tako bi se znatno povećala sredstva za proširenu reprodukciju u društvenom sektoru proizvodnje, smanjila neproizvodna, po obimu i strukturi neopravdana, individualna potrošnja.

Poslednji po redosljedu, ali ne i po važnosti, deveti izvor finansiranja ukupne proširene reprodukcije bila bi štednja stanovništva koja se ulaže u oblast male privrede u ličnoj ili zadružnoj svojini. Taj izvor i ta oblast male privrede od izuzetnog je značaja za stepen privredne aktivnosti, asortiman i kvalitet proizvoda i za veću zaposlenost. Stoga malu privredu, naročito u oblasti proizvodnje i usluga, treba stimulisati mjerama ekonomske politike i rješenjima u privrednom sistemu (u oblasti kredita, poreza, carina i slično).

Digitized by Google

7. Zaključak koji bi se mogao izvući iz izlaganja o finansiranju i izvorima finansiranja proširene reprodukcije bio bi da u centru teorijske i praktične pažnje mora biti akumulacija i udruživanje sredstava, prije svega akumulacija osnovnih, radnih i složenih organizacija udruženog rada. Riječ je prvenstveno o tome kako osigurati relativni porast akumulacije i udruživanja sredstava privrednih organizacija.

Osnovni uslovi za to jesu: sloboda privrednih organizacija da slijede svoj ekonomski, to jest dohodovni interes, što potpunije djelovanje ekonomskih zakonitosti, tržišta i slobodne tržišne utakmice, djelovanje ekonomske (a ne administrativne) prinude i motivacije, striktno preuzimanje ekonomske odgovornosti i rizika (sve od umanjivanja ličnih dohodaka radnikâ i gubljenja poslovodnih funkcija do materijalne nadoknade promašaja i gubitaka i na drugi način), uključujući i zatvaranje nerentabilnih, besperspektivnih privrednih organizacija, slobodno i nesputano donošenje investicionih i drugih odluka od strane radnikâ, odnosno privrednih organizacija, otklanjanje lokalnih i republičko-pokrajinskih barijera i što potpunije djelovanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, slobodno cirkulisanje roba i akumulacije, slobodno udruživanje rada i sredstava i dislociranje (bez diskriminacije) svojih osnovnih organizacija na čitavom jugoslovenskom privrednom prostoru, adekvatnu kamatnu stopu (o čemu će biti riječi), realni devizni kurs domaće valute, uspostavljanje jedinstvenog deviznog tržišta i, perspektivno, konvertibilnosti dinara, i, na kraju, sloboda radnikâ da (bez ingerencije lokalnih i drugih organa) donose odluke u pogledu izbora stručno i poslovno najkvalifikovanijih poslovodnih organa u privrednim organizacijama i bankama. Neophodna su u tom smislu, naravno, i stimulativna rješenja privrednog sistema i mjere ekonomske politike.

Tu se, ipak, postavlja važno teorijsko i praktično pitanje. Naime, da li odluke u pogledu relativnog, odnosno minimalnog učešća akumulacije u (čistom) dohotku, to jest u pogledu minimalne relacije akumulacije i (prije svega lične) potrošnje, radnici treba da donose neposredno u svakoj pojedinačnoj osnovnoj organizaciji udruženog rada ili u drugim oblicima udruživanja, naime, u radnoj i složenoj organizaciji, grupaciji i asocijaciji, ili, pak, posrednim putem u delegatskom sistemu, kao što je to slučaj sa odlukama o minimalnoj stopi amortizacije i stopama doprinosa za opštu i zajedničku potrošnju.

Ako bi samoupravna privreda bila do krajnjih mogućih razmjera tržišna (u savremenoj etapi razvoja), sa zaoštrenom konkurencijom i rigoroznim i neumoljivim snošenjem finansijske odgovornosti i potpunog rizika (kao što je to slučaj u ostalim tržišnim privredama), onda bi potreba za što većim izdvajanjem za akumulaciju, za što većim učešćem akumulacije u (čistom) dohotku (kao preduslovom bolje tehničke opremljenosti rada, više produktivnosti, nižih jediničnih troškova i veće konkurentno-

Digitized by Google

sti na tržištu) bila imperativ opstanka privrednih organizacija, pitanje »biti ili ne biti«. U takvoj situaciji ekonomska prinuda, tržište i konkurentska borba »štitili« bi akumulaciju, pa bi odluke o obimu akumulacije, to jest o relativnoj srazmjeri akumulacije prema (ličnoj) potrošnji mogli da donose isključivo radnici neposredno u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada, mada bi i u toj situaciji bilo poželjnije da to čine u drugim oblicima udruživanja rada i sredstava, to jest u radnim, a još bolje u složenim organizacijama udruženog rada.

A ako takve rigorozne situacije na našem tržištu nema i neće je biti — bar u dogledno vrijeme, a možda i uopšte u toj ekstremnoj formi (zbog institucionalizovane društvene solidarnosti) — onda se nameće neophodno rješenje da odluke o relativnom i minimalnom učešću akumulacije u (čistom) dohotku, o minimalnim relacijama između akumulacije i potrošnje (ne samo lične, nego i opšte i zajedničke) donose radnici u delegatskom sistemu, gdje se i inače donose odluke o društvenim planovima, koji, pored ostalog, utvrđuju opštu relaciju između ukupne društvene akumulacije i potrošnje. Tako bi se najbolje »štitila« minimalna akumulacija i u najneophodnijem obimu realizovala ustavna odredba po kojoj je obaveza radnikâ ne samo da očuvaju vrijednost društvenih sredstava povjerenih im na upravljanje — što oni (treba da) čine obaveznim izdvajanjem za amortizaciju, za prostu reprodukciju — nego i da proširuju i usavršavaju materijalnu osnovu rada, što znači da iz dohotka izdvajaju akumulaciju za proširenu društvenu reprodukciju.

8. Odgovarajuća rješenja u oblasti kamate predstavljaju jedan od uslova izlaska iz ekonomske krize. Kamata kao cijena upotrebe sredstava, to jest »kapitala«, svojevremeno je i od strane nekih ekonomista posmatrana kao idejno, a ne kao ekonomsko pitanje, pa je i osporavana potreba njenog postojanja u socijalizmu. To nije ni čudo ako se ima u vidu da je u našoj ekonomskoj misli, naročito u prvom poslijeratnom periodu, bilo dogmatizma i jednostranosti, isključivosti i predrasuda. U tom periodu univerzitetska ekonomska nastava je polazila od centralizma kao jedine solucije za socijalizam, kao što se decenijama u socijalističkoj literaturi polazilo od toga da je tržišna privreda sinonim kapitalističke, a centralizovana, sveobuhvatna administrativna, direktivna planska privreda sinonim socijalističke privrede. Tako se i kamata često vezivala samo za kapitalizam.

Kamata u nas jeste — i treba da bude — značajna i pokretačka ekonomska, a ne idejna kategorija. Nju ne treba vezivati samo za kapitalizam. Ona postoji ne samo u nas, već i u drugim socijalističkim zemljama. Realna, to jest pozitivna kamata (kamatna stopa koja je iznad inflacione stope) veoma je važna kategorija i bitna poluga ekonomske stabilizacije i uvođenja ekonomskih motiva, ekonomskih kriterijuma i rezona, ekonomske prinude i racionalnog ponašanja. Neosnovana je tvrdnja da je ka-

Digitized by Google

mata prihvatljiva za naš socijalistički sistem ako je njena stopa niska, nerealna, negativna, ispod inflacione stope, a da nije prihvatljiva ako je njena stopa ekonomska, realna, pozitivna, iznad inflacione stope. Opredjeljivanje za realnu kamatu, naravno, ne isključuje potrebu eventualne postupnosti u procesu prilagođavanja kamatne stope realnoj, ekonomski opravdanoj, pozitivnoj kamatnoj stopi.

Realna, to jest pozitivna kamatna stopa morala bi da bude naše trajno opredjeljenje, kao god i realna stopa amortizacije i realni devizni kurs dinara. Kamatna stopa bi morala da bude realna kako za stanovništvo tako i za privredu i ostale organizacije udruženog rada, kako za uzimaoce kredita tako i za depozitore, drugim riječima, aktivna i pasivna realna kamatna stopa.

Kamatna stopa ne bi morala da bude u cjelini fiksirana, već samo onaj njen pozitivni dio. Vezanom klauzulom bi trebalo predvidjeti dvostrano pokrivanje (u okviru pasivne i aktivne kamate) inflacione stope proteklog perioda (u korist depozitora i na račun uzimaoca kredita).

Kumulativno uzete kamate bi morale biti realne, pozitivne, iznad inflacije. Realne kamatne stope, međutim, ne znače njihovu linearnost u odnosu na sve one koji uzimaju kredit. One bi ne samo mogle, već bi i trebalo da budu diferencirane za pojedine kreditne namjene, rješavajući tako strukturne disproporcije i privredne prioritete. Sve se to odnosi na kreditni potencijal formiran depozitima, štednjom stanovništva i privrede, kao i ostalih radnih organizacija (po osnovu amortizacije i akumulacije), znači, na pokrivene kredite. Banke bi trebalo da pokrivaju samo svoje tekuće troškove na razlici pasivne i aktivne kamate. Kamate na nepokrivene, u osnovi inflatorne kredite, zahtijevaju poseban tretman.

Negativne, nerealne kamatne stope, one ispod stope inflacije, destimulišu privredne i druge organizacije udruženog rada da deponuju u bankama dio dospjele amortizacije i akumulaciju koja se ne može tehnološki odmah investirati (amortizacija u prostu, a akumulacija u proširenu reprodukciju). U situaciji nerealnih i negativnih kamatnih stopa privredne i ostale radne organizacije ne mogu ni očuvati (a kamoli povećati) realnu vrijednost sredstava izdvojenih za amortizaciju i akumulaciju. Negativne kamatne stope destimulišu štednju i depozite, a stimulišu pretjerano i nepromišljeno zaduživanje i investiranje. One su osnovni generatori investomanije, jer svako ko uzme kredit dobija poklon, pošto će realno mnogo manje vratiti. Tako se dohodak preliva iz dijela privrede i stanovništva koji ne koristi ili manje koristi kredit. Dolazi do svojevrsne eksploatacije jednog dijela društva od strane drugog dijela. I to stvara velike socijalne razlike.

Kamata, prema tome, jeste i treba da bude ekonomska kategorija, da ima veoma važnu ulogu u funkcionisanju naše samoupravne privrede i u racionalnom ponašanju njenih subjekata,

Digitized by Google

ali i stanovništva. Neopravdano je i nepravedno da kamata bude nerealna, negativna, ispod stope inflacije. Realna kamata na uzete kredite, posmatrano na duži rok, ne bi značila posebno dodatno opterećenje privrede. Ona bi opterećivala samo onaj dio privrede koji se okreće kreditu, a mi moramo biti za svođenje kreditnih odnosa. Umanjena kamata na uzete kredite ostajala bi kao mogućnost za oblasti koje želimo da stimulišemo. S druge strane, realna kamatna stopa bi znatno poboljšala onaj dio privrede koji štedi, koji deponuje dio ovog ukupnog prihoda (amortizaciju) i dio svog čistog dohotka (akumulaciju). Gubici investomanskog dijela privrede bili bi nadoknađeni dobicima racionalnog dijela privrede, koji deponuje svoj dio ukupnog prihoda, odnosno dohotka. Privredne organizacije, slijedeći svoj sopstveni dohodovni interes, deponovaće svoja sredstva ako kamatna stopa bude realna, pozitivna, iznad stope inflacije, ako obezbjeđuje da se vrijednost depozita ne erodira, topi, depresira.

Nerealna kamatna stopa na depozite, na štednju stanovništva destimuliše štednju i podstiče stanovništvo da svoje dinarske viškove iz ličnih dohodaka, svoje uštede pretvara u devize pošto je tamo (u deviznoj štednji) kamata ipak realna. Destimulišući štednju i orijentišući stanovništvo na neracionalnu, pretjeranu potrošnju, nerealna kamata dovodi i do takvih negativnih i ozbiljnih posljedica kao što su još veća inflacija (zbog pretjerane tražnje), platnobilansni, ekološki i drugi problemi.

Na kraju treba reći da bi realna, pozitivna kamatna stopa na dinarske depozite, uz, naravno, realni kurs dinara djelovala stimulativno na privredne organizacije da svoj izvozom stečeni devizni dohodak — brzo i u većem obimu — prodaju na deviznom tržištu, proširujući tako područje njegovog djelovanja. Realna kamata bi uticala na znatno veću spremnost vlasnikâ deviznih računa — naših radnika u inostranstvu i ostalih — da prodaju našim bankama svoje devizne uštede.

Sve to govori u prilog potrebe uvođenja realne kamate. Bez nje se ne bi u potpunosti mogla ostvariti dugoročna ekonomska stabilizacija.

9. Udruženi radnici u samoupravnoj privredi, u uslovima slobodnog djelovanja ekonomskih zakonitosti, tržišta i tržišne utakmice, ekonomskih kriterijuma, ekonomskog rizika i odgovornosti, realne amortizacije, dogovorene minimalne akumulacije, realne kamate i realnog kursa domaće valute, jedinstvenog jugoslovenskog i deviznog tržišta i u okvirima odgovarajuće ekonomske i razvojne politike, planiranja (praćenog selektivnom i stimulativnom ekonomskom politikom) i privredno-sistemskih rješenja — u čijem koncipiranju bi oni učestvovali — trebalo bi, na različitim nivoima svoje organizovanosti, da donose sve osnovne ekonomske odluke, bez uplitanja državnih (lokalnih, pokrajinskih, republičkih, saveznih) i paradržavnih organa.

Digitized by Google

Tako bi udruženi radnici, odnosno privredne organizacije, pored ostalog, trebalo da donose i odluke u pogledu cijena svojih proizvoda i usluga. Konkretnije govoreći, dugoročna orijentacija u pogledu formiranja cijena u socijalističkoj samoupravnoj privredi morala bi biti takva da privredne organizacije — sem u određenim oblastima — donose slobodno odluke o cijenama svojih roba i usluga u zavisnosti od tržišnih uslova. Drugim riječima, neophodno je slobodno, tržišno (a ne administrativno) formiranje cijena, izuzev u domenima prirodnog, vještačkog, tehnološkog monopola, gdje bi se moralo ići na dogovorenu politiku cijena, odnosno politiku raspoređivanja dohotka i ličnih dohodaka. Međutim, da slobodno, tržišno formiranje cijena ne bi dovelo do opšteg rasta cijena, do inflacije, bila bi neophodna ekonomska, prije svega odmjerena monetarno-kreditna politika, koja bi vodila brigu o robno-novčanim uslovima, odnosno koja bi uspostavljala bilans između ukupnih novčanih (emisije i kredita) i robnih fondova.

Prema tome, dilema — slobodno, to jest tržišno formiranje cijena ili, pak, društvena kontrola cijena, ne može se i ne smije rješavati opredjeljivanjem isključivo za jedno: za slobodne cijene ili za društvenu kontrolu cijena. Dilema se, pogotovo sada kod nas, mora rješavati diferencirano. Prvi princip, to jest slobodno formiranje cijena, treba da bude trajno opredjeljenje, makar sa postupnošću u primjeni, za najveći broj oblasti i grana, za najveći dio roba i usluga, i to onih gdje tržište i tržišna utakmica mogu da djeluju i gdje je poželjno da djeluju. To su grane i oblasti, prije svega, roba i usluga široke potrošnje, potrošačka dobra, dakako, potrošnog i trajnijeg karaktera. Drugi princip, to jest društvena kontrola cijena, odnosno šire društveno dogovorene cijene, treba da važi samo za manji broj oblasti i grana, u kojima tržište i tržišna utakmica ne mogu ili bi bilo tehnološki neracionalno da djeluju, pogotovo ako te oblasti i grane i njihove proizvode ne možemo izložiti djelovanju spoljnog tržišta, inostranih — makar (carinama i porezom na promet) i korigovanih — cijena. To su bazične grane — rudarstvo, metalurgija, infrastruktura, elektroprivreda, vodoprivreda, komunalne usluge. To su oblasti koje su monopolskog karaktera, oblasti gdje postoji prirodni ili vještački monopol.

U oblastima u kojima treba ići na slobodno formiranje cijena trebalo bi što potpunije da djeluju ekonomske i, prije svega, tržišne zakonitosti. To bi uticalo povoljno kako na formiranje cijena tako i na alokaciju faktorâ proizvodnje — ekspanziju kapacitetâ u jednim, a kontrakciju u drugim oblastima — u zavisnosti od obima i strukture efektivne, to jest platežno sposobne tržišne tražnje. A tržišna tražnja je izvanredno važno područje ekonomske politike.

Slobodno formiranje cijena bi izazvalo negativne efekte i inflacionu eksploziju ako ne bi bilo praćeno adekvatnom ekonomskom politikom koja bi uticala na obim efektivne tražnje, to jest

Digitized by Google

na limitiranje te tražnje. A to se mora učiniti prije svega odmerenom i relativno restriktivnom monetarnom, to jest emisionom i kreditnom politikom, ali i drugim vidovima ekonomske politike — poreskom, odnosno politikom doprinosa i opšte i zajedničke potrošnje — koji bi uticali na limitiranje efektivne, to jest platežno sposobne tržišne tražnje.

Limitirana tražnja jeste najbolja kontrola, najbolji pritisak na cijene. Tako cijene u tim oblastima ne bi mogle vrtoglavo rasti. A privredne organizacije bi se onda silom tržišta morale orijentisati ka većoj produktivnosti, boljem kvalitetu, snižavanju troškova i većoj konkurentnosti na domaćem, pa sljedstveno tome i na svjetskom tržištu.

Društvena kontrola cijena, odnosno društveni dogovori o cijenama, bili bi uveliko olakšani ako bi se što prije išlo na takozvanu politiku ličnih dohodaka, to jest na društvene dogovore o ličnim dohocima, koji bi bili dovoljno elastični i stimulativni u okviru pojedinih širih teritorijalnih društveno-političkih zajednica. A nama su politika, to jest dogovori o ličnim dohocima potrebni za sve privredne i, dakako, neprivredne sfere. Oni bi mogli da polaze od uslovnog radnika, ali i od uslovâ i težine rada. Tako bi se otklonile velike i neopravdane razlike u ličnim dohocima radnikâ za isti kvantitet i kvalitet rada.

Takva politika bi onemogućavala da se ekstradohodak i renta (kao rezultat povoljnijih uslova privređivanja) prelivaju u lične dohotke, već bi oni išli u investicije ili, saglasno Ustavu, za neke društvene potrebe (na primjer, za stimulisanje izvoza, ili za finansiranje energetike, infrastrukture, poljoprivrede i slično). Ona bi, tako, proširivala prostor za veću realnu akumulaciju i proširenu reprodukciju na osnovi samofinansiranja, djelujući kao razvojna politika. Uz to, ona bi djelovala i antiinflaciono, to jest bila bi značajan vid antiinflacione politike, svođenjem kretanja ličnih dohodaka u okvire kretanja produktivnosti rada.

Što se tiče zahtjeva za izjednačavanjem, to jest za ravnotežom između ponude i tražnje, on je logičan i opravdan samo za robe i usluge vitalnog, egzistencijalnog karaktera (hrana, ogrev, komunalije), to jest tamo gdje je tražnja za tim robama i uslugama neelastična. Van toga relativnim kretanjem cijena na najadekvatniji način se postiže ravnoteža između ponude i tražnje i utiče na razmještaj faktorâ proizvodnje, to jest proizvodnih kapaciteta (društvenog »kapitala«, radne snage i prirodnih resursa) u zavisnosti od efektivne tržišne tražnje.[2]

[2] Sistemska rješenja i mjere ekonomske politike protiv inflacije i spoljnoekonomskih debalansa (i zaduženosti), kao i druga pitanja relevantna za ovu temu, autor je detaljnije analizirao u drugim radovima, posebno u knjigama: *Proizvodnja, zaposlenost i stabilizacija, Ekonomske doktrine (razvoj i osnove savremene ekonomske misli)* i *Ekonomska misao i ekonomska politika* — sve u izdanju Instituta za ekonomska istraživanja pri Ekonomskom fakultetu u Beogradu i »Savremene administracije«.

Digitized by Google

Mijat Šuković

Jugoslovensko zajedništvo danas

Obaveza je, naučna i politička, da se o jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom zajedništvu istorijski i dijalektički misli, da se to zajedništvo i stanje u njemu istorijski i dijalektički sagledavaju i ocjenjuju.

Sada ima nedosljednosti u ostvarivanju osnovnog koncepta jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva, što umanjuje harmoniju u njemu i njegovu snagu da obezbjeđuje istinsku socijalističku samoupravnu samostalnost svakog dijela u zajedništvu i, istovremeno, slabi snagu zajedništva da gradi i obezbjeđuje zajedničke interese, da slama agresivni egoizam pojedinih djelova u njemu. Sve to izaziva opravdano nezadovoljstvo svakog revolucionarno opredijeljenog jugoslovenskog čovjeka.

Jugoslovensko socijalističko samoupravno zajedništvo, čiji su bitni sadržaji ravnopravnost naroda i narodnosti i jednakopravnost ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica, i pored svega toga, stameno opstoji i ima istorijsku perspektivu. Propusti, greške, nedosljednosti, devijacije do sada ispoljene, ne mogu negirati niti dovesti u pitanje sposobnost, vitalnost, dinamizam jugoslovenskog socijalističkog zajedništva, njegovu istorijsku progresivnost, vrijednost, naučnost njegove ideološke osnove, revolucionarnost njegovih bitnih konstitutivnih komponenti, njegovu

Digitized by Google

istorijsku perspektivu. Svojom vitalnošću ono se stalno potvrđuje. Zato socijalističkom samoupravnom jugoslovenskom zajedništvu nije potrebna ni verbalna odbrana ni verbalna potvrda, već samo praktična razrada, izvođenje, obezbjeđenje.

Svi ispoljeni propusti, greške, nedosljednosti i devijacije u ostvarivanju jugoslovenskog socijalističkog zajedništva ne daju pravo revolucionarima da gube orijentaciju, da upadaju u stanje zbunjenosti i malodušnosti, da se kolebaju, posustaju ili odustaju od borbe za to zajedništvo, za njegovu perspektivu.

To pravo ne mogu imati ne samo zbog pouke istorije da revolucionarne koncepcije i poduhvati gotovo nikada i nigdje nijesu mogli biti ostvareni samo kretanjem uzlaznom linijom, bez prolaznih grešaka, nedosljednosti, devijacija, zastoja, prolaznih nazadovanja, već i zbog toga što je jugoslovensko socijalističko zajedništvo, u datim međunarodnim i unutrašnjim, prirodnim i društvenim okolnostima uslov za opstanak socijalističkog samoupravnog bića, nezavisnosti i razvoja svakog dijela tog zajedništva. Ni jedan dio zajedništva, sam za sebe, ne može to obezbijediti izvan tog zajedništva. Svako stremljenje u suprotnom pravcu opasna je iluzija.

Umjesto zbunjenosti i gubitka orijentacije, istorijska je obaveza revolucionarâ, svakog dijela progresivnih snaga društva, da opravdano nezadovoljstvo zbog postojanja u praksi ponašanja koja slabe jugoslovensko socijalističko zajedništvo pretvaraju u motiv, u snagu za stvaralačku akciju, za graditeljstvo kojim se jača i razvija zajedništvo.

To je moguće tim više što jugoslovensko socijalističko samoupravno zajedništvo ima čvrste ekonomske, socijalno-političke i kulturne temelje, revolucionarne ciljeve, čvrstu armaturu njegovog društvenog tkiva i što su najprogresivnije snage jugoslovenskog društva — radnici organizovani u demokratskom savezu sa inteligencijom i svim radnim ljudima grada i sela — snažno motivisane da to zajedništvo učvršćuju, jačaju, obezbjeđuju.

To potvrđuje i činjenica da je jugoslovensko zajedništvo svojom snagom i čvrstinom do sada uspješno savladavalo dosta snažne nasrtaje, da svojom vitalnošću uspješno opovrgava istinitost ocjena političkih »nadriljekara« i umišljenih »popravljivača svijeta« da jugoslovensko socijalističko samoupravno zajedništvo, sa osnovom i osnovnim konstitutivnim komponentama koje ima, ne može duže opstojati i da nema istorijsku perspektivu, i da, takođe uspješno, vlastitim snaženjem, odbacuje njihove projekte — iskazane verbalnom grmljavinom riječi — »popravljanja« jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva na način kojim se likvidira njegova revolucionarna suština. Svojom vitalnošću jugoslovensko socijalističko zajedništvo sve više uvjerava i u to da se neće ispuniti očekivanja, prognoziranja da će se sa njime »nešto brzo dogoditi«.

Jedan od bitnih uslova da se nezadovoljstvo prouzrokovano nedosljednostima, greškama i devijacijama preobrazi u graditelj-

Digitized by Google

stvo jeste: otvoreno i jasno, a istorijski odgovorno, polazeći sa principijelnih pozicija, zajednički prihvaćenih od svih u zajedništvu, ne »svađalački«, već stvaralački, identifikovanje orijentacija, ponašanja, pojava, stavova kojima se slabi socijalističko zajedništvo, naročito onih suprotnih društvenom biću i osnovnim komponentama tog zajedništva, sa istovremenim identifikovanjem pravaca njihovog prevladavanja. To ne slabi, već jača zajedništvo, ma koliko se oštro to iskazivalo, kvalifikovalo. Stvaralačko nejedinstvo bolje je od privida monolitnosti. O tome se i ne može govoriti suviše oštro ako se govori o pravim problemima i istinito i ako se kritika jednog spaja sa istovremenim davanjima elemenata za novo, a revolucionarno. Naprotiv, oštrina argumentovanog kazivanja smjeli je i društveno dopušteni pritisak kojim se podstiče i usmjerava sprečavanje kretanja koja narušavaju osnovu i bitne komponente, sistem vrijednosti, društveni moral jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva. Istinito ukazivanje na slabosti nije ni sijanje nevjerice u sistem, u perspektivu zajedništva, već kazivanje da postoji izlaz iz zastoja, iz zamršenog spleta nepovoljnih okolnosti, da je taj izlazak jasan, da u društvu, kao i u prirodi, postoji izlaz i iz najtješnjeg i najdubljeg klanca.

U jugoslovenskom socijalističkom zajedništvu, isprepleteno s preovlađujućim istorijski progresivnim, kvalitativnim ostvarenjima i razvojnim tendencijama, u sadašnjem periodu ima i nekih negativnih stanja, pojava i tendencija štetnih po njega.

Prvo, po mnogo čemu najizrazitije negativno obilježje sadašnjeg stanja jeste — sem rijetkih izuzetaka — zatvaranje mnogih organizacija udruženog rada, njihova integracija u okviru republika i autonomnih pokrajina, umjesto po liniji reprodukcionih veza i tokova i na samoupravnim osnovama u sklopu cjeline jedinstvenog jugoslovenskog privrednog područja. Autarkija je snaga mnogih razgrađivanja jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog zajedništva, njegovo slabljenje. Na toj osnovi pripadnost određenoj teritoriji, a ne klasna pripadnost i zajednički interesi, određuje mišljenja i ponašanja privrednih i političkih subjekata u društvu. Sve to podstiče negativnu konkurenciju, umjesto saradnju i obezbjeđivanje optimalnih rješenja.

Jedan od uzroka autarkije, ne jedini ali bitan, jeste i u tome što ustavna koncepcija samostalnosti djelova u cjelini — od osnovne organizacije udruženog rada do republika i autonomnih pokrajina — nije dosljedno izvedena, razrađena u zakonima, u pravu, a naročito u praksi, već je to učinjeno na način koji omogućava, štiti, a ponekad i podstiče, pomenuta negativna ponašanja, štetna po zajedništvo.

Odnos između djelova i cjeline u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom zajedništvu utvrđen je u Ustavu SFRJ na osnovu njihove međuzavisnosti. U odnosima međusobne zavisnosti samostalnost svakog subjekta — od osnovne organizacije udruženog rada do republike i autonomne pokrajine — određena

Digitized by Google

je tako što je za svaki subjekt uspostavljena skladna ravnoteža prava, koja čine i obezbjeđuju samostalnost, i obaveza prema cjelini, prema zajedništvu, bez čijeg izvršenja nema harmonije u zajedništvu, pa ni pravog i potpunog zajedništva. Uspostavljena je samostalnost u pogledu integriteta jugoslovenske privrede i jugoslovenskog društva, integriteta društveno-svojinskih i samoupravnih odnosa. Samostalnost u granicama *društvenosti* sredstava za proizvodnju i dohotka. To i jeste samostalnost u socijalističkom samoupravnom društvu.

Ustavom su uspostavljeni odnosi u kojima samostalnost svakog subjekta podrazumijeva njegovu razvijenu i široku odgovornost prema cjelini, odgovornost za zajedništvo, za stalno jačanje i razvijanje zajedništva. Jedino pod uslovom ispunjavanja odgovornosti prema cjelini svaki subjekt ima pravo da traži da se do kraja poštuje njegova samostalnost.

Umjesto da se tako Ustavom određena samostalnost dosljedno obezbijedi, razrađuje i izvodi, zakonima i pravom u cjelini, a zatim i u praksi, uspostavljena je samostalnost bez *potpune* ravnoteže, bez *dijalektičke* međuzavisnosti prava na samostalnost i obaveza prema zajednici u cjelini, što i društvenu svojinu pretvara u oblik svojine s nedovoljno društvenosti.

Neravnoteža u korist prava djelova cjeline danas je tolika da su samoupravni subjekti i društveno-političke zajednice stavljeni u odnose koji ne samo što omogućavaju autarkiju, egoističku borbu za posebne interese, već i neizvršavanje njihovih obaveza prema zajednici, užoj i najširoj — jugoslovenskoj, a nekada ih i podstiču u tom pravcu.

Socijalističko samoupravno društvo, da bi to bilo, mora obezbijediti širok krug prava svakom subjektu. Mora osigurati, da ne bi izgubilo socijalistička svojstva, i ostvarivanje zagarantovanih prava. Nije greška u tome što su ustanovljena mnoga prava koja izražavaju i obezbjeđuju samostalnost subjekata, ali je greška što nijesu sa istom pažnjom i odgovornošću ustanovljene tim pravima odgovarajuće obaveze i odgovornosti. Da bi se to uskladilo, treba mijenjati ponašanja, ali i pojedina zakonima utvrđena sistemska rješenja u privredi i u oblasti političkih odnosa. (Promjene, naravno, treba da budu dosljedno u skladu s ustavno utvrđenim komponentama jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva.) To su, prije svega, ona rješenja koja omogućavaju, ili čak obezbjeđuju, pojedinim djelovima cjeline da ne izvršavaju, ili samo djelimično i sa zakašnjenjem izvršavaju, svoje obaveze prema cjelini, a da istovremeno do maksimuma, koriste svoja prava, pa i više od toga, na način kojim od drugih djelova društva prisvajaju i ono što nijesu stekli radom, već koristeći pogodnosti koje im pružaju istorijske, sistemske, strukturne, organizacione, teritorijalne i druge okolnosti. Tih rješenja ima mnogo. Ona se nalaze u deviznom, poreskom, obračunskom i kreditno-monetarnom sistemu, u sistemu cijena i na raznim drugim područjima.

Digitized by Google

Tvrdnje da nije neophodno mijenjati sistemska zakonska rješenja u ovim oblastima opovrgava sama stvarnost. Te tvrdnje nijesu, inače, valjano argumentovane, sem ako se ne smatra da istinitost izgovorenih sudova automatski dokazuje funkcija, ranija i sadašnja, onog koji ih izgovara. Te tvrdnje su, u stvari, svojevrsni apriorizam i dogmatizam. Izraz su i nesposobnosti da se stanje mijenja nabolje. Ne rijetko su i u funkciji očuvanja sadašnjih, radom nezasluženih pogodnosti, privilegija.

Promjene su neophodne i zato što je udruženi rad, samoupravno povezan na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru, ključni činilac samoupravnog integrisanja Jugoslavije.

Neophodne su i šire promjene sadašnjih pravnih rješenja, s ciljem da se otkloni dosta rasprostranjeno tretiranje prava odvojeno od obaveza i odgovornosti, što nije svojstveno društvenom biću socijalizma. Izolovano, liberalističko tretiranje prava i sloboda, njihovo odvajanje od obaveza i odgovornosti, izvor je destabilizacije društva, destabilizacije zajedništva. Sloboda i pravo u sebi sadrže i obaveze, odgovornost, i u filozofskom i u političkom značenju riječi.

Neizvršavanje ili nedosljedno izvršavanje obaveza prema zajednici kao cjelini, prema jugoslovenskom zajedništvu, utvrđenih saveznim zakonima i s njima usaglašenim drugim saveznim propisima, od strane mnogih organizacija udruženog rada, banaka i drugih privrednih subjekata, to jest njihovo protivzakonito djelovanje u praksi već narušava, a ako se bude širilo može i ugroziti jugoslovensko socijalističko samoupravno zajedništvo. To ilustruje sadašnje rasprostranjeno nezakonito ponašanje subjekata na području raspolaganja devizama. Dosljednim izvršavanjem saveznog zakona i drugih propisa iz oblasti deviznog sistema otklonili bi se mnogi ekonomski i moralni problemi u privredi i u društvu, koji destruktivno utiču na stabilnost, čvrstinu i razvoj zajedništva. Uspješno bi se spriječile i mnoge političke konfrontacije, koje će narednih mjeseci biti gotovo neizbježne, ako se ne osigura da svaki subjekt pravovremeno i dosljedno izvršava svoje obaveze prema zajednici, utvrđene saveznim propisima iz oblasti deviznog sistema.

Neizvršavanje ili nepotpuno izvršavanje saveznih zakona i drugih zakonima saglasnih saveznih propisa, onog njihovog dijela kojim se utvrđuju materijalne obaveze prema zajednici, toliko je rasprostranjeno da već sada otežava, a u nekim slučajevima i onemogućava, uspostavljanje harmonije između djelova u cjelini, sklad u zajedništvu. Umjesto harmonije i sklada, već se stvara stanje u kome ima mnogo moćnih, a cijela zajednica nema dovoljno moći da efikasno i pravovremeno savlada iznadsistemsku moć djelova, da ih dovede u položaj da izvršavaju saveznim zakonima utvrđene obaveze.

Problem nezakonitosti je opasan za jugoslovensko samoupravno zajedništvo tim više što republički, odnosno prokrajinski or-

Digitized by Google

gani, ponekad, svojim razumijevanjem koje znači podršku regionalističkim, sebično obojenim interesima, ohrabruju neizvršavanje zakonom utvrđenih obaveza i daju političku legitimnost nezakonitim ponašanjima privrednih i drugih subjekata na svojoj teritoriji, umjesto da odlučno, beskompromisno, istrajno obezbjeđuju da svaki subjekt na njihovoj teritoriji dosljedno izvršava svoje zakonske obaveze, što je ustavna obaveza tih organa i što je zakonitost u zajedništvu. To je već izazvalo politička nepovjerenja i podozrenja u jugoslovenskom zajedništvu. Ako se s takvim ponašanjima ne prekine, to može postati izvor političkih sukoba između republika i autonomnih pokrajina, sa mnogim negativnim posljedicama po jugoslovensko samoupravno zajedništvo. Zato je, kada ga ima i u mjeri u kojoj ga ima, to politička destrukcija, opasna po zajedništvo, po njegovu stabilnost.

Poremećaji neizbježno moraju nastajati u svakoj zajednici u kojoj njeni djelovi ne poštuju dosljedno pravila življenja u zajedništvu i u kojoj nema dovoljno efikasnih instrumenata kojima bi se osiguralo to poštovanje od strane svakog člana zajednice. Zbog toga nezakonitost u Jugoslaviji danas prerasta pravni i postaje prvenstveno politički problem. On se, međutim može uspješno riješiti odlučnim preduzimanjem pravnih i političkih akcija.

Spriječiti pojave nezakonitog ponašanja privrednih i političkih subjekata u Jugoslaviji imperativ je društvenog bića jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva, njegove stabilnosti i perspektive. Jer ustavnost i zakonitost jesu konstitutivne komponente jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva. Izdignute su ne samo na pravni nivo, već i na nivo metoda i garantije izgradnje zajedništva u Jugoslaviji. A savezni zakoni i na njima zasnovani drugi savezni propisi su niti, razgranata i povezana mreža koja, uprkos slabosti koje ima u sebi, na svojevrstan način spaja djelove jugoslovenskog zajedništva u cjelinu, na demokratskim osnovama i demokratskim postupkom. Bez obezbjeđenja dosljednog izvršavanja saveznih zakona nema, niti može biti stabilnosti jugoslovenskog zajedništva.

U prvorazredne probleme jugoslovenskog zajedništva danas spadaju i ispoljene orijentacije da se prilikom oblikovanja sistemskih i drukčijih zakonskih rješenja, usmjeravajućih političkih dokumenata, utvrđivanja zajedničke razvojne politike, donošenja pojedinih odluka u organima federacije — pogrešnom interpretacijom pojedinih ustavnih odredbi o funkcijama federacije i ustavnim principima u pogledu načina njihovog ostvarivanja sužavaju ili pak šire ustavne funkcije federacije, odnosno izmijeni ustavno utvrđeni način njihovog ostvarivanja. To ponekad uslovljava i svađe. Nekada to ima za rezultat nezasluženе »pobjede«, a po budućnost društva velike štete.

Te pojave obavezuju da se, istovremeno s borbom protiv sebičnog, regionalističkim interesima obojenog tumačenja, sprečava zaboravljanje, zanemarivanje, neosnovano odbacivanje naučnog

Digitized by Google

saznanja koje se i ovako može formulisati: Ustav se uvijek mora poimati u cjelini i sa vidika cjeline ustavne sadržine jedino se može utvrditi potpuni sadržaj svake ustavne norme, svakog ustavnog principa. Tumačenje pojedinih ustavnih normi izdvojeno iz cjeline Ustava, njegovih osnovnih principa i ciljeva, nezavisno od stvarnosti iz koje je ponikao i u kojoj se primjenjuje, pa i kada su namjere dobre, ne vodi istini, niti na pravi put. Ako se to čini, i »dobre namjere« mogu voditi stranputicom.

Manje od onoga što Ustav dopušta uvijek je, pa i kada su u pitanju funkcije federacije, protivustavno kao što je to i više od Ustava. Reduciranjem, isto kao i širenjem, mogu se mijenjati bitne konstante koje određuju karakter jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva, Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti.

Opravdana je motivacija da se i interpretacijom pojedinih odredaba Ustava otklanja opasnost od federalne centralizacije, bez obzira na to da li centralizacija ima ili nema elemente unitarizma. Ta opasnost postoji i danas. Ona ima i ekonomsku, i političku i ideološku podlogu. Pojave partikularizma u društvu povećavaju tu opasnost.

Ni jednog momenta, dakle, ne smije se zanemarivati niti zaboravljati opasnost od federalnog centralizma.

Ali postoji opasnost i od raznovrsnih razgrađivanja zajedništva. I ona je sada realna, konkretna. Zato su opasne i one interpretacije Ustava kojima se ta opasnost zanemaruje, zaboravlja, minimizira. Ni opravdana borba protiv federalnog centralizma ne daje pravo da se insistira na rešenjima koja razjedinjuju, razgrađuju, kao što se — ne tako davno da bi se moglo zaboraviti — insistiralo na platnobilansnim pozicijama republika i autonomnih pokrajina kao pravim platnim i deviznim bilansima, što je imalo mnoge negativne posljedice po jedinstvo privrednog područja Jugoslavije.

Protiv svakog centralizma, znači i federalnog, nepokolebljivo se treba boriti. Ali ne na način kojim se slabi Jugoslavija kao demokratska zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, jednakopravnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica. Granicu između opredjeljenjâ kojima se obezbjeđuje zajedništvo i kojima se uvažavaju zakonitosti življenja u zajedništvu, i centralizma, naročito onog sa elementima unitarizma, moguće je uvijek povući.

U vezi s tim neophodno je istaći i slijedeće: broj pitanja o kojima se zajednički odlučuje, sam po sebi, ne može konstituisati centralističke odnose, pa smanjivanje broja pitanja o kojima se zajednički odlučuje u federalnim organima, samo po sebi, ne sprečava centralizaciju. Odlučivanje o zajedničkim interesima u zajedničkim organima, na demokratski način, o svakom pitanju o kojem se po zakonitostima življenja u zajedništvu mora odlučivati u zajedničkim organima, nije centralizam, već uslov zajedništva.

Digitized by Google

Pripadnost jugoslovenskom socijalističkom zajedništvu i obaveze prema tom zajedništvu nužan su element društvenog bića svake jugoslovenske nacije i narodnosti. To je i sadržaj koji saodređuje njihov konkretan identitet.

Posebni interesi republika i autonomnih pokrajina su činjenica. Njihovo iskazivanje u zajedničkim organima obaveza je, a ne samo pravo. Sâmo za sebe to ne stvara partikularizam, autarkiju, ne slabi jugoslovensko socijalističko samoupravno zajedništvo.

Međutim, na stabilnost i kvalitet zajedništva, na njegovu snagu da nalazi najpovoljnija rješenja, negativno utiče to što, ne rijetko u sadašnjosti, zastupnici (nosioci tih interesa to, po pravilu, ne čine) posebnih interesa republika i autonomnih pokrajina: (1) ne uvažavaju ili nedovoljno uvažavaju to da su stvarni zajednički interesi sastavni, suštinski dio stvarnih konkretnih interesa svake republike i svake autonomne pokrajine, pa cjelinu ekonomskih, političkih, socijalnih, kulturnih i drugih interesa republika i autonomnih pokrajina štetno reduciraju samo na jednu njihovu komponentu — na materijalnu korist, pogrešno iskazujući time stvarne interese određene republike, odnosno autonomne pokrajine; (2) načelne stavove izvode iz potreba i interesa samo jedne federalne jedinice; (3) potrebe, zahtjeve, htjenja drugih posmatraju isključivo kroz potrebe i interese svoje sredine, a zaboravljaju, zanemaruju ili odbacuju svoju obavezu, koja je iste ustavne snage kao i obaveze iznošenja posebnih interesa; da posebne interese iskazuju na način kojim se oni neće antagonizirati sa posebnim interesima drugih, već na način kojim će doprinositi otkrivanju zajedničkog u svim posebnim interesima i izgrađivanju (zajednički interesi se i grade, a ne samo otkrivaju) zajedničkih interesa; (4) što, s takvim prilazima, suprotstavljaju do isključivosti posebne interese, čiji su zastupnici, interesima drugih i naporima da se nađu rješenja kojima će se udovoljiti što većem dijelu ukupnosti svih posebnih interesa.

Nekada je to nenamerno, zbog nedovoljne obaviještenosti, zbog nedovoljnog znanja. Ali nekada i nije to posrijedi.

Podrazumijeva se, ali ću izričito reći i slijedeće: zahtjevi da se obezbijedi da udruženi radnici upravljaju ostvarenim dohotkom, ma kako oštro formulisani, nijesu ni egoizam, ni štetna isključivost. Ali zahtjevi kojima se to traži mogu kriti i egoizam i štetnu isključivost, pa i separatistička usmjerenja.

Na čvrstinu i kvalitet jugoslovenskog socijalističkog zajedništva negativno utiče i to što se pluralizam samoupravnih interesa u praksi ne rijetko preobražava u politički pluralizam, s elementima političkog partnerstva, umjesto političkog jedinstva. To nije partijsko-politički pluralizam i dobro je što to nije, ali jeste politički pluralizam.

Nije ovo kritika orijentacije i prava republika i autonomnih pokrajina da iskazuju svoje posebne interese u procesu odlučivanja o pitanjima iz nadležnosti organâ federacije, da se zalažu

Digitized by Google

za zadovoljavanje tih interesa. Ovo je iskazivanje saznanja o tome da je i to pravo u međuzavisnosti s obavezom obezbjeđivanja zajedničkih interesa, da insistiranje na pravu bez ispunjavanja obaveza ne učvršćuje zajedništvo.

Ovo je konstatovanje da se u praksi — suprotno obavezi i konstruktivnim određenjima jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva — republike i autonomne pokrajine ne zalažu s istom pažnjom, s istim žarom, s istom borbenošću s kojima se zalažu za svoje posebne interese da se brže, kvalitetno izgrađuju i obezbjeđuju zajednički jugoslovenski interesi, da zajedništvo ima primat u konkurenciji, u sukobu s parcijalnim interesima, s interesima pojedinih republika i autonomnih pokrajina. Zato se u zajedničkim federalnim organima nekada usvajaju i kompromisna rješenja, koja su izraz nemoći da zajedništvo brzo nadvladava posebne interese.

Dogovaranje, kao opšti princip odlučivanja o društvenim poslovima, nije isto što i donošenje odluka na osnovu saglasnosti. Povezani su, i kao principi i kao praksa, ali ipak nijesu identični sadržaji u Ustavu SFRJ.

U stvarnosti se, međutim, prilikom odlučivanja u organima federacije, ispoljava usmjerenost zastupnikâ organâ republika i autonomnih pokrajina da se potpuno izjednačavaju dogovaranje kao opšti princip i donošenje odluka putem saglasnosti, s ciljem obezbjeđivanja da se na osnovu saglasnosti usvajaju odluke i o nekim pitanjima za koja u Ustavu nije određeno da se usvajaju na osnovu saglasnosti. To je ispoljeno naročito na području donošenja izvršnih propisa, što je u nadležnosti Saveznog izvršnog vijeća ili Savjeta guvernera Narodne banke Jugoslavije. Širenje te tendencije svodilo bi federaciju na ono o čemu se postigne dogovor, što nije ustavna koncepcija. To može voditi i promjeni karaktera saveznih organa.

Takvo usmjerenje dovelo je i do toga da se savezni izvršni organi zakonima ovlašćuju da izvršnim propisima uređuju materijalne odnose bitne za samoupravne organizacije i zajednice, a time i za republike i autonomne pokrajine, umjesto da se ti odnosi uređuju aktima Skupštine SFRJ. Prihvaćeno je, prećutno, u praksi, shvatanje da je to moguće, da se i izvršni propisi donose na osnovu saglasnosti.

Posljedica toga je i jačanje uloge izvršnih organa federacije. I to gotovo kao politika, a ne samo kao stanjem iznuđeno pojedinačno ponašanje.

Uza sve ostalo, umnožavanje odluka koje se donose na osnovu saglasnosti unosi i nove elemente u ustavnu koncepciju i u suštinu društveno-ekonomskih i političkih odnosa u društvu, posebno odnosa u federaciji, manje ili više ih modifikujući.

Sve bi se to moglo i prihvatiti kao pozitivno kada bi jačalo demokratiju, ulogu udruženog rada i delegatskih skupština, kada

Digitized by Google

bi to podizalo odgovornost saveznih organa. Praksa, međutim, uvjerava da to jača ulogu i moć izvršnih i upravnih struktura u republikama i pokrajinama, a odgovornost saveznih organa reducira na područje pripremanja propisa, na podsticanje sporazumijevanja i konstatovanje o čemu je postignuta saglasnost. Ne jača ni odgovornost izvršnih i upravnih organa u republikama i autonomnim pokrajinama.

U Ustavu je precizno utvrđeno koje se odluke donose na osnovu saglasnosti u Skupštini SFRJ i na izvršnom nivou (član 355. stav 1. Ustava SFRJ). Kao što je već rečeno, protivustavno je i više i manje od toga. Stvarne potrebe zajedništva traže da se dosljedno poštuju ustavna određenja. Nema potrebe, naime, da bude drugačije. Pogotovu zato što se i putem saradnje, koja se ostvaruje kroz institucionalne oblike, uspješno obezbjeđuje angažovanje znanja, sposobnosti republičkih organa i pokrajina u procesu odlučivanja u organima federacije i njihov stvaralački doprinos iznalaženju i građenju zajedničkih interesa i rešenja saglasnih tim interesima.

Saglasnost, dakle, nije uslov za angažovanje i kreativno uključivanje organâ republika i autonomnih pokrajina u proces donošenja izvršnih akata na nivou federacije. Nije ni jedina prava garantija ravnopravnosti, zaštite od centralizma. Nije ni jedina i prava garantija za kvalitet odluka, za obezbjeđivanje sporazumijevanja i dogovaranja o pitanjima iz nadležnosti organâ federacije. Sve se to može uspješno osigurati saradnjom i kada se saglasnost ostvaruje u precizno utvrđenim ustavnim granicama.

Za kvalitet rada zajedničkih organa, za kvalitet odlučivanja o zajedničkim interesima, a time i za zajedništvo, bitna je i stručna sposobnost saveznih organa uprave. Ona, međutim, sada nije na zadovoljavajućoj visini. Više razloga ima za to. Pored ostalog, to proizlazi iz izrođavanja inače društveno vrijednog principa pariteta pri izboru stručnih rukovodećih kadrova u savezne organe uprave (pomoćnici, savjetnici itd.). To izrođavanje sastoji se u tome što se insistiralo, pa i ostvarilo: (1) da u svakom organu u strukturi pomoćnikâ, savjetnikâ, pa i kada funkcije tih organa ne zahtijevaju toliki broj rukovodećih radnika, ima najmanje po jedan pomoćnik i po jedan savjetnik iz svake republike i svake autonomne pokrajine; (2) da se za rad na tim mjestima biraju, automatski, kandidati koje predlažu nadležni organi u republikama i autonomnim pokrajinama, premda bi, bez toga, bilo moguće za taj rad izabrati i stručnije i radnije, a takođe idejno dobro usmjerene kadrove, koji pružaju više garantija da će uspješno obavljati poslove. To je gotovo pravilo.

Sve to dovodi do toga da ti kadrovi obezbjeđuju samo ono što mogu, što znaju, a ne i ono što se traži od saveznih organa, od njih. To otežava osposobljavanje saveznih organa uprave da uspješnije, ekspeditivnije i kvalitetnije ostvaruju svoje stručne funkcije.

Digitized by Google

Osim toga, insistiranje na paritetnoj zastupljenosti republika i autonomnih pokrajina u svakom organu unosi elemente koji mogu voditi devijacijama u konceptu saveznih organa uprave, a naročito devijacijama u njihovom radu.

Imajući sve to na umu, očito je da treba napustiti praksu da se obezbijedi paritet u svakom organu, a uz obezbjeđenje pariteta u ukupnosti svih organa savezne uprave. Time se, ako se radi principijelno, nikako ne može okrnjiti ravnopravnost naroda i narodnosti, niti otežati ostvarivanje odlučujućeg položaja radničke klase u osnovnim produkcionim odnosima i u društvu u cjelini.

Tako je poznato, valja to ovdje ponoviti: u Ustavu SFRJ precizno je utvrđeno u kojim organima se mora obezbijediti paritetna zastupljenost republika, odnosno odgovarajuća zastupljenost autonomnih pokrajina. U red tih organa ne ulazi, prema Ustavu, ni jedan organ savezne uprave.

U organima federacije snažno preovlađuje revolucionarna demokratska usmjerenost, čvrsta i istrajna privrženost ravnopravnosti naroda i narodnosti i demokratskom odlučivanju. Ocjenjivanje da u saveznim institucijama preovlađuju, manje ili više, etatističke i centralističke težnje — što se čini, pored ostalog, i stvaranjem slike da republički i pokrajinski organi misle, rade, predlažu, odlučuju dosljednije samoupravljanju, ravnopravnosti, revolucionarnije od organâ federacije — nema podloge u stvarnosti, a šteti zajedništvu. Jer, time se umanjuje njihov društveno neophodni autoritet i njihova ustavno određena moć za rešavanje društvenih problema. Time slabi efikasnost i ustavno određena snaga zajedništva.

Generalno kvalifikovanje saveznih organa uprave birokratskom i centralističkom strukturom, nesposobnom da kreativno primjenjuje i obezbjeđuje princip ravnopravnosti, da stvaralački primjenjuje sistemska, privredna i politička rješenja — što je svojevrsno političko diskvalifikovanje tih organa — takođe slabi sposobnost cjeline da obezbjeđuje ustavnost i zakonitost u zemlji, a time slabi i zajedništvo. Takve posljedice nema kvalifikovanje birokratskim i centralističkim konkretnog rada, konkretnog ponašanja, kada se utvrde činjenice koje potvrđuju te kvalifikacije. To i jeste put da se, ne slabeći efikasnost i sposobnost saveznih organa uprave, otklanjaju pojave birokratizma i centralizacije u njima.

Koliko je štetno generalno političko diskvalifikovanje saveznih organa potvrđuje i to što nosioci konkretnih funkcija u strukturi organâ federacije — u saveznim organima uprave, Narodnoj banci Jugoslavije, Službi društvenog knjigovodstva Jugoslavije — već godinama ne ispoljavaju odlučnost i istrajnost u vršenju svojih funkcija. Umjesto toga, čak i kada se preko štampe iznose podaci o tome da pojedini privredni subjekti u republikama i autonomnim pokrajinama rade suprotno zakonu, ti kontrolni organi gube dragocjeno vrijeme u procjenjivanju ko iza toga stoji, kakvo će biti reagovanje organâ u republikama, odnosno auto-

Digitized by Google

nomnim pokrajinama ako se kontrolom insistira na tome da privredni subjekti dosljedno izvršavaju zakonske obaveze, da li će njihovo reagovanje činiti uzaludnim njihov kontrolni rad itd. Rezultat je, na strani organâ, kompromiserstvo ili čak uzdržanost u vršenju funkcija, a na strani društvenih odnosa — tolerisanje nezakonitog ponašanja, s mnogim negativnim posljedicama, o kojima je napred bilo riječi.

*

Danas, dakle, nijesmo deficitarni samo u materijalnim dobrima. Deficitarni smo i u ispoljavanju sposobnosti da se obezbjeđuje ostvarivanje dijalektičkih odnosa između djelova i cjeline, da se pri tom obezbjeđuje očuvanje svačije samostalnosti, a istovremeno i jačanje zajedništva. Deficitarni smo i u akciono-političkom jedinstvu. Shvatiti to, ponašati se u skladu s tim, kvalitetan je i značajan prilog zajedništvu, zaloga njegove budućnosti. I obrnuto. U jugoslovenskom zajedništvu postoje sposobne snage koje mogu uspješno i brzo otklanjati ovu saznajnu i akcionu deficitarnost.

Digitized by Google

Aleksandar Hristov

Konstituisanje Makedonije kao državnopravnog subjekta u jugoslovenskoj federaciji

Društveno-političke promene koje su se zbile u toku revolucije posebno su se izrazile na položaj Makedonije. U tom kontekstu, pojava ASNOM-a predstavlja novo, istorijsko ostvarenje koje nadmašuje okvire revolucionarnih težnji makedonskih ustanika iz ranije etape borbe makedonskog naroda za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje.

U sazivanju ASNOM-a izražava se decenijama nošena ideja o nacionalnoj slobodi makedonskog naroda. Ali, isto tako, ASNOM-om se izražava potencijalna čežnja za stvaranje zajedništva makedonskog naroda sa svim jugoslovenskim narodima i narodnostima na osnovi pune ravnopravnosti i nacionalnog suvereniteta, to jest zajedništva bez dominacije i hegemonije jedne nacije nad drugom. Može se reći da se odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a i konstituisanjem ASNOM-a kao najvišeg zakonodavnog, izvršnog i predstavničkog tela makedonskog naroda proklamuje nova država na Balkanu, u okvirima jedne, isto tako nove države, Jugoslavije, zasnovane na federativnom principu — nove po svom

Digitized by Google

društvenom i klasno-socijalnom osnovu, po svojoj političkoj organizaciji i po celokupnom društvenom životu.

U toj novoj državi makedonski narod prvi put u svojoj istoriji stiče svoj državnopravni suverenitet i šire međunarodno priznanje i legitimno se konstituiše kao nacionalna država u sklopu jugoslovenske federacije. Stupajući dobrovoljno u jugoslovensku federaciju, makedonski narod je proširio granice svog državnopravnog života. U razvijenim federativnim odnosima makedonski narod, svojim učešćem u organima federacije, doživljava sebe kao subjekta ravnopravnog sa ostalim jugoslovenskim narodima i narodnostima u upravljanju društvenim poslovima svoje uže i šire društveno-političke zajednice.

Interesovanje za objektivnu naučnu obradu istorijsko-političkih i društveno-idejnih osnova, u kojima se razvija proces stvaranja makedonske države i njenog konačnog konstituisanja u jugoslovenskoj federaciji, proizlazi iz više razloga.

Prvo. Makedonija, u svojoj daljoj i bližoj istoriji, i pored kontinuirane borbe makedonskog naroda za svoju nacionalnu slobodu, ni u jednom obliku — sve do pojave ASNOM-a — nije dobila priznanje, odnosno pravo na poseban državnopravni status Ona to nije stekla ni za vreme ustaničkih akcija iz perioda nacionalno-oslobodilačke borbe protiv osmanlijske vlasti kada je zahtev za priznanje makedonske države bio osnovni strateški cilj ustaničkih aktivnosti. Državnopravni status Makedonije bio je osporavan i za vreme zaključivanja mirovnih ugovora od 1913, odnosno 1919. godine, iako je i u tadašnjim istorijskim uslovima makedonski narod stekao pravo na samoopredeljenje. Nasuprot tome, Makedonija je bila podeljena među balkanskim državama i time izgubila svoj teritorijalni integritet, a makedonski je narod bio podvrgnut gruboj asimilatorskoj politici vlada balkanskih država.

Drugo. U toku okupacije od 1941. godine i fašističke agresije carska Bugarska je u Makedoniji zavela poseban okupacioni režim. Taj režim je nadmašio okvire i ovlašćenja jedne vojne okupacije. Administrativno-politička okupacija koju je carska Bugarska uspostavila u Makedoniji predstavlja, u stvari, akt aneksije Makedonije i njeno inkorporiranje u granice Bugarske.

U stvari, u tom okupacionom sistemu sadržana je ideja da se Makedonija trajno udruži kao sastavni deo bugarske teritorije na osnovu »istorijskog prava«, pri čemu se tvrdi da je reč o »vraćanju« nasilno od nje oduzetih teritorija. U tom smislu, politika carske Bugarske u okupiranoj Makedoniji bila je izražena u specifičnostima koje su se svodile na prinudnu asimilaciju makedonskog naroda, na njegovo potpuno negiranje kao samostalne nacije, kao i na negiranje njegovog prava na samostalnost. Ovaj mit bugarske buržoazije o Makedoniji kao neodvojivom delu sanstefanske Bugarske u tom je periodu doveo do apsurdnih manifestacija, tako da su svi državni dekreti carke Bugarske bili sračunati na to da se Makedonija drži u potčinjenosti dajući pri tom svojoj okupaciji privid i formu »oslobođenja«, odnosno »nacionalnog vraćanja« Makedonije svojoj matičnoj državi.

Digitized by Google

Okupacioni sistem carske Bugarske, sa svim modalitetima agresije nad celom jednom nacijom, izazvao je revolt makedonskog naroda takvih razmera koje okupator nije očekivao. Okupacija prikrivena plaštom »oslobođenja«, odnosno »vraćanja« na istorijska prava prisvajanja Makedonije, uskoro se pokazala beskrupuloznija od svake druge okupacije tuđih teritorija.

Treće. Posebna specifičnost Makedonije za vreme okupacije od strane carske Bugarske sadrži činjenicu da se u to vreme vrši intervencija od strane CK BRP(k) u partijskoj organizaciji Makedonije radi njenog pripajanja BRP(k). Ta intervencija sprovodi se na osnovama sličnim onima sa kojih polazi i bugarska buržoazija u održavanju okupacije Makedonije. To je najbolje izraženo u stavu CK BRP o stvaranju »jedne partijske organizacije u jednoj državi«. Time je trebalo da se u narodu stvori iluzija kako se okupacijom Makedonije postiže, u suštini, »pripajanje Makedonije Bugarskoj«. Na taj način se izbegava da vlast carske Bugarske u Makedoniji bude definisana kao okupatorska vlast i na tom osnovu htelo se da oružana borba makedonskog naroda protiv tuđinske vlasti bude sprečena.

Naveli smo neke od istorijsko-političkih postavki u kojima se vidi složenost borbe makedonskog naroda protiv okupacionog sistema carske Bugarske. U ovim političkim i vojnim konstelacijama i odnosima u zemlji KPJ je odigrala istorijsku ulogu u životu makedonskog naroda, dajući mu mogućnost da on sam u revoluciji oslobodi svoje revolucionarne i stvaralačke snage na putu ostvarivanja svojih interesa od vitalnog značaja za dalji život i razvitak makedonske nacije.

Programski apel KPJ narodima Jugoslavije o davanju otpora fašističkoj agresiji predstavlja početak nove istorijske epohe vezane i za borbu makedonskog naroda. U novim istorijskim uslovima KPJ izlaže konkretnu perspektivu u rešavanju položaja makedonskog naroda, ne ostavljajući nimalo neizvesnosti o tome da na taj način makedonski narod postaje subjekt svoje sopstvene istorije.

U revoluciji jugoslovenskih naroda pod rukovodstvom KPJ makedonski narod se nesebično pridružio drugim jugoslovenskim narodima i u njoj je pokazao do tada neslućene mogućnosti u izgrađivanju svoje nove vlasti, koju je kontinuirano razvijao sve do izgradnje svoje države. Ponesen svojim tradicijama iz bližih i daljih revolucionarnih borbi za svoje oslobođenje i za izgradnju svoje države, makedonski narod se pokazao kao subjekt političkog života koji se razvijao u revoluciji.

U uslovima kada je neposredno napuštao jedan ropski položaj nametnut pred fašističkom okupacijom od strane vladajućih krugova Kraljevine Jugoslavije, makedonski narod, u oružanoj borbi za izbacivanje okupatora i za izgradnju svoje narodne vlasti, dobija sve neposredniju podršku od svih naroda i narodnosti Jugoslavije pod jedinstvenim rukovodstvom KPJ. Preobražaji koje su u politički život zemlje unosili revolucionari išli su neposredno

Digitized by Google

u prilog razvitku novih međunacionalnih odnosa u zemlji, tako da su uspesi ostvareni u borbi protiv okupatora u jednom delu zemlje imali pozitivan uticaj i u ostalim delovima. Iskustva su, isto tako, bila prenošena sa jednog na drugi kraj zemlje, a uzajamna pomoć u zajedničkoj borbi postajala je sastavni deo budućeg jedinstva jugoslovenskih naroda i narodnosti u federaciji.

Tako se jugoslovenska revolucija pokazuje u svojoj veličini ne samo time što sopstvenim snagama razbija moćan okupacioni sistem vlasti i vojni aparat sa ogromnim potencijalnim mogućnostima, već i time što je donosila radikalni preobražaj celokupnih dotadašnjih odnosa jugoslovenskih naroda i narodnosti. U našoj revoluciji ništa nije prepušteno stihiji, ništa nije odloženo za kasniji period, za period posle okončanja rata. Revolucija je u život naroda i boraca unela jasne poglede u budućnost, tako da u njoj nije bilo mesta ni za kakvu neizvesnost o svemu onome što treba da dođe kao rezultat zajedničke borbe jugoslovenskih naroda i narodnosti. Revolucionarni ciljevi se nisu odlagali za »nova vremena« i »nove uslove«. Oni su ostvarivani na način koji nije ostavljao nikakvu sumnju u to da li je ono što je ostvareno trajno, da li je ono što se hoće pristupačno masama koje su se u borbi učile da ostvaruju svoje sopstvene težnje, ali i da ono što je ostvareno čuvaju i brane.

Sve je to doprinelo da revolucionarne mase preuzmu svoju sudbinu u svoje ruke, tako da ni jedan od ciljeva revolucije ne ostane kao »program« koji treba da ostvari neko drugi, neko izvan onih koji se bore. Istovremeno, KPJ je u revoluciji sve više unosila nove, revolucionarne ideje i poglede na strateška pitanja o budućem zajedničkom životu nacija i narodnosti i tome je davala novi podsticaj i nove garantije.

Oružani kurs pod rukovodstvom KPJ označio je da se na tlu Makedonije javlja jedna nova materijalna snaga konstituisana u radničkoj klasi i predvođena od svoje avangarde, to jest od KPJ. Ova sila ruši mit »istorijskih prava ovoga ili onoga na delove Makedonije«. Snaga radničke klase Makedonije, narasla u toku dugotrajnih borbi protiv nacionalnih ugnjetača i nečuvene eksploatacije u prošlosti, uspešno je negirala one faktore koji se, u ime Makedonije, javljaju kao tobožnji predstavnici i zastupnici interesâ makedonskog naroda.

Otuda je opredeljenje makedonskih komunista za oružanu borbu unelo u revoluciju tri nove komponente:

Prvo. U ovom istorijskom periodu revolucija je makedonskom narodu donela saveznike u liku svih jugoslovenskih naroda i narodnosti koji su, isto tako, vodili borbu protivu okupatora za svoje nacionalno oslobođenje. Put ka slobodi jednih i drugih bio je prožet trajnim interesima, tako da se savezništvo u borbi postepeno izgrađivalo, konstituisalo u stvarno zajedništvo i u potpunu zajednicu naroda i narodnosti.

Drugo. Priznanje nacionalne individualnosti makedonskog naroda i prihvatanje njegovog prava na samoopredeljenje od strane

Digitized by Google

KPJ, kako pre izbijanja revolucije tako i u toku njenog ostvarenja, davalo je pokretačku snagu masama u borbi protiv fašističke agresije. Novi odnosi među narodima izgrađeni u toku revolucije i položaj Makedonije koji se odslikavao u konkretnim akcijama KPJ isticali su priznanje i ostvarenje političko-pravne samostalnosti makedonskog naroda. Taj novi položaj i ti novi odnosi, osigurani politikom KPJ o nacionalnom pitanju, dali su osnove da se Makedonija u toku revolucije konstituiše u državnopravni subjekt u okviru jugoslovenske federacije.

Treće. Posebna tekovina jugoslovenske revolucije povezana je sa sudbinskim pitanjem makedonske nacionalne egzistencije. To se pitanje povezuje s pravom makedonskog naroda na sopstveno predstavljanje i izražavanje svoje suverene volje. KPJ je obezbeđivala taj legitimitet, to jest njegovo dosledno ostvarivanje u toku cele revolucije, i nije dopuštala da on bude bilo čime narušen ili ograničen.

Ostaje da se u ovom kontekstu ocenjuje i energična intervencija druga Tita protiv spoljnih uticaja i uzurpacije makedonske partijske organizacije od strane BRP(k), odnosno njena nastojanja da makedonska partija dobije navodno autonomni status, izvan KPJ. Ovim je KPJ izvršila i jedan istorijski preokret u tom smislu što je promenila vekovni položaj makedonskog naroda, koji je od istorijskog objekta postao istorijski subjekt i time stekao realnu mogućnost da sam usmerava svoju istorijsku egzistenciju.

Pri organizovanju borbe makedonskog naroda protiv fašističke okupacije zemlje makedonski komunisti nisu mogli da zanemare istorijska iskustva makedonskih ustanaka iz dalje i bliže prošlosti. Ta iskustva upućivala su na potrebu širih analiza istorijskih i društveno-političkih korena nove okupacije Makedonije i ciljeva okupatorske vlasti. Te su analize bile zasnovane na značajnim izvornim marksističko-lenjinističkim principima, principima koje KPJ ističe u svojoj političkoj platformi prilikom rešavanja makedonskog nacionalnog pitanja.

Na osnovu ovih principa nije bilo teško da KPJ još u toku same revolucije izgradi koncepciju konstituisanja Makedonije kao posebne federalne jedinice u jugoslovenskoj federaciji. Ceo taj proces išao je svojim prirodnim tokom i nije bio ničim ometan ni ograničavan. U tom kontekstu, kontinuitet u izgradnji Makedonije kao federalne jedinice čini osnov revolucionarne doslednosti KPJ, koja ne poznaje kompromise i koncesije u ovom strateškom pitanju revolucije.

U toku revolucije, još od samog njenog početka, organi borbe nosili su i prva obeležja vršenja vlasti. Kreiraju se revolucionarne institucije koje u toku oružane borbe prerastaju u stvarne organe narodne vlasti, kao potencijalni nosioci suvereniteta makedonskog naroda.

Naoružani narod, koji ruši postojeći okupacioni poredak, stvarao je nove organe vlasti, koji su poprimili sva obeležja legitim-

Digitized by Google

nih organa nove države, i to kako svojim nastankom tako i vršenjem svojih funkcija vlasti. U tom konstituisanju nove, narodne vlasti revolucija nije bila opterećena nikakvim dilemama i nerazumevanjima i nije pravila kompromise: ni sa starim poretkom ni sa klasičnim shvatanjem potrebe da bude očuvan kontinuitet starog poretka. Revolucija je sva ta pitanja rešavala na način koji garantuje ostvarenje njenih strateških ciljeva i težnji naroda da izvojuje svoju nacionalnu i socijalnu slobodu. Sve što je bilo suprotno tim ciljevima proglašavalo se nezakonitim. I obrnuto — sve što je bilo u interesu osnovnih ciljeva revolucije označavalo je legalitet u stvaranju i funkcionisanju nove vlasti. Taj legalitet novih organa vlasti revolucija nije izvodila iz postojećih ustava, niti je uzimala u obzir prigovore, odnosno savete da se sačeka kraj rata i da se preko sporazumevanja drugih faktora, nezavisno od volje makedonskog naroda, rešava državnopravni status Makedonije.

Pređeni put u stvaranju ASNOM-a ukazuje na svu konzistentnost u ostvarivanju nacionalnog programa KPJ o makedonskom pitanju. Na tom putu ispoljen je revolucionarni kurs KPJ, koja nastoji da se svakoj naciji garantuju sva njena prava, pa i pravo na samoopredeljenje, kako bi u kontinuitetu ostvarila svoje pravo na samostalni nacionalni život i razvitak u jugoslovenskoj zajednici.

U tom kontekstu od istorijskog su značaja akti i dokumenti o osnivanju Komunističke partije Makedonije; o prerastanju Pokrajinskog u Glavni štab NOV i POJ za Makedoniju; o obrazovanju narodnooslobodilačkih odbora koji na slobodnoj teritoriji prerastaju u sistem vlasti nove države koja se stvara; o osnivanju Inicijativnog odbora za sazivanje ASNOM-a i slični. Makedonska narodnooslobodilačka vojska, koja je stvorena u revoluciji i koja je delovala pod jedinstvenom komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ, sa svojim komandnim kadrom, koji je rukovodio korpusima i divizijama, predstavlja krupno ostvarenje makedonske revolucije.

Vrhunska ostvarenja nacionalne politike KPJ o makedonskom pitanju izražena su u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a. Tim odlukama sankcionisane su težnje makedonskog naroda za samostalan nacionalni život i razvitak svoje nacionalne države. Na osnovu istorijskih saznanja o nacionalnoj samobitnosti makedonskog naroda narodi Jugoslavije su jednodušno prihvatili izraženu želju da makedonski narod živi u zajedništvu sa njima u novoj, Titovoj Jugoslaviji. Tu poruku je makedonski narod izrazio svojim učešćem u revoluciji protiv fašističkog okupatora, a konkretno je izložio u Manifestu Glavnog štaba NOV i PO Makedonije od oktobra 1943. godine, koji je vizionarski i s dubokim političkim osećajem i težnjom za zajedništvom nagovestio položaj Makedonije u odlukama AVNOJ-a. Te poruke je AVNOJ prihvatio i uneo u svoje odluke — ne samo za ostvarenje volje makedonskog naroda, nego i svih jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Digitized by Google

U toj državničkoj odluci ustavno-pravnog karaktera izražava se pobeda KPJ i svih progresivnih snaga u zemlji, jer se njome čini kraj vekovnoj nepravdi nanetoj makedonskom narodu. Revolucija je odlukama AVNOJ-a rešila nacionalno pitanje jugoslovenskih naroda u celini, ali je činjenica da je time definitivno okončala i jedno od najviše osporavanih nacionalnih pitanja. Sve to čini jugoslovensku revoluciju nenadmašnom u veličini njenih ostvarenja. Revolucija, i da je rešila samo ovo pitanje, ispisala bi posebne stranice svoje pobede. To je ono što ostaje trajno u istoriji svih naših naroda, a naročito u istoriji makedonskog naroda.

Sazivanjem ASNOM-a i na njegovom prvom zasedanju otkrivaju se novi prostori u samostalnom nacionalnom životu makedonskog naroda. Prvi makedonski parlament, sazvan u toku same revolucije, kada je naoružani narod završavao poslednje obračune s okupatorom, mogao je suvereno izjaviti pred celim svetom da se na ovoj vekovima ugnjetavanoj zemlji rađa nova republika. Povezujući nastajanje nove države s datumom kada je 2. avgusta 1903. godine u krvi bila ugušena prva na Balkanu proklamovana republika, Kruševska republika, ASNOM je simbolično suočio te događaje iz dva razloga.

Prvo, u ovoj simbolici su došli do izražaja decenijama nošeni ideali makedonskog naroda da odbaci ropski položaj i, drugo, da nova država ne postane snaga koja bi ga i dalje stavljala u nezavidan položaj potčinjavajući se sopstvenoj buržoaziji. Socijalističke ideje, izražene u toku nacionalnooslobodilačke borbe protiv osmanlijske vlasti, bile su unete u sva politička dokumenta doneta od ustanka. Privremeni ustav Makedonskog oslobodilačkog komiteta iz 1878. godine (kresnenski ustanak) i ustanak od 1903. godine, sa svojim Kruševskim manifestom, to najbolje potvrđuju.

Ta simbolika istakla je i neke istorijske pouke koje je makedonski narod stekao u toku svojih revolucionarnih previranja i borbe. Ta protkanost dveju republika — jedne u krvi ugušene i druge koja se sa uspehom rađala — sintetizuje u sebi sve idejne zahteve generacija u pogledu budućeg položaja Makedonije u jugoslovenskoj federaciji. Ovde je sadržana i jugoslovenska pouka o tome ko su prijatelji makedonskog naroda u presudnim istorijskim trenucima i kako se oni mogu prepoznati.

Izbor prvih predstavnika ASNOM-a iz redova boraca i u borbi proverenih privrženika osnovnih zahteva revolucije doprineo je da makedonski parlament, izražen u ASNOM-u, bude smatran jedinstvenim i isključivim legitimnim predstavnikom vitalnih nacionalnih interesa makedonskog naroda. Revolucija je sebi osigurala neometani razvitak u konstituisanju ovih revolucionarnih institucija nove političke organizacije društvenog života zemlje kojima može poveriti dalji rast i kontinuitet u ostvarivanju svojih ciljeva.

Digitized by Google

Prvi državnički akt od šireg istorijskog značaja, koji premašuje granice svakog oktroisanog ustava, izražen je u činu oružane borbe započete 11. oktobra 1941. godine. Jedanaesti oktobar, kao akt i izraz dalekosežne državničke vizije makedonskih komunista, doprineo je da se revolucija u Makedoniji ničim ne ograničava, da ostane u okviru ostvarenja svojih ciljeva. Razbijene su sve sprege okupacionog sistema i domaćih kvislinga i ukinut ropski položaj makedonskog naroda. Sve je to kod makedonskog čoveka učvršćivalo saznanje da mu takav položaj niko više ne može nametnuti.

ASNOM je na svom prvom zasedanju pošao od istorijskog trenutka u kome je bio sazvan i od shvatanja dubokog opravdanja svog istorijskog postojanja. On sumira pređeni put u borbi makedonskog naroda u revoluciji i u analizi ovih istorijskih događaja napravio je širu istorijsku retrospektivu. ASNOM je time hteo da se svestranije shvati istorijsko značenje svega onoga što je prethodilo konstituisanju makedonske federalne jedinice u jugoslovenskoj federaciji. U toj analizi ASNOM sumira i otpore koji se javljaju u raznim istorijskim uslovima, a imaju za cilj da se makedonskom narodu ospori pravo na samoopredeljenje.

U mnogim dokumentima donetim na ovom zasedanju razobličena je sramna prošlost koju su makedonskom narodu nametnuli vladajući krugovi balkanskih država. U svojoj analizi ASNOM, u ime makedonskog naroda, ne iznosi optužbe kojima bi se raspламsala šovinistička mržnja narodâ, mržnja koja bi ga podelila i razjedinila. Naprotiv, ASNOM i tu polazi od potrebe da se iz tih analiza izvuku pouke i otvore nove stranice istorije kako bi se nadrasla nacionalna zaslepljenost i mržnja, da se spreči svako posezanje za tuđim teritorijama i da se ne osporava nacionalni identitet makedonskog naroda.

Konstituirajući se kao najviše zakonodavno i izvršno predstavničko telo makedonskog naroda, ASNOM u ovom istorijskom trenutku utvrđuje da makedonski narod svoju suverenu volju i svoj slobodni nacionalni život izgrađuje i razvija u svojoj nacionalnoj državi. To je u Manifestu ASNOM-a izraženo sledećim rečima:

»Iz teških borbi i prolivene krvi najboljih makedonskih sinova danas se pojavljuje prvo narodno sobranje, koje je simbol tvoje slobode i nosilac tvog suvereniteta... Ostvarili su se vekovni ideali makedonskog naroda. Prvi put posle Samuila makedonski je narod stvorio sopstvenu državu; prvi put će se makedonski narod u Makedoniji osetiti kao u svojoj kući; prvi put on postaje slobodan narod u slobodnoj državi. To je najveće ostvarenje u istoriji naših naroda izvojevano u gigantskom antifašističkom frontu, natopljeno krvlju najboljih sinova Makedonije i uz pomoć drugih naroda Jugoslavije, — osigurana je nova federativna zajednica Jugoslavija«.

Zakonski akti i političke deklaracije koje je ASNOM objavio na bazi suverene volje makedonskog naroda izrazile su pravo ma-

Digitized by Google

kedonskog naroda na samoopredeljenje. Kao akti ustavno-pravnog značaja, oni su doneti u saglasnosti sa istorijskim odlukama donetim na drugom zasedanju AVNOJ-a. U ovom kontekstu doneti akti ASNOM-a predstavljaju i ustavno-pravni osnov u daljem izgrađivanju makedonske države, za njeno organizaciono učvršćenje i proširivanje njenih atributa kao nacionalne države makedonskog naroda u jugoslovenskoj federaciji.

Digitized by Google

Ištvan Rajčan

O nacionalnoj ravnopravnosti i aktuelnim pitanjima položaja narodnosti

(Poseban osvrt na Vojvodinu)

1. U rešavanju nacionalnog pitanja Komunistička partija Jugoslavije i Savez komunista Jugoslavije — od Titovog dolaska na čelo Partije — imali su u osnovi isti načelan i praktičan stav prema narodima Jugoslavije i prema nacionalnim manjinama, odnosno narodnostima koje žive u Jugoslaviji. Valja se podsetiti da je u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a zapisan sledeći strateški izuzetno važan stav: »Nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbediće se sva nacionalna prava.« Kao rezultat takve politike, nacionalne manjine su između dva rata u revolucionarnom pokretu Jugoslavije, a zatim u socijalističkoj revoluciji, sticale i potvrđivale svoj nacionalni identitet i svoju nacionalnu afirmaciju na klasnoj osnovi. Zahvaljujući toj politici, nacionalne manjine, odnosno narodnosti, bile su zajedno sa narodima Jugoslavije aktivni stvaraoci nove Jugoslavije — u svim fazama socijalističke revolucije, i to svi zajedno u meri i tempom kako su se oslobađali nacionalnih i nacionalističkih iluzija i klasnih zabluda, pa i fašističkog balasta u sopstvenoj naciji.

Socijalistička revolucija i ostvarenje vlasti radničke klase kao dominantne društvene snage stvorili su društveno uređenje koje je otvorilo nove, u istoriji nepoznate perspektive socijalnog i nacionalnog razvoja za svaki narod i narodnost u Jugoslaviji i za sve njih zajedno. Narodna vlast stvarana u vreme narodnooslo-

Digitized by Google

bodilačke borbe imala je prvi put u dugoj istoriji Vojvodine jedinstvenu podršku radnih slojeva i svih njenih naroda i narodnosti. U posleratnoj socijalističkoj izgradnji stvoreni su snažni materijalni i društveni temelji jedinstva na osnovama nacionalne ravnopravnosti, koje se izražava u jednakom odnosu svih naroda i narodnosti prema društvenoj svojini, socijalističkom samoupravljanju i njegovom ekonomskom i političkom sistemu. Nikakva diskriminacija koja bi bila svojstvo sistema — po osnovu veće ili manje nacije, velikog naroda ili male narodnosti — u osnovnom društvenom odnosu nije moguća.

Politika i praksa pune nacionalne, ekonomske, političke i kulturne ravnopravnosti naroda i narodnosti osigurala je da danas u Jugoslaviji ne postoji poseban manjinski problem. Uzajamna zavisnost u svim oblastima društvene proizvodnje i stvaralaštva i socijalističkog samoupravljanja, kao i međusobna upućenost u svim društvenim poslovima — osnove su na kojima sve više izrasta stvarna ravnopravnost svih naroda i narodnosti Jugoslavije, naravno, u meri realnih, objektivno datih materijalnih mogućnosti. Upravo zbog datih objektivnih, materijalnih ograničenja, svi ekonomski, pa time i politički, socijalni i kulturni uslovi pune nacionalne ravnopravnosti nisu svima podjednako obezbeđeni. Tako i danas postoje izvesne razlike između načelnih opredeljenja i stvarnih mogućnosti pune nacionalne ravnopravnosti za sve narode i narodnosti. Bitno je, pri tom, da se te razlike, istorijski gledano, stalno smanjuju, da sistem socijalističkog samoupravljanja objektivnim hodom smanjuje, a ne širi ove razlike i da puna nacionalna ravnopravnost nije samo programsko načelo SKJ i borbena parola, već praksa i realnost jugoslovenske stvarnosti.

Interesantno je primetiti da se u svetskoj javnosti, kada se govori o nacionalnim odnosima u Jugoslaviji, manje govori o nerešenim manjinskim problemima, a više o ukupnosti odnosâ naroda i narodnosti. Po svemu, i svet je prihvatio činjenicu da Jugoslavija nema načelno i faktički različite mere jednakosti za narode i, posebno, za narodnosti. Dakle, promena odrednice »manjina« u »narodnost« očigledno nije samo, a nije ni pre svega terminološke prirode. To je rezultat istorijskog nastojanja da položaj i perspektive, uloga i stvarno učešće, kako slovenskih tako i neslovenskih naroda u jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji, ne budu rešavani kao većinski ili manjinski problem.

Istorijsko iskustvo inače pokazuje da, gde god se položaj delova drugih naroda rešava kao manjinski, taj položaj nije rešen, dakle, traje i u socijalističkim i u kapitalističkim zemljama. Razlog je, svakako, u tome što klasne i političke podele i sukobi u kapitalističkom svetu, odnosno etatizam u socijalističkim zemljama — posebno hegemonija nacionalnih država u nacionalno mešovitim zemljama — nisu uspele stvoriti stvarnu zajednicu koja istovremeno i naporedo omogućava nacionalnu afirmaciju i društvenu integraciju svih nacionalnih grupa. Zbog toga su danas nacionalno pitanje i manjinski problem velika slabost, uzrok i

Digitized by Google

izvor socijalnih i političkih sukoba i nestabilnosti savremenog sveta i mnogih nacionalno mešovitih država.

Praksa u međunarodnim razmerama otvorila je, manje-više, samo dve glavne mogućnosti u nacionalno mešovitim državama. Prva je u posebnom tretmanu manjina, pre svega u raznim oblicima kulturne autonomije, koja, u krajnjem slučaju, ipak vodi zatvaranju i konzerviranju nacionalnih osobenosti koje time što su manjinske nemaju svoju društvenu verifikaciju jednaku vrednostima većinske, vladajuće nacije. Tako, manjinski položaj nudi samo uslove opstanka izvesnih nacionalnih osobenosti, ali ne i njihov razvoj u takvoj zajednici u kojoj bi društveni uslovi otvarali realnu istorijsku perspektivu stvarne jednakosti za sve građane u pogledu socijalnog i nacionalnog razvoja.

Druga poznata mogućnost je u prisilnoj ili »prirodnoj« asimilaciji i denacionalizaciji, koja, koliko nam je poznato, nigde do kraja i definitivno nije ugasila nacionalna osećanja, već ih je samo potisnula. Povremene nacionalne demonstracije istorijskih, etničkih i nacionalnih grupa u prividno nacionalno homogenim državama govore o postojećim prigušenim nacionalnim osećanjima koja ni posle više vekova nisu ugašena.

Socijalistička revolucija u jugoslovenskoj praksi morala je van postojećih alternativa tražiti načela nacionalne ravnopravnosti i rešenje položaja manjina. Ta načela su, verujem, dovoljno poznata, a i praksa koja ih sledi.

2. Treba upozoriti, međutim, da nacionalizmi probuđeni u poslednje vreme, između ostalog, zbog pokušaja kontrarevolucije na Kosovu, teže da poremete stvoreno nacionalno poverenje i ponovo nameću manjinske teme i govore o manjinskom položaju u Jugoslaviji, želeći, izgleda, da vrate točak istorije.

Danas se, recimo, može čuti javno izrečena teza o tome da su narodnosti isključivo regionalni problem, da se rešenja za njihov razvoj traže samo na regionalnoj osnovi zato da ne bi opterećivale celinu nacionalne zajednice, odnosno nacionalne države, znači republike. To je već očigledno manjinski pristup. Naime, samoupravni položaj garantuje i obezbeđuje vlast radnih ljudi, naroda i narodnosti nad celinom društvene reprodukcije u svakoj samoupravnoj i društveno-političkoj zajednici. Naravno, u skladu s pravima i dužnostima svake zajednice. U tom pogledu ni nacionalna ni samoupravna prava nisu regionalno ograničena.

U delu publicistike i istoriografije, naročito u vezi s obeležavanjem Drugog zasedanja AVNOJ-a, došlo se do otvorene ili prikrivene »nove« konstatacije: da su Jugoslaviju stvorili samo narodi, a ne i narodnosti. U svakodnevnoj političkoj upotrebi se često suviše naglašava nacionalni karakter republika kao država i ističe da narodnosti imaju svoje nacionalne države izvan Jugoslavije. Naročito je opasna teza prema kojoj jugoslovenski narodi nisu jednako učestvovali, a narodnosti nisu uopšte učestvovale

Digitized by Google

u oružanom delu revolucije, odnosno da je njihovo učešće politički zanemarljivo. Te su teze u osnovi rušilačke u odnosu na Jugoslaviju stvorenu u revoluciji, jer počinju da dele narode i narodnosti, nezavisno od istorijskih činjenica, proglašavajući jedne za više, a druge za manje revolucionarne, odnosno državotvorne, a narodnosti kao »goste« u Jugoslaviji. Naravno, te teze protivreče i ustavima u SFRJ.

Konačno, od lažne teze — da narodnosti nisu učestvovale u oružanom delu revolucije — do sumnje da li su one za ovu i ovakvu samoupravnu i nesvrstanu Jugoslaviju, dakle, do otvorenog nepoverenja i sumnjičenja da su oni peta kolona, samo je mali korak u strategiji nacionalista. Takve i slične teze očigledno žele reviziju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i one su očito usmerene ka tome da poremete nacionalne odnose u SAP Vojvodini, SR Srbiji i SFR Jugoslaviji. Revolucionarne snage u Vojvodini, objektivno, ne mogu prihvatiti nikakav pokušaj revizije nacionalnog pitanja, jer nacionalna ravnopravnost živi u stvarnosti Vojvodine, u svesti njenih ljudi i kao takva temelj je zajedničke socijalističke revolucije i njenih tekovina i njene perspektive — jednako za sve narode i narodnosti u Vojvodini. Upravo zbog toga se svi u Vojvodini osećaju kao kod svoje kuće, niko ovde nije više ni manje kod svoje kuće.

Postoji, takođe, javno izrečena konstatacija da se razvojem autonomije u Vojvodini tobož stvaraju dve srpske države, ili da je postojanje autonomije rezultat raskolništva u jednoj naciji. Obnavlja se, isto tako, jedna neosnovana tvrdnja — da je autonomija u nas oblik ostvarivanja posebnih prava narodnosti.

Poznato je da je u revolucionarnom pokretu Vojvodine, uoči V zemaljske konferencije KPJ, to jest u pripremi za VI pokrajinsku konferenciju KPJ za Vojvodinu, utvrđen stav da Vojvodina jednako pripada svim narodima koji u njoj već duže zajedno žive. To je postalo trajno opredeljenje radničke klase i radnih ljudi Pokrajine. Da podsetimo: učinjeno je to u jednom značajnom trenutku, kada su se nacionalne buržoazije međusobno oštro sukobile i nadmetale oko toga čija je Vojvodina.

Revolucionarni pokret u Vojvodini prvi je istakao tezu o Vojvodini — koja će podjednako osigurati ravnopravnost svim njenim narodima. Više od toga: KPJ za Vojvodinu, u krilu revolucionarnog radničkog pokreta Jugoslavije, bila je jedina realna istorijska snaga koja je tu tezu mogla i stvarno htela da pretvori u praksu i da je stvaralački primeni u svakoj objektivno datoj istorijskoj situaciji. Zbog toga je ona i mogla u ratnom i poratnom periodu imati podršku celog naroda. Prema toj revolucionarnoj viziji stvarana je zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, bez nacionalne hegemonije. SAP Vojvodina se kao takva nalazi u SR Srbiji, i konstitutivni je deo socijalističke samoupravne federativne zajednice — Jugoslavije. Autonomija stvorena u revoluciji, ni po istorijskim težnjama, ni po klasnoj opredeljenosti, ni po nacionalnim odnosima nije bila niti je oblik razdvajanja naroda,

Digitized by Google

oblik zatvaranja i samodovoljnosti narodnosti. Naprotiv, ona je oblik ostvarivanja pune nacionalne ravnopravnosti u ekonomskom, socijalnom, političkom i kulturnom životu i oblik njenog otvaranja i uključivanja u širu zajednicu.

Naravno, objektivno postojeći etatistički i tehnokratski pritisci u materijalnim i političkim odnosima, pa i u svesti ljudi, pokušavali su i pokušavaju da deformišu ovu zajednicu kako u pravcu njenog zatvaranja tako i u pravcu njenog svođenja na decentralizovan oblik državnosti u Republici.

Vojvodina takođe nije izolovana niti je imuna od jačanja nacionalizma u SFRJ i SRS. Sve što se događa u nacionalnim odnosima u zemlji ima direktnog odjeka i u Pokrajini, kao što i borba SK Vojvodine sa svim oblicima nacionalizma, autarkije i etatizma ima svoj odjek u Jugoslaviji i u SR Srbiji. Negativnog odjeka bi bilo i kada bi SKV oportunirao u borbi protiv nacionalizma i za nacionalnu ravnopravnost. Praksa nacionalne ravnopravnosti u Vojvodini, dakle, nerazdvojni je deo jedinstvene nacionalne politike revolucionarnog radničkog pokreta i SK Jugoslavije.

3. U novije vreme ponovo se počinje govoriti, i u Vojvodini i van nje, o potrebi formiranja posebnih vertikalnih kulturnih organizacija, pre svega za narodnosti. Takve organizacije postoje danas u SR Hrvatskoj i SR Sloveniji kao izraz određenih istorijskih okolnosti, kao i međudržavnih obaveza.

U Vojvodini su postojale slične organizacije neposredno posle oslobođenja. One su rasformirane zbog saznanja da ne mogu obezbediti stvarnu nacionalnu ravnopravnost za narodnosti. One površnom posmatraču, na prvi pogled, izgledaju kao organizacije koje jačaju položaj narodnosti, kao da im omogućuju nešto više prava, odnosno stvaraju posebne uslove za ostvarivanje nacionalnih prava. Istorijski, one su, međutim, »pronalazak« građanskog društva, izraz i oblik buržoaskog pogleda i političke prakse u rešavanju nacionalnog pitanja. Zbog toga izgleda da bi ponovo trebalo razjasniti sve zablude koje postoje u redovima narodnosti, ali i u redovima naroda u vezi s ovakvim organizacijama.

Vertikalne nacionalne kulturne organizacije, kulturni savezi, prema našem iskustvu, nisu sposobne ni da izraze, ni da očuvaju, ni da razvijaju puni nacionalni identitet, čak ni na posebnom kulturnom, a naročito ne na širem društvenom području. U najboljem slučaju mogu konzervirati kulturni identitet narodnosti, odnosno manjine. Takve organizacije ne daju širi, svestraniji prostor za stvaralačko ispoljavanje narodnosti i za njihovu ravnopravnu integraciju u društvenu zajednicu. Naprotiv, jačaju njihov manjinski položaj i sa svoje strane otvaraju vrata političkom pluralizmu i političkom nadmetanju na području nacionalnih odnosa.

Vertikalne nacionalne organizacije pružaju određene garantije narodnostima samo u onim sredinama u kojima su one, uprkos proklamovanoj politici, faktički i dalje u položaju manji-

Digitized by Google

ne. Dakle, u onim sredinama u kojima društvene i državne institucije deluju kao jednonacionalne i nisu osposobljene da zadovoljavaju potrebe svih naroda i narodnosti koji u toj zajednici ravnopravno žive.

Narodnosti u našoj zajednici, nasuprot manjinama u drugim zemljama, sve više su objektivno u takvom položaju da se mogu aktivno boriti za svoje samoiskazivanje i samoostvarivanje u svakoj sredini — od udruženog rada, preko delegatskih tela političkog sistema, do nacionalnih kulturnih institucija. Taj položaj ih stavlja u jednako odgovoran odnos prema svim društvenim poslovima, zajedno sa pripadnicima svih naroda. Nacionalne manjine su, za razliku od narodnosti, u pasivnom položaju. One rešenja za svoje probleme očekuju od posebnih vertikalnih nacionalnih organizacija, od većinskog naroda, ili iz inostranstva. Istorijsko iskustvo pokazuje da tu potpunog rešenja nije bilo, niti ga ima.

Društveno uređenje zasnovano na vlasti radnih ljudi, bez nacionalne diskriminacije, ustavne i zakonske garantije jednakog položaja naroda i narodnosti i svakodnevna praksa ravnopravnih nacionalnih odnosa obezbeđuju uslove za aktivan i stvaralački položaj svake nacionalne i etničke grupe prema sopstvenom i zajedničkom životu u jugoslovenskoj zajednici. Lenjin je u Tezama o nacionalnom pitanju, izjašnjavajući se negativno prema paroli »kulturno nacionalne autonomije«, između ostalog, istakao da je to parola »podobna da odvlači od zadataka dosljedno demokratskih preobražaja države u cjelini, preobražaja koji jedini obezbjeđuju (ukoliko je to uopće moguće u kapitalizmu) nacionalni mir«.[1] Mislim da ovo kritičko zapažanje vredi i u uslovima izgradnje socijalizma.

4. Poznato je da je Jugoslavija stekla međunarodno priznanje držeći se parole da su narodnosti — mostovi prema susednim zemljama. Iskustva stečena u Vojvodini su takva da sa najvećim poverenjem možemo nastaviti i razvijati takvu politiku i praksu. Takođe je izvesno da u zadovoljavanju kulturnih potreba narodnosti snažnu ulogu ima stalna, stabilna i bogata saradnja sa Mađarskom, Čehoslovačkom i Rumunijom. Mnoge potrebe, recimo, u izdavačkoj delatnosti, ali i u drugim oblastima kulturnog stvaralaštva, obezbeđivane su u neposrednoj saradnji sa odgovarajućim organima ovih zemalja, na obostrano zadovoljstvo. To treba i dalje činiti, ne insistirajući strogo na reciprocitetu tamo gde su potrebe posebne i obimnije zbog obezbeđenja kulturnog razvoja narodnosti u Jugoslaviji.

Poznato je odlučno opredeljenje Jugoslavije da se u okviru dobrosusedskih odnosa sa najvećom pažnjom odnosi prema položaju i razvoju jugoslovenskih manjina u susednim zemljama, bez mešanja u unutrašnje poslove tih zemalja. Spremna je takođe

[1] V. I. Lenjin, *O nacionalnom i kolonijalnom pitanju*, »Naprijed«, Zagreb, 1958, str. 74.

Digitized by Google

da to isto, na istim osnovama, omogući — kao što je i do sad činjeno — i zemljama koje su za narodnosti koje žive u Jugoslaviji, odnosno u Vojvodini, nacije matice.

Ta politika počiva na načelu stvarnog reciprociteta. Pri tom, međutim, treba imati u vidu izvesne okolnosti koje to načelo ne mogu i ne smeju svesti na formalni reciprocitet.

Prvo: upotrebili smo izraz »nacija matica« smatrajući da je mnogo bolji od izraza »matična zemlja«, »matična nacija«. Naime, treba biti veoma određen: nema druge matične zemlje za narodnosti koje ovde žive osim ove i ovakve Jugoslavije u kojoj oni i pojedinačno i kao zajednica ostvaruju sva svoja prava podjednako sa svim narodima Jugoslavije (pravo na rad, na samoupravljanje, na raspodelu rezultatâ svoga rada, na nacionalnu ravnopravnost, sva politička, obrazovna, kulturna i druga prava). Ništa od toga ne ostvaruju u »matičnoj naciji«.

Drugo: narodnosti u zajednici naroda Jugoslavije nisu ugrađene kao manjine drugih, »tuđih« nacija, već kao ravnopravni nacionalni subjekti, koji su opredeljeni da zajedno sa narodima Jugoslavije obrazuju i razvijaju socijalističku samoupravnu zajednicu. Doduše, od nacije matice narodnosti u svestranom i ravnopravnom odnosu prihvataju kulturno nasleđe, dodajući tome, naravno, i svoje kulturne tekovine, bogateći i razvijajući time i svoju kulturu i kulturu nacije matice i zajednice u kojoj žive.

Ta međusobna komunikacija, koja je istorijska nužnost i izraz internacionalizma, mora, međutim, polaziti od objektivnog položaja narodnosti u Jugoslaviji i jugoslovenskih manjina u susednim zemljama. Taj položaj je različit. Mehanički reciprocitet u tim odnosima vraćao bi narodnosti u Jugoslaviji ponovo u položaj nacionalnih manjina. Posebna kulturna misija nacije matice, s druge strane, vodi paternalizmu nad kulturnim razvojem nacionalnih manjina, pa bi tako vodila i kod narodnosti u Jugoslaviji. Ono što su narodnosti u Jugoslaviji i ovde u Vojvodini stekle u socijalističkoj revoluciji i socijalističkoj izgradnji — nacionalnu afirmaciju, ravnopravnost u izgradnji socijalističkog samoupravljanja jednaku sa narodima Jugoslavije — siguran sam da ne mogu žrtvovati radi paternalizacije i manjinskog tretmana u zemlji i u inostranstvu. Bio bi to, inače, korak nazad u politici nacionalne ravnopravnosti.

Načelno govoreći, dosadašnje iskustvo pokazuje da nikakva kulturna misija prema manjinama koje žive u drugim zemljama ne može te manjine učiniti subjektom svog razvoja ukoliko one to nisu po svom objektivnom društvenom položaju u toj zemlji. Podređen nacionalni i socijalni položaj ne može promeniti nikakvo kulturno prosvetiteljstvo. I obrnuto: jednak društveni položaj, jednaki uslovi nacionalne afirmacije svih nacionalnih grupa u jednoj zemlji čine paternalizam neprimerenim i suvišnim. Zbog toga je sistemu nacionalnih odnosa kakav gradimo u Vojvodini tuđ svaki pokušaj nacionalnog paternalizma nacije matice izvan Jugoslavije, ali takođe i u zemlji. Nikakve potrebe za nacionalnim

Digitized by Google

centrima, nacionalnim prosvetiteljima i nacionalnim apostolima danas više nema. Njihova aktivnost u cilju zaštite »svoje« nacije objektivno bi vodila porastu nacionalizma, odnosno bila bi korišćena od strane iredentista.

Društveni položaj, zatim upotreba maternjeg jezika, pravo na obrazovanje, na informisanje, na razvoj svog kulturnog stvaralaštva — nisu u Vojvodini specifične manjinske potrebe, već proizlaze iz načelno jednakog i ravnopravnog položaja svih naroda i narodnosti u Pokrajini. One treba da budu ostvarene i faktički, sve više na jednak način, uz zajedničku odgovornost svih prema potrebama svakog naroda i narodnosti Vojvodine. Na osnovi prihvatanja takve objektivne situacije moguća je najširа saradnja sa svim zainteresovanim zemljama i organizacijama nacija matica. U tome je principijelnost i realnost naše politike.

*

Smatramo da su i danas u najvećoj meri aktuelni Zaključci Izvršnog komiteta CK SKJ o pitanjima nacionalnih manjina iz 1959. godine, u kojima se, pored ostalog, kaže: »U našoj zemlji nacionalne manjine se tretiraju kao potpuno ravnopravni faktori sa svim drugim jugoslovenskim narodima i tako izjednačene u svemu učestvuju u izgradnji jugoslovenske zajednice dajući joj svoj politički, kulturni i drugi doprinos. One zadržavaju svoje odlike kao deo nacije kojoj etnički pripadaju i čije specifičnosti, u prvom redu kulturne prirode, nose u sebi i prepliću ih sa odlikama sredine u kojoj žive«; i dalje: »Ali nacionalne manjine nisu samo deo tih nacija iz kojih su proistekle, već su one vezane za zemlju u kojoj žive, i to utoliko više ukoliko im je obezbeđen ravnopravan položaj i nesmetani razvitak. Nacionalne manjine u Jugoslaviji, s obzirom na njihov objektivni položaj i na mogućnosti razvitka koje im pruža sistem društvenog samoupravljanja, postale su sastavni deo jugoslovenske socijalističke zajednice.«[2]

Društvena praksa u Vojvodini potvrdila je ispravnost opredeljenja izraženih u ovim zaključcima.

Period od četrdeset godina u razvoju nacionalne ravnopravnosti i bratstva i jedinstva u Vojvodini bio je period stabilnih nacionalnih odnosa, nacionalnog poverenja i svestranog napretka svih naroda i narodnosti u Pokrajini. To je razdoblje nacionalne ravnopravnosti za sve i najduži period nacionalnog mira i nacionalne saradnje u istoriji Vojvodine. Naravno, to nije slučajno. To je rezultat stalne, uporne i dosledne borbe komunista i radnih ljudi Vojvodine istovremeno na dva fronta — u stvaranju društvenih, ekonomskih i političkih uslova za sve punију nacionalnu ravnopravnost, a protiv svih oblika nacionalizma.

---

[2] *O nacionalnom pitanju* (zbornik tekstova), »Sedma sila«, Beograd, 1967, str. 267.

Digitized by Google

Marko Vrhunec

Strategija — efikasno sredstvo upravljanja

I. Uloga strategije u društvu

Savremeno društvo se stalno susreće s pitanjem kako efikasno upravljati i privređivati. U tome se pokazuju prednosti i slabosti svakog društveno-ekonomskog sistema. Od toga zavisi uspešnost rešavanja društvenih protivrečnosti, koje odlučujući utiču na razvoj proizvodnih snaga i na stupanj društveno-političkih i ekonomskih odnosa, kako na unutrašnjem tako i na spoljnom planu. Dnevno se milioni radnih ljudi, poslovodnih i rukovodećih organa bave pitanjem kako da rešavaju akutna i složena pitanja društvene reprodukcije i kako da usklade pojedinačne i zajedničke interese da bi pravilnim izborom privredne strukture zagarantovali dinamičan, skladan i stabilan društveno-ekonomski razvoj. Osnovna dilema je — koje puteve i kakva sredstva, forme i načine upotrebiti da bi društveno odlučivanje bilo efikasno i uspešno. Postavlja se pitanje kakvu strategiju odabrati za postizanje postavljenih ciljeva razvoja.

U odgovoru na to pitanje društvena praksa je oblikovala sistem upravljanja kojim se politika i ekonomika služe prilikom donošenja odluka. Teorija je, sa svoje strane, razvila samostalnu, multidisciplinarnu naučnu struku, koja je postala posebna grana novonastajućeg kvartarnog sektora reprodukcije. Upravljanje se

Digitized by Google

sve više afirmiše kao značajna proizvodna snaga, bez koje nije moguće uspešno privređivanje i ubrzani razvoj.

Među priznatim sredstvima upravljanja posebno mesto ima strategija, koja se afirmisala naročito zbog sposobnosti da kompleksno, dugoročno i efikasno usmerava rešavanje najznačajnijih društveno-političkih i ekonomskih problema. Nekada gotovo isključivo vezana za vojničku upotrebu, kao plan kako pobediti neprijatelja, u uslovima savremenog privređivanja strategija se sve više upotrebljava kao koncept, to jest program kako ostvariti društveno priznate vrednosti i ciljeve razvoja. Pri tom se strategija koncentriše na razmatranje isključivo važnih, akutnih, komplikovanih i dugoročnih pitanja složenih područja društvene reprodukcije, a vrlo retko na pojedine probleme. Strategiju primenjuju kako politika i ekonomika tako i ostale društvene delatnosti. Izbor predmeta ili teme zavisi od potreba i volje subjektivnih snaga, koje određena pitanja zahvataju i razmatraju u celini, s ciljem da nađu zajedničke odgovore na pitanje o tome kako sistematski i trajno usmeriti društvenu aktivnost i sprečiti improvizacije i stihiju. U tu svrhu problemi se obrađuju kompleksno, multidisciplinarno, naučno-stručno i demokratski. Danas je strategija kao sredstvo upravljanja široko priznata i rasprostranjena.

Osnova svake strategije jesu određeni i dogovoreni društveni ciljevi. Zadatak strategije se stoga ograničava na određivanje puteva kako te ciljeve najbrže i najadekvatnije postići. Strategija nastupa onda kada društvo odredi svoje vrednosti i ciljeve svoga razvoja putem opštih političkih zaključaka, skupštinskih odluka, planova razvoja, društvenim dogovorima, samoupravnim sporazumima i slično. Ali taj proces je i obrnut — strategija služi kao osnova za sve vrste odluka i odlučivanja, za društvene dogovore o uspostavljanju sistemskih instrumenata i društvenih mehanizama.

II. Strategija — prednost socijalističkog sistema

Strategija se pokazuje kao vrlo prikladno sredstvo upravljanja naročito u samoupravnom socijalističkom sistemu. Postala je sastavni deo socijalističkog sistema, jer vrlo uspešno ispoljava njegove prednosti, koje proizlaze iz značaja društvene svojine, sredstava za proizvodnju i dohodovnih odnosa udruženog rada. Na toj osnovi strategija okuplja i povezuje razne društvene snage i njihove pluralističke interese na zajedničkoj platformi, a posle postizanja društvenog konsenzusa ispoljava sposobnost i snagu da mobiliše najšire društvene snage na realizovanju dogovorenih rešenja. Takva koncentracija društvenih opredeljenja i snaga znači u savremenim uslovima mnogih suprotnosti i konflikata na unutrašnjem i spoljnom planu veliku prednost, kojom se valja stalno koristiti. Strategija obavlja ulogu stručnog formulatora stavova i snažnog društvenog organizatora akcije. Takva sposobnost dobija

Digitized by Google

posebno na značaju u vremenu destabilizacije ekonomske reprodukcije, pod uslovima trajnije krize svetske privrede i sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, koji nemilosrdno pritiskaju unutrašnje prilike svake, pogotovu male zemlje i postaju izvor mnogih teškoća, nedaća i poremećaja.

Pred strategiju se postavlja uvek osnovno pitanje — kako se uhvatiti u koštac s društvenim suprotnostima i paletom problemâ i interesâ da se može naći izlaz iz situacije i nastaviti razvoj društva. Pri tom pluralizam samoupravnih interesa traži njihovo puno uvažavanje: od interesa čoveka — radnika i građana — interesa osnovnih organizacija udruženog rada, radnih organizacija i njihovih asocijacija do interesâ regija, nacija i društva kao celine.Ni jedan sistem ne može taj pluralizam interesa tako da uvažava pri odlučivanju kao što to može samoupravni i federativni sistem.

U tom poslu su se kod nas posebno afirmisali savezni i republički društveni saveti. Njihovo ustrojstvo i način rada pokazali su se kao vrlo prikladni za formiranje i ostvarivanje društveno usvojene strategije. Najšire učešće svih glavnih društvenih činilaca garantuje stručnost i demokratičnost rada, koncentracija na ključna, strateška pitanja garantuje udarnost strategije, a formulisanje stavova, mišljenja, preporuka i predloga njenu konkretnost.

Najbolji primer uspešne uloge društvenih saveta i od njih formulisanih strategija jeste Dugoročni program ekonomske stabilizacije, koji je po pojedinim separatima, kao što su antiinflacioni program, ekonomski odnosi sa inostranstvom, tehnološki razvoj, energija, saobraćaj, poljoprivreda i drugo, odredio opšte razvojne ciljeve i načine kako ih ostvariti.

Na međunarodnom području takav primer je Strategija UN, koju je prihvatila međunarodna zajednica kako bi društveno-ekonomski razvoj u svetu krenuo dinamičnim i stabilnim putem, a time otvorio napredak za sve narode. Takvu strategiju ne bi bilo moguće usvojiti ako socijalizam kao svetski proces ne bi sve više jačao i ako pokret nesvrstanih ne bi igrao tako značajnu ulogu u savremenim međunarodnim odnosima. Tako se preko progresivnih snaga strategija i na globalnom planu afirmiše kao efikasno sredstvo usmeravanja i odlučivanja.

III. Prevladavanje društvenih suprotnosti

U osnovi poremećaja i zastoja u razvoju leže mnoge društvene suprotnosti, od čijeg prevazilaženja zavisi uspešnost društveno-ekonomskog sistema.Strategija kao metoda za to prevazilaženje ispoljila je svoje prednosti, mada pri tom treba imati na umu da je reč o ublažavanju i kontroli, a ne o definitivnom prevazilaženju suprotnosti. Pošto obrađujemo pitanja strategije na području dru-

Digitized by Google

štvene reprodukcije, iznećemo one suprotnosti koje su u sadašnjim uslovima najizraženije.

Jedna od suprotnosti jeste ona između delova i celine, između parcijalnih, grupnih aspekata i zajedničkih integrisanih interesa. Ta suprotnost ispoljava se i između mikro i makro privređivanja, između decentralizacije i koncentracije odlučivanja, između pojedinačnog i opšteg. Tu suprotnost danas ne uspeva da prevaziđe ni jedan društveni sistem. Još najbliži tome je sistem samoupravljanja. Jer, ako želimo da odlučivanje ima sveopšte efekte, onda mora obavezno uvažavati i pojedinačne i zajedničke interese, tako da prvi nađu svoje mesto u drugima. U tome je suština problema. U demokratskom i privredno efikasnom sistemu ni jedan interes ne sme da bude zanemaren. To je vrlo teško, čak i onda kada se postigne društvena saglasnost o ciljevima i strategiji njihovog postizanja. Svačije interese treba uvažavati. Na jednoj strani, interes pojedinca-radnika ili pojedine osnovne organizacije udruženog rada je osnovni motiv reprodukcije i demokratizma, a na drugoj strani jedino interes društva kao celine obezbeđuje da ova i druga protivrečja mogu biti nadvladana ili čak da nestanu. U tome je dijalektika interesa, a ona jedina može da osigura društvenu produktivnost i napredak. Ako te dijalektičke sprege nema, onda suprotnost ispoljava svu svoju štetnost. Potenciranje interesa pojedinca ili dela dovodi do improvizacije i stihije, a potenciranje samo opštih interesa dovodi do otuđivanja i pothranjuje administrativno upravljanje i jača etatizam. Međuzavisnost oba interesa je tako snažna da zanemarivanje jednog ili drugog brzo dovodi do težih privrednih i društvenih poremećaja i kriznih pojava. Samo uključivanje pojedinačnih interesa u opšte može da dovede do realno optimalnih rešenja sa najvećim i najbržim efektima. Jedan od bitnih zadataka strategije jeste da taj optimum postigne uvažavajući realne mogućnosti i da tako prevladava tu suprotnost.

Druga suprotnost, koja se isto tako stalno pojavljuje u upravljanju, jeste odnos između kratkoročnih i dugoročnih rešenja. U ekonomiji to se ispoljava u odnosu između tekuće poslovne politike i politike razvoja. Pošto je uspešna samo ona ekonomska politika koja za osnovu ima strategijska opredeljenja, povezivanje između njih je neophodno. Strategija, naime, sve strane privređivanja povezuje i usmerava po jedinstvenom konceptu ka određenim zajedničkim ciljevima, naročito onim koji su bili postavljeni u srednjoročnim i dugoročnim planovima razvoja. Strategija tako služi i neposrednim, kratkoročnim merama ekonomske politike i sistemskim, dugoročnim rešenjima za ostvarivanje ciljeva razvoja društva. Bez takve uloge strategije tekuće ekonomske mere mogu vrlo brzo da izgube na efektu, a sistemska rešenja mogu da ostanu prazno slovo na papiru. Na taj način privređivanje se guši u pragmatizmu i voluntarizmu, pa su mu slabi i izgledi za budućnost.

Digitized by Google

Treća, opštepoznata suprotnost jeste ona između robno-tržišnih ekonomskih zakonitosti i državno-administrativne regulative. Ova savremena praktična i teorijska dilema je stalno izražena i u ekonomskoj politici i u ekonomskoj nauci, njome se bave vlade svih zemalja i naučne škole raznih vrsta. Iskustvo pokazuje da je strategija vrlo pogodno sredstvo za prevazilaženje i te suprotnosti. Kompleksnost strateških opredeljenja i mogućnost neprekidne mobilizacije društvenih snaga omogućavaju ravnomerno korišćenje, prema potrebi, jednog i drugog mehanizma, uvažavajući njihova svojstva i korisnost koje imaju u društvenoj reprodukciji.

Četvrta suprotnost jeste suprotnost između nacionalnog i međunarodnog. Kako je jasno da je nacionalna privreda deo svetske, tako ona predstavlja samostalnu, primarnu jedinicu, koja ispoljava sve karakteristike nezavisnosti i suverenosti. Međutim, upliv kretanja u svetskoj privredi i u međunarodnim ekonomskim odnosima na svaku zemlju i njenu privredu je duboko međuzavisan, što predstavlja onu čvrstu vezu kojom su danas povezane sve zemlje, sve nacionalne privrede sveta, bez obzira na njihovu snagu i međunarodni položaj. Pri razrešavanju ove suprotnosti dolazi do izražaja odmeravanje između otvorenosti zemlje i autarkije, nezavisnosti i zavisnosti, oslanjanja na vlastite snage i međunarodnu podelu rada, ekonomsku dominaciju i ravnopravnu saradnju. Takvo odmeravanje strategija mora da izvrši u razmatranju svih relevantnih pitanja, u svim društvenim delatnostima, pri čemu ima zadatak da odnose odmeri tako da obezbedi što uspešnije postizanje društvenih ciljeva.

Danas nema zemlje ni društvenog sistema koji ne bi na vlastitoj koži osetili delovanje navedene četiri suprotnosti i koji ne bi ulagali napore da ih prevaziđu. Osobito su se te suprotnosti zaoštrile pod pritiskom savremene krize političkih i ekonomskih odnosa u svetu. Kriza je te suprotnosti potencirala i otvorila dileme oko temeljnih sistemskih i ideoloških pitanja, čak i onih koja su bila smatrana kao »jedanput zauvek« rešena.

U zapadnom i istočnoevropskom društvenom sistemu te se suprotnosti sve oštrije ispoljavaju. Kapitalistički sistem sva svoja rešenja traži u ideološkoj osnovi privatnog kapitala i interesa, takozvanog slobodnog tržišta i privatne svojine, pri čemu se u punoj meri služi državnom prisilom, regulativom i intervencijama u slučaju kada svi ti njegovi postulati otkazuju i kada je potrebno pošto-poto rešavati situaciju. Istočnoevropski socijalistički sistem polazi isključivo od ideološke osnove svemoći države i plana, uvek jačanjem centralizacije i administracije, kada se pomenute suprotnosti zaoštre i privredna situacija pogorša. Iskustva i praksa pokazuju da ideološke osnove ne daju prave, efikasne odgovore, već da te suprotnosti još više zaoštravaju i produbljuju. Stalno se konstatuje da je sistem dobar, ali da ga treba prilagođavati i usavršavati. Međutim, suprotnosti se dalje komplikuju, sa sve težim posledicama i za ostali svet, što i svetski mir dovodi u pitanje.

Digitized by Google

Strategija se u toj svetlosti pokazuje kao sve pogodniji mehanizam. Svoje prednosti može najbolje upotrebiti u samoupravnom sistemu, koji iz pluralističke osnove gradi opšta društvena opredeljenja a da ne zanemaruje interese čoveka — radnika i građana — interese osnovnih organizacija udruženog rada i opštedruštvene interese. U taj okvir spada i uloga države, koja je u samoupravnom socijalističkom društvu instrument radnikâ i građana i koja mora u punoj meri da igra svoju društvenu, po našem Ustavu određenu ulogu. To mnoštvo faktora u stanju je da vrlo efikasno poveže strategija, koja time postaje efikasno sredstvo upravljanja.

IV. Elementi strategije

Prva faza strategije jeste formulisanje stavova, mišljenja, preporuka i predloga, to jest zaokruženog koncepta puteva i načina kako rešavati predmet koji se obrađuje. Formulisanje strategije predstavlja duži proces, u kome je potrebno uvažavati i obraditi niz elemenata koji čine bitne delove strategije. Sve te elemente je potrebno adekvatno i mozaično ugraditi u strategiju, čime ona postaje celovita i konzistentna, a time i korisna pri odlučivanju.

Prvi element kojeg treba obraditi i ugraditi jeste svestranost. U suprotnosti sa tekućim, parcijalnim i pragmatičkim pristupom, strategija mora predmet razmatranja obuhvatiti u celini, multidisciplinarno. Mora utvrditi osnovne uzroke i glavne posledice i na osnovi svega prići opredeljivanju o svim relevantnim pitanjima s ciljem da se dadu odgovori na pitanja kako najuspešnije i najracionalnije postići postavljene ciljeve. Bitna sadržina tog posla je uvažavanje i usklađivanje svih interesa koje strategija mora adekvatno ugraditi u svoja rešenja. Uzimajući za osnovu interes udruženog rada i nacionalnih ekonomija, strategija u nas mora postići saglasnost tih faktora, mora da formuliše zajednički, opštejugoslovenski društveni interes, na kome će se zasnivati koordinacija i organizacija akcije.

Drugi element je stručnost. Kao snažno oružje protiv voluntarizma i subjektivizma, koji vode pogrešnim odlukama, strategija mora svoje odgovore tražiti u nauci, struci i profesiji, pri čemu se mora služiti praksom i teorijom, operativom i naukom, raspoloživim znanjem i iskustvima. Kadrovi igraju pri tom presudnu ulogu, pogotovu ako se uspe sa koncentracijom »mozgova« i sa upotrebom svih praktičnih i naučnih saznanja moderne nauke i tehnologije. Koristeći domaći i svetski fond znanja i iskustava, često treba izvršiti dodatna istraživanja ili posebne sublimacije postojećih dostignuća da se dođe do novih saznanja. Bez takvog stručnog prilaza u savremenim složenim uslovima upravljanja nije moguće doći do rešenja koja su istovremeno i optimalna i moguća. Zato i program naučnog istraživanja mora biti naslonjen na one strategije koje društvo namerava da formuliše. Tako na-

Digitized by Google

učno-stručno zasnovana strategija može stvarno poslužiti svim političkim faktorima odlučivanja, na svim nivoima, da se opredele za politiku koja će najbližim putem voditi ostvarivanju društvenih ciljeva.

Treći element je globalnost. Strategija mora u celini, u pogledu svih pitanja i opredeljenja, uvažavati kretanja u svetu i sve one međunarodne uslove, prilike i tendencije koji bitno utiču na pitanja strategije i time su od bitnog značaja za ocene, razmatranja i opredeljivanje. Naročito je važno da strategija u potpunosti uvažava dejstvo spoljnog faktora na unutrašnje prilike. Savremeni procesi globalizacije faktorâ reprodukcije i naučno-tehničke i tehnološke revolucije u svetu čine spoljni faktor sve značajnijim za svaku zemlju, a time i za njeno političko odlučivanje. Prilikom analize spoljnog faktora strategija mora utvrditi njegova pozitivna i negativna dejstva na nacionalnu privredu i prema tome odrediti pravce svog delovanja. Nagle i duboke promene u svetskoj privredi i u savremenim međunarodnim ekonomskim odnosima uopšte i po pojedinim oblastima traže budno praćenje, analiziranje i prilagođavanje. Samo pravilna ocena dejstva spoljnog faktora čini strategiju uspešnim sredstvom: obogaćuje pozitivnim iskustvima, a obezbeđuje od štete, iznenađenja i jakih udara, koji mogu zadesiti nacionalnu privredu, kao što je to bilo s prvim i drugim udarom cena nafte, kao i sa inostranim dugovima. Na drugoj strani, odgovarajuće tretiranje spoljnog faktora jača nezavisnost zemlje i njeno adekvatno uključivanje u međunarodnu podelu rada.

Četvrti element je dugoročnost. Karakteristika strategije jeste da razmatra pitanja u njihovoj srednjoročnoj i dugoročnoj dimenziji. Ona *de facto* povezuje neposredan, kratkoročni pristup sa dugoročnim, ekonomsku politiku sa planom, tekuće mere sa sistemskim rešenjima. Postići tu povezanost kratkoročnih i dugoročnih dejstava važan je zadatak strategije i mora biti ugrađen u sva pitanja koja se razmatraju. Na taj način strategija postaje snažan činilac stabilizacije, to jest usklađenog, stabilnog i dinamičnog razvoja.

Peti element je fleksibilnost. Kako je osobina strategije fiksiranje stavova i preporuka na zaokruženom i kompletnom konceptu, tako njena opredeljenja moraju istovremeno omogućavati fleksibilnost stalnog uvažavanja promena na domaćem i svetskom planu. Okvir strategije mora biti toliko širok da omogućava stalno prilagođavanje domaćim i inostranim potrebama i uvažavanje međusobnih dejstava upliva i zavisnosti. Hranu takvom procesu mora davati razgraničen multisektorski sistem informisanja, koji u strategiji mora dobiti mesto u svim odgovarajućim delovima.

Šesti element je realnost. Strategija koja ne bi uvažavala nužnost realnog pristupa bila bi iluzionistička, pa time štetna po društvenu akciju i upravljanje. Svakako, strategija mora tražiti optimalna rešenja, postizanje optimalnih uslova za razvoj, ali ona moraju biti u granicama stvarnosti, moraju omogućavati odluči-

Digitized by Google

vanje o korisnim rešenjima. Uvažavajući realnost, strategija uspešno povezuje praksu i teoriju, znanje i iskustvo. Zato nije ni loše da se u pogledu najtežih i nerazjašnjenih pitanja odluči i za dileme koje se nude faktorima odlučivanja. Takav životni pristup treba u strategiji očuvati kako bi se time ojačala njena korisna upotreba.

Sedmi element strategije jeste podruštvljavanje. Sama po sebi, strategija je sredstvo, instrument društva. Njena opredeljenja se odnose na čitavo društvo, proizlaze i vraćaju se u društvo, njegove delove i u celinu. Zato je i jedino pravilno da u procesu formulisanja stavova, mišljenja, preporuka i predloga učestvuje što širi krug učesnika, iz svih profesija i društvenih struktura koje strategija tangira i koje su zainteresovane za njena rešenja. Takvo učešće samo po sebi traži i vrlo otvorenu, široku i demokratsku raspravu, s dilemama i razlikama, argumentima i mišljenjima, uz uvažavanje pluralizma interesa. Preko tako širokog podruštvljavanja vodi put do stvarnih stručnih i društveno korisnih opredeljenja, koja strategija mora ponuditi društvu.

Pomenutih sedam elemenata pokazuju kako je složen proces formulisanja strategije i da uspeh tog procesa zavisi od najšireg društvenog učešća.

V. Ostvarivanje strategije

Druga faza strategije jeste društveni proces realizovanja usvojenih opredeljenja, stavova i preporuka. Time što se ta opredeljenja formulišu demokratski i za svestranu upotrebu strategija postaje opštedruštveno sredstvo za zajedničku akciju svih društvenih snaga, efikasan način da se stimulira društvena produktivnost, racionalnost i ekonomičnost. Strategija je snažno oružje integracije društvenih snaga i suzbijanja svega onoga što koči razvoj društva.

Osnovni zadatak faze realizacije jeste da se stvore uslovi za stupanje u akciju i za sprovođenje niza mera i poteza.

Prvo što je potrebno postići jeste to da strategija ne ostane u fiokama. S njom treba da se upozna što širi krug radnika, jer samo tako će ona dobiti najširu društvenu podršku u realizaciji, kao što je to dobila prilikom formulisanja. To je istovremeno garantija da će se opredeljenja strategije pretopiti u dnevnu praksu. Sa strategijom se moraju detaljno upoznati naročito profesionalci, svi oni kojima je strategija potrebna za svakodnevni rad i odlučivanje. Takvom širokom poznavanju strategije može doprineti adekvatan sistem informisanja, koji mora za publikovanje strategije obaviti svestran profesionalni rad.

Drugo, upotrebljivost strategije mora biti takva da služi kao osnovna odluka na svim nivoima, u svim delatnostima. Ona treba da postane neka vrsta »priručnika« kojim se koriste svi koji se bave pitanjima strategije i kojima su njena opredeljenja korisna

Digitized by Google

pri odlučivanju. U strategiji radnici treba da nađu odgovore na pitanja društvenih opredeljenja i političkih odluka.

Treće, strategija mora da posluži kao »pravilo ponašanja«, kao kodeks odredaba o zajedničkom ravnanju i o jedinstvenom nastupu, pristupu zajedničkim problemima. Za savremeno, razgranato, pluralističko i demokratsko društvo takva »pravila ponašanja« su snažno sredstvo koje može da ima širi i fleksibilniji efekat od onoga kojega imaju zakoni, propisi i slična pravna akta. Delovanje takvih pravila je društveno veoma produktivno. Nije slučajno da u sadašnjim naporima težimo da uspostavimo takozvano »stabilizacijsko ponašanje«.

Četvrto, realizacija strategije deluje sama po sebi integraciono, povezuje različite delove društva, različite interese, udruženi rad s politikom i ekonomikom, što se odvija na jedinstvenoj platformi, koja društvenu aktivnost usmerava u istom pravcu, u pravcu postizanja istih, društveno priznatih i usvojenih ciljeva. S takvom integracijom se istovremeno razvija šira i svestranija društvena podela rada, bolja organiziranost društvenih snaga.

Peto, strategijska opredeljenja moraju se kroz realizaciju pretopiti u razgraničen sistem instrumenata i mehanizama, koji nastaju društvenom i samoupravnom saglasnošću. Ti mehanizmi stvaraju detaljne uslove da se opredeljenja strategije mogu brže i doslednije pretočiti u život.

Elementi strategije, kao i uslovi za njeno ostvarivanje, predstavljaju za društvo snažno sredstvo, sredstvo kojim može efikasno da upravlja i da privređuje. Pogotovu za samoupravno socijalističko društvo strategija ima značaj sredstva kojim se moraju služiti sve društvene snage da bi njihov rad i akcije bili što uspešniji i korisniji.

Digitized by Google

Jordan Aleksić

„Omladinske revolucije" stilova života

Mlada generacija osamdesetih godina preživljava silno umnožene i izrazito krizne civilizacijske probleme (takozvane globalne probleme). Reč je o postajućoj »generaciji šokiranih« — generaciji zatamnjenih perspektiva, zaustavljene i neizvesne socijalne promocije. U uslovima rastuće i svestrukturne društvene krize, društveno-ekonomske i političke marginalizacije mladih, *»omladinski sindrom«* zadobija karakter krajnje spornog pitanja: *»generacija krize«* ili *»kriza generacije«?*

Na svim društvenim scenama postavlja se »problem omladine«, ukazuje se na »krizu omladine«, na asocijalnost sve značajnijeg dela omladine (uglavnom se to svodi na apolitičnost), na pojavu adolescentne subkulture, na odbacivanje nekih značajnih vrednosti društva. Potežu se aveti prošlosti, otvoreno je pitanje »straha od omladine« ili pak »sukoba generacija«. Jedno je sigurno: mlada generacija s početka osamdesetih godina, koja se razvila u uslovima ozbiljnih društveno-ekonomskih teškoća, oštrih protivrečnosti i kriznih procesa, zadobila je društvenu situaciju različniju i sporniju od svih ranijih generacija: *kritičan društveni položaj — problematizovanu životnu situaciju — zamagljeno primarno životno iskustvo — neizvesnost životne perspektive.*

Digitized by Google

Perspektive »generacije budućnosti«

Dok je generacija mladih šezdesetih godina — *»generacija bezbrižnih«* — nekonvencionalnom političkom aktivnošću, oštrom kritikom društvenog stanja i u buntu postavila političke zahteve implicitno optimističke, današnja mlada generacija potisnuta je u neizvesnost egzistencijalne ugroženosti i političke učaurenosti. Iako je bio širok raspon tadašnje direktne akcije, omladinski pokreti nisu pokrenuli sve mlade ljude, već samo *»određene generacijske celine«*. Mišljenja među mladima bila su dosta podeljena, s tim što je najizraženiji bio rascep između studenata i omladine koja se već svrstala u redovne radne snage.

Dramatično iskustvo s kraja šezdesetih godina (»studentska '68«) liberalističko-antibirokratskog revolta izazvalo je sudar s društvom u zahtevu za novom kulturom, novim idealima, protiv konformizma akademskog saveta, konzervativne svesti, »krize vrednosti« — »krize svesti« i zamagljenih političkih ciljeva. Dok su ključni izrazi tada bili: »konfrontacija«, »kontrakultura«, »omladinska kultura« ..., nakon jedne decenije na sceni su: »nezaposlenost«, »povremeno zapošljavanje«, »defanzivnost«, »pragmatizam« ... Je li to samo privid ili stvarni obrt? Očito da je *»zatečena generacija«* »bombardovana« problemima velikog broja neostvarenih ili bar spornih ideja, izazova i nada koje sadrže ceo *spektar životnih modela*, a koji su, opet, u raskoraku s kriznim društvenim stanjem, sa stvarnošću koja još ni na materijalnom planu ni izdaleka ne odgovara tim modelima. Krajnje su sporni sudovi o tome da je savremena omladina umerena i integrisana. Političku socijalizaciju karakteriše osetno smanjeni ideološki intenzitet odnosa između mladih i politike — »difuzna podrška sistema«. Mladi odbacuju već »klasično političko ponašanje«, koje je postalo ritualno, koje se ponavlja; suprotstavljaju se otuđenom jeziku politike sazdanom od apstraktne racionalnosti. Ali, kako se njihov doživljaj sadašnjosti uvek ostvaruje uz naglašeno projektovanje budućnosti, to dublje i teže doživljavaju postojeću krizu društvenog etosa.

Mnogi indikatori pokazuju da se menjaju tradicionalni oblici vrednosti među mladima. Na sceni je vrlo živ proces dinamičnih promena koje se očituju od *pomeranja u vrednosnoj strukturi svesti*, preko *pojačanog senzibiliteta mladih* na ukupna, posebno krizna društvena stanja, do bitnih *promena u stilovima života, oblicima socijalnih komunikacija, pa i u obrascima kulturnih ponašanja*. Nova pokoljenja nose specifične »sisteme« hijerarhija interesâ i potreba u poređenju s ranijim generacijama. Idejna kretanja među mladima, odnosno idejna svest i »duh« mlade generacije iskazuju izrazitu složenost u kontekstu njihovog konkretnog društvenog položaja, pre svega problematizovanih pozicija u obrazovanju i radu.

Žarišni problem mladih je postao *problem socijalne perspektive*, izražen osobito u zapošljavanju i obrazovanju. Iako raste

Digitized by Google

njihova *kritička svest*, svojevrsni način kritičkog odnosa prema stanju u društvu, po pravilu se ta kritika iskazuje kroz vrednosna određenja socijalističkog sistema. Čak i najradikalniji vidovi kritičke omladinske svesti prema društvenoj situaciji često su upereni protiv nedoslednosti, devijacija i takozvanih pojava nesocijalističke prakse. Mladi su osetljivi naročito na pitanja o moralu, o takozvanoj socijalnoj pravdi i na očevidnu razliku između socijalističkih načela i stvarne životne prakse. U ranijem periodu materijalnog i opštedruštvenog rasta očekivalo se da će se samom izgradnjom socijalizma gotovo mehanički osigurati i reprodukcija takozvane *socijalističke svesti mladih*. Energetski šok, hronična nezaposlenost, umnožena ratna žarišta, privredne krize, ekološke katastrofe, opšta sumnja u smisao tehnološke civilizacije i slično stvorili su »*generaciju tendencijskog obrta*«, koja je »sleđa« probuđena iz optimističkih snova.

»Za gotovo sva ranija pokoljenja u našem samoupravnom društvu bio je karakterističan značajan stupanj izvesnosti i sigurnosti u pogledu njihove neposredne životne perspektive, pa i puteva i načina da se ta perspektiva u dogledno vrijeme realizira na osobnoj razini. Život društva u cijelosti i razvoj samoupravnog socijalizma u nas kretali su se pravcima i tokovima koji su imali određenu stabilnost i manje-više jasnu usmjerenost, te su jamčili i stanovitu sigurnost i izvjesnost u pogledu životne perspektive i životnih šansi mladim ljudima: sutrašnjica je ranije izgledala prilično izvjesna i sigurna i to je omogućavalo i mladim ljudima da s određenim stupnjem sigurnosti predviđaju i planiraju i svoju osobnu sutrašnjicu, te da znaju kakve se moguće sutrašnje posljedice mogu očekivati od njihovih današnjih životnih odluka. Suvremeno pokoljenje mladih nalazi se u situaciji koja je u značajnoj mjeri drugačije artikulirana: sutrašnjica je postala neizvjesnijom i nesigurnijom, te je postalo teško predvidjeti što mogu sadašnje životne odluke mladih značiti za njih same sutra ili prekosutra. Pomak u ovom pogledu je izrazito značajan u pogledu razvojnih perspektiva: ranije su razvojne perspektive bile manje-više jasno naznačene, a danas su te perspektive postale veoma zamagljene i nesigurne.«[1]

Civilizacijski pesimizam mladih potenciran i izdvojenošću od glavnih sistema delovanja u društvu odvodi mlade u vode spontanizma, do omladinskog anarhizma i zahteva za spontanu akciju koja donosi trenutne i vidljive efekte. Na iskustvima pokušaja alternativnog života u grupama vršnjaka i »socijalnog iščašenja« pokušavaju se uobličiti i novi »*civilizovani*« *modeli delovanja — delovanje kao racionalni plan voljno motivisan: društvenom situacijom u kojoj žive i vlastitom životnom praksom u koju su postavljeni.*

---

[1] S. Vrcan, *Suvremeno pokoljenje mladih — novo i osobito pokoljenje*, zbornik radova *Mlada generacija danas*, NIRO »Mladost«, Beograd, 1982, str. 138.

Digitized by Google

Za mlade umetnute između detinjstva i odraslosti primarno je pitanje kada će i kako doseći budućnost, odnosno hoće li doći do sudara ili, pak, susreta sadašnje životne prakse i planova za budućnost. U uslovima zamagljenja perspektiva »generacije budućnosti« mladi tragaju za kolektivnim učlanjenjem u civilizovani prostor delovanja, uz osećaj pripadnosti i socijalne kompetentnosti, ali i poraza u pokušajima integracije u društvo odraslih.

Kreativna marginalnost i alternativni »projekti življenja«

U vremenu ekonomske i društvene krize, posustajanja samoupravljanja, pada avangardnosti Saveza komunista, jenjavanja revolucionarnih promena — sve je teže boriti se za socijalističku orijentaciju mlade generacije. Dodamo li tome nezaposlenost mladih, krizu reforme obrazovanja, negativnu kadrovsku selekciju itd., stvari se još više usložnjavaju. Veoma je bitna još jedna činjenica na planu vrednosnih orijentacija mlade generacije. Predugo ostajanje mladih izvan rada (i to u vreme novih medija koji komunikaciju čine internacionalnom) stvara svojevrsnu *kreativnu marginalnost* znatnog dela mlade generacije: određene generacijske indiferentnosti; različite vidove alternativnih ponašanja i kulture; traženje različitih vrsta utočišta; držanje na rastojanju — »socijalne otkačenosti«; formiranje svojih »svetova«.

Današnjoj mladoj generaciji, zbog protivrečnosti njenog statusa u društvu, imanentan je novi bunt kroz protestnu muziku, muziku koja se »živi«, koja je utočište. Ona traži mesta koja nisu pod kontrolom odraslih, traži viši stepen slobode, istraživanja, zajedničkog življenja. Između roditelja i dece nastaje nov način dijaloga, odbacivanje patrijarhalnih pritisaka, autoritarnosti — *mladocentrična orijentacija mladih.* Traže se, u stvari, *novi »projekti življenja«*, koji su izvan tradicionalnih ideologija i konzervativnih sistema vrednosti. Sem toga, mladi žive u svetu novih medija — masovnih medija, uspostavljaju neku vrstu *foruma mladih*, koji ima nacionalne, ali i internacionalne dimenzije.

Danas su široko otvoreni prostori da se među omladinom protura (iz komercijalnih i nekih drugih interesa) sva sila pomodarskih hirova s očitim karakteristikama pravih psihosocijalnih epidemija. *Hirovi* ponekad požive, vrlo brzo se stvara racionalna osnovica za njihov opstanak u vidu neke »ideologije«, pogleda na svet, najsavremenijeg načina života i slično. Pomodarstvo ne zahvata omladinu masovno; međutim, *privid masovnosti* prisutan je upravo zbog javnog iskazivanja, uključenosti i agresivnosti nastupa pripadnikâ pojedinih pomodarskih pokreta.

Na ponašanje dece i omladine u slobodnom vremenu utiče sva sila okolnosti, ali se one nikako ne mogu izvlačiti izvan konteksta života i društvenog položaja mladih, odnosno izvan protivrečnosti društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja. O tome

Digitized by Google

su izneti mnogi zaključci i deklaracije, stvorene su i institucije i organizacije koje se bave omladinom i njenim ponašanjem u slobodnom vremenu. Međutim, nešto mora biti sporno u svemu tome kad mladi u toliko velikom broju pretpostavljaju kafić i disko sportskom društvu ili domu kulture u svojoj mesnoj zajednici, bioskop i stripove društvenom radu itd.

Današnja omladina je prva mlada generacija koja je odrasla pod uticajem televizije kao medija. Primarna iskustva postala su sekundarna, a nadomeštena su stečena iskustva informacije. Predstave nemaju više ličnu komponentu, već pre svega medijalnu. Tako su mladi stavljeni pod udar svih *ograničenja civilizacije: potrošačke strategije, intelektualne ideologije, proročanstva propasti...*

Mnogi istraživači savremenog života mladih s pravom govore o izvesnoj *emocionalnoj revoluciji* u životu mlade generacije, o nekim njenim nastojanjima da stvori *projekt neobaveznog hedonizma i horizontalnog zajedništva* (bez hijerarhije) koje se održava pomoću niza *šifara kolektivne osećajnosti.* Mladi su se opredelili za brzinu, za prolaznost, za život bez metafizičkih i utopijskih snova, za večnu sadašnjost. Produžena mladost uslovljava određene anarhističke, hedonističke i kulturno-pesimističke orijentacije kao pojavne oblike nove omladinske kulture. Pisanje po zidovima — *»sindrom grafita«* — nije vandalizam, kako se to uobičajeno tumači, već pokušaj nasilnog prodora u društvo, skretanje pažnje, svojevrsne poruke i izazovi društvu.

Socijalne protivrečnosti, emocionalne napetosti i društvena raslojavanja utiču na stilove omladinske kulture i na njihovu diferencijaciju prema tim stilovima. Omladinskoj subkulturi se prilagođava i »industrija svesti« i industrija roba. Deo omladine se opredeljuje za razne vrste angažovanog protesta, drugi deo za racionalno navijanje, treći za razna muzička okupljanja kao način života; tu su i raznovrsni stilovi u odevanju...

Položaj savremene omladine, njeno produžno školovanje i udaljavanje časa kada će se mlad čovek zaposliti, na osoben način *širi duhovni horizont* mladih ljudi. Formira se svojevrstan proces samoobrazovanja, autentičan razmah mašte, nastaju »privilegovane« grupe, koje žele da izbegnu iskušenjima plitke politizacije, plivanju po površini okoštalog ideologiziranog ili propagandističkog delovanja.

Istražujući stilove života srednjoškolske omladine, A. Fulgosi i F. Radin[2] su od osam identifikovanih stilova života (»intelektualno angažirani«, »tradicionalni«, »ponašajna nezavisnost«, »neprilagođenost i dosada«, »sport i tehnika«, »konfliktni odnos s roditeljima«, »vera i politička neangažiranost«, »dokoličarenje«,

[2] A. Fulgosi — F. Radin, *Stilovi života zagrebačkih srednjoškolaca,* CDD SSOH, Zagreb, 1983.

Digitized by Google

»potrošnja i pomodarstvo«), kao najšire po svom sadržaju, izdvojili četiri stila života:

1. *Intelektualno angažirani stil života«*

(Karakteristike: posećivanje kulturno-umetničkih manifestacija i kulturnih institucija, čitanje knjiga, prisustvo na kulturnim tribinama, antikonformizam...).

2. *»Tradicionalni stil života«*

(Karakteristike: obožavanje narodne muzike i šlagera, obavljanje kućnih poslova, konformizam, autoritarnost, depresivnost, opsesivnost).

3. *»Vera i politička neangažovanost«*

(Karakteristike: vernik, apolitičnost, konformizam, depresivnost, fobilnost).

4. *»Stil života dokoličarenje, potrošnja i pomodarstvo«*

(Karakteristike: provod u kafiću ili disko-klubu, agresivnost, paranoidnost).

Stepen u kojem danas mladi ljudi u mnogim društvima uočavaju sebe kao posebnu društvenu kategoriju i često se smatraju odgurnuti i odvojeni od mnogih oblasti javnog života proizveo je širok *spektar subkultura, kontrakultura i spontanih alternativnih inicijativa,* od kojih su neke i destruktivne.

Grupni stilovi života — novo socijalno raslojavanje i diferenciranje mladih

Grupni stilovi mladih obuhvataju javne, vidljive izraze omladinske kulture koji se iskazuju na različitim mestima na kojima se mladi sastaju (od škole do lokala), a naročito različita mesta zabave i razonode. Te stilove šire i podstiču razni mediji i industrija mode, ali se oni ne oslanjaju na određene grupe mladih, već su tipični za razne grupe u sklopu *isprepletene subkulturne scene.* Uglavnom se pojedinac stavlja u neposredan odnos prema određenom stilu života mladih, kojeg pronalazi publikovanog bilo u omladinskim novinama bilo u drugim medijima. Može se ravnati prema nekom uzoru koji važi za avangardu stila. Takve grupne stilove danas predstavljaju, na primer, poznate grupe *»rockera«, »punckera«, »šminkera«* itd.

Svojevoljni rascep omladine na specifične grupacije omogućuje zavetrinu tih grupa ili pak njihovo aktivno sudelovanje, pri čemu aktivno ne znači uvek i stvarnu aktivnost. Najčešće je ta aktivnost ograničena na spoljašnje stvari kao što su oblačenje, frizura, omiljeni svirači, marka automobila i slično.

Digitized by Google

Početne pobude određenog novog stila ubrzo preuzima industrija koja snabdeva mlade predmetima koji pripadaju tom stilu. Tako se stil širi među mnoštvom, a glavne scene omladinske kulture su veliki gradovi. Tu se rađaju nove ideje, tu postoji odgovarajuća infrastruktura (lokali, trgovine, saobraćajnice, mesta susretanja za mlade).

U većini zapadnih zemalja privrženici stilova imaju prava pravcata hodočašća ka internacionalnim centrima (razvio se poseban »*subkulturni turizam*«). Čak postoje različiti »kongresi« i ulični heppeninzi velikog obima, gde dolaze mladi iz različitih sredina — »veliki susreti« (na primer, festivali, antiatomski pohodi, mirovni pohodi itd.).

Grupni stilovi zato nude neki drugi socijalni splet, koji i osamljene veže međusobno van granica susedstva, ulice, škole itd. U sklopu tih stilova izgrađuje se specifičan sistem socijalnih veza, i to ne samo na planu lokaliteta, već i u najširim razmerama — »*internacionalni savezi vršnjaka*«. Svaki stil ima sebi svojstvene ambleme, simbolizme svih vrsta, koji se često šire iz određenog središta (iz jedne od zapadnih metropola). Socijalne veze internacionalnih grupnih stilova ponekad već podsećaju na tradiciju trajnih klubova.

Subkulturno delovanje je uglavnom ograničeno na takozvano *slobodno vreme*, na potrošnju u slobodnom vremenu. Tada je mreža socijalne kontrole među mladima mnogo manja nego, na primer, u školi, kod kuće ili u radnoj organizaciji. Inače se grupni stilovi do određene mere sprovode i u školama, ali to je sekundarno. Glavno područje uticaja su gradske ulice, priredbe, lokali, sastajališta svih vrsta za mlade, oblici zabave itd. Pored manje moći socijalne kontrole, slobodno vreme pruža više mogućnosti za vanredno snažna simbolička delovanja; tu grupa vršnjaka dobija priliku za slobodno izražavanje i asocijacije.

Modernu omladinsku subkulturu karakteriše industrijski producirana »omladinska kultura«. Gotovo da je industrijska produkcija različnih stilskih proizvoda nužna za održavanje i širenje određenog grupnog stila. Standardizovana omladinska kultura, koja je naslonjena na *omladinsku »industriju slobodnog vremena«*, daje, na jednoj strani, još nestandardizovanim subkulturama »grubi materijal« za proizvodnju radikalnijih značenja, koja se posle šire među omladinom uz posredovanje tržišta mladih (moda, muzika, simboli, oblici ponašanja). Time se među mladima često šire i subverzivne »tričarije« opozicionih grupnih stilova. Druga strana medalje povezanosti grupnih stilova s industrijom posvećena mladima jeste mogućnost društvene *reintegracije subkulturnih stilova*. Njihove stilističke inovacije se vremenom promene samo u modne pojave i u masovno njihovo kopiranje bez dublje političke aktivizacije mladih. Zato industrija pojednostavnjuje u početku kreativne nove omladinske stilove. Takva izbledela varijanta se zatim masovno nudi omladini, pri čemu gubi svoj početni kritički impuls.

Digitized by Google

Izdvajanje posebnih grupnih stilova iz celine omladinske kulture vršnjaka pokazuje da omladinska kultura nije nikakva harmonična omladinska celina koja bi se opirala homogenom društvu odraslih. Razni stilovi se međusobno bore, ponekad ritualno-simbolički, uz pomoć stilskih ograničenja. Sukobljavaju se i neposredno, na primer, na masovnim priredbama za mlade i na skupovima većeg broja mladih ljudi. Na zidovima se pojavljuju »bitke« parola i grafita. Ono što se ranije činilo kao lokalno obojen sukob mladih iz susednih ulica i krajeva danas postaje sukob između različitih javnih grupnih stilova mladih u velegradu.

Istraživači na Zapadu izdvajaju čak šesnaest najznačajnijih grupnih stilova, koje su razvrstali u pet grupacija:

1. *grupe angažovanog protesta:* ekologisti, alternativci, protivnici atomske energije, levi rock;

2. *konzervativne grupe:* fudbalski navijači, disko navijači, nenacionalne grupe;

3. *politički agresivni stilovi:* punckeri, rockeri, terorističke grupe;

4. *neusmerene grupe navijača* (na primer, muzike, obožavaoci motora);

5. *grupni stilovi omladinskih religija i šminkera.*

Najnovija istraživanja oduševljenja mladih za pojedine vrste grupnih stilova pokazala su da se manje obrazovani, odnosno oni koji se ranije zaposle, većinom oduševljavaju za navijačke, a delom i za konzervativne grupe, oni sa višim ili srednjim obrazovanjem više se oduševljavaju za politički angažovane grupe.

Upravo produžno školovanje i šire obrazovanje uvećavaju mogućnost alternativa, udaljuju čas zaposlenja i socijalnog etaklizanja i usložnjavaju duhovni horizont mladog čoveka. Socijalni status ne deluje više automatski i jednosmerno na svest mladih. Glavni činilac koji posreduje jeste proces vaspitanja i obrazovanja, čiji je učesnik bio pojedini omladinac. Ali izgleda da rast i prevlast levih i protestnih pokreta među mladima otklanja i granice između više i manje obrazovanih.

Među mladima se formirao proces *samoobrazovanja*, odnosno proces prenošenja određenih grupnih stilova na veoma široke slojeve mladih različitog socijalnog porekla: preko masovnog identifikovanja sa određenim uzorcima, preko čitanja omladinske štampe, prihvatanja gesla i simbola koji deluju vrlo efektivno i slično. Određene ideje, simbole, gesla i političke ciljeve, protestno angažovanje u sve većoj meri prihvataju mladi svih slojeva, tako da se razlika između omladine srednjih i nižih slojeva snažno relativizuje s obzirom na pripadnost različitih slojeva. Formiranje stila znači za mladog čoveka dvoje: *sopstveni odnos prema neposrednoj okolini i stabilnost kolektivnog identiteta.* Određena grupa mladih se na taj način »smešta« u socio-kulturni prostor društva i ostvaruje integrišuće polje kulturne delatnosti.

Digitized by Google

Koliko vremena, zapravo, mladi provedu izvan škole i porodice u organizovanim aktivnostima, a koliko u takozvanim neformalnim oblicima individualnog i društvenog života? Istraživački podaci pokazuju da se u organizovanim društvenim aktivnostima prosečno provodi oko 10 odsto vremena, a 90 odsto se odnosi na slobodne aranžmane u individualnoj režiji, gde pak prevlast imaju najrazličitije poruke i uticaji sredstava javnog informisanja, različite zabavne aktivnosti i aktivnosti bez određenog cilja. Nije stoga čudno da upravo taj način provođenja neformalnog života mladih kroji *međugeneracijska i unutargeneracijska raslojavanja* i utiče na druge pojave među omladinom. Društvo se već suočava s pitanjem — kako da se mladi izvuku iz *samosegregacije*, iz svog stanja »neizdržljivosti«.

Individualizam je danas kod mladih na paradoksalan način socijalan, pošto se ne negira grupa; štaviše, nove individue nastaju u njoj. Mladi se zatvaraju u grupe, takozvane grupe međusobno jednakih, koji i predstavljaju osnovu socijalizacije mladih (droga se počinje uzimati gotovo redovno, po pravilu, unutar grupe). Dakle, na pomolu je *novi individualizam* koji ne gubi kolektivne elemente, zadržava u grupi centralnost svake pojedine individue kao znak nove i originalne subjektivnosti. Osećanje političke neefikasnosti primorava mlade da se povuku pod okrilje kolektivizma. Značaj grupe i važnost koja se pridaje pomoći drugih ljudi izgleda kao nešto što je sve zanimljivije i privlačnije u svesti mladih.

Različiti grupni stilovi uvode među mladima dodatne granice i pregrade. *Diferenciranje stilova* je dovelo do *svojevrsnog socijalnog raslojavanja i diferenciranja mladih.* Taj proces ne teče putem javnog diskursa, nego putem sopstvenih komunikacionih sistema koji su na raspolaganju privrženicima određenog grupnog stila. Tako se *unutar omladine rađaju nova socijalna ograničenja* koja su u osnovi odjek klasne podele društva u mladoj generaciji. U grupnim stilovima pojedinac na vlastiti način prisvaja klasno društvo i sopstvenu klasnu poziciju, iako neformulisano i sa promenjenim naglaskom, tako da odgovara specifičnom životnom svetu mladih. To je *nov proces socijalnog raslojavanja mlade generacije* koji se sprovodi putem *isključujućih grupnih stilova.*

Stari modeli su bili opšti, sveobuhvatniji i izrazito ideološki, pre svega su afirmisali ciljeve i mobilisali. Novi modeli su probili okvir identiteta kao jedinstven, sveobuhvatan, utvrđen, okamenjeni red stvari — procesa ubeđivanja, vrednosti i predstava. Postoji kulturni, politički i generacijski dubok proces, koji se na ravni pojavnog očituje kroz različite stilove života i kultura. Problemi *socijalizacije mladih* su neuporedivo složeniji i odvijaju se specifičnim tokovima, često nepravolinijskim, pa ih ne bi trebalo prepustiti stihiji ni takozvanim *spontanim društvenim tokovima.*

Digitized by Google

Emancipatorski potencijal mladih

Ne sme se previđati da je omladina »slika i prilika« društva, ona se više ne može vezivati za pojam društvene grupe, već za pojam *društveno stanje*, jer se u njoj najneposrednije prelamaju i najdrastičnije tragove ostavljaju sve društvene dileme i socio-ekonomske drame. Sve je više simptoma na nivou svakodnevnog iskustva i impresionistički stvorenih utisaka da je omladina postala ili je na putu da postane veoma problematičan segment populacije (ako ne u celini, a ono određeni njeni delovi). To je pre svega segment društva koji se već sada suočava s ozbiljnim teškoćama, značajnim izazovima i iskustvima:

— u svojoj neposrednoj životnoj perspektivi,

— u uslovima i okolnostima u kojima u ranim fazama svog sazrevanja mora donositi veoma dalekosežne odluke čije konsekvence ne može dokučiti,

— u načinima prelaska u svet odraslih i u svojem uključivanju u svet rada.

Omladina postaje onaj segment društva koji je najoštrije pogođen razmakom, uvećavajućim neskladom između ličnih interesa i aspiracija, društvenih potreba i društvenih mogućnosti: od školovanja — izbora budućeg životnog poziva, mogućnosti zapošljavanja i društvene pokretljivosti, osamostaljivanja i stvaranja vlastite porodice, rešavanja stambenih pitanja, mogućnosti normalne promocije u radu, do mogućnosti razvijanja i zadovoljavanja novih potreba interesovanja, interesa, aspiracije itd. »U zemljama koje se bore sa ekonomskim teškoćama porast nezaposlenosti koja pogađa posebno omladinu koja traži svoje prvo zaposlenje i teškoće društvene ili psihološke naravi (marginalnost, delinkvencija, osećaj nekorisnosti) što ih izaziva trajna nesigurnost naglašavaju napetost što općenito postoji između omladine željne promjene i preostalih članova društva kojima je važnija stabilnost. Nemir što ga mladi osjećaju spram ekonomskih mehanizama na koje nemaju nikakvog utjecaja tera ih na akcije koje se više objašnjavaju njihovim položajem u društvenom životu (mladi radnici, studenti itd.) nego činjenicom da su mladi.«[3]

Naša mlada generacija objektivno nije u položaju da aktivno sudeluje u tokovima samoupravne transformacije društva, jer nije adekvatno uključena u društvenu odgovornost za razvoj samoupravljanja, što je, svakako, jedan od glavnih defekata društvene situacije. Namesto takozvane *»izgubljene generacije«*, generacije koja je bila na društvenoj sceni u poratnim godinama, čija je rana mladost pregažena ratom, sada, nakon tri decenije društvenog prosperiteta u mirnodopskim uslovima, društvo pritiska takozvana *»prekobrojna generacija«*, za koju nema mesta u

[3] *Shvatiti i djelovati*, UNESCO, Zagreb, 1979, str. 238 (Comprendre pour agir, UNESCO, Paris, 1977).

Digitized by Google

»svetu rada«, koja mora čekati svoj red u obrazovnom sistemu ili, pak, u nekom »posebnom svetu«. Nova generacija mladih postaje višestruko osetljiva jer je najizloženija problemima društva i njegovim ekonomskim teškoćama, a i s obzirom na to da se njena očekivanja (nasleđena od prethodnih generacija) najverovatnije neće ispuniti; ona je *»zatečena generacija«*, u položaju da postane *ključna kritična društvena grupacija.* Kombinovano delovanje galopirajuće inflacije i skokovite nezaposlenosti »osudilo« je znatne segmente omladine na povlačenje i izoliranost, na pojačavanje marginalnog egzistiranja i bekstva od društva (autodestruktivno ponašanje, maloletnička delinkvencija, rano uživanje alkohola, droge itd.), s izrazitim trendom rasta uprkos mnogih prosvetnih i društvenih programa suzbijanja. Kod mladih nastaje tek površna svest o problemima oskudice i ekonomske stagnacije, koja će je pokrenuti iz privida pasivnosti, iz samozadovoljstva »otkačenosti« i »drugačijih usmerenja« i učiniti je *esencijalnom pokretačkom snagom* u širim tokovima društvene promene. Posebno se ceo ovaj splet protivrečnosti, ograničenja i teškoća drastično zaoštrava za mlade ljude u situaciji sve šire i strukturno sve dublje društvene krize. U takvim uslovima omladina se javlja kao onaj segment stanovništva koji je u nesrazmerno velikoj meri izložen pritisku birokratskih, paternalističkih snaga i tendencija, koje objektivno, ali radikalno snižavaju mogućnosti za širenje prostora za razvijanje inicijative i snage mladih, ograničavaju njihovu društvenu promociju i osamostaljivanje.

Svakako da se takvi odnosi u vremenu krize, sudaranja s konkretnim situacijama šire naravi veoma često na dramatičan način očituju kroz određene — (ne)očekivane načine mišljenja i stilove ponašanja i življenja znatnog dela mladih koji se čine društveno nepoželjnim i neprihvatljivim: tada se posebno problematizira i stavlja velika upitnost na oblike *društvene svesti* mladih. Uvek kada se naše društvo nalazilo u revolucionarnom kretanju ta svest mladih nije bila sporna, ali kad god se zaplitalo u stagnantne pojave javljali su se i problemi u vezi s mladom generacijom.

Digitized by Google

Matija Novosel

Funkcionisanje samoupravnih interesnih zajednica

U novije vrijeme sve se češće čuje pitanje: da li smo kadri da u sadašnjim okolnostima ostvarujemo koncepciju razmjene rada ili to treba da sačeka neka povoljnija vremena? Suprotno tome je stanovište da pojačanom akcijom svih društvenih subjekata tu nevjericu treba razbijati, jer ničemu ne bi vodilo vraćanje na nekakvo fondovsko ili državno regulisanje odnosa između društvenih djelatnosti i materijalne proizvodnje ili, pak, nekih odnosa u oblasti materijalne proizvodnje koje sada regulišemo pomoću SIZ-ova.

U svakom slučaju, treba sasvim kritički govoriti o slabostima u funkcionisanju SIZ-ova. Jer, i pored nekih početnih rezultata u razvoju samoupravnih odnosa, u demokratizaciji odlučivanja i u širenju društvene osnove tog odlučivanja samoupravne interesne zajednice nijesu značajnije pomogle da se oživi i osnaži proces samoupravnog povezivanja društvenih djelatnosti s ostalim udruženim radom, a sasvim su nezadovoljavajuće tekli procesi usklađivanja interesâ i udruživanja u pojedinim oblastima udruženog rada materijalne proizvodnje. Time one, i pored nastojanja, nijesu dale podsticaj društvenim djelatnostima da više doprinesu stvaranju nove vrijednosti, podizanju produktivnosti rada, povećanju dohotka i razvoju društva u cjelini. Mada su u izvjesnoj mjeri usmjeravale razvoj društvenih djelatnosti, one nijesu

Digitized by Google

uspješno djelovale kako taj razvoj ne bi išao spontano, stihijno, autonomno, ekstenzivno, čime su objektivno stvorile prostor za primjenu administrativnih mjera, koje su često bile neselektivne, za sve jednako restriktivne i linearne. Tim mjerama kočen je i saplitan proces slobodne razmjene rada, razvoja novih društveno-ekonomskih odnosa između društvenih djelatnosti i ostalog udruženog rada. Naravno, sve to nije jačalo odlučujući uticaj osnovnih samoupravnih subjekata i zajednica (OOUR-a i mjesnih zajednica) na politiku razvoja društvenih djelatnosti i pojedinih oblasti materijalne proizvodnje. Sve je to, opet, pored drugih uzroka, doprinosilo i uslovljavalo pojačanu ekonomsku i društvenu nestabilnost kakvu danas imamo.

Ne mogavši da regulišu i podstiču te nove odnose među pojedinim djelovima udruženog rada, SIZ-ovi su i sami zahvaćeni procesom ekstenzivnog rasta vlastite mreže i stručnih službi. Iako evidencija nije pouzdana, u Crnoj Gori ih, na primjer, ima oko 210 (138 u društvenim djelatnostima i oko 70 u oblasti materijalne proizvodnje). Ali nije jedini problem u tome. Najkrupniji je problem što u zajednicama nemamo istinske slobodne razmjene rada, što su one često distributeri sredstava, a manje mjesto gdje se samoupravno dogovara o planovima i programima razvoja pojedinih djelatnosti, kvaliteta uspjeha, gdje se prava usklađuju s materijalnim mogućnostima, uređuju odnosi, mreža i struktura institucija i organizacija. Delegatski sistem slabo funkcioniše, u SIZ-ovima je najranjiviji, dosta je slabosti u angažovanju delegatâ iz udruženog rada materijalne proizvodnje, dominira interes delegatâ iz društvenih djelatnosti kad je riječ o SIZ-ovima iz tih oblasti rada. Problem je utoliko teži što SIZ-ovi treba da regulišu krupna pitanja društvenog i ekonomskog razvoja, što raspolažu velikim sredstvima (za pojedine društvene djelatnosti i nema drugih sredstava sem onih u SIZ-ovima).

Tome treba dodati još jedan povod i razlog koji je u posljednje vrijeme sve više predmet kritičke analize. Svojom organizacijom, mrežom kako je ona sada uređena, kako se u njima odlučuje, SIZ-ovi često podstiču zatvaranje u opštinske međe i atare, razdvajaju djelatnosti koje su upućene jedna na drugu, često slabe veze među organizacijama i institucijama, apsolutizuju parcijalne interese i umrtvljuju solidarnost. Budžetskom logikom u raspodjeli sredstava, koja se preselila i u SIZ-ove, pothranjuje se činovnički mentalitet, institucionalna zatvorenost i začaurenost u organizacijama i institucijama društvenih djelatnosti; nema selektivne politike razvoja, gotovo je sve od »posebnog društvenog interesa« i slično.

O uzrocima sadašnjeg stanja

I najpovršniji uvid u stanje i probleme pokazuje da je riječ o zamršenom spletu i nizu problema, gdje se često ne može razaznati što je čemu uzrok, a što posljedica. Uglavnom se iscrplju-

Digitized by Google

jemo u pogrešnoj kritici posljedica. Po nekim ocjenama, sva je nevolja u tome što su se stručne službe SIZ-ova osilile i birokratski nametnule kao politički centri otuđene etatističko-birokratske moći.

Ali ima više uzroka takvom stanju. Te bi uzroke naša savremena naučna i teorijska misao morala temeljitije osvijetliti. Neki od njih su naznačeni u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije. Za ovu priliku trebalo bi skrenuti pažnju samo na neke koji zaslužuju brižljiviju i dublju analizu.

Sredinom prošle decenije koncepcijski je zamišljeno da se SIZ-ovi osnivaju, da se materijalni odnosi i način finansiranja, bitni samoupravni odnosi u njima uređuju samoupravnim sporazumima i dogovorima, a samo izuzetno, u situacijama kada taj proces ne dadne zadovoljavajuće rezultate, a u pitanju su djelatnosti od posebnog društvenog interesa, da SIZ-ove treba osnivati zakonom. Desilo se, međutim, da su gotovo svi SIZ-ovi u Crnoj Gori, kako u društvenim djelatnostima tako i u materijalnoj proizvodnji, osnovani zakonom i odlukama skupština opština. Izvori sredstava su obezbijeđeni doprinosom iz dohotka OUR-a i ponajviše doprinosima na lične dohotke. Na visinu stopa i obim sredstava odlučujući uticaj su imali državni organi, a predlog su, na osnovu užih ili širih konsultacija, konačno usvajale i verifikovale skupštine društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica. Udruženi rad, radni ljudi i građani uglavnom su bili postrani, nijesu ispoljili veći interes, tako da je uticaj budućih korisnika usluga na regulisanje osnovnih materijalnih odnosa bio nedovoljan. Time je u životu SIZ-ova započet višegodišnji period parafiskalnog (u osnovi državnog, fondovskog) načina obezbjeđivanja sredstava, kada su sredstva prikupljana automatski, na osnovu utvrđenih stopa doprinosa, što je kočilo proces slobodne razmjene rada i u SIZ-ovima stvaralo objektivne uslove za neracionalan razvoj društvenih djelatnosti, a sve ih je to udaljavalo od materijalne proizvodnje. I kad su planovi i programi razvoja postojali, bili su uglavnom rezultat participacije davalaca usluga, često nerealni, bez jasnih i konkretnih ciljeva, bez objektivno utvrđene cijene usluga, bez definisanih i dogovorenih normativa i standarda usluga. Pošto su se stvari tako kretale, nije čudo što je potrošnja stalno rasla, što su se društvene djelatnosti ekstenzivno širile i stalno bile u dvostrukom procijepu: s jedne strane između administrativnih intervencija države, budžetske logike i fondovskog načina odlučivanja u SIZ-ovima, a s druge strane između SIZ-ova i premalog interesa udruženog rada za njihovu sudbinu i razvoj. Ta situacija i danas traje, naravno, u mnogo zaoštrenijim i težim ekonomskim uslovima i zaoštrenijim djelatnostima. I nikako da se do dana današnjega razmrsi dilema: jesu li društvene djelatnosti potrošnja ili sastavni dio proizvodnih snaga, činilac koji doprinosi stvaranju nove vrijednosti i porastu produktivnosti rada. Naravno, za mnoge je načelno ta nedoumica prevaziđena i zna se što su društvene djelatnosti u

Digitized by Google

savremenom konceptu razvoja društva, ali, svejedno, i uprkos tome, u praksi, u svakodnevnici, za mnoge su one pod posebnom prismotrom i tretmanom kao oblast potrošnje; čak se tako u pojedinim sredinama gleda i na nauku, iako znamo što za proizvodnju i za razvoj društva znače nauka i naučnoistraživački rad.

Pođe li se nešto dalje od toga, doći će se do jednog suštinskog uzroka koji je za uspješnije ostvarivanje ustavnog koncepta SIZ-ova presudan. On je dobrim dijelom sadržan u pitanju zašto je nedovoljan uticaj korisnikâ usluga u SIZ-ovima i u razmjeni rada, zašto delegati iz udruženog rada nemaju aktivniji odnos prema usmjeravanju sredstava. Sadržan je i u pitanju zašto delegatski sistem unutar SIZ-ova ne funkcioniše kako treba.

Suviše sporo teče proces ovladavanja radnikâ onim dijelom dohotka iz kojega se zadovoljavaju zajedničke i opšte potrebe u društvu, i, razumije se, ne samo tim dijelom dohotka. U organizacijama udruženog rada — da za trenutak usredsredimo pažnju na njih — u procesu planiranja razvoja ne vodi se briga o kadrovskim, obrazovnim, kulturnim i tehničko-tehnološkim pitanjima, pitanjima koja bi trebalo da budu sastavni dio opšteg plana razvoja svake samoupravne organizacije i zajednice. Često se ne iskazuju jasno i određeno potrebe i zahtjevi o vrsti, obimu i kvalitetu usluga. Ta pitanja se rijetko kada nađu na dnevnom redu radničkih savjeta, zborova radnika, na sastancima u osnovnim organizacijama SK i sindikata, a često u radnim organizacijama nema ko, a niti zna, da pripremi predloge, da ih jasno postavi i obrazloži. Sva je pažnja stručnih organa u OUR-ima usredsređena na pitanja proizvodnje, sirovina, izvoza, finansijskih sredstava, investicija, raspodjele i prodaje. S druge strane, moramo imati u vidu da se često nije lako izjasniti za određeni program, o tome koliko je on potreban i valjan, s obzirom na to da treba šire poznavati problematiku pojedinih djelatnosti, specifičnosti njihovog djelovanja i s obzirom na činjenicu da su informacije kojima ljudi raspolažu često šture i parcijalne. Da problem bude teži i zamršeniji, ni oni koji nude programe (obrazovne, naučne, kulturne i slične institucije) ne poznaju u zadovoljavajućoj mjeri problematiku udruženog rada svoje sredine, a kamo li problematiku na širim privrednim prostorima. Kada se tome dodaju problemi koji postoje na relaciji delegat — delegacija — izborna baza, komplikovani sistem izbora delegacije, činjenica da delegat iz udruženog rada kasnije često nije u prilici, zbog nedovoljnog vremena, obimnih dnevnih redova, više krupnih pitanja o kojima treba raspravljati na skupštinama SIZ-ova, da redovno održava veze s delegacijom, a ova sa svojom izbornom bazom (ponekad objektivno, ako je delegat izabran od strane više delegacija, i nije u stanju da konsultuje sve delegacije) — onda je jasno zbog čega u SIZ-ovima delegati iz udruženog rada ne mogu energičnije da iskažu interes onih koji su ih delegirali.

Ti problemi, tako značajni i krupni, imaju, naravno, i svoju — da je tako nazovemo — istorijsku pozadinu i dimenziju. Udru-

Digitized by Google

ženi rad se s njima snažnije i šire susrijeće tek u posljednje dvije decenije svoga razvoja. Koncepcija koju smo utvrdili u Ustavu čini istorijski zaokret, njome započinje stvaranje novog odnosa između materijalne proizvodnje i društvenih djelatnosti: slobodno, samoupravno udruživanje i povezivanje. To je put da se prevaziđu granice između duhovnog i fizičkog rada. Ta koncepcija SIZ-ova nema uzora ni u jednom društvenom sistemu, ona je, dakle, u mnogo čemu i originalna. Kada se imaju u vidu mnoga istorijska opterećenja, onda je razumljivo što nije bilo lako krčiti put toj novoj praksi u odnosima između društvenih djelatnosti i materijalne proizvodnje. Nijesu se mogli očekivati ni brzi ni spektakularni rezultati. Otuda, naravno, moramo imati puno razumijevanja za to jer je riječ o dužem procesu koji je tek započeo.

Stoga što trenutno u razvoju i u funkcionisanju SIZ-ova, u funkcionisanju delegatskog sistema u njima, imamo dosta krupnih problema, nema razloga za napuštanje osnovne koncepcije njihovog organizovanja i rada. Za tu koncepciju se treba istrajno boriti. Pri tom se, svakako, mora ostvarivati temeljno opredjeljenje iz Ustava da je pravo radnikâ i drugih radnih ljudi koji u SIZ-ovima udružuju sredstva da odlučuju o tim sredstvima i pravo radnih ljudi u OUR-ima koji obavljaju djelatnosti u oblastima za koje su osnovani SIZ-ovi, da u slobodnoj razmjeni rada ostvaruju jednak društveno-ekonomski položaj kao i radnici u drugim organizacijama udruženog rada. Naravno, mnoge pojedinosti iz normativno-pravne, zakonske i drugih oblasti koje regulišu odnose u SIZ-ovima, pojedinosti koje smetaju da bolje krene delegatsko odlučivanje, usaglašavanje interesâ, slobodna razmjena rada, da SIZ-ovi budu racionalnije organizovani — treba zamjenjivati boljim, društvenoj praksi i društvenim potrebama adekvatnijim rješenjima. Ne treba se idolatrijski odnositi prema pojedinim sadašnjim rješenjima i smatrati da je to jedini put koji nas vodi ka boljem funkcionisanju i unutrašnjoj organizaciji SIZ-ova.

U sadašnjim izvanredno teškim ekonomskim i socijalnim uslovima, naročito u takozvanoj prvoj etapi ostvarivanja Programa stabilizacije i u uslovima ograničenog izdvajanja sredstava za društvene djelatnosti, rad SIZ-ova treba da bude tako organizovan i usmjeren da se neki bitni stabilizacioni ciljevi u tim oblastima udruženog rada uspješnije ostvaruju. Tu treba imati u vidu, prije svega, potrebu da samoupravne interesne zajednice više nego do sada usklađuju planove i ciljeve razvoja društvenih djelatnosti s materijalnim mogućnostima društva i udruženog rada, da se planovi i programi razvoja tješnje povezuju, da se zaoštri pitanje ekonomičnijeg rada i poslovanja u društvenim djelatnostima, da dosadašnji ekstenzivni razvoj ne bude u prvom planu, već intenzivan razvoj ovih djelatnosti, da se otvori proces selekcije i prioritetâ u razvoju, jer će sve oskudnija sredstva i mogućnosti udruženog rada to neminovno nametati.

Digitized by Google

Ističemo u prvi plan probleme u samoupravnom funkcionisanju SIZ-ova kao ključne i zbog toga što postoji opasnost da se oni u ovom trenutku reduciraju na pitanja mreže SIZ-ova, njihovog organizovanja, problemâ stručnih službi u njima i slično. Iako su i to važna pitanja, koja treba rješavati sa stanovišta potrebe njihove racionalnije organizovanosti, racionalnija organizovanost ne znači sama po sebi rješavanje ključnih problema nezadovoljavajućeg funkcionisanja društveno-ekonomskih odnosa, odnosno funkcionisanja delegatskog sistema u njima. Drugim riječima, sve što se sada čini i sve što će se činiti da se mreža SIZ-ova racionalnije organizuje i da se smanji broj stručnih službi i zaposlenih u njima ne smije udaljavati odlučivanje u SIZ-ovima od samoupravnog odlučivanja i presudnog uticaja radnika i građanina, jer bi to značilo, u suštini, vraćanje na fondovski način rada i slično. U stvari, stabilizacioni programi traže — i o tome nema dileme — da se otvori proces racionalizacije SIZ-ova, i to takav proces koji će značiti jačanje samoupravnog položaja osnovnih subjekata slobodne razmjene rada, dakle, radnikâ iz OUR-a i građana iz mjesnih zajednica. To je bitno kada je riječ o potrebi bolje, racionalnije organizacije SIZ-ova, ako ne želimo da padnemo na pozicije tehnokratsko-administrativnog pristupa.

O nekim pravcima društvene akcije

Smatramo da iz vidnog polja ne bi trebalo ispuštati nekoliko najznačajnijih stvari.

1. — Neophodno je potrebno kritički i detaljno razmotriti i ući u suštinu razloga zašto već godinama ponavljamo jedne te iste ocjene — da je proces slobodne razmjene rada tek na početku ili ga, u stvari, nema. Uz svestranu kritičku raspravu treba dati odgovor na mnoga važna pitanja, iznalazeći u isto vrijeme rješenja koja će nas voditi ka promjeni stanja. Treba, pored ostalog, dati potpuniji odgovor na pitanje zašto se programi zajedničkih potreba koji se sačinjavaju u organizacijama društvenih djelatnosti često formalno donose, zašto su nerealni i zašto nisu usklađeni s potrebama udruženog rada, zašto se o njima od strane delegatâ iz udruženog rada nekritički govori, zašto često, sem nekih izuzetaka, vlada šutnja u organizacijama udruženog rada, u složenim organizacijama, udruženjima, u poslovodnim zajednicama, u privrednim komorama, kada im se ti programi ponude na razmatranje. Zašto se, umjesto načelnih opredjeljenja, ne povedu konkretni razgovori o cijenama usluga, o normativima i standardima, o mreži institucija u društvenim djelatnostima i sličnom. Ako se na ta pitanja ne daju iscrpniji odgovori, ostaće i dalje arbitraža državnih i drugih organa, ništa se suštinski neće promijeniti.

Digitized by Google

Takođe ne smijemo ostati samo na konstatacijama kada je riječ o takozvanoj internoj raspodjeli sredstava unutar SIZ-ova, pa se često ističe da se ne vrednuju programi, kvalitet usluga i rada pojedinih organizacija i institucija. U stvari, sada imamo, što pokazuju mnoge analize, finansiranje institucija, organizacija, a ne programa, ne aktivnosti; ne govori se o programima i o tome da se u uslovima stabilizacije to pitanje mora zaoštriti. Često od snage uticaja pojedinaca, grupa, već ustanovljenih odnosa i navika, a ne od kvaliteta rada i društvene opravdanosti postojanja pojedinih institucija i njihovih programa, zavisi koliko će se sredstava dobiti. Time se pothranjuje ionako već izraženo mrtvilo i začaurenost, činovnički duh i pasivnost u pojedinim organizacijama kulture, nauke, obrazovanja, zdravstva i slično. Na tom planu pasivne su organizacije SK, omladine, sindikata; često izostaje kritička riječ i aktivan odnos.

Treći aspekt ovog pitanja jeste težnja organizacija i institucija u društvenim djelatnostima da se na svaki način uguraju i stanu u red za »trebovanja« u SIZ-ovima, da im SIZ-ovi ostanu jedini izvor prihoda i onda kada u odnosima neposredne razmjene rada — ako one ponude dobre programe i akcije — imaju i te kako šanse da dođu do dohotka, ako udruženi rad za uzvrat dobije, recimo, određen profil kadrova iz obrazovanja, kvalitetnu akciju i manifestaciju iz kulture ili naučnoistraživački projekt čiji bi rezultati, ugrađeni u proizvodnju ili u razvoj, uvećali dohodak i društveno bogatstvo. Za takve neposredne dogovore i kontakte nije potrebno osnivati SIZ-ove i angažovati posrednike jer nisu u pitanju odnosi trajnijeg karaktera.

2. — Kakve god promjene vršili u organizaciji SIZ-ova u smislu racionalizacije, objedinjavanja srodnih, ukidanja nepotrebnih i slično, i u reduciranom broju SIZ-ova ključno će pitanje biti kako će funkcionisati delegatski sistem i kako će se prevladavati ono što je više puta u različitim prilikama konstatovano — snažni elementi političkog predstavničkog odlučivanja. Izgleda da taj problem u ovom času za mnoge nije primaran, već jedino broj SIZ-ova, broj stručnih službi i to koliko se sredstava »namiče« u SIZ-ovima. Razumije se da su i to važna pitanja, ali jedino iz tog horizonta i takvog pristupa ne bi trebalo i u Savezu komunista posmatrati ovu problematiku.

Ako u sadašnjem trenutku, iz dosadašnje istorije SIZ-ova, treba izvući krupnu pouku, ona je u tome da pitanjima funkcionisanja delegatskog sistema, osobito onog njegovog važnog »fragmenta« čiji su korijeni u udruženom radu materijalne proizvodnje, subjektivni činioci nijesu poklanjali dovoljno pažnje, počev od toga kako treba da izgleda izborna osnova, sastav delegacije i delegata, pa do toga kako sve to funkcioniše, kakvi se problemi javljaju i šta treba mijenjati da bi se problemi otklanjali. Od samog početka osnivanja zajednica kao da se prećutno prihvatao takav odnos da je ipak to kakav će biti sastav delegacija, kako će one funkcionisati i ko će biti delegati drugo-

Digitized by Google

razredno pitanje u odnosu na delegate skupština društveno-političkih zajednica. Zašto je to tako, razloge nije teško dokučiti. Stvar je u tome što dosadašnja iskustva u funkcionisanju delegatskog sistema pokazuju da smo od početka mnoge stvari zamrsili i iskomplikovali, nerealno postavili, osobito kada je riječ o tome koju izbornu osnovu delegacija treba da predstavlja, kako delegat da kontaktira sa većim brojem delegacija pri činjenici kada nijesu funkcionisale konferencije delegacija. Sada, kada se raspravlja o mreži SIZ-ova, o potrebi objedinjavanja, okrupnjavanja, osnivanja jedinstvenih republičkih ili regionalnih SIZ-ova, pitanje kako birati delegacije i šta je i gdje je delegatski oslonac delegata, kako taj delegat treba da tumači autentične interese osnovnih samoupravnih subjekata i zajednica — mora biti u središtu pažnje. Preko tog pitanja ne bi trebalo opet prelaziti i olako ga rješavati. Bitno je pri tom da se u budućoj praksi funkcionisanja SIZ-ova učini napredak, da delegati iz udruženog rada i delegati korisnici usluga budu aktivniji, prisutniji u dogovorima i raspravama u SIZ-ovima, jer bez toga mnoge stvari će ići po starom.

Od karaktera, sadržine i kvaliteta odnosâ koji se budu razvijali u delegatskom sistemu, a posebno u SIZ-ovima, zavisi u kolikoj će se mjeri brže kretati integrisanje i povezivanje svih društvenih djelatnosti s drugim djelovima udruženog rada i u kolikoj će mjeri skupštine SIZ-ova postajati mjesto istinskog samoupravnog sporazumijevanja davalaca i korisnika usluga. U uslovima nerazvijenih i zakržljalih delegatskih odnosa stručne službe i izvršni odbori preuzimaju često ulogu skupštine, njenih vijeća, nameću se jer neko ipak mora rješavati probleme, a to je često spoljašnji izgled mnogo dubljih problema, a taj »izgled« je mnogima često povod da se okome na stručne službe kao na birokratske činovničke tvorevine i slično. Naravno da u aktivnosti stručnih službi ima dosta činovničko-budžetske logike, administrativnog rezona i odlučivanja, ali da bi se to prevladalo i da bi se one postavile u funkciju koju želimo neophodno je, dakle, oživiti delegatski rad, delegatsku komunikaciju, rad oba vijeća skupština. Skupštine SIZ-ova i skupštine društveno-političkih zajednica moraju se češće sastajati i o krupnim pitanjima zajednički odlučivati. Zbog toga što nema zajedničkih rasprava dviju skupština ne može se sagledati cjelina problemâ u određenoj oblasti rada, pa se stvari parcijalno, neobjektivno i jednostrano razmatraju i rješavaju ili se hijerarhijski nameću rješenja i otklanjaju alternative.

Da bismo imali istinsko delegatsko dogovaranje i sporazumijevanje u skupštinama SIZ-ova, kako iskustva pokazuju, moramo imati bolje, šire i kvalitetnije informisanje delegacija i delegatâ o značajnom krugu pitanja iz određene društvene i privredne djelatnosti. Informacije, naravno, moraju biti sažete, kratke, uz predloge i alternative za rješavanje određenih problema. U tome je velika i značajna uloga stručnih službi SIZ-ova. Obostrano dobro

Digitized by Google

poznavanje problemâ s kojima se nose davaoci i korisnici usluga često izostaje, pa to uslovljava pasivnost jednih ili drugih ili pogrešno i jednostrano gledanje na probleme.

3. — Činjenica je da je mreža zajednica nepotrebno usitnjena, da je, budući teritorijalno ustrojena i koncipirana, pothranjivala neracionalnost i autarkičnost u razvoju društvenih djelatnosti i nekih djelatnosti u oblasti materijalne proizvodnje. Širenje mreže izazvalo je širenje stručnih službi i povećanje broja zaposlenih u njima.

Realna ekonomska situacija i konkretni potezi koje ubuduće treba činiti na rasterećenju privrede kako bi lakše podnijela »udare« novih mjera koje će uslijediti, ozbiljan su razlog da u cijeloj vanprivrednoj oblasti otvorimo proces racionalizacije u razvoju društvenih djelatnosti, pa i u organizaciji SIZ-ova. Pri tom je od naročitog značaja nekoliko suštinskih stvari:

— Politika akcija svih organizovanih snaga treba da bude jedinstvena i dobro organizovana, da javna rasprava u vezi s racionalizacijom ne prođe izjašnjavanjem uskog broja subjekata ili u pojedinim sredinama uskog kruga ljudi; da se u demokratskoj raspravi prevazilaze i odbacuju otpori subjektivne naravi iza kojih stoje uski, grupnosvojinski interesi, ali da se sa potpunom pažnjom uvažavaju svi novi razlozi, argumenti, predlozi.

— Mrežu SIZ-ova ne treba, kao što je do sada činjeno, izjednačavati s mrežom stručnih službi. Taj princip neke »dijalektičke« povezanosti — da svaki SIZ mora imati i stručnu službu — dovodio je i do neracionalnosti mreže i stručnih službi, kao što je u materijalnoj proizvodnji proces ourizacije praćen stvaranjem glomazne administracije i režije; mrežu bi valjalo tako organizovati da doprinese povezivanju, a ne razdvajanju pojedinih djelatnosti; teritorijalni princip ne treba da bude jedini princip organizovanja. Za izvjesne djelatnosti (obrazovanje, kultura i druge) adekvatniji bi bio pristup funkcionalnog, reprodukcionog i sličnog organizovanja ili stvaranja međuopštinskih ili regionalnih SIZ-ova. Ako organizovanje SIZ-ova ne znači stvaranje posebnih stručnih službi, onda je neophodno ići i na sistem osnovnih zajednica i jedinica; treba s dosta opreznosti ići isključivo na republičke SIZ-ove, jer dosadašnja iskustva pokazuju da je i tamo gdje je postojao jedan SIZ bilo malo racionalnosti organizacije i mreže institucija u ovoj oblasti. Naprotiv, ljudima se često činilo da je zajednička kasa, pored toga što je obezbjeđivala solidarnost, dobra prilika da se na svom nivou, u svojoj sredini neracionalno ponaša jer se ne snose neposredne materijalne posljedice svog ponašanja i predlaganja.

— Organizaciju i mreže SIZ-ova treba tako postaviti da se prevladava autarkičnost, zatvorenost djelatnosti u institucije, u opštinske i republičke međe. Mreža SIZ-ova je neposredno pothranjivala i održavala autarkičnost, pa je time otežavala proces udruživanja, dohodovnog povezivanja, kretanja radne snage (na

Digitized by Google

primjer, iz jednog područja u drugo), povezivanja na kulturnom planu, podjelu rada u pojedinim oblastima, kao u zdravstvu, obrazovanju i sličnim. U stvari, sadašnja organizacija SIZ-ova uslovljavala je i potpomagala trostruki proces zatvaranja: u opštinske međe osnivanjem samo opštinskih SIZ-ova, vodila je u samo SIZ-ovsko zatvaranje i u odsustvo koordinacije i veza među SIZ-ovima iz pojedinih djelatnosti; zatvaranja je bilo i prema skupštinama društveno-političkih zajednica, čime su slabljene spone prave solidarnosti kada je riječ o širem društvenom prostoru i slično.

— Kao što je neophodno ići na racionalizaciju mreže i organizacije SIZ-ova, još je neophodnije ići na racionalniju organizaciju stručnih službi i zajednica i smanjenje broja zaposlenih u njima. Tu su rezerve još značajne i to se može postići kako objedinjavanjem stručnih službi za više zajednica tako objedinjavanjem i udruživanjem kadrovskih ili tehničkih potencijala, stvaranjem takvih uslova za kvalitetniji i efikasniji rad stručnih službi kako bi one postale stručni servis i službe skupština zajednica i njihovih organa, a ne osamostaljeni centri moći koji se često nameću i *de facto* odlučuju pokrivajući se formalno odlukama skupština zajednica i njihovih organa. Naravno, pri objedinjavanju i udruživanju stručnih službi ili njihovih djelova treba voditi brigu o specifičnosti problematike i o specifičnosti pojedine djelatnosti i pojedinih sredina, o sadržaju i obimu poslova i sličnom.

U ovom je trenutku neophodno potrebno i nadalje praktično povezivati aktivnost na racionalizaciji organâ uprave, uopšte administracije, i racionalizaciju stručnih službi SIZ-ova kako bi se izbjegao paralelizam u radu i u organizaciji stručnih službi, o čemu je u posljednje vrijeme mnogo kritički govoreno jer brojčano rastu i jedne i druge.

Digitized by Google

Ranko Petković

Obespravljenost i denacionalizacija delova jugoslovenskih naroda u Albaniji

Sticajem istorijskih okolnosti došlo je do velike izmešanosti naroda koji žive na Balkanu. Tome je doprinelo naročito nekoliko faktora:

a) Nasilno povlačenje ili prinudno preseljavanje stanovništva jedne nacije ili vere pod pritiskom sila koje su tokom milenija osvajale i držale pod svojom dominacijom manje ili veće delove Balkanskog poluostrva.

b) Sukobi među samim balkanskim narodima i zemljama, prožeti ekspanzionističkim težnjama i praćeni nacionalnim, verskim i drugim progonima i pogromima.

c) Organizovane ili spontane kolonizacije i slične fluktuacije stanovništva u okviru pojedinih balkanskih država.

d) Ekonomske nedaće, elementarne nepogode i drugi uzroci koji su dovodili do manjih ili većih migracija iz pojedinih delova u druge delove Balkanskog poluostrva.

e) Mešanje stanovništva prirodnim putem, uspostavljanjem bračnih, poslovnih i drugih veza koje su dovodile do promene domicila.

Neophodno je, takođe, imati u vidu da je do razgraničenja balkanskih država dolazilo ne samo pod dejstvom njihove oslobodilačke borbe, međusobnih ratova i opšteg odnosa snaga u tom

Digitized by Google

prostoru, nego i pod prinudom velikih evropskih sila. Iako nije u pitanju poseban balkanski slučaj, jer su slični faktori delovali na uspostavljanje nacionalnih granica i u drugim prostorima, ipak je prisustvo i mešanje velikih sila, zainteresovanih za uspostavljanje sfera uticaja na Balkanu ovde bilo veće i pogubnije nego drugde.

Sve su te okolnosti dovele do toga da ni jedna balkanska (i druga susedna) zemlja, iako je svaka od njih formirana na nacionalnom principu, nije »etnički čista«: u svakoj se nalaze manji ili veći delovi drugih, poglavito susednih naroda: u Jugoslaviji — Albanci, Mađari, Italijani, Rumuni, Bugari itd.; u Bugarskoj — Makedonci, Turci itd.; u Grčkoj — Makedonci, Albanci itd.; u Albaniji — Grci, Makedonci, Crnogorci, Srbi itd.; u Rumuniji — Mađari, Srbi, Hrvati itd.; u Mađarskoj — Srbi, Hrvati, Slovenci itd.; u Austriji — Slovenci, Hrvati itd.; u Italiji — Slovenci, Hrvati, Austrijanci itd. Pored drugih narodnosti koje ovde nisu pobrojane, ne bi trebalo ispustiti iz vida ni manje ili veće skupine Roma koji su rasejani širom celog balkanskog prostora.

Suvišno bi bilo naglašavati da sudbina pripadnikâ pojedinih narodnosti u tuđoj nacionalnoj sredini u prošlim vremenima, a ponegde i u sadašnjim, nije bila laka. U ognju političke, nacionalne i verske mržnje i zaslepljenosti manjine su uvek bile prve na udaru. Časni izuzeci, kada su se pripadnici drugih narodnosti u tuđoj nacionalnoj sredini osećali kao u svome domu, samo su potvrđivali pravilo. A pravilo je bilo da je nad pripadnicima narodnosti u vreme ratnih sukoba vršena svirepa odmazda; da su prisiljavani da menjaju veru i da se odriču svog jezika i drugih etničkih i nacionalnih obeležja; da su bili ekonomski diskriminisani i razvlašćeni; najzad, bili su izloženi nemilosrdnoj asimilaciji. Ponovo treba naglasiti da to nije bio poseban balkanski specifikum, ali i to da se za golgotu pripadnikâ pojedinih narodnosti na Balkanu teško mogu naći poređenja u drugim sredinama u svetu.

Na osnovu svega toga lako se može zapaziti:

— prvo, da je problem nacionalnih manjina u celom balkanskom prostoru jedan od najvažnijih političkih i ljudskih problema;

— drugo, da problem nacionalnih manjina ima izuzetno važnu ulogu u sklopu bilateralnih odnosa balkanskih zemalja;

— treće, da je odnos među nacionalnim manjinama pokazatelj stepena demokratskog ustrojstva u svakoj zemlji i njihovog odnosa prema međunarodnopravnim i drugim obavezama država u međunarodnoj zajednici.

Izgrađena na federativnom principu i u sklopu socijalističkog samoupravljanja, Jugoslavija je osigurala punu ravnopravnost naroda i narodnosti koji žive u njenim okvirima. Skup prava koja imaju i ostvaruju pripadnici narodnosti u Jugoslaviji daleko prevazilazi sve međunarodne standarde, svedočeći o de-

Digitized by Google

mokratskom duhu koji prožima jugoslovensku socijalističku zajednicu.

Smatrajući da briga za delove njenih naroda u susednim zemljama predstavlja istorijsku obavezu i da ulazi u zbir njenih vitalnih nacionalnih interesa, Jugoslavija se s punim moralnim pravom interesuje za njihovu sudbinu i nastoji da na osnovama dobrosusedske saradnje doprinese poboljšavanju njihovog položaja i ostvarivanju njihovih elementarnih nacionalnih prava. Jugoslavija, pri tom, smatra da legitimno interesovanje za delove naroda koji žive u susednim zemljama ne sme da bude iskorišćeno za isticanje teritorijalnih pretenzija i za mešanje u njihove unutrašnje stvari.

Sve navedene opaske o teškim vremenima koja su nacionalne, verske i druge manjine preživljavale na ovim balkanskim vetrometinama odnose se i na pripadnike jugoslovenskih naroda koji žive u Albaniji. Moglo bi se čak reći da je njihova sudbina bila i ostala ispunjena posebnom tragikom.

Makedonska narodnost u Albaniji

Najbrojniju skupinu naših sunarodnika u Albaniji čine Makedonci. Posle grčke, to je najveća narodnost u Albaniji. Albanske državne vlasti priznaju njeno postojanje, ali tvrde da njen broj ne premašuje 3.000 lica. Navodno, reč je isključivo o žiteljima makedonske narodnosti u svega devet sela u reonu Male Prespe: Pustecu, Šulinu, Glopočanima, Tuminecu, Gornjoj Gorici, Donjoj Gorici, Leski, Zrnovskom i Cerju.

Međutim, pored reona Male Prespe, delovi makedonskog naroda još od dolaska Turaka u ove prostore žive u oblasti Golog Brda i Malog Debra. Ne mali broj je islamiziran i sada živi u mešovitim selima, kao što su Klenje, Trebište, Radoešta, Maćelara, Ostrenje, Tučepe, Deleanje, Dobrevo, Novo Selo, Klobučište. Zapadno od Ohridskog jezera, u pravcu Elbasana, živi nešto više od 8.000 Makedonaca u petnaestak naseobina, izmešani sa Albancima i Vlasima. Poznato je da je još 1946. godine u selima Babušnica i Drenovo, koja se nalaze u oblasti Korče, živeo veći broj Makedonaca, ali su u međuvremenu raseljeni u unutrašnjost Albanije. U mestu Peškopeja živelo je oko 60 makedonskih porodica sa blizu 300 članova. Inače, Makedonaca ima i u Tirani, Draču, Valoni i drugim albanskim mestima.

Preciznije utvrđivanje mesta u kojima žive Makedonci, kao i njihovog ukupnog broja, otežano je ili gotovo nemoguće zbog zatvorenosti Albanije, sprečavanja kontakata sa rodbinom i matičnom zemljom, zbog nastojanja albanskih vlasti da drastično umanje broj pripadnika makedonske narodnosti u cilju stvaranja etnički čistog albanskog prostora.

Na osnovu istorijske građe i demografskih analiza pouzdano se može tvrditi da u Albaniji danas živi oko 100 hiljada Makedonaca.

Digitized by Google

Crnogorska narodnost u Albaniji

Albanske vlasti ne priznaju postojanje crnogorske narodnosti u toj zemlji. Poznato je, međutim, da je u toku XIX i početkom XX veka na stotine crnogorskih porodica odlazilo u Albaniju iz ekonomskih razloga, iz straha od krvne osvete i drugih pobuda i naseljavalo u Skadru i okolini. Tamo su po odobrenju skadarskog paše obrađivali zemlju i bavili se trgovinom. Najveća skupina pripadnika crnogorske narodnosti nalazi se u mestu Vraka, udaljenom šest kilometara od Skadra. Iako su 1934. godine bili izloženi prisilnom raseljavanju, smatra se da tamo još uvek živi 150 do 200 crnogorskih porodica sa 1.000 do 1.500 članova. Reč je i o selima Omara, Grilj, Stari Borić, Kotrobudan, Kamenica. U skadarskoj oblasti, u mestu Štoj i susednim selima ima i nekoliko stotina muslimanskih porodica poreklom iz Crne Gore. Crnogoraca ima i u drugim mestima u Albaniji, ali najviše u oblasti koja se proteže od Skadra prema Draču.

Na osnovu spiskova iseljenika koji su iz raznih krajeva Crne Gore odlazili u Albaniju, zapisa pojedinih ličnosti, kao i drugih istorijskih tragova može se tvrditi da u Albaniji danas živi nekoliko hiljada Crnogoraca i Muslimana iz Crne Gore. Zbog progona kojima su bili izloženi i nasilne asimilacije tačan broj se ne zna, ali bi ih moglo biti i do 15.000.

Ostali Jugosloveni u Albaniji

Nedovoljno je istraženo koliko pripadnika srpske narodnosti živi u Albaniji. Albanske vlasti, što se njih tiče, ne priznaju njihovo postojanje. Neizvesna je sudbina i iseljenikâ, pretežno Muslimana iz Hercegovine, koji su se nakon Berlinskog kongresa naselili u blizini Drača, kod mesta Šiljak i sve do 1948. godine održavali veze sa starim krajem. Sličan je slučaj i sa doseljenicima iz Bosne koji su se svojevremeno nastanili u oblasti Muzićeje.

Posebno pitanje predstavljaju jugoslovenski državljani kojima je onemogućen povratak u domovinu. Većina njih je bila primorana da prihvati albansko državljanstvo. Kao »pravni« izgovor poslužila je okolnost da su mnogi od njih prihvatili poziv albanskih vlasti da na decembarskim izborima 1945. godine glasaju za organe narodne vlasti u toj zemlji, smatrajući da time daju doprinos ozakonjivanju tekovina oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Albaniji, povezanoj u to vreme bratskim vezama s Jugoslavijom. Iako Zakon o državljanstvu Albanije, donesen 1946. godine, nije mogao imati retroaktivno dejstvo; iako sam čin glasanja nije mogao da ih liši jugoslovenskog državljanstva; iako nisu položili zakletvu predviđenu albanskim propisima; iako su i dalje mnogi tretirani kao stranci — njima, to jest svim tim jugoslovenskim državljanima, onemogućeno je da se vrate u Jugoslaviju!

Digitized by Google

Sve njih gvozdena zavesa odvaja od njihovih matičnih naroda u Jugoslaviji.

Međunarodnopravna i ustavna zaštita nacionalnih manjina

U toku poslednjih sto godina preduzimano je više mera da nacionalne, etničke, rasne, verske i jezičke manjine budu zaštićene. Do prvog svetskog rata mere zaštite manjina su najčešće bile donošene prilikom sklapanja mirovnih ugovora. Posle prvog svetskog rata, kao nosilac zaštite manjina pojavljuje se Društvo naroda, ali se odredbe koje se odnose na tu materiju nalaze i u mirovnim ugovorima, kao i u pojedinim bilateralnim aktima. U političkom i pravnom poretku Ujedinjenih nacija u tu svrhu se koriste i instrumenti klasičnog prava, ali se zaštita manjina sve više stavlja u okvire osnovnih ljudskih prava i sloboda. U Evropi je uspostavljen poseban sistem zaštite manjina u Završnom aktu KEBS-a iz Helsinkija 1975. godine.

Kada je reč o delovima naših naroda koji žive u Albaniji, oni su uživali određene vidove pravne zaštite još u doba Turske carevine. U sklopu odluka Berlinskog kongresa iz 1878. godine Turska se obavezala da će uvažavati verska prava pravoslavnog stanovništva na svojoj teritoriji, što će reći i Makedonaca, Crnogoraca, Srba i drugih naroda koji su živeli na tlu današnje Albanije. Poznato je da je Rusija preuzela dužnost zaštitnika pravoslavnog, a Francuska katoličkog stanovništva na području Turske carevine.

Posle otvaranja poslanstva Crne Gore u Carigradu i njenog konzulata u Skadru, ona je preuzela brigu za Crnogorce privremeno ili trajno nastanjene na tlu današnje Albanije i dosta dobro sarađivala sa skadarskim valijom u zaštiti njihovih ličnih i imovinskih prava. Od početka XIX veka u Skadru je postojala Srpska osnovna škola »Sveti Sava«, a početkom XX veka otvorena je osnovna škola na srpskom jeziku i u Vraki. Nastavu su izvodili Crnogorci i Srbi. Ove škole su imale krupnu ulogu u očuvanju jezika, običaja i kulture Crnogoraca u tom delu današnje Albanije. Sličnu ulogu u tadašnjim istorijskim i civilizacijskim okolnostima imala je i pravoslavna crkva, kao jedan od nosilaca borbe za očuvanje nacionalnog i verskog identiteta pravoslavnog življa pod Turskom carevinom. U Skadru su postojale dve pravoslavne crkve. Pravoslavna crkva u Vraki podignuta je 1869. godine.

Istorijske belege o Makedoncima u delovima Turske carevine koji čine današnju Albaniju nije potrebno ovde posebno navoditi, jer je makedonska narodnost, pored grčke narodnosti, jedina koju priznaju današnje albanske vlasti, iako, kao što smo naveli, u drastično smanjenom obimu.

Odluku o formiranju albanske države donele su velike sile 1913. godine u Londonu. Albanija je postala nezavisna država

Digitized by Google

1920. godine. U Društvo naroda primljena je 1921. godine pošto je preuzela obavezu da će poštovati njegove odredbe o zaštiti nacionalnih manjina. Pristupanjem Ujedinjenim nacijama, godine 1955, Albanija je preuzela obavezu da će uvažavati i visoke standarde Povelje UN, Opšte deklaracije o pravima čoveka, Konvencije o genocidu i drugih ključnih dokumenata koji podrazumevaju poštovanje i zaštitu prava čoveka i ljudskih sloboda, u koje spada i pravo na očuvanje nacionalnog identiteta.

Pored međunarodnopravnih obaveza koje joj nalažu da uvažava i štiti prava drugih narodnosti na svojoj teritoriji, Albanija se i svojim unutrašnjim zakonodavstvom na to obavezala. U Ustavu NSR Albanije (glava II, član 42) kaže se: »Nacionalnim manjinama zagarantovana je zaštita i razvoj njihove kulture, njihovih narodnih tradicija, upotreba maternjeg jezika i svoja nastava u školama, jednakost u razvoju svih oblasti društvenog života. Diskriminacija, nacionalna nejednakost i svaka aktivnost koja gazi prava nacionalnih manjina neustavne su i kažnjive po zakonu.«

Mere obespravljivanja i asimilacije

Proces obespravljivanja i odnarođavanja pripadnikâ naših narodnosti u Albaniji počeo je još za vreme kralja Zogua, koji je 1933. godine ukinuo škole u Skadru i Vraki u kojima se nastava izvodila na srpskom jeziku. Učenici crnogorske i srpske narodnosti morali su da nastave školovanje u albanskim školama, da postepeno zapostavljaju svoj maternji jezik i da gube svoja druga etnička i nacionalna obeležja.

Razdoblje od 1945. do 1948. godine, kada su Jugoslavija i Albanija, kao dve zemlje proizašle iz zajedničke borbe protiv fašističkih okupatora, razvijale prijateljske odnose, proteklo je u iluziji da će našim sunarodnicima biti gotovo po automatizmu obezbeđena sva ljudska, nacionalna i druga prava u sklopu socijalističkog razvoja Albanije.

Do pravog policijskog etnocida protiv delova naših naroda u Albaniji došlo je u sklopu kampanje Kominforma protiv Jugoslavije 1948. godine. Oglašeni za nepouzdane i neprijateljske elemente, naši sunarodnici su bili izloženi nemilosrdnom teroru, deportovani u logore i raseljavani, da bi u graničnom pojasu prema Jugoslaviji ostao što homogeniji albanski živalj. U tim zlehudim vremenima došlo je do desetkovanja i gušenja svakog nacionalnog obeležja naših narodnosti u Albaniji.

Nakon perioda Kominforma, do prvog — istina indirektnog — priznavanja postojanja makedonske narodnosti u Albaniji došlo je 1972. godine, kada su se nadležni albanski organi obratili Ambasadi SFRJ u Tirani da im pomogne u nabavljanju knjiga na makedonskom jeziku za školske svrhe. Obeležja zvaničnog ka-

Digitized by Google

raktera ima nota koju je Albanija uputila UNESKO-u 1976. godine u kojoj se kaže: »Istovremeno želim da vas obavestim da u NR Albaniji postoji makedonska nacionalna manjina, koja, prema poslednjim podacima, ne premašuje brojku od 3.000 lica i koja je raspoređena u devet malih sela. Ova makedonska nacionalna manjina uživa sva prava utvrđena Ustavom NR Albanije.« Iako je njen broj od oko 100 hiljada lica svojevrsnim statističkim genocidom sveden na manje od 3.000 lica, ipak je reč o državnom aktu kojim se prvi put pred jednom međunarodnom organizacijom priznaje postojanje makedonske narodnosti u Albaniji. Nešto kasnije, na VII kongresu Partije rada Albanije, Enver Hodža je u svom referatu pomenuo makedonsku narodnost, navodeći isti podatak o njenoj brojnosti. U albanskim novinama povremeno se mogu sresti napisi o Makedoncima u Albaniji. Najčešće su u pitanju kratke reportaže o »srećnom životu« Makedonaca u tom njihovom rezervatu od devet sela u oblasti Korče (o školama na makedonskom jeziku, zemljoradničkoj zadruzi, folklornoj grupi itd.) u funkciji, šta bi drugo, kozmetičkog ukrašavanja totalitarističkog režima u Albaniji.

Na osnovu Sporazuma o kulturno-prosvetnoj saradnji u periodu 1946—1948. godine u Albaniji je bilo otvoreno deset škola na makedonskom jeziku. Ministarstvo prosvete Makedonije uputilo je deset učitelja da održavaju nastavu u tim školama, ali je posle rezolucije Kominforma njih osam vraćeno u Makedoniju. Godine 1955—1956. ponovo je uvedena nastava na makedonskom jeziku, u vidu predmeta od jednog do dva časa nedeljno. Sada, koliko znamo, makedonska deca u tih »devet sela sa manje od 3.000 lica«, u kojima se priznaje postojanje makedonske narodnosti, mogu da prate nastavu na svom maternjem jeziku samo u prvom i drugom razredu, jer se u višim razredima makedonski jezik uči fakultativno. Nastavnici se regrutuju od mesnog stanovništva. Udžbenici su prevedeni sa albanskog jezika. Upotreba makedonskog jezika, međutim, nije dopuštena u obraćanju vlastima i u drugim kontaktima zvanične vrste.

Ovde bi se moglo, u cilju poređenja, navesti da, na primer, grčka narodnost u Albaniji — čija je brojnost takođe sporna, jer Tirana tvrdi da u oblasti Đirokastra živi oko 60.000 Grka, dok se u Atini smatra da ih je gotovo šest puta više! — ima čak i jedan list na svom jeziku, iako ni njen položaj, kao sto se zna, nije nimalo zavidan.

Sve državne mere koje su preduzimane u toku poslednjih dvadesetak godina usmerene su na stvaranje etnički čiste Albanije. Politika denacionalizacije i asimilacije predstavlja zvaničnu politiku današnje Albanije.

To se vidi iz sledećih činjenica:

1. — Ukidanje religije 1966, praćeno zatvaranjem džamija i crkava, u čitavom svetu je primljeno kao kuriozum koji se uklapa u totalitaristično tkivo današnjeg režima u Albaniji. Mnogi su, pri tom, ispustili iz vida da je ova odluka naročito pogodila pra-

Digitized by Google

voslavno stanovništvo u Albaniji, koje je, u uslovima koji vladaju u toj zemlji, očuvanjem verskih običaja čuvalo i deo svog nacionalnog identiteta. Pošto se sada, prema teorijama koje su na snazi u Albaniji, »ljudi rađaju kao prijatelji ili neprijatelji albanskog društva«, a ne kao pripadnici ovih ili onih naroda, znatno je ubrzan proces denacionalizacije i asimilacije nealbanskog življa.

2. — Godine 1966. i 1975. albanske vlasti su donele dekrete koji po svom rasističkom prosedeu ne zaostaju za onima koje su u periodu između dva rata donosili nosioci nemačkog herenfolka, protiv kojih se junački borio i sam albanski narod u oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji.

Jednim od ovih dekreta izmenjeni su nazivi mesta u kojima su živeli ili žive Makedonci, Crnogorci i Srbi. Slovenski nazivi zamenjeni su albanskim. Zavesa nacionalističkog mraka spuštena je nad istorijom. Izvršeno je nečuveno nasilje nad topografijom i geografijom u cilju albanizacije Albanije.

Drugim dekretom obavezuju se građani da svojoj deci daju savremena, revolucionarna imena, to će reći — ilirska! Nadležni organi su dobili pravo da ne prihvataju i da zamenjuju imena — makedonska, crnogorska i srpska — koja su jedno od bitnih elemenata i svedočanstava njihovog etničkog bića i nacionalnog identiteta. U dekretu se kaže: »Državljani koji imaju neprikladna imena s političkog, ideološkog i moralnog stanovišta i ponižavajuća prezimena moraju ih promeniti.« Ukoliko ne podnesu odgovarajući zahtev u predviđenom roku, »promena imena i prezimena će se vršiti na osnovu predloga društvene organizacije«. I, najzad, »matičaru se ne dozvoljava da registruje u knjigu rođenih dete kome lice koje ga prijavljuje želi dati nepodobno ime u političkom, ideološkom i moralnom smislu«. Ovaj surovi nasrtaj na tradiciju, običaje, identitet naših sunarodnika sračunat je, bez sumnje, i na obračun sa njihovom budućnošću.

Iako se i ovde, kao i u slučaju ukidanja religije, i sami Albanci provode kroz dogmatsko i sektaško čistilište da bi mogli biti dostojni življenja u epohi Envera Hodže, ipak je sasvim izvesno da je suštinski cilj tih mera — zatiranje pomena i spomena o egzistenciji delova naših naroda u Albaniji.

3. — Iseljavanjem pripadnikâ naših naroda iz krajeva u kojima su živeli u manjim ili većim naseobinama ne samo da je stvaran prostor za širenje prisustva albanskog stanovništva, već su Makedonci, Crnogorci i Srbi gubili mogućnost daljeg održavanja svog jezika i običaja. Mogućnost školovanja na makedonskom jeziku, na primer, vezana je za stalni domicil u jednom od pomenutih devet sela u oblasti Male Prespe koja predstavljaju, moglo bi se reći, svojevrsni rezervat makedonske nacionalne manjine u toj zemlji. Na taj način raseljavanje je postalo jedan od značajnih instrumenata asimilacije.

4. — Ne postoje ni statističke ni druge popisne liste sa rubrikom za upisivanje nacionalne pripadnosti delova naših naroda u

Digitized by Google

Albaniji. Time je ustavna odredba o poštovanju prava nacionalnih manjina *de facto* anulirana, jer im je oduzeta svaka mogućnost da se javno oglase i potvrde ko su i šta su.

Briga za naše sunarodnike u Albaniji

Kao što je već napomenuto, briga za sudbinu delova naših naroda u susednim zemljama spada u domen vitalnih nacionalnih interesa i obaveza Jugoslavije. U toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije ta je briga došla do izražaja i u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a i bila je snažno izražena u aktivnostima spoljne politike Jugoslavije u celom posleratnom razdoblju.

Može se, međutim, uočiti da nije vidljivije došla do izražaja aktivnost Jugoslavije u cilju zaštite naših sunarodnika u Albaniji. Ne bi se moglo reći da je u pitanju asimetrija, prouzrokovana okolnošću da je veća pažnja bila posvećivana brojnijim manjinama u nekim drugim susednim zemljama, jer Jugoslavija polazi od stanovišta da je, kada su u pitanju manjine, važan princip, a ne broj. Onda, zašto?

Prvi razlog bi mogao biti taj što je Jugoslavija smatrala da će nacionalna prava delova naših naroda u Albaniji biti poštovana i ostvarivana u sklopu izgradnje socijalističkog društva u toj zemlji.

Drugi razlog bi mogao biti taj što je Jugoslavija s punim pravom očekivala da će Albanija, čija narodnost u Jugoslaviji ima sve ustavne i materijalne mogućnosti za puno izražavanje i razvijanje svog nacionalnog bića, nastojati da obezbedi bar osnovna prava delovima jugoslovenskih naroda koji žive u njenim okvirima, ukoliko već zbog karaktera svog sistema nije kadra da im pruži prava koja bi bila recipročna onima koja njena narodnost uživa u Jugoslaviji.

Treći bi razlog mogao biti taj što su albanske vlasti, koje od 1948. godine vode neprekidnu kampanju protiv Jugoslavije i koje su Albaniju izolovale od ostalog sveta, onemogućavale i uvid u položaj naših narodnosti u toj zemlji i konstruktivan dijalog o zaštiti njihovih nacionalnih prava.

Ipak se mora reći da je naš Savezni sekretarijat za inostrane poslove s vremena na vreme pokretao pitanje prava i zaštite nacionalnog bića delova naših naroda u Albaniji: u pregovorima o kulturnoj saradnji 1971; u Promemoriji upućenoj albanskoj vladi 14. maja 1981; u Promemoriji upućenoj albanskoj vladi 20. juna 1983; u noti Ambasade SFRJ u Tirani 3. maja 1984. u vezi s Nacrtom programa kulturno-prosvetne saradnje; u pregovorima o Programu kulturne saradnje Jugoslavije i Albanije u junu i oktobru 1984. godine.

Digitized by Google

Albanija je jednostrano prekinula pregovore o programu kulturne saradnje upravo zbog toga što se Jugoslavija zalaže da se u tom dokumentu regulišu i elementarna kulturna prava naših narodnosti u toj zemlji.

Može se pretpostaviti da je albanske vlasti na taj korak navelo to što smatraju da bi uključivanjem u Program kulturne saradnje članova koji se odnose na jugoslovenske narodnosti u toj zemlji »legalizovale« njihovo postojanje, dok same te vlasti ne samo da su legalizovale svoje interesovanje za život albanske narodnosti u Jugoslaviji, što im niko ne spori, već su učinile sve da legalizuju i svoje mešanje u unutrašnje poslove Jugoslavije i čak svoje teritorijalne pretenzije prema Jugoslaviji! Nema te zemlje u svetu koja bi bila voljna da prihvati takav bahat i osion sistem dvostrukih merila.

Kao što je poznato, u periodu između dva rata, u Kraljevini Jugoslaviji, albanska narodnost i neki narodi Jugoslavije bili su u potpunosti obespravljeni. U socijalističkoj Jugoslaviji došlo je do pune reafirmacije i razvoja njihovog nacionalnog bića. Ali, kada je reč o Albaniji, današnje rukovodstvo te zemlje nastavlja politiku denacionalizacije i asimilacije naše narodnosti koju su vodili predratni i ratni albanski profašistički i fašistički režimi. Podsticanje kontrarevolucionarnih i iredentističkih aktivnosti u SAP Kosovo, organizovano nastojanje da se stvori »etnički čista« sredina i u SAP Kosovo i u NSR Albaniji otkrivaju konture strateškog plana o stvaranju takozvane velike Albanije.

U nedalekoj istorijskoj prošlosti buržoazija mnogih balkanskih naroda zalagala se za ostvarenje sličnih nacionalističkih mitova, doprinoseći na taj način pretvaranju Balkana u poprište krvavih sukoba i lovište velikih sila. Ožiljci su još sveži, iako su ta vremena nepovratno pripala prošlosti. Gajenje sličnih nacionalističkih i ekspanzionističkih iluzija u jednoj socijalističkoj zemlji koja se na sav glas proglašava za jedinog vernog tumača marksizma-lenjinizma manje je znak za uzbunu, a više svedočanstvo o njoj samoj.

Objektivni istorijski interesi upućuju sve zemlje Balkana, pa i Jugoslaviju i Albaniju, na razvijanje i negovanje dobrosusedskih odnosa. Jugoslaviju i Albaniju možda u većoj meri nego druge. Bratske, revolucionarne veze iz narodnooslobodilačke borbe; opredeljenost za izgradnju socijalističkog društva; nepripadanje blokovima; svest o potrebi očuvanja mira i bezbednosti na Balkanu u interesu jedne i druge zemlje — mogu biti osnova i podsticaj za prevladavanje sadašnjih nenormalnih odnosa do kojih je dovela neprihvatljiva politika albanskog rukovodstva prema Jugoslaviji.

Prestajanje sa podsticanjem kontrarevolucionarnih i iredentističkih akcija u SAP Kosovo i obustavljanje denacionalizacije i asimilacije delova naših naroda u Albaniji mogu da budu prvi korak albanskih vlasti u pravcu poboljšanja odnosa sa Jugoslavijom u interesu mira, bezbednosti i saradnje na Balkanu.

Digitized by Google

Ognjen Pribićević

Engels i mirni put u socijalizam

(Kontroverze povodom Engelsovog Predgovora Marksovom radu »Građanski rat u Francuskoj 1848—1850«)

Malo je slučajeva u istoriji radničkog pokreta i socijalističke misli da je jedan tekst tako skromnih razmera, a moglo bi se reći i donekle skromnih pretenzija*, kao Engelsov Predgovor Marksovom delu *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850* [napisan 6. marta 1895. i prvi put objavljen (skraćeno) u časopisu »Die Neue Zeit« 1895. i u posebnom izdanju Marksovog rada *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850*, Berlin 1895] izazvao tako burne i vrlo često potpuno suprotne komentare i reakcije i, što je još važnije, da je imao tako značajne reperkusije na kasniji razvoj marksističke političke teorije i radničkog pokreta u celini. Polemike oko i u vezi s tekstom Predgovora počele su i pre njegovog objavljivanja, razbuktale se osobito početkom ovog veka i traju sve do današnjih dana. Tekst Predgovora je podstakao polemike i rasprave dve vrste. Prvo, raspravljalo se o stavovima koje je Engels izneo u objavljenom tekstu Predgovora, pošto je on tu izlo-

* Poznato nam je, naravno, da pojedini istoričari radničkog pokreta, socijalizma i marksizma govore o ovom tekstu i kao o Engelsovom »testamentu«—završnom i celovitom pogledu na predstojeću socijalnu revoluciju. Naša je procena da Engels nije pridavao takav značaj Predgovoru. On se može tretirati kao »testament« samo u tom smislu da je to njegov poslednji rad (kao što je poznato, Engels je umro tri meseca posle objavljivanja Predgovora).

Digitized by Google

žio i ideje koje u znatnoj meri predstavljaju dopunu i proširenje, pa u izvesnom smislu i menjanje nekih njegovih ranijih stavova i koncepcija. Drugi povod za rasprave jesu okolnosti koje su pratile objavljivanje ovog teksta i dosta rašireno i dobro utemeljeno gledište da tada objavljeni tekst Predgovora ipak nije sasvim verno odslikao tadašnje Engelsove poglede. To stoga što su rukovodioci nemačke Socijaldemokratske partije izvršili prilično krupne intervencije u tekstu Predgovora; u stvari, Predgovor je bio podvrgnut svojevrsnoj cenzuri od strane najvišeg rukovodstva SDP. Tekst Predgovora je u celini prvi put objavljen tek 1930. godine u Marks-Engelsovom institutu u Moskvi.

U ovom radu želeli bismo da ukažemo na neke okolnosti povezane sa objavljivanjem teksta Predgovora, zatim na dileme i rasprave u pogledu stavova koje je Engels zauzeo u Predgovoru i, na kraju, da iznesemo naše mišljenje o smislu, uzrocima i aktuelnosti stavova i poruka iz Engelsovog Predgovora.

Sadržaj Predgovora čine Engelsova razmišljanja o problemima puteva, oblika i metoda borbe za društveni preobražaj. Razmatrajući pitanja i probleme strategije društvenog preobražaja, Engels je u Predgovoru stavio snažan naglasak na mirni put u socijalizam. Polazeći od procene da su se društveni i istorijski uslovi bitno promenili u odnosu na revolucionarnu 1848. godinu, Engels je ukazao na neophodnost da se revidira i prilagodi novim uslovima i dotadašnja strategija revolucionarnog preobražaja, to jest onaj njen deo koji se odnosio na pitanja puteva i oblika društvenog preobražaja. U Predgovoru je posebno istaknuta misao da je prošlo vreme iznenadnih oružanih prepada, revolucija koje izvode malobrojne svesne manjine na čelu nesvesnih masa, vreme uličnih borbi na barikadama i da se radnička klasa mora orijentisati na nove metode borbe. Govoreći o novim oblicima i metodama borbe za društveni preobražaj, Engels je u Predgovoru naročito isticao značaj i mogućnosti opšteg prava glasa, i to, naravno, ne u bilo kojim uslovima, već u zemljama u kojima to pravo može, pod određenim uslovima, da izraste u vrlo ozbiljan instrument revolucionarne političke borbe. Po njegovom mišljenju, radnici su svojom borbom pravo glasa »pretvorili iz sredstva prevare što je ono bilo dosad, u oruđe oslobođenja«.[1] »Pokazalo se — piše dalje Engels — da državne institucije, u kojima se organizira vladavina buržoazije, pružaju radničkoj klasi i druge mogućnosti za borbu protiv tih istih državnih institucija.«[2] »Mi revolucionari«, »prevratnici«, kaže Engels, mi napredujemo kudikamo bolje služeći se zakonitim sredstvima nego nezakonitim sredstvima i prevratom.«[3] S druge strane — to valja posebno istaći — Engels nije odbacio ni mogućnost oružanog i nasilnog osvajanja vlasti od stra-

[1] Predgovor Fridriha Engelsa Marksovim *Klasnim borbama u Francuskoj 1848—1850*, K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom X, IMRP, Beograd, 1975, str. 441.

[2] Isto.

[3] Isto, str. 446.

Digitized by Google

ne radničke klase. Stoga on i kaže: »Znači li to da ubuduće ulična borba neće više igrati nikakvu ulogu? Nipošto. To znači samo da su uvjeti posle 1848. postali daleko nepovoljniji za građanske borce, a daleko povoljniji za vojsku. Buduća ulična borba može, dakle, pobijediti samo ako taj nepovoljni odnos bude uravnotežen drugim momentima.«[4] Po Engelsovom mišljenju, upotreba nasilnih metoda u borbi za društveni preobražaj duboko je opravdana i legitimna u onim zemljama u kojima nisu postojali uslovi za strategiju mirnog puta. Zbog toga Engels i kaže: »Samo se po sebi razumije da se time naši drugovi u inozemstvu ni u kom slučaju ne odriču svog prava na revoluciju. Pravo na revoluciju je uopće jedino stvarno »historijsko pravo« ...[5]

Ipak, i pored toga što je Engels i u integralnom tekstu Predgovora očigledno stavio naglasak na mirne oblike i sredstva borbe radničke klase, rukovodstvo nemačke Socijaldemokratske partije odlučilo je da ne objavi celovitu verziju Predgovora, pošto je ocenilo da u tekstu ima nekih formulacija koje bi vladajuće snage tadašnje Nemačke mogle da uzmu kao povod za produžavanje primene raznih represivnih mera protiv SPD i radničkog pokreta u celini. Tu se mislilo, pre svega, na one formulacije iz kojih se vidi da Engels — a to znači i njegovi istomišljenici i pristalice u Nemačkoj — nije definitivno odbacio primenu nasilnih, što znači vanparlamentarnih, neustavnih sredstava borbe. U vreme objavljivanja Predgovora u Rajhstagu se ponovo raspravljalo o uvođenju novog, antisocijalističkog zakona[6] i rukovodstvo je strahovalo da bi objavljivanje celovitog teksta Predgovora, osobito dela u kome Engels ističe da oružana borba nije izgubila svoj značaj i važnost, moglo da posluži kao povod i »pokriće« za uvođenje novog, antisocijalističkog zakona. Isto tako, ovakva verzija Predgovora, očišćena od svih radikalnijih stavova, trebalo je da posluži i kao valjano teorijsko i ideološko pokriće rukovodstvu Partije za vođenje »parlamentarističke« i »legalističke« politike. Zbog toga je rukovodstvo SPD odlučilo da iz teksta tada objavljenog Predgovora izbaci nekoliko značajnih pasusa i rečenica u kojima je Engels jasno i nedvosmisleno stavio do znanja da se nije *a priori* i za sva vremena i prilike odrekao upotrebe nasilnih metoda u borbi za društveni preobražaj. Iz teksta Predgovora su izbačena sledeća mesta: iz pasusa u kome Engels razmatra značaj koji su imale barikade u dotadašnjoj istoriji radničkog pokreta ispuštena je rečenica: »To je glavna tačka koju moramo imati u vidu i kada ispitujemo šanse eventualnih budućih uličnih borbi.«[7] Izbačen je i ranije navedeni, veoma značajan pasus u kome Engels kaže: »Znači li to da ubuduće ulična borba neće više igrati

[4] Isto, str. 443—444.

[5] Isto, str. 445.

[6] Bizmark je 1878. godine doneo Vanredni zakon kojim je zabranjen rad SPD. Zakon protiv socijalista je ukinut 1890.

[7] Isto, str. 442.

Digitized by Google

nikakvu ulogu? Nipošto...« U rečenici: »Stalno održavati taj porast (izborni porast SPD — O.P.) dok on sam po sebi ne preraste preko glave današnjem sistemu vladavine« precrtan je i izbačen deo (»ne uništiti taj iz dana u dan sve jači udarni odred u avangardnim borbama, nego ga sačuvati nedirnutog do odlučujućeg dana«) — to je naš glavni zadatak.«[8] Isto tako, u rečenici: »Ali normalni razvitak bio bi usporen« precrtan je deo (»udarni odred nam ne bi možda u kritičnom momentu stajao na raspolaganju«); do odlučne bitke došlo bi docnije, ona bi bila odgođena i skopčana s težim žrtvama.«[9] Pri kraju teksta izbačeno je još nekoliko rečenica u kojima Engels kaže: »Bizmark nam je 1866. to lepo pokazao. Ako vi pogazite ustav, socijaldemokratija će imati slobodne ruke, ona može da prema vama čini ili ne čini šta joj je volja. Ali šta će ona tada uraditi — teško da će vam to danas otkriti.«[10]

Odmah nakon objavljivanja izvoda iz tako skraćene i cenzurisane verzije Predgovora u partijskom časopisu »Vorwärts« Engels je oštro protestovao. O tome svedoče i dva njegova pisma upućena 1. aprila 1895. Karlu Kauckom i 3. aprila 1895. Polu Lafargu. U pismu K. Kauckom Engels kaže: »Na moje zaprepašćenje vidim danas u listu »Vorwärts« odštampan izvod iz mog Uvoda bez mog znanja i tako sređen da ispadoh miroljubivi poklonik zakonitosti po svaku cenu. ... Ja ću Libknehtu reći vrlo određeno svoje mišljenje o tome, a i onima koji su mu, ko god da su, pružili priliku da izvrće moje mišljenje i to ne obaveštavajući me ni jednom rečju o tome.«[11] U pismu P. Lafargu Engels ukazuje na motive takvog skraćivanja Predgovora, ali pokušava i da pojasni neke svoje stavove iz Predgovora. »Libkneht se lepo sa mnom poigrao«, piše Engels i nastavlja: »Uzeo je iz mog Predgovora Marksovim člancima o Francuskoj 1848—1850. godine sve što mu je moglo poslužiti za obranu, pod svaku cijenu, miroljubive i protivnasilne taktike, koju on već neko vrijeme izvoljeva propovijedati, naročito sada kada se pripremaju vanredni zakoni u Berlinu. Ali ja preporučujem tu taktiku samo današnjoj Nemačkoj, i još sa znatnom rezervom. Ove se taktike u cijelosti ne mogu pridržavati u Francuskoj, Belgiji, Italiji, Austriji, a u Nemačkoj sutra može postati neprihvatljiva.«[12] Zanimljivo je istaći da su se razilaženja između Engelsa i rukovodstva SPD o ovim pitanjima pojavila i pre objavljivanja teksta Predgovora. Rukovodstvo Partije, koje je sasvim izvesno bilo upućeno u to kojim pravcem se kreću Engelsove ideje, a po svoj prilici bilo je i obavešteno o stavovima koje je Engels uneo u tekst, tražilo je od njega da pojedine stavove preformuliše i prilagodi tadašnjoj orijentaciji i strategiji Partije. O tome govori i pismo R. Fišeru, članu rukovodstva nemačke Socijaldemokratske partije, od 8. marta 1895. godine, u

[8] Isto, str. 445.
[9] Isto.
[10] Isto, str. 446.
[11] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 46, str. 401.
[12] Isto, str. 404—407.

Digitized by Google

kome Engels kaže: »Ne mogu da pretpostavim da nameravate da se i dušom i telom obavežete apsolutnoj zakonitosti, zakonitosti po svaku cenu, zakonitosti čak i u odnosu na zakone koje su prekršili njihovi tvorci, ukratko, politici pružanja levog obraza onome ko je udario po desnom... Moje je mišljenje da ništa ne dobijate time ako propovedate apsolutno odricanje od napada. Niko u to neće poverovati i nijedna partija nijedne zemlje neće ići tako daleko da se odriče prava da se nezakonitosti suprotstavi oružjem u ruci.« Govoreći o zahtevima rukovodstva SPD u vezi s pojedinim formulacijama u konačnoj verziji teksta Predgovora, Engels u istom pismu R. Fišeru kaže: »Socijaldemokratski prevrat koji trenutno živi od toga« — želite da to »trenutno« izbacite, dakle, da trenutnu taktiku pretvorite u trajnu, relativnu i apsolutno važeću. To neću učiniti, ne mogu učiniti, a da se zauvek ne blamiram. Zato ću izbeći stav suprotnosti i reći: »Socijaldemokratski prevrat kome upravo sada toliko prija da drži zakone.« Engels završava pismo Fišeru rečima: »Zakonitost sve dotle dok to nama odgovara, ali ne zakonitost po svaku cenu, čak ne ni na rečima.«[13] Ipak, i pored svih ovih oštrih protesta i prigovora F. Engelsa, rukovodstvo Partije nije objavilo Predgovor u celini.

Odmah nakon objavljivanja ove skraćene verzije Predgovora razbuktale su se polemike i debate, naročito između reformističkog i revolucionarnog krila radničkog pokreta. Predgovor je postao predmet mnogih i vrlo često sasvim suprotnih komentara i procena. Predstavnici desnog krila radničkog pokreta su se koristili Predgovorom, naravno, u njegovoj skraćenoj verziji, kao pokrićem za svoju »parlamentarističku« strategiju i politiku. Tako je, na primer, Eduard Bernštajn u svojoj studiji *Pretpostavke socijalizma i zadaci socijalne demokratije* tvrdio da je on samo nastavio i dopunio reviziju marksističke strategije i politike društvenog preobražaja koju je započeo F. Engels u Predgovoru Marksovim *Klasnim borbama u Francuskoj*. U predgovoru pomenutog dela Bernštajn kaže: »A 1895. godine je F. Engels u predgovoru Klasnih borbi opširno izložio da je danas prošlo vrijeme političkih prepada, vrijeme »revolucija, koje su provodile male svesne manjine na čelu nesvesnih masa«,... — ukratko, da socijalna demokratija napreduje »kudikamo bolje pri zakonskim sredstvima nego pri nezakonskim i pri prevratu.« I on, prema tome, označava kao sledeći zadatak Partije »neprekidno podržavati porast svojih glasova«, odnosno »polaganu propagandu parlamentarne djelatnosti«[14]. S druge strane, Roza Luksemburg je oštro kritikovala Predgovor, optužujući Engelsa da je Predgovorom iz 1895. »proklamovao parlamentarizam kao jedinu taktiku«[15]. Takav stav

[13] Isto, str. 377.

[14] E. Bernštajn, *Pretpostavke socijalizma i zadaci socijalne demokratije, Revizionizam*, »Globus«, Zagreb, 1981, str. 3.

[15] R. Luxemburg, *Our Program and the Political Situation*, 31. 12. 1918. Citirano prema: *Selected Political Writings*, edited and introduced by Dick Howard, New York and London, 1971, str. 384.

Digitized by Google

R. Luksemburg može se objasniti time što ona tada nije mogla znati da je Predgovor bio u velikoj meri cenzurisan i skraćivan. Verovatno je to i bio razlog zbog koga Lenjin, u polemici s Bernštajnom[16], ni na jednom mestu ne pominje Predgovor, na koji se Bernštajn stalno pozivao.

Ipak, i nakon objavljivanja celovite verzije Predgovora (1930. godine), polemike nisu prestale. Tako, na primer, skoro osamdeset godina nakon pojavljivanja Predgovora Santjago Kariljo u knjizi *Evrokomunizam i država* ističe da je nova, evrokomunistička strategija mirnog puta u socijalizam ponovo učinila aktuelnim Engelsov Predgovor.[17] U toj knjizi Kariljo pokušava da dokaže da su idejni koreni teorije mirnog puta u socijalizam začeti u Engelsovom Predgovoru. U prilog toj tezi on navodi poznate stavove iz Predgovora u kojima Engels govori o mogućnosti mirnog puta u socijalizam.[18] Istovremeno, Kariljo dodaje da Engels u Predgovoru »ne odbacuje mogućnost oružanih revolucionarnih sukoba, kao što se ni danas ne mogu posve odbaciti — premda se izjašnjavamo za demokratski put — ako ih izazove nasilje vladajućih klasa u kriznom povijesnom stjecaju«[19]. Ovim stavovima S. Karilja suprotstavio se Ernest Mandel, istaknuti trockistički teoretičar. U svojoj knjizi *From Stalinism to Eurocommunism*, u kojoj on i inače veoma oštro polemiše s glavnim tezama evrokomunizma, Mandel kaže: »Nije slučajno to što se vodeći predstavnici evrokomunizma[20] sada često pozivaju na isti predgovor, opravdavajući tako »mirni, demokratski i parlamentarni put u socijalizam«, tačno kao što su Bernštajn, Ebert i Šajdeman radili pre njih protiv Luksemburgove, Trockog, Lenjina i njihovih drugova.«[21] Mandel osporava pravo evrokomunistima da se pozivaju na Engelsov Predgovor, budući da, po njegovom mišljenju, celovita verzija Predgovora nema nikakve veze sa, kako on kaže, oportunističkom i socijaldemokratskom politikom evrokomunističkih partija. U prilog toj tezi Mandel navodi pisma Lafargu od 3. aprila 1895. i Fišeru od 8. marta 1895, u kojima Engels izražava svoje neslaganje s legalističkom i parlamentarističkom politikom nemačke Socijaldemokratske partije.[22]

Posle svih ovih skoro jednovekovnih polemika i rasprava stiče se utisak da je i dalje ostalo nerazjašnjeno da li je Engels ovim

---

[16] Vidi Lenjinove tekstove *Marksizam i revizionizam* i *Nesuglasice u evropskom radničkom pokretu* (V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 391—400. i 504—509.

[17] S. Kariljo, *Evrokomunizam i država*, CDD, Zagreb, 1980, str. 85.

[18] Isto, str. 86—88.

[19] Isto, str. 86.

[20] Ovde Mandel posebno ističe Kariljovu knjigu *Evrokomunizam i država* i knjigu *Les Communistes et L' Etat* autorâ Fabre, Hincker i Seve (E. Mandel, *From Stalinism to Eurocommunism*, NLB, Paris, 1978, str. 178.

[21] Isto.

[22] Isto, str. 179—181.

Digitized by Google

tekstom doveo u pitanje osnovni koncept proleterske revolucije shvaćene kao najdublje društvene promene ili je, pak, samo pokrenuo pitanja oblika, puteva i metoda društvenog preobražaja. Drugačije rečeno, da li Predgovor označava političku prekretnicu u dotadašnjem Engelsovom shvatanju strategije i politike društvenog preobražaja — kako je tvrdio Bernštajn — ili samo nužno prilagođavanje novim uslovima i realnostima?

Većina autora, boljih poznavalaca marksizma, kako marksističke tako i građanske orijentacije, slaže se u proceni da se, i pored toga što je u Engelsovoj argumentaciji u Predgovoru Marksovim *Klasnim borbama* naglasak stavljen na mirna sredstva borbe radničkog pokreta, ne može govoriti o tome da je Engels želeo da tim tekstom menja celokupnu dotadašnju strategiju radničkog pokreta. Tako, na primer, profesor Kol u svojoj obimnoj studiji *Istorija socijalističke misli* ističe da celovita verzija teksta Predgovora ukazuje na to da je »Engels nastavio da misli kako socijalizam zahteva revolucionarni ustanak na jednom stupnju, ali da je, isto tako, došao na stanovište da je u tom trenutku ispravno staviti naglasak na legalnu političku akciju«[23]. Temeljitu i preciznu analizu Predgovora dao je i Lešek Kolakovski. U knjizi *Glavni tokovi marksizma* on naglašava da, i pored toga što je u »Engelsovoj argumentaciji ogroman naglasak na mirnim sredstvima razvijanja radničkog pokreta« ..., promena u Engelsovim stavovima »ipak i nije tako bitna kao što to na prvi pogled izgleda«. U prilog toj tezi Kolakovski navodi tri momenta: »Prvo, Engels ograničava svoje nade na Nemačku (kao što je, u svoje vreme, činio Marks u odnosu na Englesku, Sjedinjene Države i Holandiju).« Drugo, »ni najmanje ne predviđa da će osvajanje vlasti nužno nastupiti parlamentarnim putem, nego to stavlja u zavisnost od ponašanja buržoazije — i perspektivu nasilne revolucije i dalje ostavlja kao mogućnost«. Treće, »predviđa odlučujuću bitku, a to znači akt kojim radnička klasa preuzima vlast, smatrajući jedino mogućim da će se ovaj akt, uslijed ogromne snage radničke klase... izvršiti sredstvima bez krvi. Takva perspektiva ne znači, dakle, odbacivanje ideje revolucije..., nego prihvatanje revolucije bez krvi. ... Sigurno je da je pridavao znatno veću važnost mirnim sredstvima klasne borbe nego što je to činio prije toga. Da je računao na preuzimanje vlasti jednostavno putem izbora, promena njegovog stanovišta bila bi suštinska, premda mu se u tom slučaju ne bi mogla pripisati ideja klasne saradnje ili uvjerenje o iščezavanju klasnih konflikata, ali to je zasigurno nemoguće reći«[24]. I profesor P. Vranicki smatra da «Engels nije ni u čemu odstupio od svojih i Marksovih pogleda. On je samo ukazao na izvjesna historijska iskustva koja su se u prvom redu sastojala u tome da su mo-

[23] G. D. H. Cole, *A History of Socialist Thought*, vol. 2, Macmillan and Co LTD, London, 1961, str. 435.

[24] L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, I, BIGZ, Beograd, 1980, str. 430—431.

Digitized by Google

derne barikadne borbe prilično iluzorna stvar, te naglasio značenje parlamentarne borbe koja je tih godina doživljavala velike uspjehe. I konačno — revolucije se nije nikad odrekao«[25]. Po mišljenju P. Vranickog, Engels nije imao nikakvih iluzija u pogledu korisnosti i efikasnosti parlamentarnih borbi. Vranicki smatra da je Engels parlamentarnu aktivnost radničkog pokreta ograničio samo do trenutka odlučujućeg klasnog okršaja.[26] U prilog ovoj tezi Vranicki, kao i Kolakovski, navodi rečenicu iz Predgovora u kojoj Engels kaže: »Neprestano održavati taj porast (socijalističkih birača — O. P.), dok on sam po sebi ne preraste preko glave današnjem sistemu vladavine, ne uništiti taj iz dana u dan sve jači udarni odred u avangardnim borbama, nego ga sačuvati do odlučujućeg dana — to je naš odlučujući zadatak.«[27] I Dejvid Maklelan, autor mnogih knjiga i mnogih studija o Marksu i Engelsu, smatra da »Engels nije promenio svoje mišljenje o odnosu između zakonitosti i revolucije tako radikalno kao što mu neki pripisuju«[28]. U kraćoj studiji o Engelsu Maklelan navodi Engelsovo pismo Fišeru od 8. marta 1895. godine i ukazuje na cenzuru kojoj je Predgovor bio podvrgnut.[29] Džems Džol u svojoj poznatoj studiji o Drugoj internacionali ističe da je u nemačkoj ediciji Predgovora rukovodstvo Socijaldemokratske partije prikrilo deo u vezi s Engelsovim stavom o tome da je u određenim okolnostima oružana revolucija opravdana i neophodna.[30] A Robert Mikels, ukazujući na skraćivanja kojima je tekst Engelsovog Predgovora bio podvrgnut, smatra »da bi Engels mogao biti žrtva oportunističkog žrtvovanja principa potrebama organizacije, žrtva učinjena za ljubav partiji i u suprotnosti s njegovim poznatim teorijskim uverenjima«[31]. Stanovištu ove grupe autora blizak je i stav Džona Plamenca. Iako ističe da je Engels pred kraj života smatrao da legalni poredak koji je uspostavila buržoazija više odgovara radničkoj klasi nego buržoaziji, Plamenac ističe da »Engels nije bio revizionist«. Po njegovom mišljenju, Engels je »sačuvao revolucionarni karakter marksizma sugerišući da će buržoazija, na kraju, napasti legalni poredak i tako ubrzati krizu«[32].

S druge strane, mnogi, osobito zapadni autori, smatraju da je Engelsov Predgovor predstavljao suštinsku reviziju dotadašnje

---

[25] P. Vranicki, *Historija marksizma*, knjiga prva, »Naprijed«, Zagreb, 1971, str. 170—171.

[26] Isto, str. 171.

[27] Isto.

[28] David Mchlelan, *Engels*, Fontana/Collins, 1971, str. 51.

[29] Isto, str. 51.

[30] James Joll, *The Second International 1889—1914*, Weidenfeld and Nicolson, London, str. 58.

[31] R. Michels, *Political Parties*, str. 37n. Citirano prema: R. Tucker, *The Marxian Revolutionary Idea*, Norton and Company, New York, 1970, str. 195.

[32] J. Plamenatz, *German Marxism and Russian Communism*, Longmans, Green and Co, London, 1956, str. 175. Vidi, isto tako, str. 164—167.

Digitized by Google

Marksove i Engelsove strategije revolucionarnog preobražaja. Tako, na primer, po mišljenju Šloma Avinjerija, »Engels je poslednjih godina života težio prihvatanju kompletno evolucionističkih stavova«[33]. Ukazujući na to da je Engels još 1891. godine u *Kritici Erfurtskog programa* dopustio mogućnost mirne evolucije u »demokratskim republikama kao što su Francuska i SAD i monarhijama kao Engleska«, Avinjeri ističe da je Engels, »u svom Predgovoru *Klasnim borbama u Francuskoj* bio tako impresioniran uspehom Socijaldemokratske partije da je sve svoje nade zasnivao na opštem glasanju i čak objasnio vojnu beznadežnost rata na barikadama u uslovima moderne tehnologije i komunikacija«.[34] Isto tako, Karl Poper, u svojoj poznatoj studiji *The Open Society and its Enemies*, ističe da je Engels, pod uticajem aktuelnog socijalnog razvoja, koji, kako kaže Poper, nije vodio očekivanoj pauperizaciji širokih slojeva, formulisao novu doktrinu.[35] Samo, za razliku od Avinjerija, Poper smatra da Engels nije usvojio mirnu, evolucionističku strategiju preobražaja. Po njegovom mišljenju, nova Engelsova doktrina se može prikazati na sledeći način: Radnički pokret treba da se opredeli za mirni put u socijalizam. Ali, polazeći od političkih realnosti, treba predvideti da buržoazija neće mirno stajati dok radnički pokret bude osvajao potrebnu većinu glasova. Buržoazija će radije pokušati da uništi demokratiju. U tom slučaju radnički pokret ne sme ustuknuti, nego se mora boriti i osvojiti političku vlast. Pošto je takav razvoj događaja vrlo verovatan, radnička klasa se mora pripremati za takvu situaciju. U suprotnom, mi ćemo — kaže Engels — »izdati naše ciljeve«[36]. Prema tome, po mišljenju K. Popera, suština nove Engelsove doktrine je u tome da ona »ostavlja revolucionarnu ili, preciznije, kontrarevolucionarnu inicijativu vladajućim klasama«[37]. Takva strategija je, kaže Poper, »totalno apsurdna i osuđena na propast«[38].

Posebnu, treću grupu, čine autori koji smatraju da, iako se ne može govoriti o tome da je tekstom Predgovora Engels želeo da revidira celokupnu dotadašnju strategiju radničkog pokreta, ovaj rad ipak sadrži i neke elemente revizije ranije strategije ili, pak, predstavlja uvod u kasniju reviziju Bernštajna i Kauckog. Takvo mišljenje zastupaju, između ostalih, i Lučio Koleti i Lelio Baso. I pored toga što smatra da je u Predgovoru reč o reviziji »taktike«[39], L. Koleti ističe: »Neumorno naglašavamo da ta

---

[33] S. Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, str. 217n.

[34] Isto.

[35] K. Poper, *The Open Society and its Enemies*, Vol. 2, Routledge and Kegan Paul, London, 1977, str. 159.

[36] Isto.

[37] Isto.

[38] Isto.

[39] L. Koleti, *Ideologija i društvo*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1982, str. 62.

Digitized by Google

strateška vizija (Engelsova — O. P.) svakako nije još »revizionizam«. Ali ako i nije »revizionizam«, ona je svakako njegov nesvjesni uvod i priprema«[40]. Kritikujući Engelsove stavove iz Predgovora, Koleti ističe da se Engelsu činilo »da legalni poredak ustaje protiv društvenih i političkih snaga koje su ga same stvorile i da je stari državni aparat osuđen uključiti u sebe nove naslednike samo ako ovi znaju održavati neprekidni ritam svog izbornog rasta tako da ovaj nadvlada sam po sebi vladajući sistem«[41]. L. Baso govori o Predgovoru iz 1895. godine »kao o glavnom radu Engelsove revizije[42] i prilagodbe«[43]. On smatra da je Engels »transformirao golemo bogatstvo Marksove revolucionarne prakse, pozvane da deluje na društvenom, ekonomskom i kulturnom planu, uz politički, i to jednostavnim činom glasanja koji je postajao puka mehanička registracija sloma buržoazije«[44]. Po njegovom mišljenju, Engels je u Predgovoru izvršio reviziju ranije strategije radničkog pokreta »kako bi nova verzija bila prihvatljivija za radnički pokret na kraju stoleća«[45]. Engelsov Predgovor iz 1895. godine je, kaže dalje Baso, »sledio imperativ tadašnjeg vremena, a to je značilo pomiriti prošlost sa sadašnjošću, revoluciju sa parlamentarizmom; još uvijek se kadio tamjan starom bogu revolucije, ali s oltara novog boga parlamentarne demokracije«[46]. Baso posebno kritikuje Engelsov evolucionistički i ekonomistički pristup društvenoj praksi koji je, po njegovom mišljenju, naročito došao do izražaja u Predgovoru. Takav pristup je posebno uočljiv, smatra Baso, u Engelsovom stavu da se izborni rast Socijaldemokratske partije odvija »tako spontano, tako neprekidno, tako neodoljivo i u isti mah tako mirno kao neki prirodni proces«[47]. Isto tako, Baso smatra da je Engels u »poverenju što ga je ukazao »parlamentarnom putu« u socijalizam... zaboravio kla-

---

[40] Isto, str. 119. — Ovde bismo želeli da ukažemo i na jednu kontradiktornost i nedoslednost u stavu L. Koletija. Naime, ovakva ocena Engelsovog Predgovora je u suprotnosti s njegovom prethodno iznesenom kritikom Bernštajnovog stava prema Predgovoru. Na 62. strani iste knjige Koleti kaže: »Engels je govorio o reviziji taktike; Bernštajn tvrdi, obrnuto, da ta revizija taktike ne može a da ne implicira i reviziju »strategije«, to jest samih pretpostavki teorijskog marksizma.« Prema tome, Koletijev stav o Predgovoru kao uvodu, pa makar i nesvesnom, u revizionizam, u potpunosti se poklapa s navedenim Bernštajnovim mišljenjem koje on kritikuje.

[41] Isto, str. 121.

[42] Za sam termin »revizija« Baso kaže da je »prikladniji za Engelsa nego za Bernštajna, za kojeg bi se prije moglo reći da je izvršio negaciju tog (Marksovog — O.P) mišljenja« (L. Baso, *Socijalizam i revolucija*, »Globus«, Zagreb, 1981, str. 338).

[43] Isto, str. 339.

[44] L. Baso, *Socijalizam i revolucija*, cit. izd., str. 341—342.

[45] Isto, str. 340.

[46] Isto, str. 341.

[47] Isto, str. 342.

Digitized by Google

sno obilježje građanskog društva...«[48] Korene ove »revizije« Baso vidi u uticaju što su na Engelsa izvršili darvinizam, evolucionistička i ekonomistička shvatanja, izborni uspesi nemačke socijaldemokratije i Engelsova i ranije primećena sklonost, kako kaže Baso, ka traženju objektivnih zakona. Zato Baso i kaže: »Engels će, međutim, uvijek biti osjetljiv na objektivne procese, tražit će objektivne zakone koji upravljaju povijesnim procesima i prirodnim procesima, te zato i težiti determinističkoj interpretaciji povijesti na ekonomskoj osnovi i novim pravcima u evolucionističkom smislu, kako u biološkom tako i u etnološkom svijetu«[49]. Iz toga Baso izvlači zaključak »da je upravo Engels kumovao marksizmu Kauckog, kao, uostalom, i Bernštajna«[50]. Ali Baso isto tako smatra da ni sam Marks nije bio »nevin« kada je reč o prenošenju prirodnih i, posebno, Darvinovih otkrića u oblasti društvenih procesa kretanja. Tako, na primer, Baso navodi, između ostalog, i jedno Marksovo pismo Lasalu od 16. marta 1861. godine u kome Marks kaže: »Veoma je značajan Darvinov spis i u njemu nalazim prirodnonaučni oslonac za shvatanje klasne borbe u istoriji«[51]. Na kraju ovog izlaganja o Basovom shvatanju Predgovora vratićemo se, za trenutak, na početak Basovog teksta o Engelsu u kome on kaže: »Neki autori, kao povjesničar marksizma Vranicki, radije govore o običnoj razlici u naglašavanju, dok mnogi zapadni autori dolaze gotovo do kontrapozicije između kasnijeg Engelsa i Marksa. Mi mislimo da treba odbaciti i tezu o identifikaciji i tezu o kontrapoziciji, te da je proces koji je doveo do iskrivljavanja Marksova mišljenja mnogo suptilniji i složeniji nego što se općenito prikazuje.«[52] Bez obzira na ovo Basovo nastojanje da se opredeli za neki, nazovimo ga, srednji stav u pogledu ocene Predgovora (uostalom, i mi smo ga u našoj klasifikaciji, zajedno sa Koletijem, svrstali u posebnu grupu), stiče se utisak da je Basovo shvatanje Predgovora i, uopšte, Engelsa mnogo bliže autorima druge grupe, koji smatraju da je Engelsov tekst predstavljao početak revizije dotadašnje strategije radničkog pokreta. Na jednom mestu u tekstu o Predgovoru Baso kaže: »Engels je bio stao na strminu, na kojoj se svatko tko nije tako dobro kao on poznavao Marksa mogao poklizнuti do kraja«[53]. Prethodno Basovo izlaganje navodi na suprotan zaključak — da Baso smatra da se Engels nije samo našao na klizavoj strmini, nego da je i skliznuo s nje.

Kao što smo videli, mišljenja su ne samo različita, već i potpuno oprečna. Postavlja se pitanje gde je istina, koje su procene tačnije, kakav je stvarni smisao poruka sadržanih u ovom Engel-

[48] Isto.
[49] Isto, str. 333.
[50] Isto, str. 349.
[51] Isto, str. 334.
[52] Isto, str. 331.
[53] Isto, str. 349.

Digitized by Google

sovom tekstu. Naš je utisak da Engelsova namera nije bila da Predgovorom *Klasnim borbama u Francuskoj* menja osnovni koncept proleterske revolucije shvaćene kao najdublje društvene promene, a pogotovu ne, kako i on sam ističe, u smislu opredeljivanja za neku parlamentarističku ili legalističku, a još manje evolucionističku strategiju i politiku. Na takav zaključak navode ne samo Engelsova pisma Kauckom, Lafargu i, posebno, Fišeru, nego i pojedini stavovi iz samog Predgovora. Pre svega mislimo na onu, rekli bismo, ključnu rečenicu Predgovora u kojoj Engels kaže: »Neprestano održavati taj porast (izborni — O. P.), dok on sam po sebi ne preraste preko glave današnjem sistemu vladavine, ne uništiti taj iz dana u dan sve jači udarni odred u avangardnim borbama, nego ga sačuvati nedirnutog do odlučujućeg dana — to je naš glavni zadatak.«[54] Upotreba formulacije »odlučujući dan« potvrđuje da Engels nije napustio stav da proces društvenog preobražaja, započet bilo mirnim bilo oružanim putem, zahteva da se u jednom prelomnom trenutku — »odlučujućeg dana« — radikalno prekine sa logikom postojećeg sistema, njegovih institucija, sistemom vrednosti i pravilima političke igre. Da je Engels smatrao da se revolucionarni preobražaj može ostvariti u celini osvajanjem parlamentarne većine, promena njegovog stava bi bila suštinska. Ali, kako vidimo, on tako nije smatrao. Što je posebno značajno, opredeljujući se za strategiju mirnog puta, Engels nije redukovao borbu za društveni preobražaj na parlamentarnu akciju. On nije isključio mogućnost upotrebe i drugih oblika i metoda borbe za društveni preobražaj — nasilnih i oružanih — ukoliko to situacija bude zahtevala. Stoga on mirne oblike borbe za društveni preobražaj predviđa i zagovara kao mogućnost samo u manjem broju zemalja, u Nemačkoj i nekim drugim romanskim zemljama, u kojima su, po njegovom mišljenju, postojali realni izgledi i uslovi za razvoj strategije mirnog puta u socijalizam. Suprotstavljajući se shvatanju (Libknehtovom) po kome SPD treba da se orijentiše isključivo na mirne i parlamentarne oblike borbe, Engels u već pomenutom pismu Lafargu kaže: »Ali ja preporučujem tu taktiku (mirnog i nenasilnog puta u socijalizam — O. P.) samo današnjoj Nemačkoj, i još sa znatnom rezervom. Ove se taktike u cijelosti ne mogu pridržavati u Francuskoj, Belgiji, Italiji, Austriji, a u Nemačkoj sutra može postati neprihvatljiva.«[55]

Engels je u Predgovoru pokrenuo mnoga značajna pitanja oblikâ, metodâ i puteva borbe za društveni preobražaj. Pojedini autori vrlo različito ocenjuju smisao i implikacije formulacija u kojima Engels govori o mogućnostima i izgledima mirnog puta, odnosno mirnih, legalnih oblika borbe za revolucionarni preobražaj. Ovde bismo posebno želeli da razmotrimo shvatanje po kome je Engelsovo opredeljenje za mirni put i korišćenje institucija

[54] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 10, str. 445.

[55] Isto, tom 46, str. 404—407.

Digitized by Google

pluralističke demokratije isključivo taktičkog karaktera.[56] U prilog tom shvatanju može se navesti da i sam Engels u Predgovoru govori o neophodnosti revidiranja dotadašnje taktike, a ne strategije.[57] Isto tako, pojedini stavovi iz Predgovora, a osobito onaj o »odlučujućem danu«, mogu da navedu na zaključak da se Engels zalagao za korišćenje institucija postojećeg društva i za poštovanje pravilâ pluralističke demokratije samo do trenutka konačnog osvajanja vlasti od strane radničke klase. Kao što vidimo, procena da je Engelsovo opredeljenje za mirni put taktičkog karaktera nije bez osnova. Ipak, smatramo da je takvo shvatanje u velikoj meri jednostrano. Osobito je neprihvatljivo ono tumačenje prema kojem je Engelsovo zalaganje za mirni put samo izraz političkog lukavstva — to jest da se on zalagao za ovakve oblike borbe kao deo taktike koja bi trebalo da demobiliše ili »uspava« vladajuće snage, što bi revolucionarnoj partiji omogućilo da lakše i efikasnije zada presudan udarac kada dođe »odlučujući dan«. Naime, mnogi drugi stavovi iz Predgovora, u kojima se Engels zalaže za mirni put u socijalizam, za korišćenje institucijama postojećeg poretka, postepenost promena itd., govore u prilog tezi da je Engelsovo opredeljenje za mirni put strateškog i dugoročnog karaktera. Da tu nije reč o taktičkom manevru, svedoči i sledeći stav iz Predgovora iz koga se vidi da Engels očevidno pridaje izuzetno veliki značaj postepenom i mirnom razvoju i delovanju nemačke SPD. On kaže da se izborni rast nemačke socijaldemokratije odvija »tako spontano, tako neodoljivo i u isti mah tako mirno kao neki prirodni proces«[58]. Postavlja se pitanje kako sada ove stavove o mirnom putu, korišćenju postojećim institucijama, »prirodnom« i »spontanom« procesu dovesti u vezu s već pomenutom tezom o »odlučujućem danu« koja podrazumeva diskontinuitet i radikalan raskid s postojećim društvom i sistemom. Možda bi se ta protivrečnost u Engelsovom stavu mogla objasniti time što je Engels, i pored opredeljenja za mirni put, s jedne, i jakog i očevidnog uticaja evolucionističkih ideja, s druge strane, i dalje smatrao da revolucija, ma kako postepena i mirna bila, nužno zahteva da se u određenom trenutku radikalno raskine s dotadašnjim sistemom i njegovim institucijama.

Bez obzira na sve navedene razlike u procenama (kakav je smisao Engelsovih stavova, šta je on želeo da kaže svojim iskazima o mogućnosti korišćenja nenasilnih sredstava borbe), nema nikakve sumnje da je ovaj Engelsov tekst veoma značajan za razumevanje razvoja njegove političke misli, ali i mnogo šire — on je veoma značajan za razumevanje tadašnjeg trenutka u razvoju evropskog radničkog i socijalističkog pokreta, kao i za razvoj celokupne marksističke političke misli. Bila je to nesumnji-

[56] Takvo shvatanje zastupa P. Vranicki (vidi navedeno delo, str. 12).

[57] »I u romanskim zemljama se sve više i više uviđa da se stara taktika mora revidirati« (K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 10, str. 444).

[58] Isto, str. 445.

Digitized by Google

vo najpotpunija elaboracija novog, mnogo šireg njegovog, ali i Marksovog pristupa problemima strategije i taktike socijalne revolucije. Za razliku od ranijih tekstova u kojima su se oni opredeljivali isključivo za nasilne oblike borbe, u ovoj, drugoj fazi, oni su sve više naglašavali mogućnost korišćenja različitih sredstava i oblika, pa u tom kontekstu i mirnih, nenasilnih puteva društvenog preobražaja.

Postavlja se sada pitanje zašto je Engels baš u tom trenutku smatrao potrebnim da onako oštro kritikuje raniju orijentaciju na isključivo nasilne puteve i oblike proleterske revolucije i veoma afirmativno govori o mogućnostima mirnog, nenasilnog preobražaja. Smatramo da su na Engelsove stavove u prilog jednom mnogo širem pristupu problemima puteva, metodâ i sredstava borbe za revolucionarni preobražaj, uključujući i afirmaciju teze o mogućnosti i legitimnosti mirnog puta u socijalizam, uticala pre svega četiri razloga. Prvo, Engels je napisao Predgovor pod snažnim uticajem izbornih uspeha nemačke Socijaldemokratske partije. U periodu od 1871. do 1895. godine broj glasova za socijaliste u Nemačkoj je porastao sa 102.000 na 1,787.000. U to vreme Socijaldemokratska partija je imala više članova i birača nego sve ostale socijalističke partije u Evropi. Godine 1890. njoj je pripadalo pet šestina svih glasova za socijaliste u Evropi. Tako silovit i, kako se tada činilo, nezaustavljiv uspon Socijaldemokratske partije bio je jedan od najvažnijih razloga koji je uticao na to da Engels, pišući o putu u socijalizam, posebno naglasi značaj i važnost mirnog puta. Drugo, pred kraj života Engels je bio pod snažnim uticajem evolucionističkih ideja. To je bilo vreme velikih prirodnih otkrića, naročito Darvinovih, kada se verovalo da se mnoge društvene pojave i kretanja mogu objasniti prirodnim zakonima. Pod uticajem tih ideja Engels piše u Predgovoru da se izborni rast nemačke socijaldemokratije odvija tako »spontano, tako neodoljivo i u isti mah tako mirno, kao neki prirodni proces«[59]. U *Kritici Erfurtskog programa*, napisanoj 1891. godine, Engels govori o mogućnosti da u nekim zemljama kapitalizam »mirno uraste« u socijalizam. Moguće je zamisliti da će staro društvo mirno urasti u novo u zemljama gde narodno predstavništvo koncentriše svu vlast u sebi, gde ustavnim putem možeš uraditi sve što hoćeš čim imaš većinu naroda za sobom; u demokratskim republikama kao što su Francuska i Amerika, u monarhijama kao što je Engleska...«[60] Ipak, možda najupečatljiviji primer snažnog uticaja evolucionističkih ideja predstavlja Engelsov intervju listu »Le Figaro« 8. maja 1893, u kome on kaže: »Ali mi nemamo krajnjeg cilja. Mi smo evolucionisti, mi nemamo nameru da namećemo konačne zakone čovečanstvu.«[61] Treće, Engels je pred kraj života sasvim sigurno želeo da na izvestan

[59] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 10, str. 445.

[60] K. Marks, *Kritika Gotskog programa* i F. Engels, *Kritika Erfurtskog programa*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 67.

[61] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 33, str. 457.

Digitized by Google

način »svede račune«, da kritički analizira rezultate svih važnijih revolucionarnih borbi, a posebno značajnijih oružanih poduhvata nove, revolucionarne klase. U tom pravljenju bilansa — od revolucije 1848, preko Komune, pa sve do početka devedesetih godina — Engels je, ne bez osnova, došao do zaključka da oblici borbe, tipično izraženi kroz ulične barikade, sa razvojem zapadnih kapitalističkih društava, uključujući i razvoj vojne tehnike, imaju sve manje izgleda na uspeh. Četvrto, Engels je dobro zapazio da se pluralistička građanska demokratija ipak ne može olako otpisivati kao »lažna« i »formalna«. Došao je do saznanja da postojeća demokratija pruža prilično široke osnove za dalju borbu radničke klase. To je sasvim sigurno bilo veoma značajno saznanje za dalji razvoj teorije i prakse revolucionarnog društvenog preobražaja.

Na kraju, čini nam se da bi bilo zanimljivo, posebno sa današnjeg stanovišta i nastojanja evrokomunističkih partija da formulišu sopstvenu strategiju mirnog puta, videti u kolikoj meri Predgovor sadrži elemente za jednu celovitu i koherentnu teoriju mirnog puta u socijalizam. Naš je utisak da je Predgovor dao prilično široku osnovu za razvoj strategije mirnog puta u socijalizam. Engels je u njemu izložio četiri važna elementa teorije mirnog puta. *Prvo*, prihvatanje institucija postojećeg poretka kao legalnog i legitimnog okvira borbe za socijalizam. Engels kaže: »Pokazalo se da državne institucije, u kojima se organizira vladavina buržoazije, pružaju radničkoj klasi i druge mogućnosti za borbu protiv tih istih državnih institucija«[62]. Ili: »Mi »revolucionari«, »prevratnici«, mi napredujemo kudikamo bolje služeći se zakonitim sredstvima nego nezakonitim sredstvima i prevratom.«[63] Isto tako, Engels smatra da su napredni slojevi svojom borbom instituciju opšteg prava glasa »pretvorili iz sredstva prijevare, što je ono bilo dosad, u oruđe oslobođenja«[64]. Ipak, čini se da je, posebno u to vreme, takva Engelsova optimistička procena bila malo preuranjena. Naime, i pored toga što institucije opšteg prava glasa nesumnjivo predstavljaju i značajnu tekovinu borbe radničke klase, činjenica je da su u to vreme upravo te institucije — pre svega parlamentarne — omogućavale nesmetano funkcionisanje postojećeg poretka. Štaviše, moglo bi se reći da su one bile i pretpostavka daljeg uspešnog razvoja kapitalističkog načina proizvodnje i društva u celini. S druge strane, to nikako ne znači da se tim istim institucijama, ili bar nekima od njih, ne mogu isto tako da koriste i snage koje se bore za radikalnu društvenu promenu. Upravo zbog toga i danas, skoro sto godina nakon objavljivanja Predgovora, evrokomunisti, koji se često pozivaju na Predgovor u kome vide idejne korene strategije mirnog puta, govore da institucije postojećeg poretka mogu

[62] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 10, str. 441.
[63] Isto, str. 446.
[64] Isto, str. 441.

Digitized by Google

da postanu, ali ne i da su već postale, sredstvo oslobođenja radničke klase. Utisak je da je Engels, ponesen izbornim uspesima nemačke Socijaldemokratske partije, ipak u izvesnoj meri zanemario i potcenio mnoge prepreke koje stoje na putu ostvarenja ove ideje o pobedi nad buržoazijom na »njenom terenu«. Ovde mislimo pre svega na mogućnost da radnička klasa, delujući u okviru postojećeg sistema i institucija, i sama postane zarobljenik tih institucija i postojećeg poretka. *Drugo*, Engels je ukazao na to da se društveni preobražaj ne može ostvariti »preko noći«, »jednom velikom bitkom«, nego samo »postepeno, polako, teškom žilavom borbom od pozicije do pozicije«[65]. Na taj je način Engels dao krupan doprinos svima onima kasnijim elaboracijama marksističke teorije revolucije koje društveni preobražaj koncipiraju kao istorijski, neizbežno dug i složen proces, a ne kao čin ili događaj — posebno ne kao čin »osvajanja vlasti«. *Treće*, Engels je istakao da društveni preobražaj, posebno u uslovima parlamentarne demokratije, zahteva osnivanje širokih socijalnih saveza, što je sigurno jedan od najvažnijih elemenata strategije mirnog puta. Ukazao je na potrebu da se osvoji podrška »većeg dela srednjih slojeva, sitne buržoazije i sitnog seljaštva«[66]. *Četvrto*, Engels je izložio i koncepciju takozvane defanzivne, odbrambene upotrebe nasilja. Zalažući se za mirni i nenasilni put, Engels nije odbacio ni mogućnost oružanog i nasilnog osvajanja vlasti od strane radničke klase. Ipak, stiče se utisak da Engels posmatra mogućnost upotrebe sile od strane radničke klase više u takozvanom odbrambenom smislu, odnosno pravo na upotrebu sile on zadržava u slučaju da buržoazija prva naruši postojeći legalitet. Na takav zaključak navodi stav iz Predgovora u kome se kaže: »I ako mi ne budemo toliko ludi da se, njima za volju, damo natjerati na uličnu borbu, njima neće najzad ostati ništa drugo nego da same (buržoaske partije — O. P.) naruše tu fatalnu legalnost.«[67] Taj zaključak potvrđuje i stav iz već pomenutog pisma Fišeru u kome Engels kaže: »Moje je mišljenje da ništa ne dobijate time ako propovedate apsolutno odricanje od napada. Niko u to neće poverovati i nijedna partija nijedne zemlje neće ići tako daleko da se odriče prava da se nezakonitosti suprotstavi s oružjem u ruci.«[68]

Kao što vidimo, Predgovor sadrži neke zaista veoma značajne elemente teorije mirnog puta: prihvatanje institucija postojećeg poretka kao okvira delovanja (iako ne i kao mogućeg sastavnog dela novog institucionalnog poretka), postepenost promena, »defanzivnu« upotrebu nasilja i politiku širokih socijalnih saveza. Premda izložene koncepcije nemaju karakter i domašaj jedne koherentnije i celovitije strategije mirnog puta, ipak ostaje činje-

[65] Isto, str. 438.
[66] Isto, str. 445.
[67] Isto, str. 446.
[68] Isto, tom 46, str. 377.

Digitized by Google

nica da su u njima sadržani neki važni elementi takve strategije. Uostalom, u to vreme sigurno se i nije moglo mnogo više učiniti. Mirni put se u to vreme tek počeo nazirati kao mogućnost. Neke važne pretpostavke su još uvek bile neizvesne. Tako, na primer, Engels nije predvideo mogućnost da institucije pluralističke demokratije budu ne samo okvir borbe za socijalizam, nego ni osnova političkog sistema u socijalizmu, bez čega se ne može govoriti o ozbiljnijoj strategiji mirnog puta, u svakom slučaju ne kada je reč o današnjim razvijenim zapadnoevropskim društvima. Čini se da je Engels, kao revolucionar koji je formirao svoje poglede na tadašnje klasno društvo uglavnom sredinom prošlog veka, u vreme veoma zaoštrenih klasnih borbi, u kojima su ne retko dolazili do izražaja vrlo grubi i teški oblici represivne dominacije i vladavine posedničkih klasa — i pored svih promena u stavu prema postojećem društvu i oblicima i putevima društvenog preobražaja — još uvek ispoljavao znatne rezerve prema mogućnostima da se institucije građanske parlamentarne demokratije prihvate kao osnova političkog sistema socijalizma. Zatim, kao što smo pokazali, Engels se zalagao za obrazovanje širokih socijalnih saveza kao važne pretpostavke strategije i politike društvenog preobražaja. S druge strane, on nije ozbiljnije razmatrao pitanje širih političkih saveza, koje se danas smatra ključnim pitanjem strategije mirnog puta, što je i sasvim razumljivo kada se ima na umu da tada pitanje političkih saveza nije imalo i nije ni moglo da ima isti značaj koji ima danas — u to vreme glavne snage u radničkom i socijalističkom pokretu su bile uglavnom dosta jedinstvene. Isto tako, na Engelsovu koncepciju i strategiju mirnog puta u socijalizam nije moglo a da ne utiče i tadašnje raspoloženje i ponašanje vladajuće klase koje nije davalo čvršće garantije da će ona sama biti spremna da poštuje parlamentarne institucije i važeći legalitet u slučaju da snage radikalne promene dobiju političku većinu. Valjalo bi istaći i to da se Engels pred kraj života suočio sa snažnim prodorom parlamentarističke strategije u radnički pokret. U borbi protiv takvih tendencija Engels je morao da ističe značaj i drugih, nasilnih i oružanih oblika borbe za društveni preobražaj. Stoga je i ta borba u izvesnoj meri sputavala Engelsa da uđe u dublje i temeljitije razmatranje teorije mirnog puta.

Engelsov Predgovor Marksovim *Klasnim borbama u Francuskoj* nije bio prvi rad u kome su osnivači naučnog socijalizma pokretali pitanje mirnog puta u socijalizam. Kao što je poznato, Marks je u govoru u Amsterdamu još 1872. godine istakao da se u nekim zemljama kao što su Amerika i Engleska društveni preobražaj može ostvariti mirnim sredstvima. Isto tako, Engels je u *Kritici Erfurtskog programa* (1891) pisao o mogućnosti »mirnog urastanja« kapitalizma u socijalizam. Ipak, ovi raniji iskazi osnivačâ naučnog socijalizma nisu imali karakter dubljeg i temeljitijeg proučavanja strategije mirnog puta. (Sve su to bile načelne i vrlo uopštene izjave izražene najčešće u svega nekoliko rečenica.)

Digitized by Google

Predgovor je bio prvi pokušaj da se, koliko-toliko, osmisli i obrazloži strategija i koncepcija mirnog puta. I pored toga što Engelsova koncepcija mirnog puta nema karakter celovite i koherentne teorije, Predgovor predstavlja prvi i ujedno jedini rad osnivačâ naučnog socijalizma u kojem se nešto potpunije izlaže i obrazlaže ideja o mogućnosti mirnog puta u socijalizam.

I, najzad, treba reći da je Predgovor naglašeno politički tekst s mnogo manjim teorijskim pretenzijama. Napisan je u funkciji aktuelnog političkog trenutka i potrebe da se koncepcija mirnog puta, koju je nemačka SPD u praksi sve više primenjivala, bar donekle teorijski osmisli i uobliči. Stoga značaj Predgovora ne bi trebalo preuveličavati, a posebno ne u tom smislu da on predstavlja prekretnicu u dotadašnjem Engelsovom shvatanju strategije i politike društvenog preobražaja, »politički testament«, i slično. Za razliku od nekih drugih značajnih Engelsovih teorijskih radova kao što su *Anti-Diring*, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, *Poreklo porodice, privatne svojine i države* — u kojima je Engels temeljito i duboko zahvatio probleme društva, države, strategije i politike društvenog preobražaja — Predgovor je pisan bez takvih pretenzija i s drugim namerama. Ponovimo još jednom: Predgovor je predstavljao pokušaj da se na koliko-toliko celovit i koherentan način osmisli politika i strategija nemačke SPD poslednjih godina XIX veka.

Digitized by Google

Kosta Ugrica

Je li socijalizam društvo nejednakosti i kako se odnositi prema nejednakostima

(Povodom nekih postavki prof. Ljubisava Markovića)

U svim velikim svetsko-istorijskim trenucima razne klase, slojevi i partije, svi akteri drame koja vodi ka velikim društvenim preokretima, svoje programske ciljeve i zadatke sintetizuju u kratke, jezgrovite, masama razumljive parole. Tako je francuska revolucija ponudila svetu čuveno egalité, liberté, fraternité; na zastavama Lenjinovog Oktobra pisalo je: Zemlja seljacima, fabrike radnicima, mir narodima; a naša revolucija sažela je sav svoj program u ono poznato: Bratstvo i jedinstvo, borba protiv okupatora i domaćih izdajnika, nema povratka na staro!

Ali, izgleda, takva potreba za racionalizacijom ciljeva i programa ne postoji samo u izuzetnim trenucima. I u vremenima ozbiljnih kriza, kada jedno društvo, polazeći od međaša svojih dostignuća, ali i od iluzija i zabluda, traži mukotrpno svoje istorijske putokaze — i u takvim trenucima sveopšteg preispitivanja potreba za sintetizacijom programskih ciljeva takođe postoji.

U današnjem našem političkom trenutku, u kojem se sa dosta naboja i gorčine diskutuje o Programu ekonomske stabilizacije, svedoci smo pojave mnogobrojnih mišljenja o načinu razrešavanja postojećih kontroverzi. I pogledi prof. dr Ljubisava Markovića, izneti na stranicama NIN-a (21. oktobra i 11. novembra), predstavljaju pokušaj da se na naučnoj osnovi dâ doprinos traže-

Digitized by Google

nju puteva izlaska iz krize. On to čini tako što, pored ostalog, nudi parolu: Napustimo sferu idile i ljudske pravde — socijalizam je društvo nejednakosti!

Po njemu, ideološka situacija koju imamo plod je jednog vanistorijskog, apstraktnog shvatanja socijalizma. Jedan momenat tog shvatanja jeste i to da je socijalizam sinonim za jednakost ljudi. Istorijski poziv socijalizma — tvrdi on — nije u stvaranju jednakosti ljudi u pogledu sredstava za život i zato »danas naš pojam jednakosti napušta sferu idile i ljudske pravde jer država ne može da izrazi jednakost ljudi, čak ni prema uslovima za proizvodnju, a još manje to može sistem društvenog samoupravljanja u svojoj progresivnoj funkciji«.

Čak i ako ostavimo po strani ne baš nevažno pitanje da li smo svi mi bili u zabludi tokom tolikih godina i ko su nosioci takve pogrešne vanistorijske svesti i shvatanja socijalizma, a samim tim i jedne promašene i pogrešno vođene politike izražene u raznim govorima, pismima, sednicama i slično, posvećenim neopravdanom bogaćenju i socijalnim nejednakostima u našem društvu, ostaju druga mnogobrojna ozbiljna pitanja, na koja nam prof. Marković ne daje odgovor.

Pre svega, postavlja se ključno pitanje: ako su svi dosadašnji pogledi rezultat apstraktnog, vanistorijskog shvatanja socijalizma, a socijalističke revolucije moraju na kraju da napuste sferu ljudske pravde, da li su one uopšte potrebne?

Doduše, prof. Marković nam jednom gotovo usputnom napomenom kaže da socijalistički društveni prevrat — kako se on izrazio — donosi rešenje za elementarni sukob društvenog karaktera materijalnih proizvodnih snaga i privatnog kapitalističkog karaktera ekonomske vlasti nad uslovima za proizvodnju — ali to očevidno nije pravi odgovor.

Naime, odmah se postavlja pitanje: koja je to snaga koja pokreće stotine miliona ljudi da, po cenu prolivanja krvi, ruše jedan društveni poredak nepravde da bi on bio zamenjen poretkom u kome će isto tako sistem društvene pravde biti napušten? Zar samo radi izmene ekonomske vlasti nad uslovima za proizvodnju? Ali čemu te izmene ako novo društvo isto tako nije sistem društvene pravde?

Ne manju pažnju zaslužuje i tvrdnja prof. Markovića da socijalistička država ne može da izrazi jednakost ljudi, a to još manje može samoupravljanje u svojoj progresivnoj funkciji. A u čemu je onda progresivna funkcija samoupravljanja — logično je pitanje koje će svak postaviti. Međutim, tu ne treba žuriti sa odgovorom, iako na prvi pogled ispada kao da je posredi lapsus, naime, kao da prof. Marković u svojoj gradaciji postavlja socijalističke sisteme u kojima je dominantna država iznad samoupravljanja. Takav zaključak bi bio sasvim netačan. Naprotiv, prof. Marković je za samoupravljanje čija se progresivnost ogleda, između ostalog, i u tome što više i bolje izražava nejednakosti!

Digitized by Google

»Skoro da bi se moglo reći, čisto teorijski — kaže Marković — da je samoupravljanje zakonitost u kretanju ka socijalizmu zbog toga što mora da izrazi nejednakost pojedinih delova društva i u raspolaganju uslovima za proizvodnju i dohotkom, pa i u nivou materijalnog razvitka pojedinih kategorija društva.«

Dakle, po prof. Markoviću, kretanje idejne svesti prelazi put od idile o jednakosti do napuštanja sfere društvene pravde, a progresivnost jednog društvenog sistema, bar tako izlazi iz njegovog izlaganja, meri se stepenom društvenih nejednakosti — ukoliko su one veće, sistem bi trebalo da bude progresivniji! Ako sledimo i dalje tok njegovog razmišljanja, ispada da će na pragu komunizma nejednakosti biti najveće, što je, naravno, i logički apsurd jer izlazi da se jednom cilju sve više približavamo time što se sve više udaljujemo od njega.

Ne treba ni dokazivati da se ovaj prevrat od »socijalizma idile« ka istinskom socijalizmu ne može izvršiti uz pomoć Marksovog učenja. Naprotiv, Marks je dokazivao (u *Osamnaestom brimeru*...) da socijalistička revolucija svojim sadržajem mora da prevaziđe frazu, to jest isprazne parole, a to čini upravo time što uspostavlja sistem koji omogućuje veću jednakost, više pravde i sasvim novu ulogu radničke klase i radnih ljudi.

Poznati su Marksovi stavovi o privatnoj svojini. Međutim, tekst prof. Markovića, reklo bi se, asocira na nešto drugo. On se neskriveno zalaže za socijalne nejednakosti tobože u ime borbe protiv socijalizma idile, protiv egalitarizma, a ne vodi računa o tome da socijalne razlike održavaju privatnu svojinu.

Pozivajući se na klasike marksizma, on ih nigde ne citira niti ukazuje na mesta i dela u kojima su oni izložili stavove koje im pripisuje. Prof. Marković, očigledno, ne prihvata čuveni Leonardov savet po kojem onaj ko može otići do izvora ne pije vodu iz krčaga. Zato smo prisiljeni da, umesto izvornih Marksovih, Engelsovih i Lenjinovih stavova, razmatramo samo njihovu interpretaciju.

Prof. Marković nam iznosi dve tvrdnje: prvo, jednakost je, kako je upozoravao Engels, parola velike francuske revolucije i postulat buržoaskog prava, i, drugo, Marks je u jednoj viziji daljeg, razvijenijeg stupnja društva, daljeg od onog kojeg mi imamo danas, imao u vidu raspodelu prema radu u smislu da se za jednako vreme provedeno na radu dobija jednaka kompenzacija. Uz to, jednom gotovo uzgrednom napomenom, koju interpolira između ove dve tvrdnje, on nam govori o tome kako ni Marks, ni Engels, ni Lenjin nisu imali nikakvih iluzija i nisu propovedali socijalizam kao društvo jednakosti.

Takva interpretacija klasikâ marksizma navodi na zaključak, ne samo implicite, već i sasvim direktno, da su Marks, Engels i Lenjin bili za nejednakost, naime, da su jednakost smatrali samo jednim od principa buržoaskog prava, a raspodelu prema radu — po kojoj se za jednako vreme provedeno na radu dobija

Digitized by Google

jednaka kompenzacija — da su videli kao stvar daleke budućnosti.

Svak ko poznaje samo elementarne postavke marksizma biće, u najmanju ruku, iznenađen zaključkom kojeg mora izvući na osnovu stavljanja Marksovih, Engelsovih i Lenjinovih pogleda u ovakav kontekst. Prof. Marković ostaje dužan da čitaocima ukaže kada i na kojem mestu su klasici marksizma takve stavove izneli. Ali on to ne čini, a i ne može učiniti iz prostog razloga što oni takve stavove nisu nikada zastupali. Naprotiv, u celokupnoj ljudskoj istoriji teško je naći takve borce za istinsku jednakost, za istinsku pravdu, za istinsku slobodu čoveka koji bi mogli da se makar i približno uporede s Marksom, Engelsom i Lenjinom. O tome govori ne samo sav njihov naučni i teorijski rad, već i njihov život, praksa i borba.

Marks i Engels su još od vremena kada su pisali svoje rane radove, a zatim tokom čitavog svog života, analizirali uzroke ljudskih nejednakosti i ukazivali na put da one budu prevladane u cilju ostvarenja istinske ljudske slobode i pravde. Tako već u *Prilogu jevrejskom pitanju,* napisanom u jesen 1843. godine, Marks govori o odnosu političke emancipacije prema ljudskoj emancipaciji. Ukazujući na to da su ljudska prava proklamovana francuskom revolucijom, u stvari, prava čoveka povučenog u sebe, u svoj privatni interes, on poziva u borbu za komunizam i za ukidanje socijalne i političke alijenacije čoveka. U *Prilogu kritici Hegelove filozofije prava,* napisanoj otprilike u to isto doba, Marks već ukazuje i na konkretne društvene snage koje taj proces oslobađanja treba da izvrše. U čuvenim *Tezama o Ludvigu Fojerbahu* Marks poziva na konkretnu akciju time što kaže da su filozofi do tada svet samo objašnjavali, ali stvar je u tome da se on izmeni itd., itd. Takvih Marksovih i Engelsovih stavova i pogleda ima bezbroj.

Posebnu pažnju zaslužuje i tvrdnja prof. Markovića da je Marks, govoreći o raspodeli prema radu, mislio na neko društvo u dalekoj budućnosti. Takva tvrdnja nije tačna.

U *Kritici Gotskog programa,* a očigledno je da se prof. Marković poziva na ovo delo, iako to izričito ne kaže, Marks piše: »Ovde imamo posla ne s onakvim komunističkim društvom kakvo se ono *razvilo* na svojoj vlastitoj osnovi, nego obrnuto, onakvim kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo *izlazi;* s komunističkim društvom, dakle, koje u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, još nosi na sebi madeže starog društva iz čije utrobe izlazi.«

Dakle, Marks je ovde precizan i potpuno jasan. On govori o društvu koje upravo izlazi iz utrobe, a jasno je po sebi da niko ne može biti mlađi od datuma svog rođenja. Marks govori o prvom danu novoga društva u kojem »pojedini proizvođač dobija natrag od društva — posle odbitka — tačno ono što mu daje«, naime, »isti kvantum rada koji je dao društvu u jednom obliku dobija natrag u drugom obliku«.

Digitized by Google

Marks, naravno, primećuje da su individuumi nejednaki, ističući pri tom da pravo, iako ne priznaje nikakve klasne razlike, ono priznaje prećutno nejednaku individualnu obdarenost i, prema tome, nejednaku »radnu sposobnost radnika kao prirodne privilegije«, a uz to »jedan radnik je oženjen, drugi nije; jedan ima više dece nego drugi itd., itd. Pri jednakom radnom učinku i, prema tome, u jednakom udelu u društvenom fondu potrošnje jedan će faktički dobiti više nego drugi, jedan će biti bogatiji od drugog itd«.

Ističući da je ovde jednako pravo u principu buržoasko pravo, Marks upozorava: »Da bi se izbegli svi ti nedostaci, pravo bi moralo, umesto da bude jednako, biti naprosto nejednako.«

Iz izloženog sasvim je jasno da Marks smatra:

— da u socijalističkom društvu proizvođač dobija *isti* kvantum rada koji je društvu dao, ali u drugom obliku, ni više ni manje;

— da se ovaj princip razmene istih kvantuma rada odnosi na socijalističko društvo od prvog dana njegovog stupanja na istorijsku scenu;

— da individualne razlike koje među ljudima postoje, a koje uslovljavaju da jedan proizvođač dobija faktički više nego drugi, predstavljaju *nedostatak*, a ne vrlinu novog društva;

— da bi taj nedostatak trebalo otkloniti i prevladati »nejednakim« pravom, a to može da znači primenom raznih poreskih i drugih mera.

Sada bi trebalo postaviti pitanje zašto prof. Marković ove jasne i nedvosmislene Marksove stavove projicira u društvo neke daleke i nedefinisane budućnosti. Po njemu, ispada da između socijalističkog društva o kojem je govorio Marks i kapitalizma postoji nekakav interregnum ili predsocijalizam. Odgovor je veoma prost: prof. Marković je protiv razmene istih kvantuma rada, a samim tim on je za nejednakosti koje su sasvim nešto drugo od onih o kojima je Marks govorio i koje neminovno dovode do sve većeg raslojavanja.

Inače, svakom je jasno da pisac *Kapitala*, koji je izvršio ne samo analizu, već i pravu vivisekciju jednog društva nejednakosti, ne može biti borac za takvo novo društvo u kojem će te nejednakosti biti ozakonjene, a princip ljudske pravde sasvim napušten.

Prof. Marković tvrdi da smo mnoge stvari postavili na glavu. Međutim, ovde je sasvim jasno ko zapravo ne samo mnoge stvari, već i samog Marksa postavlja na glavu!

Sva ova rasprava imala bi, naravno, mali, gotovo efemeran značaj ukoliko bi prof. Marković ostao samo u oblasti teorije. Ali on sa ovog područja prelazi na praktično-politički teren, na objašnjavanje uzroka krize u našoj zemlji i na ukazivanje na puteve kojima treba ići da bi kriza bila prevladana, što implicira veću potrebu da obratimo pažnju na njegove poglede i shvatanja.

Digitized by Google

Govoreći o težištu buduće političke aktivnosti, prof. Marković ukazuje da ono mora biti na otklanjanju barijera u sferi nivoa privređivanja, u pravcu izgradnje jednog modernog i uspešnog planskog i tržišnog sistema. Pri tom treba na nov i još efikasniji način valorizovati znanje, sposobnost i poslovnost. Na ovom mestu on usputno dodaje da treba popraviti sada inače neodrživo niske životne prilike naročito one kategorije stanovništva koja živi u gradovima.

S ovakvim gledanjem svi ćemo se, naravno, lako složiti. Međutim, nesporazumi počinju onog trenutka kada se postavi pitanje kako to ostvariti i koje su to snage u našem društvu na koje se treba osloniti u realizovanju tih zadataka.

Samim tim dolazimo i na pitanje o drugom pravcu političke aktivnosti na koji nam ukazuje prof. Marković. Izgleda da je ovaj drugi pravac, kojeg on detaljnije analizira i kojem poklanja najveći deo pažnje, zapravo i težište njegovog celokupnog izlaganja.

Prof. Marković nam kaže da socijalizam uređuje svoje društvene odnose uz pomoć mnogih društvenih nepravdi. Uz to, on nabraja više elemenata koji generiraju te nepravde. S ovim se, naravno, isto tako lako možemo složiti, samo uz kratku napomenu da ipak disonantno zvuči ono »uz pomoć«. Ali to je sigurno posledica njegovih shvatanja Marksa. Onde gde je Marks video nedostatak novog društva prof. Marković vidi vrlinu. Dakle, slažemo se s tim da socijalizam startuje sa osnove na kojoj je staro društvo ostavilo mnoge nepravde i uzroke ljudskih nejednakosti. Zbog toga smo ga, valjda, i srušili.

Međutim, kakav zaključak ovde prof. Marković izvlači? Razumljivo, mi očekujemo da nam on ukaže na puteve kojima treba ići da se te nepravde i nejednakosti otklone. Ali on ide sasvim drugim pravcem. Nasuprot našim očekivanjima, on ustaje protiv onih koji, po njegovim rečima, paušalno osuđuju »stanje u kome se manifestuju i oštre nejednakosti kako u uslovima privređivanja tako i u raspodeli i prisvajanju sredstava za potrošnju«. Slédeći dalje ovakav tok razmišljanja, on dolazi do zaključka da pravac naše političke aktivnosti mora biti »u održavanju jedne mere potrebnih nejednakosti«. Istovremeno on podiže glas protiv onih koji, po njegovim rečima, podižu hajku na ljude koji su se obogatili, napominjući pri tom da nastale nejednakosti nisu, »kako se to kod nas u poslednje vreme tvrdi, plod krađe ili prisvojene i nezasluženе rente, već pre svega deo ukupnog privrednog i političkog razvoja zemlje«.

Sada tek postaje potpuno jasno kakve rezultate daju njegova teorijska shvatanja i njegovo tumačenje Marksa.

Dakle, umesto borbe za otklanjanje nejednakosti — *održavanje* potrebnih nejednakosti!

Međutim, kako se i bogatstvo i siromaštvo »oploduju«, odnosno bogatiji postaju još bogatiji, a oni siromašniji postaju sve

Digitized by Google

siromašniji, očevidno je da poziv za održavanje potrebnih nejednakosti, zapravo, znači produbljivanje jaza koji postoji između ova dva sloja našega društva. To nam najbolje pokazuje i samo letimičan pogled na naše današnje prilike u kojima u uslovima inflacije i privredne krize oni najbogatiji velikom brzinom uvećavaju svoje bogatstvo, a oni najsiromašniji tonu sve dublje u svoje siromaštvo.

Začuđuje, u najmanju ruku, otvorenost s kojom prof. Marković iznosi ove svoje poglede pred našu javnost. Ne mislimo pri tom samo na odsustvo potrebnog senzibiliteta za dati politički trenutak. Ne mislimo čak ni na to da on ne vodi računa o tome šta o ovakvim njegovim shvatanjima govore, na mnogobrojnim sastancima koji se održavaju ovih dana u našoj zemlji, upravo ti najsiromašniji slojevi društva. Svoje poglede treba jasno izneti na svetlost dana. Ipak, izaziva iznenađenje odsustvo pravog metoda i prave naučne analize na osnovu kojih je prof. Marković došao do ovakvih svojih konstatacija.

Pošto je razmotrio moguće pravce kretanja političke aktivnosti u našem društvu, prof. Marković nam ukazuje i na konkretne društvene snage koje bi, po njegovom mišljenju, trebalo da budu »motor« kretanja u pravcu na koji nam on ukazuje. I u tome on ostaje dosledan svojim shvatanjima. Razmotrimo šta on ima u vidu, odnosno na koje snage naše društvo treba da se oslanja na putu koji bi trebalo da vodi razrešenju postojeće krize.

Šta nam, na primer, prof. Marković govori o položaju radničke klase i o njenoj ulozi? Odgovor na to pitanje svak može lako naći ako pažljivije pročita ono što nam on izlaže.

Pažljiviji čitalac biće svakako iznenađen odsustvom bilo kakve stvarne analize položaja radničke klase. To nije u fokusu pažnje prof. Markovića. On nam, na primer, ništa ne govori o tome kako u uslovima krize živi naš radni čovek, kako izlazi na kraj sa svojim ličnim dohotkom, šta za njega može da kupi, koliko odela, koliko pari cipela, da li može da plati kiriju i slično. Sve to izmiče njegovoj pažnji. Naravno, ne polemišemo s onim što prof. Marković nije rekao. Ipak, smatramo da treba ukazati na ono što u jednoj ovako celovitoj analizi stanja u našem društvu ostaje sasvim van sfere njegovog interesovanja.

Svemu tome treba svakako dodati i to da on ni jednom rečju ne pominje gotovo milion nezaposlenih građana naše zemlje. Oni kao da ga uopšte ne interesuju.

Iz svega ovoga je očigledno da prof. Marković ne vidi u radničkoj klasi onu osnovnu snagu koja treba da izvuče društvo iz krize. Ali koje su to snage na koje on računa? Odgovor se nameće sam po sebi.

Po njemu, to mogu da učine oni »veštiji u oplođivanju kapitala« za koje nam ne kaže da li su samo veštiji ili i nešto drugo, odnosno za koje ne pravi razliku da li su do svog kapitala došli na osnovu rada ili na neki drugi način. Njima on poklanja i najveću pažnju. U stvari, celokupno njegovo izlaganje predstavlja

Digitized by Google

pledoaje u odbranu tog »veštijeg«, u stvari, bogatijeg sloja društva. Prof. Marković nam višestruko ponavlja kako treba legalizovati milijardere i taj poziv deluje gotovo patetično. Ali onde gde ima mnogo patetike obično izostaje prava analiza.

Ko su milijarderi koje treba legalizovati, kako to prof. Marković tvrdi? Svakako da je reč o višestruko složenoj pojavi.

Razumljivo je da niko u ovoj zemlji nema ništa protiv onih koji su postali bogatiji svojim radom, pa čak i ako su postali milijarderi. Ali kad već govorimo o takozvanom opravdanom bogaćenju, uvek treba imati u vidu da li su i tako stvorena bogatstva samo rezultat rada ili posledica izigravanja propisa, utaje poreza i slično. Naši radnici, povratnici iz inostranstva, nisu predmet bilo kakvog spora. Za njih lično, a i za društvo u celini, korisno je da sredstva koja su doneli u zemlju budu racionalno upotrebljena. To isto vredi i za neke druge kategorije stanovništva koje pominje prof. Marković.

Pri tom bi trebalo imati u vidu kako se ova sredstva koriste — za ličnu potrošnju ili za oplođivanje kapitala. Ukoliko se radi o ličnoj potrošnji, treba imati na umu da čak i u mnogim kapitalističkim zemljama postoji porez na luksuz kao akt nekakve socijalne pravde. Tim pre o tome treba voditi brigu u socijalističkom društvu, pogotovo zbog toga što naš radni čovek, koji živi od prosečnog ličnog dohotka, za samo jednu milijardu radi celog svog radnog veka.

Prof. Marković nam ništa ne govori o rentijerima, pa treba da se upitamo da li takva kategorija uopšte postoji u našem društvu. On čak i ne pominje uticaj rente na naš posleratni razvoj, ne govori nam ništa o porastu cene zemljišta. A cena zemlje je, po Marksu, kapitalizovana zemljišna renta. Diferencijalna renta I, kao što je poznato, zavisi od dva faktora: plodnosti i položaja zemljišta. Marks je ukazivao na značaj razvoja saobraćaja i na uticaj tog momenta na komponentu položaja zemlje.

Kad iz oblasti teorije pređemo na konkretan teren, videćemo, primera radi, da su seljaci koji imaju parcele zemlje uz samu morsku obalu tu zemlju prodavali posle rata maltene u bescenje jer je plodnost tog zemljišta gotovo nikakva. Izgradnjom puteva, elektrifikacijom i drugim merama, koje su provedene sredstvima i naporom celog društva, vrednost tog zemljišta je enormno porasla i sada je ono predmet raznih kupoprodajnih špekulacija. Zar je moguće da prof. Marković o tome nije ništa čuo? Da li i bogatstva stvorena na takav način treba legalizovati ili treba poreskim i drugim merama učiniti nešto da se barem deo tog bogatstva, u koje su ulagana sredstva celog društva, društvu i vrati?

Još mnogo toga mogli bismo na ovom mestu da kažemo o uzrocima nastajanja bogatstva u našem društvu. Pri tom mislim na bogatstva koja nastaju kao rezultat raznih privilegija, špekulacija, otuđivanja društvene imovine, nesređenog stanja na tržištu, raznih nelegalnih kupoprodajnih operacija, menadžerstva i

Digitized by Google

posredništva uopšte, špekulacija devizama i na hiljadu drugih načina. Ukoliko bismo to detaljnije analizirali, mogli bismo brzo zaključiti da taj sloj društva kojeg prof. Marković tako zdušno brani nije tako neporočan i ne može se baš sasvim smestiti u one kategorije koje on pominje.

Daleke 1840. godine Prudon je ukazivao da je privatno vlasništvo krađa. Marks, koji je s Prudonom vodio oštre polemike, nikada nije osporio taj Prudonov stav. Naravno, time ne želim da kažem da su sva bogatstva koja su u vlasništvu pojedinaca rezultat krađe. Međutim, u svim slučajevima u kojima nije reč o razmeni jednakih kvantuma rada to upozorenje treba imati u vidu.

Prof. Marković sve to kao da ne vidi. On jednostavno veruje u, od njega zamišljenu, motoriku kretanja u našem društvu. Za njega je taj brzoobogaćeni sloj nekakva nova društvena avangarda. To su, po njemu, samo oni »poslovniji, veštiji u oplođivanju kapitala« i ništa više.

On nam govori o ličnom interesu kao jedinom pokretačkom motivu ljudi. Gotovo kao da nam parafrazira ciničnu englesku izreku po kojoj jedino interes nikada ne vara. Naravno, niko ne osporava značaj ličnog interesa kao pokretačke motivacije ljudske delatnosti. Ali da li se sve može svesti na goli interes? Da li, na primer, u odnosima roditelja i dece postoji samo interes? To ne bi, međutim, bilo toliko bitno da prof. Marković ne ispušta iz vida nešto drugo, mnogo važnije, što se zove društveni interes. O tome nam prof. Marković ništa ne govori. On kao da ostaje na pozicijama »egoizma« Smita i Rikarda i nikako ne može da se odmakne od njih. Gde su tu Marksovi pogledi?

*

Ideja i praksa socijalizma razvijala se u borbi za jednakost, što znači protiv nejednakosti, ali u isto vreme i protiv egalitarizma, to jest uravnilovke, koja takođe podrazumeva izvesnu nejednakost. Ideologiji uravnilovke ne treba podlegati. Ona sputava proizvodne snage socijalizma, ograničava progres.

Profesor Marković je u pravu, prema tome, što je protiv egalitarnog socijalizma, socijalizma idile, kakav ne može da postoji. Ali ustajući protiv toga, on se — kako smo pokušali da pokažemo — naslanja na staro društvo, jer je na pozicijama nejednakosti, navodeći time vodu na mlin onih koji su za eksploataciju.

Digitized by Google

Kažimież Doktur

Kriza u Poljskoj, njeni izvori, tok i posledice

Do sredine avgusta 1980. godine dominirali su optimistički stavovi u pogledu razvoja socijalističkog sistema u Narodnoj Republici Poljskoj. Sindrom toga optimizma sadržavao je ove vrednosti: planski karakter narodne privrede, zadovoljavanje narastajućih socijalnih potreba, neprestani rast proizvodnje i nacionalnog dohotka, progresivnu demokratizaciju sistema, efikasnu političku upravu, moralno-političko jedinstvo društva, kao i narastajuću integraciju u sklopu SEV-a. U takvoj situaciji nije, naravno, bilo mesta za tako neprijatne i onespokojavajuće kategorije kao što su: društvena dezintegracija, politički pluralizam stavova i ponašanja, privredna inflacija, stalna neuravnoteženost tržišta ili ono najgore: *kriza*. Ipak se baš to najgore dogodilo zbog nezadovoljstva radnikâ sa Primorja koji su štrajkovali. Pod uticajem političkih činjenica i ekonomskih neminovnosti trebalo je, u okviru ponosnog poljskog socijalizma, priznati kao adekvatnost krizu — zloslutni relikt kapitalističkog sistema — kako je ta pojava krštena u udžbenicima političke ekonomije kapitalizma. Pokazalo se da je brisanje reči »kriza« iz rečnika socijalističke političke ekonomije bilo preuranjeno!

Javno priznavanje krize kao činjenice nije, naravno, ravno njenoj naučnoj identifikaciji, ali danas, posle teških i konfliktnih godina burnih političkih događaja, raspolažemo obilnom »krizo-

Digitized by Google

logijom«, odnosno pokušajima naučnog i pseudonaučnog tumačenja geneze, fenomenologije i posledica navodno neprestane krize. Vredi, dakle, proučiti poljsku lekciju krize da bi se identifikovao tako malo očekivan događaj kao što je strukturno uslovljen zastoj privrednog razvoja, kao i snažne perturbacije u razvoju političkog sistema. Nije to lak zadatak pošto se različite škole mišljenja o poljskom fenomenu osamdesetih godina i dalje bore , a sve dok se »prah ne slegne« ne možemo imati potrebnu distancu prema kopiletu socijalizma — zloslutnoj krizi privrede, politike i morala. U prvoj fazi političkih zbivanja, u toku leta i jeseni 1980. godine, gotove odgovore na sva pitanja imali su samo stari neprijatelji socijalizma koji su zadovoljno trljali ruke jer, eto, izgleda da se zanavek — po njihovom mišljenju — ruši poljski proizvod sovjetskog izvoza revolucije koji je izvršen na ruševinama buržoaske Poljske i u smrvljenoj hitlerovskoj Nemačkoj. A oni koji su se opredelili za socijalizam, naročito krugovi orijentisani prema dogmatskom marksizmu, nisu mogli da nađu drugačiju objašnjavajuću formulu nego onu o neusaglašenosti razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa; u svom optimizmu oni nisu, međutim, dopustili pretpostavke o takvim događajima kao što je opšti štrajk ili raspuštanje socijalističkih sindikata. To su bile dijametralno suprotne interpretacije.

Naučnici su, ako ne uzmemo u obzir i u tom društvenom sloju prisutne ekstremiste, zastupali uravnoteženije stavove, ali, kao i obično, prestizao ih je tok događaja; upotreba njihove strane istorijskih metoda u toku burnih i dramatičnih događaja izazivala je frustraciju i ogorčenost. Tek kasnije, posle dve-tri godine, dobili smo marksističke knjige i analize koje su objašnjavale izvore i tok krize.

Stav partije na vlasti — Poljske ujedinjene radničke partije — izražen je u dokumentu koji je pripremila specijalna komisija, ustanovljena od strane IX vanrednog kongresa Partije, da bi objasnila uzroke i posledice protivurečnosti, kao i društvenih konflikata u posleratnoj Poljskoj. Za predsednika komisije imenovan je član Politbiroa CK PURP Hieronjim Kubjak, profesor sociologije Jagelonskog univerziteta u Krakovu. Raspolažemo, dakle, naučnim i političkim dokumentima o periodu krize. Na toj osnovi možemo da predložimo jugoslovenskim čitaocima nekoliko teza o mnogostrukosti krizogenih faktora, o teškoćama u političkom upravljanju društvom u stanju anomije, kao i o dugotrajnosti izlaženja iz kriznog položaja. Možda će neke od tih činjenica i interpretacija biti korisne u razumevanju tuđih kriza, ali ako je reč o krizi kod prijatelja, treba da računamo ne samo na razumevanje ili saučestvovanje, nego i na bratsku, socijalističku pomoć, a sa stanovišta internacionalizma možda čak i na to da će naša lekcija koristiti drugima.

Digitized by Google

Faktori krize

Pre nego što pređem na izlaganje nezgodnih »ulaza u krizu« vredi pomenuti tezu s kojom se ne slažu svi u našoj zemlji i našoj partiji, naime, da privredna kriza ne počinje protestima i štrajkovima radnikâ srednjeg i zapadnog Primorja, već znatno ranije, a avgust osamdesete godine bio je već vrhunac krize u privrednoj i političkoj dimenziji. Na to ćemo se još vratiti, ali zbog jasnoće izlaganja treba početi od podsećanja na nekoliko činjenica iz privredne istorije prethodnog desetleća koje, kao što je poznato, počinje u vreme kad je E. Gjerek bio prvi sekretar, i to prestankom štrajkova u Gdanjsku, Gdinji i Šćećinu. To desetleće donosi na početku sedamdesetih godina bujni privredni rast s pokazateljima godišnjeg porasta dohotka koji u 1975. godini iznosi gotovo dvanaest procenata rasta podeljenog nacionalnog dohotka i približno deset procenata porasta stvorenog dohotka. Kasnije je već bilo znatno gore, jer je u periodu 1975—1980. srednji godišnji tempo rasta podeljenog dohotka bio —0,2, potrošnja 4,4, akumulacija —8,2, a neto investicije —6,6, dohodak industrije 4,4 a zemljoradnje —1,5. Još izrazitije se blokiranje privrednog rasta može videti ako se razmatra nacionalni dohodak po stanovniku u sledećim godinama: 1979. godine u poređenju s prethodnom godinom iznosio je još samo 97,0, a 1980. opao je još niže — do 93,2. Dok je u periodu prosperiteta srednji godišnji porast iznosio 8,8, u godinama 1976—1980. bio je samo 0,3, i pored značajnog korišćenja od strane privrede široko uzetih kredita u valutama zapadnih zemalja i bogatim valutama socijalističkih zemalja. Nije potrebno posebno naglašavati da su godine štrajkova i političkog sindikalnog pluralizma donele dalji pad ostvarenog i podeljenog dohotka koji je prvi put zaustavljen tek u drugoj polovini 1982. godine, dakle, u periodu ekonomike ratnog stanja, kao i prvih restrukturiranja centralnih organa privrednog upravljanja do kojih je došlo u sklopu privredne reforme. Postoje procene da je građanin u periodu krize izgubio najmanje trideset procenata prethodnog nivoa potrošnje.

U odslikavanju razvoja sedamdesetih godina služimo se pokazateljima privrednog rasta jer se u njima čita dramatika »nadolazeće oluje«, kako smo nazvali događaje avgusta 1980. godine, u kojima je, krajem toga meseca, štrajkovalo ukupno dva miliona zaposlenih. Vraćajući se ipak objašnjavanju činilaca koji su izazvali krizu, ne možemo se zadovoljiti samo faktografijom. Danas, posle mnogih analiza ekonomista, sociologa, istoričara i politikologa, možemo u načelu konstatovati da je multidimenzionalna poljska kriza imala bogatu zbirku vlastitih činilaca; slikovito se može reći da je veliko more krizne nemoći imalo mnogo izvora i reka koje su ga akumulirale.

Nesumnjivo je da politički događaji 1956, 1970. i 1980. godine imaju svoje duboke uslovljenosti koje se kriju ili čak i jasno vide u strukturi »poljskog socijalizma«. Tu strukturu čini specifična povezanost struktura vlasništva, vlasti, privrede i morala.

Digitized by Google

Kao što je poznato, naš put u socijalizam zasnivao se i zasniva se na socijalističkom vlasništvu i na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. S jedne strane podržavljena privreda u industriji, a s druge strane privatna proizvodnja velikim delom u poljoprivredi i zadružnom sektoru, za relativno malobrojne trgovce, zanatlije i sitne proizvođače. To je uvek rađalo privredne i društvene napetosti jer je privatna poljoprivredna proizvodnja pri sadašnjoj zaostaloj strukturi gazdinstava niskoproduktivna, što nas prisiljava na uvoz stočne hrane i žita, a osim toga takva poljoprivreda je uvek zaostajala u razvoju za donekle dinamičnom industrijom. Njen tehnički nivo, osim u velikim privatnim i državnim gazdinstvima, vrlo je nizak, investiranje je minimalno, a kultura privređivanja još spada u eru porodičnih domaćinstava klase seljaštva koja je sve malobrojnija i klase poljoprivrednih radnika koja se polako rađa. Posredno, takva situacija stvara teškoće u proizvodnji hrane, a kao istorijsku zanimljivost vredi zabeležiti činjenicu da su štrajkovi radnikâ uvek bili reakcija na porast cena u periodima opadanja realnih dohodaka zaposlenih! Klasičan i čist primer je početak decembarskih štrajkova radnikâ u Gdanjskom brodogradilištu 1970. godine.

Samokritički se može reći da je poljoprivredna politika u takvoj situaciji nedovoljno efikasna, a obećavana socijalizacija poljoprivrede teče polako, dok je industrija i banke nedovoljno opremaju neophodnim materijalnim faktorima proizvodnje; nedostaju traktori, đubriva, gorivo i krediti.

Činilac koji nesumnjivo ima dosta zajedničkog s mnogim političkim događajima (koji do 1980. godine nisu zvani krizama političkog sistema) i s blokiranjem privrednog rasta svakih petnaestak godina, kao i padom društvenog morala, jeste strategija razvoja koja je posle pedesetih godina dovela do formiranja nekoliko specifičnosti naših globalnih društveno-privrednih struktura. Opet nekoliko rečenica o činjenicama.

Zanimljivi su podaci koji pokazuju udeo akumulacije i potrošnje u nacionalnom dohotku (u stalnim cenama) za vreme celog razdoblja posleratne socijalističke privrede. Ne ulazeći u pojedinosti koje zamaraju stranog, a i domaćeg čitaoca, možemo konstatovati da smo u dva maha zabeležili maksimalne pokazatelje akumulacije: 1953. godine ona je iznosila 38,2, a 1975. godine 35,7. Srazmerno obrnuti su pokazatelji udela potrošnje u nacionalnom dohotku. Najveći udeo investicija u industriju bio je 1980, a najmanji u poljoprivredu 1975. i 1980. godine. Ti podaci odslikavaju strategiju ekstenzivnog modela privrednog rasta, toliko karakterističnog za prvobitnu socijalističku industrijalizaciju koja najviše sredstava namenjuje proizvodnji takozvane grupe A, odnosno proizvodnji sredstava za proizvodnju. Ona je ispravna do granice izdržljivosti razočaranih potrošača i zato preterano investiranje u tešku industriju nije olakšalo situaciju domaćinstvima željnim robe. A protesti radnika Obale i Šlonska počeli su pored doma-

Digitized by Google

ćeg ognjišta, od domaćice koja se buni zbog nestašice hrane i drugih proizvoda.

Struktura vlasništva, privredne strukture kao i privredne strategije ekstenzivnog rasta imaju svoje subjekte jer, interpretirajući krizu u sociološkim kategorijama, nalazimo niskoproduktivnog seljaka, industrijskog radnika koji se dinamično razvija ili stratege privrede i društva koji su često poistovećivani s elitom vlasti. Baš tu elitu, koja se najčešće naziva političkim rukovodstvom, opozicija, i ne samo opozicija, okrivljuje za krizu i političke konflikte. Ovakva interpretacija nije, uostalom, bila strana ni samim političarima koji su javno bili optuživani za greške u rukovođenju i takve greške su čak priznavali. Tražeći, ipak, faktore-izazivače društvenih i političkih konflikata perioda krize u stavovima i odlukama političkog i privrednog rukovodstva, moramo biti svesni da je komforan izlaz iz opresije proglašenje elite ili jednog njenog dela za žrtvenog jarca i da je to spretno izbegavanje odgovornosti od strane društva koje vrlo rado gleda pod vešalima svoje nekadašnje veličine, ali neće u isto vreme da primeti sebe kao izazivača krize. A ukoliko je kriza tako rđava kombinacija faktorâ razvoja da dovodi do njegove blokade, onda, naravno, i takozvane mase, kao nešto suprotstavljano elitama, treba da uzmu reč.

Vraćajući se ipak političkim odlukama odgovornim za krizu, treba istaći da se greške, između ostalog, nisu sastojale samo u, na primer, prekomernim i nedovoljno produktivnim investicijama, nego i u lošoj proceni stepena integracije društva, a takođe u optimističkim prognozama društvenog razvoja. Kao što je rekao Sorel, vlada perioda prosperiteta podlegla je iluzijama napretka i nije bila sposobna, i pored upozoravajućih prognoza, da promeni svoje ponašanje posle privrednog sloma 1975. godine koji treba uzeti za početak krize u ekonomskoj dimenziji. Možda su tada postojali izgledi da se uspostavi dinamika proizvodnje, dohotka i potrošnje, ali oni su izgubljeni u neslavnoj politici privrednog manevra koji, i pored najava i zaključaka, nije sproveden.

Kao što se vidi, uzroke naše krize objašnjavamo razvojem proizvodnih snaga, načinom ekonomskog i političkog upravljanja, kao i aktivnošću samog društva. Reč je, dakle, o analizi mnogih činilaca, i to endogenih; ne slažemo se, naime, sa ekstremnim stavovima koji sadrže ozbiljnu metodološku grešku, a sastoje se u precenjivanju jednog jedinog faktora. Politička opozicija traži krivicu za krizu u greškama i nesposobnosti političkog rukovodstva i u principu se ne trudi da primeti ništa više od toga. Neki naučnici precenjuju udeo privrednih faktora, smatrajući da je reč o krizi faktorâ proizvodnje u političkom pakovanju jer nadaleko poznato jedinstvo ekonomije i politike od svakog štrajka ili obustave proizvodnje stvara politički problem. Neki filozofi vide krizu kao slom sistema socijalističkih vrednosti; oni smatraju da je socijalistička aksiologija doživela poraz prolazeći

Digitized by Google

kroz »oluju mozgova« koju je 1981. izazvao radikalizirajući deo društva i da je pod udarcima političkog pluralizma srušena monistički izgrađivana zbijena socijalistička svest.

Na kraju razmatranja o izvorima višedimenzionalne krize vredno je pomena i to da su društvene nauke, toliko bliske ovoj problematici, takođe dobile lekciju zbog neprijatnog zaostajanja za tokom događaja, nedostatka dokumentacije i mašte, a i zbog nesposobnosti da se suprotstave društvenoj anomiji, nesnalaženju i moralnoj anestetičnosti. Nisu položili svoj ispit ni mnogi dvorski savetodavci i zastupnici suviše »fundamentalnih« promena.

Višedimenzionalnost krize

U želji da jugoslovenskog čitaoca poštedimo od izlaganja potpunog kalendara privredne krize koja je počela pre devet godina (dakle, 1976) i kalendara političkih događaja koji su počeli u avgustu 1980. godine štrajkom gdanjskih brodogradilišnih radnika, usredsredićemo se u lakonskom stilu na opis fenomena poljske krize u njene tri faze: početnu, vrhunsku i završnu, kao i na tri njene dimenzije: privrednu, političku i moralnu. Pretpostavljamo dovoljno poznavanje mnogih činjenica privredne i političke istorije godina 1980—84.

Da počnemo opet od činjenica. Godine 1983, u odnosu na godinu koja se najčešće poistovećuje sa krizom, to jest na godinu 1980, imali smo sledeće osnovne pokazatelje razvoja: ostvareni nacionalni dohodak 88,1, podeljeni nacionalni dohodak 84,5, potrošnja 89,2, akumulacija 70,9, a neto investicije 66,5. Takvo stanje nacionalne privrede kojom se upravljalo suviše centralistički, iz jednog centra vlasti, rađalo je osećanje duboke frustracije i deprivacije kod potrošačâ koji su, ne videći drugog izlaza, počeli pokret društvenog protesta prvo u formi štrajkova, a kasnije kroz agresivna ponašanja (agresivna prema realnom socijalizmu na Visli) radikalnih aktivista bivšeg sindikata »Solidarnost« koji je okupljao više miliona članova, a raspolagao je snažnom koncentracijom sredstava i centralizacijom odlučivanja, sasvim u skladu s gvozdenim zakonima sindikalne oligarhije koji su poznati istraživačima sindikalnih pokreta. Kao činjenice koje su pratile tok naše krize treba takođe uzeti u obzir različite pritiske inostranog okruženja Poljske, i to kako one koji su podržavali snage protivne socijalizmu tako i prosocijalističke, a naš položaj u Evropi ima u tome svoju ulogu koja nije za potcenjivanje.

Interferencija faze vrhunca privredne krize sa početkom faze izbijanja oštrih, otvorenih društvenih konflikata među rukovođenima i rukovodećima, dovela je do neobičnog sjedinjenja blokade privrednog rasta s političkom nemogućnošću upravljanja »po starom«, kao i s velikim ogorčenjem zaposlenih u sektoru državne industrije. Pošto je politička vlast u sistemu koji se zasniva na lenjinskom principu demokratskog centralizma morala da uzme u obzir ogorčenje proizvođačâ i nezadovoljstvo potroša-

Digitized by Google

čâ, preduzeti su politički koraci da bi se razrešili problemi ekonomije, morala i političke aktivnosti. U politizaciji privrednog pada i u društvenoj demoralizaciji nisu bile bez značaja agresivne agende političke opozicije i novinarska graja u mas-medijima Zapada zbog avgustovskih štrajkova.

Ipak, danas, posmatrajući u više dimenzija našu krizu i odbacujući jednostrano isticanje političkih teškoća ili privrednih problema, smatramo da je takođe neprihvatljiva i pogrešna alternativa: ili je prvobitno postojala kriza političkog sistema ili, pak, kriza u privrednom sistemu. Takva alternativa pomalo podseća na problem o tome šta je pre postalo — kokoška ili jaje i kao takva je početak beskrajnih, jalovih diskusija. To je takođe stari način razmišljanja o društvenom razvoju kao monokauzalnom i linearnom. Upravo metodološke teškoće u objašnjavanju tako ozbiljnih događaja pomoću jednog faktora ili precenjivanjem jedne dimenzije čine argument za multidimenzionalni pristup. Ako je tako, onda krizologiju čini zbir saradničkih opisnih i objašnjavajućih naučnih disciplina koje kao da su u oblasti društvenih nauka podjednako i moćne i nemoćne pred elementom koji se zove kriza.

Izlaz iz krize i političko upravljanje

Danas malo koji Poljak ima hrabrosti da kaže kako se privredna kriza gasi, kako su politički konflikti prošlost, a moral društva se stabilizuje. Naprotiv, svakodnevna svest i dalje prepoznaje krizu po visokoj inflaciji, racionaliziranju roba, raspodeli materijala i goriva, mada bi bilo moguće, bez velikih teškoća, tvrditi i da je kriza završena jer plate i socijalna davanja prestižu produktivnost i akumulaciju, a novi sindikati neće da se odreknu ranije stečenih privilegija za zaposlene i ponovo postaju masovni eksponent revandikacione orijentacije razočaranih potrošača. Pošto od sredine 1982. godine rastu produktivnost, proizvodnja, nacionalni dohodak, a smanjuje se zaposlenost, bilo bi moguće smatrati da je kriza ekonomsko-finansijskog sistema ostala iza nas. To je ipak suviše optimističko gledište pošto u mnogim pokazateljima još nismo vratili nivo iz 1979. godine koja je bila poslednja godina formalno visoke društvene integracije, društvenog mira i života na (inostrani) kredit.

Realnije posmatrajući, može se reći da je prelazni period, između vrhunca krize i kraja ratnog stanja, doneo stabilizaciju privrede, uvođenje ekonomske reforme, a otvoreni društveni konflikti su se veoma ublažili, možda i sasvim prestali. Taj period je verovatno nabolje promenio i disciplinu rada, a doneo je i nove velike zakone u privrednim odnosima, kao što su zakon o samostalnom državnom preduzeću, o samoupravljanju kolektiva, podruštvljavanju privrednog planiranja i druge. Reč je o golemom »preoravanju društvenog tla«, ali na efekte tih koraka treba pri-

Digitized by Google

čekati, makar i zbog neophodnosti otplaćivanja zapadnog i istočnog duga, a kao što je poznato, vrednost našeg izvoza dovoljna je samo za tekuće kamate, premda, spolja posmatrano, situacija može da imponuje: saldo je pozitivan — izvoz premašuje uvoz (u periodu koji je prethodio krizi, kao i u toku same krize, uvoz je uvek premašivao naše mogućnosti i izvozne kapacitete roba, usluga i kapitala).

Tehnologija ili metodi suprotstavljanja krizi, kao i metodi izlaženja iz nje, teški su ako ni zbog čega a ono zbog toga što je karakter njenih razloga i razmera bez presedana, a i zbog toga što prethodni metodi političkog razrešavanja problemâ štrajkova ili dubokog društvenog nezadovoljstva potrošačâ nisu položili ispit. Zato je radnička partija, kao avangarda klase, uzela na sebe da propiše takvu efikasnu politiku da utvrđeni ciljevi budu beskompromisno postignuti, uz minimalizaciju društvene cene (na primer, uz izbegavanje nezaposlenosti ili ekonomske emigracije), računajući s tim da će biti prihvaćeni od većeg dela društva jer je na podršku protivnikâ socijalizma teško računati.

Početak antikriznih delovanja jeste u jačanju PURP, i pored gotovo milionskog smanjenja njenog sastava. Do toga je došlo ne samo promenom rukovodeće ekipe, nego i demokratizacijom partijskih mehanizama, podmlađivanjem sastava osnovnih i centralnih rukovodstava, deklaracijom »Za šta se borimo, čemu težimo?«, kao i prihvatanjem od poslednjeg kongresa PURP kursa moralne obnove, privredne reforme i političke demokratije u partiji i državi. Snažna partija, kao ustavno legalizovana rukovodeća snaga socijalističke izgradnje, obavila je, dakle, veliki posao u vlastitim redovima da bi mogla odgovoriti na težak izazov.

Najozbiljniji instrument popravljanja privredne »*res publicae*« bila je i ostala reforma privrednog sistema koju je projicirala komisija imenovana u jesen 1980. godine od strane Političkog biroa CK PURP i Prezidijuma vlade pod predsedništvom generala V. Jaruzelskog kao premijera i prvog sekretara CK PURP. Reformatori, polazeći od veoma kritičkih stavova o stanju i perspektivama privrede, odlučili su da obrade osnove novog ekonomskog, finansijskog i pravnog sistema koji, poštujući racionalnost plana i tržišta, teži da učvrsti snagu centralnog upravljanja privredom, a da istovremeno gradi samoupravnost i samostalnost preduzećâ. Upravo zato smo i reducirali broj privrednih resora, likvidirali nepopularna udruženja kao centre posredne privredne birokratije i stvorili državne štabove za planiranje, izlaženje iz krize, za odnose sa sindikatima, kao i za borbu sa špekulacijom. Sve je to pratila i nova legislacija delatnosti. Stavili smo takođe akcent na samoupravnost kolektiva državnih preduzeća, s pravom tretirajući taj faktor ne samo kao model industrijske demokratije, približan modelu jugoslovenskog samoupravljanja, nego i kao instrument vaspitnog rada i ekonomske produktivnosti.

Ti napori su dali rezultate: u 1983. godini, prvi put posle četiri godine pada, postigli smo rast nacionalnog dohotka za

Digitized by Google

5,8 odsto, a društvena produktivnost porasla je za 6,1 odsto, prodata industrijska proizvodnja za 6,7 odsto, a globalna poljoprivredna proizvodnja za 3,6 odsto.

Dok pravnom i ekonomskom reformom vraćamo ravnotežu privredi, pomenimo ipak da je reforma još 1981. godine, godine vrhunca krize, smatrana za efikasan instrument obnove i kao takva postala je integrator društva. Krajem te godine, kao što su pokazala sociološka sondiranja, za reformu se izjašnjavalo više od 70 odsto anketiranih. Bio je to uglavnom rukovodeći kadar, stručnjaci, činovnici i visokokvalifikovani radnici, kao i aktivisti sindikata i partijskih organizacija u preduzećima.

Podrška reformi smanjila se u 1983. godini jer, po prirodi toka stvari, neka obećanja koja su dali reformatori nisu ispunjena, a za reformatore je takođe bolna takozvana lažna svest koja reformu povezuje s porastom cena i daljim racionisanjem mesa i nekih drugih prehrambenih proizvoda. Još je interesantnije da, i pored vrlo živog ekonomskog prosvećivanja, čak više od 50 odsto anketiranih od strane Centra za ispitivanje javnog mnenja smatra da isključivo vlada treba da određuje cene. Taj je stav suprotan deklaracijama o subjektivnosti preduzeća i kao takav vraća psihološke temelje stalno kritikovanim suviše velikim privrednim kompetencijama centralnih organa.

Snažna volja političarâ da reformišu privredu možda će, uz spontani optimizam u pogledu reforme, moći da se suprotstavi obnavljanju nepotrebnih privrednih službi, skrivenim remisijama centralizma i možda će kao faktor podržati razvoj sposobnosti preduzeća. Uspehe reforme moguće je tretirati kao uspehe politike i strategije razvoja, ali realno treba konstatovati da, osim uspeha u dinamiziranju proizvodnje, privredna reforma beleži i slabosti.

Privredna reforma, na žalost, nije pomogla da se snizi inflacija, da poraste novatorstvo u privredi, da se racionalizuje zapošljavanje, da se ukine racionisanje nekih proizvoda ili da se dekapitalizuje nepokretna imovina. Globalno je privredni problem i dalje nedostatak ravnoteže, kao i nedostatak sklada između porasta produktivnosti i akumulacije i porasta nominalnih plata i mnogih socijalnih davanja.

Partija je, zajedno sa drugim saveznicima socijalističke izgradnje, izvršila i demokratizaciju političkog sistema, pripremajući idejne principe za zakon o sindikatima, zakon o narodnim odborima i lokalnom samoupravljanju, izborni zakon i izbornu proceduru. Inspirisano je takođe pokretanje nove integrativne snage društva koja povećava stepen njegove samoorganizovanosti: to je Patriotski pokret nacionalne obnove; taj pokret je odigrao pozitivnu ulogu u moralnoj i društvenoj stabilizaciji Poljaka na zajedničkoj, patriotskoj osnovi.

Teško je bilo pronaći nove formule za obnovu sindikalnog pokreta koji, naravno, ne može zamenjivati političke partije, ali može i treba da vrši funkciju zaštite zajedničkih radničkih inte-

Digitized by Google

resa. U tom pokretu je danas više od pet miliona radnika organizovanih u preko sto sindikata koji pripremaju teren za eventualni budući savez socijalističkih sindikata. Ova karika socijalističke političke organizacije našeg društva verovatno je najbremenitija neočekivanim zbivanjima, ali razlog za optimizam daje činjenica da raste masovnost sindikata i borbenost novoizabrane treće generacije sindikalnih aktivista, posle dve smene političkih generacija: generacije aktivista starih sindikata i generacije aktivista perioda sindikalnog pluralizma.

Demokratizacijom političkog i racionalizacijom privrednog sistema postižemo takođe izvestan lagani napredak u oblasti sistema vrednosti, stavova i svesti. Taj pravac aktivnosti izaziva i dalje mnoga neslaganja. Neki naši ideolozi smatraju da je u potpunosti srušena socijalistička svest, mukotrpno izgrađivana udruženim snagama škole, radne organizacije, političkih partija i drugih institucija društvene socijalizacije. To uglavnom tvrde zastupnici opozicije koja je u golemoj prevalorizaciji videla šansu za svoju ideologiju političkog pluralizma, privatnog vlasništva, ekstremne decentralizacije i slobodne igre političkih snaga. Sumnjaju takođe nekadašnji i neki sadašnji tvorci aksiološke društvene svesti, bespomoćno kršeći ruke nad ruševinama plitke svesti prevaziđene »ere uspeha« (naziv za propagandu vezanu uz rukovodstvo E. Gjereka), suočeni s remisijama religijske iracionalnosti ili desničarskih i autoritarnih stavova.

To je i dalje ozbiljan problem u ponovnom integrisanju društva oko socijalističkih vrednosti koje moraju biti prihvaćene i od pojedinca i od društva u celini. Nije lak proces odbacivanja kriznih stavova nemoći, beznađa, fatalizma i slično, pogotovo što je kriza efikasno blokirala želje mlade generacije u pogledu vlastitog stana, malog »fiata« i jednom godišnje izleta u inostranstvo. To pokolenje, da tako kažemo, izgubljene šanse čini os varničenja nezadovoljnikâ i buntovnikâ, a suočeno s neprijatnostima ratnog stanja ono se povuklo na pozicije pasivnosti i iščekivanja, a deo najogorčenijih čak je prešao u bojkot. Rastuće postkrizno pokolenje možda će iskoristiti istorijsku lekciju koja glasi: kovači smo vlastite sudbine, a kriza niti je večna, niti je božja kazna za ljudske zemaljske grehe.

*

Još nekoliko reči o posledicama krize. Izgleda da vraćanje privrednog rasta još ne redukuje društvene dezintegratore u tolikom stepenu da bi postignuta politička stabilizacija bila dovoljna za dalju, sada već nesmetanu izgradnju bogatstva, demokratičnijeg i srećnijeg socijalističkog društva. Potrebno je nešto više da bi se iskoristila zlosrećna lekcija krize i da bismo se ipak ujedinili oko društveno prihvatljivih ciljeva razvoja. To je teško jer isto kao što je, po mišljenju starih filozofa, nemoguće dva puta ući u jednu istu reku, tako je nemoguće tvrditi da će posle krize

Digitized by Google

društvo biti isto onakvo kakvo je bilo pre. Stvari stoje tako da društveno pamćenje zadržava u sebi jasne tragove krize, štrajkova, manifestacija, revandikacija, sukoba i, što je još gore, društvene grupe ne mogu biti ravnodušne prema izgubljenom nivou materijalnog blagostanja.

Vreme je, dakle, za racionalno delovanje, ali se naše društvo i njegovo političko rukovodstvo opredelilo za povezivanje racionalnosti i emocija, planiranja i elementarnosti — zato je prevladavanje krize psihološki i politički skupo; ispada da su neophodne sigurne prognoze, sigurni sistemi upravljanja i efikasni izvršni organi da ne bismo ponovo preživljavali političke perturbacije i privredne padove. Ne odlučuju o tome prazni, asubjektni zakoni razvoja, već o tome odlučuje višedimenzionalni čovek u društvenoj sredini.

Digitized by Google

Mirjana Đukić

Socijalizam i mir

U Cavtatu je oktobra meseca, u organizaciji Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu«, održan deveti okrugli sto o temi »Socijalizam i mir«. Opredeljujući se za ovu temu, organizatori su imali na umu da je u decenijama koje su usledile posle drugog svetskog rata stvorena nova svetsko-istorijska situacija koju odlikuje, s jedne strane, nastajanje i razvoj socijalizma kao svetskog procesa koji se probija kroz revolucije i nacionalnooslobodilačke ratove, ali i kroz postepene društvene promene, takozvanim mirnim putem; s druge, pak, strane, kapitalizam, suočen s ovim procesima, s raspadom kolonijalnog sistema i vlastitim strukturnim protivrečnostima, koje su rezultat narastanja proizvodnih snaga, primoran je na krupne promene; na planu međunarodnih odnosa svedoci smo zaoštravanja blokovske podele koja sve više postaje činilac međunarodnih sukoba. Pokret nesvrstanosti, koji se javlja kao alternativa ovoj blokovskoj podeli, svojim aktivnostima u ovom periodu sve više potvrđuje svoju progresivnu i pozitivnu ulogu u poboljšavanju međunarodne situacije. Razvojem nauke i tehnologije stvorene su mogućnosti neslućenog privrednog rasta, ali i sredstva za masovno uništenje: od Hirošime do današnjih dana čovečanstvo je opsednuto pitanjem — da li će se *homo sapiens*, pritisnut teretom slobodnog izbora da uništi ili ne uništi svet, pokazati kao čudovište čije naučne i

Digitized by Google

tehnološke moći groteskno nadrastaju njegov društveni, politički i moralni razvoj?

Otvarajući skup, predsednik Saveta Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu« Aleksandar Grličkov je rekao:

»Svi mi želimo, uveren sam, da kroz diskusiju pogledamo u anatomiju svetskih zbivanja, da izoštrimo uvid u uzročnike uzdrmanog mira i da bolje osvetlimo probleme, prohodne puteve za njegovo očuvanje... Želim da izrazim svoje uverenje da temu naše rasprave nećemo moći da istražujemo samo sa pozicija hladnih akademskih analitičara i dijagnostičara. Akademsku hladnokrvnost i temeljitost morali bismo oplemeniti angažovanošću, realizmom, savesnošću, stvaralačkim nemirom. Takav prilaz zahteva savremena drama čovečanstva kome preti opasnost od samouništenja. Svi osećamo, verujem, da je nastupio poslednji trenutak u istorijskom i konkretnom smislu kada je oslobođenje od te opasnosti uslov za nastavljanje života...«

U zloslutnoj tišini posle prekida ženevskih pregovora, koja preti da uguši i najelokventnije izraze vere u to da nuklearno oružje ne može biti oružje za vođenje rata, već instrument za uništenje, u Evropi se i dalje prebrojavaju rakete; u Africi glad svakodnevno odnosi stotine ljudskih života. Učesnici koji su se okupili za ovim okruglim stolom, oko ovakve jedne teme, teško da su mogli ostati u okvirima hladne akademske analitičnosti. Možda stoga u raspravama, a ni u pisanim prilozima nije dominirala zaokupljenost teorijskim analizama, već više težnja da se razotkriju stvarni uzroci sukoba na već postojećim žarištima u savremenom svetu i težnja da se pronađu putevi izlaska iz začaranog kruga trke u naoružavanju, da se ukaže na mogućnosti saradnje među svim subjektima borbe za mir u svetu, mogućnosti stvaranja »kulture mira« koja bi se suprotstavila »kulturi rata«.

Osamdeset devet naučnika, aktivista u mirovnim pokretima, političkih aktivista komunističkih i socijalističkih partija iz trideset i četiri zemlje Evrope, Azije, Afrike, Južne Amerike i SAD i oko sedamdeset naučnika i političkih aktivista iz Jugoslavije u živoj i angažovanoj raspravi pokušali su da osvetle uzroke povećane napetosti i sukoba u savremenom svetu i da ukažu na moguće načine da se oni otklone. Razmatrana su pitanja povezanosti sadašnje ekonomske krize i povećane opasnosti od rata, zatim, bipolarna struktura sveta i rivalstvo dveju supersila kao pretnja svetskom miru, trka u naoružavanju i strategija odvraćanja i nuklearnog zastrašivanja, pitanje položaja Evrope i mogućnosti stvaranja nove logike bezbednosti, uloga mirovnih pokreta i njihove strategije u borbi za mir, socijalizam i pitanje rata i mira, nesvrstanost kao značajan činilac i čak jedina alternativa u borbi za mir, mogućnosti stvaranja »kulture mira« itd.

Osećanje koje je, čini nam se, bilo ispoljeno u svim nastojanjima da se razjasne i analiziraju svi naznačeni problemi možda ćemo najbolje opisati ponavljajući reči starog znanca sa cavtat-

Digitized by Google

skih skupova, Anouara Abdela Maleka: »Idući neispitanim putevima, ulazimo u razdoblje strašnih oluja...« Otuda želja da se ponovno ispitaju oslonci na kojima bi mir mogao počivati.

1. Uzroci napetosti i sukoba u savremenom svetu

Iako ne uvek eksplicitno izražen i ne baš u središtu rasprave, stav da se pitanja rata i mira ne mogu razmatrati odvojeno od velike ekonomske krize koja je poslednjih godina zahvatila svet bio je, može se reći, opšte mesto u raspravi. Izvanrednu analizu i objašnjenje te povezanosti, kao i pokušaj konceptualizacije načinâ prevazilaženja krize svetskog sistema, nalazimo u referatu Samira Amina »Kriza svetskog sistema: integracija ili odvezivanje? rat ili mir?«

Samir Amin polazi od toga da je globalizacijom kapitalističkog sistema u razdoblju od završetka drugog svetskog rata do sedamdesetih godina stvorena kvalitativno nova situacija: izmenjena je uloga onih činilaca — državâ, nacijâ, politikâ, ideologijâ — koji su od devetnaestog veka pa sve do drugog svetskog rata predstavljali relativno stabilan okvir u kome je funkcionisao kapitalistički sistem. Autor daje veoma iscrpnu analizu posledica opšte krize u uslovima ove globalizacije u različitim komponentama svetskog sistema.

Prvo, u razvijenim kapitalističkim zemljama država prestaje da bude efikasan instrument obezbeđivanja funkcionisanja sistema, uloga politike se anulira i javljaju se ultraliberalne ideologije (S. Amin posebno analizira situaciju u SAD, Japanu i Zapadnoj Evropi). Na Istoku, u socijalističkim zemljama čiji se sistemi odlikuju izolacijom od kapitalističkog sistema, usmerenošću na modernizaciju i razvoj, javljaju se težnje ka ponovnoj integraciji u svetski ekonomski sistem (analizira posebno situaciju u Sovjetskom Savezu i u Kini). U trećem svetu, koji se, opet, ne može posmatrati kao homogena celina, kriza otkriva ranjivost strategija zasnovanih na uklapanju u postojeću međunarodnu podelu rada. Kapitalistička ekspanzija dovodi do sve većeg potčinjavanja perifernih zona logici ove ekspanzije. Konkretnu analizu oblikâ periferijalizacije autor izvodi pomoću kategorija države i nacije. Po njemu, suštinska protivrečnost koja postoji danas nije protivrečnost između Istoka i Zapada, već između Severa i Juga (između razvijenih i nerazvijenih) i uslov za ostvarivanje nove etape razvoja jeste preraspodela na svetskoj skali, a ne u sklopu nacionalnih država.

Globalizacija vodi masovnoj transnacionalizaciji dominantnog kapitala i preobražaju nacionalnih klasa u segmente globalizovanih klasa sa svim političkim i ideološkim posledicama. Pošto se posledice globalizacije svetskog ekonomskog sistema pokazuju ne samo na planu ekonomije, već i na planu ideologije i politike, potrebno je pripremiti ideološki i politički odgovor na ofanzivu

Digitized by Google

Severa protiv naroda Juga koji bi obuhvatio tri pravca akcije: jačanje jedinstva trećeg sveta, unapređivanje demokratije i prava naroda i konceptualizaciju strategije odupiranja narodâ periferije zahtevima velikih sila.

Tu strategiju on slikovito naziva »odvezivanjem« (delinking); kao odgovor na globalizaciju ona predstavlja osnovni uslov ne samo za eventualnu reorganizaciju svetskog ekonomskog sistema, već i za prevladavanje mnogih protivrečnosti koje stoje na putu ostvarivanju ciljeva borbe za mir; stvarajući mogućnosti samostalnog ekonomskog razvoja, »odvezivanje« bi na političkom planu doprinelo širenju procesa nesvrstavanja koji je danas glavni činilac u borbi za mir.

Tezu o protivrečnosti Sever—Jug, kao glavnoj protivrečnosti savremenog sveta, prihvatili su mnogi učesnici. Međutim, Armando Cordova, profesor Univerziteta u Karakasu, upozorio je da metaforičko korišćenje naziva polova sveta za određivanje političkih polova može delovati zbunjujuće: protivrečnost našeg vremena, kaže on, jeste protivrečnost između kapitalizma i socijalizma, između razvijenosti i nerazvijenosti, između interesâ transnacionalnog kapitala i interesâ narodâ perifernih zemalja i tek kroz analizu klasne borbe možemo se približiti spoznaji stvarnih problema našeg doba.

U referatu »Pax Americana u Centralnoj Americi i međunarodna ekonomska kriza« Cordova razmatra osnovne karakteristike sadašnje krize svetskog kapitalističkog sistema i osnovnu stratešku liniju koju slede velike sile ovog sistema sa Sjedinjenim Državama na čelu radi prevazilaženja te krize; deo referata on posvećuje razradi pretpostavki i ciljeva severnoameričke politike u Centralnoj Americi (u svetlosti poznatog »Izveštaja Kisindžer« o ekonomskoj, političkoj i društvenoj situaciji u ovom regionu). Iz tog se izveštaja jasno vidi, kaže autor, da severnoamerička politika u celini ima za cilj »destabilizovanje i svrgavanje narodne vlasti u Nikaragvi i likvidiranje pokreta za nacionalno oslobođenje u drugim zemljama regiona«; to bi joj poslužilo kao polazna tačka za nametanje regionu takozvanog »pax americana« (američkog mira) kao dela opšte strategije vlade Ronalda Regana, usmerene ka tome da u svetskim razmerama stvori političke uslove za postizanje dva glavna cilja: na ekonomskom planu to je prevazilaženje ozbiljne ekonomske krize koja danas potresa kapitalistički sistem, a na političkom planu obnova i konsolidovanje oslabljenog hegemonističkog položaja SAD kao vladajuće sile u kapitalističkom svetu. U tom smislu jasno se pokazuje da je prevazilaženje svetske krize neophodan uslov da se izbegne narušavanje ravnoteže moći između dva velika svetska sistema; dok drugi cilj, bitka da po svaku cenu ponovo osvoji vodeću ulogu, pokreće ozbiljna pitanja, kako u pogledu ekonomskog i političkog jačanja kapitalističkog sistema tako i u pogledu perspektiva svetskog mira...«

Digitized by Google

Analiza izložena u ovom referatu više je nego korisna za razumevanje aktuelne situacije u regionu koji predstavlja jednu od »gorućih tačaka« kada je reč o pitanju mira ili rata u svetu.

Još jedan značajan doprinos analizi povezanosti ekonomske krize i pitanja rata i mira nalazimo u referatu pod naslovom »Kriza kapitalizma, struktura međunarodne moći i mir« Theotonia dos Santosa, poznatog brazilskog teoretičara koji se bavi problemima razvoja Latinske Amerike. Autor na veoma sistematičan način razmatra uslove u kojima se »tri savremene društvene formacije« suočavaju sa sadašnjom krizom: kapitalistički, socijalistički i treći svet (ovde zapažamo istu podelu koja predstavlja metodološki okvir rada Samira Amina, što nam pruža izvanrednu mogućnost za poređenje stavova).

Posle drugog svetskog rata započela je u *kapitalističkom* svetu etapa neslućene ekspanzije koja je probudila ogromni optimizam i veru u beskonačni progres. Sredinom šezdesetih godina ova se linija ekonomskog rasta i relativne političke stabilnosti prekida i već osamdesetih godina otvara se epoha društvene nesigurnosti i političke nestabilnosti — kriza postaje konstanta osamdesetih godina. Kao alternativa za sprečavanje takvog razvoja predlaže se i sprovodi širenje i produbljivanje državnog kapitalizma; intervencija države, naime, omogućuje privatnom kapitalu da operiše u okvirima veće rentabilnosti; isto tako, omogućuje razvoj novih tehnologija (za šta privatni kapital nije sposoban zbog ogromnih troškova i rizika koje uključuje naučno istraživanje u cilju nekih radikalnih inovacija). Svojom intervencijom država povećava stepen socijalizacije ekonomije. »Državni kapitalizam tako priprema uslove za jednu buduću socijalističku ekonomiju i preobražava se u »poslednju stepenicu ka socijalizmu« — kako je rekao Lenjin. Ali, istovremeno, stavljajući ovu socijalizirajuću snagu u službu monopola, država jača kapital, povećava njegovu rentabilnost i obezbeđuje jedan novi period akumulacije.«

»U ovom smislu državna intervencija se preobraća u monopolistički državni kapitalizam, proširujući mogućnosti preživljavanja sistema i blokirajući, posredno, socijalističko rešenje, kako u razvijenim zemljama tako i u zavisnim i nerazvijenim ... «

Ukazujući i na to da kriza stvara elemente za mogući oporavak sistema negde devedesetih godina ovog veka, Dos Santos pokušava da upozori da su u zabludi oni koji u sadašnjoj dubokoj i produženoj krizi vide kraj kapitalizma.

U socijalističkom svetu, kaže autor analizirajući najpre situaciju u SSSR-u, »postoji veoma brza društvena dinamika praćena stalnim političkim krizama, manje ili više otvorenim, koje se izražavaju u promenama strateškog smera, izraženim autokritikama i, ponekad, u smenjivanju rukovodilaca.« Zatim, kao odgovor na zahteve naučno-tehnološke revolucije, stvaraju se uslovi za pojavu nove društvene strukture, koju sovjetski naučnici nazivaju »razvijenim socijalizmom«.

Digitized by Google

U kratkom poglavlju naslovljenom »Nepoznata Kina« nalazimo zanimljive poglede na sadašnje reforme u ovoj zemlji i na njihove posledice kako u oblasti ekonomskog razvoja (tehnološki napredak, modernizacija, otvaranje prema ostalom svetu) tako i u oblasti politike (»izvesna liberalizacija koja unosi svež dah u društvo kojim su dominirali ideolozi provincijskog seljaštva, čiji je totalitarizam bio bliži feudalnoj zajednici nego socijalizmu . . . «).

Interesantno za nas je i viđenje jugoslovenske situacije izloženo u poglavlju »Jugoslavija posle Tita«:

»Samoupravljanje, poštovanje nacionalnosti, politika samoopredeljenja i nesvrstanosti predstavljaju istorijske činjenice koje teško mogu biti dovedene u pitanje u društvenom i ideološkom biću jugoslovenskog društva.

Međutim, to ne znači da ne može doći do političkih kriza unutar složene lepeze snaga jednog društva koje je izronilo iz pustoši drugog svetskog rata i koje je usvojilo nezavisnu liniju po cenu ogromnih političkih, ideoloških i diplomatskih napora.

Zvuči paradoksalno, ali je spretno otvaranje ka spoljnom svetu osiguralo Jugoslaviji unutrašnju autonomiju, stvarajući tako složenu ravnotežu snaga i veštu diplomatsku igru koja joj obezbeđuje mesto u međunarodnoj politici bez potrebe da zapada u antisovjetizam ili u saveze sa desnicom, kao što je slučaj s liderima Komunističke partije Kine.«

Značaj arapskog socijalizma koji, inače, praćen složenom islamskom religijskom identifikacijom, čini novu maticu istorijskih procesa, naglašen je zbog vitalne geopolitičke uloge Bliskog istoka, nafte i sukoba s cionizmom.

Posle ove podrobne analize autorov je zaključak da međunarodni značaj socijalizma svakim danom postaje sve veći. »Strukture njegove unutrašnje moći sve su prilagodljivije uprkos izvesnim odstupanjima izazvanim povratkom hladnog rata. Socijalizam teži raznolikosti u iskustvima, interesima i strateškim koncepcijama; teži da stvori važna naučna i kulturna dela i da u skoroj budućnosti zauzme ako ne nadmoćnu, ono barem istu ulogu koju ima kapitalizam na polju tehnologije i definicije modela društvenog života.«

U trećem svetu produbljivanje kapitalističke krize, naglašava Dos Santos, stimuliše pokrete za nacionalno oslobođenje: »U meri u kojoj se zaoštravaju protivrečnosti među imperijalističkim zemljama i povećava broj socijalističkih zemalja povećava se manevarski prostor koji osvajaju pokreti za nacionalno oslobođenje . . . «

»Opstanak kapitala u nacionalnom, nadnacionalnom ili blokovskom vidu — zaključuje autor — postaje pretnja za opstanak čovečanstva. Prevazilaženje te pretnje postalo je glavni problem čovečanstva praćen rizikom od vlastitog uništenja u tom procesu. Zbog toga borba za mir zauzima središno mesto u uraganu savremene istorije. Iz tih razloga postala je glavni element borbe za

Digitized by Google

socijalizam, stapajući se u istu platformu koja vuče korene iz radničkih borbi početkom XX veka, iz Druge internacionale... Ne može biti liberalizam, ideološki zasnovan na uništavanju slabijeg od strane jačeg, taj koji će pružiti doktrinu o svetskom miru. Jedino socijalizam kao glasnik nove civilizacije u svetskim razmerama može ponuditi doktrinu o svetskom miru.«

U referatu »Evropski izazov za mir i napredak« Andre Gunder Frank, profesor Univerziteta u Amsterdamu, govori o vezi između vojnostrateških i političko-ekonomskih odnosa, osobito u kontekstu zbivanja u Evropi:

»Izgleda da prirodni tok svetskog kapitalističkog razvoja i njegova obnovljena strukturna kriza podrivaju osnovu Atlantskog saveza i izazivaju sve oštrija politička neslaganja u njemu o strategijskim pitanjima odnosa sa Sovjetskim Savezom i njegovim saveznicima u Istočnoj Evropi. Ovi se, opet, delimično i zbog svetske privredne krize, suočavaju sve više sa sopstvenim privrednim i političkim problemima. Kombinacija ovih zapadnih i istočnih političkih problema sadrži ozbiljne opasnosti za stabilnost i mir u svetu zasnovane na dvostranom uzajamno obezbeđenom uništenju i nuklearnoj ravnoteži između NATO i Varšavskog pakta.«

On ukazuje da je »svetska kapitalistička privreda (s veoma dalekosežnim posledicama i u socijalističkim privredama) negde od 1967. godine ušla u još jednu od svojih većih kriza koje se periodično ponavljaju, s prekomernim nagomilavanjem kapitala — kada profiti, ulaganja i stope rasta privrede i proizvodnje opadaju ili čak postaju negativne... Poslednji takav period krize trajao je od 1914. do 1945. i obuhvatio je dva svetska rata, dve velike socijalističke revolucije, veliku ekonomsku depresiju (tridesetih godina), uspon fašizma i konačnu zamenu britanske prevlasti američkom prevlašću. Analogna kriza u prošlom veku počela je 1873. i bila je praćena usponom monopolističkog kapitalizma, klasičnog imperijalizma i obnovljenog kolonijalizma«.

Analizirajući ove procese, Gunder Frank predlaže stvaranje jedne nove evropske antante kao mogući put izlaska iz krize.

I Luis Echeveria, nekadašnji predsednik Meksika, a sada direktor Instituta za ekonomski razvoj zemalja u razvoju, govoreći na posebnoj plenarnoj sednici posvećenoj pitanju o tome kako ostvariti svetski mir, ukazao je na to da je jedna od pretpostavki borbe za mir promena postojeće koncepcije razvoja koju su nametnule velike sile; upravo ova koncepcija, sa svojom naukom, tehnologijom i industrijalizacijom, podstiče trku u naoružavanju i politiku koja svet vodi u propast.

Luciana Castellina, član najužeg rukovodstva Demokratske partije proleterskog jedinstva Italije i član Evropskog parlamenta ponavlja: »Uzroci napetosti iz koje proističu trka u naoružavanju, pa prema tome i rat, ne leže isključivo u autonomnoj i izvitoperenoj logici vojnih aparata koji dobijaju sve veće, divovske razmere i sve više izmiču kontroli, već pre svega u velikoj nesređenosti

Digitized by Google

sveta, u neravnopravnosti međunarodnog poretka... Presudna protivrečnost našeg vremena, po svemu sudeći, nije više ona iz doba hladnog rata, to jest između Istoka i Zapada, već između Severa i Juga...«

Za razliku od onih koji dele ovakvo stanovište, Göran Therborn, profesor Univerziteta u Nijmegenu (Holandija), ukazuje da nam ono ne može dati potpuni odgovor na pitanje u čemu su uzroci sukobljavanja i napetosti u svetu. Po njemu, tradicionalna marksistička analiza — koja u prvi plan stavlja ekonomske aspekte i pitanje rata i mira povezuje s prirodom ekonomskih sistema kapitalizma i socijalizma i koja, polazeći od pojma klasne borbe kao osnovnog pojma, pokušava da objasni uzroke napetosti i sukoba — zanemaruje druge činioce, kao što su nacionalizam, geopolitika, sam državni i vojni aparat koji takođe igraju značajnu ulogu u stvaranju napetosti i izazivanju sukobâ.

Anouar Abdel Malek pokušava da uzroke konfrontacija u savremenom svetu izvede iz etosa zapadne (evropske) civilizacije, njenog scijentizma i vere u beskonačni progres:

»Svetska situacija — u suštini direktna konfrontacija dveju supersila — ušla je u krajnje opasnu fazu, koja može dovesti do svetske nuklearne katastrofe (ne rata)...« On pokazuje da nove strepnje staroga sveta nisu tako nove:

»Sve veći broj pokušaja da se otkriju uzroci sadašnje smrtonosne opasnosti ukazuju na oblast filozofije, etosa i civilizacijskog projekta zapadnog sveta, u periodu od začinjanja evropske hegemonije u XV veku, utemeljene na istorijskom višku vrednosti, pa sve do Jalte. Ovde su se stekli razni uticaji: koncentracija bogatstva, još od vremena velikih pomorskih otkrića i »otvaranja« neevropskog sveta; nastavak scijentizma; prometejska vizija čoveka kao demijurga, posednika i gospodara čitavog sveta; »filozofija napretka«, koja leži u osnovi »društva sticanja«. Svi ovi činioci doprineli su stvaranju civilizacijskog projekta, koji je danas dominantan u većem delu sveta: to je projekt *gospodarenja nad svim bogatstvima sveta, kroz bezgranična osvajanja, produktivizam, konzumerizam i hedonizam.*«

»Ovo zajedničko viđenje moralo je dovesti do najstrašnijih bratoubilačkih ratova u samoj Evropi i do užasnih razaranja na kolonijalno potčinjenoj ili zavisnoj »periferiji« koju su predstavljali drugi kontinenti. Te tendencije dovele su do prvog svetskog rata 1914—1918, a zatim do drugog svetskog rata, 1939—1945, koji se završio Hirošimom i Nagasakijem i, najzad, do sadašnje smrtonosne opasnosti.«

»Racionalizam i spiritualnost, univerzalizam i internacionalizam do sada nisu imali nekog naročitog uspeha u borbi protiv svega ovoga. Toliko je jaka unutrašnja, organska logika samog civilizacijskog projekta« — glasi dijagnoza uvek pomalo pesimističkog Abdela Maleka.

Digitized by Google

2. Bipolarna struktura sveta, trka u naoružavanju, strategija odvraćanja i nuklearnog zastrašivanja

Već sama činjenica da danas u svetu postoje dva bloka u kojima su koncentrisani moć i sila, a čiji nepomirljivi antagonizam preti da dovede do uništenja čitavog čovečanstva, ukazuje na neodložnost ponovnog ispitivanja samog pojma bipolariteta, oko čega su se složili mnogi učesnici u diskusiji. Trka u naoružavanju koju su nametnule velike sile i sve savršenija oružja za uništenje koja su njen rezultat doveli su čovečanstvo na ivicu propasti.

Najpotpuniju sliku razmera razaranja do kojih može dovesti upotreba modernog oružja, ne samo nuklearnog već i konvencionalnog, nalazimo u obimnom referatu Kena Coatesa »Mirovni pokreti i socijalizam«. Na gotovo stotinu stranica smenjuju se slike užasa, brojčani prikazi žrtava i razaranja od prvog svetskog rata do bombardovanja Drezdena i drugih nemačkih gradova 1945, do Hirošime, Koreje, Vijetnama, Kampućije.

»Tokom užasne četiri godine (od 1914. do 1918) ova klanica nepojmljivih razmera koštala je 272.970 miliona dolara. »Varvarstvo« u uobičajenom smislu te reči je sasvim blag opis sveopšteg zločina i upotrebljavajući tu reč činimo nepravdu pravim varvarima za koje je klanje predstavljalo težak fizički posao, lišen pomoći mehaničkih sredstava. Danas je proces klanja efikasniji nego ikada. Ogromna povećanja vojnih izdataka omogućuju takav broj žrtava u poređenju s kojim bi prvi svetski rat izgledao kao neka gotovo bezazlena igra. Rosa Luxemburg nije verovala da će varvarstvo koje je osuđivala postati »zajednička propast sukobljenih klasa«; »mi nismo izgubljeni«, govorila je ona, »mi ćemo pobediti ako nismo zaboravili kako da učimo. Generacije 1918. još uvek su imale vremena da uče.

Ali samo dvadeset godina kasnije te lekcije biće uglavnom zaboravljene...«

Da li će generacije osamdesetih godina ovog veka imati vremena da uče? Izgledi za to su veoma mali, ako ih uopšte ima — poručuju mnogi koji su ovde pokušali da odgovore na to pitanje.

»Nuklearno oružje je oružje masovnog uništenja...« kaže Marek Thee u referatu »Problemi naše nuklearne situacije: kriza kontrole naoružanja«. »Ono se nikako ne može koristiti na tradicionalni način, jer po razornoj moći daleko prevazilazi sve ciljeve i vrednosti u ime kojih su vođeni ratovi. Ono preti totalnim uništenjem. Svaka ograničena upotreba nuklearnog oružja bremenita je opasnošću sveopšteg nuklearnog udarca koji bi lako mogao da ugrozi i sam opstanak čovečanstva.«

U takvim uslovima glorifikovanje mita o »ravnoteži straha« kao sredstvu za sprečavanje sukoba nosi u sebi još veći rizik. Najnovija ideja da se opasnost od nuklearnog napada može prevazići postavljanjem zaštitnih oružja u vasioni (o čemu je detaljno pisao Paul Haug, učesnik iz SAD, u referatu »Militarizacija

Digitized by Google

kosmosa — posledice za treći svet«), koja se zasniva na ovakvom shvatanju ravnoteže, izazvala je burnu i zanimljivu debatu, pre svega na II kolokvijumu okruglog stola »Strategije i prakse subjektivnih snaga mira«, a i na posebnoj plenarnoj sednici posvećenoj pitanju kako ostvariti svetski mir. Zanimljiva je bila rasprava o stavovima evropske levice prema tom pitanju.

Alain Houlou je u referatu »Koristi li pacifizam miru?« pokušao da pažljivo obrazloži poznati stav francuske Socijalističke partije o razoružanju i strategiji odvraćanja:

»Francuska je, sa svoje strane, izabrala strategiju odvraćanja. Jer činjenicu da već četrdeset godina nije došlo ni do jednog svetskog sukoba nikako ne dugujemo pokretima za mir, već upravo ravnoteži snaga i neizvesnosti u pogledu sopstvene teritorije onoga koji bi prvi pokrenuo nuklearni rat.«

»Odvraćanje — koje podrazumeva želju da se izbegne rat koji bi nastupio čak i posle neuspeha samog odvraćanja — ostaje danas možda najbolja garancija mira. Kao što, uostalom, ističe i Izvršni biro Socijalističke partije Francuske: mir, socijalizam i nezavisnost su nerazdvojno povezani, ali pacifizam ne bi bio dovoljan da ih garantuje.«

Lilly Marcou je, čini nam se, s pravom primetila: »Problem razoružanja javlja se kao glavni problem koji danas izaziva podelu u okviru evropske levice i koji objašnjava nedostatak inicijative, zapažen poslednjih godina u redovima evrokomunista i evropske levice...«

Michael Strübel iz SPD nije se dvoumio da uputi prigovor tezi koju brani Houlou:

»Za mene je tragičan istorijski događaj da su danas odnosi između francuskih i nemačkih intelektualaca i levičara u vrlo lošem stanju i to zbog nuklearnog pitanja i pitanja pokreta za mir. Za SPD, kao i za »zelene«, bio je skandal bez presedana kada su čuli da predsednik Miteran u svome govoru u nemačkoj Skupštini govori o instaliranju »peršinga« i krstarećih projektila; on je time zapravo doprineo desničarskoj propagandi i pomogao demohrišćanima da dobiju izbore... Neslaganje do koga je došlo verovatno treba tražiti u tome što francuska levica nije shvatila da, osim tradicionalnog pacifizma, može postojati poseban pacifizam koji se odnosi na primenu nuklearnog oružja...«

Značajan doprinos razmatranju stavova evropske levice prema razoružanju nalazimo u referatu Maria Teloa iz Italije »Neki uslovi za politiku mira zapadnoevropske levice«.

»Kada se postavlja pitanje uslova za razvoj jedne mirovne politike evropske levice — kaže on u uvodnom delu svog izlaganja — nemoguće je ne uočiti jednu upadljivu protivrečnost: s jedne strane, ni u jednom drugom delu sveta nije zabeležena tako impozantna mobilizacija masa za mir, za popuštanje zategnutosti i protiv trke u naoružavanju... ta mobilizacija je poslednjih godina obuhvatila najveće političke i sindikalne snage levice u mnogim zemljama (SRN, Holandiji, Švedskoj, Italiji, Velikoj Brita-

Digitized by Google

niji i drugim). S druge strane, ova mobilizacija je do sada imala krajnje ograničen, gotovo nikakav stepen delotvornosti: američke peršing i krstareće rakete su svuda (osim u Holandiji) instalirane prema programima NATO pakta, a autonomna politička uloga evropskih zemalja, evropskih levica na vlasti i u opoziciji, u celini je smanjena u novom svetskom okviru osamdesetih godina, obeleženom prestankom popuštanja i novim bipolarnim trenjem između SAD i SSSR.«

Stavljajući sebi u zadatak da formuliše uslove u kojima evropska levica može predvideti jedinstvenu mirovnu politiku, Teló na početku kaže:

»Polazna tačka je krajnje teška, posebno za evropsku levicu koja je podeljena i poražena završila sadašnju fazu iscrpljenosti starih hipoteza o popuštanju zategnutosti i zaoštravanju bipolarnog sukoba SAD — SSSR. Na krajnjim tačkama lepeze stavova prisutnih u evropskim socijalističkim snagama ukazali smo na liniju »jednostranog razoružanja« (koju zastupa britanska Laburistička partija) i na liniju »nacionalnog nuklearnog zastrašivanja« (koju zastupaju francuski socijalisti i komunisti).

Složena panorama evropske levice obuhvata i jedno politički složenije i originalnije istraživanje koje vode razne evropske političke snage, posebno italijanska Komunistička partija i SPD.«

I pored toga što priznaju pogubne posledice trke u naoružavanju, većina učesnika iz istočnoevropskih socijalističkih zemalja izrazila je stanovište da je održavanje vojnostrateške ravnoteže nužan uslov bezbednosti i mira.

Tako Harald Neubert kaže: »Sa stanovišta socijalističkih zemalja i komunističkih partija održavanje vojnostrateške ravnoteže je nužan uslov bezbednosti i mira...«

Penka Karaivanova iz Bugarske vidi neophodan uslov detanta u očuvanju vojnostrateškog pariteta:

»Borba za održavanje približne vojnostrateške jednakosti kao faktora ograničenja mogućnosti nuklearnog sukoba država s različitim društvenim uređenjima, kao važna pretpostavka politike detanta i kao karakteristika savremenog heterogenog sistema međunarodnih odnosa, predstavlja suštinski element ideološkog sukoba klasno-političkih snaga... Narušavanje pariteta vodi destabilizaciji (globalnog sistema međunarodnih odnosa), deluje erozivno na procese detanta, budući da se težnja za vojnom nadmoći i princip jednakosti i podjednake bezbednosti međusobno isključuju...«

Naš učesnik, Nikola Pejnović, u izvanrednom referatu »O krizi strategije odvraćanja i miru u svetu«, kaže:

»Pokazalo se da se ravnotežom straha do određene tačke može sprečavati međusobni nuklearni obračun, ali se istovremeno ustanovilo da preveliki strah može imati i suprotan efekat, pa da, umesto da odvraća, može postati i jednim od uzroka konflagracije. Određenim merama pretnji i zastrašivanja može se uti-

Digitized by Google

cati na ljudski *ratio*, ali svako prekoračenje antropološko-psihološkog praga dovelo bi do obratnih reakcija i ponašanja.«

I zaista, zdravorazumsko gledište da se ratovi ne mogu sprečiti pravljenjem bombi, srećom, još uvek ima svoju težinu.

Marek Thee je, čini nam se, na najpotpuniji način obrazložio u svome referatu i u svojim istupanjima neprimerenost strategije odvraćanja i nuklearnog zastrašivanja sadašnjem nivou razvoja naoružanja. On je ukazao na neke veoma značajne momente koji mogu dati odgovor na još uvek prisutnu dilemu da li je najbolja odbrana protiv rata priprema za njega:

»Neuspeh pokušaja da se zaustavi trka u naoružavanju uslovljen je nesaglasnošću između traženja vojnog i političkog rešenja. Isključivo usredsređivanje na vojni faktor i na golo oružje... vodi sve dubljem upadanju u klopku trke u naoružavanju. Zaokupljeni igrom brojeva, kao da smo izgubili intelektualnu sposobnost da ovladamo oružjem kako bismo sačuvali »ravnotežu straha«, središni cilj nuklearnog zastrašivanja. Trka u vojnoj tehnologiji sve više ugrožava tu ravnotežu; a pokušaji da se ona ponovo uspostavi na višem nivou tehničke usavršenosti i razorne moći pre uspevaju da stvore nesigurnost nego sigurnost. Tako se, umesto ravnoteže, na međunarodnoj sceni stalno reprodukuje neravnoteža, podstaknuta neprestanim stvaranjem i korišćenjem novih tipova oružja.«

3. Socijalizam, rat i mir; marksizam o odnosu između socijalizma, rata i mira

»U poslednje vreme se sve češće aludira, ponegde i otvoreno tvrdi — ne samo u teorijskim razmišljanjima, već i u publicistici i literaturi — da je marksistička teorija revolucije osnovni uzročnik nasilja u savremenom svetu, pa, dakle, i osnovna pretnja miru danas...« — upozorio je u uvodnom izlaganju Aleksandar Grličkov. Mada, kako on kaže, »to da li će biti rata ili mira danas daleko više zavisi čak i od tehničke greške nego od toga šta su o ratu i miru mislili i pisali Marks, Engels i drugi...« To se pitanje prirodno nametnulo iz prostog razloga što je jedan od ciljeva ovog okruglog stola bio da se preispitaju teorijske postavke marksizma o pitanju rata i mira u jednom novom istorijskom kontekstu, a i da se baci više svetla na ulogu progresivnih socijalističkih snaga u borbi za mir.

Da li kapitalizam u sebi nosi rat, kao što noć nosi buru — kako je govorio Jaures — i da li je socijalizam sistem koji odbija da pribegne ratu?

»Svi društveni sistemi nisu sami po sebi miroljubivi, pa ni militaristički. Rat je način da se prevaziđu izvesne suprotnosti; do njega dolazi kada nema drugih mogućnosti da se one reše. I socijalizam je društveni sistem u kome nalazimo mnoge protivrečnosti — i klasne i nacionalne — koje su takve da se i socija-

Digitized by Google

lizam može naći u situaciji da smatra da se takve protivrečnosti moraju rešavati ratom« — kaže Samir Amin.

Rasprava o ovim pitanjima pokrenuta je već negde na samom početku rada okruglog stola, posle izlaganja učesnika iz Sovjetskog saveza, Mihaila Ivanoviča Basmanova, o temi »Socijalizam i mir«, i izlaganja Antona Beblera koji je podneo referat pod naslovom »Socijalizam i rat« Edvarda Kardelja i marksistička literatura o odnosu između socijalizma, rata i mira«. Razmišljanja o ovim pitanjima nalazimo i u referatima Čedomira Štrpca »Socijalizam i međunarodni odnosi«, kao i u referatima Eduarda del Llana, učesnika iz Havane, »Socijalizam i aktuelna pitanja rata i mira«, zatim Tadeusza Iwinskog iz Varšave, koji nosi naslov »Protivrečnosti savremenog sveta i problemi mira i rata« i Haralda Neuberta (direktora Instituta Akademije društvenih nauka) iz Berlina — »Komunisti u borbi za mir«.

Zanimljiv istoriografski prikaz stavova komunističkog pokreta prema ratu i miru, osobito u periodu posle drugog svetskog rata, dat je u referatu Lilly Marcou »Komunistički pokret i odnos rat — mir«.

Postavljajući sebi zadatak da u svom pisanom prilogu obradi sledeća pitanja: kako društvena priroda socijalizma uslovljava njegovu spoljnu politiku; koji su putevi delovanja socijalističkih zemalja na formiranje svetskih međudržavnih odnosa; šta Sovjetski Savez i druge socijalističke zemlje predlažu da se u sadašnjoj krajnje zategnutoj međunarodnoj situaciji preduzme u cilju očuvanja i jačanja mira — Basmanov kaže:

»Organska usmerenost na stvaralačku socijalističku izgradnju i povezanost sa borbom za mir, protiv ratne opasnosti, predstavlja istorijsku zakonitost koja se jasno manifestuje u politici socijalističkih zemalja...«

»Često se može čuti pitanje: da li orijentacija socijalističkih zemalja na svet bez rata označava reviziju marksističke teze o neizbežnosti rata sve dok postoji imperijalizam? Da, Marks, Engels i Lenjin su tako postavljali ovo pitanje onda kada je imperijalizam bio sveobuhvatan svetski sistem...

Sada je drugačija situacija. Nastala je mogućnost suprotstavljanja onim tendencijama koje su ranije s neodoljivom snagom vodile u svetske ratove. Jednom rečju, nije se izmenio kapitalizam, nego se izmenio svet...«

»Socijalizam svoju visoku istorijsku misiju vidi u mobilizaciji čovečanstva da se aktivno zalaže za odbranu mira...« On uz to i veoma detaljno obrazlaže višestruki doprinos socijalizma borbi za mir na ekonomskom, ideološkom, socijalnom, na unutrašnjem i međunarodnopolitičkom planu.

Eduardo del Llano je još izričitiji u svojim tvrdnjama:

»Ko snosi krivicu za pogoršanje međunarodne situacije? Koji činioci onemogućavaju da se postignu ciljevi detanta i razoružanja?

Digitized by Google

Odmah padaju u oči činjenice koje pokazuju da ratne pretnje proizlaze iz pokušaja vladajućih krugova Sjedinjenih Država da politiku detanta zamene klimom zategnutosti i hladnim ratom...

Nasuprot ratobornoj i agresivnoj prirodi imperijalizma, pojavljuje se duboko humanistička koncepcija i praksa politike mira u socijalističkim zemljama...«

Veoma iscrpnu analizu knjige Edvarda Kardelja *Socijalizam i rat* Anton Bebler započinje sledećim rečima:

»Marksisti i većina socijalista proteklog i početka ovog veka videli su društveni izvor tadašnjih ratova isključivo, ili prevashodno, u karakteru kapitalizma, u kapitalističkom kolonijalizmu i imperijalizmu. Bili su čvrsto i iskreno uvereni da će posle pobede socijalizma biti okončano oružano nasilje i ratovi uopšte. U prelaznom periodu — do opšte pobede socijalizma, odnosno u većini zemalja — jedini mogući i opravdan izuzetak videli su samo u odbrambenim ratovima socijalističkih (komunističkih) država, u narodnooslobodilačkim i unutrašnjim revolucionarnim (građanskim) ratovima...«

Bebler naročito ukazuje na onaj deo Kardeljevog rada u kome se on bavi pitanjem hegemonističke politike socijalističkih država i mogućih agresivnih ratova koje bi one same započele.

I Čedomir Štrbac se u svome referatu, koji predstavlja značajan doprinos teorijskoj razradi aspekta međunarodnih odnosa, poziva na drugi Kardeljev rad: *Istorijski koreni nesvrstavanja*, u kome se naglašava da se ni socijalistički sistem ne rađa iz revolucija čist i oslobođen svih protivrečnosti i ostataka odnosa i shvatanja društva iz kojeg nastaje. »Naprotiv, niz okolnosti uslovljava da ne samo unutrašnji društveni odnosi u socijalističkim zemljama, već i odnosi među njima, kao i njihovi odnosi sa drugim zemljama, ostaju opterećeni određenim obeležjima i tendencijama koje proizlaze iz sistema protiv kojeg se ideologija socijalizma bori.« »Još je Lenjin upozoravao marksiste, navodi on Kardeljeve reči, da ni socijalistička revolucija, to jest pobednički proletarijat jednog naroda, nije automatski imun od iskušenja da se u ime revolucije »popne na grbaču« drugog naroda.«

»Mogućnost, odnosno neizbežnost ratova, nastavlja Štrbac, ne može se zato izvoditi samo iz prirode imperijalizma, već se mora procenjivati i sa stanovišta međunarodnog ponašanja neimperijalističkih političkih struktura...«

Harald Neubert, pak, na početku svog referata kaže:

»Saglasno marksističko-lenjinističkoj teoriji, revolucionarni radnički pokret ima svoje ciljeve: obaranje kapitalizma, socijalističku revoluciju i socijalizam — a oni se nikako ne mogu izvoditi preko rata i ne mogu se nikada povezivati s ratom kao nezaobilaznim sredstvom. Štaviše, ciljevima i idealima radničkog pokreta po definiciji pripada da rat isključuju kao političko sredstvo u životu naroda. Bestidna je laž i istorijski falsifikat podme-

Digitized by Google

tati V. I. Lenjinu i komunistima da je za njih rat najviši oblik klasne borbe proletarijata, a revolucija najviši oblik rata koji je ikada vođen. Naprotiv, nesumnjivo je da je rat najviši oblik klasne borbe imperijalizma protiv socijalizma i protiv naroda koji se bore za svoje oslobođenje...«

I Tadeusz Iwinski je odlučan u svojoj tvrdnji: »Maksizam-lenjinizam dosledno istupa protiv rata kao principa rešavanja međunarodnih sporova, a mir smatra najvećom vrednošću u odnosima među državama, naročito u vreme kada nagomilavanje sredstava za uništenje predstavlja ne samo realnu mogućnost, nego i opasnost uništenja čitave civilizacije...«

Slavko Mrkić u jezgrovito napisanom referatu »Rat i politika« takođe se vraća na Lenjinove stavove o ratu: »Ima ratova pravednih i nepravednih, progresivnih i reakcionarnih, ratova naprednih klasa i ratova zaostalih klasa, ratova koji služe učvršćivanju klasnog ugnjetavanja i ratova koji služe njegovom svrgavanju« — kaže Lenjin i dalje konstatuje da se pravi značaj rata ne određuje »po tome gde stoje neprijateljske snage, nego po tome kakvu politiku rat nastavlja«.

Naravno, ne može se izgubiti iz vida da razorna moć savremenog oružja (ne samo nuklearnog, već i konvencionalnog, o čemu je iscrpno i dokumentovano pisao u svome referatu Ken Coates) čini besmislenom poznatu Clausewitzevu opasku da je rat nastavljanje politike drugim sredstvima.

4. Subjektivne snage mira, njihovi zadaci i strategije

»Jedini način sprečavanja rata jeste da svako biće na zemlji i svaka ljudska zajednica ili grupa postanu subjekti mira, da postanu svesni svoje sudbine kao neizbežne žrtve rata...« — rekao je u uvodnom izlaganju Aleksandar Grličkov. Svakom ljudskom biću ili zajednici sigurno nije teško da vidi sebe kao žrtvu rata, ali pogledajmo kakvi su izgledi da sebe vide i, štaviše, da deluju kao subjekti u borbi za mir.

Zahvaljujući prisustvu jednog broja aktivista raznih pokreta za mir (Wim Bartels iz Holandije, John i Sheila Collins iz SAD, Marek Thee iz Norveške, Sylvie Mantrant iz Francuske), skup je pružio korisna saznanja o problemima mirovnih pokreta, njihovim stavovima, sadašnjim aktivnostima, kao i o njihovom istorijatu i odnosu prema ostalim progresivnim pokretima.

»Mirovni pokret teži da spreči određene ratove, posebno sledeći rat. Ali i socijalistički pokret je težio da nađe puteve za otklanjanje uzroka rata, što je i sada ne samo privlačan cilj, već i očigledna nužnost...« — kaže Ken Coates.

Od velikog značaja za opštu temu skupa bilo je razmatranje odnosa mirovnih pokreta i drugih novih socijalnih pokreta (feminističkog, ekološkog) s radničkim pokretom, kojeg mnogi vide, kako je rekao Coates, kao prvi mirovni pokret u svetu. Značajan

Digitized by Google

prilog razmatranju ovog pitanja predstavlja izlaganje Brane Markovića iz Beograda koji je govorio o nastanku, ciljevima i karakteru mirovnih i novih socijalnih pokreta i o mogućnostima njihovog povezivanja s radničkim pokretima i partijama. Tony Topham, učesnik iz Velike Britanije, govorio je, u sklopu ove diskusije, posebno o ulozi sindikata u borbi za mir. Po njegovom mišljenju, problem se sastoji u tome *kako* ostvariti sveopštu, delotvornu sindikalnu podršku u borbi za mir. On svoju analizu započinje objašnjavajući neuspeh Druge internacionale u sprečavanju prvog svetskog rata. Uzroci tog neuspeha leže, smatra on, u tome što se poziv Druge internacionale radnicima Evrope svodio samo na apstraktan izraz opštih moralnih principa. On naglašava da podrška sindikata u borbi za mir treba da se zasniva na prihvatanju socijalističke ekonomske strategije koja bi stvorila alternativu monetarizmu, omogućujući razrešenje dužničke krize, s jedne, i doprinoseći poboljšanju situacije u pogledu stepena zaposlenosti, s druge strane.

Poznati su, naime, pokušaji državnih administracija da prikažu kako trka u naoružavanju i vojna industrija uopšte doprinose obezbeđivanju visokog stepena zaposlenosti, te su tako, tobože, u interesu radnikâ. U vezi s tim Topham pokreće pitanje akcije za pretvaranje vojne industrije u mirnodopsku, o čemu se razvila živa diskusija u kojoj nalazimo ne samo svestranu analizu toga problema, već i konkretne predloge za pokretanje akcije u pravcu konverzije vojnih industrija.

Govoreći o mirovnim pokretima, Lorenzo Gianotti, član Direkcije CK KP Italije, naznačio je osnovna načela na kojima treba da se zasniva njihova aktivnost, među kojima su: neideološka priroda i prihvatanje ideološkog i kulturnog pluralizma u sklopu pokretâ, nezavisnost od blokova, nezavisnost pokretâ od političkih partija. Obrazlažući treće načelo, i Gianotti se vraća na pitanje odnosa partija levice i mirovnih pokreta.

No, kako je rasprava pokazala, glavni problem se sastoji u uspostavljanju pravog dijaloga i saradnje između zapadnih mirovnih pokreta i mirovnih pokreta osnovanih u sklopu zemalja socijalističkog bloka; o tome su posebno govorili: Marisa Rodriguez, generalni sekretar Pokreta za mir, razoružanje i slobodu Socijalističke radničke partije Španije, Wim Bartels, zatim Petra Kelly i Gert Bastian iz Partije zelenih SR Nemačke.

Zaključak ove diskusije bio bi, čini nam se, da mirovni pokreti mogu predstavljati značajan činilac u poboljšanju međunarodne situacije ukoliko se oslobode logike blokovske podele i svoju aktivnost usmere ne na prebrojavanje projektila jedne i druge sile, već na mobilizaciju masa, stvaranjem svesti o opasnostima koje proizvodi samo prisustvo nuklearnog oružja, bez obzira na to koja ga strana postavlja, i pokušajima prevladavanja postojećeg shvatanja bezbednosti.

Mnogi učesnici u raspravi naglašavali su posebnu ulogu Evrope u stvaranju nove logike bezbednosti.

Digitized by Google

»Pregovori o razoružanju i saradnji, smatra Petra Kelly, imali bi možda više izgleda na uspeh ako bi inicijativa potekla od malih zemalja i Istoka i Zapada...«

Najpotpuniji stav o pitanju uloge Evrope u očuvanju mira nalazimo u veoma sistematičnom izlaganju Alaina Joxea, direktora Interdisciplinarnog centra za proučavanje mira i strateške studije iz Pariza. Posredno polemišući sa stavom SP Francuske o pitanju razoružanja, on ukazuje da se teze u sklopu kojih se danas razmišlja o specifičnom položaju Evrope u trci u naoružavanju i odnosima između dveju velikih sila zasnivaju na doktrini o nuklearnom zastrašivanju i odvraćanju kao činiocu ravnoteže i bezbednosti. Kritikujući te teze, on kaže:

»Argumenti koji se odnose na nivo vojne ravnoteže ili neravnoteže nikuda ne vode. Evropa ne želi da politički savlada oblast u kojoj se odvija dinamika trke u naoružavanju, niti da utiče na tu dinamiku. Stoga je cilj ne samo socijalističkih, već i svih demokratskih snaga evropskih naroda da uzmu u svoje ruke principe bezbednosti, principe koji bi bili različiti od onih kojima se rukovode velike sile.«

Da Evropa nije jedino moguće poprište inicijativa za mir, videćemo iz izlaganja Yang Yongea, učesnika iz Kine:

»U Kini je, kaže on, pedesetih godina razvijen mirovni pokret koji je okupio mase i ostvario značajne aktivnosti i značajnu međunarodnu saradnju. Međutim, usled kineske kulturne revolucije ovaj proces je prekinut. Sada se taj rad obnavlja. Međusobne veze mirovnih pokreta u svetu moraju se jačati. Za razvoj Kine potreban je mir. Ako gotovo jedna četvrtina čovečanstva stvarno gradi svoju zemlju u mirnim uslovima proizvodnje i materijalnog bogatstva, a ne ruši je, onda je to značajan činilac za mir u svetu...«

Luciana Castellina je, govoreći o ulozi levice u borbi za mir, ukazala da »nije neophodno samo opremiti se za rušenje dominirajućih tendencija i društvenih i političkih snaga koje ih podržavaju..., već je potrebno da se i sama levica — kako u metropolama tako i u trećem svetu — izmeni; da izmeni svoju kulturu, kategorije svoje analize, svoje strategije, svoj način delovanja. U suprotnom, sadašnja nestabilnost i nesređenost sveta neće rezultirati u socijalizmu, već u još nepravednijem sistemu, a može dovesti... i do nuklearnog rata. Odbijanje naoružanja, sve do jednostranog razoružanja kao pokretačka sila novog procesa, kao i odbijanje sadašnje vojne polarizacije znači, u suštini, odbijanje ucene čiji je cilj da odnose Sever — Jug potčini... veštačkom oživljavanju sukoba Istok — Zapad. Iz svega toga proističe velika uloga koju mirovni pokret može imati u narušavanju te polarizacije i stvaranju — polazeći od denuklearizovane, a u perspektivi i vanblokovske Evrope — autonomnih prostora koji bi predstavljali bazu drugačijeg odnosa sa Jugom i koji bi bili izvan sistema: svet i konfliktualnosti koje on stvara, a čiji je krajnji ishod rat...«

Digitized by Google

»U redove mirovnog pokreta, kaže Lilly Marcou, danas su stupili ekologisti i potomci buntovnika iz šezdesetih godina. Više nije reč, kao što je ranije bio slučaj, o opredeljivanju za »lager mira« protiv »lagera rata«. Otuda i preovlađujuća parola: »Ni peršing ni SS-20«; otuda i manifestacije koje se ponekad održavaju pred ambasadama i SAD i SSSR-a...«

Govoreći o strategijama mirovnih pokreta u borbi za razoružanje, mnogi učesnici su naglašavali podjednaku odgovornost dveju velikih sila za zastrašujuću trku u naoružavanju; naravno, učesnici iz Sovjetskog Saveza, kao i oni iz drugih evropskih socijalističkih zemalja, osporavali su takvu tvrdnju pokušavajući da dokažu da je oružje SSSR-a samo odgovor na pretnju koju predstavlja oružje SAD i da ono služi isključivo ciljevima odbrane.

»U borbi za mir komunisti se nalaze u prvoj liniji fronta, a pri tom ne traže nikakvu ulogu hegemona. Njihova stvarna uloga i njihov odnos prema drugim mirovnim snagama odgovara njihovom realnom, konkretnom doprinosu...« — kaže Harald Neubert iz Nemačke Demokratske Republike. On ukazuje da »za razliku od radničkog pokreta, mnoge druge komponente pokreta za mir nemaju programe i ciljeve usmerene na promenu društva. Njihov mirovni angažman se ne zasniva na spajanju borbe za mir s borbom za društveni progres. Njihova borba za mir ima samosvojno značenje. U osnovi te borbe mogu biti svetonazorski, religijski, etički i moralni motivi. Međutim, niko nema pravo da potcenjuje doprinos tih snaga u borbi za mir.

Ova rasprava posebno je uzela maha na II kolokvijumu okruglog stola i pretila je čak da odvede na stranputice na kojima su se izgubili i ženevski pregovori. Ali dalji tok rasprave u kojoj je uveliko iskristalisana i ideja nesvrstanosti i njeni ciljevi učinio je da ovaj susret bude još jedan doprinos u traganju za primerenim načinima delovanja svih onih snaga koje imaju jedan zajednički cilj, a to je borba za mir u svetu.

Mnogi učesnici isticali su činjenicu da pokret nesvrstanosti koji se javio kao alternativa blokovskoj podeli predstavlja sve značajniji činilac u borbi za mir u svetu.

Anouar Abdel Malek u svome izlaganju kaže:

»U današnjem svetu, uprkos fundamentalnim razlikama između dva antagonistička bloka i posebnom položaju »perifernih« kontinenata, pokret nesvrstanih zemalja predstavlja jedini instrument sposoban da stvori prostor za posredovanje, da ublaži najoštrije napetosti, da zaustavi dalji razvoj najopasnijih sukoba i konfrontacija... Samo taj pokret daje izglede za stvaranje prostora slobode, za pravo delotvorno stvaralaštvo posvećeno ostvarivanju alternativnih kulturnih i civilizacijskih projekata u sklopu buduće »istorijske pozitivnosti«...

»Mada lišen moći, pokret nesvrstanih bi imao najviše prava da bude proglašen »savešću« čovečanstva, savešću zabrinutom za sam opstanak ljudskog roda... Nesvrstanost sama ne može nas spasiti. Ona stvara prostor i nalazi vreme da bi se zaustavilo

Digitized by Google

propadanje i otkrili skriveni, dosad nepoznati putevi svetlosti i nade« — rekao je Malek.

»Nesvrstanost, socijalizam i mir« tema je referata kojeg je za ovu priliku pripremio Leo Mates. On kaže: »Sumirano, mogli bismo reći da se svijet poslije drugog svjetskog rata našao u krizi izazvanoj nuklearnim oružjem, ekonomskom nejednakošću tempa razvoja i opterećenjem prirodne okoline. Ti problemi utiču i na svjetske odnose, ali i na unutrašnji razvoj u svakoj pojedinoj zemlji, iako ne u istoj mjeri. Svakako, razmatranje problema nesvrstanosti, socijalizma i mira u svijetu ne može se zamisliti van konteksta ove problematike...« Upravo ovakav svestrani pristup čini zanimljivim njegov rad u kome je, pored ostalog, dat istorijat pokreta nesvrstanih.

»Miroljubivu snagu kao celinu čini pokret nesvrstanih zemalja, pa na međunarodnoj sceni dobijaju sve veći značaj, bitno i globalno, države što su ga stvorile... Pokret nesvrstanih svoju aktivnost usredsređuje na borbu protiv imperijalizma, kolonijalizma, neokolonijalizma, rasizma, kao i protiv pretnji ratom...«

U sklopu rasprave na II kolokvijumu o temi »Strategije i prakse subjektivnih snaga mira« bilo je zapaženo izlaganje Bogdana Osolnika u kome on naglašava da politika nesvrstavanja daje odgovor na definisanje nove strategije mira, novih vrednosti i logike mira. Nesvrstavanje sve više postaje opredeljenje mirovnih pokreta, i to u odnosu prema blokovima, a ne kao celokupna strategija u borbi za mir. »Politika nesvrstavanja, kaže on, nije samo politika država, niti samo interes trećeg sveta.« On u nesvrstavanju vidi određenu filozofiju međunarodnih odnosa koja ima univerzalan značaj. Po svojim ciljevima, načelima i vrednostima, politika nesvrstavanja predstavlja izraz novog pogleda na svet, novu idejno-političku koncepciju razvoja međunarodnih odnosa koja daje odgovor na izazove naše epohe. Osnovna načela politike nesvrstavanja — pravo na samoopredeljenje narodâ, zatim miroljubiva koegzistencija i nemešanje u unutrašnji razvoj — predstavljaju osnovne preduslove za očuvanje svetskog mira i sprečavanje rata. U tom sklopu, o ulozi socijalističkih zemalja u borbi za mir i preobražaj u svetu Osolnik kaže: »Društveni preobražaj u svakoj zemlji treba da se odvija kao autonomni, unutrašnji proces, bez obaveznih obrazaca i intervencija spolja...« On je još jedanput potvrdio nesumnjiv doprinos nesvrstanosti u oblikovanju celovitih programa za uspostavljanje novih međunarodnih odnosa u oblasti ekonomije i u oblasti informacije čiji su značaj isticali mnogi učesnici na ovom skupu.

5. »Kultura mira« nasuprot »kulturi rata«

Vratimo se ponovo uvodnom izlaganju Aleksandra Grličkova: »Ne možemo da prihvatimo ništa što o problemima mira govori skrivenim rečnikom rata. Da bi mir bio shvaćen i valorizovan

Digitized by Google

u dimenziji, na način i u intenzitetu koji zaslužuje na savremenoj deonici istorije, moramo do kraja razjasniti šta podrazumevamo pod mirom, koji je mnogo više nego odsustvo rata...«

O miru se ipak govorilo rečnikom rata i, štaviše, ne skrivenim. Stoga je Carla Pasquinelli (jedna od retkih žena koje su učestvovale na ovom skupu) imala, čini nam se, dobre razloge za svoj patetičan nastup: »Htela bih da se obratim svima prisutnima... Mi već treći dan vodimo veoma zanimljivu diskusiju — a došli smo ovde da bismo razgovarali o miru. Ali ono što je začuđujuće jeste to da mi ne govorimo o miru; mi govorimo o miru spominjući borbe, frontove, strategije, taktike. Dakle, mi govorimo rečnikom rata... Mislim da mi nemamo kulturu mira i čak, verujem, nemamo ni neku pozitivnu definiciju mira; mi jednostavno imamo negativnu definiciju po kojoj je mir odsustvo rata...« Po njenom mišljenju, o miru se govori u političkim kategorijama, a politika govori jezikom rata, jezikom u kome se svet posmatra kao skup suprotstavljenih prijatelja i neprijatelja... »Ja verujem, kaže ona, da bi trebalo uložiti napor da se sa kulture bezbednosti pređe na kulturu mira. Da bismo to postigli... treba napustiti teren politike i premestiti se na neki drugi nivo — možda na plan morala i posmatrati čovečanstvo kao celinu...«

Nekoliko učesnika iz Jugoslavije založilo se za ostvarivanje ovakve ideje. »Umesto ratne propagande, treba nametnuti kulturu, jezik i logiku mira...« — ističe Arif Tanović. »Mora se raditi na demaskiranju brojnih, suptilno razrađenih doktrina čiji je cilj da u čovekovu svest usade uverenje o neizbežnosti sudara svetova i njegovoj nemoći da se suprotstavi katastrofi...« — ukazao je Radovan Radonjić u svojoj veoma zanimljivoj diskusiji o ulozi nauke i teorije u borbi za mir. »Nauka i teorija trebalo bi, kaže on, da budu usmerene na to da pomognu čoveku da napusti poziciju zbunjenog i nemoćnog posmatrača apokaliptične igre velikih sila... Mora se doprineti prevladavanju iluzije da se problemi savremenog sveta mogu rešiti oružjem...«

»Kako izbeći rečnik rata?« — pita u svome izlaganju Siniša Zarić. Prosto ukidanje kulture rata nije moguće, »jer se kultura mira može konstituisati samo prevazilaženjem kulture rata, kulture bezbednosti. On, za razliku od Carle Pasquinelli, mogućnost stvaranja kulture mira vidi i na planu politike i na planu ekonomije jer i u ovim sferama, kako je ukazano, leže uzroci sukoba u savremenom svetu. Na primer, na planu ekonomije sastavni deo projekta stvaranja kulture mira bilo bi nalaženje mogućnosti zamene vojnih industrija mirnodopskim, o čemu je već bilo reči.

Čak i za mirovne pokrete odsustvo jezika mira i kulture dijaloga, poštovanja različitosti i međusobnog poverenja predstavlja ozbiljnu prepreku za uspešno delovanje jedinstvenog svetskog mirovnog pokreta — istakao je Bogdan Osolnik. »S kulturom mira mora se započeti u samim mirovnim pokretima...« kaže on.

Digitized by Google

Miroslav Pečujlić, u svome referatu koji se, ne samo svojim literarnim naslovom — »Rat i mir« — već i svojim izvanrednim stilom, izdvaja od ostalih, analizira težnju za moći, kao najdublje jezgro represivne civilizacije i istražuje mogućnost zbiljske pobede »kulture mira« nad »kulturom rata«.

Evo nekoliko fragmenata iz njegovog izlaganja:

»Put ka razoružanju pokreće lanac dubljih socijalnih preobražaja, donosi bitno nove kvalitete civilizacije. Borba za mir postaje angažovanje za novi tip slobodarskog socijalizma u čijem središtu stoje širi prostori slobode i veća mera solidarnosti između jedinki i naroda.«

»Socijalistička demokratija, solidarnost (u svojoj političkoj dimenziji novi internacionalizam, a u ekonomskoj sferi novi svetski ekonomski poredak) temelji su slobodarskog socijalizma.«

»No, solidarnost se ne svodi samo na političku dimenziju; ona postaje neophodan odnos svetova. Kao sama sudbina izronio je najteži izazov — povezivanje istinski zajedničkih interesa proizvođačkih klasa sveta. Čovečanstvo se ne može održati ako se na jednom njegovom kraju milioni ljudi uništavaju ili umiru od gladi, dok drugi to ravnodušno posmatraju. Težnja za radikalno promenjenim tipom odnosa između razvijenog i trećeg sveta nije samo moralni apel; ona ima i snažnu potencijalnu objektivnu osnovu... Produbljivanje jaza opasno sužava polje za plasman proizvodnje razvijenih zemalja, preti katastrofom svetskog finansijskog sistema; smanjivanje jaza, pak, proširuje tržište za proizvodnju i zaposlenost. Kratkovidom interesu eksploatacije, tehnološkog monopola i osiromašenja zemalja u razvoju, pokreti Zapadne Evrope mogu da protivstave svoju alternativu. Oni mogu da oblikuju drugačiji tip odnosa, drugačiji tip političke ekonomije sveta.«

»Ono što bitno karakteriše ljudsku vrstu je težnja za samostvaranjem (samoodređenjem, autonomijom), razvitkom svih svojih potencijala (genetskog talenta). Sloboda je stoga temeljna ljudska potreba, kao i potreba za mirom. One služe bazičnom biološko-kulturnom programu ljudskog bića u aktivnom traganju za uslovima svog optimalnog razvoja, za kontrolom nad vlastitom delatnošću...«

U samoj raspravi za okruglim stolom možda je ostalo nedorečeno šta sve, zapravo, obuhvata »kultura mira« i kako se do nje može doći, ali je sasvim izvesno da su se svi složili o tome da se do nje mora doći.

Možda je prvi korak ka kulturi mira u onome što je Anthony Benn označio kao stvaranje »vizije blagodeti mira« koja, više nego parališuće ukazivanje na blizinu katastrofe, može poslužiti u mobilizaciji masa u borbi za mir.

Prelepi cavtatski pejsaž, iako na mahove pritisnut tamnim oblacima, svakako je pružao viziju blagodeti mira koju su mnogi priželjkivali; stoga možda nije slučajno da su baš tu, (mada ne

Digitized by Google

bez oklevanja) izražene ideje o »istorijskom optimizmu«. Da osnova za »istorijski optimizam« ipak ima, pokazala je prijateljska atmosfera u kojoj se odvijala petodnevna rasprava u velikoj dvorani hotela »Croatia«.

»Tema ovog skupa — »Socijalizam i mir« — za sve nas je od neposrednog interesa«, započeo je svoje uvodno izlaganje predsedavajući na poslednjoj plenarnoj sednici okruglog stola, Herbert Ushewokunze iz Hararea. »Na jugu Afrike, odakle ja dolazim, danas nema mira, a nema ni nade za socijalizam, ako je suditi po onome što se sada događa. Ogromna većina ljudi koji tamo žive želi mir. Socijalizam je takođe privlačan ogromnoj većini; kud god pođete — od Angole do Tanzanije, od Zimbabvea do Zaira ili Mauricijusa — videćete da su ljudi opčinjeni tim obećanjem bolje budućnosti koju socijalizam predskazuje i veruju da će se ona ipak jednom ostvariti. Ali zašto, uprkos tome, nema ni mira ni socijalizma na jugu Afrike?...«

Da li će budućnost biti bolja i da li će biti mira? Možda nema nekog »kraljevskog puta« koji vodi odgovorima na pitanje gde leže opasnosti uništenja čovečanstva i prepreke na putu ostvarivanja humanijeg i slobodnijeg sveta i kako ih izbeći; ali, i ovi razgovori, vođeni za okruglim stolom u Cavtatu, svakako su bili pokušaj da se bar ukaže na sve one trnovite staze koje bi mogle odvesti u samo središte spoznaje o glavnim uzrocima sukoba u savremenom svetu i, što je još važnije, o načinima da se oni otklone.

Digitized by Google

Gojko Stanič: Razvoj Marksove i Engelsove teorije partije

(TOZD »Komunist«, Ljubljana, 1984, strana 702 — na slovenačkom)

U izdanju ljubljanskog »Komunista« objavljena je obimna studija Gojka Staniča *Razvoj Marksove i Engelsove teorije partije.* Autor je u osam poglavlja analizirao nastanak marksističke koncepcije partije proletarijata i njen razvoj s obzirom na teorijske rasprave i praksu socijalizma. U uvodnom delu studije (»Teorijsko-metodološki osnovi istraživanja teorije partije«, str. 5—47) izložio je svoje metodološko određenje prema predmetu istraživanja. U prva tri poglavlja autor razmatra predmarksističke koncepcije organizacije proletarijata i iskustva u praktičnoj organizaciji pre buržoaske revolucije 1848. godine (»Praktični i teorijski rezultati radničkog pokreta u vremenu pre nastanka Saveza komunista godine 1947«, str. 47—130; »Teorijski rad Karla Marksa i Fridriha Engelsa uoči nastanka Saveza komunista godine 1847«, str. 131—208; »Komunistički dopisni komitet«, str. 209—298). Posle ovih razmatranja, nužnih za razumevanje suštine koncepcije partije proletarijata, autor je razmotrio osnove teorijske koncepcije partije (»Marks i Engels u buržoaskodemokratskoj revoluciji 1848—49«, str. 293—380); društvene, posebno ekonomske pretpostavke ostvarivanja revolucionarne uloge partije proletarijata predmet su poglavlja »Društveno-ekonomski odnosi u vremenu nastanka Prve internacionale« (str. 381—490); problemi klase, revolucije i

Digitized by Google

demokratije razmatraju se u poglavlju »Proces konstituisanja samostalnih socijalističkih radničkih stranaka«, str. 499—566). Završno poglavlje sadrži razmatranja internacionalizma na primeru Druge internacionale (str. 567—578).

Autor je postavio za cilj istraživanje onih vidova partije proletarijata koji su odlučujući s obzirom na cilj revolucionarnog ukidanja klasnog društva. To znači istraživanje relacija među složenim pojavama i na različitim nivoima operacionalizacije problema — odnos između partije i države, nacionalnog i internacionalnog, problem zakonitog i stihijnog u praksi. Analitičkim raščlanjavanjem odnosa pojedinačnog (partija proletarijata) i opšteg (društvo) istraživač je došao do predmeta istraživanja iskazanog u relaciji između partije i drugih društvenih realiteta: partija — radnička klasa, partija — druge klase i slojevi, partija — druge institucije diktature proletarijata (država i sindikat), partija — institucije političke diktature vladajuće klase, problem klasnih savezništava. Pokazatelji odnosa pojedinačnog i opšteg izraženi su kao načela radničkog pokreta koja treba proveravati u praksi: odnosi revolucionarnog cilja i pokreta, spontanog i organizovanog, stihijskog i zakonitog, teorije i prakse, nauke i ideologije i politike (str. 14). Da bi precizno definisao predmet istraživanja i diferencirao ga od njemu najbližih kategorija, istraživač se opredelio za nekoliko kategorija najsrodnijih revoluciji (u smislu da je razmatranje revolucije u širem istorijskom kontekstu razmatranje partije proletarijata, pri čemu se te kategorije ne mogu ni mehanički zamenjivati ni podređivati jedna drugoj), za diktaturu proletarijata u velikom istorijskom smislu.

Osnovno Marksovo i Engelsovo teorijsko stanovište, kao i stanovište kasnijih marksističkih teoretičara, zasnovano je na sagledavanju partije u funkciji revolucije. No praksa socijalizma je pokazala potrebu za daljim teorijskim razvijanjem toga odnosa, osobito s obzirom na savremena različita tumačenja suštine diktature proletarijata. Posebnu pažnju autor poklanja razmatranju odnosa partije i države, s obzirom na temeljni stav o prevladavanju političkog antagonizma između ova dva totaliteta u društvu prelaznog perioda. Savremeni marksisti koji su se bavili ovim pitanjima (E. Balibar, V. Fej i drugi) opredelili su se za njih s obzirom i na neka iskustva ranog socijalizma. Gojko Stanič, kao jugoslovenski autor, nastoji da ukaže na rezultate jugoslovenske prakse i na ona teorijska stanovišta jugoslovenskih teoretičara koja dosežu šire od potreba i zahteva društva u kome ti autori deluju. Implicite, autor je ukazao na još jedan nedostatak marksističke misli, uprkos njenoj emancipatorskoj i internacionalističkoj tendenciji: ukoliko jedno teorijsko stanovište nastane u nekom svetskom centru, ono postaje deo marksističke baštine, a za stanovišta autora malih zemalja kao što je Jugoslavija ta recepcija je otežana, ako ne čak i nepostojeća. Imajući na umu te činjenice, autor se nije opredelio za istorijsko istraživanje marksističkog koncepta s ciljem rekonstrukcije svih sporova i struja u marksizmu, već je aktuelizirao koncepciju diktature proletarijata s obzirom na programske ciljeve i zadatke postavljene u Programu SKJ iz 1958. godine. U proteklom periodu u različitim društvenim procesima proveravali su se ovi stavovi; u sadašnjoj fazi društvenih odnosa u Jugoslaviji i u raspravama o ulozi partije ne postavlja se prevashodno pitanje *istorijskog* pristupa koncepciji partije, već pitanje aktuelnosti programskih ideja s obzirom na ekonomsko-tehnološke promene koje menjaju društvene, posebno ekonomske odnose na kraju XX veka. Ne insistirajući na formalno-metodološkom obrazloženju, ukazali bismo samo na jednu nesaglasnost u ovoj studiji, koja može da dovede do zabune ili do postavljanja pitanja izvan osnovnog predmeta istraživanja: ne bismo se slo-

Digitized by Google

žili s naslovom studije, koji je u suprotnosti sa sadržinom metodološkog određenja istraživača u uvodnom poglavlju (vidi str. 5—47, a posebno str. 10—30). Autor je sam obrazložio da ne postoji — u formalnom smislu — Marksova i Engelsova teorija, već koncepcija partije, kao što oni nisu konstituisali ni teoriju revolucije, klase ili nacije. Primerna metodološka operacionalizacija i formiranje kategorijalnog aparata su to i pokazali, te su u funkciji obimne i sadržajne teorijske rasprave. Istraživač je na iscrpan i sadržajan način analizirao genezu koncepta partije proletarijata, njenu istorijsku osnovu u revoluciji 1848. godine, pri čemu je dao niz svojih originalnih opservacija. Osnovna ideja — da partija proletarijata ne može postojati a da ne bude »partija u velikom istorijskom smislu« (Marks) čini idejnu i teorijsku osnovu cele ove rasprave. Jer, ukoliko se u sopstvenoj praksi i teoriji ne prevazilaze blankističke, anarhoidne i druge koncepcije, utoliko je realnija mogućnost da partija padne ispod razine sopstvene uloge u povesti — pretvara se ili u frakcije, ili u vladavinu birokratskog aparata, ili, što je možda najveća regresija, u pasivnu socijalnu masu koja je ispod nivoa političke organizacije u modernom smislu te reči. Da bi mogla da ispuni svoje zadatke u modernom industrijskom društvu, partija proletarijata mora da uvaži jednu zakonitost — a taj zahtev autor je obrazložio u petom i šestom poglavlju studije — zakonitost ekonomsko-tehnološkog razvoja, s kojim treba da uskladi metode rada, unutrašnju organizaciju i, potencijalno, neke vidove delovanja u nacionalnim i međunarodnim odnosima. Bez stalnih inovativnih obnavljanja u tom okviru partija ne može ostvarivati svoju ulogu avangardne snage u promeni društva.

Autor se nije ograničio na spoljni oblik povezivanja partije proletarijata i društva. Zahvatio je dublje slojeve društvenih fenomena u kojima se nalaze uzroci tih spoljnih manifestacija, pri čemu je ukazao na probleme vlasti, moći i autoriteta kao osnova oko kojih se postavljaju sva druga pitanja političke prakse i od nje neodvojive teorijske misli. Dugo je vladalo mišljenje, podržavano i u radovima jugoslovenskih marksista, da je partija odvojena od države i da samim svojim delovanjem predstavlja korektiv birokratskim odnosima i metodama upravljanja društvom. Međutim, i unutar partije su se razvijali procesi identični globalnim društvenim kretanjima, kao što je raslojavanje članstva, elitizam rukovodećih grupa praćen političkim profesionalizmom, težnjom za zadržavanjem vlasti, birokratizacija partije itd. Da li su neke *autoritarne* tendencije prisutne u Savezu komunista Jugoslavije izraz protivrečnosti u jugoslovenskom društvu ili zakonito pripadaju istoriji i misli radničkog pokreta? To pitanje autor razmatra proveravajući neke Engelsove teze iz njegovog kratkog ali značajnog članka *O autoritetu* (1872). U tom radu Engels je ukazao na zakonitost i povezanost međusobno zavisnih društvenih procesa. »Autoritet i autonomija su relativne stvari, čije se područje menja u različitim fazama društvenog razvoja« (str. 455) — upozorava Engels. Istorijski karakter, relativizacija i demistifikacija autoriteta društvenih pokreta i institucija nikada nisu dobili karakter negiranja njihovog značaja i nužnosti, kao što je slučaj sa Bakunjinom. Paradoksalno — Bakunjinov negativizam završio je u sektaškom elitizmu političke frakcije, što je Gojko Stanič pokazao navodeći delove programa (»katihizisa«) Tajne alijanse anarhista. Autoritet menja svoju sadržinu, ali i nosioce, u smislu prenošenja sa ličnosti na društvene vrednosti. Ukoliko partija proletarijata ne prevladava tendencije liderstva, utoliko ostaje u okvirima klasičnog političkog predstavljanja. Razmatranje osnovnih tokova rasprava u Prvoj i Drugoj internacionali o partiji nije katalogizacija stavova raznih autora, već dalje promišljanje istraživača o praktičnim implikacijama tih stanovišta na delovanje partije u budućnosti. Ključna pitanja marksističke koncepcije partije nisu ka-

Digitized by Google

binetska, već veoma praktična — treba odvojiti opštedruštvenu ulogu države od njene klasne funkcije i u tom smislu graditi opštu politiku kontrole i ograničavanja etatističkih tendencija u funkcionisanju državnih organa. Marks i Engels, međutim, ne zastupaju shvatanje da je partija proletarijata jedini autoritet u svim oblastima društvenog života — od ekonomske politike do umetnosti i privatnosti. Zastupanje isključivog stava dovodi do autoritarnih metoda u praksi, kao što je pokazao staljinizam; Gojko Stanič dosledno podržava demokratsku orijentaciju, koja u praksi zahteva znatno viši stepen političkog angažovanja, unutarpartijsku demokratiju i visok stepen društvene svesti, a sve te uslove objektivno nije moguće uvek osigurati.

Operacionalizacija bitnih pitanja teorije i prakse partije nužno dovodi do istraživanja Marksovog metoda, ukazujući na njegovu složenost i sintetički karakter. U tom metodu jedinstveno su povezani ideološki, teorijski i praktični vid uloge revolucionarne partije, koja ostvaruje svoju ulogu samo ako je teorijska, ali ne i prosvetiteljska snaga, operativna u političkoj praksi, ali i sposobna za sopstveno menjanje u protivrečnim uslovima postojanja. Stoga autor naglašava: »Marks nije bio strukturalist, bio je dijalektičar. Zato nikada nije konstruisao idealni tip, idealnu shemu partije... Raščlanjivao je *zakonitosti delovanja partije. Spoznavao je ključne protivrečnosti teorije partije.* Pokušao ih je prevladati konkretno-istorijski. Stoga ne može oscilovati između idealnog tipa i stvarnosti« (str. 468). Prevladavanje tih protivrečnosti moguće je ukoliko se neprestano postavljaju pitanja aktuelnosti jednom usvojenih stavova i samoodređenja partije u društvu. Da li je uloga revolucionarne organizacije u konfrontaciji sa klasom ili sa celinom društva? Partija se mora spremno suočavati sa elitističkim i paternalističkim shvatanjima u sopstvenim redovima suprotnosti između demokratske i hijerarhijske koncepcije.

Studija Gojka Staniča pripada grupi novijih politikoloških istraživanja partije proletarijata (ovde pominjemo, ukazujući na obimnu bibliografiju izvornih radova koje je naveo autor, samo studiju Đure Kovačevića *Radnička klasa i država),* koja su u jugoslovenskim razmerama dostigla takav stepen istraživačke i teorijske zrelosti ispod koga istraživači neće moći da idu u daljim istraživanjima. Zahtev prakse i vremena u kome živimo jeste da buduća istraživanja budu usmerena na komparativizam, uključujući teorije srednjeg dometa. Ni istraživanja ove vrste nisu sasvim izbegla jugoslovenske partikularizme — uz ostala zatvaranja prisutna je nedovoljna cirkulacija ideja među istraživačima koji se bave istim pitanjima, kao i nedovoljna povezanost teorijskih i empirijskih istraživanja. Gojko Stanič je u teorijskom istraživanju ukazao na neke tendencije u političkoj praksi koje su komplementarne s tezama iznetim u studiji Vladimira Goatija *Savremene političke partije,* objavljenoj u Beogradu 1984. godine.

Studija *Razvoj Marksove i Engelsove teorije partije* razmatra složen problem, na način primeren predmetu, analitički, kompetentno, veoma akribično, ali i sa merom samokritičnosti, što autoru omogućuje da iskaže vlastiti stav o svim relevantnim pitanjima, a da se ti iskazi ne pretvore u suvo dociranje i u doista nemarksistički pristup, u predavanje *ex cathedra.* Autor je postigao dva rezultata koja treba uvažiti: intelektualnu otvorenost — da problem o kome se veoma mnogo raspravljalo u proteklih sto godina marksističkih rasprava razmotri s vlastitog stanovišta, bez straha od autoriteta i međunarodnog ugleda teoretičarâ čija stanovišta kritikuje; aktuelizovao je ona pitanja koja su u središtu interesovanja prakse SKJ, a pre svega pitanje o tome koliko je ostvaren Program usvojen 1958. godine. Promene u društvu, tehnološki razvoj i socijalna diferencijacija koja je dovela do veće socijalne složenosti obavezuju na ozbiljna istraživanja i veću ulogu društvenih nauka u

Digitized by Google

tim promenama. Tu potrebu je Gojko Stanič uočio i istraživački pokazao da samo visok stepen metodološko-teorijskog pristupa omogućava rešavanje problema koje pred nas postavlja praksa.

Njegova studija upozorava na to da je, bez obzira na dijalektiku unutrašnjih i međunarodnih odnosa, opasno i politički neracionalno smatrati da je »sve u redu sa teorijom i ideologijom, samo nešto u praksi ne valja«.

Dubravka Stajić

Dr Nijaz Duraković: Aktuelnost Lenjinove misli o nacionalnom pitanju

(NIŠRO »Oslobođenje«, Sarajevo, 1983)

Ako bismo tražili autorov misaoni, idejno-politički i vrijednosno-etički identitet, objektiviziran u ovoj knjizi, onda bismo ga, čini nam se, mogli prepoznati u dvije njegove središnje i utemeljujuće misli, a te su: (a) misao o dijalektičkoj vezi klasnog i nacionalnog oslobođenja; (b) misao o konkretno-historijskom pristupu i načinu mišljenja kao bitnoj odrednici autorove metodološke samosvijesti. I jedna i druga ideja, naravno, nisu autorovo samosvojno i originalno otkriće. Ali to njegovo samosvojno je u tome da se te, iz marksističkog nasljeđa preuzete ideje, vlastitim misaonim iskustvom i stvaralačkom konkretizacijom iskušaju u susretu s praksom rješavanja nacionalnog pitanja u našoj revoluciji i našem aktuelitetu. Dakle, autoru je stalo do toga da te temeljne ideje sopstvenim misaonim naporom doživi, iskuša i njihovu produktivnu snagu osvjedoči kao nadmoćnu, kroz svoje razumijevanje najviših dometa i praktičnih deformacija u izgradnji međunacionalnih odnosa u našoj zajednici.

Kad je riječ o prvoj ideji, treba istaći bitni kvalitet autorovog razumijevanja tog odnosa, koji do osobitog izražaja i značenja dolazi u slučaju kada se on konfrontira sa, u našoj publicistici često prisutnim, raznovrsnim kulturološkim ili pravno-redukcionističkim koncepcijama nacionalnog bitka i međunacionalnih odnosa. Kontra tih koncepcija, autor onu dijalektiku — posebno kad je promatra u našem socijalističkom samoupravnom društvu — spušta sa političko-institucionalnog i formalno-pravnog nivoa ka samoupravnim produkcionim odnosima i za njihov karakter i zbivanja u njima veže procese klasne i nacionalne emancipacije. On je, dakle, veže za zbiljski proces ovladavanja viškom rada od strane radničke klase, a time odnah i nacije koja toj klasi pripada.

Pored te dijalektike, sadržane u Lenjinovoj misli o nacionalnom pitanju, koja ni za naše iskustvo ni za socijalizam u svijetu nije izgubila ništa od svoje aktuelnosti, autorov misaoni identitet možemo prepoznati u njegovom odlučnom insistiranju na Lenjinovom konkretno-historijskom pristupu razumijevanju društvenih, pa onda i nacionalnih fenomena, pristupu koji mu je omogućio stvaralačku primjenu, razvoj i razradu Marksovog i Engelsovog učenja. Na jednom mjestu autor ističe da ono što naročito krasi Lenjinov marksistički metod jeste »povijesno konkretno postavljanje pitanja«. Ili, na drugom mjestu, gdje kaže: »Lenjin je naročito razvio Marksov metod koji polazi sa stanovišta klasno-proleterskih interesa i konkretno-historijskog prilaza« (str. 78). Suštinu te metodološke filozofije izražava, između ostalog, sam Lenjin u sljedećoj formulaciji: »Dijalektika je mnogo puta služila — i u historiji grčke filozofije — kao mostić k sofistici. No mi ostajemo dijalektičari boreći se protiv sofizma ne odricanjem mogućnosti svakojakih pretvaranja uopšte, nego konkretnom analizom datog u nje-

Digitized by Google

govoj situaciji i u njegovom razvitku« (str. 93).

Taj Lenjinov pristup historijskoj stvarnosti sa stanovišta njene revolucionarne promjene, na kome autor posebno insistira, jeste, između ostaloga, ono što u Lenjinovom djelu u cjelini, a osobito u pogledu izgradnje međunacionalnih odnosa u konkretnom društvu, nosi u sebi naboj inspirativnosti, aktuelnosti i stvaralačkog nadahnuća za sve kasnije socijalističke revolucije, pa i za našu, odnosno i za Savez komunista Jugoslavije, o čemu autor govori u posljednjim dijelovima knjige. S druge strane, taj je metod osnova i za definisanje onoga što je autor nazvao »historijske granice« Marksovog i Engelsovog mišljenja i njegovih pozitivnih rezultata. Podsjetili bismo na nekoliko autorovih formulacija u kojima se definišu te granice. »Nema potrebe posebno naglašavati da je Marksovo i Engelsovo sagledavanje mogućnosti klasnih borbi, odnosno oslobođenje čovjeka od klasne, ideološko-političke i svake druge otuđenosti uglavnom bilo zasnovano na konkretnoj društveno-ekonomskoj i političkoj situaciji najrazvijenijih zemalja kapitalističkog Zapada. To naročito stoga što su Marks i Engels teorijski apstrahovali kapitalizam u pojedinačnoj zemlji, što ujedno predstavlja historijsku granicu njihovog mišljenja« (str. 32). Ili, na drugom mjestu, autor se slaže sa P. Vranickim, odnosno njegovim ukazivanjem »na specifičnost društveno-historijskog trenutka u kome djeluju Marks i Engels... kao i uopšte na potrebu jednog objektivnijeg, manje fetišiziranog pristupa u sagledavanju mjesta nacionalnog pitanja u marksističkoj teoriji« (str. 36). Na trećem mjestu autor navodi neke inostrane teoretičare po kojima su Marks i Engels dijelili duhovno zaostajanje svojih savremenika, trpjeli tragove jedne filozofije istorije koju su perpetuirale geografske granice znanja njihovog vremena, da su platili danak historijskoj i etnografskoj literaturi kojom su se služili, da su ipak oni živjeli u svom vremenu i u svojoj kulturi i slično. Povodom ovakvih i sličnih momenata kojima se definiraju granice Marksovog i Engelsovog mišljenja potrebno je ovom prilikom istaći samo opasnost od historicističkog tumačenja Marksovog i Engelsovog učenja. Naime, opasnost od historicističke svijesti postoji uvijek kad nedostaju kategorijalna određenja, u ovom slučaju pojma »historijskih granica«; odnosno metodološkoj svijesti, koja insistira na konkretno-historijskom pristupu historijskoj zbilji, uvijek prijeti opasnost od relativiziranja ukoliko ona u sebi ne sadrži svoje potpuno kategorijalno određenje.

Kao treću misao, koja ide uz bok sa prve dvije, sadržanu u temeljnom horizontu unutar kojeg se kreću sve posebne autorove analize, možemo izdvojiti, čini nam se, njegovo insistiranje na revolucionarnoj djelotvornosti njegove misli u širim, pa i svjetsko-historijskim prostranstvima. Naime, autor se odlučno suprotstavlja svim onim interpretacijama Lenjinove misli o nacionalnom pitanju koje, priznajući revolucionarnu djelotvornost Lenjinove misli, nju lociraju, zatvaraju i ograničavaju samo na »azijski« povijesni prostor. Suprotstavljajući se takvim interpretacijama, autor će pokazati da Lenjinova misao o nacionalnom pitanju nosi u sebi aktuelno i živo jer se ona kreće unutar svjetsko-historijskih perspektiva. Prvi svjetski rat bio je vrhunac i završna tačka na konstituisanju istorije kao svjetske istorije — ona se, na ovoj razini, javlja u liku svjetskog nasilja i uništavanja. Imajući tu u vidu i neke druge dimenzije svjetsko-historijskih zbivanja koja su unutar sebe otvorila cijeli planetarni front borbe protiv planetarne imperijalističke egzistencije kapitalizma, razumljivo je što Lenjinova misao o nacionalnom pitanju nije mogla ostati izolirana i zatvorena u neko regionalno »azijatsko« iskustvo. U tom smislu dr Duraković s pravom ukazuje na to da Lenjin »prvi promišlja o naciji i nacionalnom pitanju ne na iskustvu pojedinačne kapitalističke zemlje, već sa sta-

Digitized by Google

novišta svjetske cjeline, čime je konzekventnim izvođenjem nacionalno oslobođenje jedino moguće kao svjetska borba protiv kolonijalne dominacije, odnosno svjetsko suprotstavljanje kapitalizmu uopšte« (str. 52). Takvo promišljanje ima neposredne konzekvence i na Lenjinovu koncepciju revolucije. Ona, po Lenjinu — kako kaže autor — »neće biti samo čisti klasni rat između proletarijata i buržoazije, već i nacionalnooslobodilačka borba svih ugnjetenih i porobljenih naroda protiv imperijalizma i eksploatacije uopšte« (str. 52). Imajući u vidu tu svjetsko-historijsku borbu protiv imperijalističke dominacije kapitalizma i građanskog oblika reprodukcije društva i to da ona u sebi nosi neraskidivu povezanost klasno-proleterskog i nacionalnog oslobođenja, autor naglašava da se Lenjinova misao »s pravom smatra teorijskim ishodištem antikolonijalnih pokreta naše epohe jer je za Lenjina nacionalnooslobodilačka borba u kolonijama principijelno i strateško pitanje proleterske revolucije i pobjede socijalizma« (str. 94). Konkretizacija ovog Lenjinovog pristupa bila je i ostala ona živa supstanca u Lenjinovom djelu iz koje su svoju inspiraciju i orijentaciju crpli porobljeni narodi širom svijeta u svojoj borbi za klasno i nacionalno oslobođenje.

Krećući se unutar ovog temeljnog horizonta, dr Nijaz Duraković u ovoj knjizi vrši konkretno-sadržinsku analizu Lenjinovih shvatanja posebnih pitanja iz nacionalne sfere, kao što su: pravo nacija na samoopredjeljenje, koncepcija sovjetskog federalizma, shvatanja internacionalizma, nacionalno pitanje u svjetlosti imperijalističkog rata i slično. Ove analize odlikuje to što autor ulazi u sučeljavanja tih Lenjinovih shvatanja sa koncepcijama pojedinih teoretičara u međunarodnom radničkom pokretu toga doba, teoretičarima koji su, naravno, probleme revolucije mislili, više ili manje, iz svoje teorijske imaginacije, a ne na osnovu neposrednog iskustva revolucije i onog iskustva kojeg stvara nužnost praktičnog odlučivanja o pojedinim njenim vidovima. Naravno, ti teorijski sporovi između Lenjina i njegovih kritičara nisu se mogli razriješiti u čisto teorijskoj oblasti. Tko je bio u pravu — to je riješeno u samom činu pobjede Lenjinove koncepcije revolucije. Zato se, povodom tih sporova, dr Duraković slaže sa J. Babićem koji kaže: »Presuđivati stoga njihove nekadašnje sporove u prilog jednog ili drugog jalov je posao. Lenjinova teorija i praksa bile su u svoje doba pobjedonosne, i što se god o njima mislilo, današnjeg SSSR-a i današnjeg socijalizma bez njih ne bi bilo« (str. 74). S druge strane, Durakovićeve analize Lenjinovog shvatanaja o pomenutim pitanjima sučeljavaju ih i s konkretno-historijskim okolnostima toga vremena. Upravo to izlaženje iz čisto teorijske sfere, apstraktnog argumentiranja i logiciranja i sudar s praksom omogućilo je autoru da zapazi i argumentovano obrazloži jednu dinamičku crtu u Lenjinovim shvatanjima pomenutih pitanja, crtu koju autor izražava kao evoluciju u tim koncepcijama. Po autoru, ta evolutivna crta ne dira, nego doprinosi ostvarivanju strateških ciljeva revolucije i savladivanju konkretno-historijskih okolnosti i prepreka koje se ne mogu, atraktivnošću i zavodljivošću jedne teorijske koncepcije, nikako ignorirati, ali ni prepustiti stihiji kretanja, trajanja, iracionalizmima strasti i slučaja, vodama političkih bujica ili snagama kontrarevolucije. Analize Lenjinovih shvatanja onih navedenih posebnih pitanja koje vrši dr Duraković uvijek poentiraju ono živo i ono u njima aktuelno. Na primjer, autor će svoju analizu Lenjinovog shvatanja prava nacija na samoopredjeljenje dovesti do krajnjeg suda: »Upravo u domenu samoopredjeljenja nacija Lenjinova misao je još uvijek aktuelna i predstavlja značajan revolucionarni *movens* u dobrom dijelu svijeta« (str. 74).

Nakon ovih analiza, autor će svojim kritičkim opservacijama podvrgnuti i neke vidove nacionalnog pitanja koji su svojstveni vremenima koja su bliža našem.

Digitized by Google

Tu spadaju interpretacije Staljinove revizije lenjinističkog programa o nacionalnom pitanju, zatim kritika teorije o »socijalističkoj naciji« i slično. Inspirisan Lenjinovim misaonim nasljeđem, dr Duraković će u posljednjim poglavljima svoje knjige interpretirati i neka pitanja vezana neposredno za našu revolucionarnu stvarnost, kao što su: tradicionalizam i nacionalizam, odnos socijalističke revolucije i nacionalnog pitanja, zatim odnos asocijacije slobodnih proizvođača i klasno-nacionalnog oslobođenja i druga. U tim poglavljima pažnju budi i tekst o Titovoj misli o klasno-nacionalnom oslobođenju. Pun aktualiteta jest i autorov tekst o panislamizmu. U svim tim analizama autor nalazi potku u Lenjinovoj misli o nacionalnom pitanju, naravno, inkorporirajući je, primjenom konkretno-historijske metode, u uslove i specifičnosti naše revolucije i naše aktuelne društvene stvarnosti.

Pojavu ove knjige dr Nijaza Durakovića treba posmatrati i u širem kontekstu i u njemu tražiti njenu specifičnu vrijednost. Taj kontekst karakterizira, između ostaloga, i to što se u našoj kulturno-teorijskoj produkciji, s vremena na vrijeme, ali u kontinuitetu, javljaju intelektualci koji, u ovoj ili onoj formi, neposredno napadaju Lenjinovo djelo i njegovu ličnost, a time izlažu napadu sve ono što tvori, stvaralački preuzeto, Lenjinovo nasljeđe u teoriji i ideologiji Saveza komunista u cjelini, a osobito u oblasti izgradnje međunacionalnih odnosa. A pošto tu postoji kontinuitet i pošto ti »intelektualci« ne odustaju od svojih napada, još se uvijek osjeća potreba kako za izučavanjem Lenjinovog djela, na primjer u obliku knjiga kao što je ova dr Nijaza Durakovića, tako i za raskrinkavanjem povremenih napada na Lenjina, a time i na Savez komunista Jugoslavije.

Imajući u vidu kontinuitet optuživanja i napada na Lenjinovo djelo i revolucionarnu praksu, koji se provlači od napada što ih vrši prijeratna bjelogardijska štampa koja je izlazila u Beogradu, preko napada vršenih sedamdesetih godina, pa sve do najnovijih agresivnih i moralizatorskih devalvacija Lenjinove ličnosti koje su se javile posljednju godinu-dvije, ova knjiga dr Nijaza Durakovića dobija na svom izuzetnom značenju i u tom smislu što ona u sebi sadrži ono što zovemo »pozitivno znanje« jednog teksta. Naime, ona će, svojim jezikom i stilom, pitanjima koja obrađuje, preciznom i sadržajno bogatom analizom, jasnim idejno-političkim opredjeljenjem i drugim odlikama biti zaista dobrodošlo štivo za sve one koji nisu eksperti i specijalisti za nacionalno pitanje, a posebno za Lenjinovo djelo, te može biti korisna, produktivna i orijentirajuća literatura za širu čitalačku publiku. Uostalom, pomenuti napadi na Lenjina ne mogu biti i ostati stvar samo stručnjaka i eksperata. S obzirom na prirodu, poruke i konzekvencije tih napada, borba protiv njih mora biti sastavni dio idejno-političke akcije ne samo članova Saveza komunista Jugoslavije, nego i svih onih kojima je stalo ne samo do poštenog odnosa prema Lenjinu, nego i do socijalističkog samoupravljanja koje, naravno, baštini i nosi u sebi ono bitno iz marksističkog i lenjinističkog nasljeđa. A ova knjiga može značajno sudjelovati u širenju te svijesti i te borbe i tako doprinositi razvijanju autonomne kritičke oštrice prema onim napadima na Lenjina kod najšireg, a ne samo ekspertističkog, kruga čitalaca i sudionika u borbi za dalji razvoj naše socijalističke samoupravne zajednice.

Esad Zgodić

Digitized by Google

Dr Žarko Papić: Samoupravljanje i nacija

(ŠIRO »Srbija«, Beograd, 1984, strana 264)

Knjiga dr Žarka Papića *Samoupravljanje i nacija* nastala je, kako sam pisac kaže, s osloncem na jedan broj njegovih ranije objavljenih članaka i rasprava u našim listovima i časopisima. Reč je, zapravo, o drugom proširenom, dopunjenom i izmenjenom izdanju ovih napisa, u kojima su samoupravljanje i nacija osnovni, ali ne i jedini predmet. Izuzetak su rasprave koje je Papić svojevremeno imao sa pojedinim piscima: one su unete u ovu knjigu *in extenso*, što nije samo stvar akademske pedanterije, već ukazuje i na Papićev načelan stav prema dostojanstvu ljudske reči — svoje i tuđe.

1. — U svojoj knjizi *Samoupravljanje i nacija* dr Papić polazi od toga da je suštinsko pitanje našeg socijalističkog samoupravljanja i nacije u socijalizmu — jedinstvo (integracija) društva (str. 8). To jedinstvo je u našim povesnim uslovima, s jedne strane, tekovina revolucije (narodnooslobodilačkog rata i posleratnog razvoja socijalističkih društvenih odnosa), a, s druge strane — svojevrsna proizvodna i društvena snaga (moralna motivacija za rad, mobilizaciju masa na radnim zadacima itd.). Tog jedinstva niko se ne može i ne sme odreći ni u ime samoupravljanja ni u ime nacije. Jedinstvo klasnog i nacionalnog, socijalističkog samoupravljanja i nacije u socijalizmu koje ne bi vodilo ka tom, da kažemo, revolucionarnom jedinstvu društva bilo bi velika laž ili zabluda. Isto bi tako bila laž ili zabluda reći da je to revolucionarno jedinstvo društva u našim, i ne samo u našim, povesnim uslovima mogućno bez jedinstva klasnog i nacionalnog. Jedinstvo klasnog i nacionalnog je stoga stvar *konkretne istorijske analize* i u tom je smislu dr Papić u pravu kada tvrdi da ga treba tražiti i nalaziti u stalnom razvoju socijalističkog samoupravljanja u nas. Razvoj socijalističkog samoupravljanja i nacionalno potvrđivanje (afirmacija) u tom sklopu ujedno su i jedini *demokratski* način da se u našoj zemlji očuva, jednom već stvoreno i očuvano, revolucionarno jedinstvo društva o kojem je bilo reči; revolucionalno jedinstvo s kojim smo, da podsetimo, ušli u industrijsku revoluciju ili, popularno, u industrijalizaciju u našoj zemlji i bez kojeg nećemo moći da uđemo u naučno-tehničku revoluciju koja nam predstoji, a za koju još nismo našli popularan izraz.

Imajući to na umu, dr Papić postavlja suštinsko pitanje revolucionarne borbe u nas, čak svake revolucionarne borbe u socijalizmu: koje društvene snage drže poluge (mehanizme) jedinstva društva. To pitanje bi moglo, uslovno, da glasi: koje društvene snage vode (ili nameću) klasnu borbu u nas i s kojim ciljem. Da još više pojednostavnimo: ni za socijalističko samoupravljanje, ni za bilo koju našu naciju nije svejedno ko je nosilac te klasne borbe — radnička klasa čiji je klasni cilj besklasno društvo ili neka druga društvena snaga čiji je ideološki i politički cilj suprotan.

Ako dosledno pratimo misao dr Papića o tome, onda će nam se nametnuti zaključak da revolucionarno jedinstvo našeg socijalističkog samoupravnog društva nije mogućno ako prethodno i dosledno nije rešeno pitanje odnosa revolucionarnih snaga koje u njemu deluju prema višku rada radničke klase i svih radnih ljudi. Taj višak rada mora pripasti radničkoj klasi i radnim ljudima bez posredstva države, birokratske ili nacionalne, ili, što je još gore, i birokratske i nacionalne. Dr Papić pri tom ne dovodi u pitanje mesto i ulogu države uopšte u našem društvu, već zaključuje da je razvoj samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti u našoj zemlji izložen dejstvu protivrečnosti između mesta i uloge udruženog rada u društvenoj reprodukciji i odgovarajućeg mesta i uloge dr-

Digitized by Google

žave u privredi (str. 9. i 12). Drugim rečima, on ne isključuje mogućnost jedinstva u ovom slučaju, što bi, uostalom, protivrečilo dijalektičkom metodu, odnosno marksističkoj analizi koju dr Papić u ovoj svojoj knjizi primenjuje. Štaviše, *vice versa*, on zapravo tvrdi da je rešenje, u nas već dugotrajne, protivrečnosti između mesta i uloge udruženog rada u društvenoj reprodukciji i mesta i uloge države u privredi baš u razvoju socijalističkog samoupravljanja. Socijalistički društveni odnosi bi tada ostali cilj, a država bi bila ono što i treba da bude — jedno od sredstava u rukama radničke klase da se taj cilj ostvari.

Navedenu protivrečnost dr Papić, kao i mnogi naučnici i drugi pisci u nas, podvodi pod pojam etatizacije, a ne birokratizacije, najverovatnije u želji da se koristi širim pojmom kako bi njime obuhvatio što veći krug društvenih pojava. On smatra da je stanje u ovom času u nas takvo da etatizam jača na račun samoupravljanja, pri čemu je manje važno da li se ispoljava u federaciji, republici ili pokrajini. Etatizam je zapravo taj koji potiskuje ekonomske zakonitosti iz našeg privrednog života, koji plan i planiranje zamenjuje tekućom ekonomskom politikom i, konačno, razjedinjuje jugoslovensko tržište. To je za dr Papića, kako smo rekli, trenutno stanje, ali ne i tendencija u celini uzev. Naime, on smatra da sadašnje potiskivanje samoupravljanja nema razmere *krize* samoupravljanja. Štaviše, etatizam jača kao otpor razvoju samoupravljanja i, »makar kako paradoksalno izgledalo, izraz (je) ozbiljnijeg napretka u razvoju samoupravne prakse« (str. 10). On nalazi ideološke korene tog otpora u birokratizmu koji svoj razlog postojanja traži u novom, tehnokratsko-liberalnom obliku. Za njega je reč o tome hoće li samoupravljanje osvojiti »integrativne i koordinativne funkcije« države ili će država zadržati svoj monopol na tome, za što je, pak, neophodan uslov — klasično, odnosno liberalno tržište. Nasuprot tome, neophodan uslov da samoupravljanje ovlada navedenim funkcijama jeste da udruženi proizvođači »vladaju tržištem, te da se ono, s obzirom na to, transformiše« (str. 10). Drugim rečima, određena mera svesnog delovanja u skladu s ekonomskim zakonitostima tržišta bitna je za razvoj samoupravljanja. To ne isključuje državu kao činioca u uređivanju socijalističke robne proizvodnje i tržišnih odnosa, ali određuje »karakter te regulacije« (str. 15), što je ujedno i put ka obnovi jedinstvenog jugoslovenskog tržišta.

2. — Dr Papić razmatra samoupravljanje i kao način na koji je u nas mogućno ostvariti jedinstvo klasnog interesa, a koji se društveno potvrđuje u udruživanju rada i sredstava. Bez udruživanja rada i sredstava ne može biti ni društvene potvrde samoupravljanja kao izraza jedinstva pomenutog klasnog interesa i zato je potrebno stalno otklanjati prepreke udruživanju rada i sredstava. U tom smislu je ovo udruživanje rada i sredstava istorijski ispit samoupravljanja. Bilo bi političko licemerje biti za samoupravljanje, a protiv udruživanja rada i sredstava, odnosno ne činiti ništa da se to udruživanje pospeši i unapredi.

S tog stanovišta dr Papić razmatra i pojam »nacionalne ekonomije« i zaključuje da taj pojam, samim tim što uvek zahteva dodatna objašnjenja, nije srećno nađen izraz za ono što čini osnov nacionalne ravnopravnosti — ovladavanje nacije viškom vrednosti koji proizvodi. Pri tom je bitno da nacija ne može ovladati tim viškom vrednosti posredstvom nacionalne države, i to ne zato, kako neki tvrde, što u nas nema nacionalno celovitih republika, nego zato što posrednik u ovom slučaju može biti samo radnička klasa. Bez toga nacionalna ravnopravnost ne bi imala klasni sadržaj (str. 95—96). Bez toga ne bi bilo reči o jedinstvu klasnog i nacionalnog, već o prevazi nacionalnog nad klasnim; tačnije, o uprezanju radničke klase u kola građanskih nacionalnih ciljeva i ideala, čak i onih najekstremnijih koje ni sama

Digitized by Google

buržoazija, osim u svom fašističkom ekstremu, nije smatrala realnim u jugoslovenskom političkom prostoru (etnički i nacionalno »čista« područja, pokrajine ili republike). Tu za osnovnu krilaticu samoupravljanja (tvornice radnicima, zemlja seljacima) ne bi bilo mesta. Ako jednom radniku tvornica više ili isključivo pripada na osnovu njegove nacionalne pripadnosti, za razliku od nekog drugog radnika, samoupravljanja jednostavno nema. U tom bi slučaju, možda, trebalo ponovo proučiti i radove Borisa Kidriča o društvenoj prirodi viška vrednosti u socijalizmu.

Razvoj samoupravljanja je, prema dr Papiću, istorijski objektivno povezan s razvojem nacionalne ravnopravnosti. Štaviše, samoupravljanje i nacionalna ravnopravnost čine jedinstven proces deetatizacije naših socijalističkih društvenih odnosa. Što je sada pre u pitanju deetatizacija republika i pokrajina nego federacije ne menja ništa u suštini stvari. I deetatizacija (ili debirokratizacija) republika i pokrajina mogućna je samo širenjem samoupravne prakse, uz stalno potvrđivanje nacionalne ravnopravnosti.

3. — Posebno su zanimljive stranice Papićeve knjige o odnosu samoupravljanja i razvoja novih proizvodnih snaga. Taj razvoj, kao što je poznato, nosi u sebi niz »temeljnih promena koje se tiču ljudskog rada« (str. 32). Ovaj rad prestaje biti jednostavan, on postaje složen, i to u smislu sve veće sposobnosti radnika da odlučuje i stvara. Ta složenost ljudskog rada zapravo prelazi granice tvorničkog kruga: za proizvodnju je sve više potreban, pored živog rada zaposlenih u samim tvornicama, i živi rad zaposlenih u nauci, obrazovanju itd. Štaviše, povećava se srazmerno udeo živog rada izvan tvorničkog kruga u jedinici proizvoda na račun živog rada u samoj tvornici. To sve zahteva odgovarajuću organizaciju proizvodnje, čija osnovna ćelija više nije, da kažemo, klasičan tvornički krug, već udruživanje rada i sredstava kao osnov društvenog obeležja rada i društva uopšte. To, pak, jedinstvu klasnih interesa ili interesa radnih ljudi u širem smislu daje posebno obeležje i značaj u vremenu u kojem živimo. Onom istom jedinstvu koje samoupravljanje pretpostavlja i obezbeđuje. Bez tog jedinstva put u naučno-tehničku revoluciju veoma je težak. On, zapravo, nije moguć bez klasne solidarnosti koja je samo naličje jedinstva klasnih interesa. Odnosno, ako je i moguć, moguć je uz klasne sukobe čije razmere još ne možemo ni naslutiti u granicama država, a kamoli u međunarodnim okvirima. Zato je dr Papić u pravu kad zaključuje da zahtevima savremene naučno-tehničke revolucije (što je samo drugi izraz za razvoj novih proizvodnih snaga) ne može udovoljiti ni »moderni kapitalizam niti etatizovani socijalizam« (str. 33).

4.— Mi se nećemo posebno osvrtati na delove knjige dr Papića koji sadrže njegove ranije objavljene rasprave s drugim piscima iz prostog razloga što je reč o svršenom činu. Osim toga, smatramo da će se i čitaoci prema njima odnositi kao prema dvobojima časti u kojima su jedini pravi pobednici svedoci, to jest sami čitaoci, jer imaju priliku da razmišljaju i zaključuju u »laboratorijskim« uslovima oprečnih i međusobno suprotstavljenih stavova. Umesto toga, naredne redove bismo posvetili postavci dr Papića izloženoj još u uvodu ove njegove knjige, a u samoj knjizi variranoj zavisno od predmeta (samoupravljanje i nacija), a to je — da se u nas može naslutiti »specifični jugo-staljinizam«.

Tu se za nas postavlja pitanje ideoloških predznaka. Nacionalizam je, bez sumnje, reakcionaran, dakle, i kontrarevolucionaran u našim uslovima. Unitarizam je svojevrstan, jugoslovenski način kosmopolitizma, pa je i u tom slučaju reč o malograđanskoj, reakcionarnoj ideologiji. Etatizam, odnosno birokratizam, pak, za dr Papića ima dvojak ideološki predznak: državno-svojinsku i tehnokratsko-liberalnu ideologiju koja je — kako sam Papić kaže — noviji oblik etatizma. Šta u sklopu

Digitized by Google

tih predznaka znači tvrdnja dr Papića da je u našem razvoju socijalizma već jasno uočljiva »tendencija čija će sinteza značiti alternativni projekt samoupravljanju, pri čemu se već može naslutiti i, u osnovi, kontrarevolucionarni karakter alternative« (str. 16)? Papić razvija tu misao, pa pomenutu alternativu naziva »specifičnim jugo-staljinizmom« (str. 17). Logičan sled bi bio, po našem mišljenju, da su staljinizam i tehnokratski liberalizam alternativne koncepcije jednog te istog etatizma, pa kao takve obe »alternativni projekt« samoupravljanju. Stvar je, dakle, konkretne istorijske analize, prvo, da li će se etatizam u našoj zemlji razvijati na račun samoupravljanja, a zatim kakav će oblik imati sam etatizam, državno-svojinski ili tehnokratsko-liberalni. Ovo drugo bi, u tom sklopu, bilo samo pitanje teorijskog razlikovanja, s određenom vrednošću za političku praksu.

Kada je reč o pojmovnim razgraničenjima, skrećemo pažnju čitalaca i na pojam zajedništva kojim se dr Papić koristi u ovoj svojoj knjizi kako je već uobičajeno u nas. Taj je pojam stekao pravo građanstva, s tim što je još uvek čas hvaljen, čas kuđen. Odmah da kažemo da dr Papić ovaj pojam ne upotrebljava kao zamenu za pojam bratstva i jedinstva, još manje uz pretpostavku da zajedništvo podrazumeva bratstvo i jedinstvo kao »uži« pojam. To se može zaključiti na osnovu teksta na 121, odnosno 173. stranici njegove knjige. Ipak, dr Papić — kao, uostalom, i drugi naši pisci — duguje svojim čitaocima (mislimo na njegove naredne knjige i članke) podrobnije pojmovno određenje izraza zajedništvo bilo da je reč o SFRJ bilo o SR Srbiji.

Nemanja Božić

Prof. dr Dragutin V. Marsenić: Samoupravljanje i privredni razvoj

(»Savremena administracija«, Beograd, 1984)

Na našem tržištu naučne publicistike nedavno se pojavila najnovija knjiga profesora Ekonomskog fakulteta u Beogradu dr Dragutina Marsenića pod naslovom *Samoupravljanje i privredni razvoj*. Knjiga je jedna vrsta zbornika autorovih već objavljenih radova, rasprava, eseja i po svojoj originalnosti, naučnoj interpretaciji i sadržaju predstavlja aktuelnu i veoma uspelu makroekonomsku sintezu razmatrane problematike privrednog sistema i privrednog razvoja. Prema problemskim sadržajima, autor je knjigu podelio u sedam međusobno skladno i logički povezanih poglavlja.

Prvo poglavlje posvećeno je globalnom razmatranju privrednog razvoja i privrednog sistema, uz istovremeni osvrt na njihovu povezanost s ekonomskom politikom. Privredni sistem predstavlja skup pravila ponašanja subjekata privrednog sistema u proizvodnji, raspodeli, raspolaganju viškom rada i sličnom. U suštini, on se vezuje i oslanja na politički sistem koji treba da obezbedi vladavinu nad viškom rada. Između privrednog i političkog sistema postoji interakcijska veza u kojoj se ekonomska politika javlja u funkciji povezivanja i definisanja privrednog razvoja i obezbeđivanja izvorâ finansiranja. Drugim rečima, ekonomskom politikom, kako se navodi u knjizi, određuju se i kvantifikuju ekonomski ciljevi i zadaci, definišu sredstva i rokovi izvršavanja, utvrđuju subjekti izvršavanja ciljeva i zadataka za koje su vezana analogna ovlašćenja i odgovornosti.

Sa stanovišta proširene reprodukcije privredni razvoj je posebno značajan, jer on predstavlja »društveni proces kojim se jedna

Digitized by Google

zemlja postepeno udaljava od stanja svoje ekonomske nerazvijenosti dostižući sukcesivno sve više i više nivoe razvijenosti. Kako je suštinska karakteristika ekonomske nerazvijenosti opšte materijalno-ekonomsko siromaštvo stanovništva jedne zemlje, to je rastuća proizvodnja materijalnih dobara i usluga uopšte, i po glavi stanovnika posebno, najvažnija, mada ne i jedina, ilustracija i karakteristika privrednog razvoja. Kako se ova karakteristika uobičajeno označava kao privredni rast, to možemo reći da u suštini privrednog razvoja nema bez privrednog rasta«. Privredni razvoj jedne zemlje u stalnoj je vezi s privrednim sistemom i ekonomskom politikom u kojima su sadržani koordinirajući mehanizmi za brže ili sporije uspostavljanje strukturne ravnoteže i slično.

Akumulacije, investicije i privredni razvoj prikazani su u trećem podnaslovu prvog poglavlja. Modeli nastajanja akumulacije vezani su za karakteristike privrednog sistema u kome ona nastaje. S tim u vezi, detaljno su obrazložena tri osnovna sistemska modela formiranja akumulacije u kapitalizmu, državno-centralističkom i samoupravnom privrednom sistemu. Potankom analizom ovih modela ukazano je na njihove osnovne karakteristike, nedostatke i prednosti. Pored ostalog, akumulacija se shvata i kao određena vrsta nužnog društvenog tereta koji, bez obzira na karakteristike privrednog sistema, najviše podnosi najšira populacija — radnička klasa. U svemu tome je najvažnije to da li se radnička klasa odriče od potrošnje dobrovoljno ili prinudno, kako se ona raspodeljuje i usmerava, te kako se razrešavaju konflikti kada se ona nameće kao prinuda.

Po autorovom mišljenju, akumulacija je samo potencija razvoja, ali je veoma značajno pitanje njene upotrebe koja se u knjizi razmatra sa stanovišta tri sistemska modela. U svakom modelu upotrebe akumulacije treba da se zadovolje tri kriterijuma, i to: sektorski, prostorni (regionalni) i srazmera faktorâ proizvodnje. Prva dva kriterijuma ispoljavaju se kao mobilnost akumulacije i sistemske determinante privrednog razvoja, a treći, u uslovima nedovoljne akumulacije, treba da obezbedi srazmerno ulaganje u faktore proizvodnje radi održavanja strukturne i privredne ravnoteže. U kontekstu ovih pitanja autor posebnu pažnju posvećuje motivima ulaganja akumulacije prema napred opisanim sistemskim modelima. Ceo sistem motivâ ulaganja akumulacije u socijalističkom samoupravljanju povezan je s afirmacijom radnih kolektiva, s njihovim neposrednim odlučivanjem i dohotkom kao faktorom samoupravnog privređivanja i povezivanja udruženog rada.

U drugom poglavlju detaljnije se razmatraju odnosi privrednog sistema i privrednog razvoja u Jugoslaviji. Analizom razvojnih tendencija privrednog sistema i njegovih karakterističnih razdoblja otkrivaju se njihove suštinske karakteristike. Kritičkom analizom koncepcije dugoročnog razvoja Jugoslavije 1975—1985. ukazano je na postojeći raskorak između privrednog sistema i razvojne politike, čije posledice vode na pojavu privrednih teškoća. Povezano s tim, autor je još 1975. godine upozorio da je projicirana stopa privrednog rasta od 7,3% za period 1975—1985. godine nerealna i da su ponuđeni argumenti nesigurni, što se kasnije potvrdilo. Prema tome, opaska autorova bila je sasvim realna, ali na nju, na žalost, niko nije obratio pažnju?! U nastavku posebna pažnja poklonjena je opadanju efikasnosti investicija u privredi i pojavi posledica koje proizlaze iz takvih odnosa. »Pokušaji koncipiranja novog sistema proširene reprodukcije nakon usvajanja novog Ustava još uvek nemaju za rezultat zakonske tekstove kojima se definišu pravila ponašanja pri upotrebi sredstava za investicije. Poznato je, međutim, da postoji odgovarajući period uhodavanja privrednih i drugih subjekata u novim institucionalnim okvirima. Time se dalje pomera vreme početka blagotvornog dejstva sistema na efikasnost investicije. Paralelno s tim teče proces investiranja, niču novi ka-

Digitized by Google

paciteti, a da se ne zna uvek da li ta ulaganja mogu da izdrže test ekonomske efikasnosti. »Visok stepen naučne realnosti kroz izražavanje sumnji potvrdio se na mnogim investicionim promašajima kao što su Obrovac, »Feni«, »Vlaknatica«, »Mediapan-ploče« i drugi. Vrednost ovih objekata prelazi nekoliko milijardi dolara.

Početak poglavlja »Udruženi rad i dohodak« posvećen je organizacionoj strukturi privrede, integraciji i planiranju. Ekonomska integracija predstavlja proces prerastanja manjih organizacionih oblika proizvodnje u više oblike. Međutim, ona može da se odvija i međusobnim povezivanjem privrednih subjekata u procesu društvene reprodukcije, gde se integracija pojavljuje kao proces širег razgranavanja podele rada. Integracija se ne pojavljuje kao određena vrsta samotoka, već je prožeta mnogobrojnim motivima. U našem privrednom sistemu ona se javlja kao određeni organizacioni oblik dogovornog povezivanja s ciljem da se otklone ili svedu na najmanju meru nestabilni odnosi u proizvodnji i na tržištu. Po svom sadržaju ona je mnogo širi proces, jer pretpostavlja stvaranje uslovâ da se na osnovi raspoloživih mogućnosti maksimizira dohodak.

U sastavu integracije i investicija značajno mesto posvećeno je mobilnosti akumulacije i faktorima cirkulacije. Svaki privredni subjekt nosilac je akumulacije, što ukazuje na njenu usitnjenost i na to da je kod pojedinih subjekata privremeno neupotrebljiva, jer nisu u mogućnosti da je ekonomski i racionalno angažuju. Isključivanje i najmanjeg dela akumulacije iz reprodukcionog ciklusa znači, u isto vreme, usporavanje celog procesa društvene reprodukcije. Zbog toga se mobilnost i cirkulacija akumulacije pojavljuju kao uslov normalnog kretanja društvene reprodukcije. Mobilnost i cirkulacija akumulacije odvijaju se uglavnom putem koncentracije unutarbankarskog sistema i kreditnog odnosa ili udruživanjem i zajedničkim ulaganjem. Mnogi motivi opredeljuju organizacije udruženog rada da pristupe angažovanju sredstava preko zajedničkih ulaganja. Za neke organizacije to je obezbeđivanje potrebnih sirovina, materijala, poluproizvoda i slično, a za druge bolje korišćenje raspoloživih kapaciteta ili ostvarivanje zajedničkog dohotka itd.

Jedna od glavnih novina koja je proizašla iz novog Ustava iz 1974. godine jeste društvenost dohotka. Suštinu društvenosti dohotka autor objašnjava uspostavljanjem novih društvenih odnosa u našem privrednom sistemu. Polazna pretpostavka za razmatranje društvenosti dohotka jeste društvenost sredstava za proizvodnju i ostalih materijalnih uslova proizvodnje. S tim u vezi, dohodak se pojavljuje kao oblik negacije klasnih društvenih odnosa, jer se eliminiše prisvajanje po osnovu privatnog vlasništva. Stečenim dohotkom raspolažu radni kolektivi samostalno, ali to pravo nije neograničeno, pogotovo kada je dohodak ostvaren van konteksta njihovih obaveza prema svim radnim ljudima i prema društvu u celini. Raspodela dohotka se takođe pojavljuje kao područje ispoljavanja društvenosti dohotka. Dohodak je kategorija samoupravne robne privrede ostvarena u procesu spajanja rada i sredstava u društvenoj svojini i izraz je novostvorene vrednosti. »Dohodak koji ostvari pojedinačni radni kolektiv, po pravilu, kvantitativno nije analogan njegovom doprinosu u stvaranju nacionalnog dohotka ukupne privrede. Jedni radni kolektivi na tržištu ostvaruju više dohotka nego što robe i usluge koje realizuju sadrže novostvorene vrednosti. Drugi, pak, radni kolektivi ne uspevaju da celokupnu novostvorenu vrednost koju sadrže »njihove« robe i usluge transformišu u »svoj« dohodak.«

Peto poglavlje nosi naslov »Samoupravljanje u oblasti proširene reprodukcije«. Osnovno polazište u rasvetljavanju ove problematike čini osvetljavanje prioritetâ u privrednom razvoju i planiranju. Svaki privredni razvoj prate i odgovarajuće strukturne promene koje čine suštinu procesa industrijalizacije. Da bi se izbegli

Digitized by Google

strukturni poremećaji, potrebno je pomoću planova usmeravati razvoj. »Planiranje promena u proizvodnoj strukturi i sektorskom rasporedu materijalnih i subjektivnih proizvodnih činilaca treba, prema tome, da prethodi planiranju globalnih agregatnih proizvodnih rezultata. Istovremeno, rast globalnih proizvodnih rezultata jednim delom proizlazi i iz strukturnih promena.«

Svaka suverena zemlja, pa i naša, stalno nastoji da uspostavlja strukturnu ravnotežu i na toj osnovi utvrđuje prioritete razvoja. Osnovni nosilac tog razvoja jesu subjektivne snage i institucionalni okvir u kome se one mogu ispoljavati. U razvoju našeg privrednog sistema, sa stanovišta utvrđivanja prioritetâ razvoja, izdvajaju se dva karakteristična razdoblja. Prvo razdoblje odnosi se na period administrativnog upravljanja privredom, u kome je utvrđivanje prioritetâ razvoja vršeno putem centralističkog planiranja i državnog odlučivanja. Utvrđivanjem jedinstvenih prioriteta za celu državnu teritoriju socijalističke zemlje su u tim periodima uspevale da osiguraju visoku stopu privrednog rasta. Drugi period se odnosi na uvođenje samoupravljanja i u njemu se mogu izdvojiti nekoliko karakterističnih faza. Od uvođenja samoupravljanja pa do sredine šezdesetih godina prioriteti su utvrđivani uz dosta naglašeno učešće društveno-političkih zajednica. Nova rešenja data su u ustavnim amandmanima i ona svoju operacionalizaciju doživljavaju posle 1976. godine. Ta nova rešenja sadržana su u neposrednom odlučivanju organizacija udruženog rada u utvrđivanju prioritetâ koja proizlaze iz prava o »neotuđivosti dohotka« i njegovoj alokaciji od strane onih koji su ga stekli.

Analizom raskoraka između akumulacije i investicija u jugoslovenskoj privredi i društvu ukazano je na mnoge značajne momente neefikasnosti investicija, opadanja akumulativne i reproduktivne sposobnosti naše privrede, na tendencije opadanja učešća sredstava za proširenu reprodukciju u dohotku i slično. Sva ta ukazivanja bila su sasvim dovoljan indikator da se preduzmu mere u našem privrednom sistemu radi njihovog otklanjanja.

Posle čitanja i pažljivog proučavanja ove knjige nametnule su se određene činjenice značajne za njenu ocenu. Prvo, sasvim je celishodno objavljivati, u vidu jedinstvene publikacije, tekstove poznatih autora koji su nastali u jednom relativno dužem periodu. Naime, poznato je da su mnoga naučna otkrića vezana za pojedine članke, studije i eseje. Sve te konstatacije važe i za ovu knjigu, pa je sasvim ispravan napor izdavača u cilju objedinjavanja Marsenićevih tekstova. Prezentirani tekst po svom sadržaju i naučnom dometu poseduje naučnu i stručnu vrednost i zato se ova knjiga može svrstati u grupu naučnih publikacija. Drugo, prenošenje originalnih tekstova može se smatrati kao određena autorova doslednost i doslednost izdavača iz koje se vidi širina i dubina naučne opservacije. Međutim, smatramo da je neke naslove u ovoj knjizi trebalo, pružanjem novih pokazatelja i tendencija, aktuelizirati čime bi se naučni kvalitet publikacije podigao na još viši nivo. Aktuelizacijom pojedinih tekstova ne bi se u znatnoj meri poremetila originalnost. Treće, naučna visprenost i visok osećaj realnosti s kojom je autor živeo i stvarao prezentirane tekstove omogućili su mu da s naučnom odvažnošću smelo ukaže na neke ekonomske nelogičnosti u razvoju našeg privrednog sistema čije posledice danas i te kako osećamo. Četvrto, realno sagledavanje privrednog sistema, rasta, ekonomske politike i mnogih drugih pitanja, uz jezgrovitost obrade, čini knjigu pogodnom za savremenu praksu i ekonomsku teoriju. Zbog svoje svestranosti i pristupačnosti može se preporučiti kao literatura svima koji se naučno-teorijski i praktično bave razvojem privrednog sistema i, povezano s tim, ekonomskom politikom, privrednim razvojem, investicijama, akumulacijom i drugim pitanjima.

Časlav S. Petrović

Digitized by Google

ISPRAVKA

U tekstu Miladina Koraća pod naslovom: *Branko Horvat: Politička ekonomija socijalizma,* koji je objavljen u broju 10/1984, na strani 1521, treći pasus odozdo, tehničkom greškom je odštampana sledeća rečenica: »— *svaki član društva* izvlači ekonomske koristi *isključivo* iz vlasništva«. To je sasvim suprotno originalnom tekstu u kojem je napisano sledeće: »*svaki član društva* izvlači ekonomske koristi *isključivo iz svog rada, a ne iz vlasništva*«.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 90.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
JUN 6 1985
Current Serials

12
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 900 dinara. Za inostranstvo 1.800 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 Broj 12

Sadržaj

Dušan Dozet
Jugoslovenski pogledi na rat i vojnu silu 1713

Đuro Medić
Lenjinova teorija o pretvaranju buržoaske u socijalističku revoluciju 1735

Augustin Papić
Ekonomska saradnja zemalja u razvoju u uslovima krize u međunarodnim ekonomskim odnosima 1758

Tomislav Smrečnik
O revolucionarnom potencijalu radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama 1783

Ervin Peratoner
Radnička literatura ili literatura za radnike? 1812

Osvrti

Milan Popović
Svet interesa ili fenomenologija politike 1836

Polemike

Barbara Jelčić
Socijalni efekti porezne politike 1848

Susreti

Jugoslovensko-poljski razgovori o socijalističkom samoupravljanju 1866

Prikazi 1884

Registar za 1984. godinu 1899

Digitized by Google

Содержание

Душан Дозет

Югославские взгляды на войну и военную силу 1713

Джуро Медич

Теория Ленина о превращении буржуазной революции в социалистическую 1735

Августин Папич

Экономическое сотрудничество развивающихся стран при условиях кризиса международных экономических отношений 1758

Томислав Смречник

О революционном потенциале рабочего класса в развитых капиталистических странах 1783

Эрвин Ператонер

Рабочая литература или литература для рабочих? 1812

Обзоры

Милан Попович

Мир интересов или феноменология политики 1836

Полемика

Варвара Елчич

Социальные эффекты налоговой политики 1848

Встречи

Югославско-польские беседы о социалистическом самоуправлении 1866

Рецензии 1884

Указатель за 1984 год 1899

Contents

Dušan Dozet

Yugoslav Views on War and Military Force 1713

Đuro Medić

Lenin's Theories on the Transformation of Bourgeois into Socialist Revolution 1735

Augustin Papić

Economic Cooperation among the Developing Countries under Conditions of the Crisis in International Economic Relations 1758

Tomislav Smrečnik

Concerning the Revolutionary Potential of the Working Class in the Developed Capitalist Countries 1783

Ervin Peratoner

Worker Literature or Literature for the Workers? 1812

Surveys

Milan Popović

The World of Interests or the Phenomenology of Politics 1836

Polemics

Barbara Jelčić

The Social Effects of the Policy of Taxation 1848

Encounters

Yugoslav-Polish Talks Concerning Socialist Self-management 1866

Reviews 1884

Index for 1984 1899

Digitized by Google

Dušan Dozet

Jugoslovenski pogledi na rat i vojnu silu

Jedan od prvih značajnijih jugoslovenskih stavova o ratu jeste ocena srpske socijaldemokratije o prvom svetskom ratu. Ona je osudila rat kao obostrano imperijalistički, a u srpskoj skupštini parlamentarna frakcija glasala je protiv ratnih kredita. Takva ocena je odudarala od stavova većine evropskih socijaldemokratskih partija i bila je istovetna s Lenjinovom ocenom o ratu. Dakle, polazila je od tačne, marksističke analize ratova imperijalističke epohe. Međutim, kako se objektivna situacija u Srbiji razlikovala od situacije u carskoj Rusiji, srpska socijaldemokratija morala je konkretno-istorijski ceniti posebne elemente situacije i tražiti marksističke odgovore na njih. Dva su pitanja imala najkrupniji teorijski značaj: prvo, o pretvaranju imperijalističkog rata u socijalističku revoluciju i, drugo, o pravednosti oslobodilačkog rata u okviru prvog svetskog rata.

Lenjinova parola o pretvaranju spoljnog imperijalističkog rata u unutrašnji rat, u socijalističku revoluciju, bila je ne samo izraz njegove konkretno-istorijske ocene situacije u Rusiji, nego i opšti poziv za ponašanje celokupne evropske socijaldemokratije. Srpska socijaldemokratija je taj poziv prihvatila kao revolucionarnu strategiju, ali je, usled veoma različitih konkretno-istorijskih uslova, morala primeniti posebnu revolucionarnu taktiku.

Digitized by Google

Na taktiku privremenog odustajanja od proleterske revolucije najsnažnije je delovao spoljni momenat. Srbija je bila objekt imperijalističkog napada Austro-ugarske Monarhije. Taj momenat bio je veliki izazov za marksističku ocenu, budući da je Lenjin odbranu otadžbine proglasio lažnom parolom. Postavilo se krupno pitanje: da li je srpski slučaj različit od svih drugih evropskih slučajeva?

Poznato je da je Lenjin kasnije ocenio da je u tadašnjim uslovima jedino rat Srbije imao oslobodilački karakter, ali je srpska socijaldemokratija i pre toga zauzela ispravan i originalan stav — da je rat Srbije pravedan, antiimperijalistički, oslobodilački i odbrambeni rat. U skladu s tim, donela je odluku da članstvo partije učestvuje u ratu (u ratu je poginuo i Dimitrije Tucović, najistaknutija ličnost pokreta).

Komunistička partija Jugoslavije prihvatila je stavove srpske socijaldemokratije o prvom svetskom ratu kao sopstveno teorijsko nasleđe i dalje ih je razvila. Jugoslovenska marksistička misao široko se bavila problematikom prvog svetskog rata (zanimljivo je da je i Tito u svom referatu na Desetom kongresu SKJ našao za potrebno da izloži ocenu o tom ratu). Fenomen prvog svetskog rata za tu misao bio je izuzetno značajan iz raznih razloga: zbog karaktera imperijalizma i imperijalističkog rata, zbog ocene oslobodilačkih, odbrambenih ratova i antikolonijalne revolucije, zbog uticaja imperijalizma na pojavu i prirodu fašizma i na razvoj socijalizma kao svetskog procesa. Neposredno posle završetka rata, uostalom, formira se jedinstveni jugoslovenski radnički i komunistički pokret, koji će morati da rešava, pored ostalog, mnogobrojne posledice rata u novoj državnoj zajednici.

Za jugoslovensku vojnu teoriju, osobito za ratnu veštinu, prvi svetski rat bio je i ostao predmet kritičkog izučavanja. To se odnosi, pre svega, na pojavu operacija (umesto dotadašnje generalne bitke), na povećani značaj vatrenih udara (naročito artiljerijskih) i na početke vođenja pokretnog rata uz upotrebu avijacije i, na kraju rata, tenkova. Prvi svetski rat bio je u istoriji i prvi sudar ogromnih ljudskih masa, čitavih naroda. Što se tiče rata Srbije, on je veoma poučan po masovnom učešću naroda, po izvanrednim manevarskim operacijama (na Ceru i na Kolubari), po stavu da se rat ne završava okupacijom države i po otporu protiv okupatora u zemlji.

Prvi svetski rat nije rešio ni jednu međunarodnu suprotnost zbog koje je izbio, već ih je još više zaoštrio. A to znači da jedini uzrok rata nije bio problem kolonija i njihove preraspodele između imperijalističkih sila. I problem kolonija i sam rat bili su rezultat opšte krize koja je bila zahvatila kapitalizam. Ona će se još više zaoštriti između dva svetska rata.

Digitized by Google

Stav prema fašizmu i drugom svetskom ratu

Vladajuća marksistička misao u svetu i odgovarajuća politika komunističkih partija između dva svetska rata pogrešno su ocenili opasnost od fašizma i propustili istorijsku šansu da u borbi protiv fašizma ostvare najkrupnije oslobodilačke i socijalističke ciljeve.

Komunistička partija Jugoslavije takođe je bila, kao članica Kominterne, obavezna da sprovodi njene stavove prema fašizmu. Međutim, interesantno je da se u jugoslovenskoj teoriji vrlo rano pojavljuju radovi na antifašističkoj platformi.

Već 1934. godine pojavljuje se jedna Kardeljeva studija o fašizmu, u kojoj je marksistički osvetljena priroda fašizma kao najgrublje reakcije kapitalizma na krizu društvenog sistema i na opasnost od socijalnih revolucija i oslobodilačkih pokreta. U njoj se izvanredno razotkriva socijalna demagogija fašizma (nacionalni socijalizam), autoritarnost režima, masovna primena prinude i vojne sile, revanšizam, rasizam, psihologija natčoveka i nadnacije, kao i težnja ka svetskom gospodstvu putem nasilne spoljne ekspanzije. Kardelj se obilato poziva na tekstove zapadnih autora, marksista i istaknutih intelektualaca antifašista. Takva analiza oštro je odudarala od zvanične kominternovske linije.[1]

Iste te, 1934. godine, Tito u jednoj okružnici CK KPJ iznosi ocenu fašističkih tendencija u Jugoslaviji i formuliše direktivu za osnivanje proleterske odbrane od vojno-fašističkog terora.[2] Međutim, prvi Titov iskaz o fašizmu potiče još iz 1928. godine, u kojem on osuđuje generalsko-fašističku diktaturu u Jugoslaviji i žigoše pokušaje nagodbe režima s talijanskim fašizmom (povodom Netunskih konvencija iz 1925. godine kojima je jugoslovenska vlada pristala da ograniči sopstvena suverena prava u regulisanju privatno-pravnih odnosa pripadnikâ talijanske manjine u Dalmaciji).[3]

Najvažniji period borbe protiv fašizma nastaje posle Titovog dolaska na čelo Partije, 1937. godine. Od tada pa sve do danas jugoslovenska partija nikada nije bitno menjala teorijske stavove i politiku prema fašizmu i prema drugom svetskom ratu, iako su ti stavovi povremeno bili u suprotnosti s politikom komunističkog centra.

U vreme Titovog dolaska na čelo Partije međunarodni odnosi bili su krajnje zaoštreni. Fašističke sile pojačale su agresivne pritiske i težnju ka svetskoj hegemoniji, u čemu su naišle na veliku popustljivost zapadnoevropskih država. Svetski komunistički pokret, posle velikog lutanja, čini radikalan zaokret i

[1] E. Kardelj, *Revolucija i vojna misao*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979, str. 19.

[2] Tito, *Sabrana dela*, tom 2, str. 52.

[3] Isto, tom 1, str. 115.

Digitized by Google

počinje da se angažuje za otpor fašizmu, što je najpotpunije došlo do izražaja na Sedmom kongresu Kominterne 1935. godine.

U to vreme Tito je napisao nekoliko članaka o građanskom ratu u Španiji, u kojima je zahtevao da se pruži odlučna podrška republikanskoj vladi protiv Frankovog fašizma. Tito osuđuje mešanje fašističkih sila u španski građanski rat, smatrajući da to predstavlja sastavni deo fašističkih priprema za svetski rat. Isto tako, on osuđuje kapitulantstvo zapadnoevropskih država, ocenjujući da to predstavlja opasnost ne samo za španski antifašistički pokret, već i za mir, nezavisnost i demokratiju u svetu. Tito već jasno nagoveštava da borba protiv fašizma stavlja radnički pokret pred sudbonosne zadatke, to jest — da od ishoda borbe s fašizmom zavisi ceo društveni progres. On organizuje slanje dobrovoljaca u Španiju i prikupljanje novčanih priloga.

Duboko svestan toga da fašistička opasnost ne može mimoići ni sudbinu naroda Jugoslavije, Tito nastoji da je oni što spremnije dočekaju, pa, u vezi s tim, preduzima energične mere za konsolidaciju Partije i okupljanje masa. Već 1937. godine on se izjašnjava za odbranu slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije, za suzbijanje svakog pokušaja fašističke invazije zemlje, koja bi, kako kaže, umesto jednog jarma (domaćeg nenarodnog režima), nametnula drugi, još gori — jaram Rima i Berlina.[4] Titov stav o odbrani zemlje imao je ogroman značaj za pripremanje oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Za njega je borba protiv unutrašnje fašizacije zemlje i borba protiv spoljne fašističke opasnosti bila jedinstvena, jedna bez druge bila bi nemoguća. Zbog toga se on žestoko obračunava s autoritarnim domaćim režimom i s fašističkim elementima u građanskim političkim partijama, pa čak i s profašističkim raspoloženjima manjeg dela stanovništva u gotovo svim zemljama Jugoslavije. Već poučen iskustvom s fašističkim napadom na Abisiniju[5], Španiju, Kinu i (dodaje Tito) »našu mukotrpnu Istru«, zahteva da se borba za nezavisnost poveže s antifašističkom borbom demokratskih snaga u celom svetu.

Na unutrašnjem planu Tito ubrzano radi na rešavanju krajnje zaoštrenih međunacionalnih odnosa, zalažući se za ravnopravnost i samoopredeljenje narodâ. On iznosi nov pogled o štetnosti stvaranja nezavisnih državica ugnjetenih naroda Jugoslavije, smatrajući da bi ih to još više razjedinilo i otvorilo put fašističkoj najezdi spolja i iznutra. Umesto toga, on prvi put predlaže federativno uređenje države s više federalnih jedinica (upravo za sve današnje republike i pokrajine, izuzev Kosova, o kojem je isti principijelan stav zauzet tek na V zemaljskoj konferenciji, 1940. godine).[6] Na liniji učvršćivanja jedinstva u duhu pravilnog rešavanja nacionalnog pitanja bilo je stvaranje i nacionalnih komunističkih partija Slovenije i Hrvatske u okviru

[4] Isto, tom 3, str. 119.

[5] Današnja Etiopija.

[6] Tito, *Sabrana dela*, tom 3, str. 32.

Digitized by Google

jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije. U to vreme Tito je doneo i odluku o premeštanju Centralnog komiteta u zemlju (do tada je on bio u inostranstvu), jer je bio uveren da rukovodstvo samo »na terenu«, među masama, može razviti delotvoran i praktičan rad i da samo u toj sredini može suzbiti frakcijske borbe i stvoriti uslove za osamostaljivanje od inostranog centra u svakom pogledu, pa i u finansijskom. Sve je to, u stvari, bio sastavni deo Titove generalne koncepcije oslonca na sopstvene snage.

Povodom nasilnog prisajedinjenja Austrije Nemačkoj i fašističke okupacije Čehoslovačke Tito je lično napisao proglas narodima Jugoslavije, otvoreno predočavajući da će uskoro doći do napada na našu zemlju. Zbog toga je još odlučnije tražio da se narodi Jugoslavije svrstaju u odbranu mira, nezavisnosti i slobode i da se ubrzano pripremaju za otpor fašističkoj najezdi. Poseban akcenat stavljen je na potrebu stvaranja najšireg antifašističkog fronta, u kome će naći mesto sve demokratske i patriotske snage zemlje, a naročito omladina.

Posle izbijanja drugog svetskog rata Tito je zadržao istu liniju borbe protiv fašizma kao glavnog zadatka međunarodnog i jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, još više ističući značaj učvršćenja unutrašnjeg fronta za odbranu zemlje. U skladu s tom linijom, doneo je i odluku o jačanju uticaja komunista u vojsci. U prvo vreme sopstvene stavove nije izmenio ni posle zaključenja sporazuma o nenapadanju između SSSR-a i Hitlerove Nemačke. Štaviše, isticao je da spoljna politika SSSR ne treba da utiče na stav komunističkih partija prema fašizmu i ratu, jer ta politika polazi od realne sovjetske potrebe da odgodi vreme napada fašističkih sila na SSSR i zato predstavlja sovjetsku stvar. Takve Titove stavove Izvršni komitet Kominterne, međutim, nije odobrio.

U Kominterni je, u stvari, došlo do radikalnog odstupanja od antifašističke linije njenog Sedmog kongresa. Prema Staljinovoj oceni, nastupila je korenita promena situacije, u kojoj se glavna borba više ne vodi između antifašističkih i fašističkih snaga, već između buržoazije i radnih masa. Orijentacija komunističkih partija vraćena je na vreme prvog svetskog rata, što je značilo i napuštanje saveza sa širokim narodnim masama i patriotskim snagama. Fašistička opasnost ponovo je bila potcenjena, a neke komunističke partije gurnute su u pacifistički defetizam.

Promena politike Kominterne uticala je i na promenu Titovih ocena o drugom svetskom ratu. Na toj liniji su bile i Titove ocene o sovjetskom ratu protiv Finske i o prodoru SSSR-a u baltičke zemlje, u Bukovinu i Besarabiju. Bio je to rezultat diktata inostranog centra, u situaciji kada su prilike u našoj partiji još uvek bile teške (naročito u partijskoj organizaciji na robiji) i kada su ostaci frakcija još uvek mogli postati oslonac Kominterne za uticaj na zvanični CK. Štaviše, Kominterna još

Digitized by Google

nije bila zauzela konačan stav o sudbini KPJ. Očevidno je da se kompromis morao učiniti u interesu očuvanja Partije i partijskog jedinstva. Međutim, veoma je značajno to da ni u tim teškim uslovima Tito nije napravio kompromis po trima osnovnim pitanjima strategije KPJ: prvo, generalno ocenjujući drugi svetski rat kao imperijalistički, Tito je stalno isticao da, posle izbijanja fašističkih sila na severne granice Jugoslavije (a one su već bile na zapadnim granicama), opasnost od agresije na Jugoslaviju preti upravo od tih fašističkih sila kao neposrednih agresora; drugo, nikada nije dopustio upadanje u pacifistički defetizam i nikada nije odstupio od stava o odbrani zemlje od fašističke opasnosti; treće, kritika unutrašnje fašističke opasnosti još više je pojačana, naročito od sredine 1940. godine, kada je Tito uočio da se jugoslovenska buržoazija sve više približava fašističkim silama i u spoljnoj i u unutrašnjoj politici.

Tito je, u stvari, našao način da, poštujući direktive Kominterne u opštim stavovima, ne naruši strategiju Partije u stavovima koji se tiču Jugoslavije. Tako, na primer, on se žestoko oborio na stav crnogorskih komunista o demobilizaciji u vojsci (o bojkotu discipline i slično), ocenjujući taj stav kao defetizam i kao anacionalno ponašanje. Međutim, najznačajnije je to da u klasnom savezništvu nisu izvršene nikakve promene, već je zadržana najširа platforma okupljanja masa, što je bilo presudno u nastupajućim događajima.

U toku 1940. i 1941. godine sve je više rasla neposredna opasnost od fašističkog napada na Jugoslaviju, pa je to, razumljivo, zaokupljalo Titovu pažnju. Svoje stavove o nastaloj situaciji on je najpotpunije izložio na V zemaljskoj konferenciji održanoj u Zagrebu od 19. do 23. oktobra 1940. godine. Glavna poenta bila je u isticanju velike opasnosti koja preti nezavisnosti zemlje od strane totalitarnih sila osovine i u zahtevu za oslonac na SSSR. Naporedo s tim Tito osuđuje izdajničku spoljnu i unutrašnju politiku vlade Cvetković-Maček kao profašističku, suprotstavljajući joj antifašistički raspoložene najšire mase.

Borba protiv kapitulacije vladajućih vrhova postaje jedna od glavnih Titovih parola. U jednom svom članku on je objasnio da kapitulacija znači potčinjavanje imperijalizmu, ekonomsku eksploataciju, ugušivanje antiimperijalističkog i antiratnog pokreta, a na širem planu — stvaranje »Svete alijanse« fašističkih, reakcionarnih zemalja i pete kolone za spasavanje kapitalizma i za preduzimanje kontrarevolucije protiv SSSR-a i radničkog pokreta.

Posle fašističkog napada na Grčku, ulaska nemačkih trupa u Rumuniju i pristupanja Mađarske i Bugarske Trojnom paktu, Tito ocenjuje da je Balkan postao ratno poprište koje će uvući u rat i ostale balkanske narode, pa i Jugoslaviju. Njegova glavna pažnja bila je posvećena jačanju jedinstva antifašističkih snaga, pa i šire — svih patriotskih snaga, naročito omladine i žena. Maksimalno proširujući front otpora, posebno se obraćao i voj-

Digitized by Google

nicima, podoficirima i oficirima jugoslovenske vojske. Najveći naboj Titova antifašistička borba dobila je u akciji da se spreči pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, što naziva kapitulacijom i izdajstvom vlade, njenim zločinom prema narodima Jugoslavije. Tito dramatično poziva »da se slije narodna volja u jedan silan narodni pokret« za odbranu slobode i nezavisnosti.[7] Prvi put upotrebljava i formulaciju da je neophodno organizovati opštenarodni otpor. I zaista, došlo je do masovnih i žestokih demonstracija protiv Pakta, a odmah zatim usledili su događaji od 27. marta. Tito brzo dolazi u Beograd, održava partijsko savetovanje i procenjuje novu situaciju, smatrajući da je rat postao neizbežan. Zato preduzima mere za što uspešnije uključivanje komunista i svih antifašista u odbrambeni rat, daje direktivu za odziv komunista na mobilizacijske pozive i razvija inicijativu za prijavljivanje ratnih dobrovoljaca.

Pred kraj aprilskog rata (10. aprila 1941), kada je već bila vidljiva kapitulacija, Tito užurbano vrši novu procenu situacije. Aprilski rat ocenjuje kao strašnu katastrofu koju su komunisti odavno signalizirali. Žestoko osuđuje izdajničku ulogu agenata i petokolonaša. On se posebno obraća Hrvatima da bi poručio da im nemački, mađarski i drugi osvajači nikada nisu mogli doneti slobodu i da je nečuvena sramota to što hrvatska gospoda tera hrvatski narod da ropski puzi pred vekovnim neprijateljem. Hrvatska je okupirana, a nije nezavisna, okupacija je privremena, jer »ništa nije trajno što je upereno protiv naroda, a najmanje vlast današnjih vlastodržaca«[8]. Tito se obraća i svim narodima Jugoslavije, svim radnicima i radnicama i u tim najtežim časovima otvara im perspektivu (»znajte da će ta borba biti okrunjena uspjehom«), ali to znači da se borba produžava »do konačne pobjede«, koja će »roditi novi svijet, zbrisat će se zauvijek korijeni imperijalističkih ratova i nacionalnog porobljavanja, stvorit će se na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna bratska zajednica«[9]. Ali zato je potrebno da se ne klone duhom, da se čvršće zbiju redovi.

Karakteristično je da se Tito u poslednje dve godine pred rat intenzivnije bavio vojnom problematikom. U obimnom teorijskom radu o strategiji i taktici oružanog ustanka on polazi od Marksove koncepcije naoružanog naroda, od iskustava Pariske komune, triju ruskih revolucija, ustanaka u Kini, Austriji i Španiji i, na osnovu toga, opširno izlaže ciljeve, snage, sredstva, metode, načine i oblike borbe u oružanom ustanku. Takođe je pisao o jugoslovenskoj vojsci, o njenim slabim tačkama društvene prirode, a naročito je žigosao pojavu pete kolone u vojsci, pokazujući krajnju zabrinutost za odbrambenu sposobnost zemlje.

Antifašistička borba KPJ, to će u punoj svetlosti pokazati naredni događaji, imala je istorijski značaj. Ona je bila više-

[7] Tito, *Sabrana dela*, tom 5, str. 186.

[8] Isto, str. 190.

[9] Isto, str. 191.

Digitized by Google

značna. Prvo, antifašističku borbu KPJ nije shvatala kao stihijski otpor na pojavu fašizma. Ona je u tu borbu unela revolucionarnu svest i pretvorila je u revolucionarnu borbu. Drugo, KPJ je shvatila da je borba protiv fašizma ona glavna karika koju treba povući da bi se potegao ceo lanac nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe. Svaka druga karika vodila je u sektaštvo ili u oportunizam. U prvom slučaju, sektaška borba za »čiste« ciljeve socijalističke revolucije mimo nacionalnooslobodilačke borbe protiv fašizma bila je osuđena na izolaciju od masa, a bila je i nerealna, jer je glavni udar usmeravala na pogrešnog protivnika. U drugom slučaju, potcenjivanje borbe protiv fašizma ili čekanje na povoljne revolucionarne uslove — u praksi bi dovelo do propuštanja najpovoljnijeg revolucionarnog momenta i do paralisanja revolucionarnih snaga. Treće, KPJ je shvatila da je drugi svetski rat po svom oslobodilačkom karakteru i vojnim razmerama spoljni uslov za vođenje unutrašnjeg antifašističkog rata, koji neizbežno postaje istovremeno narodnooslobodilački i revolucionarni rat. Četvrto, KPJ je shvatila da borbu protiv fašizma ne može voditi zaverenička partija ni usamljena klasa, već da je borba protiv fašizma stvar celog naroda, radnikâ, seljakâ i inteligencije, što čini najširi antifašistički, oslobodilački i revolucionarni front borbe. U skladu s tim shvatanjima, KPJ nije postavila ograničene, već krajnje radikalne ciljeve borbe — za konačno nacionalno i socijalno oslobođenje zemlje.

Borba KPJ između dva svetska rata, s težištem na borbi protiv fašizma, imala je istorijski značaj. Ona je bila priprema za naredni ratni i revolucionarni period. Bez nje ne bi bilo ni narodnooslobodilačkog rata ni socijalističke revolucije.

Pored generalne linije borbe (strategije), koja je izvanredno tačno izrazila potrebe vremena, ogroman značaj odigrao je konkretan rad na ostvarivanju generalne linije (taktika borbe), koji je težišno ostvaren u kratkom vremenu od Titovog dolaska na čelo Partije do početka ustanka, dakle, za četiri godine.

U tom kratkom vremenu Partija se osamostalila — idejno-politički, organizacijski i finansijski. Formulisala je originalnu strategiju i taktiku, premestila sedište CK iz inostranstva u zemlju i otrgla se od finansijske pomoći Kominterne, oslonivši se na članarinu i novčane priloge sve većeg broja članova Partije i SKOJ-a i mnogobrojnih aktivista i simpatizera. To je bio prvi, odlučujući potez. Drugi odlučujući potez bio je usmeren na masovan politički rad i najširi aktivizam u svim slojevima društva. Time je bio prevladan period zatvorenog sektaškog rada, ispunjenog unutrašnjim frakcijskim borbama. Partija je težila da postane opštejugoslovenska politička snaga, u koju će imati poverenje svi narodi i narodnosti zemlje i svi radni slojevi društva. Ona je i postala opštenarodna partija, revolucionarna avangarda opštenarodne borbe. Treći odlučujući potez bio je preduzet u pravcu priprema za odlučnu borbu, uključivši i oružanu, čim za nju budu stvoreni uslovi, pa je u skladu s tim izuzetna pažnja

Digitized by Google

poklonjena vojnoj liniji i vojnim pripremama. Konačno, četvrto, Partija je osposobila rukovodstva kao operativne revolucionarne štabove, a osnovne organizacije kao aktivistička jezgra komunista-boraca, koji će u narednim prelomnim događajima ispoljiti ogromnu revolucionarnu energiju, svest, volju i disciplinu za izvršavanje najtežih zadataka koji su ih čekali.

Strategija narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije

Jedinstvena strategija narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji — jedinstvena po tome što je bila i politička i vojna, što se odnosila i na narodnooslobodilački rat i na socijalističku revoluciju — s pravom nosi Titovo ime, jer je Tito njen pravi tvorac. To je bila revolucionarna strategija.

Danas, posle pobede narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji, a naročito posle pobede mnogobrojnih narodnih ratova širom sveta, više nema nimalo sumnje u to da je revolucionarnu strategiju narodnog rata moguće uspešno primeniti u praksi. To je opštepoznata stvar. Međutim, 1941. godine, u vreme kada se rađala Titova strategija, to nije bilo tako. Zato, da bi se ispravno ocenila vrednost Titove strategije, moraju se uzeti u obzir uslovi u kojima se ona pojavila.

Ti opšti uslovi bili su krajnje nepovoljni. Revolucionarna iskustva prošlosti bila su ograničena; revolucionarnu teoriju bio je prekrio veo zaborava; prodor klasične vojne strategije nametao se kao jedini uzor i jedini odgovor na tadašnje uslove; pokreti otpora protiv fašizma nudili su se kao najveći domet akcije. S gledišta tih uslova, Titova strategija imala je sva svojstva originalnog stvaralaštva, teorijskog novuma, genijalnog razumevanja duha vremena i predviđanja budućnosti. Ona je imala i svojstvo izuzetne revolucionarne hrabrosti — hrabrosti za primenu jedne strategije koja do tada nije imala istorijskog uzora, koja u tadašnjoj marksističkoj teoriji nije imala eminentnih pristalica, a imala je bezbroj protivnika.

Titova strategija narodnooslobodilačkog rata pojavila se na početku epohe masovnih narodnih ratova. Ona se oslanjala na teorijska izvorišta klasikâ marksizma i najboljih buržoaskih vojnih teoretičara. Međutim, revolucionarna praksa koja joj je prethodila bila je ograničena. Praksa Pariske komune bila je kratkotrajna. Istorijska iskustva oktobarske revolucije i građanskog rata u Rusiji bila su primenjena u specifičnim uslovima koji se u drugom svetskom ratu i posle njega više nigde nisu ponovila. Kineska iskustva narodnooslobodilačkih ratova mogla su odigrati izuzetno veliku ulogu, ali su ona bila teško dostupna. Najpoznatiji, i najbliži, bio je španski građanski rat, ali je i on bio specifičan i neuspešan.

Titova strategija pojavila se kao nastavljač najboljih revolucionarnih tradicija, ali je ona u prvom redu bila teorijska novina

Digitized by Google

i prodor nove prakse. Titova strategija morala je ponovo stvaralački da potvrdi vrednost marksističkog koncepta naoružanog naroda, i to ne samo u novim uslovima, već i u situaciji kada je taj koncept bio izneveren i podvrgnut reviziji u gotovo celom radničkom pokretu. Počev od Kauckog i Bernštajna, socijaldemokratija je izvršila potpunu teorijsku reviziju marksizma u oblasti vojnih pitanja, a savremena socijaldemokratija prihvatila je u političkoj praksi sva klasična buržoaska shvatanja o ratu, armiji i odbrani. U SSSR-u je već bila završena staljinistička revizija Lenjinovih stavova o vojnim pitanjima i u osnovi je pobedio klasični koncept armije, odbrane i rata, koji je postao uzor i celom komunističkom pokretu. Titovo oživljavanje marksističkog učenja o naoružanom narodu moglo je biti ostvareno samo u borbi s revizionizmom vladajućih centara, te je u tom pogledu imalo karakter teorijsko-praktične novine i revolucionarnog stvaralaštva.

Isti je slučaj bio i s Titovom vojnom strategijom. Na svim frontovima drugog svetskog rata dominirala je klasična strategija (tek će se kasnije pojaviti partizansko ratovanje u Sovjetskom Savezu), tako da je moglo izgledati da je njena dominacija jedini mogući izraz tadašnjih tehničkih i društvenih uslova i da je jedina bila ispravna. Iz toga je bilo proizišlo vladajuće shvatanje da se rat ne može ni voditi na neki drugi način osim primenom takve strategije. Najveće odstupanje koje je vladajuća vojna misao mogla dopustiti svodilo se na pokret otpora, na različite vrste gerile ili na ograničeno partizansko ratovanje. A u sve tri varijante kriterijum je polazio od dominantne uloge klasične strategije na glavnim frontovima i od sporedne uloge otpora, gerile i partizanskog ratovanja, uloge koja je značila samo podršku glavnim frontovima i vodećoj strategiji. Činjenica da se nigde u Evropi nije pojavio narodnooslobodilački rat osim u Jugoslaviji (pod njenim neposrednim uticajem i u Albaniji i, delimično, u Grčkoj), a takođe nigde u svetu osim u Kini, bila je posledica takve vladajuće vojne logike. Ona je, međutim, dublje političke uzroke imala u nastojanju glavnih sila antihitlerovske koalicije da se ograniči mogućnost oslobađanja porobljenih naroda njihovim sopstvenim snagama, odnosno da se oslobađanjem sveta od fašizma od strane glavnih koalicionih partnera stvore uslovi za takvu posleratnu konstelaciju odnosa u svetu u kojoj će oni imati glavnu reč. Tito nije mogao prihvatiti klasičnu strategiju, a nije prihvatio ni ograničenu borbu. On se odlučio na rat i na novu ratnu strategiju, koja se prema klasičnoj strategiji ponašala kao njena antistrategija.

Otuda nije nikakvo iznenađenje da naš rat, još u vreme trajanja, nije bio prihvaćen onako kako zaslužuje i s obzirom na doprinos opštoj borbi protiv fašizma; štaviše, nailazio je na otpore i na otvorenu konfrontaciju. Nije reč samo o tome da dugo vremena (tri godine i četiri meseca) nije bio priznat; to je spoljnopolitička dimenzija prema njemu. Reč je o tome da je kao

Digitized by Google

koncepcija, kao istorijski primer, kao praksa — bio izvan svih vladajućih koncepcija i izvan saznanja o realno mogućem. A kao trag takvog odnosa prema našem narodnooslobodilačkom ratu pojavila su se posle njegovog pobedonosnog završetka u novom vidu stara nepriznavajuća shvatanja: da je naša pobeda, tobože, bila proizvod specifično povoljnih uslova koji su postojali samo u Jugoslaviji, pa čak i to da rata u Jugoslaviji nije ni bilo i da ona svoje oslobođenje duguje spoljnim snagama.

Odmah posle rata, u članku *U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije*[10], Tito je dokazivao da prirodni i politički uslovi u našoj zemlji nisu bili izuzetni i da su i drugde postojali. Štaviše, u Jugoslaviji je bilo i izrazito nepovoljnih uslova (relativno malo ratište i bratoubilačka borba, na primer).

Negativan odnos prema narodnim ratovima i odgovarajućoj (revolucionarnoj) strategiji produžavao se i posle drugog svetskog rata u odnosu na narodnooslobodilačke i antikolonijalne ratove i narodne revolucije. Istina, on se ponegde menjao u skladu s njihovom masovnošću, političkom i vojnom efikasnošću. Međutim, sve do danas negativan odnos nije iščezao, tako da se u njemu izražava duboka suprotnost između tehnokratskih i revolucionarnih strategija, što je jedan od pojavnih oblika društvenih suprotnosti savremenog sveta.

Nasuprot tome, odnos mnogobrojnih narodnih ratova i revolucije prema našoj revolucionarnoj strategiji i, posebno, prema Titu kao strategu, isto kao i odnos Jugoslavije prema narodnim ratovima posleratnog vremena, bili su obostrano pozitivni. Još u vreme našeg oslobodilačkog rata naša su iskustva probila, istina s teškom mukom, monopol informisanja i dezinformisanja koji je oko njih bio stvoren. Naša borba prvo je stekla simpatije, a zatim je dobila podršku, pomoć i velika priznanja. Posle rata došlo je i do širokog prihvatanja naših iskustava.

Narodni rat i revolucionarna strategija postali su svetska pojava, a u tome su Titov doprinos i jugoslovenska iskustva odigrali veliku ulogu.

Ciljevi strategije narodnooslobodilačkog rata bili su krajnje radikalni i sadržavali su: nacionalno i socijalno oslobođenje, odnosno — iskorenjivanje okupatora, razbijanje izdajničkih domaćih garnitura, ostvarenje jedinstva zemlje na osnovama ravnopravnosti naroda i narodnosti i stvaranje uslovâ za socijalistički društveni preobražaj. To su bili sveobuhvatni ciljevi, i nacionalnooslobodilački i klasni, i neposredni i posredni (istorijski).

Sveobuhvatnost nacionalnooslobodilačkog cilja imala je tri vida: oslobođenje od okupatora, oslobođenje od mešanja sa strane u unutrašnje tokove naše borbe (i uopšte u naše unutrašnje poslove) i oslobođenje svakog naroda i narodnosti. Nacionalno oslobođenje bilo je oblik i okvir za oslobođenje društva od svih okova

[10] »Komunist« (časopis), br. 1/1946.

Digitized by Google

socijalnog porobljavanja, što je bio izraz marksističke koncepcije o tome da se u novim uslovima nacionalno oslobođenje ne može izvršiti mimo oslobođenja proletarijata, mimo istorijskog procesa oslobađanja rada. Tako su ciljevi neizbežno postali revolucionarni, i to upravo u onoj meri u kojoj su obezbeđivali jedinstvo nacionalnooslobodilačkog i socijalno-klasnog sadržaja.

U to vreme malo je ko u Evropi verovao da je moguće antifašističku borbu pretvoriti u opštenarodni rat, a opštenarodnim ratom postići najradikalnije ciljeve — potpunu političku i vojnu pobedu i izvršiti socijalističku revoluciju.

Izbor oblika borbe u narodnooslobodilačkom ratu predstavlja izuzetan primer Titove veštine da teorijsku koncepciju sjedini s praktičnim delovanjem, da reči pretvara u dela, da ciljeve sprovodi u život.

Već u aprilskim i majskim odlukama KPJ (odmah posle okupacije) o nepriznavanju okupacije i o produžavanju otpora fašizmu sadržana je orijentacija na oružanu borbu kao glavni vid otpora, i to od trenutka kada za to budu sazreli uslovi. To nije značilo pasivno čekanje trenutka, već aktivno preduzimanje mera za pripremu ustanka i aktiviranje nižih oblika borbe protiv okupatora (gerila, otpor u gradovima). U junu i julu 1941. donesene su odluke o oružanom ustanku.

Masovni oružani ustanak shvaćen je kao detonator opšteg narodnog rata. On je imao najveće mobilizacijsko dejstvo, najoštrije je mogao da odstrani svaku drugu alternativu osim oružane borbe, sadržavao je u sebi ogroman moralni potencijal i nastavljao je tradiciju slobodarskih borbi iz prošlosti. U pokretanje oružanog ustanka računalo se sa prvorazrednim činiocem strategijskog iznenađenja okupatora. U ustanku je trebalo postići masovno naoružavanje ustanika, razbijanje okupacijskog sistema, stvaranje prvih slobodnih teritorija, sticanje iskustva i poverenja u sopstvene snage. Odluka o oružanom ustanku bila je istorijska.

Masovni oružani ustanak odigrao je još jednu krupnu ulogu. U njemu je borbom zahvaćen najširi prostor jugoslovenskog ratišta, s težištem na njegovom većem delu izvan gradova. Osim toga, jedino je takav, masovni oblik oružane borbe mogao imati oslonac u najširim masama i omogućiti njihovu opštu političku i vojnu dobrovoljnu mobilizaciju.

Masovni oružani ustanak oslanjao se na najšire slojeve seljaštva, radništva i inteligencije i na sve narode i narodnosti. Ni jedan drugi uži oblik borbe — gerila, udarne grupe u gradovima, na primer — nije pružio mogućnost za vođenje široke opštenarodne borbe. Opštejugoslovenski oružani ustanak razvijao se kao plod mnogih manjih i većih ustanaka na užim teritorijama opština i područja i na širim teritorijama današnjih republika i pokrajina, preko čega su najpotpunije došli do izražaja autentični interesi svakog naroda i narodnosti, svih građana. U masovnim narodnim ustancima, rukovođenim iz jedinstvenog centra i na osnovama jedinstvene političke i vojne strategije,

Digitized by Google

probudila se neviđena snaga naroda kao odlučujućeg činioca borbe i otpora.

Titov *stav o prostoru* jedan je od najoriginalnijih i najvažnijih u njegovoj strategiji. On sadrži mnoštvo bitnih elemenata. Ratište je shvaćeno kao jedinstveno, opštejugoslovensko (dakle, u pitanju je bio odnos prema celovitom teritorijalnom integritetu Jugoslavije, proširenom i na krajeve koji su nam bili oteti posle prvog svetskog rata), a postojanje nacionalnih glavnih štabova omogućavalo je veliku relativnu samostalnost borbe na vojištu. Između ratišta i vojišta, pozadine i fronta, radikalno je izbrisana granica, usled čega je poprište oružane borbe i otpora postala cela teritorija — okupirana i poluoslobođena. Stvaranje slobodnih teritorija od samog početka bilo je vojni i politički imperativ, koji je omogućio vođenje odlučnih ratnih dejstava i uspostavljanje narodne vlasti i drugih elemenata budućeg socijalističkog političkog sistema. Teritorija se nije branila po svaku cenu, a gubitak jedne teritorije odmah se nadoknađivao osvajanjem druge, još veće. Naša strategija je polazila od toga da svaka teritorija pruža uslove za vođenje oružane borbe, a geografske specifičnosti pojedinih njenih delova mogle su uticati samo na različitost oblika ratnih dejstava. Oružana borba vodila se pretežno na kopnu, ali čim su stvoreni povoljni uslovi borba se proširila i obuhvatila i more i vazduh. Osim toga, čitava teritorija bila je pokrivena oružanim formacijama i drugim institucijama rata i revolucije, što je bila garancija da će svaki kraj imati »svoju« autentičnu oslobodilačku borbu i revoluciju i da će oružane snage stalno biti u neposrednoj blizini žarišta borbe, u čemu se izražavala najveća moguća »teritorijalnost« rata, omogućavajući neprekidnu kontrolu teritorije, zaštitu stanovništva, dobrovoljnu teritorijalnu popunu oružanih snaga i neprekidnost vođenja oružane borbe.

Masovni narodni oružani ustanak zahtevao je takvu *ratnu veštinu* koja će omogućiti da najširi slojevi stanovništva učestvuju u oružanoj borbi, da ljudski faktor odigra u njoj odlučujuću ulogu, ali da ne bude objekt tehničke nadmoći neprijatelja, već učesnik ofanzivnih manevarskih dejstava. U skladu s tim osnovnim zahtevom Tito je, na osnovu iskustava udarnih grupa u Beogradu, koje je neposredno pratio sve do odlaska na slobodnu teritoriju (početkom septembra 1941. godine), zaključio da oružana borba u gradovima ne daje krupne vojno-političke rezultate. Štaviše, ona dovodi do desetkovanja najboljih kadrova Partije i SKOJ-a i odvaja ih od masa. Takav način borbe ne odgovara radikalnim ciljevima narodnooslobodilačke borbe. Isto tako, na Savetovanju u Stolicama, septembra 1941, Tito je odlučno odbacio i gerilu kao oblik borbe, iz istih političkih i vojnih razloga, jer je gerila takođe sektaški, zavereнički oblik borbe, samo što se, za razliku od dejstava udarnih grupa, izvodi na vangradskom prostoru (prvenstveno onom koji je udaljen od važnih strategijskih i taktičkih objekata). Tito se zbog toga odlučio da u oru-

Digitized by Google

žanom ustanku primeni partizansko ratovanje, ali je od samog početka imao ideju o kombinovanju partizanskog ratovanja sa odlučnim i elastičnim frontalnim dejstvima. To je originalna strategija u kojoj je bila zastupljena i partizanska taktika i taktika jakih udarnih dejstava. Cilj takve strategije bio je da se neprijatelju nanose što veći ljudski i materijalni gubici, da se sopstveno ljudstvo sačuva od nepotrebnih gubitaka, da se stvaraju slobodne teritorije, ruši okupacijski sistem i neprekidno omasovljava oružana borba. To su bili radikalni vojni ciljevi koji su odgovarali radikalnim političkim ciljevima rata i revolucije, oni su zahtevali ratnu, revolucionarnu strategiju, krajnje odlučnu i elastičnu, koja se razlikovala i od strategije glavnih frontova u drugom svetskom ratu i od strategije pokretâ otpora.

Tito nije patio od iluzije da će posle ulaska SSSR-a u rat odnos snaga za kratko vreme biti izmenjen. Zbog toga nije ni očekivao da masovnim oružanim ustankom protivnik bude bačen na kolena. Masovni oružani ustanak je takav oblik borbe koji ne može dugo trajati. I u našim uslovima, već pri kraju 1941. godine, on je ušao u krizu. Zato, čim je ustanak izvršio ulogu detonatora oružane borbe, a dalje se istim putem nije moglo nastaviti, Tito se odlučio na dugotrajan opštenarodni rat.

Opštenarodni rat je bio konačno pronađeni oblik borbe koji je najpotpunije odgovarao ciljevima narodnooslobodilačkog rata i revolucije i odnosa snaga na našem ratištu. Naš narodnooslobodilački rat imao je najjačeg do tada u istoriji poznatog protivnika, koji je, sve do tada, rešavao ratove munjevitim udarima. Protiv takvog jakog protivnika i njegove strategije munjevitog rata bilo je moguće suprotstaviti se samo dugotrajnim, iznuravajućim ratom, postepenim slamanjem njegove žive sile i tehnike, vodeći računa da se u povoljnom trenutku preokrene odnos snaga i neprijatelju preotme strategijska inicijativa. U opštenarodnom ratu primenjeni su i masovna oružana borba i svi drugi masovni oblici otpora, što je omogućavalo i masovno učešće naroda.

Izbor oblika organizovanja oružane sile, i uopšte načina njenog stvaranja u uslovima okupacije i u toku same oružane borbe, jedan je od najvećih dometa Titove strategije.

U početku, u masovnom oružanom ustanku, dominantan oblik organizacije oružane sile bili su partizanski odredi, što je bio milicijski tip naoružanog naroda. Taj oblik ostao je do kraja rata, ali ubrzo, već krajem 1941. godine, stvara se narodna armija koja će postepeno postati dominantan oblik organizacije oružane sile.

Titova odluka o prelasku na viši razvojni oblik oružane sile, na Narodnooslobodilačku vojsku (narodnu armiju), imala je sudbonosan značaj za konačni uspeh oslobodilačkog rata. Stvaranje narodne vojske nije značilo raskid sa naoružanim narodom. Ona je bila sredstvo revolucionarne narodne vlasti i nov oblik neposrednog i dobrovoljnog učešća stanovništva u oružanoj borbi. U takvoj vojsci ljudski faktor je takođe dolazio do izražaja kao

Digitized by Google

subjekt rata. Po načinu organizovanja Narodnooslobodilačka vojska je obezbeđivala nacionalnu ravnopravnost naroda i narodnosti. Ona je bila rukovođena od strane nacionalnih glavnih štabova, ali je predstavljala jedinstvenu oružanu silu pod opštim jedinstvenim rukovodstvom Vrhovnog štaba i vrhovnog komandanta. Pored toga, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba uvek je delovala i jaka operativna grupa kao udarna snaga vrhovnog komandanta. Po načinu dobrovoljne popune, po unutrašnjim odnosima svesne discipline i, naročito, po starešinskom kadru koji je stvaran neposredno iz redova svih slojeva naroda (a ne iz redova specijalista) — to je bila vojska novog tipa, potpuno različita od klasičnih stajaćih vojski.

Titova strategijska ideja o stvaranju narodne vojske sazrela je pre nego što su ratni događaji ukazali na neminovnost takvog čina (još u vreme Savetovanja u Stolicama). A neposredno je bila uslovljena krizom ustanka u zapadnoj Srbiji, u vreme prve neprijateljske ofanzive. U tim novim uslovima partizanski odredi više nisu bili kadri da rešavaju najkrupnije ratne zadatke: bili su slabo pokretljivi, vezani za svoju užu teritoriju i nesposobni za manevarska i udarna dejstva. Međutim, oni su bili i preterano osetljivi na politička previranja u svojim sredinama, koja su u vreme ofanzive bila snažno podstaknuta snagama izdaje i kontrarevolucije. Pri jačim udarima neprijatelja sve se to odrazilo u prvom redu na seljaštvo, koje je činilo glavninu boraca partizanskih odreda.

Odmah posle ofanzive, i pod uticajem negativnih iskustava koja smo u njoj doživeli, Tito donosi istorijsku odluku o formiranju prve udarne brigade koja je istovremeno bila i prva proleterska jedinica. Tom odlukom udaren je temelj Narodnooslobodilačkoj vojsci.

Zadatak Prve proleterske brigade (i kasnije formiranih brigada, divizija i korpusa Narodnooslobodilačke vojske) bio je da vodi borbu u svakom delu zemlje, svuda tamo gde joj se naredi i gde se ukaže potreba, da bude nosilac udarnih i manevarskih dejstava, izrazito napadačkog karaktera. A činjenica da je prva brigada u isto vreme bila ne samo udarna, već i proleterska, ukazuje na to da je u uslovima vojne i socijalne krize ustanka Tito upravo od radničke klase očekivao da svojom organizovanošću, klasnom svešću i spremnošću da »juriša na nebo« odigra ključnu ulogu u učvršćivanju ustaničkih snaga, u stabilizovanju čitavog narodnooslobodilačkog fronta i u što organizovanijem prelasku iz faze ustanka u fazu opštenarodnog rata.

Titova odluka da Narodnooslobodilačku vojsku stvori vrlo rano, pri kraju prve ratne godine, nije bila samo izraz potrebe trenutne situacije, nego i predviđanja događaja koji će uslediti znatno kasnije. Narodnooslobodilačka vojska bila je glavni instrument kojim je u žestokoj oružanoj borbi neprekidno menjan vojno-politički odnos snaga na našem ratištu. A pri kraju rata, kada je trebalo naneti završni, odlučujući udarac okupatoru i

Digitized by Google

njegovim domaćim pomagačima i pokazati sposobnost da se konačno oslobođenje zemlje izvrši sopstvenim snagama bez mešanja sa strane — Narodnooslobodilačka vojska, koja je u toku završnih operacija prerasla u Jugoslovensku armiju, odigrala je u tome poduhvatu ključnu ulogu. Da nije bilo takve snage, jugoslovenskom oslobodilačkom ratu i našoj socijalističkoj revoluciji moglo se desiti da drugi sa strane poberu plodove borbe.

Borba za mir

Odmah posle završetka narodnooslobodilačkog rata Titova ratna strategija pretvorena je u neprekinutu strategiju mira. U tom pretvaranju nije bilo protivurečnosti, jer je i strategija narodnog rata bila strategija antinasilja, što znači da je i ona služila interesima pravednog mira.

Borba nove Jugoslavije za mir proizlazila je iz potrebe da se očuvaju tekovine oslobodilačkog rata i revolucije i stvore povoljni uslovi za nesmetanu obnovu razrušene zemlje i izgradnju socijalističkog društva. Ali ona nije bila izraz samo pojedinačnih interesa i potreba Jugoslavije. Ona je bila izraz naše opšte politike koja je ocenila da je mir postao najbitniji uslov opstanka i napretka.

U borbi za mir jugoslovenski pogledi su se oštro razlikovali od pacifizma. Pacifizam je protiv svake primene sile i rata, bez obzira na njihov karakter i ciljeve. On ne pravi razliku između pravednih i nepravednih ratova. Zbog toga se pacifizam može pretvoriti, objektivno ili subjektivno, u defetizam, u malodušnost, u neverицu u uspeh borbe protiv agresivnog nasilja, pa čak i u ometanje takve pravedne borbe. Nasuprot tome, u jugoslovenskim pogledima bila je zastupljena najveća oštrina i doslednost u borbi protiv agresivnog rata i sile i najveća podrška odbrambenim, narodnooslobodilačkim ratovima i revolucijama.

Borba protiv rata i politike s pozicije sile čini okosnicu jugoslovenske politike mira. Odmah posle završetka drugog svetskog rata pojavile su se najkrupnije opasnosti da nove pretnje ratom i silom naruše tek postignuti mir, a takođe i da ugroze bezbednost tek stvorene nove Jugoslavije.

Prva i najveća opasnost pojavila se u obliku nuklearne pretnje i nuklearnog rata. U jugoslovenskim pogledima formulisani su nedvosmisleni stavovi prema toj opasnosti. Pripreme za nuklearni rat, trka u nuklearnom naoružavanju i nuklearno zastrašivanje ocenjeni su kao najveća opasnost za svetski mir, a sam nuklearni rat, ukoliko bi do njega došlo, kao neumitnost opšteg razaranja i uništavanja i zbog toga — kao nesvrsishodno političko sredstvo. U skladu s tim, formulisan je stav o potrebi zabrane nuklearnog rata i o razoružanju, prvenstveno nuklearnom, kao preduslovu da se nuklearni rat liši svoje materijalne osnove.

Digitized by Google

S pojavom hladnog rata, koji je sve do sedamdesetih godina bio glavni oblik politike s pozicije sile, u jugoslovenskim pogledima formulisani su stavovi o krajnje negativnoj ulozi ogromno povećane vojne i svake druge agresivne sile u međunarodnim odnosima. U skladu s tim, oštrica borbe usmerena je protiv politike sile. U vezi s prvom i drugom tršćanskom krizom Jugoslavija je postala predmet najžešćeg pritiska sa Zapada, koji je bio samo deo širih planova da se izmeni politički odnos snaga u zemlji u korist snaga starog poretka i kontrarevolucije. U otporu žestokom pritisku sa Zapada utemeljena je koncepcija odbrane zemlje — na najširim društvenim osnovama. Ona je bila sastavni deo opšte borbe protiv agresivne sile u međudržavnim odnosima.

Već 1948. godine usledio je napad Informbiroa s ciljem da se nezavisnost i samostalan socijalistički razvoj Jugoslavije ukinu i podrede interesima SSSR-a. U širem smislu, bio je to prvi znak o tome da će i odnosi među socijalističkim državama biti opterećeni protivrečnostima i primenom sile. Otpor Jugoslavije Informbirou imao je, upravo stoga, istorijski značaj. U idejno-teorijskom pogledu jugoslovenska marksistička misao dala je veliki doprinos rasvetljavanju pitanja o socijalizmu kao svetskom procesu, o različitim putevima u socijalizam, o njegovoj demokratskoj radničko-klasnoj i antibirokratskoj suštini i o ravnopravnim odnosima među socijalističkim državama bez mešanja sa strane. Stvaralačko pokretanje tih novih pitanja nametnulo je i teme o ulozi rata i sile u odnosima među socijalističkim državama, o ulozi rata u ostvarivanju revolucionarnih ciljeva. Sve su to bile krupne teme marksističke teorije rata i sile u novim uslovima. Jugoslovenska marksistička misao dala je nove odgovore na ta pitanja, iako je dugo vremena zbog toga bila osuđivana za revizionizam, za izdaju marksizma, za oportunizam i kapitulaciju pred građanskom teorijom, a politički čak i za kapitulaciju pred imperijalizmom.

Jugoslavija je bila prva socijalistička zemlja koja je pružila otpor hegemonističkoj politici sile SSSR-a. Ona je to mogla učiniti zbog toga što je politika otpora bila jasno teorijski formulisana i dosledno sprovođena u praksi i što je uživala jedinstvenu podršku najširih narodnih masa i velikog dela demokratskog javnog mnenja u svetu.

Kada su se masovno pojavili lokalni agresivni ratovi, u prvom redu kao glavno sredstvo suzbijanja antikolonijalne revolucije, a kasnije i kao sredstvo ugrožavanja nezavisnosti mnogih samostalnih država, prvenstveno malih, u jugoslovenskim pogledima je ta vrsta ratova osuđena kao realna opasnost, a u dugom poslератnom razdoblju i kao najverovatnija praktična mogućnost da se ratom ostvaruju hegemonistički i imperijalistički ciljevi. Takođe je ocenjeno da lokalni rat predstavlja izvor velike opasnosti i za bezbednost Jugoslavije, što je imalo za posledicu odgovarajuće odbrambene pripreme protiv takve opasnosti. Jugoslavija je pružala podršku u svim slučajevima borbe narodâ, oslobodilač-

Digitized by Google

kih pokreta i država, koji su postali žrtve agresivnog lokalnog rata. Bez obzira na to da li je svuda u svetu lokalni rat bio teorijski formulisan i zvanično uvršćen u klasifikaciju ratova, u jugoslovenskoj teoriji rata on je bio klasifikovan i teorijski obrađen. On se nalazi i u našoj sadašnjoj klasifikaciji, a naša teorijska misao stalno prati nove pojave u vezi s tom vrstom rata, koje proizlaze iz modernizacije konvencionalnog oružja i novih strategijskih zamisli, ciljeva i načinâ vođenja takvog rata.

Varijacija politike s pozicije sile, poznata kao specijalni rat, koja je snažno stupila na međunarodnu scenu sredinom sedamdesetih godina, u jugoslovenskoj teoriji je odmah postala jedna od najaktuelnijih tema. Specijalni rat je definisan kao najkompleksniji oblik sile za ostvarivanje krupnih agresivnih ciljeva. On je postao sredstvo neokolonijalizma i težnji ka svetskoj hegemoniji, pogotovo u situaciji kada se pokazalo da rat, pa čak i lokalni, može biti preveliki rizik za najveće svetske sile. U odnosu na bezbednost Jugoslavije specijalni rat se pokazao kao realna opasnost. U raznim oblicima — od ubacivanja terorističkih, diverzantskih grupa do potpirivanja kontrarevolucije i pokušaja cepanja teritorijalnog integriteta Jugoslavije — specijalni rat je neprekidno primenjivan. U teorijskom pogledu naš najpotpuniji odgovor kad je reč o specijalnom ratu sadržan je u koncepciji društvene samozaštite, koja je zamišljena i ostvarena tako da u jedinstvu sa opštenarodnom odbranom pruži sveobuhvatan otpor specijalnom ratu.

Jugoslovenska teorija definisala je stavove i prema vojnim intervencijama kao neprikrivenom obliku primene agresivne sile, te je, u skladu s tim, sve dosadašnje vojne intervencije, bez obzira na to ko ih je preduzimao, energično osudila. Ceneći da postoji opasnost od vojnih intervencija i za bezbednost Jugoslavije, stav je naše odbrambene koncepcije da se protiv svakog pokušaja vojne intervencije primenjuje odbrambeni rat, što u stvari znači odbacivanje vojne intervencije kao oblika primene sile, jer, ukoliko bi do nje došlo, mi bismo je od samog početka pretvorili u rat, prisiljavajući agresora da od nje odustane ili da se upusti u rat. U tom pogledu opštenarodni rat, kao odgovor na vojnu intervenciju, deluje i kao sredstvo našeg odvraćanja od intervencije.

Težnja velikih sila, blokova, pojedinih manjih blokovskih zemalja i, pod zaštitom velikih sila, nekih vanblokovskih zemalja ka hegemoniji, ka prevlasti u svetu ili u pojedinim regionima sveta — predstavlja u savremenim uslovima glavni uzrok za pojavu ratova i primenu sile. Jugoslovenska teorija odbacuje sva ona shvatanja koja uzroke savremenih ratova i sile opravdavaju raznim ideološkim i geopolitičkim tumačenjima.

Iako su stvorene opšte pretpostavke za eliminisanje rata i sile iz društvenog života, a mir postao opšti i najvažniji uslov za opstanak i pregres čovečanstva, još uvek deluju i uslovi koji reprodukuju težnje ka hegemoniji putem primene rata i sile.

Digitized by Google

Zbog toga ostvarenje mira ne može biti spontani proces, već samo aktivna borba. Hegemonističke težnje pothranjuju se na džinovskim unutrašnjim procesima birokratizacije i militarizacije, na stvaranju moćnih vojnoindustrijskih kompleksa, iz kojih proizlazi relativno osamostaljeno delovanje vojne sile.

U odnosu na vlastitu nezavisnost i na njen samostalni unutrašnji razvitak Jugoslavija se dosledno i odlučno suprotstavljala hegemonizmu svih stranih činilaca, bez obzira na to s koje strane je dolazio. Isto takvu doslednost ispoljavala je i kada su bile u pitanju sve druge zemlje, žrtve hegemonističkih težnji. A u najopštijim okvirima njena najdinamičnija antihegemonistička aktivnost sprovođena je u krilu pokreta nesvrstavanja, u kojem je bila jedan od glavnih pokretača usmerenosti pokreta protiv svake hegemonije.

Budući da su savremeni blokovi jedan od glavnih koloseka preko kojeg se sprovodi hegemonija, borba protiv blokovske podele sveta i blokovske primene sile postala je bitan element jugoslovenskih pogleda na rat i mir. Iz tog elementa je upravo i proizišla opredeljenost za nesvrstavanje.

Podrška antikolonijalnoj revoluciji. — Za razliku od nekih drugih socijalističkih zemalja i naprednih pokreta, Jugoslavija je od samog početka pružala nepodeljenu podršku antikolonijalnoj revoluciji. Ona je tu revoluciju ocenila kao univerzalnu svetsku pojavu borbe narodâ protiv imperijalizma, hegemonije i dominacije, za njihovo nacionalno i socijalno oslobođenje. Toj univerzalnoj pojavi, u najširem smislu, pripada i naš narodnooslobodilački rat. S jugoslovenskog gledišta nije bilo odlučujuće to kakve su političke snage stajale na čelu antikolonijalnog pokreta u pojedinim zemljama, već njegov antiimperijalistički, narodni karakter. Upravo zbog takvog svog karaktera antikolonijalni pokret je poput malja razbijao okove imperijalnih carstava i naneo najteži poraz celom sistemu imperijalizma, izazivajući objektivno socijalističke promene u svetu, a u nekim zemljama su te promene bile i plod subjektivnih opredeljenja, pa su ostvarene kroz jedinstvenu antikolonijalnu i socijalističku revoluciju. Bio je to, dakle, istorijski poduhvat svetskih razmera.

Na pitanju odnosa prema antikolonijalnoj revoluciji jugoslovenska teorija je vrednovala stvaralaštvo marksističkog stava da se u novim uslovima traže novi putevi u socijalizam i da se socijalizam afirmiše kao najširi i raznovrstan svetski proces.

Antikolonijalna revolucija je poslužila jugoslovenskoj teoriji i kao praktična potvrda najširih razmera da je narodni rat (narodnooslobodilački, antikolonijalni, revolucionarni) postao opšti tip savremenog rata. Kao tip rata on ima sopstvene društvene i vojne zakonitosti. U njemu se konačno pojavio narod kao subjekt rata, kao odlučujući politički i vojni činilac rata. U njemu je, takođe, primenjena ratna veština partizanskog i kombinovanog (partizansko-frontalnog) ratovanja, koja se pokazala izrazito nadmoćnija u poređenju s tehnokratskim strategijama, koje su u

Digitized by Google

apsolutizovanju najmodernijeg oružja i ratne tehnike uzaludno tražile ključ za ugušivanje masovnih narodnih pokreta.

Odbrambeni rat. — Posle pobede antikolonijalne revolucije i stvaranja velikog broja novih nezavisnih država problem njihove odbrane pojavio se u najoštrijem vidu. Nove države su u revoluciji izvojevale političku nezavisnost, ali su, usled krajnje nerazvijenosti, ostale ekonomski zavisne od industrijskih zemalja. Neokolonijalizam nastoji da iskoristi tu situaciju, da još više oteža ekonomski položaj tih zemalja i da dovede u pitanje i njihovu političku, pa i vojnu nezavisnost. U tome se obilato služi primenom sile, pa i rata. Ugrožavanje bezbednosti novih država, od kojih većina pripada pokretu nesvrstanosti, dobilo je široke razmere. To je pred pokret nesvrstanih stavilo akutan problem odbrane malih zemalja, a pred svaku pojedinu zemlju — akutan problem odbrambenog rata.

Stav o odbrambenom ratu kao pravednom ratu, koji je neprekidno, još od Titovog dolaska na čelo KPJ, bio principijelan stav jugoslovenske teorije, sada je dobio novu potvrdu. Odbrambeni rat je postao dominantna vrsta pravednog rata. Teorija odbrambenog rata postala je aktuelna, ali razlog za to ne leži smao u tome što je odbrambeni rat postao akutna potreba, nego i u tome što se s pojmom odbrambenog rata uveliko manipuliše i u teoriji i u politici. Takvog manipulisanja ima i na Zapadu i u socijalističkim državama.

Manipulisanje odbrambenim ratom dobilo je u najnovijoj američkoj interpretaciji čudovišnu dimenziju — on se poistovećuje s državnim terorizmom i na toj osnovi diskvalifikuje. Istina, to se odnosi samo na neke primere odbrambenog rata, kakav je slučaj odbrane Angole od agresije iz Južnoafričke Republike. Zbog toga što se u Angoli nalaze kubanske trupe i što je Angola, navodno, mostobran sovjetskog vojnog intervencionizma na jugu Afrike, posebno u Namibiji, američka globalna strategija stavlja odbrambeni rat Angole u isključivi okvir nadmetanja velikih sila u tom delu sveta, optužujući ga za terorizam (verovatno zbog pomoći koju Angola pruža oslobodilačkom pokretu Namibije) i istovremeno inspirišući agresiju na Angolu (koju čudovišnim teorijama valja opravdati).

S druge strane, SSSR podržava oružanu agresiju Vijetnama na Kampućiju, osuđuje odbrambeni rat Kampućije i proglašava ga za kontrarevoluciju. Sovjetska osuda ovog odbrambenog rata teorijski se opravdava principima socijalističkog internacionalizma, to jest — pravom na intervenciju u socijalističkim državama kada to odgovara interesima socijalističkog lagera, odnosno zemalja »realnog socijalizma«. U skladu s takvim teorijskim stavovima socijalistička država nema pravo da se brani kad god se to kosi sa socijalističkim internacionalizmom, odnosno sa interesima socijalističkog lagera.

Očigledno je da je u svim tim manipulacijama stav o odbrambenom ratu voluntaristički relativiziran. Taj stav je učinjen

Digitized by Google

zavisnim od interesâ velikih sila i blokova. Jugoslovenska teorija takve stavove ne prihvata. Za nju kriterijum odbrambenog rata zavisi samo od sledećih elemenata: da li je izvršena oružana agresija na nezavisnu državu, s jedne, i da li je napadnuta strana spremna da vodi rat protiv agresije, s druge strane. Za takav kriterijum nema značaja to ko je agresor a ko branilac, niti kakvim se ideološkim pobudama agresor rukovodi. Glavni cilj odbrambenog rata uvek je isti — to je odbrana nacionalne nezavisnosti i državnog integriteta. Ukoliko se u toku rata taj cilj izneveri, odbrambeni rat gubi svoj odbrambeni, pravedan karakter. To je odlučan, postojan stav.

Pored načelne vrednosti, jugoslovenski stav o odbrambenom ratu ima i posebnu vrednost, jer se Jugoslavija takvog stava pridržava i u sopstvenoj praksi. Ona svoju vojnu organizaciju i oružane snage priprema i neprekidno jača isključivo u odbrambene svrhe. Jugoslavija nikada neće voditi osvajački, agresivan rat, već samo odbrambeni rat. Ona svim silama nastoji da i takav rat, ako je ikako moguće, izbegne, i zato, pored ostalog, vodi najširu politiku mira, a odbranu jača u prvom redu zato da njenom vidljivom snagom, pripremljenošću, organizovanošću — odvrati eventualnog agresora da ne otpočne rat. Odbrambeni rat dolazi kao krajnje sredstvo, kao zakoniti i neumitni odgovor na otpočinjanje agresije.

Po društvenom smislu, naša odbrana je opštenarodna, njoj je strano ugrožavanje slobode drugih naroda u istoj meri u kojoj joj je stalo do odbrane slobode sopstvenih naroda. Po svojoj vojnoj strukturi, poglavito po strukturi oružanih snaga, opštenarodna odbrana nije prilagođena za spoljno osvajanje, već samo za vođenje odbrambenog rata na vlastitoj teritoriji. Teritorijalna odbrana, koja predstavlja milionsku komponentu naše oružane sile, nije sposobna da izvodi ratna dejstva izvan naše teritorije, jer je predviđena i specifično organizovana da svoju ubojitu snagu ispolji na jugoslovenskom ratištu, nikada ne napuštajući teritoriju, ni u slučaju ako bi njene delove neprijatelj i zaposeo.

Ciljevi opštenarodne odbrane i društvene samozaštite politički su usklađeni s odbrambenim karakterom rata, i obrnuto. Oni su zapisani u našem Ustavu i predstavljaju ustavnu normu. Tim ciljevima predviđa se odbrana nezavisnosti zemlje i integriteta državne teritorije, kao i odbrana i zaštita Ustavom utvrđenog poretka socijalističkog samoupravljanja.

Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita deluju u funkciji jugoslovenske politike miroljubive i aktivne koegzistencije i nesvrstavanja. Naša odbrana nije uključena u vojne saveze i vojne blokove, ona je oslonjena na vlastite snage, uključivši i pretežan deo domaćeg naoružanja proizvedenog u vlastitoj vojnoj industriji. I upravo u meri koliko je samostalna i sračunata na podršku miroljubivoj spoljnoj politici Jugoslavije, u toj meri ona bi u slučaju rata mogla računati na saveze na svim miroljubivim, antiagresorskim i naprednim snagama u svetu.

Digitized by Google

Međutim, ako bi došlo do oružane agresije na Jugoslaviju, opštenarodni odbrambeni rat bi se vodio bez milosti prema agresoru. To bi bio sveobuhvatni rat. Sveobuhvatan po masovnom učešću ljudskih i materijalnih snaga i sredstava; po prostoru — jer bi se vodio na svim delovima teritorije: na frontu, u pozadini neprijatelja i, eventualno, u sopstvenoj pozadini, zatim, na kopnu, na moru i u vazduhu; po vremenu — u svako doba dana i godine, u svim vremenskim uslovima, u neprekidnom trajanju, toliko dugo koliko je potrebno da se neprijatelj izbaci s naše teritorije. To bi bio rat za odbranu svakog pedlja teritorije, takve snage i zamaha borbe i takvog stepena upornosti da se neprijatelju u najvećoj meri sprečavaju prodori, izbegavajući pri tom nepotrebno žrtvovanje ljudi. U našem odbrambenom ratu oružana borba imala bi prvorazredni značaj, ali bi, pored nje, došli do izražaja i najraznovrsniji oblici otpora. Odbrambeni rat bio bi odbrambeni samo po svom političkom karakteru, po političkim ciljevima koje ostvaruje a ne i po načinu ratnih dejstava. U tom pogledu bio bi to pretežno ofanzivan, napadački rat.

U današnjem svetu, u kome rat i sila imaju najširu primenu, spremnost na odlučan odbrambeni rat, temeljito pripremanje za takav rat i, ako do njega dođe, odlučno vođenje rata — predstavljaju najvažniju zalogu za očuvanje bezbednosti zemlje. U spremnosti i odlučnosti za odbranu sadržana je i garantija mira, jer odbrana, kao i ukupna miroljubiva politika naše zemlje, doprinosi borbi protiv agresivnog rata i sile. Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita su stoga sastavni deo jugoslovenske politike miroljubive i aktivne koegzistencije i nesvrstavanja.

Digitized by Google

Đuro Medić

Lenjinova teorija o pretvaranju buržoaske u socijalističku revoluciju

1. Uvodne napomene

U mnogim ideološko-političkim raspravama, pa čak i u mnogim udžbenicima, dominira prikaz oktobarske revolucije kao »čiste« socijalističke revolucije koja je pobjedonosno završena još 1917. godine. Tu se socijalna (socijalistička) revolucija pogrešno reducira na političku revoluciju, na čin osvajanja političke vlasti. U isto vreme se zapostavlja problematika revolucije u ekonomiji i kulturi, to jest ekonomska i kulturna revolucija, koje i pojmovno i historijski jesu dijelovi socijalističke revolucije. Buržoaske osobine ruske revolucije obično se vezuju samo za februarski prevrat 1917. godine, u kojem je buržoazija preuzela državnu vlast od cara i veleposjednikâ. Februarski prevrat se tumači kao buržoasko-demokratska revolucija, a oktobarski prevrat 1917. godine kao socijalistička revolucija. To je samo djelomično tačno. Tu je riječ o nepotpunom, pojednostavnjenom, jednostranom i u suštini iskrivljenom shvaćanju i objašnjavanju ruske revolucije 1917. godine. Sasvim je slična situacija u ideološko-političkim shvaćanjima i objašnjavanjima društvenog karaktera jugoslavenske, kineske i drugih revolucija 20. stoljeća. I one se tumače kao »čiste« socijalističke revolucije koje su odavno i pobjedonosno završene. Pristalice takvih koncepcija sebi i drugima sve teže mogu obja-

Digitized by Google

sniti suvremene krizne procese u socijalističkim zemljama i širenje elemenata liberalnog i državnog kapitalizma.

Nasuprot takvim pojednostavnjenim shvaćanjima, ovdje želim da izložim jednu drugačiju interpretaciju oktobarske revolucije. Nastojaću pokazati (1) da oktobarska revolucija nije bila »čista« socijalistička revolucija, već revolucija s dvostrukim, to jest buržoaskim i socijalističkim osobinama i (2) da Lenjinova teorija revolucije nije teorija »čiste« socijalističke revolucije, već teorija o pretvaranju buržoasko-demokratske u socijalističku revoluciju.

2. Narodnjaci, menjševici i boljševici

Različite klasno-političke snage sasvim su različito procjenjivale objektivne mogućnosti, ekonomsku osnovu i poželjne pravce kretanja Rusije koncem 19. i početkom 20. stoljeća. U traženju puteva i oblikâ društvenog razvoja ekonomska i politička misao Rusije pocijepala se na tri glavne struje.

Prvu struju čine *narodnjaci* sa A. I. Hercenom i N. G. Černiševskim na čelu. Toj struji pripadali su još i N. P. Ogarjev, P. L. Lavrov, N. K. Mihajlovskij, V. P. Voroncov, N. F. Danielson i drugi. Narodnjaci su istupali protiv kmetstva, protiv feudalizma, ali i protiv kapitalističkog razvoja Rusije. Oni su htjeli da Rusija preskoči kapitalističku fazu razvoja i da iz feudalne i agrarne faze pređe u socijalističko društvo očuvanjem ruske seoske obščine koja se zasnivala na naturalnoj proizvodnji, kolektivnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju i na samoupravljanju njenih članova. U raspravama o mogućnosti preskakanja kapitalističke faze razvoja i izgradnji socijalističkog društva na bazi seoske obščine učestvovali su, pored ostalih, i Marks i Engels.[1]

Drugu struju čini *menjševičko krilo ruske socijaldemokracije* koju je u politici vodio J. O. Martov. Menjševici su nastupali s pozicija pozitivističke interpretacije marksizma (koju su razvili teoretičari Druge internacionale) i s pozicija buržoasko-liberalne ideologije. Menjševička struja je *historijski materijalizam* reducirala na *ekonomski determinizam*, razdvajala ulogu objektivnih i subjektivnih faktora društvenog razvoja i suviše naglašavala značaj ekonomskih faktora, *potcjenjujući* u isto vrijeme ulogu i snagu subjektivnih faktora razvoja.

Menjševici su bili mnogo snažnija i značajnija struja od narodnjakâ. Oni su smatrali da Rusija nije zrela za socijalističku,

[1] Marks i Engels su na nekoliko mjesta pisali o mogućnostima razvoja Rusije, pa i o mogućnosti »preskakanja« kapitalističke faze razvoja. Dobar pregled njihovih tekstova o toj temi nalazimo u knjizi: Marks — Engels, *O socijalističeskoj revoluciji*, Izdateljstvo političeskoj literaturi, Moskva, 1974. Kod nas su o toj temi pisali: M. Mesić, *Oktobar i radničko upravljanje proizvodnjom*, Centar društvenih djelatnosti, Zagreb, 1982, B. Caratan, *Teorije revolucije i socijalizma*, CKD, Zagreb, 1982. i drugi.

Digitized by Google

već samo za buržoasko-demokratsku revoluciju, za višepartijski sistem, parlamentarnu republiku i postepen, evolutivan *razvoj kapitalizma* koji će stvoriti materijalne pretpostavke socijalističkog društva. Isticali su da buržoasku i socijalističku revoluciju treba razlikovati ne samo pojmovno, već ih i vremenski treba razgraničiti tako da socijalistička revolucija slijedi poslije buržoasko-demokratske revolucije, to jest poslije kapitalističkog razvoja, kada kapitalizam više ne može da razvija proizvodne snage. Iz pravilne spoznaje da je Rusija već započela kapitalistiki razvoj i da se faza kapitalizma ne može preskočiti, kako su mislili narodnjaci, menjševici su — kako ističe Lukač — izveli neprihvatljiv zaključak da proletarijat treba da sačeka završetak kapitalističkog razvoja i tek onda da postavlja zahtjeve za izgradnju socijalističkog društva. »Jer, ako se već prizna nužnost kapitalističkog razvitka Rusije, kao što su to učinile ideološke preteče ruske buržoazije i kasnije menjševici, odatle se — piše Lukač u prikazu menjševičke ideologije — može izvući zaključak da se u Rusiji prvo mora završiti kapitalistički razvitak. Nosilac ovog razvitka je buržoazija. Tek pošto ovaj razvitak bude zaista daleko odmakao, tek pošto buržoazija ekonomski i politički odstrani ostatke feudalizma i umesto njih nastane moderna, kapitalistička, demokratska itd. zemlja — tek tada može započeti samostalna klasna borba proletarijata. Prevremeno istupanje sa samostalnim klasnim ciljevima proletarijata ne samo što je nekorisno — zato što proletarijat gotovo i ne dolazi u obzir kao samostalan faktor moći u ovoj borbi između buržoazije i carizma — nego je upravo i kobno za proletarijat. Jer ono plaši buržoaziju, slabi njenu udarnu snagu uperenu protiv carizma, goni je upravo u ruke carizma. Dakle, proletarijat dolazi u obzir samo kao pomoćna snaga progresivne buržoazije u borbi za modernu Rusiju.«[2]

Takva je shvaćanja Lenjin nazvao *buržoasko-liberalnom teorijom* koja izražava interese liberalne buržoazije i koja u borbi za društveno vodstvo *proletarijat pretvara u pomoćnu snagu.* Tu teoriju prihvatilo je i reformističko, oportunističko krilo radničkog pokreta kojeg su u Rusiji predstavljali menjševici.[3] Reformističku struju u radničkom pokretu, koja se suprotstavljala Lenjinu, Trockom i ruskim boljševicima, nazivajući ih teroristima

---

[2] Đ. Lukač, *Lenjin — studija o povezanosti njegovih ideja*, BIGZ, Beograd, 1977, str. 21—22. — Gledište o sukcesivnosti buržoaske i socijalističke revolucije nalazimo i kod F. Engelsa u njegovoj brošuri *Principi komunizma*, koja je prvi put objavljena tek 1914. godine. Vidi: F. Engels, *Principi komunizma*, Marksistički centar, Split, 1977.

[3] »Ruska revolucija je buržoaska — govorili su svi marksisti Rusije pred 1905. godinu. Menjševici, poturajući umjesto marksizma liberalizam, izvodili su iz toga zaključak: prema tome, proletarijat ne smije ići dalje od onoga što je prihvatljivo buržoaziji, on mora voditi politiku sporazuma s njom. Buržoazija ide za tim da izvrši preobražaj države buržoaski, reformistički, a ne revolucionarno, zadržavajući, po mogućnosti, i monarhiju i vlastelinski zemljoposjed« (V. I. Lenjin, *Proleterska revolucija i renegat Kautsky*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 70.

Digitized by Google

koji vrše nasilje nad prirodnim razvojem, razvili su Karl Kautsky i Eduard Bernstein.[4]

Treću struju čine *Lenjin i boljševičko krilo ruske socijaldemokracije* koji su izveli oktobarsku revoluciju 1917. Oni su izražavali interes revolucionarnog krila radničkog pokreta i interese seljaštva kada su stupili u klasno-politički savez sa seljaštvom. Svoju teoriju revolucije Lenjin zasniva na slijedećim elementima: prvo, na teoriji imperijalizma i neravnomjernog razvoja kapitalizma, drugo, na analizi ekonomske i socijalne strukture i specifičnog razvoja Rusije, treće, na konkretnoj analizi uzrokâ, tokova i rezultatâ ruske revolucije 1905—1907. godine, četvrto, na konkretnoj analizi međunarodnih prilika i, peto, na konkretnoj analizi odnosâ klasno-političkih snaga u Rusiji.

Lenjin kritizira narodnjake i dokazuje da je Rusija već započela kapitalistički razvoj i da je pred njom buržoaska revolucija, a ne preskakanje kapitalističke faze razvoja. Menjševicima zamjera to što oni Marksovu skicu kapitalističkog razvoja u Zapadnoj Evropi i njegovu skicu sukcesivnosti društveno-ekonomskih formacija mehanički prenose na prilike u Rusiji. Lenjinova analiza ekonomske i socijalne strukture dovodi ga do zaključka da su *liberalna buržoazija* i *proletarijat* glavne organizirane klasno-političke snage sukobljene u borbi za političko vodstvo revolucije.

3. Dvostruki (buržoaski i proleterski) karakter ruske revolucije

Međutim, ni buržoazija ni proletarijat ne čine većinu stanovništva, jer većinu čine seljaci. Karakter i pravac ruske političke revolucije zavisi od toga da li će buržoazija ili proletarijat pridobiti seljaštvo za svoju koncepciju razvoja. Za razliku od liberalne buržoazije i menjševika, koji su htjeli političko vodstvo buržoazije i *savez buržoazije sa proletarijatom*, Lenjin i boljševici se prije oktobarske revolucije opredjeljuju za *savez proletarijata i seljaštva* u kojem proletarijat ima vodeću političku ulogu, boreći se istovremeno *protiv feudalizma* i *protiv liberalne buržoazije*. Lenjin ističe da je ruska revolucija, s obzirom na *ekonomsku osnovu* i *zadatke koje rješava*, nužno *buržoaska revolucija*[5], ali —

---

[4] Vidi: Karl Kautsky, *»Ortodoksni marksizam« i reformizam*, »Globus«, Zagreb, 1977. i E. Bernstein i drugi, *Revizionizam*, »Globus«, Zagreb, 1981, str. 231—244.

[5] Buržoaski karakter revolucije ispoljava se u pretvaranju naturalne proizvodnje u robnu proizvodnju, a ove u kapitalističku robnu proizvodnju, zatim u pretvaranju seljaka u proletere, radnike, u borbi protiv kmetstva i drugih oblika feudalizma; u nacionalizaciji i podjeli zemlje seljacima; u akumulaciji i centralizaciji kapitala, u formiranju kapitalističkog ekonomskog sistema koji omogućava i podstiče kapitalistički razvoj društva itd. Buržoaska revolucija ima, dakle, dva osnovna zadatka: rušenje institucija i odnosa feudalnog sistema i drugih historijski nižih sistema, s jedne, i formiranje novih proi-

Digitized by Google

za razliku od Kautskog i menjševika — on ističe da se u Rusiji, pored buržoaske, ispoljava i druga, *proleterska linija revolucije.* »Iskustvo ruske revolucije od 1905. godine i kasnije kontrarevolucionarne epohe govori da su se kod nas ispoljavale dve linije revolucije u smislu borbe dviju klasa (...) Čitava decenija (velika decenija 1905—1915) dokazala je postojanje dviju i samo dviju linija ruske revolucije. Raslojavanje seljaštva pojačalo je klasnu borbu unutar njega, produbilo je veoma mnoge političke uspavane elemente i seoski proletarijat se približio gradskom«[6].

Lenjinove teze o postojanju dviju linija ruske revolucije, to jest teze o *dvostrukom (buržoaskom i proleterskom) karakteru ruske revolucije,* potvrđene su u kasnijoj društvenoj praksi, a naročito u februarskoj buržoasko-demokratskoj revoluciji 1917. godine. Ta je revolucija srušila monarhistički carski režim i dala je vlast buržoaziji, a ne proletarijatu i seljaštvu koji su se, isto kao i buržoazija, borili protiv carizma. U toku februarske revolucije organizirani radnici i seljaci stvorili su sovjete kao drugi centar moći, tako da je od februarske do oktobarske revolucije u Rusiji postojalo *dvovlašće,* to jest na jednoj strani Privremena vlada, a na drugoj strani sovjeti.

Na osnovu analize međunarodne situacije i odnosâ klasno-političkih snaga Lenjin postavlja tezu da proletarijat, zahvaljujući specifičnoj situaciji i vlastitoj organiziranosti, može i treba da silom osvoji državnu vlast i da pomoću državne vlasti *dovrši buržoasko-demokratsku revoluciju, pretvarajući je u socijalističku revoluciju.* U čuvenim *Aprilskim tezama* Lenjin 1917. godine kaže: »Originalnost sadašnjeg momenta u Rusiji sastoji se u prelazu od prve etape revolucije, koja je zbog nedovoljne svijesti i organiziranosti proletarijata dala vlast buržoaziji — na drugu njenu etapu, koja mora dati vlast u ruke proletarijata i siromašnih slojeva seljaštva.«[7] U tom cilju Lenjin i boljševici organizi-

---

zvodnih snaga, institucija i odnosa koji odgovaraju buržoaskom (kapitalističkom) obliku društvenog razvoja, s druge strane. Godine 1905. i Lenjin na taj način sagledava buržoasku revoluciju, a u kasnijim radovima zapostavlja drugi historijski zadatak buržoaske revolucije kojeg pokušavaju dovršiti revolucionarne socijalističke snage.

»Marksisti su — piše Lenjin 1905. godine — bezuslovno uvjereni da je ruska revolucija buržoaskog karaktera. Što to znači? To znači da demokratski preobražaji u političkom uređenju i oni socijalno-ekonomski preobražaji koji su u Rusiji postali neophodni — sami po sebi ne samo da ne znače uništavanje kapitalizma, uništavanje dominacije buržoazije, već, naprotiv, oni će na taj način prvi put očistiti teren za širok i brz, evropski, a ne azijatski razvoj kapitalizma; oni će prvi put učiniti mogućim vladavinu buržoazije kao klase« (V. I. Lenjin, *Dve taktiki socialdemokratii v demokratičeskoj revoljucii, Izbrannye proizvedennyja,* Moskva, 1969, tom 1, str. 451.

[6] V. I. Lenjin, *O dvjema linijama revolucije,* — navedeno prema knjizi: Marks — Engels — Lenjin, *Protiv anarhizma, liberalizma, levičarstva i revizionizma,* BIGZ, Beograd, 1973, str. 185.

[7] V. I. Lenjin, *Izbrannye proizvedenija,* tom 2, str. 14. Tezu o buržoaskom karakteru ruske revolucije i tezu o mogućnosti i potrebi *pretvaranja (transformacije) buržoasko-liberalne revolucije u socija-*

Digitized by Google

raju klasno-politički savez proletarijata i seljaštva. Taj klasno-politički blok je osnova političkih snaga koje izvode oktobarsku revoluciju i državnu vlast prenose iz ruku buržoazije u ruke proletarijata i seljaštva. Tako je *na razini politike i državne vlasti*

---

lističku revoluciju Lenjin najjasnije izlaže u slijedećim radovima: *Dve taktike socijaldemokracije u demokratskoj revoluciji* (1905), *(Aprilske teze)*, (1917), *Odnos socijaldemakracije prema seljačkom pokretu* (1905), *Proleterska revolucija i renegat Kautsky* (1918) *O četvrtoj godišnjici oktobarske revolucije* (1921). Evo nekih citata koji pokazuju Lenjinove poglede na to pitanje.

»Iako mi — kaže Lenjin — upoređujemo buržoasku i socijalističku revoluciju, mi svi inzistiramo da se one strogo razlikuju...« Boreći se protiv oportunista koji su bili protiv pretvaranja buržoaske revolucije u socijalističku revoluciju i koji su očekivali »čistu« proletersku revoluciju, Lenjin kaže: zar je moguće negirati »da se u historiji odvojeni, pojedini elementi jednog i drugog pokreta (buržoaskog i proleterskog — prim. Đ. M.) isprepliću? Zar epoha demokratskih preobražaja u Evropi ne poznaje niz socijalističkih pokušaja? I zar budućoj socijalističkoj revoluciji u Evropi ne ostaje da mnogo i mnogo dovrši u smislu demokratizma?« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizvedenija*, tom 1, str. 505).

Tezu o mogućnosti i potrebi pretvaranja buržoasko-demokratske revolucije u socijalističku (proletersku) revoluciju, i to na bazi klasno-političkog saveza radnika i seljaka, Lenjin formulira već 1905. godine, dakle, u isto vreme kada tu tezu formulira i Lav Trocki.

»Od revolucije demokratske mi ćemo odmah početi prelaziti, i to u granicama naše snage, snage svjesnog i organiziranog proletarijata, počet ćemo prelaziti na socijalističku revoluciju. Mi smo za neprekidnu revoluciju. Mi se nećemo zaustaviti na pola puta...« (V. I. Lenjin, *Odnos socijaldemokracije prema seljačkom pokretu, Dela*, tom 9, str. 187).

Istu ideju još jasnije izražava u djelu *Dvije taktike...*, gdje formira taktiku pretvaranja buržoasko-demokratske u socijalističku revoluciju: »Proletarijat mora izvesti do kraja demokratsku revoluciju, pridružujući sebi masu seljaštva da bi silom skršio otpor samoodržavlja i paralizirao kolebljivost buržoazije. Proletarijat mora izvršiti socijalističku revoluciju, pridružujući sebi masu poluproleterskih elemenata stanovništva, da bi silom slomio otpor buržoazije i paralizirao kolebljivost seljaštva i sitne buržoazije« (V. I. Lenjin, *Dela*, tom 9, str. 86).

Ideju o ispreplitanju buržoaske i proleterske revolucije i ideju o pretvaranju buržoaske revolucije u socijalističku revoluciju Lenjin preuzima od Marksa. A to znači: nisu opravdani prigovori onih Lenjinovih kritičara (E. Fischer, S. Inić i drugi) koji ističu da je Lenjin sasvim napustio Marksovu teoriju revolucije. Vidi Marksove radove: *Adresa Centralne uprave Saveza komunista*, u knjizi: K. Marks, *Buduće društvo*, »Globus«, Zagreb, 1971, str. 209—210 i *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 15.

Osim toga, Lenjinove ideje o dvostrukom (buržoaskom i socijalističkom) karakteru ruske revolucije pokazuju koliko su pojednostavnjene i pogrešne one »teorije« koje oktobarsku revoluciju prikazuju kao čistu socijalističku revoluciju. A takve teze su veoma rašireno u mnogim raspravama i knjigama, uključujući i niz udžbenika na našim univerzitetima. Ovdje sve to naglašavam zato što se bez uočavanja dvostrukog karaktera oktobarske i njoj sličnih revolucija (u Kini, Jugoslaviji itd.) ne mogu razumjeti suvremeni oblici borbe između rada i kapitala, a ne mogu se razumjeti ni sličnosti ni tendencije konvergencije suvremenih kapitalističkih i socijalističkih ekonomskih sistema.

Digitized by Google

buržoaska revolucija pretvorena u socijalističku revoluciju, to jest u početak socijalističke revolucije. Ovdje je važno imati na umu da *tim činom nije uklonjen buržoaski karakter revolucije.*

4. Taktika pretvaranja buržoaske revolucije u socijalističku

Proturječan i dvostruki (buržoaski i socijalistički) karakter oktobarske revolucije proizlazi ne samo iz ekonomske i socijalne strukture i historijskih zadataka koje revolucija rješava, već on izvire i iz klasno-političkih saveza, iz političkih kompromisa koje su proletarijat, kao glavna organizirana snaga revolucije, i njegova politička avangarda, Boljševička partija, morali sklapati sa seljaštvom i sitnom buržoazijom, odnosno sa političkim partijama koje su izražavale njihove interese.[8] Polazeći od teze da se *buržoaska i socijalistička revolucija u ekonomiji i politici mogu ispreplitati* i da ih ne treba mehanički odvajati[9]. Lenjin je *opću*

[8] Govoreći o klasno-političkim savezima i kompromisima u politici, Lenjin ističe da su se boljševici od 1905. godine »sistematski borili za savez radničke klase sa seljaštvom protiv liberalne buržoazije i carizma, nikad ne odričući da u isto vrijeme podržavaju buržoaziju protiv carizma (...) i ne obustavljajući najnepomirljiviju ideološku i političku borbu protiv buržoasko-revolucionarne seljačke partije »socijalista revolucionara« (esera), raskrinkavajući ih kao sitnoburžoaske demokrate koji sebe pogrešno ubrajaju u socijaliste. (...)

S menjševicima smo od 1903. do 1912. godine bili po nekoliko puta formalno u jedinstvenoj socijaldemokratskoj partiji, nikad ne obustavljajući ideološku i političku borbu protiv njih kao protiv provodnika buržoaskog utjecaja na proletarijat i kao oportunista. (...)

U samom momentu oktobarske revolucije mi smo napravili ne formalni, ali veoma važan (i veoma uspješan) politički blok sa sitnoburžoaskim seljaštvom primivši potpuno, bez ijedne izmjene, eserovski agrarni program, to jest napravili smo nesumnjivo kompromis, da bismo dokazali seljacima da mi nećemo majoriziranje, nego hoćemo sporazum s njima« (V. I. Lenjin, *Dječja bolest »ljevičarstva« u komunizmu*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 167.

U Sovjetima radničkih i seljačkih deputata bili su ne samo boljševici, već i članovi niza drugih seljačkih i radničkih partija. I to, pored ostalog, govori da je oktobarska revolucija bila demokratska, plebejska revolucija, a ne blankistički prevrat, kako to prikazuju mnogi buržoaski teoretičari. Premda su boljševici imali većinu u sovjetima, prva socijalistička vlada bila je zapravo *koaliciona vlada* jer su u njoj, pored boljševika, učestvovali i lijevi eseri, i to od oktobra 1917. do aprila 1918. godine. U aprilu 1918. lijevi eseri su, nezadovoljni sklapanjem Brest-Litovskog mira, organizirali pobunu u Moskvi, a nakon toga je Peti sveruski kongres sovjeta isključio lijeve esere iz Sovjeta radničkih i seljačkih deputata. Tako je državna vlast tek od aprila 1918. godine prešla potpuno u ruke jedne partije, u ruke Boljševičke partije. — O političkom sistemu i demokratskim tradicijama oktobarske revolucije vidi detaljnije u knjizi dr B. Caratana *Tradicije Oktobra i savremenost*, »Globus«, Zagreb, 1977.

[9] »Jedno od najvećih Marksovih dostignuća — piše G. Lukács — bilo je precizno razlikovanje buržoaske od proleterske revolucije. Ovo razlikovanje imalo je najveći praktično-taktički značaj u poređenju s nezrelim iluzionizmom njegovih savremenika, a djelomično je predstavljalo jedini metod da se u tadašnjim revolucionarnim

Digitized by Google

taktiku proletarijata ovako formulirao: »Proletarijat mora voditi buržoasko-demokratsku revoluciju do njenog kraja i ne smije dopustiti da ga sputa buržoaski reformizam. Klasni odnos snaga u buržoaskoj revoluciji boljševici su formulirali ovako: proletarijat prisajedinjujući sebi seljaštvo, neutralizira liberalnu buržoaziju i ruši do kraja monarhiju, srednji vijek, vlastelinski zemljoposjed. (...) Dalje,... proletarijat priključuje sebi sav poluproletarijat (sve eksploatirane i trudbenike) neutralizira srednje seljaštvo i obara buržoaziju: u tome se sastoji socijalistička revolucija za razliku od buržoasko-demokratske.«[10] Na ovom mjestu, kao i na nekim drugim mjestima, *Lenjin zapostavlja one buržoaske osobine oktobarske revolucije* koje proizlaze iz zadataka koje ta revolucija rješava u *ekonomiji i kulturi* (nužnost prolaza kroz nedovršenu fazu kapitalizma, to jest koncentraciju i centralizaciju kapitala, industrijalizaciju, opismenjavanje stanovništva, stvaranje nacija i nacionalnih država itd.), a posebno naglašava *drugu grupu procesa* koji tu revoluciju čine buržoaskom, to jest odnos revolucije prema *feudalizmu* i ulogu seljaka u revoluciji. Takva mjesta kod Lenjina doprinijela su kasnije oblikovanju pogrešne teze koja *dovršavanje historijskih zadataka buržoaske revolucije proglašava pobjedom socijalizma*, što onda stvara predodžbu o sličnosti i *konvergenciji* kapitalističkog i socijalističkog ekonomskog sistema.

Buržoaski karakter revolucije, koji proizlazi iz uloge seljaštva u toj revoluciji, Lenjin ovako opisuje: »U savezu proletarijata sa seljaštvom uopće ispoljava se buržoaski karakter revolucije, jer seljaštvo uopće — to su sitni proizvođači koji stoje na tlu robne proizvodnje«, a ta »sitna robna proizvodnja rađa kapitalizam i buržoaziju stalno, svakog dana, svakog sata, stihijski i u masovnim razmjerima«[11]. Zbog toga, ističe Lenjin, »naša je revo-

pokretima jasno otkriju stvarno novi, stvarno proletersko-revolucionarni elementi. Međutim, u vulgarnom materijalizmu ovo razlikovanje se pretvorilo u mehaničko razdvajanje. Kod oportunista ono ima tu praktičnu posljedicu što se shematski uopštava empirijski tačno zapažanje da svaka revolucija u novom veku počinja kao buržoaska revolucija, koliko god bila prožeta proleterskim zahtevima, akcijama itd. Revolucija je u takvom slučaju, po mišljenju oportunista čisto buržoaska. Zadatak proletarijata je da pomaže ovu revoluciju. Iz ovog razdvajanja buržoaske i proleterske revolucije sledi to da proletarijat mora da se odrekne svojih vlastitih revolucionarnih i klasnih ciljeva« (Đ. Lukač, *Lenjin — studija o povezanosti njegovih ideja*, BIGZ, 1977, str. 61).

[10] V. I. Lenjin, *Proleterska revolucija i renegat Kautsky*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 70. — Lenjin ovdje, kao i na nekim drugim mjestima, sintagmu »socijalistička revolucija« upotrebljava u užem smislu riječi, to jest u smislu političke revolucije, u smislu osvajanja državne vlasti. Takva upotreba sintagme »socijalistička revolucija« danas je vrlo raširena, pa i to, pored ostalog, stvara pogrešan utisak da je s pobjedonosnim osvajanjem državne vlasti, to jest pobjedom prve, političke faze — pobijedila socijalistička revolucija uopće.

[11] Isto, str. 70. i 121. — »Dok živimo u sitnoseljačkoj zemlji — kapitalizam u Rusiji ima čvršću ekonomsku bazu nego komunizam. To je neophodno zapamtiti« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizvedenija*, tom 3, str. 460).

Digitized by Google

lucija buržoaska revolucija dok idemo zajedno sa seljaštvom kao *cjelinom*«, a zatim formulira taktiku pretvaranja buržoaske revolucije u socijalističku revoluciju. »Najprije zajedno sa »čitavim« seljaštvom protiv monarhije, protiv veleposjednika, protiv srednjeg vijeka (i utoliko revolucija ostaje buržoaska, buržoasko-demokratska). Zatim, zajedno sa siromašnim seljaštvom, zajedno sa poluproletarijatom, zajedno sa svim eksploatiranima, protiv kapitalizma, to znači i protiv seoskih bogataša, kulaka, špekulanata i utoliko revolucija postaje socijalistička.«[12]

Lenjin je svjestan činjenice da takva revolucija nije »čista« socijalistička revolucija koja je predviđena klasičnom marksističkom teorijom revolucije u *razvijenim kapitalističkim zemljama.* On se oslanja na *drugu* klasičnu marksističku teoriju revolucije koja se odnosi na *relativno nerazvijene zemlje.* Lenjin s pravom ističe da u historiji nema »čistih« revolucija niti krutog, mehaničkog i naglog prelaza iz jedne epohe u drugu. »Istorijski prelaz iz jedne epohe u drugu nikad se ne vrši mehanički; ne tako što se neki način proizvodnje javlja i postaje istorijski delatan samo onda kada je prethodni način proizvodnje, kojeg je prevladao, već svuda izvršio misiju preobražaja društva. Naprotiv, načini proizvodnje koji se uzajamno prevladavaju i njima odgovarajući oblici društva i klasna podjela, uzajamno se ukrštaju i sukobljavaju u istoriji.«[13] »Onaj tko očekuje čistu socijalnu revoluciju — kaže

---

[12] Isto, str. 75. — Ta »koalicija proletarijata i seljaštva koja postiže pobjedu u buržoaskoj revoluciji i nije ništa drugo nego revolucionarno-demokratska diktatura proletarijata i seljaštva« (V. I. Lenjin, *K ocenke russkoj revoljucii,* navedeno prema: P. Vranicki, *Historija marksizma,* II »Liber«, Zagreb, 1978, str. 20).

Evo još jednog mjesta koje pokazuje da buržoaske elemente oktobarske revolucije Lenjin vezuje za ulogu seljaštva. Na VIII kongresu RKP(b) 1919. godine Lenjin kaže: »U oktobru 1917. godine mi smo uzeli vlast zajedno sa seljaštvom u cjelini. To je bila buržoaska revolucija ukoliko se klasna borba na selu još nije razvila. Kao što sam već govorio, tek u ljeto 1918. godine počela je prava proleterska revolucija na selu. Ako mi ne bismo znali podići tu revoluciju, naš rad bi bio nepotpun« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizvedenija,* tom 3, str. 131).

[13] Đ. Lukač, *Lenjin — studija o povezanosti njegovih ideja,* str. 58. To je istovremeno i odgovor reformističkim i revizionističkim teoretičarima koji Lenjinu, ruskim boljševicima, zatim jugoslavenskim i kineskim komunistima zamjeraju što nisu čekali da kapitalistički način proizvodnje svugdje i »do kraja« razvije proizvodne snage i da tek onda započnu socijalističku revoluciju. Šireći takve teze, reformistički teoretičari brinu se zapravo za to kako da odgode, spreče socijalističku revoluciju, a ne brinu se za to kako da tu revoluciju kreću naprijed — u teoriji, u sferi ekonomskog sistema, u sferi ekonomske politike itd. U tom nastojanju oni često i Marksove teze uklapaju u svoju koncepciju, dokazujući da Lenjin napušta Marksovu teoriju revolucije. Njima treba odgovoriti da Lenjin nije shvatao marksizam kao dogmu, već kao rukovodstvo za akciju i da je on u specifičnoj historijskoj situaciji najviše doprinio ostvarivanju Marksove teorije. Pri tom treba imati u vidu slijedeće: »Historija uopće, a posebno historija revolucija, uvijek je bogatija, sadržajem razno-

Digitized by Google

Lenjin — nikad je neće ni doživjeti; on je samo na riječima revolucionar koji ne shvata stvarnu revoluciju.«[14] A stvarna revolucija pokazuje se kao dijalektičko pretvaranje buržoasko-demokratske u proletersku, socijalističku revoluciju.

Na osnovu analize imperijalizma i odnosâ klasno-političkih snaga u Rusiji Lenjin postavlja tezu da socijalistička revolucija ne mora početi u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, već može početi i u relativno nerazvijenim kapitalističkim zemljama, to jest tamo gdje je lanac imperijalizma najslabiji, gdje su proturječnosti najoštrije, a buržoazija malobrojna, slaba i nesposobna da rješava klasne suprotnosti i da uspostavi klasnu ravnotežu oko svoje strategije razvoja. U Rusiji je bila upravo takva situacija. U njoj je, zbog toga, »bilo lako početi socijalističku revoluciju, dok će nastavljati i dovesti je do kraja Rusiji biti teže nego evropskim zemljama.«[15]

5. Faza socijalističke revolucije

Pojedine faze socijalističke revolucije, shvaćene kao dugoročni proces revolucionarnog preobražaja kapitalističkog sistema, ne moraju se zbivati istim redoslijedom kao faze buržoaske revolucije. Buržoaska revolucija je započela najprije u ekonomiji i kulturi (ekonomska i kulturna revolucija) i tu su stvorene pretpostavke za njenu treću i završnu fazu — za političku revoluciju u kojoj je buržoazija, koja je već imala ekonomsku premoć, preuzela i državnu vlast, političko vodstvo od feudalaca. Socijalistička revolucija u relativno nerazvijenoj zemlji, kakva je bila Rusija 1917. godine može, po Lenjinu, u povoljnim okolnostima početi i u oblasti nadgradnje, u oblasti politike, to jest kao politička revolucija u kojoj proletarijat u savezu sa seljaštvom osvaja državnu vlast i nju, kao sredstvo, koristi u širenju revolucije u ekonomiji i kulturi. Država se pri tom ne javlja kao samostalna i svemoćna sila (a birokracija državu voli baš tako predstavljati i u

---

likija, raznovrsnija, življa, »lukavija« nego što zamišljaju najbolje partije, najnaprednije avangarde najnaprednijih klasa« (V. I. Lenjin, *Dječja bolest »ljevičarstva« u komunizmu*, cit. izd., str. 189).

[14] Vidi: Đ. Lukač, *Lenjin — studija o povezanosti njegovih ideja*, str. 63. — Tu ideju Lenjin ističe u članku *Rezultati diskusije o samoopredjeljenju*, u: *Izabrana dela*, tom X, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 178.

Nasuprot onima koji čekaju čistu proletersku revoluciju, Lenjin, na osnovu analize konkretne historijske situacije, piše: »Socijalna revolucija ne može se dogoditi drugačije nego u obliku epohe koja spaja građanski rat proletarijata protiv buržoazije u naprednim zemljama s celim nizom demokratskih i revolucionarnih pokreta, među kojima i nacionalnooslobodilačkih u nerazvijenim, zaostalim i ugnjetenim nacijama« (V. I. Lenjin, *O karikaturi marksizma*, u: *Izabrana dela*, tom X, cit. izd., str. 213).

[15] V. I. Lenjin: *Dječja bolest »ljevičarstva« u komunizmu*, cit. izd., str. 159.

Digitized by Google

tom cilju koristiti Lenjinove teze), jer njena snaga izvire iz ekonomije i odnosâ klasno-političkih snaga.

Dok je buržoaska *politička* revolucija, koja je nastala poslije buržoaske revolucije u *ekonomiji*, imala zadatak samo da sruši oblike feudalnog društva i da otkloni prepreke već sazrelom kapitalističkom poduzeću, politička revolucija proletarijata, kao prva faza socijalističke revolucije u relativno nerazvijenim zemljama, nalazi se u sasvim drugačijem položaju: ona tek treba da pomogne formiranju novih oblika i da pomogne proletarijatu da ovlada društvenom reprodukcijom. »Ukoliko je zaostalija zemlja koja je zbog historijskih cik-caka morala početi socijalističku revoluciju, utoliko je za nju teži prelaz od starih, kapitalističkih odnosa ka socijalističkim. Pored zadaće rušenja, dolaze novi, nevidjeno teški organizacioni zadaci.«[16] »Mi — piše Lenjin 1918. godine — ne pretendiramo, ne računamo na brze uspjehe. Mi znamo da će socijalistički preobražaj trajati čitavu epohu.«[17]

Prije oktobarske revolucije i poslije nje Lenjin ističe da nakon osvajanja državne vlasti na »dnevnom redu« još nije uvođenje socijalizma (zbog ekonomske nezrelosti društva za novi socijalistički sistem), već je na »dnevnom redu« radnička kontrola nad proizvodnjom, nacionalizacija sredstava za proizvodnju i ubrzana izgradnja ekonomske i kulturne osnove socijalističkog društva, koja će omogućiti radničko upravljanje proizvodnjom i razvoj samoupravljanja. Drugim riječima, na »dnevnom redu« je *prelazni period*[18] od kapitalizma ka socijalizmu, odnosno komunizmu. *U prijelaznom periodu i dalje se isprepliću elementi kapitalizma i socijalizma, elementi buržoaske i socijalističke revolucije.* Diktatura proletarijata[19] ima zadatak da u klasnoj borbi[20] unutar

---

[16] V. I. Lenjin, *Izbrannye proizvedenija*, tom 2, str. 231.

[17] V. I. Lenjin, *Reč na I vserossijskom sezde sovetov narodnogo hozjajstva, Izbrannye proizv.*, tom 2, str. 673. — Staljin kasnije napušta takve poglede i već 1936. godine proglašava konačnu pobjedu socijalizma u SSSR. Dovršavanje historijskih zadataka buržoaske revolucije u ekonomiji (industrijalizacija, koncentracija i centralizacija kapitala i slično) ne može se smatrati konačnom pobjedom socijalizma, već početkom izgradnje socijalizma na ekonomskoj bazi koja socijalizam čini mogućim.

[18] »Teorijski je van svake sumnje da između kapitalizma i komunizma leži izvestan prijelazni period. On ne može da ne spaja u sebi crte ili svojstva oba ova sistema društvene privrede. Taj prijelazni period ne može da ne bude period borbe između kapitalizma koji umire i komunizma koji se rađa; — ili, drugim riječima: između pobijeđenog, ali ne uništenog kapitalizma i rođenog, ali još sasvim nejakog komunizma« (V. I. Lenjin, *Ekonomika i politika u epohi diktature proletarijata*, navedeno prema knjizi: V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, BIGZ, 1979, str. 206).

[19] Mnogi reformistički i građanski kritičari lenjinizma pojam diktature proletarijata svode na nasilje i odsustvo demokracije, pa se tako stvara stav da su rani socijalistički sistemi — totalitarni, nasilni i nedemokratski sistemi. To je pogrešan i krajnje jednostran prikaz ranih socijalističkih sistema. Diktatura proletarijata, kao pojam i kao oznaka za klasnu suštinu države, nastala je kao pandan, kao alterna-

Digitized by Google

prijelaznog perioda osigura pobjedu socijalističke revolucije u ekonomiji i kulturi. Ta pobjeda nije unaprijed osigurana, jer je mogućnost razvoja kapitalizma sadržana u ekonomskoj strukturi društva, u ekonomskoj premoći buržoazije, u dvostrukom karakteru revolucije, u nužnosti dovršavanja nedovršenih zadataka buržoaske revolucije i u nastojanju *stare* i *nove buržoazije* da preuzme političko i državno vodstvo. Drugim riječima, *mogućnost konvergencije sistema* sadržana je u *dvostrukom* karakteru oktobarske revolucije.

Ovdje je posebno važno Lenjinovo upozorenje da osvajanje državne vlasti od strane revolucionarnih socijalističkih snaga u nerazvijenoj zemlji ne znači pobjedu socijalizma, već početak organizirane, svjesne izgradnje socijalističkog sistema i socijalističkog društva. Poslije osvajanja državne vlasti (koncem 1918. godine) Lenjin ističe da je Rusija samo počela »prelazni period ka socijalizmu, ali mi do socijalizma još nismo došli«. Ovdje možemo postaviti pitanje: zašto se i po kojem kriteriju sovjetska republika naziva socijalističkom, ako do socijalizma još nije došla, već je samo stupila u prijelazni period, period organizirane izgradnje socijalističkog sistema. Lenjin odgovara: »obavezni smo da kažemo da je naša republika sovjeta socijalistička zato što smo mi na taj put stupili i što te riječi neće biti isprazne rije-

---

tiva vodećoj političkoj ulozi buržoazije i vladavini buržoaske države koju marksisti nazivaju diktaturom buržoazije. A budući da buržoazija svoju vlast ne naziva diktaturom buržoazije, već je predstavlja kao demokraciju, slobodu i slično, ni marksisti danas ne bi trebali inzistirati na terminu »diktatura proletarijata«, već na njegovom sadržaju, afirmirajući suštinu tog pojma koji se može označavati i nekim drugim izrazom koji manje podsjeća na nasilje i neslobodu. Tako bi se i u ideologiji i u politici lakše otklanjale mnoge zablude i idejne zbrke koje idu na ruku buržoaziji, pogotovo u zemljama sa nižom političkom kulturom.

»Diktatura proletarijata, — po Lenjinu, nije samo nasilje nad eksploatatorima i nije uglavnom nasilje« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 160). »Diktatura proletarijata jeste rukovođenje politikom od strane proletarijata«, odnosno »način upravljanja državom bez buržoazije i protiv buržoazije« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizv.*, tom 2, str. 726). To upravljanje državom, kao i svako upravljanje državom od strane drugih klasa u klasnom društvu, pojavljuje se kao »uporna borba, krvava i beskrvna, nasilna i mirna, vojna i privredna, pedagoška i administrativna, protiv snaga i tradicija starog društva« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 305). — Ta pitanja detaljnije razmatra E. Kardelj u knjizi: *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, »Komunist«, Beograd, 1978, str. 81.

[20] »proletarijat, osvojivši političku vlast, ne prekida klasnu borbu, već je produžava naprijed do uništenja klasa, ali, razumije se, u drugoj situaciji, u drugim oblicima, drugim sredstvima« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 161).

— »Ako se ne pretvaramo u buržoaske pacifiste i oportuniste, ne možemo zaboraviti da živimo u klasnom društvu i da iz njega nema i ne može biti drugog izlaza osim klasne borbe« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizv.*, tom 1, str. 754).

Digitized by Google

či«[21]. Drugim riječima, nova država samu sebe naziva socijalističkom zato što je *proklamirala* da je *cilj* njene djelatnosti formiranje socijalističkog, odnosno komunističkog društva i što svojom *aktivnošću* pomaže revolucionarnim subjektivnim snagama da organizirano izgrađuju socijalističko društvo. Prema tome, »izraz socijalistička Sovjetska Republika — kako 1918. godina objašnjava Lenjin — označava riješenost sovjetske vlasti da ostvari prelaz ka socijalizmu, *a nipošto priznanje da je novo ekonomsko uređenje socijalističko uređenje*«[22] *(kurziv* — Đ. M.). Taj stav je za ovu raspravu veoma važan zato što pokazuje da Lenjin pravi razliku između države i političkog i ekonomskog sistema. Kod njega nalazimo i različite *kriterije* za ocjenu društvenog karaktera države i društvenog karaktera političkog i ekonomskog sistema. Vulgarizatori lenjinizma ne prave tu razliku, pa na osnovu kriterija o klasnom karakteru države izvode zaključak o karakteru cijelog društvenog sistema. U pogledu kriterija za ocjenu nekog društvenog sistema i kod Lenjina susrećemo niz traženja i lutanja. Međutim, njegova teorija, u cjelini promatrana, dokazuje da novi društveni sistem možemo smatrati socijalističkim *tek kada* i *ako* u toku prijelaznog perioda komunistički način proizvodnje potisne kapitalistički sistem i *kada* i *ako* u ekonomskoj strukturi prevladaju novi, socijalistički proizvodni odnosi koje karakterizira: društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, raspodjela prema radu, novi ekonomski sistem koji postiže produktivnost rada veću od produktivnosti kapitalističkog sistema, nestajanje klasnih razlika (uništenje klasa) i stvaranje društvenih načela proizvodnje i raspodjele u kojima buržoazija ne može ponovo nastajati i reproducirati se; zatim, uvođenje društvenog samoupravljanja itd.

Preuzimanjem političke vlasti Lenjin i boljševici su buržoasko-demokratsku revoluciju uspjeli pretvoriti u socijalističku revoluciju (tačnije: u početak socijalističke revolucije) samo na razini politike, političkog vodstva i državne vlasti, ali još ne i na

---

[21] V. I. Lenjin, *Doklad o dejateljnosti soveta narodnyh komisarov*, 24. 1. 1918, *Izbrannye proizv.*, tom 2, str. 503.

[22] V. I. Lenjin, *O levom ribjačestve i melkoburžoaznosti*, *Izbrannye proizv.*, tom 2, str. 639. Očito je da i Lenjin ciljeve države, njenu radničko-klasnu suštinu i njenu stvarnu aktivnost, usmjerenu ka izgradnji socijalizma, uzima kao kriterij za klasifikaciju i određenje karaktera suvremenih društvenih sistema. To je samo jedan od kriterija za klasifikaciju društvenih sistema, ali on nikako nije dovoljan, jer, pored njega, treba uzimati u obzir i niz drugih kriterija koji pokazuju stanje proizvodnih odnosa, oblike demokracije, ekonomsku efikasnost itd.

Zanimljive rasprave o kriterijumima po kojima se neka društva mogu smatrati socijalističkim nalazimo u slijedećim člancima: Adam Schaff, *Jesu li socijalističke zemlje socijalističke?* »Kulturni radnik«, br. 5/1983. i Adolfo Sanchez Vasquez, *Od Marxova socijalizma do realnog socijalizma*, »Kulturni radnik«, br. 5/1983; Đuro Kovačević, *Da li je izgradnja socijalizma — socijalizam?*, »Marksistička misao«, br. 1/1984.

Digitized by Google

razini ekonomije (organizacija proizvodnje, upravljanje proizvodnjom, ekonomski sistem i ekonomska politika itd.) i kulture, pa su revoluciju usmjeravali *od politike ka ekonomiji i kulturi* (u širem smislu riječi). To znači da poslije osvajanja državne vlasti u Rusiji (a slično je i u Kini i Jugoslaviji) tek slijedi *dovršavanje započetih a nedovršenih historijskih zadataka buržoaske revolucije i kapitalističkog sistema, a zatim pretvaranje buržoaske revolucije u socijalističku revoluciju.* U takvoj situaciji i sa teorijskog stanovišta neophodno je *razlikovati historijske zadatke buržoaske revolucije u ekonomiji od historijskih zadataka socijalističke revolucije u ekonomiji.*

6. Zadaci buržoaske i socijalističke revolucije

Kako Lenjin sagledava odnos historijskih sadržaja i zadataka buržoaske i historijskih sadržaja i zadataka socijalističke revolucije u ekonomiji?

Prije oktobarske revolucije Lenjin je jasno razgraničavao historijske sadržaje i zadatke buržoaske i socijalističke revolucije, kako u oblasti politike i političkog sistema tako i u oblasti ekonomije i ekonomskog sistema. Poslije oktobarske revolucije (očito pod pritiskom građanskog rata i zaoštrene ideološko-političke borbe protiv liberalne buržoazije) u mnogim radovima ta se jasnoća gubi, tako da se *buržoaska i socijalistička revolucija jasno razgraničavaju u oblasti politike, ali nedovoljno u oblasti ekonomije.* Nakon osvajanja državne vlasti Lenjin često ponavlja tezu da su boljševici buržoasku revoluciju doveli do kraja[28], završi-

[28] U kritici Karla Kautskog Lenjin 1918. godine piše: »Baš su boljševici strogo uzeli u obzir razliku između buržoasko-demokratske i socijalističke revolucije: dovodeći do kraja prvu, oni su otvorili vrata za prelaz u drugu. To je jedino revolucionarna i jedino marksistička politika« (V. I. Lenjin, *Proleterska revolucija i renegat Kautsky*, st. 86).

»Da, naša revolucija je buržoaska dok idemo zajedno sa seljaštvom kao cjelinom. (...) Buržoasku revoluciju mi smo doveli do kraja. (...) Završivši buržoasko-demokratsku revoluciju zajedno sa seljaštvom uopće, proletarijat Rusije prešao je definitivno na revoluciju socijalističku kad mu je pošlo za rukom da pocijepa selo, da prikljući sebi njegove proletere i poluproletere, da ih ujedini protiv kulaka i buržoazije, dakle, i protiv seljačke buržoazije« (isto, str. 75, 77, 79).

Na drugom mjestu Lenjin precizira da je taj prijelaz od buržoaske na proletersku revoluciju u selima, to jest u oblasti poljoprivrede, počeo u ljeto 1918. godine. Takve stavove Lenjin je, čini se, formirao pod utjecajem ideje o mogućnosti neposrednog prijelaza u socijalizam kao društvo bez robne proizvodnje i pod utjecajem ekonomske politike takozvanog ratnog komunizma. Kasnije, nakon neuspjelog pokušaja neposrednog prijelaza u socijalistički sistem bez robne proizvodnje i nakon uvođenja nove ekonomske politike, Lenjin ističe da buržoaska revolucija još nije dovedena do kraja i da je proletarijat i boljševici tek trebaju dovršiti. Te ideje iznosi u polemici s idejama teoretičarâ Druge internacionale.

»Neka menjševici i Otto Bauer — predstavnici Druge i po internacionale — viču: »Tamo kod njih se zbiva buržoaska revolucija«;

Digitized by Google

li je i da idu dalje u pravcu historijskih zadataka socijalističke revolucije, ali pri tom, očito, pojam buržoaske revolucije koristi u užem smislu, to jest u smislu političke revolucije, u smislu historijskih zadataka buržoaske revolucije u političkom sistemu. Od historijskih sadržaja i zadataka buržoaske revolucije u ekonomiji on ima u vidu prvenstveno njene zadatke u odnosu na otklanjanje *ostataka feudalizma i u odnosu na seljake.* Istovremeno zapostavlja zadatke buržoaske revolucije i zadatke kapitalističkog ekonomskog sistema u odnosu na razvoj *proizvodnih snaga,* u odnosu *na buržoaziju i proletarijat.* Upravo tako historijski sadržaj buržoasko-demokratske revolucije Lenjin reducira i objašnjava kao — »čišćenje socijalnih odnosa (sistema, ustanova) zemlje od srednjeg vijeka, od kmetstva, od feudalizma«[24], a to, konkretnije rečeno, znači ukidanje monarhije i stvaranje republike, ukidanje kmetstva, nacionalizaciju zemlje od veleposjednika i njenu podjelu seljacima, stvaranje nacija, nacionalnih država, nacionalnih kultura i nacionalne ravnopravnosti, stvaranje formalno-pravne jednakosti građana pred zakonima i sudovima, opismenjavanje stanovništva i podizanje razine opće kulture i slično.

Pored tih sadržaja i zadataka, buržoaska revolucija i kapitalistički sistem kojeg ona proizvodi imaju i druge sadržaje i historijske zadatke u oblasti ekonomije, a to su — pretvaranje naturalne proizvodnje u sitnu robnu proizvodnju, pretvaranje sitne robne proizvodnje u kapitalističku proizvodnju, širenje poduzećâ i poduzetništva, slobodne tržišne konkurencije i monopola; industrijalizacija i ubrzan razvoj proizvodnih snaga, koncentracija i centralizacija kapitala, proletarizacija jednog dijela seljaštva, proizvođenje radničke klase i buržoazije i eksploatacija radničke klase i radnih slojeva uopće od strane raznih frakcija buržoazije itd. Do oktobarske revolucije Rusija je sve to već imala, ali samo u najrazvijenijim dijelovima, u gradovima, dok u ostalom i najvećem dijelu zemlje sve je to tek trebalo ostvariti. Zato se postavlja pitanje: da li će dovođenje buržoaske revolucije »do kraja« u ekonomiji proizvoditi kapitalizam (liberalni ili državni) ili socijalizam (državni ili samoupravni)?

Pitanje je opravdano jer buržoaski karakter revolucije u Rusiji — kako objašnjava Lenjin 1905. godine — znači »da demokratski preobražaji u političkom uređenju i ti socijalnoekonomski preobražaji koji su za Rusiju postali neophodni — sami po sebi ne samo da ne znače uništavanje kapitalizma, potiskivanje dominacije buržoazije, već naprotiv, oni će na taj način prvi put očistiti teren za široki i brzi evropski, a ne azijatski razvoj kapitalizma, oni će prvi put učiniti mogućim vladavinu buržoazije kao

---

ali mi govorimo da je naš zadatak da buržoasku revoluciju dovedemo do kraja« (V. I. Lenjin, Referat na XI kongresu RKP(b), 27. 3. 1922 — 2. 4. 1922, *Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 648.

[24] V. I. Lenjin, *K četyrjehletnej godovščine oktjabrskoj revoljucii, Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 588.

Digitized by Google

klase«[25]. Ekonomsku nadmoć buržoazije ne možemo uništiti nacionalizacijom, podržavljenjem sredstava za proizvodnju u relativno nerazvijenoj zemlji, već je možemo samo osloboditi, jer ona svoju nadmoć ne zasniva samo na privatnom vlasništvu, već i na klasnoj podjeli rada, robnoj proizvodnji i konkurenciji, monopolu na znanje i na upravljanju proizvodnjom itd.

Otuda pitanje: da li se elementi socijalizma (visok stupanj podruštvljenosti proizvodnje u razvijenim dijelovima zemlje, radnička kontrola nad proizvodnjom, državna vlast koju u savezu sa seljaštvom ima proletarijat i njegova politička avangarda itd.) mogu razvijati i da li revolucionarne socijalističke snage mogu održati političku nadmoć i društveno-ekonomske procese (u vrijeme prelaznog perioda, u vrijeme dovršavanja buržoaske revolucije) usmjeravati u pravcu izgradnje socijalističkog ekonomskog sistema zasnovanog na planiranju proizvodnje? Lenjin često razmatra ta pitanja i u različitim situacijama daje različite *političke procjene*, što je zavisilo od konkretnih promjena u odnosima klasno-političkih snaga. Njegov je opći stav da će samo borba između buržoaske i socijalističke revolucije (u prelaznom periodu) odlučiti o tome »koliko ćemo uspjeti (u posljednjem računu) kretati se naprijed, koji ćemo dio neizmjerno visokog zadatka ispuniti, koji ćemo dio naših pobjeda učvrstiti«[26]. To znači da osvajanjem državne vlasti, nacionalizacijom sredstava za proizvodnju i uspostavljanjem diktature proletarijata pobjeda socijalizma (kao novog proizvodnog odnosa i novog sistema) samo je *politički omogućena, ali još nije i ekonomski osigurana*, jer se u ekonomiji nastavlja borba između kapitalističkih i socijalističkih oblika proizvodnje, između buržoaske i socijalističke revolucije. Opći, pojednostavnjeni i optimistički odnos buržoasko-demokratske i socijalističke revolucije (u prijelaznom periodu) Lenjin definira ovako: »Buržoasko-demokratski preobražaji jesu (...) sporedni proizvod proleterske, to jest socijalističke revolucije.« Buržoaska revolucija prerasta u socijalističku revoluciju. »Druga mimohodom rješava pitanje prve. Druga učvršćuje djelo prve. Borba i samo borba odlučuje koliko će druga uspjeti da preraste prvu.«[27] Čini se da Lenjin ovdje (upravo zato što u političkim raspravama zadatke buržoaske revolucije svodi na njen odnos prema feudalizmu i seljaštvu i što zapostavlja njene zadatke u ekonomiji) *precjenjuje* snagu subjektivnih činilaca društvenog razvoja, *potcjenjujući* ulogu i snagu kapitalističkog pokretanja proizvodnih snaga pomoću poduzetništva, tržišta i pojedinih frakcija buržoazije. To postaje očevidno kasnije u vrijeme provođenja NEP-a kada izgradnja ekonomske osnove socijalizma (odnosno dovršavanje započetog a nedovršenog historijskog zadatka bur-

[25] V. I. Lenjin, *Dve taktiki...*, isto, tom 1, str. 451.

[26] V. I. Lenjin, *K četyrjehletnej...*, *Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 588.

[27] Isto, str. 589—590.

Digitized by Google

žoaske revolucije i kapitalističkog sistema) pomoću metoda liberalnog i državnog kapitalizma postaje *glavni* a ne *sporedni* zadatak revolucionarnih snaga.

7. Ideološke zablude

Na teorijskoj razini Lenjin je isticao potrebu razlikovanja historijskih zadataka buržoaske i socijalističke revolucije. Ali i njemu se dešavalo da u nekim radovima (naročito u onima u kojima ideološko-politički brani sovjetski sistem) *historijske zadatke i sadržaje buržoaske revolucije uzima kao ostvarenje i pobjedu socijalizma. To je slab i očito ideološko-politički, a ne teorijski, naučni element Lenjinove misli.* Dobar primjer tog porešnog shvaćanja koje historijske zadatke i sadržaj buržoaske revolucije i kapitalističkog sistema uzima kao sadržaj i suštinu socijalizma, odnosno komunizma, jeste formula, odnosno parola koju Lenjin ističe 1920. godine: »Komunizam — to je sovjetska vlast plus elektrifikacija čitave zemlje.«[28] Tu spada i shvatanje socijalizma kao državno-kapitalističkog monopola, preobraženog u korist čitavog naroda i ukoliko prestaje biti kapitalistički monopol[29], zatim stav da državni kapitalizam u uslovima diktature proletarijata predstavlja 3/4 socijalizma[30], zatim stav (iz oktobra 1920) da će mlado pokoljenje za 10—20 godina živjeti u komunističkom društvu jer će se u tom periodu završiti industrijalizacija, elektrifikacija i opismenjavanje stanovništva.[31] S političkog stanovišta takvi se stavovi mogu donekle razumjeti ako ih shvatimo kao ideološko opravdanje sovjetskog sistema, jer sudbina tog sistema zavisila je od njegove sposobnosti da obnovi ratom razrušenu ekonomiju i od uspješnog dovršavanja nedovršenih zadataka kapitalizma. S teorijskog stanovišta takvi su stavovi velika pogreška i jedna od onih gluposti koje su, kako Lenjin kaže, boljševici načinili u toku revolucije..[32] Te i slične greške ovdje su važne zato

---

[28] V. I. Lenjin, *Referat na VIII sveruskom kongresu sovjeta*, 22. 12. 1920. g. *Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 461.

[29] V. I. Lenjin, *Grozjaščaja katastrofa...*, *Izbr. proizv.*, tom 2, str. 201.

[30] V. I. Lenjin, *Pol. sobr. soč.*, 5-oe izd., tom 36, str. 325.

[31] Vidi: V. I. Lenjin, *Zadači sojuza molodjoži*, *Izbr. proizv.*, tom 3, str. 420—423.

[32] Za razliku od mnogih kasnijih socijalističkih teoretičara i političara, Lenjin je otvoreno govorio o greškama, priznavao je vlastite i partijske greške i nastojao da ih ispravi. Ovdje to treba posebno istaći jer ima pisaca koji se prema Lenjinu odnose kao prema nepogrešivom čovjeku, prosto ne znaju ili se iz oportunizma ne usude propitivati, provjeravati i kritički analizirati Lenjinove teze.

»Mi ni jednu minutu ne zaboravljamo — kaže Lenjin — da neuspjeha i grešaka mi stvarno imamo mnogo. (...) Mi ćemo se stalno boriti za ispravljanje naših neuspjeha i grešaka, za poboljšanje naše primjene u život sovjetskih principa, koje je veoma, veoma da-

Digitized by Google

što su ih Staljin i mnogi drugi vulgarizatori marksističko-lenjinističke teorije uzimali kao teorijski ispravne, pa im se sa tog stanovišta ekonomsko stizanje razvijenih kapitalističkih zemalja, to jest provođenje zadataka buržoaske revolucije, čini kao ostvarenje i pobjeda socijalizma![38]

Sasvim je razumljivo što tako shvaćen socijalizam još mnogo liči na suvremeni kapitalizam. Svoje teze o konvergenciji kapitalističkih i socijalističkih sistema teoretičari konvergencije zasnivaju, pored ostalog, i na takvom pojednostavnjenom shvaćanju i prikazivanju socijalističkog društva. Kao što početak socijalističke revolucije u društvima nedovoljno zrelim za socijalizam i nužnost dovršavanja buržoaske revolucije u ekonomiji predstavlja ekonomsku i historijsku osnovu za mogući proces konvergencije sistema, tako i vulgarizacija marksizma, to jest *svođenje socijalističke revolucije na političku revoluciju i industrijalizaciju, predstavlja važnu idejnu osnovu i idejnu pretpostavku procesa konvergen-*

---

leko od savršenstva« (V. I. Lenjin, *K četyrjehletnej godovščine oktjabrskoj revoljucii, Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 590).

Lenjin s pravom ističe da je socijalni prevrat nemoguće izvesti savršeno, bez grešaka, neuspjeha i raznih gluposti koje nastaju zbog neznanja, slabe organizacije, neočekivanih situacija i slično.

»Teorijski gledano, u vrijeme revolucije, kao i u svako drugo vrijeme, govorio je Engels, čine se gluposti — i govorio je istinu« (V. I. Lenjin, *O značenii zdota..., Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 597).

»Nesumnjivo je da smo mi učinili i da ćemo još učiniti ogromnu količinu gluposti. Niko ne može o tome suditi bolje i vidjeti to jasnije nego ja« (V. I. Lenjin, *IV kongress Komunističeskogo Internacionala, Izbranye proizv.*, tom 3, str. 679).

Za razliku od kasnije staljinističke politike koja je partiju i partijsku politiku često »uzdizala« na rang nepogrešivosti, kočeći unutarpartijske demokratske rasprave o greškama koje partija čini, Lenjin je odnos političke partije prema njenim greškama uzdigao na rang kriterija za ocjenu društvenog karaktera i uloge partijske politike. »Otvoreno priznati pogrešku, pokazati njene uzroke, proanalizirati situaciju koja ju je izazvala, pažljivo ispitati sredstva za njeno ispravljanje — eto to je obilježje ozbiljne partije, eto to je njeno izvršavanje svojih dužnosti, eto to je odgajanje i obučavanje klase, a zatim i mase« (V. I. Lenjin, *Dječja bolest »ljevičarstva« u komunizmu*, str. 152).

[38] U sovjetskoj literaturi odavno dominira stav (kojeg je Staljin formulirao 1936. godine) da je u SSSR nakon industrijalizacije i kolektivizacije poljoprivrede završen prijelazni period, ostvarena materijalno-tehnička osnova i konačna pobjeda socijalističkog sistema. Sovjetsko društvo je proglašeno društvom u kojem više nema klasnih suprotnosti i klasnih borbi, jer u njemu postoje samo tri prijateljske klase — radnici, seljaci i inteligencija. Tu su pobrkani historijski zadaci i oblici kapitalizma u prijelaznom periodu, s jedne, i historijski zadaci i oblici socijalizma, s druge strane. Prerano proglašavanje konačne pobjede socijalizma u ekonomiji olakšava formiranje stava da svako daljnje korištenje elemenata kapitalističkog sistema (profita, poslovne autonomije poduzeća i poduzetništva itd.) znači kretanje i približavanje socijalističkog sistema ka suvremenim kapitalističkim sistemima. Vulgarizacija marksizma se tako javlja kao pretpostavka teorije o konvergenciji sistema. (Staljinove formulacije o konačnoj pobjedi socijalističkog sistema vidi u knjizi: J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, CDD, Zagreb, 1981, str. 485, 607).

Digitized by Google

cije sistema. Marksistička misao se mora stalno razgraničavati od takvog poimanja socijalističke revolucije. Dovršavanje historijskih zadataka buržoaske revolucije, u obliku industrijalizacije, elektrifikacije itd., to jest u obliku *izgradnje ekonomske osnove socijalističkog društva,* jeste *nužan pravac kretanja* ka socijalizmu; to je uspjeh i nužan korak naprijed (ostavimo sada postrani metode dovršavanja buržoaske revolucije), ali to još ne znači pobjedu socijalizma kao društvenog sistema i novog proizvodnog odnosa, jer se na krupnoj industrijskoj proizvodnji mogu razvijati, i razvijaju se, ne samo socijalistički, već i kapitalistički proizvodni odnosi u obliku državnog ili kolektivnog (grupnog) kapitala. *Birokraciji i tehnokraciji* odgovara takva vulgarizacija marksizma koja će dovršavanje historijskih zadataka buržoaske revolucije i kapitalističkog sistema proglasiti ostvarenjem socijalizma, pobjedom socijalizma i završetkom socijalističke revolucije. Njima ne odgovara (jer imaju privilegiran položaj) da subjektivne snage nastave započetu socijalističku revoluciju, da je »vode do kraja«, jer to znači i otklanjanje svake, pa i birokratsko-tehnokratske klasne dominacije. Zato nastoje da *dvostruku revoluciju* što prije dovedu do kraja, da je zaustave i stabiliziraju na razini historijskih zadataka buržoaske revolucije i kapitalističkog sistema. Umjesto dijalektike, marksizma i teorije revolucije, teorije razvoja i teorije dinamičke ravnoteže sistema njima više odgovara pozitivizam, funkcionalizam, evolucionizam i teorija stabilizacije sistema.

8. Teorijski doprinos marksizmu

Lenjin je nastojao da ispravi navedena i slična shvaćanja i u svojim radovima dao je mnogo elemenata za drugačije i kompleksnije sagledavanje socijalističke revolucije, izgradnje socijalističkog društva koja neće trajati 10—20 godina, već čitavu historijsku epohu. Pogledajmo sada neke osnovne teze te druge koncepcije koju Lenjin izvodi na *teorijskoj razini* i koja ulazi u Lenjinov *teorijski doprinos* marksističkoj teoriji revolucije u relativno nerazvijenim zemljama.

Nacionalizacija sredstava za proizvodnju i stvaranje državnog vlasništva samo je prvi i nužan pravno-politički korak ka društvenom vlasništvu, jer »sama eksproprijacija, kao pravni i politički akt, ni najmanje ne rješava stvar, jer je potrebno faktički otkloniti veleposjednike i kapitaliste, faktički ih zamijeniti drugom, radničkom upravom tvornica i imanja«[34]. Nakon uspješnog završetka političke faze revolucije glavni zadatak pomjera se ka ekonomiji, u oblast izgradnje novog, historijski višeg ekonomskog sistema. »U svakoj socijalističkoj revoluciji, pošto je riješen zadatak osvajanja vlasti od strane proletarijata i utoliko ukoliko se uglavnom i u osnovnom rješava zadatak eksproprija-

[34] V. I. Lenjin, *Proleterska revolucija i renegat Kautsky,* str. 31.

Digitized by Google

cije eksproprijatora i suzbijanja njihovog otpora, nužno izbija u prvi plan osnovni zadatak stvaranja višeg društvenog sistema nego što je kapitalizam: naime, povećanje produktivnosti rada, a u vezi s tim (i radi toga) njegova viša organizacija.«[35]

Pozitivan, konstruktivan rad na stvarnom podruštvljavanju proizvodnje, na izgradnji novog ekonomskog i društvenog sistema, ovih oblika organizacije proizvodnje i novih metoda upravljanja društvom jeste ne samo glavni, nego i najteži zadatak revolucionarih snaga. To je najteži zadatak zato što marksistička teorija u to vrijeme nije imala teoriju ekonomskog sistema i ekonomske politike koja bi pokazivala kakav ekonomski sistem se može i treba oblikovati nakon pobjede političke revolucije u relativno nerazvijenoj zemlji. Teorijsko i političkog vodstvo revolucije tu je teoriju izgrađivalo tek poslije osvojene političke vlasti, pokazujući mnoga lutanja u traženju novih rješenja u ekonomskom sistemu i ekonomskoj politici. Govoreći o vještini praktičnog organiziranja privrede, Lenjin ističe da je riječ o tome »da se na nov način organizuju najdublji, ekonomski temelji života desetina i desetina milijuna ljudi. I to je — piše Lenjin — najzahvalniji zadatak jer će se *tek poslije rješenja tog zadatka (u glavnim i osnovnim crtama) moći da kaže da je Rusija postala ne samo sovjetska nego i socijalistička republika*«[36] *(kurziv* — Đ. M.).

(Ovdje možemo primijetiti da su vodeće političke snage u SSSR i u drugim socijalističkim zemljama proglasile konačnu pobjedu socijalizma mnogo prije nego što je u ekonomiji postignuta produktivnost rada koja je veća od produktivnosti rada u razvijenim kapitalističkim zemljama, što očito predstavlja odstupanje od klasične marksističke teorije socijalizma.)

Taj drugi zadatak ostvaruje se u *drugoj fazi socijalističke revolucije koja se zbiva u ekonomiji i kulturi.* Tu tek treba dovršiti nedovršene zadatke kapitalizma i tu tek predstoji borba između buržoazije i njene teorije, s jedne, i radničke klase i njene teorije, s druge strane.

U ekonomiji i kulturi tek predstoji (treba da se ostvari) *proces pretvaranja buržoaske revolucije u socijalističku revoluciju.* U tom procesu koristi se i državna vlast, državna prisila, ali ne kao jedini i glavni način djelovanja, već se koriste politički i organizacioni rad, ekonomski i moralni stimulansi, odgojne i obrazovne metode itd. To je veoma težak, specifičan i dugotrajan zadatak, jer u ekonomiji i kulturi buržoazija je još dugo jača strana u klasnoj borbi.[37] »Buržoazija je — isticao je Lenjin 1918.

---

[35] V. I. Lenjin: *Naredni zadaci sovjetske vlasti,* navedeno prema Lenjinovoj knjizi: *Država i revolucija,* BIGZ, Beograd, 1979, str. 158.

[36] Isto, str. 148.

[37] »Poslije prve socijalističke revolucije proletarijata, poslije obaranja buržoazije u jednoj zemlji, proletarijat te zemlje dugo ostaje slabiji od bužoazije, naprosto zbog stihijskog i stalnog obnavljanja, oživljavanja kapitalizma i buržoazije od strane sitnih robnih proizvođača zemlje koja je oborila buržoaziju« (V. I. Lenjin, *Dječja bolest...,* str. 165).

Digitized by Google

godine — kod nas pobijeđena, ali ona još nije iščupana s korijenom, nije uništena i čak nije još ni do kraja slomljena. Zato na dnevni red dolazi *nova, viša forma borbe protiv buržoazije, prelaz od vrlo jednostavnog zadatka dalje eksproprijacije kapitalista na mnogo složeniji i teži zadatak, zadatak stvaranja takvih uslova u kojima buržoazija ne bi mogla ni da postoji niti da ponovo nastaje. Jasno je da je taj zadatak kudikamo viši i da nema socijalizma dok on ne bude rešen.*«[38] *(kurziv* — Đ. M.).

Ekonomska i kulturna revolucija otežana je činjenicom da za uklanjanje buržoazije nije dovoljno samo podržavljenje sredstava za proizvodnju u industriji, bankarstvu i slično. Buržoazija se stvara i obnavlja ne samo na bazi krupnog, već i na bazi sitnog poduzetništva, zatim iz krupnog seljaštva, ali i iz sloja državnih službenika. Tu je — ističe Lenjin — riječ o *novoj buržoaziji.*[39]

---

[38] V. I. Lenjin, *Naredni zadaci sovjetske vlasti,* cit. izd., str. 150. — Na drugim mjestima Lenjin ističe tezu da je nacionalizacija sredstava za proizvodnju i oduzimanje političke vlasti od veleposjednika i buržoazije nužan, ali još ne i dovoljan, završni korak ka uništenju klasa. »Klase su ostale, ali svaka se izmijenila u epohi diktature proletarijata; izmijenio se i njihov međusobni odnos« (V. I. Lenjin, *Ekonomika i politika u epohi diktature proletarijata,* cit. izd., str. 211.

Umjesto da istražuje kako se klase mijenjaju i kako se mijenja njihov međusobni odnos, vulgarna teorija proglašava nestajanje klasa i stvaranje prijateljskih klasa ili besklasnog radnog naroda. U tom kontekstu danas je posebno zanimljiva Kardeljeva rasprava na XI kongresu SKJ u kojoj on ističe da su birokracija i tehnokracija preuzele ideologiju buržoazije i da u društvenom razvoju socijalističkih zemalja imaju ulogu koju je u historiji imala buržoazija. Tu se javlja pitanje da li su tehnokracija i birokracija nove frakcije buržoazije ili spadaju u društveni sloj koji nema osobine klase. Za današnje rasprave o tom pitanju važan je Lenjinov stav da se buržoazija može obnavljati, pored ostalog, i iz sloja privilegiranih i od masa otuđenih državnih službenika.

[39] O stvaranju nove buržoazije Lenjin je govorio na VIII kongresu RKP(b), održanom 19. 3. 1919. godine. Taj kongres je razmatrao prijedlog novog partijskog programa. U polemici s nekim delegatima Lenjin je isticao da program partije mora razlikovati ono što jest od onoga što bi trebalo biti. Polazeći od teze da se kapitalizam u Rusiji, kao sitnoseljačkoj zemlji, još razvija i da ima široku ekonomsku osnovu, Lenjin komentira izlaganje jednog od partijskih vođa, A. I. Rykova, koji je bio predsjednik Vrhovnog sovjeta narodne privrede. »Drug Rikov, koji vrlo dobro poznaje činjenice u oblasti privrede, govorio nam je o *novoj buržoaziji,* koja kod nas postoji. To je istina. Ona se stvara ne samo od *naših sovjetskih službenika* — u veoma maloj mjeri ona se može stvarati i odatle — već i iz sredine seljaštva i zanatlija, oslobođenih od jarma kapitalističkih banaka i sada odsječenih od željezničkog transporta. To je činjenica. Na koji način hoćete da tu činjenicu odbacite? Vi time samo tješite svoje iluzije ili unosite nedovoljno proučenu knjigu u stvarnost koja je daleko složenija. Ona nam pokazuje da čak i u Rusiji kapitalistička robna privreda živi, djeluje, razvija se i rađa buržoaziju kao i u svakom kapitalističkom društvu« (V. I. Lenjin, *Zaključiteljnoe slovo po dokladu o partijnoj programe na VIII s'ezde RKP(b), Izbrannye proizv.,* tom 3, str. 120 *(kurziv* — Đ. M.).

O novoj buržoaziji Lenjin je govorio i kasnije (1923) u vrijeme nove ekonomske politike koja je omogućila širenje kapitalističke

Digitized by Google

Borba radničke klase i njenih literarnih i političkih predstavnika protiv te nove buržoazije bit će, smatra Lenjin, teža od borbe protiv stare privatno-vlasničke buržoazije čiji je kapital nacionalizacijom prešao u državno vlasništvo. Zadatak marksističke misli je u tome da proletarijatu pokazuje kako konkretnim mjerama, naročito u oblasti ekonomskog sistema i ekonomske politike, revoluciju može kretati napred, to jest kako može ostvariti društveno samoupravljanje.[40] Zadatak politekonomske misli jeste da istražuje ekonomske procese, ekonomske zakonitosti i odnose klasnih snaga u prelaznom periodu, tako da se ekonomski sistem, ekonomska politika, to jest daljnji put izgradnje socijalizma, grade na osnovu činjenica, *poznavanja* i *svjesnog korišćenja* ekonomskih zakona i na osnovu realne procjene odnosâ klasnih snaga.[41]

Procjenjujući odnos klasnih snaga, stanje radničke klase i njenu ulogu u izgradnji ekonomskog sistema, Lenjin naglašava da kod radničke klase i njene revolucionarne političke avangarde (a slična je situacija bila i u kineskoj i jugoslavenskoj revoluciji) postoji *nesrazmjer između ekonomske snage i znanja*, s jedne, i *političke snage*, s druge strane.[42] Politička snaga proletarijata

---

robne proizvodnje, širenje slobodnog, poduzetništva i slično. U novu buržoaziju on ubraja i »nepmane«, to jest društvenu grupu koja se obogatila zahvaljujući novoj ekonomskoj politici, započetoj u proljeće 1921. godine. »Nepmani«, po Lenjinu, predstavljaju veliku opasnost za nastavljanje socijalističke revolucije i za sudbinu mlade sovjetske republike. Govoreći o opasnostima koje dolaze s te strane, Lenjin upozorava da »na kraju krajeva, sudbina naše republike zavisit će od toga da li će seljačka masa poći s radničkom klasom, čuvajući vjernost savezu s njom, ili će seljačka masa omogućiti »nepmanima«, to jest novoj buržoaziji, da je odijeli od radnika, da pocijepa nju i radnike« (V. I. Lenjin, *Kak nam reorganizovat Rabkrin, Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 726).

Drugu opasnost za socijalističku revoluciju Lenjin je vidio u partijskoj i državnoj birokraciji i zato je često kritizirao tendencije i pojave birokratiziranja partijskog i državnog aparata. Kritizirajući takve pojave, Lenjin u jednom pismu, napisanom početkom 1922. godine, kaže: »Komunisti su postali birokrati. Ako nas nešto upropasti, to će biti to« (V. I. Lenjin, *Dela*, IV izd., sv. 35, str. 471). — Te riječi danas zvuče »proročanski« u odnosu na kasnije procese birokratizacije u vrijeme Staljinovog kulta ličnosti.

[40] »Proletarijatu treba pokazati kako konkretnim mjerama kretati revoluciju naped. Kretati revoluciju napred znači ostvariti samoupravljanje« (V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom XII, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 291).

[41] »Mi marksisti moramo svim silama težiti ka izučavanju činjenica koje stoje u osnovi naše politike« (V. I. Lenjin, *Pol. sobr. soč*, tom 34, str. 109).

»Naš se put određuje prije svega odnosom klasnih snaga« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizv.*, tom 1, str. 754).

[42] Nesrazmjer ekonomske i političke snage proletarijata je česta tema u ekonomskim i političkim raspravama o oktobarskoj revoluciji. Reformistički i građanski teoretičari koji su htjeli razvijati buržoasku, a ne socijalističku revoluciju, često su isticali da revolucionarna partija (boljševici) zbog toga nesrazmjera nisu ni trebali preuzimati državnu vlast, već samo podržati buržoaziju i buržoaski razvoj koji će evolutivnim putem pripremiti ekonomske i kulturne pretpo-

Digitized by Google

(nakon osvajanja državne vlasti) mnogo je veća od njegove ekonomske snage i od znanja o organizaciji proizvodnje i ekonomskoj politici. U odnosu na proletarijat buržoazija u ekonomiji i kulturi ima veću moć od proletarijata. Proletarijat, naprotiv, ima političku nadmoć nad buržoazijom, ali u odnosu na nju on ima manju ekonomsku moć i manje znanje o organizaciji proizvodnje i ekonomskoj politici. Zato proletarijat i njegova politička avangarda (kako će se to pokazati u vrijeme NEP-a), izgrađujući ekonomski sistem, moraju (a) ili preći na nerobnu proizvodnju, na centraliziranu državnu organizaciju proizvodnje i raspodjele proizvoda, ili (b) učiti i od buržoazije kako se organizira proizvodnja, stvarajući mješoviti privredni sistem i koristeći buržoaziju i njenu nauku za dovršavanje historijskih zadataka kapitalizma i za posredno ostvarivanje ciljeva socijalističke revolucije. Lenjin se opredijelio za drugi put.

---

stavke prijelaza u viši društveni sistem. Takvi stavovi rezultat su ne samo klasne angažiranosti njihovih autora, već i načina mišljenja kojeg karakterizira ekonomski determinizam. Tu se, kako Lenjin s pravom ističe, potcjenjuje aktivna uloga subjektivnih snaga u društvenom kretanju. U historiji postoji niz socijalnih pokreta u kojima nije postojao srazmjer ekonomske i političke snage pojedinih vodećih klasa. »Snage rastu u procesu borbe s rastom revolucije« (V. I. Lenjin, *Izbr. proizv.*, tom 2, str. 671).

Ali, ovdje ne treba zaboraviti da je nesrazmjer ekonomske i politike snage proletarijata u oktobarskoj revoluciji posebno važan moment u razumijevanju i objašnjavanju njenih kasnijih tokova i rezultata.

Digitized by Google

Augustin Papić

Ekonomska saradnja zemalja u razvoju u uslovima krize u međunarodnim ekonomskim odnosima

I. Uvod

Ekonomska saradnja među nesvrstanim i drugim zemljama u razvoju predstavlja integralni dio borbe ovih zemalja za pravednije i demokratskije ekonomske odnose, a šire za ravnopravnost i mir u svijetu. Postavši neodvojivi dio novog međunarodnog ekonomskog poretka, u periodu od dvije dekade, putevi i metodi ove saradnje bili su razvijani i proširivani, obuhvatajući sve oblasti ekonomske saradnje. Tako je nastao cjelovit sistem međusobne ekonomske saradnje, motivisan visokim stepenom kolektivnog oslonca na vlastite snage.

U posljednjoj dekadi na samitima nesvrstanih zemalja, na ministarskim sastancima Grupe 77 zemalja u razvoju u Meksiko Sitiju (1976), Aruši (1979), Karakasu (1981) i Buenos Airesu (1983) razrađivani su mehanizmi međusobne saradnje.

Uprkos određenim razlikama u ekonomskom položaju i interesima, uticajima, pa i pritiscima nekih razvijenih zemalja, napori za proširenje međusobne saradnje zemalja u razvoju rezultirali su u određenim dostignućima. Ipak, postignuti rezultati zaostajali su za mogućnostima i osobito potrebama zemalja u razvoju, što je postalo naročito jasno u periodu teške ekonomske krize osamdesetih godina.

Digitized by Google

Jačanje pozicija monopolističkog kapitala i transnacionalnih korporacija, povećana eksploatacija siromašnih od strane bogatih, nerazvijenih od strane razvijenih, nesprovođenje čak skromnih ciljeva novog međunarodnog ekonomskog poretka, odbijanje globalnih pregovora i bilo kakvih sektorskih pregovora — samo su neki od faktora koji nameću potrebu većeg kolektivnog oslonca na vlastite snage zemalja u razvoju.

Postoje studije koje ukazuju da proširena međusobna ekonomska, posebno trgovinska saradnja može da osigura znatno više stope rasta zemalja u razvoju, doprinoseći istovremeno jačanju njihove pozicije u odnosu na razvijeni svijet. To potvrđuje osnovna koncepcija zemalja u razvoju da jačanje međusobne saradnje nije supstitucija, nego dopuna svjetske ekonomske saradnje, uključujući i onu sa razvijenim zemljama.

S obzirom na to da međusobna saradnja zemalja u razvoju, koja je obrađena u III dijelu ovog napisa, bitno zavisi od njihovog položaja na svjetskom tržištu, u II dijelu je dat nešto iscrpniji prikaz međunarodnog ekonomskog položaja tih zemalja, uključujući i stanje u međunarodnim ekonomskim odnosima.

II. Težak međunarodni ekonomski položaj zemalja u razvoju

Najniži nivo proizvodnje od —1,3% zemlje u razvoju su dostigle u 1983. godini, godini blagog oporavka ekonomija industrijski razvijenog svijeta. Zapravo, proizvodnja po stanovniku velikog dijela nerazvijenog svijeta smanjivana je već tri godine uzastopno.[1]

Najveći pad proizvodnje registrovale su zemlje izvoznice nafte, dok su netouvoznice nafte imale nešto povoljnija kretanja. Istina, u ovoj grupi su i najzaduženije među zemljama u razvoju, naročito one u Latinskoj Americi, koje su imale vrlo nepovoljna ekonomska kretanja. To vrijedi osobito za Afriku južno od Sahare, gdje od gladi umiru milioni ljudi. Na drugoj strani, zemlje južne i istočne Azije bile su pošteđene recesije, registrujući iznadprosječne stope rasta.

Nesiguran i neujednačen oporavak od ekonomske krize

Više od godinu i po dana, od početka najteže ekonomske krize koju je svijet doživio nakon velike depresije iz tridesetih godina, oporavak se osjeća u razvijenom svijetu, zapravo u SAD. Međutim, oporavak se odvijao veoma neujednačeno i nesigurno. Brzi izlazak SAD iz krize, uz nisku inflaciju, slabo se širio na ostali svijet. Japan uglavnom slijedi SAD, dok Zapadna Evropa izrazito

[1] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«, 17. jul 1984.

Digitized by Google

zaostaje, što posebno vrijedi za zemlje u razvoju. Skroman je oporavak i u socijalističkim zemljama istočne Evrope.

Nakon izrazitog rasta privrede SAD, predviđenog u visini od 5,6% u 1984, u 1985. godini se očekuje smirivanje na 3,1%. Zapadna Evropa očekuje skromno povećanje stope rasta od 2,1% u 1984. i 2,3% u 1985. godini. U cjelini, industrijski razvijene zemlje OECD računaju na rast od 3,9% u 1984, a on bi u 1985. godini bio sveden na 2,9%.[2]

Očekuje se sporiji oporavak od krize zemalja u razvoju: stopa rasta u 1984. od 2,1% i 3,7% u 1985 (prema Međunarodnom monetarnom fondu 3,7%). Zemlje uvoznice nafte očekuju povoljnija kretanja. Ovo predstavlja značajno zaostajanje za rastom od 5,1% u periodu 1975—1980. godine.[3]

Spora transmisija ekonomskog oporavka SAD na druge zemlje objašnjava se zaostajanjem investicija (izvan SAD) koje podstiču trgovinu. Nezaposlenost u Zapadnoj Evropi predstavlja veoma ozbiljan problem. Ogroman budžetski deficit SAD uticao je na porast kamatnih stopa i na jačanje kursa dolara, uz specifična pomeranja u međunarodnim tokovima kapitala. Kapital bježi u SAD ne samo iz nerazvijenog, nego i iz razvijenog svijeta.

Posle pada u 1981. i 1982. godini počeo je u 1983. skroman oporavak svjetske trgovine. U 1984. i 1985. godini očekuju se više stope rasta svjetske trgovine od proizvodnje: 5% u 1984. i 5,5% u 1985. godini.[4] Međutim navedene projekcije Međunarodnog monetarnog fonda predviđaju još brži rast svjetskog izvoza (8,6%). U slučaju industrijski razvijenih zemalja očekuje se stopa rasta izvoza u 1984. od 8,6%, a uvoza čak od 11,9%.[5] Prvo polugodište 1984. potvrđuje ove trendove u pogledu uvoza, a još brži rast izvoza ovih zemalja.[6] Međutim, takva kvantitativno povoljna kretanja prati niz rizika za svjetsku trgovinu. U pitanju je ogroman trgovinski i platnobilansni deficit SAD (za 1984. godinu službeno se predviđa deficit od preko 100 milijardi dolara, a to je više od dvostrukog deficita iz 1983. godine), što je posljedica nekonkurentnosti izvoza SAD zbog »jakog« dolara. To podstiče protekcionizam, razne vidove restrikcija uvoza u SAD, čega ima i u drugim

---

[2] Nova predviđanja Međunarodnog monetarnog fonda iz septembra 1984. izrazito koriguju naviše njegova ranija predviđanja iz aprila: »Nacionalni bruto proizvod industrijski razvijenih zemalja je u visini od 5,0% u 1984, dok onaj Sjedinjenih Američkih Država čak od 7,3%.« (Vidi: »Economist«, London, 29. septembar 1984). — Međutim, zaostajanje stope rasta SAD u drugom polugodištu 1984. može dovesti u pitanje ove projekcije MMF-a.

[3] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«, 17. jul 1984.

[4] Ibid.

[5] »The Economist«, London, 29. 9. 1984, str. 77—78.

[6] IMF Survey, 12. novembar 1984.

Digitized by Google

razvijenim zemljama. Sve to uprkos zaklinjanja na »slobodnu trgovinu« i deklaracija protiv protekcionizma.[7]

Posle pada obima izvoza u 1980. i 1982. godini zemlje u razvoju su ostvarile skroman rast u 1983, u dalja povećanja u 1984, a posebno u 1985. godini.[8] Međutim, novije prognoze MMF govore o znatno povoljnijim stopama izvoza u 1984. od 8,3%, dok je u slučaju uvoza prognoza samo 4%.[9] Što se tiče zemalja uvoznica nafte očekuju se još povoljnije stope, dok zemlje izvoznice nafte, posle pada stopa u prethodnim godinama, u 1984. očekuju skromni rast. Kretanja u prvom polugodištu 1984. donekle potvrđuju optimističnije prognoze u pogledu zemalja uvoznica nafte: dok je njihov uvoz doživio skroman rast od 3,4%, povećanje izvoza iznosi 12,3% u poređenju sa istim periodom 1983. godine.[10]

Brži rast uvoza SAD imao je mali uticaj na izvoznu poziciju zemalja u razvoju (ove zemlje učestvuju sa oko 1/5 ukupnog izvoza u SAD, dok je to učešće u slučaju Zapadne Evrope i samih zemalja u razvoju veće). Povećanje izvoza zemalja u razvoju u SAD-u 1983. od 3 milijarde dolara[11] nije moglo kompenzirati pad

---

[7] Predsjednik Regan na skupštini MMF i Svjetske banke odlučno je govorio protiv protekcionizma. Na jednom mjestu on kaže: »Dozvolite da istaknem naročiti značaj koji SAD pridaju otporu protekcionističkim pritiscima« (IMF/IBRD *Press Release*, 25. 9. 84).

Desetak dana kasnije Edith Cresson, francuski ministar spoljne trgovine, u članku pod naslovom *Američka slobodna trgovina: Radi kao što ja kažem, a ne kako ja radim?* komentariše: »Noviji razvoj u trgovinskoj politici SAD — a ja imam u vidu naročito »omnibus« trgovinski zakon koji je pred Kongresom — sagledava se s povećanom brigom od strane trgovinskih partnera SAD. Po mom mišljenju, to ugrožava multilateralni trgovinski sistem... Vlada SAD je više puta pozivala zemlje u razvoju da prošire svoju izvornu trgovinu i da prilagođavaju svoje privrede kako bi riješile probleme svojih dugova... I upravo kada bi to trebalo da donese plodove, preduzimaju se mjere (kočenje uvoza tekstila i čelika, na primjer) u pravcu ograničavanja pristupa tržištu SAD. Po mom mišljenju, ništa ne može tako ugroziti povjerenje u otvoren i slobodan trgovinski sistem kao povećan raskorak između retorike o slobodnoj trgovini i stvarne prakse... Kako se neko može zalagati za žrtve i napore koje traže strukturna prilagođavanja stvarnostima tržišta kada oni koji se najodlučnije zalažu za ta prilagođavanja ne poštuju svoje riječi« (»International Herald Tribune«, 8 .10. 84).

Kasnije se moglo pročitati da je usvojen kompromis Zakona, koji eliminiše jedne, a zadržava druge protekcionističke mjere.

[8] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«, 17. jul 1984.

[9] »The Economist«, London, 29. 9. 1984, str. 77—78.

[10] IMF Survey 12. novembar 1984.

[11] Predsjednik Regan iznio je na skupštini MMF i Svjetske banke da su dužničke zemlje imale više koristi od porasta izvoza u SAD u 1983. godini nego gubitaka od povećanja kamatnih stopa.

A. Krueger, potpredsjednica Svjetske banke, kaže da je to statistički tačno i dalje komentariše: »Ali kada zemlje dužnici moraju da forsiraju povećanje svoga izvoza samo da bi pokrile plaćanje povećanih kamata na svoje dugove, one postaju siromašnije, jer su robe koje

Digitized by Google

na drugim tržištima, tako da je ukupan izvoz ovih zemalja bio smanjen za 35 milijardi dolara u odnosu na 1982. godinu.[12]

Tokom sedamdesetih godina zemlje u razvoju (a u drugoj polovini te dekade posebno zemlje uvoznice nafte) imale su brži rast izvoza od svjetskog prosjeka, što je povećalo njihovo učešće u ukupnom izvozu: sa 17,9% u 1970. na 28,2% u 1980. godini. To je predstavljalo pozitivan zaokret posle pada učešća u prethodnih petnaest godina: sa 25,3% u 1955. na 17,9% u 1970. godini.[13] U periodu od trideset godina izrazit je rast i učešće izvoza u društvenom bruto proizvodu zemalja u razvoju: sa 10,6% u 1950. na 26,8% u 1980. godini.[14] To je bilo brže od učešća svjetskog izvoza i izvoza razvijenih zemalja u društvenom bruto proizvodu, što potvrđuje izrazitiju integraciju zemalja u razvoju u svjetsku privredu, a time i njihovu povećanu ovisnost. Od početka osamdesetih godina, iz poznatih razloga, učešće zemalja u razvoju u svjetskom izvozu, međutim, opada, ali je u 1982. godini ono poraslo na 30,2%.[15]

Pogoršan spoljnoekonomski položaj zemalja u razvoju

Mnogi faktori, kao što su: pad cijena sirovina i pogoršani odnosi razmjene, ograničene mogućnosti izvoza, smanjivanje uvoza i deficit bilansa plaćanja, povećanje zaduženosti, visoke otplate inostranih dugova — izrazite su teškoće većine zemalja u razvoju.

Pad cijena primarnih proizvoda uticao je na pogoršanje odnosâ razmjene posebno zemalja uvoznica nafte još od sredine sedamdesetih godina: u periodu 1975—80. odnos razmjene pogoršan je za 6,1%, a za daljnjih 13,6% u 1981. i 1982. godini.[16] Rast cijena primarnih proizvoda u 1983. godini doprinio je poboljšanju odnosâ razmjene za 5,2%. Rast je nastavljan i u prvom kvartalu 1984.

---

bi one inače koristile kod kuće otišle u inostranstvo.« (Vidi: *Ekonomist Svjetske banke se zalaže za niže kamatne stope u cilju smanjenja krize dugova*, »International Herald Tribune«, 27. septembar 1984). — Toj izjavi bi se moglo dodati da zemlje u razvoju postaju siromašnije jer bi za izvezenu robu mogle obezbijediti odgovarajuće količine robe iz uvoza.

[12] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«, 17. jul 1984.

[13] UNCTAD: *Handbook on International Trade and Development Statistics*, 1983. UN, 1983.

[14] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part II: »The Evolution of the Trade and Payments System«. Part III: »Toward Reform of the System«, 17. jul 1984.

[15] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«, 17. jul 1984.

[16] Zbog pada cijena zemlje u razvoju su u periodu 1980—1982. izgubile u izvozu primarnih proizvoda 16,5 milijardi dolara ili 12,0% toga izvoza. (Izvor: UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part II, str.173.)

Digitized by Google

godine. Dok su cijene trideset put primarnih proizvoda u martu 1984. bile za 15% veće u odnosu na prethodnu godinu posle toga je zabilježen kontinuiran njihov pad, tako da su u septembru 1984. one bile za 4,4% niže od nivoa iz prethodne godine.[17] Ta kretanja nisu do sada dovoljno objašnjena, osobito imajući u vidu rast proizvodnje u razvijenom svijetu, ali je izvjesno da su zemlje u razvoju time bile teško pogođene.

U postojećim uslovima zemlje u razvoju su bile prinuđene na kontinuirano smanjivanje uvoza kako bi stvarale sredstva za plaćanje dužničkih obaveza. Nakon prosječnog godišnjeg rasta uvoza od 23,5% u periodu 1976—1980. i njegovog povećanja od 5,6% u 1981, uvoz je u 1982. smanjen za 9,9%, da bi u 1982. godini smanjenje iznosilo 4,1%.[18] Kako je naprijed izneseno, preokret se očekuje u 1984. godini i rast uvoza u prvom polugodištu 1984. iznosi 3,7%.[19]

Pritisnute potrebama restrukturiranja, u uslovima mnogih slabosti u svojim privredama, krize u svjetskoj privredi, restriktivne ekonomske politike nametnute od strane Međunarodnog monetarnog fonda, inostranih kreditora i vlada razvijenih zemalja, uz smanjenja priliva kapitala i finansijske pomoći iz inostranstva — zemlje u razvoju su bile prinuđene na ubrzano smanjenje deficita u bilansima plaćanja, a mnoge na stvaranje suficita. Deficit tekućih plaćanja zemalja u razvoju neto uvoznika nafte smanjen je sa 109 milijardi dolara u 1981. na gotovo polovinu — 56 milijardi dolara u 1983, a očekuje se dalji pad na 50 milijardi u 1984. godini.[20] UNCTAD ocjenjuje da će taj deficit u 1984. godini biti niži i da će iznositi 36,1 milijardi dolara, a u 1985. godini 30 milijardi.[21] Jedna analiza Svjetske banke ocjenjuje da su zemlje u razvoju postale neto izvoznice kapitala, sa neto transferom u 1983. godini od 11,0 milijardi dolara.[22] To je postignuto prinudom, po cijenu ekonomskog nazadovanja, socijalnih i političkih potresa.

Glavni uzrok teškoća — inostrani dugovi zemalja u razvoju — povećani su za deset godina (1983. u odnosu na 1973) za više od pet puta. U 1983. godini oni su iznosili 568,8 milijardi dolara (srednjoročni i dugoročni), a ukupno čak 810 milijardi dolara).[23] U uslovima naglog rasta ne samo nominalnih, nego i realnih kamatnih stopa (historijski neregistrovanih), i usled oscilacije kur-

---

[17] IMF Survey, 12. novembar 1984.

[18] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1983. Part II: »Economic Cooperation among Developing Countries«, 5. oktobar 1983.

[19] IMF Survey, 12. novembar 1984.

[20] *World Economic Outlook*. A Survey of the Staff of the International Monetary Fund, Washington D. C., 1984.

[21] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«, 17. jul 1984.

[22] World Debt Tables (WDT): 1983—84 Edition. External Debt of Developing Countries. World Bank, Washington D. C. 1984.

[23] Ibid.

Digitized by Google

seva i povećanja vrijednosti dolara spoljni dugovi su postali nepodnošljiv teret za zemlje u razvoju. Odnos duga prema izvozu roba i usluga povećan je sa 115,4% u 1973. na 143,6% u 1982. godini, a prema društvenom bruto proizvodu sa 22,4% na 35,8%. Otplate dugova angažovale su u 1973. godini 15,9% izvoza roba i usluga, a u 1982. godini 23,4%. Kod glavnih dužnika (25 zemalja u razvoju) ti odnosi su znatno nepovoljniji, te je u 1982. godini vrednost izvoza roba i usluga iznosila 182,3%, to jest 36,7% BDP, odnosno 32,3% izvoza roba i usluga na ime otplata. Kamate angažuju sve veći dio otplata spoljnih dugova: u 1977. one su učestvovale u tim otplatama sa 37,5%, a u 1984. godini sa 61,2%.[24] Porast kamatnih stopa samo za jedan procentni poen znači povećanje opterećenja zemalja dužnika za oko četiri milijarde dolara. Uprkos ogromnim naporima za otplatu dugova, i pored njihovog reprogramiranja (uz odlaganje njihovog plaćanja), ocjenjuje se da će dugoročni i srednjoročni dugovi u 1985. godini dostići 644,8 milijardi dolara. Samo za dvije godine to predstavlja povećanje od 13,4%[25]. Pri tom, doprinos Međunarodnog monetarnog fonda, čija se uloga toliko ističe od strane njegovog rukovodstva i razvijenih zemalja, finansiranju zemalja u razvoju, nakon znatnog porasta u 1983, smanjuje se u 1984. godini,[26] da bi 1985. to finansiranje bilo svedeno na nešto iznad jedne četvrtine iznosa iz 1983. godine. Sve to nakon prošlogodišnjeg povećanja kvota za gotovo polovinu.

Težak položaj u svjetskoj privredi, posebno teret dugova i nepovoljna platnobilansna pozicija, uz smanjenje uvoza, krajnje negativno je uticao na privrede zemalja u razvoju: nizak rast, a u nekima čak pad proizvodnje, porast i onako visoke nezaposlenosti i siromaštva, pad standarda i produktivnosti rada, zaostajanje investicija i tehnološkog razvoja i stagnacija u oblasti obrazovanja i zdravstvene zaštite. Ukratko, ekonomska kriza s dalekosežnim socijalnim i političkim posledicama teško ugrožava ne samo sadašnjost, nego posebno budućnost nerazvijenog svijeta. U izuzetno teškom položaju našli su se cijeli kontinenti, kao što je na primjer, Latinska Amerika, Afrika južno od Sahare itd.

Nazadovanje u odnosima Sjever — Jug

Pogoršanju međunarodnih ekonomskih odnosa, a posebno položaja zemalja u razvoju, doprinosi kriza međunarodnog trgovinskog i finansijskog sistema. Posebne teškoće za međunarodnu trgovinu,

---

[24] *World Economic Outlook*. A Survey of the Staff of the International Monetary Fund, Washington D.C.. 1984.

[25] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«. 17. jul 1984.

[26] U prvih devet mjeseci 1984. godine neto finansiranje zemalja u razvoju od strane MMF-a bilo je svedeno na 4,2 milijarde specijalnih prava vučenja (SDR), prema 7,7 milijardi u istom periodu 1983. godine. (Izvor: IMF Survey, 12.. novembar 1984.)

Digitized by Google

prije svega za izvoz zemalja u razvoju, predstavljaju pojačani protekcionistički trendovi u razvijenim zemljama, razni vidovi restrikcija uvoza, nametanja aranžmana »podjele tržišta« i slično. Ta praksa je u porastu, i to u periodu kada lideri razvijenih zemalja sve više propagiraju ukidanje protekcionizma.

Postojeći monetarno-finansijski sistem, uz dominaciju razvijenih zemalja, prije svega SAD, čija fiskalno-monetarna politika omogućuje visok budžetski deficit i kamatne stope, haotična kretanja kurseva valuta, jačanje dolara — sve to služi kao instrument prebacivanja tereta restrukturiranja na ostali svijet, posebno na zemlje u razvoju. Zbog toga ove zemlje insistiraju na cjelovitim i temeljitim reformama postojećeg nepravednog monetarno-finansijskog sistema, uz hitno sazivanje Svjetske konferencije o novcu i finansiranju razvoja, što je prvi put pokrenuto na VII samitu nesvrstanih zemalja.

Iako je međunarodna zajednica, putem novog međunarodnog ekonomskog poretka, prihvatala potrebu korekcija nepravednih međunarodnih ekonomskih odnosa, protekli period osamdesetih godina nije donio napredak, nego, zapravo, nazadovanje. Ne samo da nema mjera u pravcu poboljšanja međunarodnih ekonomskih odnosa, prije svega u korist zemalja u razvoju, nego se pooštravaju elementi njihove eksploatacije. Nakon mnogih napora i prijedloga zemalja u razvoju nema izgleda za otpočinjanje globalnih pregovora. Skupovi međunarodnih organizacija (kao, na primjer, UNCTAD-a, UNIDO-a, zasjedanje GATT-a, skupštine MMF i Svjetske banke) ne samo da se završavaju bez pozitivnih rezultata, sa sve odlučnijim otporom razvijenih u izvršavanju već usvojenih obaveza, nego i sa sve dubljim jazom između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.

Odstupajući od stavova novog međunarodnog, ekonomskog poretka, najrazvijenije industrijske zemlje, osobito SAD, nameću privatnu inicijativu i slobodno tržište, umjesto neophodnih korektivnih intervencija međunarodne zajednice i vlada zemalja članica. Umjesto sprovođenja obaveza u pogledu transfera javne finansijske pomoći zemljama u razvoju, adekvatnije uloge bretonvudskih institucija, odgovornijeg odnosa privatnih komercijalnih banaka itd., nude se inostrane direktne privatne investicije. Privatizacija i internacionalizacija međunarodnih ekonomskih odnosa, koji izviru iz ojačane pozicije monopolističkog kapitala i transnacionalnih korporacija, predstavlja se kao alternativa novom međunarodnom ekonomskom poretku. Snagom privatnog kapitala i pritiska vlada nameću se promjene u unutarnjim ekonomskim sistemima pojedinih zemalja u razvoju, oživljavanje i jačanje kapitalizma, s ciljem da se pojedine zemlje potpuno otvore diktatima monopolističkog kapitala. To su danas otvoreno proklamovani ciljevi prije svega vlade SAD, ali i vlada nekih drugih razvijenih zemalja. U suštini, početkom osamdesetih godina u tim zemljama je otpočeo proces likvidacije »države blagostanja«, stvarane u posljednjih pola stoljeća, produbljivanje jaza između bogatih i si-

Digitized by Google

romašnih (pa i srednjih slojeva), pojačana dominacija i eksploatacija kapitala nad radničkom klasom. Ta je politika prenesena na međunarodne ekonomske odnose, s teškim posljedicama ne samo po zemlje u razvoju, nego i po ukupne međunarodne ekonomske odnose.

U analizama pogoršavanja međunarodnih ekonomskih odnosa zemlje u razvoju ne mogu izbjeći svoju odgovornost. Ne ulazeći u detaljnije ocjene, to je moguće ilustrovati sa dva primjera. Zemlje izvoznice nafte, korisnici značajnih platnobilansnih viškova, zbog međusobnih razlika, a posebno zbog odnosa prema organizovanim pritiscima razvijenog svijeta, ne samo da nisu iskoristile svoju »petrolejsku kartu«, nego je razvoj išao u korist razvijenog svijeta, a na štetu zemalja u razvoju uvoznica nafte. Ili, zemlje u razvoju dužnici ne samo da nisu iskoristile svoju »kartu dugova«, nego su dovedene u sve teži položaj i zavisnost prema razvijenim zemljama. Monopolistički kapital i transnacionalne korporacije koriste dugove u cilju tehnološkog i ekonomskog zaostajanja prije svega takozvanih novoindustrijalizovanih zemalja u razvoju, koje su postale ozbiljan konkurent mnogim industrijskim granama razvijenog svijeta. Na taj je način, uz korišćenje protekcionizma, opasnost od konkurencije bitno smanjena ne samo na tržištima razvijenih zemalja, negoo i na svjetskom tržištu. Nasuprot potpuno organizovanim i od MMF koordiniranim kreditorima, zemlje u razvoju nastupaju individualno, razjedinjene, prinuđene da primaju diktate. Stavovi o stvaranju multilateralnih okvira za postizanje sveobuhvatnih i pravednih uslova za regulisanje dugova, usvojeni na VII samitu nesvrstanih, još nisu zaživjeli. Napori zemalja Latinske Amerike pružaju nadu da će do toga ipak doći, da će preovladati shvatanje da dugovi nisu samo ekonomski, nego i politički problemi, da odgovornost za njihovo rješavanje leži ne samo na dužnicima, nego i na kreditorima.

III. Ekonomska saradnja među zemljama u razvoju

Nepovoljan položaj zemalja u razvoju u svjetskoj privredi u uslovima pogoršanih međunarodnih ekonomskih odnosa upućuje ih na akcije u dva pravca: u pravcu produbljivanja međusobne ekonomske saradnje, uz adekvatnije akcije za poboljšanje ekonomskih odnosa sa razvijenim svijetom. U sadašnjim uslovima postaje sve jasnije da međusobna ekonomska saradnja nudi značajne, još neiskorišćene mogućnosti, koje mogu imati veoma pozitivne uticaje na ekonomski razvoj ovih zemalja, na njihov položaj u svjetskoj privredi i u odnosima sa razvijenim svijetom.

Od početka osamdesetih godina u toku su akcije za međusobnu ekonomsku saradnju zemalja u razvoju na veoma širokom frontu. Tako, na primjer, program akcija usvojen na Ministarskom sastanku Grupe 77 zemalja u razvoju u Karakasu, u maju 1981. godine, obuhvata širok krug sektora, kao što su: trgovina,

Digitized by Google

tehnologija, hrana i poljoprivreda, energija, sirovine, finansije, industrijalizacija, tehnička saradnja.[27] Akcioni program ekonomske saradnje usvojen na VII samitu nesvrstanih zemalja, marta 1983. u Nju Delhiju, još je sveobuhvatniji jer uključuje sirovine, trgovinu, saobraćaj i industriju, monetarnu i finansijsku saradnju, osiguranje, naučni i tehnološki razvoj, tehničku saradnju i konsultantske usluge, ishranu i poljoprivredu, ribarstvo, zapošljavanje i razvoj ljudskih resursa, turizam, transnacionalne korporacije, sistem istraživanja i informacija, miroljubivo korišćenje nuklearne energije, telekomunikacije, preduzeća u javnom vlasništvu, fond solidarnosti nesvrstanih za ekonomski i društveni razvoj, međunarodnu saradnju za razvoj, stanovanje, standardizaciju i kontrolu mjera i kvaliteta. Pored toga, njime su obuhvaćena i pitanja zdravstva, sporta, uloge žena u razvoju, obrazovanje i kultura.[28]

Ne potcjenjujući značaj saradnje u svim oblastima u sadašnjim uslovima, izuzetan značaj ima saradnja na području trgovine i finansija, te metodi rada nesvrstanih i Grupe 77 zemalja u razvoju.

Saradnja u oblasti trgovine

Međusobna trgovina zemalja u razvoju predstavljala je najdinamičniji faktor u svjetskoj trgovini u sedamdesetim godinama. Trgovinska razmjena rasla je po stopi od 1% godišnje u periodu 1950—1960, 5% u periodu 1960—1965, odnosno 8,3% u periodu 1965—1970 godine. Iako to predstavlja kontinuirani rast, on je ipak zaostajao za povećanjem trgovine u svijetu, kao i među pojedinim grupacijama zemalja. Zbog toga je učešće međusobne trgovine u svjetskoj trgovini u pomenutih petnaest godina (1955—1970) bilo smanjeno sa 6,2% samo na 3,5%.[29]

Međutim, u razdoblju od 1970. do 1975. godišnja stopa rasta međusobne trgovine povišena je čak na 36,0% da bi u slijedećih pet godina (1975—1980), iako snižena, ona iznosila 22,1%. Takav rast je doprinio udvostručenju učešća zemalja u razvoju u svjetskoj trgovini sa 3,5% u 1970. na 6,9% u 1980. godini. Posle 1973. godine mineralna goriva postala su važan činilac povećanog učešća zemalja u razvoju u svjetskoj i međusobnoj trgovini. Ali i bez ovih goriva učešće međusobne trgovine u svjetskoj trgovini povećano je sa 2,5% u 1970. na 4,2% u 1980. godini. Ipak, učešće iz 1980. bilo je nešto skromnije od onoga u 1955. godini.

---

[27] Final Report of the High Level Conference on Economic Cooperation among Developing Countries. Ministerial Meeting of the Group of 77, Caracas, maj 1981.

[28] Završna deklaracija, VII samit nesvrstanih zemalja, New Delhi, India, 7—12 mart 1983, »Međunarodna politika«, 1. april 1983.

[29] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1983. Part II: »Economic Cooperation among Developing Countries«, 5. oktobar 1983..

Digitized by Google

Trgovina među zemljama u razvoju pokazuje slijedeće odnose (u procentima tekuće vrijednosti izvoza u SAD dolarima)[30]:

	1955	1960	1970	1980
Sa mineralnim gorivima:				
Svjetska trgovina	6,2	4,8	3,5	6,9
Ukupan izvoz ZUR	24,4	22,3	19,8	24,8
Ukupan uvoz ZUR	24,9	20,8	18,9	29,9
Bez mineralnih goriva:				
Svjetska trgovina	4,3	3,3	2,5	4,2
Ukupan izvoz ZUR	20,3	19,4	19,4	30,0
Ukupan uvoz ZUR	17,7	14,5	13,4	16,8

Međusobna trgovina zemalja u razvoju doživila je udare početkom 1980. koji su trajali do sredine 1982. godine. Međutim, u drugom polugodištu 1982. međusobna trgovina je izrazito povećana — na 31,7% ukupnog izvoza,[31] što vrijedi i za ukupno učešće ovih zemalja u svjetskom izvozu.

Teškoće u spoljnoekonomskom položaju zemalja u razvoju, naročito od 1981. godine, koje su posebno zaoštrene sa problemom otplata njihovih spoljnih dugova, smanjenjem uvoza negativno su se odrazile na međusobnu trgovinu. S obzirom na činjenicu da se devizni priliv zemalja u razvoju u konvertibilnim izvorima plaćanja koristi prije svega za nabavke esencijalnih proizvoda, to utiče na povećanje uvoza iz razvijenih zemalja, što uz obaveze plaćanja dugova, doprinosi oskudici u sredstvima plaćanja uvoza iz zemalja u razvoju. Smanjenje uvoza pretežno pogađa neesencijalni uvoz, iako to nije samo uvoz iz drugih zemalja u razvoju. Pored toga, platnobilansne teškoće otežale su mogućnosti pravovremenog uvoza, mnoge nabavke se vrše u malim količinama, na brzinu, što, opet, daje prednost isporučiocima iz razvijenog svijeta, čak i kada je riječ o proizvodima zemalja u razvoju.

Pošto su mogućnosti izvoza i uvoza potrebe zemalja u razvoju veće, to mnoge zemlje pristupaju raznim vidovima bilateralizma, kliringa, kompenzacionih poslova i trampe,[32] što sve nosi gubitke.Pri tom dolazi do velikih teškoća u vremenskom usklađivanju uzajamnih isporuka. To se može ilustrovati nizom primjera većih pothvata nekih zemalja u razvoju koje traže određenu »završnicu«, odnosno realizaciju u konvertibilnim sredstvima. Transnacionalne korporacije i velike banke iz industrijski razvijenih zemalja stvaraju posebne organizacije koje se angažuju u pomenutoj vrsti poslova i koje često preuzimaju na sebe finalizaciju poslova, preuzimajući pri tom najveći dio profita koji se postižu na ovakvim transakcijama. Ili u nizu slučajeva, sudbina

[30] Ibid.

[31] Ibid.

[32] Postoji ocjena da se oko 30% svjetske trgovine obavlja na ovaj način. (Izvor: »Euromoney«, januar 1984.)

Digitized by Google

uvoza iz zemalja u razvoju i međusobne trgovine zavisi i od spremnosti bankarskih institucija razvijenog svijeta da garantuju plaćanja, što je potvrda ojačanog položaja monopolističkog kapitala u ekonomskim odnosima među zemljama u razvoju.

Izgledi za povećanje međusobne trgovine u velikoj meri zavise kako od poboljšanja spoljne likvidnosti zemalja u razvoju, prije svega u odnosima sa razvijenim svijetom, tako i od poboljšanja mogućnosti međusobnih plaćanja. Kako u tom pogledu ne treba očekivati nagla poboljšanja, ostaje na zemljama u razvoju da usavršavaju mehanizme međusobne trgovine, uz minimalno angažovanje konvertibilnih sredstava plaćanja. Kako će kasnije biti izneseno, to se može postići klirinškim aranžmanima.

Zemlje u razvoju su, zahvaljujući dostignućima u razvoju, ostvarile značajne promjene i poboljšanja u strukturi spoljne trgovine. To osobito vrijedi za razvijenije i takozvane novoindustrijalizovane zemlje, što potvrđuje analiza strukture međusobne trgovine:

— Na naftu — gorivo otpada preko polovine međusobne trgovine.

— Ako se izuzme nafta, onda više od polovine trgovine otpada na industrijske prerađevine koje su u 1955. godini učestvovale sa 25,2%, a 1980. sa 55,6% ukupnog izvoza. Unutar ove grupacije izrazito je poraslo učešće mašina i transportne opreme — sa 2,5% u 1955. na 19,6% u 1980. godini; laka prerađivačka industrija bilježi blaži rast — sa 20,5% na 28,9% (uvijek u navedenom periodu).

— U ovom periodu učešće prehrambenih proizvoda smanjeno je sa 43,8% na 24,3%, a poljoprivrednih sirovina sa 25,8% samo na 9,06%.[33]

Poboljšanje strukture došlo je do izražaja i u izvozu na svjetsko tržište, i to sa istim trendovima, iako je učešće industrijskih prerađevina, mašina i opreme nešto niže od učešća u međusobnoj trgovini. Sposobnost za isporuke kvalitetne opreme i kapitalnih dobara doprinijela je povećanom učešću zemalja u razvoju u isporukama za projekte koje finansira Svjetska banka: sa 8,8% u 1978. na 17,9% u 1982. godini.

Struktura izvoza i uvoza, adekvatno analizirana, daće niz elemenata za metode uspješnije međusobne saradnje, što je od interesa za sve učesnike.

Najranije su ostvareni podsticaji međusobnoj trgovinskoj saradnji sa susjednim zemljama pojedinih regiona, posebno putem raznih regionalnih i subregionalnih grupacija. Međutim, kasnije je trgovina unutar nekih područja smanjivana u korist međuregionalne trgovine zemalja u razvoju: u 1955. godini 76% međusobne trgovine odvijalo se unutar pojedinih regiona, a 1970. je to smanjeno na 69%. Tokom sedamdesetih godina, osobito pod uti-

[33] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1983. Part II: »Economic Cooperation among Developing Countries«, 5. oktobar 1983.

Digitized by Google

cajem trgovine mineralnim gorivima, međuregionalna trgovina je rasla brže od trgovine unutar pojedinih regiona. Tako je učešće trgovine unutar regiona u ukupnoj trgovini zemalja u razvoju u 1980. godini smanjeno na 48%. To je, mada u manjoj mjeri, slučaj i sa trgovinom bez ovih goriva: sa 74% u 1970. ona je opala na 64% u 1980. godini. U kasnijim godinama, pod pritiskom pogoršane likvidnosti i tereta dugova, pojačani su napori kako bi porasla unutarregionalna trgovina, posebno u Latinskoj Americi i u Južnoj i Jugoistočnoj Aziji. Tako je učešće ove trgovine u 1982. godini povećano na 53% (uključujući i mineralna goriva). Učešće unutarregionalne trgovine najniže je u Africi i u Zapadnoj Aziji.[34]

Slični trendovi zapažaju se i u odnosu na trgovinu unutar pojedinih regionalnih grupacija zemalja u razvoju, koja je smanjena sa 51,4% u 1960. na 40,4% u 1980. godini. Međutim, u slučaju »starijih« grupacija, pretežno u Latinskoj Americi, međusobna trgovina je u prethodnom periodu povećana sa 39,8% na 47,8%.[35] Sudbina trgovine zavisila je od carinskih preferencijala: tamo gdje su oni postojali međusobna trgovina je brzo rasla, a gdje nije bilo preferencijala trgovina je stagnirala.

U nastojanjima da se poveća međusobna trgovina, što je izraženo osobito u Latinskoj Americi, Latinoamerička integraciona asocijacija (Latin American Integration Association — LAIA) podstakla je zaključivanje trgovinskih ugovora svojih članova sa drugim zemljama Latinske Amerike. Tako je već zabilježeno devet, a najavljeno je deset novih ugovora.[36]

Iskustva s regionalnim i subregionalnim integracionim grupacijama ukazuju na izbor mogućih trgovinskih instrumenata i institucionalnih rješenja kako bi se proširila međusobna trgovina i ekonomska saradnja u cjelini. Pri tom treba imati u vidu neke specifičnosti položaja zemalja u razvoju: bescarinski uvoz ili niske carine na sirovine, opremu, hranu, lijekove, koji se uglavnom ne proizvode u zemlji, a visoke u odnosu na ostale proizvode, posebno one koji se proizvode u zemlji. Prihodi od carina imaju mnogo veći značaj za budžete zemalja u razvoju: 13,2% ukupnih prihoda (kod manje razvijenih čak 21,3%) centralnih vlada u 1979. godini, u odnosu na samo 1,7% prihoda vlada razvijenih zemalja, dolazi od carina. U zemljama u razvoju neuporedivo veću ulogu u regulisanju uvoza igraju necarinska od carinskih ograničenja, a u novije vrijeme, s platnobilansnim teškoćama, devizna ograničenja imaju povećan značaj.

To znači da bi akcije zemalja u razvoju za unapređenje međusobne trgovine trebalo usmjeriti na donošenje mjera trgovinske politike i na stvaranje institucija koje odgovaraju njihovim specifičnim uslovima i potrebama, to jest:

---

[34] Ibid.

[35] Ibid.

[36] »Aladi Newsletter«, maj-jun 1984.

Digitized by Google

— Da u stvaranju integracionih grupacija nije dovoljno primenjivati samo carinske preferencijale, nego tražiti instrumente za eliminisanje ili ograničavanje necarinskih prepreka, kao i deviznih ograničenja nametnutih otežanom spoljnom likvidnošću. Istovremeno, ne treba potcijeniti gubitke budžeta u slučaju primjene carinskih preferencijala. To znači da koristi od aranžmanâ treba da budu takvi da kompenziraju i gubitke carina.

— Posebno je značajan balans između doprinosa (troškova) i koristi od pojedinih aranžmana za sve zemlje članice, vodeći pri tom računa o uticajima strukture izvoza — uvoza na položaj pojedinih zemalja članica. To je značajno osobito za najmanje razvijene zemlje u razvoju.

— Očigledne prednosti međuregionalne trgovine u odnosu na trgovinu unutar pojedinih regiona ukazuju na potrebu stvaranja mehanizama za unapređivanje prvog oblika trgovine ne zapostavljajući drugi oblik. Sa tog stanovišta zaslužuju pažnju pogledi profesora W. Artura Lewisa, koji piše:

»Jedan od razloga zbog kojih carinske unije nisu postigle više leži u njihovoj osnovnoj pretpostavci: da zemlje treba da trguju najviše sa svojim neposrednim susjedima — što više nije tačno u ovom periodu veoma niskih transportnih troškova. Iz razloga koji proizlaze iz klimatskih uslova, karakteristika zemljišta i historije neposredni susjed je vjerovatno u istom poslu i nije potencijalni mušterija ili snabdjevač. On je također siromašan i zbog toga nudi isto tako ograničeno tržište. Zemlje u razvoju koje razvijaju nove industrijske proizvode uvlače se u veća i bogatija tržišta drugih zemalja u razvoju, više nego prije, u odnosu na tržišta svojih susjeda. Iskreno, u 1950-im i 1960-im, agresivan razvoj nije imao velike potrebe od carinskih unija: ove nude svojim članovima više kada svjetska trgovina stagnira nego kada je u procvatu. Iz toga slijedi da u situaciji koju mi analiziramo, kada se svjetska trgovina usporava, carinske unije bi bile više cijenjene i efektivnije, naročito u odnosu na industrije regionalnih ekonomija velikog obima. Pa ipak, glavni proizvodi koje zemlje u razvoju treba (sada) da proizvode u većem obimu jedne za druge ne mogu se razmjenjivati među neposrednim susjedima na političkim osnovama. Hrana, vještačka đubriva, cement, čelik i goriva traže svoje lokacije prije svega sa stanovišta raspoloživosti sirovina, a mašine će doći prije svega iz onih zemalja u razvoju koje već imaju značajnu industrijsku osnovu. Ova nova trgovina zemalja u razvoju biće svjetska, isto onako kao što su evropska trgovina i trgovina SAD svjetske.«[37]

A. O. Mena, predsjednik Interameričke banke za razvoj, također pruža veliku podršku međuregionalnoj saradnji zemalja u razvoju. U uslovima platnobilansnih teškoća i slabih izgleda na međunarodnom finansijskom tržištu budući razvoj Latinske Ame-

[37] W. Arthur Lewis, *The Slowing down of the Engine of Growth*, »The American Economic Review«, septembar 1980.

Digitized by Google

rike treba da počiva na razvoju vlastitih resursa, na proširenju domaćih tržišta i na povećanoj trgovini ovog regiona sa drugim zemljama u razvoju. Stepen razvoja dostignut od strane mnogih zemalja regiona pruža mogućnost za veću razmjenu sa zemljama Afrike i Azije.[38]

Karakteristično je da je do ekspanzije međuregionalne trgovine zemalja u razvoju došlo bez nekih posebnih instrumenata za njeno podsticanje. Daljnja ekspanzija traži odgovarajuće mehanizme i globalni sistem trgovinskih preferencijala (GSTP) prihvaćen je kao najadekvatniji put. Na žalost, pored prihvatanja ideje i široke podrške, do sada je malo učinjeno na njenoj realizaciji. Razlozi za to leže na samim zemljama u razvoju, ali i u stalnim smetnjama od strane razvijenih zemalja, kako onih sa Zapada tako i onih sa Istoka. Ipak, na posljednjem, oktobarskom sastanku (1984) među zainteresovanim zemljama u razvoju postignut je dogovor o rokovima priprema; tako bi Komitet za pregovore napravio plan pregovora do konca septembra 1985, s tim da pregovori otpočnu 1. decembra 1985. godine. Uspjeh priprema ne zavisi samo od stručnog doprinosa učesnikâ, nego traži mobilizaciju političke volje i spremnosti za uvođenje preferencijala. Tome može doprinijeti poseban sastanak ministara trgovine ili ekonomije zainteresovanih zemalja u razvoju o čijim pripremama se razmišlja. Bez kolebanja se može tvrditi da GSTP predstavlja jedan od najvećih pothvata u međusobnoj saradnji zemalja u razvoju, zbog čega zaslužuje prioritet i pažnju.

U razradi GSTP korisno je analizirati iskustva u primjeni Tripartitnog sporazuma, prvog međuregionalnog sporazuma zasnovanog na trgovinskim preferencijalima između Indije, Egipta i Jugoslavije. U početku su dostignuća bila pozitivna, ali kasnije, uprkos proširenju ove saradnje na druge ekonomske oblasti, rezultati su bili ograničeni. Treba analizirati i iskustva trgovinskog sporazuma određenog broja zemalja u razvoju u okviru GATT-a, iako on, zapravo, nije ozbiljnije ni zaživio.

U pripremama GSTP treba se koristiti najnovijim iskustvom s Regionalnim tarifnim preferencijalima (RTP) koji su stupili na snagu sredinom 1984. godine među jedanaest zemalja članica Latinoameričke integracione asocijacije (LAIA).[39]

Dok je najveći dio dosadašnjih napora za proširenje trgovinske saradnje bio ograničen na akcije vlada, prva iskustva pokazuju koristi, pa i prednosti od neposredne saradnje trgovinskih organizacija zemalja u razvoju. U tom pogledu zaslužuje podršku inicijativa za saradnju državnih trgovinskih organizacija, podstaknuta na sastanku održanom u Međunarodnom centru za preduzeća u javnom vlasništvu u Ljubljani.

---

[38] Iz istupanja A. O. Mene na VI UNCTAD-u, Beograd, jun 1982.

[39] 77 Bulletin Published by the Chairman of the Group 77 in New York, septembar 1984. — Pažnju zaslužuje Preferencijalni trgovinski aranžman (PTA) zemalja Afrike od 1. jula 1984. Predviđa se ukidanje carina i necarinskih prepreka, te uvođenje kliringa (»South«, 12. 1. 84).

Digitized by Google

Finansijska saradnja zemalja u razvoju

Saradnja u oblasti finansija ima širok značaj za većinu drugih oblika međusobne ekonomske saradnje. Ta saradnja obuhvata: (a) finansiranje pod povlašćenim uslovima od strane vlada i međuvladinih institucija; (b) finansiranje razvoja — investicije, eksportni krediti, zajednička ulaganja; i (c) finansijsku podršku međusobnoj trgovinskoj saradnji.

Možda su u oblasti finansija postignuti najkonkretniji rezultati, naročito na regionalnom i subregionalnom planu. Isto tako, više inicijativa za proširenje te saradnje je u toku.

U postojećim uslovima izuzetan značaj za održavanje i podsticanje trgovinske razmjene imaju finansijski instrumenti kao što su kliriški i platni aranžmani zemalja u razvoju. Značaj takvih aranžmana potvrđuju pozitivna iskustva Evropske platne unije koja je finkcionisala nakon drugog svjetskog rata.

Prednost takvih institucija leži u tome što se veliki obim trgovinske razmene može realizirati s malim angažovanjem konvertibilnih sredstava plaćanja, koja služe samo za bilansiranje razlika između izvoza i uvoza, ostvarenih u određenom periodu. Na žalost, upravo zbog oskudice konvertibilnih sredstava plaćanja mnogi od tih aranžmana su ili smanjili obim operacija ili su suspendovani, i to baš u vrijeme kada se od njih najviše očekivalo. Jedna analiza pokazuje da tri od ukupno osam kliriških mehanizama, koji obuhvataju 67 zemalja u razvoju, tek počinju da deluju. Azijska klirinška unija (ACU) bilježi stalna poboljšanja. Ostala četiri aranžmana — ALADI platni sistem, Centralnoamerički kliring, Zapadnoafrički kliring i CARICOM — multilateralni kliring zemalja Kariba — nailaze na sve veće teškoće baš zbog oskudice konvertibilnih sredstava plaćanja. To uprkos činjenici da se kod većine ovih aranžmana samo jedna trećina do jedna četvrtina vrijednosti operacije bilansira konvertibilnim sredstvima plaćanja.[40]

Upravo ove prednosti sugerišu mogućnost da pojedine zemlje u razvoju pristupe uvođenju bilateralnog kliriškog plaćanja tako što će se izvozne i uvozne operacije odvijati knjigovodstveno po domaćim, obračunskim ili po tržišnim cijenama, s tim da se salda — razlike bilansiraju i plaćaju u konvertibilnim sredstvima u određenom ugovorenom periodu: godišnje, ili, ako su debalansi značajniji, i češće. U svakom slučaju, na taj način je moguće ostvariti promet veći od onoga koji bude počivao na direktnim plaćanjima konvertibilnim sredstvima. Istovremeno, to ima prednosti pred barter-aranžmanima, kompenzacijama i slično, što se može proširivati i na druge zainteresovane zemlje. Naravno da treba računati na otpor Međunarodnog monetarnog fonda ili GATT-a takvim aranžmanima, ali ako se oni tretiraju kao izraz

[40] Alfonso Inostroza, *Payment Arrangements of Developing Countries: Summary Review of Their Present Situation.* UNCTAD, Geneve, april 1984.

Digitized by Google

nužde, koja poboljšava trgovinski položaj zemalja učesnica, to svakako predstavlja napredak.

Izuzetan značaj imaju pet postojećih kreditnih aranžmana, koji, iako na različite načine, podržavaju trgovinsku razmjenu: pomažu svojim članovima da prevaziđu teškoće u pogledu kurseva valuta, kontrole i ograničenja izazvanih restrikcijama zbog platnobilansnih razloga. Ti aranžmani povezuju svoj rad sa ciljevima šire integracije i proširenja uzajamne trgovine na regionalnim i subregionalnim osnovama. Kreditni potencijali ovih institucija dostižu oko 2,3 milijarde dolara.[41]

Bilateralne kreditne linije između centralnih banaka dvanaest zemalja članica LAIA iznose ukupno 2,7 milijardi dolara, od čega na redovne linije otpada 2,3 milijarde.[42]

Zemlje izvoznice nafte, a naročito arapske zemlje, glavni su izvor finansiranja drugih zemalja u razvoju. To na prvom mjestu vrijedi za povlašćeno finansiranje. Neto primanja zemalja u razvoju pod povlašćenim uslovima iz ovih izvora porasla su sa 1,2 milijardi dolara godišnje u periodu 1970—1972. na 7,6 milijardi prosečno godišnje u periodu 1973—1981. godine, odnosno ukupno na 68,5 milijardi dolara za ovih devet godina. Sa opadanjem prihoda od nafte smanjivan je i obim ovog finansiranja od 9,7 milijardi dolara dostignutog 1980. na 5,5 milijardi dolara u 1983. godini.[43] OPEC- zemlje odvajaju za pomoć drugim zemljama u razvoju četiri do osam puta više BNP u odnosu na zemlje OECD. U slučaju arapskih članica OPEC-a taj odnos dostiže i sedamnaest puta više.[44] Ta sredstva zemlje primaoci koriste za razne svrhe — od opšte podrške posebno bilansima plaćanja do kredita za naftu, za finansiranje razvojnih programa i projekata, obrazovanja, zdravstva itd.

Pored toga, sredstva OPEC-a usmjeravaju se na zemlje u razvoju putem tržišta kapitala i kredita. Na sindicirane kredite vođene od strane arapskih banaka otpada 30% ukupnih pozajmica od strane zemalja u razvoju u 1981. godini. To je velik porast imajući u vidu da je četiri godine ranije to iznosilo samo 8%. Kombinovani kapital dvadeset pet najvećih arapskih banaka povećan je sa 2 milijarde dolara u 1980. na preko 6 milijardi dolara krajem 1982. godine i one su značajno učestvovale u pozajmicama na sindiciranom tržištu. Ukupan kapital arapskih zajedničkih ulaganja (Arapsko-arapsko i arapsko-međunarodno) procijenjen je na 36 milijardi dolara, od čega više od jedne trećine otpada na finansijska ulaganja. Od posebnog interesa među interarapskim agencijama za podsticanje investicija je Interarapska korporacija za ga-

---

[41] Ibid.

[42] »Aladi Newsletter«, maj—jun 1984.

[43] OECD *Development Cooperation*, 1983 Review, 1984 Review, Paris.

[44] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1983. Part II: »Economic Cooperation among Developing Countries«, 5. oktobar 1983.

Digitized by Google

rancije investicija, koja osigurava investitore protiv nekomercijalnih rizika na osnovu plaćanja propisane premije osiguranja.[45]

Navedene operacije finansiraju se iz obimnih viškova u platnim bilansima zemalja OPEC-a, zapravo manjeg broja takozvanih zemalja sa viškovima kapitala. U periodu od deset godina (1974—1983) tekući viškovi platnog bilansa iznosili su 377 milijardi dolara, nakon smanjenja zbog deficita u 1983—82. godini koji su iznosili 28 milijardi dolara. Ukoliko se navedenom iznosu dodaju neto pozajmice ovih zemalja, onda gotovinski višak na raspolaganju dostiže 458 milijardi dolara.[46] U pomenutih deset godina 81 milijarda dolara ili 17,7% navedenih sredstava bilo je usmjereno na zemlje u razvoju, a daljih 20 milijardi ili 4,4% na međunarodne organizacije (Fond i Svjetsku banku), dok je preostalih blizu četiri petine bilo plasirano u razvijenom svijetu. Jedan dio ovih sredstava, uz posredovanje banaka razvijenog svijeta, bio je usmjeren i na zemlje u razvoju. Takva kretanja aktualizirala su ocjene rentabilnosti i sigurnosti ulaganja u razvijenom i nerazvijenom svijetu, te stvaranje, odgovarajućih kanala, mjera i garancija za šire direktno finansijsko povezivanje ovih grupacija zemalja u razvoju.

Indija, Jugoslavija te NR Kina također su finansijeri drugih zemalja u razvoju.[47] Dijelom je u pitanju finansiranje pod povlašćenim uslovima, a dijelom je riječ o eksportnim kreditima radi finansiranja izvoza kapitalnih dobara i zajedničkim ulaganjima.

Finansiranje razvojnih programa i projekata, eksportni krediti, zajednička ulaganja itd. postaju sve interesantniji u međusobnoj saradnji. Iako su sredstva ograničena i ozbiljno zaostaju za potrebama, uloga ovih finansiranja značajno prevazilazi njihov obim, jer doprinosi rješavanju problemâ za koje se ne mogu osigurati drugi izvori finansiranja.

U slučaju eksportnih kredita zemlje u razvoju izvoznice kapitalnih dobara nailaze na ozbiljnu konkurenciju razvijenog svijeta, zbog čega se predlaže stvaranje posebnog računa za subvencije kamata tih kredita. Ti vidovi finansiranja značajni su i zbog podsticanja naučno-tehničke i proizvodne saradnje koja doprinosi ekonomskom razvoju zemalja u razvoju.

Veliki značaj za finansijsku saradnju ima niz institucija, pretežno banaka, većinom regionalnog i subregionalnog karaktera.

Podržavajući unapređenje rada postojećih i stvaranja novih regionalnih i subregionalnih institucija, težište napora ipak treba usmjeriti na stvaranje finansijskih institucija međuregionalnog

---

[45] Dragoslav Avramović, *Economic Cooperation among Developing Countries: Problems and Prospects.* Revised text of Lecture given at the General Secretariat of the OPEC, Kuwait, on 4. April, 1984, UNCTAD, Geneve, 16. maj 1984.

[46] *World Economic Outlook.* A Survey of the Staff of the International Monetary Fund, Washington D. C. 1984.

[47] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1983. Part II: »Economic Cooperation among Developing Countries«, 5. oktobar 1983.

Digitized by Google

značaja, za globalnu finansijsku saradnju zemalja u razvoju. Do sada nije uspio pokušaj da se stvori međunarodna institucija za garantije eksportnih kredita (IECGF), koja se skoro deset godina razmatra u UNCTAD-u, s malo izgleda za realizaciju.[48] Znatno veću pažnju i interesovanje, u novije vrijeme, pobuđuje inicijativa za stvaranje banke zemalja u razvoju.[49]

Prijedlog o banci zemalja u razvoju star je oko sedam godina. U tom periodu koncepcija banke se razvijala i poboljšavala. Ozbiljan rad na realiziranju ideje o banci počeo je 1982. godine, nakon što je sekretarijat UNCTAD-a, na traženje Grupe 77, prezentirao iscrpnu tehničku studiju o banci. Posle toga su održana dva sastanka eksperata vlada zemalja u razvoju, organizovana od strane Grupe 77 zemalja u razvoju — u 1983. i 1984. godini. Sve dosadašnje rasprave traže banku koja bi dopunjavala, a ne supstituirala rad postojećih institucija. Poslednja razmatranja govore o banci koja bi osiguravala dopunska sredstva za finansiranje međusobne trgovine, klirinških i platnih aranžmana, finansiranje i kofinansiranje razvojnih programa i projekata, za zajednička ulaganja, uključujući razne usluge vezane za te aktivnosti. U raspravama povodom banke postojale su određene razlike u pogledu prioriteta pojedinih funkcija: mnogi stavljaju u prvi plan finansiranje međusobne trgovine, klirinških i platnih aranžmana, upravo zbog teškoća na koje nailazi međusobna trgovina u tekućim uslovima, dok bi se ostalim funkcijama pristupilo kasnije, u zavisnosti od raspoloživih sredstava; drugi, opet, smatraju da finansiranje razvoja ne treba odlagati. Definitivno je odbačena ideja o podršci od strane banke platnim bilansima zemalja članica, jer bi to tražilo ogromna sredstva.

Upisan kapital banke ocjenjuje se na oko 20 milijardi dolara, a uplaćen na oko 4 milijarde, od čega oko 1,5 milijarda u konvertibilnim sredstvima plaćanja. Ostatak bi bio uplaćen u nacionalnim valutama zemalja članica. Banka bi osiguravala dopunska sredstva na međunarodnom tržištu kapitala, kao i kod zemalja u razvoju. Ona bi trebalo da otpočne s radom čim prikupi dovoljno sredstava; po nekim ocjenama, to bi bilo oko 500 miliona dolara kapitala uplaćenog u konvertibilnim sredstvima. Banka bi poslovala na komercijalnim principima. Uviđa se veliki značaj doprinosa banke manje razvijenim zemljama u razvoju. Finansiranje pod povlašćenim uslovima bilo bi moguće samo ukoliko se osiguraju posebna sredstva za te svrhe. Takve operacije bi se vodile odvojeno od redovnih aktivnosti banke.

Osnivači banke bile bi vlade zemalja u razvoju. Istovremeno je zabilježena i podržana inicijativa privatnih banaka zemalja u

[48] Ibid.

[49] *Economic and Technical Cooperation among Developing Countries.* The Group of 77 in Action 1983—1984. Volume 1 and Volume 2. Izdavači: Office of the Chairman of the Group 77 and Research Centre for Cooperation with Developing Countries (RCCDC), Ljubljana. Izvršni izdavač Negoslav Ostojić, izvršni direktor of RCCDC, Agency for South-South Cooperation, Beograd, 1984.

Digitized by Google

razvoju, kao što je Banka za međunarodnu trgovinu i kredit (stvaranje konzorcija komercijalnih banaka trećeg svijeta), odnosno Federacije banaka Latinske Amerike (stvaranje Latino-američke multinacionalne komercijalne banke).

Na žalost, finansijski najjače arapske zemlje Golfa nisu spremne da učestvuju u stvaranju takve banke. To zbog toga što, navodno, već ima dovoljno institucija koje se bave finansiranjem zemalja u razvoju, te problem nije u institucijama, nego u pomanjkanju kapitala. Pored toga, ponekad se ukazuje na negativno iskustvo iz stvaranja Fonda solidarnosti nesvrstanih zemalja.[50] Međutim, primjedba u pogledu mnoštva institucija nije održiva. Banka zemalja u razvoju bila bi prva bankarska institucija namijenjena svim zemljama u razvoju koja bi bila organizovana od strane tih zemalja. Svjetska banka, pa i regionalne banke za razvoj, jesu institucije namijenjene zemljama u razvoju, ali u njima dominiraju razvijene zemlje, što posebno vrijedi za Svjetsku banku. Postoji niz regionalnih banaka ili fondova zemalja u razvoju, što posebno vrijedi za one u arapskom i islamskom svijetu, ali su te institucije namijenjene ograničenom broju zemalja u razvoju. Iz svega proizlazi da je banka zemalja u razvoju neophodna radi obuhvatnosti svih zemalja u razvoju, te da ona ne može supstituirati, nego dopunjavati rad ostalih finansijskih institucija ovih zemalja.

Niz drugih zemalja OPEC-a daje, međutim, podršku banci. Postoje ocjene da u početku treba računati na podršku banci ograničenog broja zemalja, koje bi je i organizovale. Banka bi bila otvorena za učešće svim zemljama u razvoju i, nakon uspješnog početka rada, moglo bi se računati na proširenje podrške banci.

Odlučnu podršku stvaranju banke daje odluka Grupe 77 zemalja u razvoju o formiranju posebne međuvladine inicijativne grupe za stvaranje banke, koja bi svoj rad (pripreme statuta, izvora sredstava itd.) trebalo da završi tokom prvog polugodišta 1985. godine. Ta odluka je dobila podršku Ministarskog sastanka Grupe 77 zemalja u razvoju, održanog u Njujorku koncem septembra 1984. godine.

Zajednička ulaganja i multinacionalne kompanije zemalja u razvoju

Ubrzan i diverzificiran razvoj osnovni je uslov za bitnije proširivanje međusobne saradnje zemalja u razvoju. Nova proizvodnja i razvoj s modernijom strukturom nude uslove za povećanu trgovinsku razmjenu, predstavljaju potencijale za šire međusobno fi-

[50] Ideja o Fondu iznesena je na samitu nesvrstanih održanom u Alžiru septembra 1973. godine. Statut Fonda je usvojen 1975. i Fond je trebalo da počne sa radom nakon što najmanje četrdeset zemalja ratifikuje njegov statut. Na žalost, to nije učinio dovoljan broj zemalja, zbog čega Fond nije zaživio. Razni apeli nesvrstanih zemalja nisu urodili plodom. Pri tom treba ukazati na to da Fondu nisu pristupile mnoge zemlje koje su trebale da budu najveći korisnici njegovih sredstava.

Digitized by Google

nansiranje. Zbog svega toga saradnja u oblasti investicija, ali ne samo putem transfera kapitala, nego i tehnologije, proizvodno-tehnička saradnja, upravljanje, uzdizanje stručnih kadrova, marketinga koji uključuje uzajamne isporuke roba i usluga — postaju osnovni vidovi saradnje. Ti oblici saradnje postoje u raznim oblicima međusobnog finansiranja, u čemu bi banka zemalja u razvoju imala poseban značaj.

Zajednička ulaganja i stvaranje multinacionalnih kompanija zemalja u razvoju predstavljaju značajne pothvate radi postizanja navedenih ciljeva.[51] Na jednoj strani, pojavljuju se već organizovane kompanije zemalja u razvoju koje raspolažu s nešto kapitala, tehnologije, stručnih kadrova i koje, osim na domaćem, djeluju i na tržištima drugih zemalja u razvoju. Na drugoj strani, postoje zemlje koje imaju prirodne resurse, radnu snagu, veće ili manje tržište, u kojima se, udruživanjem raspoloživih potencijala na zajedničkoj osnovi, mogu postići određeni razvojni rezultati. Poslovanje se razvija najmanje u dvije zemlje, a u mnogo slučajeva ono se proširuje na veći broj zemalja. Tako dolazi do multinacionalnih kompanija zemalja u razvoju.

Češći oblik multinacionalnih kompanija nastaje kada kompanija iz jedne zemlje pristupi otvaranju svojih afilijacija ili zajedničkih preduzeća u više zemalja. U poslovanju ovih kompanija vlade zemalja u razvoju, osobito one koje pružaju gostoprimstvo, nude razne povlastice, preferencijalni tretman i time prednosti u odnosu na druge kompanije koje posluju u dotičnim zemljama.

Iako su multinacionalne kompanije u nekim zemljama u razvoju postojale i ranije, ipak je njihov razvoj ubrzan u šezdesetim, a naročito sedamdesetih godina.

Postoje ocjene da trideset do pedeset zemalja u razvoju imaju neku vrstu kompanija u drugoj ili u drugim zemljama. Uloženi kapital, bez kapitala zemalja izvoznica nafte, procjenjuje se na 10 milijardi dolara — što je dosta skromno. U pogledu broja zajedničkih kompanija ili afilijacija procjene se kreću između 1.300 do 2.000 — što je impresivan broj u usporedbi s neznatnim brojem deset godina ranije.[52]

Može se zapaziti nekoliko kategorija zemalja nosilaca zajedničkih ulaganja, odnosno multinacionalnih kompanija:

---

[51] (a) Augustin Papić, *Joint Ventures among Developing Countries*, mimeo., oktobar 1983. Podnesen na skupu eksperata o temi: »The Role and Factors Conducive to the Improvement of the Performance of Public Enterprises Joint Ventures among Developing Countries«. Organizacija: International Center for Public Enterprises in Developing Countries (ICPE), Ljubljana, Jugoslavia in Cooperation with United Nations Conference for Trade and Development (UNCTAD), Geneve, Suisse, Ljubljana, 16—21. oktobar 1983; (b) Sanjaya Lall, *The Rise of Multinationals from the Third World*, »Third World Quarterly« 5/3, jul 1983, str. 618-626; (c) *Third World Powerhouses*, »Newsweek«, 18. jun 1984, str. 38—40; (d) *Here Come the Multinationals of the Third World*, »The Economist«, London, 23. jul 1983, str. 61-62.

[52] Ibid.

Digitized by Google

— Zemlje istočne Azije, kao Južna Koreja, Filipini, a posebno Singapur, igraju aktivnu ulogu u ovoj oblasti, ali vrlo često uz oslanjanje na transnacionalne korporacije razvijenog svijeta koje imaju široko otvorena vrata u tim zemljama. (Ovdje ne pominjem slučajeve Hong Konga ili Tajvana, koji imaju specifične uloge, a nisu članovi Grupe 77 zemalja u razvoju.)

— Jednu grupu čine zemlje s jakim petrolejskim kompanijama kao Kuvajt, Meksiko, Venecuela, pa i Brazil, koje djeluju u više zemalja. Ovdje su u pitanju državne kompanije.

— Novoindustrijalizovane zemlje, među kojima se posebno pominju one u Latinskoj Americi, kao, na primjer, Argentina, Brazil, Meksiko, Venecuela — koje se više angažuju u zajedničkim ulaganjima i u stvaranju multinacionalnih kompanija, državnih, privatnih i mješovitih.

— Indija predstavlja specijalan slučaj prodora u druge zemlje u razvoju sa zajedničkim ulaganjima ili afilijacijama svojih multinacionalnih kompanija.

U odnosu na transnacionalne korporacije razvijenih zemalja multinacionalne kompanije zemalja u razvoju imaju mnoge pozitivne specifičnosti: u pitanju su manji pothvati, uz fleksibilno prilagođavanje uslovima i potrebama zemalja uključenih u ovakvu saradnju, sa interesom za uzajamne isporuke (proizvodâ potrebnih za investicije i proizvodnju ili onih koji se proizvode u zajedničkim kompanijama). One većinom imaju više razumijevanja za lokalne uslove i potrebe, ekonomske, ali i socijalno-političke. Zainteresovane su za profit, ali više kao dopunski kapital za dalje razvijanje poslova. Ipak, i uza sve razlike, ove kompanije ne moraju biti imune od mnogih slabosti koje se uočavaju kod transnacionalnih korporacija što djeluju u zemljama u razvoju. Zbog toga je važno da zajednička ulaganja zemalja u razvoju i multinacionalne kompanije obezbijede ravnopravnije i uzajamno korisne odnose. One mogu nuditi puteve i za regulisanje odnosa zemalja u razvoju sa direktnim privatnim investicijama i transnacionalnim korporacijama iz razvijenog svijeta.

IV. Unapređivanje rada Grupe 77 zemalja u razvoju

U radu Grupe 77 zemalja u razvoju u oblasti međusobne saradnje prisutan je niz drugih oblasti kao: rad agencija za tehničku saradnju, pitanje investicija i razvojnih projekata, tehnička saradnja među preduzećima, energija, pomorstvo i saobraćaj, primarni proizvodi i sirovine, hrana i poljoprivreda, industrijalizacija, višesektorska mreža informacija itd. Aktivnost u ovim sektorima dostigla je različite stepene, ali još uvijek sporo dolazi do finalizacije pojedinih programa.

U sagledavanju dosadašnjeg rada mogu se doneti dva zaključka:

Digitized by Google

— Skratiti vrijeme razmatranja pojedinih pitanja u Grupi 77, raznim stručnim i sličnim grupama, i ubrzati finalizaciju pojedinih programa i njihovu uspješnu primjenu.

— U radu tijela Grupe 77 učestvuje uglavnom ograničen broj zemalja: neke zemlje odsustvuju zbog štednje, druge zato što nisu dovoljno zainteresovane za određenu oblast saradnje, i, konačno, neke zato što su zasićene dugim i ponekad nedovoljno plodnim diskusijama. Očevidno je da ne treba računati na učešće svih zemalja u svakom pojedinom programu. Bitno je da se u program uključe zainteresovane zemlje, pa makar to bio i manji broj, i da program dovedu do kraja. Tokom realizacije programa mogućno je računati na prošireno učešće drugih zemalja.

Pošto nema opravdanja ni mogućnosti da Grupa 77 zemalja u razvoju stvori svoj stručni aparat, sličan, na primjer, onome sa kojim raspolaže OECD, rješenje treba tražiti na znatno većem i kontinuiranom osloncu Grupe na naučnoistraživačke institucije ovih zemalja, pružajući istovremeno podršku boljoj saradnji i koordinaciji ovih institucija.

Dosadašnje akcije na unapređivanju međusobne ekonomske saradnje vodile su uglavnom vlade i njihovi organi. Međutim, u toj saradnji ne može biti potpunog uspjeha sve dok privreda, preduzeća i banke zemalja u razvoju ne postanu neposredni nosioci i inicijatori međusobne saradnje. Bez njihove aktivne uloge nije moguće realizirati ni ono o čemu se dogovaraju ili odlučuju vlade. Sve dok se privreda potpuno ne uključi u međusobnu saradnju rezultati saradnje biće ograničeni.

Rad zemalja koordinatora izabranih na VII samitu nesvrstanih zemalja u Nju Delhiju (ukupno 21 grupa) zaostaje u izvršavanju programa iz oblasti međusobne saradnje. Međutim, pošto je većina programa identična sa onima u Grupi 77, koja, inače, pokazuje više aktivnosti, pa i rezultata, napore treba usredsrediti na tu grupu, a izbjeći nepotreban duplicitet.

V. **Međusobna saradnja — krupan podsticaj razvoju**

Proširenje međusobne ekonomske saradnje postaje imperativ ukoliko zemlje u razvoju žele da se brže razvijaju. Jedna analiza UNCTAD-a[53] daje ocjene efekata proširenja međusobne trgovine, a naročito trgovine investicionim dobrima. To je moguće postići preusmjeravanjem već raspoloživih tokova trgovine. Ovakvim naporima moguće je u periodu 1982—1990. godine dostići ili čak premašiti godišnju stopu rasta ostvarenu u petogodišnjem periodu 1975—1982 (koja je iznosila 4,4%).[54]

Složeniji zahvati u oblasti poljoprivrede i ishrane, saradnja u cilju povećanja proizvodnje, supstitucije uvoza uz povećanja

[53] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1983. Part II: »Economic Cooperation among Developing Countries«, 5. oktobar 1983.

[54] Ibid.

Digitized by Google

uzajamnih isporuka prehrambenih proizvoda (na račun uvoza iz razvijenih zemalja), ukoliko su u zadovoljavajućem obimu, mogu da doprinesu povećanju stope rasta zemalja u razvoju na 6,4%.[55]

Ipak, pomenuti napori, iako su od koristi, ne mogu dati dovoljan podsticaj razvoju najmanje razvijenih zemalja, za koje treba preduzimati dopunske akcije.

Hitni i konkretizovani programi akcija neophodni su ukoliko se navedeni ciljevi žele postići u što kraćem vremenu.

Iako ove akcije treba da dovedu do određenog preusmjeravanja trgovine iz razvijenih zemalja u zemlje u razvoju (čega se ove prve ozbiljno plaše), konačan rezultat bio bi i povećanje trgovine sa razvijenim zemljama. Brža stopa rasta zemalja u razvoju podstakla bi i veći uvoz iz razvijenog svijeta, istina, u zavisnosti od uvoza ovih zemalja iz onih u razvoju, iako uz promjenu strukture uvoza.

VI. **Zaključak**

Ekonomska kriza, povezana s monetarno-finansijskom krizom i s teretom spoljnih dugova, teško pogađa zemlje u razvoju i njihovu međusobnu ekonomsku saradnju. Pogoršanju položaja doprinosi nespremnost razvijenog svijeta ne samo na izvršavanje nekih već dogovorenih postavki novog međunarodnog ekonomskog poretka, nego ni na pregovaranje, — kako globalno tako ni sektorsko. Istovremeno, privatizacija i internacionalizacija međunarodnih ekonomskih odnosa doprinijele su jačanju pozicija i uticaja, a to znači i eksploatacije zemalja u razvoju od strane monopolističkog kapitala i transnacionalnih korporacija.

U tim uslovima veliki značaj imaju napori nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju u pravcu prihvatanja globalnih pregovora i uspješnih odvijanja sektorskih pregovora s razvijenim svijetom. Ipak, ukupan ekonomski položaj zemalja u razvoju, kao i njihov odnos prema razvijenom svijetu, u ne maloj mjeri zavise od uspjeha u njihovoj međusobnoj saradnji.

Nesvrstane zemlje i Grupa 77 zemalja u razvoju imaju detaljno razrađene programe međusobne ekonomske saradnje. U toj oblasti postignuti su i određeni rezultati. Ipak, mnoge mogućnosti ostaju neiskorišćene, mnogi programi neizvršeni. U uslovima tekuće krize svjetske privrede, osobito spoljne prezaduženosti, međusobna saradnja doživljava udare; ona u mnogim slučajevima zaostaje, na nekim sektorima čak iza onoga što je ranije ostvareno.

To je podstaklo inicijativu u ovim zemljama da kritički analiziraju rezultate i sagledaju puteve budućeg razvoja. U tim sagledavanjima uočavaju se i neki prioriteti, kao, na primjer, trgovina, unutar koje, opet, globalni sistem preferencijala, finansije,

[55] Ibid.

Digitized by Google

uključujući posebno Banku zemalja u razvoju, saradnju u oblasti investicija i razvoja, proizvodna i naučno-tehnička saradnja. To nikako ne znači zapostavljanje drugih oblasti, u kojima su akcije već u toku.

Rezultati saradnje zavise kako od doprinosa svake pojedine zemlje u razvoju tako i, naročito, od rada Grupe 77 kao cjeline, odnosno od aktivnosti zemalja koordinatora izabranih na posljednjem samitu nesvrstanih zemalja. Grupa 77 postigla je značajna poboljšanja u svom radu, što je dalo pozitivne rezultate. U daljem radu Grupa se mora mnogo više oslanjati na podršku ne samo vlada — što je bio slučaj do sada — nego i privrede i naučnih institucija zemalja u razvoju. Oslanjanje na tri poluge — vlade, privreda i nauka — daje nade za uspješniju realizaciju programa postavljenih u oblasti međusobne ekonomske saradnje.

Produbljivanje međusobne saradnje, kako to pokazuju neke analize, može dati krupne podsticaje ekonomskom razvoju nerazvijenih zemalja. To stvara uslove i za uspješnije pregovore sa razvijenim svijetom, doprinoseći tako poboljšanju svjetske privrede i međunarodnih ekonomskih odnosa u cjelini. Zbog svega toga i razvijeni svijet treba da gleda na međusobnu saradnju kao na faktor ukupnog poboljšanja ekonomskih odnosa u svijetu i da, umjesto rezervi ili čak otpora, pruža podršku toj saradnji. Ta saradnja je i u interesu razvijenog svijeta, a time i svjetske privrede u cjelini.

Digitized by Google

Tomislav Smrečnik

O revolucionarnom potencijalu radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama

Pitanje izraženo u naslovu treba shvatiti u kontekstu postojećeg neslaganja mnogih autora na Zapadu sa tradicionalnom marksističkom teorijom o radničkoj klasi kao osnovnoj revolucionarnoj snazi.

Kako je ovo stanovište prilično rašireno, zasnovano na određenim empirijskim svedočanstvima i utemeljeno na razvijenoj teorijskoj argumentaciji, smatramo da zaslužuje posebnu pažnju i iscrpniju analizu.

Rukovođeni ovakvom namerom, u ovom radu smo nastojali da sistematski izložimo njegove opšte odlike, empirijske i teorijske razloge na kojima se zasniva, da preispitamo valjanost tih razloga i na taj način ukažemo na njegovu uslovnu vrednost i stvarnu neodrživost.

Dobro je poznato da su revolucionarnu ulogu radničke klase, tako ubedljivo izloženu u Manifestu komunističke partije, osporavali još socijaldemokrati u prvim decenijama ovog veka. Uspešno izvedena oktobarska revolucija privremeno je potisnula ta osporavanja. Međutim, početkom druge polovine XX veka ponovo oživljava shvatanje da radnička klasa, u stvari, nije i ne može biti revolucionarna snaga.

Digitized by Google

To su prvo istakli pobornici teorije »postindustrijskog razvitka kapitalizma — kako konzervativne tako i progresivne orijentacije. Autori poput Zbignjeva Bžežinskog, Klerka Kera, Valtera V. Rostova, s jedne, i Džona Galbrajta i Denijela Bela, s druge strane, dele uverenje da se radnička klasa integrisala u društvo i postala deo *establishmenta* koji brani postojeći poredak. Tako Klerk Ker govori o pojavi »unutrašnjeg društva« koje »uključuje ono što se ranije identifikovalo kao radnička klasa«[1].

Stanovište da radnička klasa u uslovima razvijenog kapitalizma nije revolucionarna zastupala je i nova levica. Inaugurirao ga je Rajt Mils u *Pismu novoj levici*[2]. Tu je on izrazio čuđenje što se neki autori »tako čvrsto drže radničke klase« visokorazvijenih kapitalističkih društava kao istorijskog agensa ili čak kao najvažnijeg agensa, uprkos stvarno impresivnog istorijskog svedočanstva koje se protivstavlja takvom očekivanju. »Takva metafizika rada, kaže on, nasleđe je viktorijanskog marksizma koji je sada potpuno nerealan.«[3]

To stanovište razvio je i Herbert Markuze. U delu *Čovek jedne dimenzije*[4] ono zauzima značajno mesto i njegovom objašnjenju poklonjena je posebna pažnja. Zastupljeno je i u jednom njegovom poznijem tekstu, *Zastarelost marksizma*[5], u kome se on bavi pitanjem aktuelnosti Marksove teorije društva. Ističući da je većina Marksovih stavova relevantna i za savremeni kapitalizam, Markuze naglašava da jedino više nije prihvatljiv stav da kapitalistički sistem »može biti srušen ako radnička klasa, koja nosi glavni teret eksploatacije, osvoji proizvodni aparat i stavi ga pod kolektivnu kontrolu samih proizvođača«, jer upravo u visokorazvijenim industrijskim zemljama Zapada, na koje se taj stav odnosi, »radnička klasa ni u kom smislu ne predstavlja revolucionarni potencijal«[6].

Ocena nekih mlađih predstavnika nove levice, na koje je Markuze izvršio veliki uticaj, još je negativnija. Uočena integrisanost radničke klase u društveni *establishment* tumači se kao izraz njenog konzervativizma[7]. Shvatanje nove levice da revolucionarne snage mogu biti samo studenti, mladi, siromašni, otpadnici od društva, nezaposleni i nezapošljivi, etničke i rasne manjine,

---

[1] *Marx and Modern Times: The Multi-Dimensional Society*, ed. Marshall, Cambridge University Press, New York, 1969, str. 82, 99.

[2] *Letter to the New Left*, »New Left Review«, septembar—oktobar 1960.

[3] Isto.

[4] *One-Dimensional Man*, Beacon Press, 1964; prevedeno i kod nas.

[5] *Obscolescence of Marxism;* (u: *Marx and the Western World*, ed, Nickolas Lobovitcz, London, University of Notre Dame Press, 1967.)

[6] Isto, str. 411.

[7] Vidi: Martin Nicolaus, *The Crisis of Late Capitalism (The Revival of American Socialism*, ed. Georg Fischer, New York, Oxford University Press, 1971; Tom Hayden, *The Politics of the Movement;* M. Teodori, *The New Left: A Documentary History*, New York, Bobbs Merrill, 1970; Jack Rubin, *Yuppie;* John Sinclair, *We are a People* (oba teksta u zborniku *The Counter-Culture and Revolution)*, ed. David Horowitz and Michael Lerner, New York, Random House, 1972.

Digitized by Google

siromašne i ugnjetene mase nerazvijenih zemalja — uopšte snage »van sistema« — bilo je prirodna posledica takvog uverenja.

Posebnu varijantu shvatanja da radnička klasa više nije revolucionarna formulisali su zastupnici teorije »nove radničke klase«. Autori poput Serža Malea, Bogdana Denića i Alena Turena ovu ocenu sužavaju izričito na tradicionalnu radničku klasu, industrijski proletarijat, koji su imali na umu Marks i Engels u Manifestu komunističke partije i pod kojim su se podrazumevali prevashodno nekvalifikovani manuelni industrijski radnici. Pri tom oni istovremeno ukazuju da je u uslovima savremenog visokorazvijenog kapitalizma nastala »nova radnička klasa«, koja *ima* revolucionarni potencijal i zato predstavlja osnovnu revolucionarnu snagu socijalističkog preobražaja kapitalizma.

Galeriji autorâ koji zastupaju stanovište da radnička klasa više nije revolucionarna treba priključiti i Andrea Gorca, osobito imajući u vidu njegovu knjigu *Zbogom proletarijatu*, koja je nedavno prevedena i kod nas.[8]

Empirijska »svedočanstva«

Ova naznačena shvatanja zasnivaju se, pre svega, na empirijskim razlozima, o kojima ćemo kazati nekoliko reči.

Tu su, zapravo, u pitanju istorijska i savremena »svedočanstva« nerevolucionarnosti radničke klase.

U tom pogledu posebno se ističe radnička klasa SAD. U mnogim studijama naglašava se, kao nesumnjiva činjenica, to da se u SAD radnička klasa nije u potpunom smislu razvila kao klasa sa sopstvenom klasnom svešću o svom specifičnom klasnom položaju i specifičnim klasnim interesima. Ukazuje se na heterogenost u pogledu motivacije, interesâ i političkih ubeđenja, na političku neorganizovanost i ograničenu sindikalnu organizovanost kao dominantne karakteristike američkog radništva koje se ispoljavaju još od XIX veka.

Imajući te karakteristike u vidu, razumljivo je da većina autora smatra da radnička klasa u SAD nije predstavljala revolucionarnu snagu koja bi mogla da ugrozi kapitalistički poredak. Po njihovom mišljenju, čak ni borbe s kraja XIX veka, u prvoj deceniji XX veka i tridesetih godina, u doba velike ekonomske krize — kada je protestima, štrajkovima i drugim oblicima sindikalne borbe radništvo pokazivalo militantni duh i nije prezalo čak ni od oružanih sukoba da bi se borilo za određena prava — nisu imale u sebi revolucionarni potencijal. Vođene radi ostvarivanja ograničenih zahteva reformatorskog karaktera, za povećavanje nadnica i poboljšavanje uslova rada, i to pretežno u sklopu pojedinih preduzeća ili privrednih grana, nisu ozbiljnije dovele u pitanje društveno-politički sistem kapitalizma. Ali važnije od toga je ukazivanje na to da je i taj oblik borbe sve manje

[8] *Adieaux au Prolétariat*. Kod nas prevedeno 1982. u izdanju »Radničke štampe«, Beograd.

Digitized by Google

izražen tokom narednih decenija XX veka. Ostvarene reforme u ekonomskoj, socijalnoj, administrativnoj i političkoj sferi, otupile su njihovu oštricu i od tridesetih godina sve je izraženiji fenomen »urastanja« ili »integrisanja« američke radničke klase u postojeći kapitalistički sistem. Kao što smo naveli na početku, po mišljenju nekih autora to se zbivalo do te mere da je radnička klasa u SAD postala čuvar i bastion postojećeg poretka. Decenije od drugog svetskog rata pa do naših dana, čini nam se, nedvosmisleno svedoče tome u prilog. Tokom pedesetih godina radništvo SAD (tu pre svega mislimo na radničke unije oko kojih je organizovan najveći deo radništva i koje artikulišu njegove stavove po svima osnovnim pitanjima) podržalo je kampanju proterivanja i zatvaranja komunista i njihovih simpatizera, neprijateljsku politiku prema SSSR-u i Kini. Podržan je i rat u Koreji. Ovaj konzervativizam bio je izražen i u šezdesetim godinama. Radništvo SAD bilo je protiv borbe za građanska prava i radikalnijih promena u socijalnoj politici, protiv studentskog pokreta i antiratnih demonstracija i davalo je podršku ratu u Vijetnamu. Značajnijih promena nije bilo ni u sedamdesetim godinama. Izolacionizam, borba za bolje nadnice i materijalne uslove života, kulturni konzervativizam postoje i dalje.

Takvih »svedočanstava« u visokorazvijenim zemljama zapadne Evrope uopšte nema i možda bi se moglo prigovoriti da se stanovište da radnička klasa nije revolucionarna snaga zasniva na specifičnom i ograničenom američkom iskustvu. Međutim, utemeljen samo na razlikama, prigovor ne bi bio posebno vredan, jer pažljivija uporedna analiza istorija radničke klase SAD i zemalja zapadne Evrope pokazuje da razlike ipak nisu toliko velike da bi se na osnovu njih tvrdilo kako se na evropsku radničku klasu ne može primeniti takvo stanovište. Sigurno da se za evropsku radničku klasu tokom XX veka ne može tvrditi da je predstavljala reakcionarnu ili konzervativnu snagu. Takođe se ne može tvrditi da se nije razvila kao homogena, politički organizovana klasa sa prilično razvijenom klasnom svešću. Međutim, ni ona nije prerasla u revolucionarnu snagu koja bi bila kadra da izvrši socijalistički preobražaj kapitalizma. Postojao je period u Nemačkoj, posle prvog svetskog rata, kada se činilo da će radnička klasa biti nosilac revolucionarnih promena. Ali se to nije ostvarilo. U drugim zemljama zapadne Evrope političko organizovanje radničke klase bilo je još manje izraženo i njena progresivnost ogledala se prevashodno u vođenju sindikalnih borbi reformističkog karaktera i u okupljanju oko političkih partija sa progresivnim programima za reforme građanskog društva. Tako su u tim zemljama najveću podršku radničkih slojeva dobili socijaldemokrati, laburisti i socijalisti reformističke orijentacije, koji se odlikuju implicitnim prihvatanjem kapitalističkog sistema.

Kada je reč o ovim istorijskim »svedočanstvima«, rekli bismo da ona nemaju snagu pravog argumenta u prilog stanovišta da radnička klasa visokorazvijenih kapitalističkih zemalja nije revolucionarna snaga. Na najpovoljniji način interpretirana ona samo

Digitized by Google

pokazuju da radnička klasa u tim zemljama još nije revolucionarna, ne da to i ne može biti, a za načelnu raspravu o tom pitanju ovo drugo je od neuporedivo većeg značaja.

Međutim, i sam stav o faktičkoj nerevolucionarnosti radničke klase ne može se zastupati bez određene rezerve.

Prvo, istakli bismo da su prethodno izložena »svedočanstva« relevantna samo ako se pod »revolucionarnošću« podrazumeva spremnost za militantni oblik borbe čiji je cilj nagli i radikalan socijalistički preobražaj kapitalizma. Ali ako taj pojam shvatimo elastičnije, pa ga proširimo i na mirne oblike borbe, u političkim okvirima u kojima se socijalistički preobražaj postavlja kao dugoročan zadatak koji se postupno ostvaruje — kroz mnoge reforme — onda se za sindikalne borbe i za političke borbe za demokratski razvoj građanskog društva, vođene tokom XX veka, može kazati da sadrže revolucionarni potencijal.

Neki autori, primenjujući takav pristup, čak su skloni da dosadašnju istoriju borbe radničke klase u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama smatraju revolucionarnom, i ističu da je njen revolucionarni karakter »skriven« jer se razvija u oblicima koji, na izgled, nemaju ničeg zajedničkog s revolucionarnom borbom. Tako Martin Glejberman, u tekstu *Ka jednoj američkoj revolucionarnoj perspektivi*[9], tvrdi da pravi revolucionarni karakter te borbe nije sagledan zato što ona nije poprimila klasične forme. Slično mišljenje zastupa i Majkl Harington u delu *Socialism*. On smatra da je radnička klasa preko sindikata i drugih oblika udruživanja, štrajkovima i borbama za veće nadnice i bolje uslove života i rada, vršila i danas vrši »tihu« revoluciju u SAD.[10] Mi se sa ovim autorima ne bismo složili. Svi ti oblici borbe ne mogu se smatrati revolucionarnim u neposrednom, već samo u posrednom smislu. Naime, oni sadrže i izražavaju revolucionarni potencijal radničke klase da razvije klasnu svest o neophodnosti takve borbe, koja bi tek vodila korenitom socijalističkom preobražaju kapitalističkog društva. Takva distinkcija je naročito potrebna kada je u pitanju radnička klasa SAD. Na osnovu njene dosadašnje istorije ne može se ni u kom slučaju reći da je bila revolucionarna, već samo da ima revolucionarni potencijal — ali koji će se ostvariti samo ako se ostvari mnoštvo relevantnih pretpostavki, kojih sada još uvek nema.

Drugo, posebno su problematična pomenuta »svedočanstva« o konzervativizmu radničke klase u SAD. Mada se po svojim neposrednim implikacijama ponašanje američke radničke klase može smatrati konzervativnim i reakcionarnim — jer predstavlja suprotstavljanje nekim progresivnim društvenim pokretima — dublje posmatrano, u prizmi interesâ i motivâ koja izražava, ono stvarno nije takvo. Čak i ako ima konzervativizma, rekli bismo da on nije suštinskog karaktera, već da izražava težnju ču-

[9] *Toward An American Revolutionary Perspective*, »The Insurgent Sociologist«, No. 2/1974.

[10] New York, Bantham, 1973. — Vidi poglavlje »The Invisible Mass Mowement«.

Digitized by Google

vanja borbom stečenih prava, koje će kapital neminovno u najvećoj meri sam ugroziti, pa tako usloviti njegovu transformaciju. Međutim, s druge strane, treba imati u vidu da je najvećim delom i taj stepen »konzervativizma« prividan i da predstavlja reakciju na »jednostrane socijalne i interpersonalne preokupacije većine drugih avangardnih snaga...«[11]. Tako, kada su u pitanju šezdesete godine, može se reći da radništvo SAD u političkim i društvenim pokretima toga vremena nije našlo ni jedno pitanje koje bi ga neposredno interesovalo i pokrenulo u borbu. U tom pogledu je karakterističan primer nove levice. Kao što je dobro poznato, ona je naglašavala moralne, kulturne, egzistencijalne i psihološke dimenzije nehumanosti savremenog sveta, a zanemarivala pitanje rada, posebno shvaćenog kao pitanja materijalnog položaja, koje je, međutim, za radništvo bilo i ostalo osnovno.

Teorijski razlozi

Nastojali smo da pokažemo da se empirijska »svedočanstva« ne mogu smatrati valjanim argumentom u prilog tvrđenja da radnička klasa nije revolucionarna, i to ne samo zbog toga što ta »svedočanstva« nisu istinita, već i zato što je moguća njihova različita interpretacija. Empirijska svedočanstva poprimaju određeno značenje tek njihovim tumačenjem i objašnjenjem tog tumačenja. Drugim rečima, iz toga proizlazi zaključak da se naporedo sa empirijskom mora navoditi i teorijska argumentacija.

Takav teorijski nivo argumentacije postoji i u zastupnikâ shvatanja da radnička klasa nije revolucionarna. Oni su, u stvari, u svetlosti određenog istorijskog iskustva, i došli do takvog zaključka imajući upravo u vidu određeni teorijski okvir, osnovne teorijske stavove o nekim osnovnim relevantnim pitanjima. Zato, da bismo do kraja preispitali valjanost razmatranog stanovišta, moramo da podvrgnemo kritičkoj analizi te teorijske osnove.

Razvijeno kapitalističko društvo — društvo »blagostanja«

Globalno posmatrano, za zastupnike shvatanja da radnička klasa nije revolucionarna karakteristično je gledište da je teza o njenoj revolucionarnosti proizišla iz teorijskog sklopa koji je izložen u Manifestu komunističke partije. Po njihovom mišljenju, ona je proistekla iz uverenja da se kapitalizam neminovno kreće u pravcu zaoštravanja protivrečnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, društvenog karaktera proizvodnje i privatnog karaktera prisvajanja, sve težih ekonomskih kriza, sve bespoštednije eksploatacije, veće materijalne bede radničke klase i oštrijih kla-

[11] Frank Riessmann, *The Backward Vangard*, »Society«, No. 1972, str. 105

Digitized by Google

snih borbi — kao njihovoj posledici — i neminovnosti njihovog razrešenja socijalističkom revolucijom. Međutim, za njih je karakteristično i to da ističu da ovakav teorijski sklop više nije održiv.

Pre svega, smatraju oni, nije došlo do zaoštravanja protivrečnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, do produbljivanja ekonomskih kriza, stagnacije ekonomskog razvoja i zapadanja u strukturne ekonomske krize, koje bi neminovno vodile ekonomskom krahu kapitalizma. Nasuprot tome, naglašava se da je kapitalizam tokom dvadesetog veka, protivno Marksovim i Engelsovim očekivanjima, uspeo da obuzda osnovne protivrečnosti, da ih stavi pod kontrolu i ostvari dalji razvoj. U tom pogledu je posebno bila značajna teorija postindustrijskog razvitka kapitalizma, koja je imala veliki uticaj na novu levicu i u raznim varijantama bila prihvaćena od većine pobornika stanovišta da radnička klasa nije revolucionarna.[12]

Ova teorija se odlikuje shvatanjem da su proizvodne snage osnovni činilac društvenog razvitka i da tip društveno-političkih odnosa presudno zavisi od stepena njihovog razvoja i od karaktera i načina proizvodnje, a ne od odnosa prema sredstvima za proizvodnju. U tom smislu oni pripisuju izuzetan značaj naučno-tehnološkoj revoluciji u XX veku i smatraju da duboke društvene promene koje je ona uslovila čine Marksovu teoriju društvenog razvitka zastarelom i prevaziđenom.

Po njihovom mišljenju, naučno-tehnološka revolucija je uslovila, pre svega, razvoj novih proizvodnih grana, izmenu procesâ i načinâ proizvodnje, što je sve zajedno omogućilo ogroman porast produktivnosti rada uz istovremeno smanjivanje fizičkog oblika eksploatacije i poboljšavanje uslovâ rada i života. Besposlena, brutalna eksploatacija žive radne snage, karakteristična za XIX vek, dobrim delom je sublimirana tehnološkim napretkom. Ali uticaj naučno-tehnološke revolucije nije bio ograničen samo na te promen. Autori koji zastupaju ovu teoriju ukazuju da je takav razvoj proizvodnih snaga, procesâ i načinâ proizvodnje uslovio transformaciju i organizacije proizvodnje i privatno-svojinskih odnosa. Umesto preduzeća i fabrika, kao prostih produkcionih celina, koje su u vlasništvu uglavnom privatnih lica, kapitalista, stvaraju se veliki proizvodni sistemi — korporacije, multinacionalne kompanije — sistemi koji ne priznaju nacionalne granice, na čijem su čelu velika akcionarska društva, čijim kapitalom upravlja brojčano velik i složen aparat stručnjaka. Do dubokih promena izazvanih naučno-tehnološkom revolucijom došlo je, po njihovom shvatanju, i u administrativno-političkoj sferi. Stvaranje velikih proizvodnih sistema, mnogo veća potreba za naučnim usavršavanjem i istraživanjem, razvoj nauke kao značajne proizvodne snage, sve izraženiji razvoj uslužnih delatnosti, neophodnost regulisanja ekonomskog sistema na nacionalnom

[12] Ovu teoriju zastupali su i razvijali takvi, izrazito levo orijentisani autori, kao što su Marcuse, Alain Tourain, autori liberalne orijentacije, poput Johna Galbraitha i Daniela Bella, ali i predstavnici desnice — Clark Kerr, Zbigniew Brzezinski, W. W. Rostow.

Digitized by Google

nivou i pravno-političke zaštite vitalnih interesa multinacionalnih kompanija — sve je to uticalo na jačanje uloge države. Ona sada postaje osnovni činilac u uređivanju sveukupnog društvenog života.

Te promene, ističu zastupnici teorije postindustrijskog razvoja kapitalizma, umesto predviđanog kraha kapitalizma, dovele su do njegovog razvitka, do stvaranja takozvane »države blagostanja« u kojoj je ogromno uvećano ukupno društveno bogatstvo i značajno poboljšani materijalni i opšti socijalni uslovi života širokih radnih slojeva i većine društva.

Iz ovog, čini nam se prirodno, sledi njihov zaključak da radnička klasa nije revolucionarna snaga i da ne može izvršiti socijalistički preobražaj razvijenih kapitalističkih društava. Učestvujući u podeli društvenog bogatstva, ostvarivši dobar materijalni i socijalni položaj, ona nema interesa za revolucionarnu borbu.

Dublju, teorijsku logiku takvog zaključivanja najdoslednije je izrazio Markuze, ističući da je »Marksova koncepcija revolucije bila zasnovana na postojanju klase koja ne samo da je osiromašena i dehumanizovana, već takođe nema nikakvog interesa za održanje kapitalističkog sistema«. Kako, po Markuzeu, prvi momenat više nije aktuelan, nije ni treći, koji on smatra najbitnijim. Zato on kaže da radnička klasa u razvijenom kapitalističkom društvu ne može imati presudnu revolucionarnu ulogu. Naprotiv, ostvaren stepen »blagostanja« čini da je ona postala konzervativna snaga, da je razvila »interes za očuvanje i poboljšanje institucionalnog *statusa quo*« i da se u tome ujedinjuje sa buržoazijom.[13]

Ma koliko imala osnova načelna primedba teoretičarâ »postindustrijskog« društva da se kapitalizam nije kretao u pravcu koji su predviđali Marks i Engels[14], ne može se prihvatiti stanovište da se kapitalizam tako razvijao da su prevladane osnovne protivrečnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa i da je došlo do stvaranja društva »obilja«, u kome je siromaštvo »ekscesna situacija, pitanje morala«.

Ovakva »optimistička« koncepcija razvoja kapitalizma bila je karakteristična za pedesete godine.[15] Društveno-ekonomski razvoj tokom prethodne dve decenije pokazao je, međutim, njenu neosnovanost. Već u šezdesetim godinama naziralo se da je očekivanje da se stvori beskonfliktno društvo »blagostanja« nerealno. Još 1963. godine Majkl Harington objavljuje knjigu *The*

[13] *Obscolescence of Marxism (Marx and Western World*, str. 411).

[14] I ovde se moraju staviti izvensne »rezerve«. Shvatanje katakliz matičnog razvitka kapitalizma u pravcu ekonomskog kraha karakteristično je za *Manifest komunističke partije* i neke druge radove iz tog perioda, ali u kasnijim radovima mogu se naći stavovi koji ukazuju na revidiranje tog shvatanja i na sagledavanje mogućnosti složenijeg razvitka kapitalizma.

[15] Vidi: Daniel Bell, *The End of Ideology.*

Digitized by Google

Other America (prevedena kod nas 1970) u kojoj pokazuje da je čak i slika SAD kao društva »blagostanja« samo iluzija i da je siromaštvo i te kako izražena karakteristika. U tom pogledu sedamdesete godine i početak osamdesetih daju neposrednija svedočanstva. Stagflacija 1973—74. godine, porast nezaposlenosti i opadanje životnog standarda, pojava viška visokoobrazovane radne snage, nova kriza koja je izbila 1979. godine i koja još traje (bez izgleda skorog završetka) — očigledno pokazuju da osnovne ekonomske protivrečnosti nisu prevladane i da ekonomske krize predstavljaju ozbiljan problem. Postojanje tih kriza čini realnom mogućnost pojačavanja materijalne oskudice širokih radnih masa do mere koja bi taj faktor mogla »ponovo« učiniti značajnim u katalizaciji revolucionarnog raspoloženja. Upravo u svetlosti takvog društveno-ekonomskog razvoja kapitalizma u razvijenim zemljama Zapada može se razumeti sve veća pažnja koju savremena socijalistička levica poklanja ekonomskim faktorima, kao činiocu koji može uticati na razvijanje revolucionarnog raspoloženja u radnim masama.

Ali, pored toga, još je važnije istaći da se ni odista ostvaren stepen materijalnog »blagostanja« ne može objasniti isključivo prethodno navedenim promenama u razvoju kapitalizma, već da je značajan deo tog »blagostanja« uslovljen, pre svega, specifičnim istorijskim okolnostima prolaznog karaktera, pa da je i ono samo u određenoj meri prolazno. U tom pogledu SAD predstavljaju najbolji primer. Naučno-tehnološka revolucija bila je samo delom razlog ekonomskog procvata i materijalnog »blagostanja« američkog društva. Pored toga nezaobilazna je uloga specifičnog istorijskog položaja u kome su se našle SAD u prvom i drugom svetskom ratu. Za razliku od drugih zemalja, koje su vodile rat na svojoj teritoriji, američkoj privredi bio je omogućen neometan razvoj, čak ga je povećana potražnja u ratnim uslovima i ubrzala, tako da je u tome dobar deo objašnjenja privrednog »čuda« koje je tamo ostvareno. Teškoće s kojima se SAD, u izmenjenim međunarodnim privrednim uslovima, suočavaju u održavanju materijalnog »blagostanja«, ostvarenog u prethodnim decenijama, najbolje pokazuju relevantnost tih istorijskih činjenica.

Dalje, mora se naglasiti da ni ostvarene promene nisu od takvog strukturnog značaja kao što se smatra. To posebno važi za transformaciju uloge države. Ostvaren stepen materijalnog »blagostanja« nesumnjivo je, velikim delom, uslovljen i jačom ulogom države kao regulatora društveno-ekonomskog života. Kreditnom politikom i drugim merama finansijske prirode, raznim ekonomskim merama, socijalnom politikom itd., država je značajno doprinela stvaranju materijalnog »blagostanja«. Pokazalo se, međutim, da su to bile interventne mere, pretežno »kratkog daha«, koje nisu rezultat stvarnih strukturnih promena kapitalizma, već izraz nastojanja da se ublaže ili odgode suočavanja sa strukturnim problemima koji su karakteristični za svaki kapi-

Digitized by Google

talistički sistem. Kao što neki autori u svojim analizama ističu[16], te intervencije države upravo su razlog što su u sedamdesetim godinama dugo potiskivane ekonomske teškoće i protivrečnosti na eksplozivan način, u oblicima inflacije, stagnacije privrednog rasta, recesije i nezaposlenosti, izbile u svim razvijenim zemljama, čije posledice oseća čitav svet.

Najzad, u objašnjavanju dostignutog stepena materijalnog »blagostanja« visokorazvijenih kapitalističkih zemalja ne sme se zanemariti ni uloga eksploatacije nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Potpuno objašnjenje ostvarenog stepena njihovog razvoja nemoguće je ako se ne sagleda udeo koji je u tome imala eksploatacija, u prošlosti zasnovana na odnosima imperijalističkog kolonijalizma, a u savremenim uslovima na neokolonijalističkim odnosima. Ako imamo na umu da ti odnosi predstavljaju istorijsku pojavu prolaznog karaktera i da savremena zbivanja pokazuju da postoji, premda spora i protivrečna, tendencija njihovog ukidanja i uspostavljanja ravnopravnijih odnosa, onda možemo zaključiti da ni ovde nije u pitanju momenat od strukturnog značaja, koji trajno utiče na suštinsku promenu u karakteru razvitka kapitalizma.

Apsolutno siromaštvo kao osnovni revolucionarni motiv

Prethodno izložena kritika shvatanja razvijenog kapitalističkog društva kao društva »blagostanja«, ma koliko bila tačna, čini nam se da ipak ne može osporiti opravdanost tvrdnje da je ostvaren znatan napredak i da nema reči o siromaštvu i materijalnoj bedi radničke klase. Međutim, videli smo da Markuze eksplicite ističe da samo apsolutna beda proletarijata može dovesti do njegove revolucionarne pobune. Zato se i ne možemo zaustaviti na takvoj kritici[17], već moramo ukazati na neodrživost i ove koncepcije apsolutnog siromaštva kao osnovnog revolucionarnog motiva radničke klase.

Prvo, istakli bismo da se u pripisivanju posebnog značaja ovom argumentu ne može polaziti od Marksa i Engelsa, odnosno od pretpostavke da je to njihova pozicija.[18] Takva pretpostavka je neodrživa jer Marks i Engels nisu smatrali apsolutnu bedu i siromaštvo osnovnom negativnošću bilo kog klasnog, pa ni kapitalističkog društva, već samo manifestacijom neljudskih odnosa i nehumanog načina života — otuđenja — koje predstavlja njegovu

[16] Vidi tekst Green Gilla, *The New Radicalism: Anarchist or Marxist*, New York, Inter. Publischer, 1971, str. 131—35; Paul Sweezy, *Crisis within the Crisis*, »Monthly Review«, No. 7/1978.

[17] Teza o razvijenom kapitalizmu kao društvu »blagostanja« pretrpela je kritiku u okviru nove levice, a i sam Markuze upotrebljava termin »blagostanje« u ironičnom smislu.

[18] Ovde je opet u pitanju jednostrano »čitanje« Marksa, odnosno preveliko ograničavanje na stavove izložene u *Manifestu komunističke partije*.

Digitized by Google

bitnu manu. Ako siromaštvo nije suštinski nedostatak klasnih odnosa, ne može predstavljati ni osnovni motiv njihovog revolucionarnog socijalističkog preobražaja. Taj motiv može biti sadržan samo u suštinskoj negativnosti, a to su neljudski odnosi i nehuman način života — stanje otuđenja izraženo u ekonomskoj i u svim drugim sferama društvenog života. U *Ranim radovima* osnovni značaj kategorije otuđenja je sasvim očevidan i to nije potrebno posebno dokazivati. Međutim, koncepcija otuđenja kao osnovne negativnosti klasnog društva nije karakteristična samo za *Rane radove* i za mladog Marksa. Njen središnji značaj očevidan je i u *Svetoj porodici* i u *Kritici Gotskog programa*, a predstavlja, kako neki kažu, »filozofsku osnovu« i *Kapitala*. U tom pogledu dovoljno je podsetiti na poznat pasus iz prvog toma *Kapitala* u kome Marks, umesto naglašavanja siromaštva i materijalne bede, kao osnovnu negativnu posledicu kapitalističkog odnosa proizvodnje ističe da proces proizvodnje, odnos radnika prema radu i proizvodima svog rada, odnos prema mašinama i organizaciji proizvodnje i, otuda, prema akumulaciji kapitala, »mrve radnika u fragment čoveka, srozavaju ga na nivo dodatka mašine; uništavaju svaki ostatak lepote u njegovom radu i pretvaraju ga u mrsko kulučenje...«

Drugi važan momenat koji se mora istaći kada se kritikuje teza o apsolutnom siromaštvu jeste da se apsolutnom siromaštvu pripisivao značaj osnovnog revolucionarnog motiva, jer se smatralo, što je karakteristično i za Markuzea, da samo u takvim uslovima radnička klasa predstavlja živu negaciju kapitalističkih odnosa, a da može biti revolucionarna jedino kada je živa negacija.

Navedeni fragment iz *Kapitala* vrlo upečatljivo pokazuje neodrživost prvog stava u ovom deduktivnom lancu zaključivanja. Apsolutno siromaštvo, mada ne nevažna pojava, samo je jedan oblik manifestacije nehumane, neljudske prirode proizvodnih i drugih društvenih odnosa u koje čovek, pre svega kao radnik, stupa, koji ga degradiraju kao ljudsko biće, onemogućavaju ispoljavanje njegovih pozitivnih ljudskih sposobnosti. Prema tome, u meri u kojoj je to bitna strukturna odlika egzistencije radničke klase ona predstavlja *živu negaciju* društvenog poretka s kojim je povezan takav način života. U tom smislu, kao što smo istakli, prevazilaženje univerzalnog stanja otuđenosti treba da predstavlja osnovni revolucionarni motiv radničke klase. Iz toga proizlazi zaključak da ona ne može postati zaista revolucionarna dok ne razvije svest o toj suštinskoj negativnosti kapitalizma i o potrebi da se prevlada.

Pored toga, mora se imati na umu da je u osnovi markuzeovskog lanca zaključivanja i stanovište da revolucija predstavlja fundamentalan, korenit, totalan preobražaj društva, koji se ostvaruje u »jednom dahu«, u burnom procesu, u kome su revolucionarne snage spremne na sve jer »nemaju ništa da izgube«. U tom kontekstu je siromaštvo, potpuna materijalna oskudica, čini nam se, *conditio sine qua non* stvaranja revolucionarnog potencijala.

Ne možemo se, međutim, složiti ni sa ovim konceptom socijalističke revolucije. Revolucionarni preobražaj postojećeg dru-

Digitized by Google

štva svakako je neophodan da bi se ostvarilo socijalističko društvo. Revolucija mora podrazumevati totalan, korenit preobražaj postojećeg načina života, u svim njegovim dimenzijama. Ali taj preobražaj se ne može shvatiti kao jednokratan čin koji se mora nasilno izvesti u »jednom dahu«. U tom smislu pridružili bismo se Heringtonovoj kritici upućenoj A. Gorcu da se »ne može otarasiti te stare jakobinske — ili, tačnije, babuvističke ideje da će biti »dan« revolucije kada će sve reforme kulminirati i istorija napraviti odlučujući skok«[19] i primenili je i na Markuzea i njegove sledbenike u okviru nove levice. U skladu s takvom kritikom, rekli bismo da u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama Zapada, u kojima su izgrađene institucije koje omogućavaju visok stepen legalne borbe za izmenu postojećeg poretka i u kojima progresivne snage imaju značajan društveni uticaj, revolucionarni preobražaj mirnim putem ne samo da je moguć, već je i najrealniji. Naravno, on se neće ostvariti odjednom, već postupno, putem borbe za pojedinačne ograničene ciljeve, borbe za građanska prava, borbe za mir i očuvanje čovekove okoline, sindikalnu borbu i raznim oblicima političkih borbi, koje sve zajedno vode razvijanju revolucionarne svesti o neophodnosti sveobuhvatnog preobražaja postojećeg kapitalističkog društva. U dijalektičkoj sprezi borbi za ograničene promene reformskog karaktera i iz tih borbi narastajuće revolucionarne svesti može se postupno ostvarivati proces sveobuhvatnog preobražaja kapitalističkog društva u socijalističko.

Prihvatanjem mogućnosti i realnosti ostvarivanja takvog oblika socijalističke revolucije sagledavamo u potpunosti neosnovanost stanovišta da je neophodna apsolutna materijalna beda da bi radnička klasa mogla biti revolucionarna. U prizmi ovakvog shvatanja socijalističke revolucije sasvim je jasno da i relativno siromaštvo može biti značajan element u buđenju revolucionarne motivacije.

Kada je reč o siromaštvu u ovom smislu i njegovom značaju za razvijanje revolucionarne svesti radničke klase, treba imati u vidu da ga Marks nije zanemarivao. Bez obzira na podizanje nadnica i popravljanje materijalnog položaja radnikâ, on je ukazivao na tendenciju osiromašivanja u relativnom smislu, vezanom za konkretne istorijske uslove, koja se ogleda u povećavanju razlika između buržoazije i proletarijata: »U srazmeri sa akumulacijom kapitala položaj radnika, kaže Marks, mora se pogoršavati, bez obzira da li mu je plata visoka ili niska.«[20] U skladu s tim, treba istaći da se u kontekstu Marksove teorije pitanje siromaštva ne može apstrahovati od istorijskih okvira i svesti na stanje apsolutne materijalne bede, u kojoj je ugrožena fizička egzistencija, već da se mora posmatrati u funkciji izražavanja određenog stepena nemogućnosti zadovoljavanja istorijski nastalih društvenih

[19] *Socialism*, str. 272.

[20] *Kritika Gotskog programa.*

Digitized by Google

potreba. Postojanje siromaštva shvaćenog u ovom *relativnom*, konkretnom istorijskom smislu svakako može biti činilac u stvaranju kritičkog nezadovoljstva postojećim stanjem, iz koga bi se lakše i brže razvila revolucionarna svest o suštinskoj negativnosti kapitalističkog sveta i neophodnosti njegovog revolucionarnog preobražaja.

Univerzalno stanje otuđenosti

Sledeći značajan argument u prilog tvrđenja da radnička klasa više nije osnovna revolucionarna snaga proizlazi iz isticanja u prvi plan fenomen otuđenja savremenog sveta.

Zastupnici razmatranog stanovišta da radnička klasa više nije revolucionarna, naporedo sa isticanjem da je savremeni kapitalizam prevladao pitanja siromaštva i ekonomskog razvitka, ističu da on ipak nije bez protivrečnosti i konflikata. U tom pogledu za njih je karakteristično ukazivanje na nehuman način života i univerzalno stanje otuđenja u svim sferama društva kao na osnovni problem i protivrečnost s kojom se savremeni kapitalizam suočava.

Međutim, upravo ovakav stav i stavljanje naglaska na fenomen otuđenja dovodi ove autore do uverenja da radnička klasa više nije revolucionarna, odnosno da ne može imati privilegiju revolucionarnosti.

Za neke autore razlog je, prvo, u tome što je, po njihovom mišljenju, sa ekonomskim razvitkom i prevladavanjem materijalne bede radništva razrešeno pitanje rada i ekonomske sfere društvenog života. Drugo, oni otuđenje shvataju kao protivrečnost »višeg reda«, koja se javlja u drugim oblastima društvenog života, koje nisu od primarnog značaja za radničku klasu. Tako Danijel Bel naglašava da je »krucijalna činjenica da pitanje »radništva« *kao* radništva više nije glavno niti ima sociološku i kulturološku težinu da polarizuje sva druga pitanja duž te ose«[21] i ukazuje na otuđenost u egzistencijalnoj, socijalnoj i kulturnoj sferi života kao na osnovni problem s kojim se suočava savremeno visokorazvijeno kapitalističko društvo. Danijel Bel i drugi predstavnici liberalne orijentacije, naravno, ne vide u ovim pitanjima revolucionarni značaj, već ih smatraju problemima drugog reda, koji se mogu razrešiti u sklopu postojećeg društveno-političkog sistema kapitalizma. Međutim, predstavnici revolucionarnih struja nove levice, koji zastupaju ovakvo shvatanje otuđenja, baš na tim osnovama ukazuju na studente, mlade uopšte, inteligenciju, kao na nove revolucionarne snage kadre da izvrše humanistički preobražaj postojećeg sveta.

Slaba strana takve pozicije prilično je jasna. Ona je izražena u neopravdanom sužavanju koncepcije otuđenja na psihološku,

[21] *Notes on the Post-Industrial Society*, »The Public Interest«, No. 6/1967.

Digitized by Google

egzistencijalnu i kulturnu sferu života, pri čemu je ekonomska sfera isključena. Ako u tom kontekstu i zanemarimo to da pitanje materijalnih uslova života nije potpuno razrešeno i da je fenomen relativnog osiromašenja još uvek aktuelan, naglasili bismo to da je takva koncepcija otuđenja posledica svođenja pitanja rada i radništva na pitanja materijalnog položaja i uslova života — što je marksistička teorija pokazala neodrživim. Sasvim je jasno da Marks nije shvatao rad kao isključivo ekonomsku, već i kao filozofsko-antropološku kategoriju — kojom se izražava čovekova suština. Pitanje rada i proizvodnih odnosa, već smo na prethodnim stranicama nastojali da ukažemo, za njega nije bilo značajno sa stanovišta materijalnog položaja radnikâ, nego sa stanovišta njihovog ljudskog položaja. Kako rad čini čovekovu suštinu, od toga kako radi i u kakve odnose stupa u procesu rada zavisi i to da li će čovek stvarno postati *čovek*. Otuda Marks i u *Kapitalu* ističe ovaj filozofsko-antropološki vid ekonomske sfere društvenog života — materijalne proizvodnje i proizvodnih odnosa — podrazumevajući da u kapitalističkom društvu to predstavlja osnovni oblik otuđenja, čije je prevladavanje nužna pretpostavka ukidanja svih drugih oblika otuđenja, socijalističkog preobražaja kapitalističkog društva i stvaranja uslovâ za kvalitativan humanistički preobražaj čovekovog života.

Posmatrano sa tog filozofsko-antropološkog aspekta, pitanje rada i proizvodnih odnosa je u savremenom kapitalizmu i dalje aktuelno; čak više nego ranije, jer se otuđeni karakter ekonomske sfere društvenog života još više ispoljio. Pre svega, to se odnosi na sam proces rada. Marksovi tekstovi o otuđenju samog rada dobili su svoju potpunu potvrdu u našem vremenu. Sem izuzetno malog dela radništva, koji se bavi stvaralačkim radom i u njemu aktualizuje svoje prave ljudske potencijale, velika većina obavlja rutinske poslove koji »osiromašuju« i onemogućavaju ispoljavanje tih potencijala. Isti je slučaj i sa proizvodnim odnosima, jer se odnos kapitala i rada suštinski nije izmenio, bez obzira na to što su karakter i oblici privatne svojine pretrpeli značajne izmene. Stvaranjem akcionarskih društava privatna je svojina prividno podruštvljena. Umesto klasičnog tipa kapitaliste — vlasnika sredstava za proizvodnju — javljaju se vlasnici akcija koji su, u srazmeri s brojem akcija, sudeonici u procesu odlučivanja i upravljanja. Teorijski, broj akcionara je neograničen, a time i pravo upravljanja i odlučivanja. Stvarnost je, međutim, drukčija. Najveći broj akcija najvećih kompanija u rukama je malog broja ljudi. U stvari, nije došlo do podruštvljavanja kapitala, već do njegove koncentracije u rukama malobrojnih porodica koje imaju mnogo veću moć nego što je imao kapitalista klasičnog tipa.[22] Opisana promena zapravo je omogućila

[22] Vidi: William Domhoff, *State and Rulling Class in Corporate America*, »The Insurgent Sociologist«, No. 74. — U ovom tekstu, preciznom analizom strukture upravljanja i vlasti u sferi privrednog, vojnog i političkog života, autor pokazuje da ovaj sloj ima suverenu

Digitized by Google

da se kapital dalje uvećava i postane suveren »vladar«, čijem su osnovnom interesu samouvećavanja podređeni svi društveni odnosi i posebno rad. Odnos kapital—rad, u kome kapital ima status subjekta, koji je Marks u *Osnovama kritike političke ekonomije* isticao kao suštinu kapitalizma, u savremenom kapitalizmu se do krajnosti razvio i dobio apsolutnu potvrdu. Protivrečnost proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, društvenog karaktera proizvodnje i privatnog karaktera prisvajanja poprimila je univerzalan oblik i više se ne izražava samo kao protivrečnost kapitaliste i proletera, već i kapitala i rada i ispoljava se u sveopštoj otuđenosti i nehumanosti savremenog kapitalizma.

Na sličan način valja prići i odnosu eksploatacije. Mnogi predstavnici koji zastupaju analiziranu poziciju zanemarili su i značaj eksploatacije za katalizaciju revolucionarne svesti radničke klase, imajući opet na umu samo njen materijalni ekvivalent — činjenicu da u savremenim uslovima ne vodi materijalnoj bedi i nepodnošljivim uslovima života i rada.[23] Ako se, međutim, eksploatacija posmatra sa antropološkog stanovišta, kao vid čovekovog ekonomskog otuđenja, kojim je radnik stavljen u ulogu objekta kojim manipulišu tuđa volja i interesi, bez mogućnosti odlučivanja ne samo o načinu i uslovima rada i sudbini proizvoda rada, već i o raspodeli ostvarene dobiti i o daljim tokovima ostvarenog dohotka, onda je jasno da je i taj moment i te kako prisutan. On čini strukturnu bit savremenog kapitalizma, a zajedno sa prethodnim čini njegovu negativnu suštinu, koja negira ljudsku suštinu radnika.

Ako ovu kritiku jednostranog, suženog shvatanja otuđenja, kojega karakteriše zanemarivanje ekonomskog oblika otuđenja, povežemo sa prethodno izloženom kritikom, u kojoj smo istakli da se savremeni kapitalizam i dalje suočava sa ekonomskim teškoćama i krizama, usled kojih je stanje *relativnog* siromaštva u manjoj ili većoj meri neprestano aktuelno, — neizbežno se mora izvesti zaključak da je ekonomska oblast društvenog života i u savremenom kapitalističkom društvu osnovna. Ona presudno utiče na sveopštu prirodu društvenih odnosa i određuje objektivne mogućnosti i granice društvenog preobražaja, te istinska revolucionarna snaga socijalističkog preobražaja može i mora biti pre svega radnička klasa, oni socijalni subjekti koji su uključeni u proizvodni proces kao osnovna proizvodna snaga.

Objektivna nemogućnost sticanja klasne svesti

Ovde, međutim, moramo da istaknemo da se većem delu marksistički orijentisane levice i Markuzeu, kao i njegovim mnogobrojnim sledbenicima u redovima nove levice, ne može prigovoriti da

moć i da uz pomoć čitave armije »operativaca« stvarno vlada Amerikom. (Vidi i knjigu Ferdinanda Lunberga, *Bogati i najbogatiji u SAD*, »Globus«, Zagreb, 1977).

[23] Vidi već citirani tekst Martina Nicolausa, *The Crisis of Late Capitalism, The Revival of American Socialism*, str. 8.

Digitized by Google

je takvo stanovište posledica prethodno izloženog sužavanja koncepcije otuđenja na egzistencijalni, kulturološki i duhovni kontekst. Oni u svoju koncepciju otuđenja uključuju i otuđenje u ekonomskoj sferi i pridaju mu, ako ne centralni, ono svakako ravnopravni značaj s drugim oblicima otuđenja. Kako otuđenje smatraju opštim fenomenom koji se ispoljava u svim sferama čovekovog života, oni ističu da svi mogu biti revolucionarni, jer svi trpe stanje otuđenja i svi žive u nehumanim uslovima. Međutim, po mišljenju ovih autora, stvarno su revolucionarni samo oni koji imaju »volju da ostvare kvalitativno bolji svet, bez ugnjetavanja i patnje«[24], koji su sposobni da dosegnu »istorijsku svest« i »samosvest« o sopstvenoj otuđenosti i o potrebi prevazilaženja tog stanja.[25] U tom smislu oni ne odbacuju radničku klasu zbog toga što pitanje »radništva kao radništva«, navodno, više nije značajno, jer ekonomsko područje društvenog života nije relevantno kada je u pitanju fenomen otuđenja, već zato što, po njihovom mišljenju, postoje objektivni činioci u samoj strukturi društveno-ekonomskog i političkog sistema savremenog kapitalizma koji onemogućavaju da radnička klasa razvije kritičku i klasnu svest o njegovoj nehumanoj suštini i otuđenosti.

Kao što je dobro poznato, Marks je dao osnove »materijalističkog« tumačenja klase, istučući da nije bitno šta društvena grupa, koju određujemo kao klasu, misli o sebi, već šta objektivno jeste, i objašnjavajući to naglašavanjem da je »biće« jedne klase objektivno određeno mestom i ulogom u proizvodnom procesu i odnosom prema sredstvima za proizvodnju. Rukovođen takvim tumačenjem, on je na »materijalistički« način objašnjavao i mogućnost razvijanja klasne svesti. Mada uslovljenost razvoja klasne svesti i prerastanje radničke klase iz klase »po sebi« u klasu »za sebe« nikada nije svodio na ekonomsku sferu, sferu materijalne proizvodnje i proizvodnih odnosa, smatrao ju je najbitnijom. U sve bespoštednijoj eksploataciji i objektivno postojećoj tendenciji tehnološkog razvoja materijalne proizvodnje u sistemu kapitalizma video je osnovni katalizator razvijanja klasne svesti.[26]

---

[24] Paul Piccone, *The Status of Class in Marxist Theory*, »Telos«, No. 26, str. 153.

[25] James O'Connor, *Merging Thought with Feeling, The Revival of American Socialism*, str. 28.

[26] Opisujući nastanak i razvitak proletarijata i zaoštravanje klasnih razlika i eksploatacije, kao posledice industrijskog razvoja, Marks i Engels su u Manifestu istakli: »Ali s razvitkom industrije ne dolazi samo do umnožavanja proletarijata; on se zbija u veće mase, njegova snaga raste i on je više oseća. Interesi, životni uslovi u proletarijatu sve se više ujednačuju, jer mašina sve više briše razlike u radu, a nadnica se gotovo svuda obara na jednako niski nivo.« Na kraju tog poglavlja oni rezimiraju da »napredak industrije, čiji je slepi i neotporni nosilac buržoazija, postavlja na mesto izolovanja radnikâ putem konkurencije njihovo revolucionarno ujedinjavanje putem asocijacije« i zaključuju da »tako razvitak krupne industrije izvlači ispod nogu buržoazije samu osnovu na kojoj ona proizvodi i proizvode prisvaja«.

Digitized by Google

Karakteristično je da ovi autori, iz prethodno navedenog razloga, odbacuju ovakvo »materijalističko« tumačenje razvijanja klasne svesti, odnosno da smatraju, čak ako je ono bilo prihvatljivo u Marksovo i Engelsovo doba, doba poduzetničkog kapitalizma, da danas, u uslovima razvijenog monopolističkog kapitalizma to više nije.[27]

Najpre se naglašava da se klasna svest u savremenim uslovima ne može »objektivno steći na radnom mestu...«[28] zbog promene načina proizvodnje. Pokazuje se da je tehnološka revolucija, »promene u karakteru rada i instrumentima proizvodnje, dovela do menjanja stava i svesti radnika... Novi tehnološki svet rada uslovljava slabljenje negativne pozicije radničke klase: ona izgleda više nije živa protivrečnost etabliranom društvu«[29]. U tom smislu se naročito ističu »dekvalifikacija radne snage«, »fragmentacija proizvodnih funkcija« i funkcija upravljanja, jer ti procesi vode »depolitizaciji rada«[30]

To posebno naglašava Andre Gorc. U knjizi *Zbogom proletarijatu* on kaže da »tehnološka revolucija ne ide u pravcu mogućeg prisvajanja društvene proizvodnje od strane proizvođača. Ona se kreće u pravcu ukidanja društvenih proizvođača, marginalizacije društvenog nužnog rada pod uticajem informatorske revolucije«[31]. Na osnovu takvih analiza i dolazi do zaključka da je »kapital uspeo, suprotno od svega što smo mogli predviđati, da smanji moć radnika nad proizvodnjom. On je znao da kombinuje gigantsku ekspanziju proizvodnih potencijala sa rušenjem radničke autonomije. Znao je da sve složeniju i moćniju mašineriju poveri nadgledanju radnika sve ograničenijih sposobnosti. Uspeo je čak i to da oni čiji je poziv bio da gospodare džinovskim mašinama budu dovedeni u situaciju da njima gospodari rad koji je trebalo da izvršavaju. Kapital je uporedo razvio tehničku moć proletarijata kao celine i nemoć proletera kao individua, ekipa ili grupa«[32].

Ali nemogućnost razvijanja klasne svesti ne objašnjava se samo promenama koje su se zbile u procesu i načinu proizvodnje i tendencijama budućeg razvoja, već i promenama u proizvodnim odnosima. »Slabljenje negativne pozicije radničke klase, kaže Markuze, pojačava efekat tehnološke organizacije proizvodnje i na drugoj strani: na strani rukovođenja i upravljanja. Vladavina je preobličena u administriranje. Kapitalističke gazde i vlasnici gube svoj identitet kao odgovorni agensi; oni poprimaju funkciju birokrata u korporativnoj mašini. Unutar široke hijerarhije izvršnih i upravnih odbora, koji se protežu daleko preko individualne institucije, u naučnu laboratoriju i istraživački institut, na-

[27] Paul Piccone, *The Status of Class in Marxist Theory*, »Telos«, No. 26, str. 145—147.

[28] Isto, str. 153.

[29] Marcuse, *One-Dimensional Man*, str. 29, 31.

[30] P. Piccone, isto, str. 145.

[31] A. Gorc, *Zbogom proletarijatu*, str. 81.

[32] Isto, str. 34.

Digitized by Google

cionalnu državu i nacionalnu svrhu, očevidan izvor eksploatacije iščezava iza fasade objektivne racionalnosti.«[33]

Pored promena u ekonomskoj sferi, u načinu i organizaciji proizvodnje i u proizvodnim odnosima, kao posebno značajan činilac u onemogućavanju razvijanja klasne svesti ističe se i postojeći sistem takozvane »represivne tolerancije« *(represive tolerance)*. Pod ovim terminom se podrazumeva, u stvari, sistem prikrivene totalne dominacije kapitala u svim oblastima društvenog života, tako da je apsolutno onemogućeno razvijanje opozicione kritičke svesti iz koje bi se mogla razviti klasna svest. Osnovni instrument za ostvarivanje takve dominacije jeste država.

Država predstavlja, pre svega, instrument otvorene ili prikrivene upotrebe sile protiv radničkih organizacija sa revolucionarnim političkim programom i protiv širih društvenih previranja i »pobuna masa« koja su nabijena revolucionarnim potencijalom, pa mogu imati revolucionarne posledice i uticati na političko osvešćivanje širokih radničkih masa. U tom pogledu karakterističan je primer SAD: takozvana »Makartijeva era« i šezdesete godine, kada su primenjeni svi oblici pritisaka — od fizičkih do psiholoških — da bi se ugušili progresivni socijalni pokreti. U razvijenim zemljama zapadne Evrope ta uloga države, kao aparata prinude, posle drugog svetskog rata bila je manje izražena, ali, što posebno važi za Saveznu Republiku Nemačku, ne bez uticaja na sputavanje razvijanja fronta opozicionih snaga.

Međutim, ova struja savremene levice mnogo veći značaj pripisuje »konstruktivnom« delovanju države. Reč je o ukazivanju na to kako država, s jedne strane, sve više preuzima ulogu regulatora ekonomskog života društvene zajednice — što joj je dalo privid nezavisnog subjekta koji deluje u interesu većine — i, s druge strane, kako sistematski »ofanzivno« deluje u oblasti kulture, umetnosti, svim područjima javnog i privatnog života, tako da je ostvarena potpuna manipulacija svešću širokih masa, a time i dominacija kipitala.

O fenomenu »represivne tolerancije« posebno je govorio Markuze. Njegovo delo *Čovek jedne dimenzije* najvećim delom je, u stvari, posvećeno analizi tog oblika ostvarivanja totalne dominacije i hegemonije kapitala. »Dominacija — pod maskom obilja i slobode — proteže se, kaže Markuze, na sve sfere privatnog i javnog života, integriše svu autentičnu opoziciju, apsorbuje sve alternative. Tehnološka racionalnost otkriva svoj politički karakter postajući veliko sredstvo bolje dominacije, stvarajući istinski totalitarni univerzum u kome se društvo i priroda, duh i telo drže u stanju neprestane mobilnosti za odbranu ovog univerzuma.«[34]

Rukovodeći se ovim saznanjem o totalnoj dominaciji kapitalizma — o »buržoaskoj hegemoniji u kojoj su naši oblici mišljenja već instrumentalizovani u logiku kapitalizma«, tako da »način

[33] Marcuse, isto, str. 31—32.

[34] Isto, str. 18.

Digitized by Google

na koji se odnosimo automatski reprodukuje te »mehanizme« — kao o razlogu objektivne nemogućnosti sticanja klasne svesti, mnogi autori, umesto termina *klasna svest*, uvode nove termine: *klasna ne-svest* (class unconsciousness)[35] *ili lažna svest* ili *srećna svest* (false consciousness, happy consciousness)[36]. Čineći to, oni žele da naglase da je to osnovni »ontološki« konstituent stanja u kome se nalaze savremena radnička klasa i široke narodnne mase.

Kako se ova vrsta argumentacije u prilog shvatanja da radnička klasa u visokorazvijenim zemljama više nije revolucionarna sastoji u ukazivanju na objektivnu nemogućnost razvijanja njene klasne svesti u savremenim uslovima, u našem kritičkom osvrtu bismo se zapitali da li navedeni objektivni činioci to *kategorički onemogućavaju;* jer ova bi argumentacija samo u takvom slučaju bila stvarno valjana.

Odmah da kažemo da bi naš odgovor na tako postavljeno pitanje bio negativan. Prvo, kada je reč o stavu da je fundamentalna prepreka razvijanju klasne svesti društvenih slojeva koji su uključeni u postojeći društveno-ekonomski sistem ostvaren stepen potpune represije u kome je kapital uspostavio apsolutnu vlast u svim oblastima života.[37]

Ma koliko to stanovište bilo značajno za konkretno sagledavanje razmera vladavine kapitala društvom u celini, u suštini je ipak netačno i predstavlja »fiks-ideju«. Sam središni koncept »jednodimenzionalnog« čoveka ne može se doslovno shvatiti, već samo kao metafora. Bez obzira na to koliko vladajuće strukture dominirale društvom i što se ta dominacija zbiva u političkoj, ekonomsoj, kulturnoj i duhovnoj sferi, ona nije stvarno potpuna — u smislu da čovek u sklopu postojećeg društva ne može da ostvari kritički odnos i da je postao puki izvršilac programiranih naredbi. Najpre, ne smemo da izgubimo iz vida da se Markuzeova analiza savremenog kapitalizma kao društva u kome postoji potpuna dominacija kapitala odnosi neposredno na SAD i da se ne može bez teškoća primeniti i na evropske zemlje jer se njihov društveno-politički sistem znatno razlikuje. Uz to i opozicija društvenih snaga u sklopu sistema uvek je u tim zemljama bila dovoljno snažna. Koncepcija »jednodimenzionalnog« čoveka ne može se, međutim, ni u SAD doslovno primeniti, jer smo svedoci da se i tamo od šezdesetih godina, posle društvenih previranja kod studenata i omladine, postupno razvijaju opozicione snage unu-

---

[35] Vidi: Jacoby, *History of Class Unconsciousness*, »Telos«, No. 26, str. 147.

[36] Marcuse, *One-Dimensional Man;* Georg Calvert, *In White America, The New Left: A Documentary History*, ed. Massimo Teodori.

[37] Ovaj stav kritikuju mnogi autori. Kao ilustraciju vidi D. Spitz, *Pure Tolerance (Beyond the New Left*, ed. Irving Howe, New York, The McCall Pub. Co. 1970).

Digitized by Google

tar sistema — za sada oko pitanja zaštite životne sredine, mira u svetu, građanskih prava itd.[38]

Ali od toga je značajnije ukazati da i ostvaren stepen ukidanja opozicije i formiranja »jednodimenzionalnog« čoveka i društva nije toliko posledica potpune represije i dominacije koliko ranije navedenih konkretnih društveno-ekonomskih okolnosti razvoja SAD i specifičnog razvoja američke radničke klase. Opozicije u SAD nije bilo pre svega zbog toga što su protivrečnosti u ekonomskoj sferi bile pod kontrolom, što društveno-ekonomski sistem kapitalizma u SAD još nije iscrpao svoje ekonomske potencijale, što još uvek može da zadovolji osnovne potrebe većine. Jednom rečju, ranije aktuelni problemi materijalnog položaja i životnih i radnih uslova radništva uglavnom su prevladani ili znatno ublaženi, pa se u takvim okolnostima mnogo teže i sporije razvija svest o otuđenoj prirodi čoveka u postojećim društveno-ekonomskim odnosima i na tim osnovama klasna svest o neophodnosti njihovog revolucionarnog preobražaja. Kada ističemo specifičan razvoj američke radničke klase, onda imamo na umu dobro poznatu istorijsku činjenicu da usled mnoštva konkretnih istorijskih uslova, specifičnih za nastanak i razvitak SAD, američka radnička klasa nije dostigla ni onaj stepen klasne svesti do koga je došla radnička klasa zapadnoevropskih zemalja tokom XIX i početkom XX veka.[39]

U takvim okolnostima razvijen je složen, perfidan mehanizam kontrole, vladanja i upravljanja ljudima. Međutim, na osnovu kritičke analize stanovišta o američkom društvu kao društvu obilja i na osnovu sagledavanja činjenice da su osnovne protivrečnosti karakteristične za kapitalistički sistem još uvek izražene i da je njegova nehumana suština sve očitija, opravdano je pretpostaviti da će, postupno, doći do jačanja i razvijanja društvenih snaga opozicije, snaga otpora postojećem poretku i razvijanja revolucionarne svesti o potrebi njegovog revolucionarnog preobražaja i da će radnička klasa predstavljati njihov najznačajniji deo.[40]

Na sličan način bismo osporavali i vrednost shvatanja da ni sama ekonomska sfera — sfera materijalne proizvodnje i proizvodnih odnosa (zbog promena do kojih je došlo u načinu i organizaciji proizvodnje i vrstama poslova) u savremenom kapitalizmu ne može predstavljati osnov za razvijanje klasne svesti, već, u stvari, prepreku. I ovde, kao i u prethodnom slučaju, rekli bismo da u ekonomskom napretku, uspešnom privrednom razvoju i poboljšavanju materijalnih i radnih uslova širokih radničkih slojeva treba gledati važniji činilac nego u »fragmentaciji proiz-

[38] O tome je pisao i Stevan Majstorović u knjizi: *Kultura i demokratija*, »Prosveta«, Beograd, 1977.

[39] Taj fenomen analizirao je još Engels u korespondenciji sa prijateljima u Americi; vidi: Marx — Engels, *Letters to Americans, 1848—1895. A Selection*, New York, Inter. Publishers, 1963.

[40] Takvo stanovište zastupa i E. Mandel u tekstu *Workers and Permanent Revolution, The Revival of American Socialism.*

Digitized by Google

vodnih funkcija« i funkcija upravljanja, u preobličavanju (kapitalističke) vladavine u administriranje« i u drugim svojstvima savremenog načina proizvodnje i uređivanja proizvodnih odnosa koji, navodno, onemogućavaju razvijanje klasne svesti o klasnoj prirodi savremenog kapitalističkog društva i stvaranje homogene armije radnika. U meri u kojoj su ovi fenomeni izraženi svakako otežavaju takav tok razvoja, ali, mora se naglasiti, ne do razmera kategoričke nemogućnosti.

Pre svega, bez obzira na sve pojave »fragmentacija« u procesu savremene proizvodnje, koje potkrepljuju izloženo shvatanje, ne može se osporiti da se istovremeno i dalje razvija proces objedinjavanja i povezivanja različitih proizvodnih funkcija i ukrupnjavanja proizvodnih sistema u koji radnici nisu neposredno uključeni, ali koga su svesni, — što im omogućuje da postaju sve svesniji toga da su deo ogromne obespravljene armije radnika i najamne prirode svog rada.

Na isti način mogu da se ocene i promene u proizvodnim odnosima — zamena preduzetničkog kapitaliste korporacijskim kapitalom i akcionarskim društvima i »preobličavanje vladavine u administriranje«. Sopstvenička i vladalačka priroda kapitaliste menja se i »skriva« i time gubi onaj negativan pol koji je imao funkciju dosadašnjeg katalizatora razvijanja klasne svesti radničke klase. Međutim, taj proces se razvija u znaku sve očitijeg ispoljavanja kapitala kao jedinog stvarnog »gospodara« i vladaoca. Anonimnost »posednika« kapitala, praćena njegovom koncentracijom i u finansijskom, ali i u organizacionom smislu, u našem vremenu oličenom u razvijanju multinacionalnih kompanija, moglo bi se reći, upravo olakšava mogućnost da se sagledaju prava nehumana priroda kapitalizma i neophodnost iznalaženja puteva, načina i ciljeva njegovog korenitog preobražaja. Što u dosadašnjem razdoblju radničkoj klasi, naviknutoj na klasične kapitalističke odnose, ova klasna suština kapitala još nije postala vidljiva i nije poprimila ulogu katalizatora revolucionarnog »buđenja« i što tome posebno doprinosi ukazano »preobličavanje vladavine u administriranje«, ne znači da se to ne može ostvariti, već samo da je potrebno određeno vreme — da se u novim istorijskim uslovima razvije »nova« klasna svest. U tom smislu čini nam se da se s puno opravdanja može reći da proces fragmentacije proizvodnih funkcija, otuđivanja upravljanja i odlučivanja u udaljenim centrima, praćen ogromnom koncentracijom kapitala i njegovim ispoljavanjem kao jedine stvarne snage, čije uvećavanje predstavlja jedino priznat kriterijum društvenog napretka, — može čak pospešiti razvoj klasne svesti. Jer tek u takvim uslovima može biti shvaćen antropološki karakter najamnog rada i eksploatacije — nehumana priroda rada i proizvodnih odnosa i nehumana, otuđena priroda života u savremenom kapitalističkom društvu.

Kada je reč o kritici stanovišta da u savremenom kapitalizmu postoje elementi koji čine konstitutivnu nemogućnost razvijanja radničke klase u revolucionarnu snagu, treba ukazati na to

Digitized by Google

da neki autori, kao Andre Gorc, težište stavljaju na unutrašnju nužnost tehnološkog razvoja proizvodnje u takvom pravcu da rad više nije izvor moći radnika, pa da zato ne može da bude ni izvor snage za revolucionarni preobražaj.

Ta je konstrukcija takođe neodrživa, jer se zasniva na problematičnoj pretpostavci da s razvojem savremene visokoautomatizovane proizvodnje, koja se ne temelji na individualnim sposobnostima i umećima proizvođača, već na aparatima koji preuzimaju sve veći broj funkcija žive radne snage, radnici više ne predstavljaju osnovnu proizvodnu snagu društva. »Rad, kaže Gorc, više nije aktivnost svojstvena radniku, koja pripada samo njemu. Bez obzira na to da li se obavlja u fabrici ili u ustanovama, u ogromnom broju slučajeva predstavlja pasiviziranu, preprogramiranu aktivnost, potpuno potčinjenu funkcionisanju aparatâ koji ne dopuštaju ličnu inicijativu.«[41]

Ovde se, prvo, polazi od pretpostavke da će mašine, aparati i roboti zameniti ljudski rad i istisnuti čoveka iz procesa proizvodnje. Za to, međutim, ima malo pravih dokaza. S mnogo više argumenata može se tvrditi da se postupno menjaju samo vrste poslova koje čovek obavlja, ali da su njegovo mesto i uloga u proizvodnji i dalje središni i da zbog toga on i dalje ima moć da utiče na pravac budućeg društvenog razvitka. Imajući to u vidu, u ovom kontekstu bismo ponovo istakli da upravo postojeća razmera otuđenja u sferi rada — da je »sam »rad« određena količina postvarene aktivnosti koja je u sukobu s »radnikom« i koja tog istog »radnika« potčinjava sebi«[42] može predstavljati najsnažniji izvor stvaranja istinski revolucionarne motivacije. U tom smislu, odgovarajući Gorcu, mogli bismo da kažemo da je najdublji revolucionarni motiv baš u tome što je rad za radnika izgubio onaj značaj koji je imao u prethodnoj, takozvanoj »viktorijanskoj« fazi razvoja kapitalizma.

Dalje, ovde treba ukazati i na neodrživost shvatanja da je unutrašnjoj logici tehnološkog razvoja proizvodnje inherentno smanjivanje stvaralačkog rada i sve veća prisutnost rutinskog rada koji, kao takav, ne može biti izvor zadovoljstva i samopotvrđivanja. Prihvatimo li da je takav tok razvoja i neizbežan, moramo da ukažemo da on predstavlja samo segment složene prirode rada, jer rad u širem smislu podrazumeva i proces odlučivanja i upravljanja kako samim proizvodnim procesom tako i planiranjem proizvodnje. Ako je utopija mogućnost stvaralačkog rada u oblasti materijalne proizvodnje, nije utopija mogućnost osvajanja prava upravljanja i odlučivanja; a time pojedinačni posao dobija viši smisao. Njegova neposredna, rutinska priroda »oplemenjuje« se mogućnošću upravljanja sveukupnim radom u pravcu stvaranja materijalnih uslova za humaniji život čoveka. U tom pogledu veliki proizvodni sistemi, transnacionalne kompanije, hijerarhijska struktura upravljanja i njegova centralizacija, kako

[41] A. Gorc, *Zbogom proletarijatu*, str. 76.

[42] Isto.

Digitized by Google

kaže Gorc, »unutrašnji imperativi savremenog načina proizvodnje«, ne moraju da predstavljaju principijelnu prepreku, jer samoupravna organizacija ekonomske oblasti života, u kojoj su radni ljudi subjekti s pravom upravljanja i odlučivanja, a ne objekti kojima se manipuliše, nije u suprotnosti s tendencijom objedinjavanja i udruživanja proizvodnih sistema u velike celine u kojima se na centralizovan način upravlja. Delegatski sistem upravljanja predstavlja neposredan konkretan oblik »usklađivanja« ta dva prividno protivrečna smera.

Zaključili bismo da je u ovoj koncepciji savremenog kapitalizma kao društva u kome je ostvarena potpuna dominacija kapitala i ukinuta svaka opozicija, u stvari, reč o pojednostavnjenoj metafizičkoj koncepciji savremenog kapitalističkog društva kao proste neprotivrečne celine u kojoj uopšte nema unutrašnjih snaga negacije. Ta metafizička slika savremenog kapitalističkog društva kao apsolutnog identiteta, teorijski posmatrano, jedan je od osnovnih razloga za shvatanje da socijalni subjekti socijalističkog preobražaja mogu biti jedino »snage van sistema«.

Iščezavanje »stare« radničke klase

Najzad, za jedan broj autora koji zastupaju stanovište da radnička klasa više nije revolucionarna snaga karakterističan je argument da je razlog tome gubljenje centralne uloge u proizvodnji i postepeno iščezavanje »stare« industrijske radničke klase, dominantne u XIX veku, klase industrijskih manuelnih radnika koji su radili pod nepodnošljivim uslovima, za male nadnice, koju su Marks i Engels smatrali osnovnom revolucionarnom snagom.

Autori koji ističu ovaj argument ukazuju kako je naučno-tehnološka revolucija proizvodnih snaga i procesa proizvodnje dovela do dubokih strukturnih promena u radničkoj klasi, tako i da se industrijski proletarijat iz XIX veka transformisao u »novu« klasu stručnih, profesionalnih, naučnih radnika.

Reč je, pre svega, o isticanju promene uloge žive radne snage u proizvodnom procesu. Automatizacija proizvodnje, ostvarena u neslućenim razmerama, dovela je, istovremeno, do potiskivanja žive radne snage kao neposrednog proizvođača u čitavim sektorima proizvodnje u kojima je preovladavala nekvalifikovana, fizička radna snaga[43] i do povećavanja potreba za fakultetski obrazovanim, profesionalnim ili stručno obučenim radnicima. Dalje, što je još bitnije, ovaj tehnološki razvoj, budući da je sam bio rezultat do tada nepoznate sprege nauke i tehnologije, pospešio je tu spregu, tako da je nauka — znanje uopšte — postala osno-

[43] Taj proces je izražen u svim oblastima, počev od uslužnih delatnosti pa do materijalne proizvodnje. Roboti koji obavljaju poslove zavarivanja, lakiranja, sklapanja i kontrole već su realnost u mnogim granama industrije.

Digitized by Google

vna proizvodna snaga. Univerzitetsko obrazovanje preraslo je u jednu od najvećih »industrija«, koja masovno proizvodi kadrove potrebne za savremene tehnološke procese proizvodnje.[44]

Na iščezavanje i transformaciju »stare« industrijske radničke klase uticalo je, kaže se, i nastajanje i razvijanje novih privrednih grana, kao što su elektronika, petrohemija, zatim uslužne delatnosti, u kojima dominira naučna i tehnička inteligencija kao glavna radna snaga. Najzad, ukazuje se i na uticaj jačanja uloge države u upravljanju opštim društvenim i, posebno, privrednim životom zemlje[45], koje je dovelo do stvaranja velikog aparata u kome su angažovani mnogi visokoobrazovani kadrovi svih struka.

Ova »nova« klasa, po mišljenju autorâ koji istupaju sa argumentom da »stara« radnička klasa iščezava, bitno se razlikuje od te »stare« radničke klase. Razlikuje se po mestu u proizvodnom procesu, po značaju koji ima u političkom, javnom i kulturnom životu, po motivaciji i interesima. Stav je jedne grupe autora da su te razlike uslovile gubljenje revolucionarnog potencijala ove »nove« klase. Ona postaje deo *establishmenta* koji postepeno prerasta u vladajuću klasu u *postindustrijskom* društvu.[46] Po drugima, reč je o »novoj radničkoj klasi«, s novim revolucionarnim potencijalom, koji proističe iz tih bitnih razlika u odnosu na »staru« radničku klasu.[47] Oni u »novoj radničkoj klasi« vide osnovnu revolucionarnu snagu, a u »staroj«, u najboljem slučaju, samo mogućeg saveznika.[48]

Kada je reč o argumentu da »stara« radnička klasa više ne može biti revolucionarna jer, s jedne strane, gubi središno mesto u proizvodnji i postupno iščezava, a, s druge, nastaje »nova« klasa, ukazali bismo da se prvi stav tog argumenta ne može u potpunosti prihvatiti, a da je drugi neodrživ.

Što se tiče prvog stava, u njegovoj kritici možemo se pozvati na empirijska svedočanstva — kao što to čine i autori koji ga zastupaju. Suština prigovora bila bi da oni vrše pristrasnu selekciju raspoloživih statističkih pokazatelja. Naime, do značajnijeg porasta pripadnika »nove« radničke klase, pored uslužnih delatnosti, došlo je uglavnom u elektronskoj i petrohemijskoj indu-

---

[44] To posebno ističe D. Bell; vidi tekst *The New Class a Muddled Concept*, u: »Society«, No. 2/1979.

[45] Vidi: D. Bell, *Notes on the Post-Industrial Society*, u: »The Public Interest«, No. 6/1967.

[46] Ovoj grupi pripadaju već pomenuti zastupnici teorije postindustrijskog društva: John Galbraith, Daniel Bell, Clark Kerr, ali i levo orijentisan Alain Touraine.

[47] Najpoznatiji predstavnik je Serge Mallet iz Francuske. Međutim, postoji značajna struja i u SAD koja zastupa takvo shvatanje. Tu pre svega treba navesti Bogdana Denitcha, zatim Richarda Flacksa, pa i Michaela Harringtona (vidi: *The New Class and the Left*, »Society«, No, 2/1979).

[48] Vidi: B. Denitch, *The New Left and the New Working Class* (u zborniku *Radical Sociology*, ed. David Colfax ..., Basic Books, New York, 1971).

Digitized by Google

striji, a one i dalje predstavljaju samo jedan deo proizvodnih grana. Iz Statističkog pregleda SAD za 1970—1980. vidi se da je još uvek dominantna proizvodnja robe i materijalnih dobara, klasična industrijska proizvodnja, u kojoj je zaposlena pretežno »stara« industrijska radnička klasa, koja se od radničke klase XIX veka razlikuje samo po nešto boljem materijalnom položaju i boljim uslovima rada. Podaci pokazuju da u tekstilnoj industriji naučni i tehnički radnici čine samo 3 odsto radne snage, u automobilskoj industriji 10 odsto, u transportu 3,5, a u metalurškoj industriji 6 odsto.[49]

Isto tako nisu održiva ni predviđanja buduće tendencije porasta »nove radničke klase«. Dosadašnji porast naučne i tehničke inteligencije, koja čini jezgro »nove radničke klase«, znatno je manji nego što se očekivalo, kao i opadanje broja industrijskih radnika. Prema navedenom *Statističkom pregledu*, u protekloj deceniji porast naučne i tehničke inteligencije u SAD iznosi samo 0,5 odsto, a procentualno opadanje industrijskog radništva 2 odsto. Uz to se mora reći da se brojčano industrijsko radništvo još uvek uvećava i da predstavlja najveći sektor radne snage.[50]

Dalje, treba istaći da naučno-tehnološka revolucija nije jedini razlog ni ostvarenog stepena porasta pripadnikâ »nove radničke klase«. To se osobito odnosi na kadrove u uslužnim i administrativnim delatnostima. Kako naglašava Stenli Aronovic, u tim oblastima je mnogo presudniji ideološki i birokratski uticaj. »Porast državne birokratije, kaže on, nije nužan i više je povezan sa zahtevima kapitalističke dominacije nego sa razvojem proizvodnih snaga«[51]. Na sličan način Aronovic tumači i masovnost univerzitetskog obrazovanja. Ova masovnost, po njemu, potiče isto toliko iz potrebe kapitalizma da odloži uključivanje mladih u rad zbog problemâ ekonomske prirode, kao i iz potrebe stvaranja visokoobrazovane radne snage za proizvodnju.

U stvari, može se reći da su potrebe savremene privrede i ostvarenog tehnološkog razvoja sasvim drugačije i da će pod njihovim uticajem doći do drugačijih promena u redovima radništva od onih koje su navedeni autori pretpostavljali. Savremeni tehnološki razvoj proizvodnje podrazumeva uprošćavanje poslova najvećeg dela radne snage i ujednačavanje potrebnog stepena obrazovanja i stručnosti mnogih zanimanja. Smanjuje se procenat nekvalifikovanih, fizičkih zanimanja, ali i onih za koja je potrebno visoko obrazovanje ili posebna stručnost.

Zbivanja u sedamdesetim i početkom osamdesetih godina — višak univerzitetski obrazovane, naučne i tehničke inteligencije, razmere njihovog zapošljavanja na neodgovarajućim poslovima i nezaposlenost — nedvosmisleno potvrđuju da je stvaranje masov-

[49] *Statistical Abstract of the USA for 1980*, str. 421.

[50] Isto, str. 418—419.

[51] Stanley Aronowitz, *Does the US Have a New Working Class?*, *The Revival of American Socialism*, str. 201.

Digitized by Google

ne »nove radničke klase« visokoobrazovanih stručnjaka, nasuprot »staroj« radničkoj klasi, bilo samo »talas« koji prolazi.[52] S obzirom na tendenciju kreiranja nove politike visokoškolskog obrazovanja, za koju je karakteristično smanjivanje broja studenata, kao izraza prilagođavanja stvarnim potrebama privrede, svakako se s više osnova može tvrditi da će, umesto procesa raslojavanja radništva na visokoobrazovanu »novu radničku klasu« i na »staru« klasu industrijskih nekvalifikovanih fizičkih radnika, doći do njegove homogenizacije. Obrazovanje radništva će u celini biti veće nego što je bilo, ali manje od onog koje se ima na umu kada se govori o »novoj radničkoj klasi«.

Kada je reč o drugom stavu — da se »nova« klasa suštinski razlikuje od »stare« — podvrgli bismo ga kritici ukazujući da je u pitanju samo kvalitativna transformacija radničke klase, čije osnovne strukturne karakteristike u svojoj suštini ostaju nepromenjene.

Naime, da bismo shvatili neosnovanost stava o nastajanju »nove« klase, moramo, pre svega, imati na umu da je rezultat prenaglašavanja značaja, u stvari, efemernih karakteristika, prolazne prirode. Takav je slučaj, prvo, sa isticanjem obrazovanja, zahvaljujući kome »nova« klasa, navodno, ima privilegiju sticanja kritike i revolucionarne svesti. Prethodno smo već ukazali na objektivno prisutnu tendenciju homogenizacije obrazovne strukture većine radništva. Prema tome, mogućnost pravljenja suštinskih razlika po toj osnovi otpada.

Drugo, postupno se gubi i jedna druga osobenost — privilegovan položaj naučne i tehničke inteligencije, stručnih, profesionalnih, visokoobrazovanih radnika, koji je bio uslovljen njihovom početnom malobrojnošću i posebnim značajem za dalji tehnološki i privredni razvoj kapitalizma tokom dvadesetog veka. Sa sve većim rastom broja takvih kadrova, u uslovima kada su se univerziteti pretvorili u »fabrike« čija je proizvodnja masovna, povlašćen status ove »klase« je opadao i oni sve više dolaze u položaj koji je suštinski sličan tradicionalnim sektorima radništva. Pripadnici »nove« klase, počev od naučnih i profesionalnih radnika, preko tehničara i državnih službenika, do činovnika, u velikoj većini su u klasičnom najamnom odnosu, a samo mali broj u hijerarhijskoj strukturi rada ima takav stepen rukovodećih funkcija da se može smatrati bližim vladajućoj klasi. Pri tom treba dodati da i taj broj radničke »aristokratije« pokazuje tendenciju opadanja u odnosu na druge sektore radnika. Ovaj proces »pro-

[52] To se odnosi čak i na SAD. U tekstu *The Baby Boomers Come Age* (»Newsweek«, 30. mart 1981), sa dosta statističkih podataka, u svoj oštrini ističu se razmere takvog stanja. Između ostalog, autor navodi podatke Biroa za statistiku radne snage *(Bureau of Labor Statistics)* da svake godine, od 1969. do 1978, prosečno 400.000 novih diplomiranih studenata nije moglo da nađe posao koji bi odgovarao njihovom obrazovanju.

Digitized by Google

letarizacije« odvija se u svim oblastima — u privredi i van privrede.[53]

Mora se reći da ova vrsta prigovora ne stoji kada su u pitanju levo orijentisani teoretičari »nove radničke klase« — bar ne u smislu privilegovanog materijalnog i socijalnog položaja. Njihova teorija »nove radničke klase« kao osnovne snage sa revolucionarnim potencijalom upravo je bila izraz sagledavanja gubljenja nekadašnjih privilegija i dospevanja u najamni položaj kojega odlikuje odsustvo prava na učešće u procesu upravljanja i odlučivanja, rizik nezaposlenosti, neodgovarajućeg posla itd.[54] Logična posledica takvog stanovišta je kritički odnos prema prethodnoj generaciji konzervativnih i liberalnih teoretičara poput Rostova, Kera, Galbrajta (u ranijoj fazi) i Danijela Bela. Međutim, karakteristično je da i oni smatraju, mada je to često izraženo na implicitan način, da postoji suštinska razlika između »stare« radničke klase i »nove radničke klase« i da se mora praviti jasna podela. To shvatanje oni zasnivaju na već ukazanoj privilegiji višeg stepena obrazovanja i na njihovoj navodno glavnoj ulozi i značaju u savremenom procesu proizvodnje. To je zajednički imenitelj svih teorija »nove klase« i »nove radničke klase«.

Kako smo već istakli objektivno prisutnu tendenciju gubljenja drastičnih razlika u stepenu obrazovanja i u tom smislu podele na »staru« i »novu radničku klasu«, a pošto nam empirijska svedočanstva, potkrepljena statističkim pokazateljima, pokazuju da u dosadašnjem razvoju uloga i značaj pojedinih sektora radništva ipak nisu toliko izmenjeni da bi se, nasuprot drugima, neki sektori mogli izdvojiti kao posebna »klasa« — rekli bismo da se ni na tim osnovama ne može zastupati stav da između »stare« i »nove radničke klase« postoji suštinska razlika.

Ali pored proglašavanja efemernih i prolaznih razlika bitnim i trajnim, razlog za podelu na »staru« i »novu radničku klasu« i isticanje suštinske razlike među njima je i u neprihvatljivom sužavanju pojma »stare« radničke klase na kategoriju industrijskog proletarijata iz XIX veka, pod kojim se podrazumevaju nekvalifikovani fizički radnici koji »žive na rubu materijalne egzistencije«. Do takvog sužavanja pojma »stare« radničke klase došlo je zbog poistovećivanja Marksovog i Engelsovog određenja tog sektora radništva kao revolucionarnog jezgra sa opštim pojmom radničke klase kao osnovne revolucionarne snage socijalističkog preobražaja kapitalizma. Pored toga, od značajnog uticaja je i prenebregavanje konkretne istorijske uslovljenosti ovog njihovog određenja — činjenice da je ono bilo izraz sagledavanja konkretnih istorijskih okolnosti u kojima je bilo kapitalističko društvo toga vremena, karakteristične podele rada i faktičkog revolu-

[53] Hyman Lumer, *What is the Working Class?*, u: »Political Affairs«, novembar 1973.

[54] U delima Sergea Malleta i Bogdana Denitcha ovakvo stanovište je posebno izraženo.

Digitized by Google

cionarnog potencijala pojedinih sektora radništva u tadašnjim uslovima. Marks i Engels su isticali nekvalifikovane fizičke industrijske radnike koji su živeli pod krajnje teškim, nepodnošljivim uslovima života i rada ne zbog toga što su to smatrali nužnim denominatorom pojma radničke klase i nužnom pretpostavkom njene revolucionarnosti, već zato što je u konkretnim istorijskim uslovima taj sektor radništva pokazivao najveći revolucionarni elan.

Poznato je, međutim, da je autentično Marksovo i Engelsovo shvatanje radničke klase kao osnovne revolucionarne snage šire i da proizlazi iz stava da osnovni denominatori, određujući činilac revolucionarnog potencijala, ne mogu da budu nepodnošljivi materijalni uslovi života, čak ni samo neposredno proizvodni rad kojim se stvara višak vrednosti, rad u procesu materijalne proizvodnje, već svaki rad čija je suština najamni odnos i odnos eksploatacije.

Ako smo svesni svega tvoga, onda moramo da zaključimo da nema teorijskog opravdanja za podelu na »staru« i »novu« radničku klasu i za njihovo suštinsko razdvajanje. »Nova radnička klasa« i sama predstavlja najamne eksploatisane radnike koji su izloženi svim osnovnim oblicima ekonomskog otuđenja; ona je i sama, to smo već rekli, zahvaćena procesom gubljenja materijalnih i socijalnih privilegija koje je u početnoj fazi razvoja imala. Zato nema osnova tvrditi da je to neka posebna »nova« klasa, pored stare, tradicionalne radničke klase koja »izumire«. Kako kaže Stenli Aronovic, »»nova radnička klasa« nije ništa drugo nego ova i buduća generacija radnika«.[55]

Sve što je rečeno, naravno, ne znači da se savremena radnička klasa može poistovetiti s radničkom klasom iz XIX veka — da nije došlo ni do kakvih dubljih promena. Empirijska svedočanstva o stvarnom uticaju koji su naučno-tehnološka revolucija proizvodnih snaga i razvoj kapitalizma u XX veku imali na razvoj radničke klase pružaju očigledan dokaz da je radnička klasa — mada je zadržala osnovna strukturna obeležja (najamni odnos i odnos eksploatacije) — doživela značajne promene kvalitativnog karaktera u sastavu, obrazovnoj i kvalifikacionoj strukturi, materijalnom položaju i konkretnim oblicima i sadržajima otuđenja. Umesto prostog i jednostranog odbacivanja radničke klase kao revolucionarne snage, sve te promene neizbežno nameću potrebu ponovnog ispitivanja njene revolucionarnosti.

U tom smislu, imajući na umu prethodno izvršene kritičke analize drugih argumenata u prilog shvatanja da radnička klasa više ne može biti revolucionarna snaga, zaključili bismo da suštinska obeležja savremene radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama Zapada ne daju osnova za principijelno osporavanje njenog revolucionarnog potencijala. Naprotiv. Savremena

[55] *Does the US Have a New Working Class?, The Revival of American Socialism*, str. 211.

Digitized by Google

radnička klasa, kao što smo već pokazali, pre svega još uvek nije ostvarila zadovoljavajući materijalni položaj, položaj koji bi bio u skladu s njenim udelom u stvaranju materijalnih dobara; zatim, bolju kvalifikacionu strukturu i viši stupanj obrazovanja, prevladavši one oblike materijalne bede koja je bila karakteristična za XIX vek; u boljoj je prilici da spozna suštinu svog nehumanog, otuđenog položaja, svu ljudsku bedu kojoj je izložena i da shvati neophodnost revolucionarnog preobražaja kapitalizma. Najzad, radnička klasa i dalje predstavlja osnovnu proizvodnu snagu na kojoj počiva celokupna proizvodnja, a time i kapitalističko društvo u celini, pa bez njenog pokretanja ne može ni doći do njegovog »rušenja«.

Digitized by Google

Ervin Peratoner

Radnička literatura ili literatura za radnike?

»U ovoj fazi našeg rada izrazili smo više naše dobre namjere nego što smo postigli neke konkretne rezultate.«

To su bile uvodne riječi Erasmusa Schëfera na Drugom savjetovanju »Radnih zajednica za književnost o svijetu rada« 1970. godine u zapadnonjemačkom gradu Mannheimu.

Sam problem je star. Proizlazio je iz same bîti marksizma. Kao univerzalna teorija o društvu, naučni se socijalizam — kako su ga bili koncipirali Marx i Engels — nužno morao odnositi kako prema materijalnoj tako i prema duhovnoj kulturi društva. Međutim, uloga ove posljednje u ranim spisima klasikâ marksizma nije bila baš dovoljno jasna ni dovoljno razrađena. Da li je ona bila jednostavno samo puki refleks onih procesa i odnosa koji su se razvijali u materijalnoj bazi društva?

Nakon oštrih kritika s građanske strane, kao i uz očitu nesigurnost, a i razna kolebanja mnogih marksista na tom složenom području, stari je Engels u jednom pismu Josephu Blochu potkraj svoga života taj problem precizirao ovako: (a) procesi i oblici u duhovnoj nadgradnji su dijalektički, posredovani i relativno samostalni, (b) štoviše, oni sa svoje strane mogu povratno (danas bi se reklo kao *feed-back)* djelovati na društvenu bazu, i (c) ekonomski faktor u temeljnoj društvenoj bazi je u *»posljednjoj instanci«* onaj koji odlučuje i koji u mnogim isprepletenim me-

Digitized by Google

međuzavisnostima igra onu i definitivnu krajnju ulogu u kretanjima duhovne superstrukture.

Time je bio samo preciziran i nešto jasnije izražen onaj stav koji je već od početka bio sadržan u samoj teoriji kao i u praksi marksizma i koji je kao takav ostao dosljedno relevantan sve do naših dana. To se već prilično rano očituje u konkretnim postavkama Marxove kritike drame »Franz von Sickingen« njegova prijatelja iz mladih dana, no ujedno i kasnijeg političkog i idejnog protivnika Ferdinanda von Lassalea, koji je poznat kao osnivač prvih njemačkih sindikata, a zatim i njemačke Socijaldemokratske partije.

Sickingen — koga je Lassale oblikovao kao glavnog i jedinog pravog junaka svoje drame — bio je osiromašeni vitez i kao takav otpadnik od svog staleža, koji je u velikom njemačkom seljačkom ratu na početku 16. stoljeća prišao pobunjenim kmetovima, postavši tako jedan od najvažnijih njihovih vođa. I samo na to, na tu zadanu historijsku situaciju i njen socijalni kontekst — iz koga proizlaze sasvim određene političke implikacije — usmjerena je prije svega Marxova kritička pažnja. Pri tom ga naoko formalni elementi uopće ne zanimanju. Ali, to vjerojatno nije baš sasvim točno. Jer, moguća je, dakako, i sasvim druga pretpostavka, naime, da je Marx i u tome, kao vrsni dijalektičar i kao učenik Hegela — pa, dakle, i Hegelove *Estetike* — polazio jednostavno od samo po sebi razumljivog jedinstva sadržaja i forme.

Zna se, naravno, da je Marx htio napisati i jednu historijsko-materijalistički koncipiranu estetiku i da je u tu svrhu napravio opsežne izvode iz djela u njegovo doba vrlo poznatog estetičara T. H. Vischera, ali da taj zamišljeni rad nikada nije uspio ostvariti. Bilo kako bilo Marx u svojoj kritici »Sickingena« naglasak i kritičku artikulaciju stavlja isključivo na sadržajnu stranu. I zato bismo danas rekli da je to — ukoliko je ona estetski uvjetovana — stvarno sadržinska estetika, koja korijeni u kompleksnom sociološkom ekvivalentu, a to, sa svoje strane, znači da on interpretira svoja estetska mjerila najviše preko sadržaja dramske radnje koja je dana unutarnjom logikom određene društvene situacije.

Iz toga je vrlo jasno proizlazilo shvaćanje da je i politika samo jedan od vidova, samo jedna od društvenih akcija čovjeka, koja nije ista, ali je svakako jednaka i svim drugim njegovim djelatnostima i činima kao što je to na primjer, i umjetničko stvaranje ili pak filozofsko mišljenje, kao i sve ostale ljudske sposobnosti, a sve su one zajedno zbiljske djelatnosti kompletnog čovjeka. I tu, u tom iskonskom Marxovom gledištu — sadržanom još u ranim njegovim radovima i od koga on nije odstupio ni do kraja svog života, naime, da je korijen čovjeku sam čovjek — mora se tražiti onaj temeljni uzrok zašto se već kod prvih marksista, pa sve do dana današnjeg, politika i umjetnost tako svestrano i nerazmrsivo isprepliću.

Digitized by Google

I opet je Engels bio taj koji je upravo to pitanje i precizirao i još više zaoštrio. U jednom svom pismu Minni Kautsky on tvrdi da je svaka književnost na kraju tendenciozna — pa čak i ona koja za sebe tvrdi da ne izražava ničije interese — jer pisac djeluje u određenom društvenom, klasnom i političkom prostoru, i to on zatim objašnjava na poznatom primjeru Balzaca, koji je — iako je sam bio uvjereni monarhist — u svojim djelima izražavao stvarno najoštriju osudu društvenih i političkih prilika u obnovljenoj francuskoj kraljevini u njegovo doba na početku 19. stoljeća.

Ali, zašto ipak glavni teoretičari naučnog socijalizma, koji treba da bude znanstveno oružje u oslobodilačkoj borbi radničke klase, kada govore o historijsko-materijalističkom i dijalektičkom mjestu, o ulozi i značenju samih umjetničkih fenomena, spominju u svojim razmatranjima isključivo primjere iz književnosti?! Na to pitanje nije baš lako odgovoriti. Na prvi pogled se, naime, čini kao da je to uvjetovano njihovim ukusom i njihovim obrazovanjem. Međutim, takav površni odgovor ipak i suviše pojednostavnjuje stvar. Bit će da je ključ za taj problem i opet kod Engelsa: po njemu je to teže i to složenije naći posredovanje za vezu neke umjetničke grane s društvenom bazom što je ona kao takva i sama po sebi apstraktnija. Prema tome, muzika i likovne umjetnosti su najdalje od društvene baze i od radništva, i one su još tako reći u obrazovnom »vlasništvu« aristokracije i krupne buržoazije, dok je radništvu još najbliža i na najbližoj ljestvici duhovne kulturne hijerarhije književnost. Ona je i daleko više raširena nego li ostale ezoterične umjetnosti. Neke, naime, tadašnje statistike pokazuju da je 10 posto od organiziranih radnika posuđivalo knjige. No, 85 posto tih knjiga bile su beletristika. A možda su — i ta je pretpostavka, dakako, mogućna — Marx i Engels, koji su prošli kroz Hegelovu školu, bili prihvatili ujedno i shvaćanje da se književnost može najpotpunije umno »svoditi na svoj pojam«, kako je to govorio njihov svestrani učitelj. Jedino odstupanje od toga u tom vremenu u likovnim umjetnostima bio je rad *Goli čovjek* marksista Wilhelma Hausensteina, koji je tu analitički izdvojio i razradio i formalnu stranu, no koji — kao jedini izuzetak — time samo još jednom potvrđuje valjanost onog općeg pravila.

Već od samog početka je, dakle, literatura u prednjem planu teorijskih operacija i konkretnih eksplikacija nauke, doktrine i svjetonazora marksizma (kako i zašto je također i ovo posljednje u pitanju, bit će kasnije nešto više rečeno). I njegovi instrumenti su isto tako već zadani — kao što je to gore već izloženo. Međuzavisnost ciljeva, sredstava i postupaka time je u sebi zaokružena cjelina. Radnja drame koja se tu odvija pred nama, kao i ono o čemu se u njoj radi, može time započeti.

U ovom sastavu ispituju se najpre procesi u Socijaldemokratskoj partiji Njemačke do prvog svjetskog rata. Za to ima više razloga, ali najvažniji je svakako sama činjenica da je upravo ta

Digitized by Google

stranka bila usvojila — kako u svom programu tako i u svojim teorijskim koncepcijama — još najviše marksističkih teorema od svih drugih i ostalih socijaldemokratskih stranaka Druge internacionale.

Nakon prvog velikog rata taj će put nastaviti Boljševička partija, kao i većina stranaka Treće internacionale. Na kraju — ali po važnosti i zanimljivosti onih pitanja koja time izlaze na svjetlo dana ne na posljednjem mjestu — razmotrit ćemo i neke pokušaje utemeljene na »teoriji i spontanoj akciji« u proteklim 60-tim i 70-tim godinama ovog našeg stoljeća. A sve to zajedno poslužit će konačno kao zaključak o tome da li je uopće moguća neka — ovakva ili onakva — umjetnička transpozicija, a prije svega takva u literarnom obliku, onog »svijeta rada« u kojem gotovo svaki čovjek sasvim sigurno provodi najveći broj godina svoga životnog vijeka, a također i najkreativnije sate svoga svakodnevnog radnoga dana.

Još za Engelsova života glavni je teoretičar njemačkih socijaldemokrata na kulturnom planu Franz Mehring, obradio niz tema iz njemačke kulturne povijesti, kao, na primjer, u *Legendi o Lessingu* ili u obimnoj i značajnoj *Historiji njemačke socijaldemokracije*, na neosporno klasičan marksistički način. No, kada je ubrzo nakon Engelsove smrti u Socijaldemokratskoj partiji Njemačke izbio žestok sukob na odlučujućem pitanju: kako sada stranku dalje voditi i usmjeriti i kamo, konačno, vodi taj put, da li samo do konkretnih problema neposredne sadašnjosti ili pak preko toga i prema strateškim ciljevima budućnosti — dakle, ona oštra unutarstranačka rasprava između »revizionista« oko Bernsteina, na jednoj, i »ortodoksnih« s Kautskyjem, Rosom Luxemburg i Mehringom na čelu, na drugoj strani — taj se naoko isključivo čisto politički konflikt odmah proširuje i na teoretsko-kulturno područje. To je veoma važna činjenica, koju kao takvu treba i zabilježiti. To je već bilo tako kod njemačkih socijaldemokrata prije skoro jednog stoljeća. Tako je to bilo i kod boljševika u 20-tim i 30-tim godinama 20. vijeka. I tako je to ostalo i do danas na samom kraju tog istog 20. stoljeća.

Međutim, prije nastavka i daljnjeg izvođenja ovih razmatranja treba na ovome mjestu uključiti još i dvije-tri dovoljno vjerodostojne teorijske pretpostavke. Prva je marksistička i potječe od frankfurtske škole kritičke teorije o društvu — koja nikada nije bila dogmatična — ali koja dosljedno i striktno dokazuje da duhovna nadgradnja zatvara određenu cjelinu: u nju ulazi politika, pravo, umjetnost i ostali oblici društvene svijesti koji se ne mogu dijeliti i parcelirati. Druge dvije, pak, dolaze opet iz građanske teorije o društvu: prva od njih je ona anglosaksonska kulturna antropologija koja kaže da je kultura (kao pojam) *sve* i da zbog toga nema (kao u Nijemaca) ono razdvajanje na materijalnu kulturu (odnosno civilizaciju) i na izrazito duhovnu kulturu; drugu, sa svoje strane, označava sociološki funkcionalizam za koji je reprezentativan Sjevernoamerikanac Talcott Parsons, a koji tvrdi

Digitized by Google

da se društveni i kulturni sistem, doduše, ne poklapaju, ali da je ovaj posljednji potpuno inherentan onom prvom. Važno je, međutim, sada ovo: sva ta tri teorijska stava — najprije marksistička, a zatim i obadvije građanske verzije — tvrde, u stvari, isto: to je prije svega istovrijednost samih kulturnih faktora, zatim i njihova korespondentnost, a to, prema tome, znači da će unutar samog sistema promjena jedne varijable povući za sobom i promjenu određene druge varijable.

A to je — prema rečenom — i ključ za to zašto su zapravo sukobi i rasprave, dokazi, kao i protudokazi, revizionista i ortodoksnih u Socijaldemokratskoj partiji Njemačke — i na tobože neutralnom kulturnom planu, imali odmah s početka i vrlo izrazitu političku konotaciju. Tome je, međutim, dosta pridonijela još i jedna druga osobina samog marksizma: naučni socijalizam, naime, nije znanost u onom smislu u kojem su to prirodne nauke, i u njemu nema one neumitnosti koja određuje zakone prirodnih znanosti; naprotiv, kao i sve društvene nauke uopće tako i naučni socijalizam sadrži, uz svoj pretežno znanstveni karakter, ipak i elemente svjetonazora, koji u nekim svojim pogledima (jer to tada doista nisu teoremi, nego baš »nazori«, čak i ako i kad su odjenuti u naučno ruho) očituje također i promjenljivu, varljivu i prolaznu svijest vremena u kojem on postoji i djeluje. To je V. I. Lenjin u svom djelu *Materijalizam i empiriokriticizam* definirao ovako: »Mi se približavamo relativno istini, ali apsolutno istinu ne saznajemo. Mi nju otkrivamo postupno. Naša je istina djelomična; i naša istina je ona koja je u našem vremenu za nas moguća kao dio apsolutne istine.«

Svi ti elementi dolaze već do svog punog izražaja u dugoj debati o »revizionizmu« u Socijaldemokratskoj partiji Njemačke na samom početku ovog stoljeća, dakle, već daleko prije prvog velikog rata i oktobarske revolucije. Bernstein — koji je bio nosilac tog revizionizma — nastupao je s tezom da treba jasno razlučiti ono što je živo od onog što je već mrtvo i neprimjereno u koncepciji modernog socijalizma, i to — po njemu — seže od dijalektičke metode do teorije revolucije i koncentracije kapitala, pa sve tamo do fantastične vizije nekog komunističkog društva koje će usrećiti čovječanstvo. Zaključak iz svih ovih pretpostavki bio je, po Bernsteinu, da kapitalizam — bez ikakvih revolucionarnih iluzija — treba mirno da uraste u socijalizam. Ovaj posljednji stav treba naročito istaći i zapamtiti jer ćemo na njega ponovno naići kasnije i u drugim okolnostima u Sovjetskom Savezu.

Ortodoksni marksisti su, naprotiv, branili Marxov sistem u cjelini, ali, naravno, ne u svakoj njegovoj pojedinosti; i svakako ne u onome u čemu je on bio prolazan i kontingentan, nego prije svega u njegovim temeljnim teoretskim zahtjevima. Ali, dok se prepirka na političkom planu vodila manje ili više prikriveno, pod različitim krinkama, teorijskim simbolima i svjetonazornim šiframa (kako se ne bi narušilo ugroženo jedinstvo partije), sukob je otvoreno izbio na kulturnom poprištu, gdje se vodio neobičnom

Digitized by Google

žestinom i vanrednom zagriženošću, kao i odgovarajućom netolerancijom, oko — za i protiv — dvaju naoko sasvim različitih i čak u mnogo čemu i suprotnih pitanja. Prvo se sastojalo u tome: kako treba ocijeniti novi umjetnički pravac »naturalizma« u suvremenoj književnosti, a drugo je pak, sa svoje strane, glasilo: kako se može i da li uopće treba Schillerovo djelo — djelo jednog od najvećih građanskih pisaca njemačke nacije takvo kakvo ono u svom biću jest — prihvatiti i usvojiti za njemačku revolucionarnu radničku klasu.

Oba su ta pitanja bila bitne naravi. Rasprava o njima i oko njih otkrivala je idejne (a preko toga i političke) pozicije jedne i druge strane. Evo o čemu je riječ: kritičari i teoretičari koji su istupali u revizionistima bliskom časopisu »Socijalistički mjesečnici«, kao, na primjer, Wilhelm Bölsche i Gustav Landauer, neumorno su dokazivali da naturalizam stvarno znači oštru i jetku kritiku građanskog društva i da ga zbog toga treba kao takvog vrednovati i pozdraviti. Nasuprot tome je Mehring u teorijskom organu SPD »Novo doba« — koji je bio pod uplivom predsjedništva stranke — zastupao tezu da naturalizam stvarno nije kritičan (kao što je to realizam), nego je vrlo apstraktan, jer ukazuje samo na loše, na zlo, na mračne strane života, pa time i ne daje nikakve nade za budućnost, ne nudi nikakve optimističke perspektive, ne ukazuje ni na kakav izlaz.

Tako je još tada rekao Mehring. I to je bilo dovoljno indikativno. Tu je bila dana intonacija i prvi nagovještaj svega onog što će mnogo godina kasnije postati poznato kao čuvena doktrina o »socrealizmu«, a što će se na ovaj ili onaj način, ali uvijek kao stanovita varijacija na jednu te istu i stalno prisutnu temu, neprekidno provlačiti kao izrazito tipično gledište kroza sva idejna vrednovanja svih revolucionarnih socijalističkih partija, pa čak i nas samih u tome sve do naših dana. To vrednovanje izrijekom u svojoj suštini kaže: ne može se govoriti samo o ružnim i mračnim stranama života i zbivanja, ne može se isključivo i neprestano slikati samo u tamnim bojama, nego je čovjeku i čovječanstvu isto tako potrebno ukazati i na mogućnosti savladavanja životnih teškoća, pokazati im na perspektivu budućnosti i izlaza iz sadašnjeg stanja.

Kultura i politika su nedjeljive — kakva literatura treba radnicima?

I doista, Mehring je u tome bio sociološki savršeno korektan, on je bio potpuno ispravan i u biti dosljedan. I to ne samo u smislu samog Marxovog sustava i njegovih implicitnih zahtjeva, nego je isto tako bio u pravu na osnovi svake, pa stoga čak i odgovarajuće građanske sociološke dokumentacije: svaka klasa koja se uzlazno penje na društvenoj ljestvici gleda prema naprijed, ona traži više, pa zato traži i više svjetla, ona ima pred sobom perspektivu, jer je sâmo njeno društveno kretanje na to upućuje, i ona je

Digitized by Google

zbog toga optimistična, dok je, naprotiv, kulturni pesimizam osobina i svojstvo prije svega aristokratskih i vlasničkih klasa, koje su zato po prirodi stvari i konzervativne, jer žele cijeli poredak i uopće društveni život kao takav zadržati na istom, pa radi toga mogu gledati samo još unatrag.

Politički, dakle, revizionisti među socijaldemokratima zastupaju prilagođavanje danom poretku, koje je, po njima, primjereno zbiljskom stanju stvari, a kulturno-vrednosno oni se orijentiraju prema kulturnom pesimizmu. Jedan od njihovih najistaknutijih predstavnika u tim raspravama, naime, Gustav Landauer, poći će konzekventno tome još jedan značajan korak dalje i postat će na kraju anarhist.

Međutim, kakva treba da bude uopće ona kultura koju će usvojiti revolucionarni njemački proletarijat u svom borbenom hodu prema socijalizmu? Mišljenja o tome ponovno su se oštro sukobila 1905. godine prilikom stogodišnjice Schillerove smrti i potrebe vrednovanja tog velikog njemačkog pisca za njemački radnički pokret. Revizionisti — ovog puta najbolje predstavljeni Kurtom Eisnerom, koji će kasnije, u 1918. godini, postati predsjednik revolucionarne bavarske vlade — misle da Schillera treba sagledati kao revolucionara u svom vremenu: istina, bio je idealist u filozofiji, istina je također da nije bio ni naročito dosljedan u provođenju vlastitih slobodarskih ideja, ali u ondašnjem društvenom okolišu njemački narod jednostavno i sasvim realno nije imao boljeg izbora niti boljeg predstavnika od ovog i ovakvog Schillera.

Mehring i Luxemburgova na to, uz suglasnost Predsjedništva SPD kao i samog vođe stranke Bebela, repliciraju u časopisu »Novo doba«: teorija »okoliša« što je u pogledu na Schillera zastupaju revizionisti nedijalektička je, ona je potpuno statična i savršeno nerevolucionarna. Schillerovo umjetničko djelo samo je jedna strana Schillera kao ideologa, jer postoji također i ona druga, a to je njegova filozofija. On je bio idealist bez akcije, revolucionar samo u svojoj frazi. On nikada nije bio na visini svoje zadaće kao građanski revolucionar, jer — sarkastično primjećuju Luxemburgova i Mehring — treba pogledati samo uvjerljivo svjedočanstvo svih onih licemjernih proslava njemačke buržoazije, koja Schillera uvažava isključivo kao velikog književnika, ali ne i kao svog revolucionarnog pobornika! Treba li njemački proletarijat da bude manje revolucionaran od vlastite buržoazije?! — pitaju podrugljivo Mehring i Luxemburgova.

»Da« — za veliko umjetničko djelo Friedricha Schillera, ako je ono interpretirano kroz historijski materijalizam — ali »ne« za Schillera kao revolucionarni lik u predanju i idejnom blagu njemačkog proletarijata. Međutim, premda je to zaista bilo službeno mišljenje Predsjedništva SPD, većina proslava Schillerove obljetnice što su ih priredile stranačke organizacije bile su po svom stilu mnogo bliže — kako su u sjećanjima zabilježili neki očevici — shvaćanjima revizionista nego li onom vrednovanju što su ga

Digitized by Google

bili iskazali pravovjerni marksisti Mehring i Luxemburgova. Marksisti su doduše dobivali teorijske bitke, ali praktične pobjede su, u stvari, pripadale onoj drugoj, revizionističkoj strani.

Ipak, dijalektika na koju su se ortodoksni marksisti Mehring i Luxemburgova tako revnosno — i, dakako, s punim pravom — pozivali, nije uvijek bila samo na njihovoj strani. Njen negacijski hod znao je u svojoj paradoksalnosti zaskočiti i iznenaditi i njih same i tako, obrnuto, ponekad afirmirati i gledišta njihovih protivnika. Tako, na primjer, ako bi se zapitalo i jednu i drugu stranu — dakle, pravovjerne marksiste kao i revizioniste — kako će (po njihovu mišljenju) nastati i kakvim će konačnim kriterijima odgovarati revolucionarna duhovna kultura po njihovim predodžbama u socijalističkom društvu, dobilo bi se doista neobičan i uglavnom prilično zapanjujući odgovor: dok kritičarka Lu Märtens u revizionističkim »Socijalističkim mjesečnicima« tvrdi da to onda mora biti posve nova i posve drukčija kultura od one iz prethodnih epoha — dakle, zastupa pravi dijalektički obrat, negaciju negacije i podizanje na jednu višu strukturalnu razinu — dijalektičari Mehring i Luxemburgova sa svoje strane, smatraju da će nakon ukidanja klasnog poretka u oslobođenom socijalističkom društvu doći do usvajanja svih pravih kulturnih vrednota od svih oslobođenih ljudi (i tu onda može, dakako, u potpunosti vrijediti i Kantova formalna estetika), a to je, naravno, čisti, nediferencirani i potpuno mehanički evolucionizam. Tu činjenicu valja također posebno zapamtiti, jer će ona kasnije imati veliku ulogu i dobiti posebno značenje.

No, da duhovna kultura (a naročito umjetničke tvorevine), po shvaćanju svih njemačkih socijaldemokrata onog vremena, pravovjernih kao i revizionista, ulazi ne samo u oblast ideologije, nego i neposredno u samu politiku, pokazuje najbolje izvanredno značajna činjenica da se na političkom kongresu SPD 1896. godine u gradu Gotha-Siebleben cijeli dan i pol diskutiralo samo o literarnim problemima. Oni se tu pojavljuju kao izrazito i vrlo osjetljivo političko područje. I ako sada bacimo jedan anticipirajući pogled unaprijed u 1934. godinu, onda ćemo se naći na sličnom skupu u gradu Harkovu u SSSR-u, gdje se sada na kongresu Saveza sovjetskih pisaca, na književnom skupu, dakle, raspravljaju idejno-politička pitanja u vidu problematike takozvanog »socijalističkog realizma«. Dijalektički odnos i veza ovog kongresa u Harkovu i onog u Gothi-Sieblebenu jeste, dakle, nedvojbena: povijesno mjesto, doba, društvene prilike i poziv tih skupova isto su tako različiti kao što im je problematika točno ista: dijalektičko jedinstvo suprotnosti tu je savršeno dano.

Doduše, na socijaldemokratskom kongresu 1896. godine nije se — za razliku od harkovskog skupa — zapravo riješilo ništa, jer se išlo na neki kompromis s kojim, na kraju, ni jedna od zavađenih strana nije bila doista zadovoljna. Bebel je popustio u tome da se moderna književna strujanja, u ovom slučaju naturalizam, mogu ili čak i trebaju — to je bilo proizvoljno — uzeti u obzir.

Digitized by Google

Bile su to samo prazne riječi, koje nisu u stvari ništa značile, a još manje obavezivale. Ipak, kao stanovit, ma koliko sićušan bio taj politički ustupak, on je za revizioniste bio dovoljno jasan signal da se centrumaško predsjedništvo počelo povlačiti.

Međutim, ni na tom kongresu, kao ni na svim prijašnjim i još na mnogim kasnijim raspravama između revizionista i ortodoksnih ideologa i teoretičara, nitko nije odgovorio na dva očigledno veoma važna, pa možda i u cijeloj toj stvari čak i najvažnija pitanja: (1) hoće li se proleterska kultura, pa tako i njena literatura, rađati (po uzoru i modelu kulturnog uspona buržoazije unutar same feudalne epohe) već u krilu samog kapitalističkog građanskog društva ili će ona početi svoj život tek u oslobođenom društvu poslije pobjede proleterske revolucije?; i: (2) tko će na primjer, stvarati i pisati tu literaturu — da se ostane na primjeru samo te grane kulturne proizvodnje — da li će to biti radnici koji bi time postali pisci ili se, naprotiv, to opet donosi radništvu izvana i sa strane posebnih specijalista? Ta se pitanja tada nisu postavila ni na koji način — iako su ona objektivno i te kako postojala — pa su zato sve do daljeg ostala jednako tako neraspravljena i nerazriješena.

Do sada je na ovom mjestu bila ispričana u svojim glavnim i najbitnijim crtama priča o tome kako su se njemački socijaldemokrati — kao najjača marksistička partija socijalističkog pokreta sve do 1914. godine — bili postavili i kako su se u smislu marksističke teorije odnosili prema problemima i kretanjima u sferi duhovne kulture, smatrajući ih — dosljedno — kako u centru tako i na oba svoja krila, ne samo isključivo estetskim, nego preko toga također i nedvojbeno izrazito idejnim i političkim pitanjima prvog reda, kojima su oni poklonili veliku i doličnu pažnju. Iz u tom pogledu izloženog dokumentarnog materijala o relevantnim podacima o dostupnim činjenicama, kao i u unutarstranačkim raspravama upotrebljenim argumentima, moglo se vidjeti da istina, dakako, nije bila samo na njenom lijevom, ortodoksnom krilu — iako je očito tamo bila više prisutna — isto onako kao što ni sva krivnja i sve pogreške nisu bile samo na desnoj, to jest revizionističkoj strani. Oni lijevi — koji su obično bili bolji dijalektičari — znali su završiti u pukom evolucionizmu, dok su, opet, oni desni — koji su bili vatrene pristaše tog istog evolucionizma — znali ipak i sa svoje strane imati poneke veoma nadahnute dijalektičke momente.

No, sama drama time nikako nije bila i završena. Nastavak je slijedio ubrzo poslije oktobarske revolucije u Rusiji. S uspostavom prve radničke i sovjetske vlasti u toj zemlji — trajno prvi put u povijesti uopće — postavilo se odmah urgentno pitanje: kakvu duhovnu kulturu treba da gradi novo društvo? Da li sada to »novo« prije svega znači i nešto sasvim različito od svega onog što je prije bilo?! I u tom smislu — za ili protiv teze o »novom« kao nečem izričito oprečnom prema svemu onom prijašnjem — valjalo je najprije raspraviti odlučno pitanje o pra-

Digitized by Google

vilnom i mjerodavnom odnosu prema onom što je prije bilo stvoreno u dugoj historiji svih izrabljivačkih društvenih klasa — ukratko, kako se treba iz nove perspektive postaviti prema kulturnoj baštini da bi se odatle pošlo dalje?! I to ovog puta ne samo u teorijskim debatama, nego također i sasvim konkretno u praksi jedne velike zemlje i njenog društvenog razvitka.

Već prije, naime, već 1902. godine, potonji je vođa oktobarske revolucije, V. I. Lenjin, u svojoj knjizi *Što da se radi?* zastupao gledište da radništvo ne treba da se kulturno zatvori unutar svoje vlastite klase i zatim u tom i suviše uskom okviru da pokuša stvoriti svoju posebnu književnost, nego da radnička klasa, naprotiv, mora sve više učiti i nastojati da usvoji sve kulturne tekovine cjelokupnog naprednog čovječanstva.

Međutim, u Rusiji prije kao i neposredno poslije Oktobra upravo je bujao i kipio život od mnogih i najrazličitijih novih ideja i novih pravaca, kako na području književnosti posebno tako i u cijelom umjetničkom stvaralaštvu općenito. I oni su, ti pravci — takvi kakvi su bili u tom povijesnom trenutku — zaista značili nešto osebujno i naročito i sasvim izuzetno, a osobito zbog izrazitog prekida s dotadašnjom tradicionalnom umjetnošću. I kao takvo novo, posebno i izvanredno, oni su se nudili za kulturno oblikovanje novom društvu.

I odatle — od potrebe prije svega onog »novog« — krenut će zato pokret »Proletkulta« (proleterske kulture), koji se u svome manifestu od septembra 1918. godine izjasnio za ova osnovna načela: da nova kultura pobjedničkog proletarijata treba, doduše, kritički da usvoji sve općeljudske vrednote prošlih epoha, ali da treba da pođe i dalje od njih, gradeći na takvim temeljima svoju novu kulturu koja mora biti svestrano prožeta njegovim revolucionarnim i oslobodilačkim klasnim duhom.

Protiv ovih »proletkultovskih« teza Lenjin je vrlo oštro ustao u svom nacrtu rezolucije o proleterskoj kulturi 1920. godine. On je uporno ostao vjeran svojim principima izloženim još 1902. godine: slagao se s »proletkultovcima« samo u tome da treba kritički vrednovati naslijeđeno kulturno blago iz prošlih vremena. Međutim, on je tvrdio (a to je ovdje sada veoma važno) da je i sam marksizam stekao svoje svjetsko-historijsko značenje i važnost samo zbog toga što je bio definitivni i najvrijedniji rezultat dvijehiljadugodišnjih kulturnih iskustava i težnji cjelokupnog čovječanstva, pa se tako mora iz svih već postojećih vrednota svekolikog ljudskog roda nastaviti i razviti i nova kultura društva koje sada vodi proletarijat.

Vidjeli smo već prije da je to također bila i Mehringova teza. Tu postoji jasan kontinuitet. U suštini to je, dakle, bio — kao i kod Mehringa — evolucionizam. Sjajni i blistavi dijalektičar Lenjin tu je nedvojbeno upao u evolucionističku zamku. Kod njega, kao i u Mehringa, nova se duhovna kultura *neposredovano* nastavlja i ravno iz — doduše, kritički preispitane — stare duhovne kulture urasta u novu kulturu novog društva. Onog postupnog

Digitized by Google

gomilanja kvantiteta kulturnih vrednota, koji se u negirajućem dijalektičkom obratu — a što je i usprkos nekih formalnih pretjeranosti i rigorističkih uskogrudnosti ipak bilo sadržano u osnovnom programu »proletkulta« — kod Lenjina u toj problemskoj situaciji jednostavno više nema. To je bila kobna negativna igra dijalektike, koja će kasnije imati mnoge i dovoljno kobne posljedice.

Godine 1925, neposredno nakon Lenjinove smrti — a J. V. Džugašvili-Staljin u to je doba bio tek na samom početku svog diktatorskog političkog uspona — i u punom jeku NEP-a, dolazi do poznate rezolucije CK Ruske komunističke partije (boljševika) o partijskoj politici u oblasti lijepe književnosti. Ta se rezolucija često navodi kako bi se pokazalo da je razvitak u Sovjetskom Savezu mogao teći i znatno drukčije nego što je to poslije i stvarno bio slučaj, jer da se u tom dokumentu Partija veoma zalaže za neometano (ali to ipak ne znači i za slobodno) međusobno natjecanje svih postojećih i različitih književnih izraza i pravaca. Ovo posljednje je, dakako, točno, ali pri tom se ipak posve zaboravlja — ili se pak to ovdje svjesno prešućuje — da pomenuta rezolucija tu nesputanost posebnog izražavanja veže za sasvim određene uvjete: konstatira se, naime, da u NEP-u jača i nova buržoazija, da raznolikost same literature ima svoj klasni karakter, da dio stare, ali također i nove inteligencije prilazi buržoaziji i buržoaskim idejama, pa se s tim u vezi na kraju rezolucije traži od komunista i osobito od komunističke kritike da se, doduše bez arogancije, ali zato i te kako oštro i uporno bore protiv tih, takvih ili sličnih tendencija.

To je, dakako, savršeno jasno: Partija ne želi politički arbitrirati u književnosti, ali zato traži idejnu borbu, to jest odgovarajući obračun i jasnu kritičku idejnu presudu. Sloboda je tu, svakako, stavljena u određene referencijalne okvire; ona je uvjetovana, a ne neograničena, ona je demokratska, ali ne i liberalna. Takav stav, koji je sada zauzela jedna vladajuća partija u ovoj svojoj glasovitoj rezoluciji iz 1925. godine, po duhu je, kao i po svojim osnovnim intencijama, istovetan s onim stavom što ga je kongres njemačkih socijaldemokrata zauzeo o istoj stvari trideset i jednu godinu prije, naime, 1896. godine u Gothi-Sieblebenu, no koji su u ono doba bili još vrlo daleko od bilo kakve vlasti. Taj dijalektički kontinuitet istovetnosti u različitim društvenim i političkim prilikama i kontekstima valja također pomno zabilježiti i zapamtiti.

Godine koje su zatim slijedile u SSSR-u bile su obilježene velikim društvenim promjenama, strahovitim socijalnim erupcijama i nizom katastrofa: počevši od bezobzirnog realiziranja prvih petogodišnjih planova industrijalizacije te goleme zemlje do prisilne kolektivizacije poljoprivrede, pa sve tamo do infernalnih grozota staljinističkih »čistki« u partiji i društvu

Na početku tog burnog i surovog razdoblja njemački je marksist August Thalheimer pokušao dati i neke u svojim vidovima

Digitized by Google

ponešto drukčije i različite artikulacije o odnosu književnosti i društva od onih koje su dotad bile uobičajene u komunističkom pokretu. On najprije ponovno prihvaća staru tezu »proletkulta« da će pobjednički proletarijat u socijalističkom društvu početi graditi sasvim novu kulturu u novom društvu. Međutim, važnije i zanimljivije od toga je svakako njegovo neortodoksno mišljenje o mjestu i funkciji duhovne kulture u pripremanju same revolucije.

I tu Thalheimer kaže u svojoj raspravi *Proletarijat i umjetnost* — koju je napisao kao uvod za izdanje sabranih književnih kritika Franza Mehringa — da proletarijat može biti samo vrlo malo ili čak i neznatno djelatan na području duhovne kulture u građanskom društvu, jer su njegove glavne snage usredotočene na ekonomsku i političku oslobodilačku borbu, u kojoj literatura može imati samo vrlo malu i uglavnom vrlo podređenu ulogu. Ovom posljednjom pak tvrdnjom Thalheimer u velikoj mjeri i vrlo značajno odstupa od onog uvriježenog marksističkog modela o tome kako sazrijevaju revolucionarni uvjeti u društvu — a koji je očito i bio konstruiran baš po uzoru na način kako je inače buržoazija dolazila na vlast — naime, kao postepeno gomilanje one količine relevantnih društvenih činilaca (a između njih i takvih kao što je literatura) koji će zatim u jednom naglom dijalektičkom obratu izvršiti prevrat i konstituirati novu kakvoću preobraženog društva. To, dakle, Thalheimer svojim teoremom negira. Ali on u tome i sam postupa nedijalektički, jer smatra da će nova kultura nastati iznenada i tako reći ni iz čega.

Međutim, posljednja ovdje navedena Thalheimerova teza već daje naslutiti i nešto drugo, a to je da će proletarijatu donijeti duhovnu kulturu netko drugi, netko koji se nalazi van njega. A upravo to je učinio Džugašvili-Staljin svojom poznatom postavkom o »socijalističkom realizmu« kao jedino mogućem, pa stoga i jedino dozvoljenom pravovaljanom umjetničkom kalupu u socijalističkom društvu. Eklektik kakav je stvarno uvijek bio, a ujedno i pragmatičar bez ikakvih obzira, on je volio da preuzme i argumente svojih protivnika, pa je to sada učinio i s Thalheimerovim teoremom. Svejedno je sada da li je termin »socrealizam« zbilja izmislio Pješkov-Gorki ili, pak, Gruzijanac Džugašvili-Staljin, najvažnije u njemu bilo je to da je tu sažeto došla do svog punog izražaja opravdana potreba jedne klase u usponu da ima stanoviti optimistički pogled na svoju budućnost u svijetu — kako je to već davno prije bio naglasio i Mehring — ali je također istina i to da je sve to ujedno bilo i iskrivljeno i manipulirano, i konačno pretvoreno u savršeno nekritičan i glorifikatorski odnos prema postojećoj moći i vlasti.

Digitized by Google

Ukaz odozgo — mjerodavan je socijalistički realizam

Dvije funkcije »socijalističkog realizma« — optimistička projekcija budućnosti i legitimirajuća ideologija — treba vrlo jasno razlikovati. Poznati teoretičar umjetnosti Wilhelm Worringer — koji je bio vrlo dalek od bilo koje varijante marksizma i, štoviše, bio mu je veoma protivan — pokazao je na čisto društveno-psihološkoj ravni da klase u usponu obično pretpostavljaju realističnu umjetnost, dok one u zastoju ili, pak, u opadanju na ljestvici društvene pokretljivosti, opet, najčešće naginju apstraktnom izražavanju stvarnosti.

Tu — u »socrealizmu« — ima, dakle, dvije istine: jedna prava i u biti napredna i jedna kriva i izvrnuta, koja je samo ideologijska istina, koja postoji samo za idolopoklonike. Zato je i bilo moguće da pod geslom »socijalističkog realizma« nastane i takvo djelo kao što je Šolohovljeva romaneskna epopeja *Tihi Don* ili pak *Hod po mukama* Alekseja Tolstoja, ali također i još mnogo više i takva beletristička djela koja su bila samo proizvodi za makulaturu, a koja danas čak ni zadrti poklonici »socrealizma« više i ne spominju.

No, Džugašvili-Staljin — često i nehotice dosta dobar svjedok u dešifriranju nekih inače prilično zagonetnih kôdova u praksi socijalističke izgradnje u etatističkoj društvenoj fazi — skovao je također i vrlo karakterističan i veoma određenim značenjem upravo nabijen pojam o književniku kao »inženjeru ljudskih duša«. Taj tehnicistički termin, dakako, nije slučajan. On je preuzet iz onog svijeta kojim dominiraju tehničke strukture i gdje se ne samo tehnički djeluje i radi, nego je i sav taj svijet, kao i njegov obzor, postao tehnički, i to je po svemu svijet dosljedne racionalizacije, funkcionalizacije i rigorozne podjele rada, a koji, baš takav kakav jest, u cjelini i u suštini potpuno odudara i pobija sve one antropološke teze koje je u svojim ranim radovima bio postavio još mladi Marx, a koje ni onaj stari veliki mislilac u svojim poznim godinama nikada nije smetnuo s uma.

A ti »inženjeri ljudskih duša« morali su, naravno, biti — to sasvim i zaista nužno odgovara imanentnim zahtjevima samog svijeta *neposredovane* tehnike — dakako, profesionalci i specijalisti, a to opet, sa svoje strane, znači prije svega profesionalni književnici, kojima je književno stvaranje bila jedina struka, zvanje, kvalifikacija, ukratko, specijalizirana vještina i stručna kompetentnost u takvim poslovima, a ne poziv, talenat i stvaralačka ekspresija. I sve je to, napokon, bilo i razumljivo, jer je imalo i svoju primjerenu svrhu: radničkoj se klasi literarni svijet trebao donijeti izvana, te da se tako ona i na taj način usmjeri, uputi i obradi u svojoj svijesti. Prije toga — dakle, poslije Oktobra i još pod Lenjinom — pojavili su se također i bilo je i radničkih pisaca kao angažiranih amatera. Ali, oni su se najvećim dijelom kasnije ili i sami profesionalizirali, ili su, opet, jednostavno nestali, propali i iščezli pod pritiskom svijeta vlastitog profesionalnog, bi-

Digitized by Google

rokratiziranog i fragmentiranog društvenog rada. Oni kao takvi više nisu bili ni potrebni, pa više nisu bili ni traženi. Dijalektička komponenta spontanosti u kretanju samog pojma — kako bi to nekoć rekao Hegel (a marksisti sada kao kretanje entiteta »realnost«) — bila je osuđena i stoga i odbačena. Ona će se, naprotiv, pojaviti — kako ćemo poslije još vidjeti — s jedne sasvim druge i neočekivane strane.

Da li je ovdje prikazani razvitak morao nužno teći upravo tako kako se on doista i stvarno odvijao? Ali ono što bi bilo da je bilo samo je *stohastička* igra koju po sebi neumoljivo okončava već dovršena povijest. Svakako, dijalektički razvitak nije ravan i determinirani mehanički proces. Zadan je samo cilj — socijalizam — ali do njega vode razni putovi kroz dijalektički diferencirane strukturalne situacije. To pokazuje i navedena sudbina »proletkulta«, a još više onaj kasniji skokoviti i paradoksalni razvitak umjetničkih djelatnosti u mnogim socijalističkim zemljama poslije drugog svjetskog rata. Dakako, nije moralo doći baš do »socijalističkog realizma«. No, kada se gleda unatrag i ispituje cijeli prijeđeni put do njega takav je tok stvari bio sasvim logičan.

Međutim, do sada — vidjeli smo to — o tome kakva je literatura potrebna radništvu raspravljale su stranke, kongresi i forumi, pa su o tome donijeli i adekvatne odluke. Ali, što su o tome mislili sami radnici? Kao što smo do sada pokazali, oni očevidno za to nikada nisu bili ni pitani; a one na početku ovog teksta citirane statistike s podacima koji pokazuju da su oni zapravo malo čitali vrlo praktično svjedoče o tome da su oni ipak na svoj način rekli o tome dovoljno uvjerljivo svoju jasnu riječ. Nakon toga ulazimo u onu treću dijalektičku fazu: prvi je momenat bio kada se samo raspravljalo o samom problemu, drugi kada je forum donio svoju mjerodavnu odluku, koja je dokrajčila raspravljanje, a treći je ona spontanost — koja je nužnost u svakoj dijalektici i koja je u njoj isto tako neminovno prisutna kao i ona nužnost koja se probija i ispoljava kroza svaki splet slučajnosti — jer se sada na kraju dijalektičkog toka konačno i sami radnici pojavljuju na pozornici zbivanja.

Ali, to se dešava mnogo kasnije. Napustili smo »socijalistički realizam« i njegova najbolja djela u 30-tim godinama ovog stoljeća, dok je, naprotiv, »Dortmundska grupa radnika-pisaca« osnovana tek 1961. godine, a »Radne zajednice za književnost o svijetu rada« tek 1970. godine. I sada smo ponovno u Njemačkoj, ali ovog puta samo u onom njenom posljednjim ratom odijeljenom zapadnom dijelu, u današnjoj Saveznoj Republici.

Te 60-te i 70-te godine doba su lijevog trenda u zapadnom svijetu. U najvažnijim evropskim zemljama na vlast su došli socijaldemokrati — koji predstavljaju lijevo krilo građanskog društva — a militantni pokreti mladih ljudi širom svijeta radikaliziraju političku problematiku i političku akciju u tolikoj mjeri da se ona već pomalo kreće prema samim granicama kapitalističkog

Digitized by Google

sistema. I zato se u tom času i u tim okolnostima ponovno aktualizira staro pitanje, koje je — vidjeli smo već — bilo prije već toliko puta raspravljeno: što radnička klasa treba da čini u situaciji kada društvene okolnosti još nisu revolucionarne i kada je klasna borba još prigušena, a ipak se u samom društvenom biću javljaju neka kretanja koja su usmjerena prema budućnosti? Da li ona već sada i u sadašnjim uvjetima i u danim mogućnostima treba da izgradi neku svoju, pa makar i rudimentarnu kulturu, koja će tendencijski biti upravljena već preko granica kapitalističko-građanskog društvenog uređenja?

Da, odgovaraju André Gorz (prije nego što je svojom posljednjom knjigom *Zbogom proletarijatu* za sva vremena okrenuo leđa radničkoj klasi), Francuz, koji je podrijetlom bio Austrijanac i Bečanin — i Rudi Dutschke, koji je iz Njemačke Demokratske Republike prebjegao u Saveznu Republiku. U raspoloživim organizacijama i ustanovama građanskog društva — kaže Gorz — u sindikatima, u općinama, u socijalnom osiguranju — koje valja »prefunkcionirati« (a to se može postići legalnim sredstvima) — treba protiv društvene i kulturne moći buržoazije podići »protivumoć« socijalističkog radništva. »Dugim maršem« kroz legalne institucije građanskog društva — nastavlja te misli Dutschke — treba sam sistem izdubiti iznutra da bi se najprije korumpiralo, zatim i kompromitiralo, a konačno i urušilo, radeći tako dijalektički na pojašnjenju i oslobođenju klasne svijesti radničke klase.

U toj situaciji i u takvoj intelektualnoj klimi osniva se 3. srpnja 1961. godine u Dortmundu, u najindustrijaliziranom dijelu Zapadne Njemačke, u takozvanoj Rajnskoj pokrajini — »Dortmundska grupa pisaca 1961.«. Iz programskog dijela njihova *Almanaha* — što su ga na početku svoga rada izdali — oni kao svoju zadaću smatraju da književnim sredstvima treba da iznose i što vjernije interpretiraju onaj »svijet rada« u kojem živi većina ljudi.

Međutim, tu se, dakako, odmah nameće pitanje: a što je zapravo taj »svijet rada«, što ga čini važnim i značajnim? Odgovor ćemo pokušati pronaći i protumačiti na primjeru romana Thomasa Manna *Buddenbrockovi*. Mann u njemu crta, opisuje i tumači intimni život, lične veze, odnose, sukobe, stradanja i patnje te patricijske građanske obitelji, kao i donekle i uz put u nekoj vrsti reljefa i ostalih članova gornjeg sloja građanskog društva starog hanzeatskog grada Lübecka, koji su u vezi s njima. Sami Buddenbrockovi po zanimanju su veletrgovci i svijet rada, dakako, i kod njih postoji. Ali on je u romanu dat samo kontingentno i u stvari je samo uzgredan, jer pretežni i upravo najveći dio njegove radnje odnosi se na prepričavanje intimnog života njegovih junaka.

I tu bi se, kao i na to mogao savršeno primijeniti onaj poznati Marxov teorem da je u kapitalizmu i buržuj otuđen, ali da se on u tome osjeća sasvim dobro, za razliku od radnika, koji se u svom otuđenju osjeća veoma loše. (Naravno, to je samo gene-

Digitized by Google

ralno uzevši tako, jer uvijek ima pojedinih iznimaka i odstupanja i na jednoj i na drugoj strani.)

U času svog osnivanja — da bi se bavila »svijetom rada«, preciznije rečeno, »industrijskog rada« — »Dortmundska grupa pisaca 1961.« brojala je dvadeset osam članova. Većina njih, naime njih jedanaest, bili su stvarno radnici koji su i sami potjecali iz radničkih obitelji; zatim je među njima bilo još osam nižih namještenika, jedan poljoprivredni radnik, a samo jedan od njihovih članova pripadao je srednjem sloju građanstva.

»Svijet (industrijskog) rada« jest, dakako, veoma općenit izraz. Kao pojam, on je velik po obujmu, a dosta prazan po značenjskom sadržaju. I o njemu se može, naravno, pisati na razne načine: jednostavno referirajući (»objektivne« konstatacije), glorificirajući (kao u makulaturi »socrealizma«), ili pak s kritičkim konotacijama — ako i ukoliko je to, dakako, moguće. U svojoj deklaraciji o svrsi i zadaći grupe dortmundski pisci iz 1961. izrijekom kažu da jezikom književnosti i uobičajenog, to jest konvencionalnog umjetničkog oblikovanja žele raspravljati o temama i problemima što ih donosi i nameće život u »svijetu rada«. Ali, oni ne žele da pišu samo za radničku publiku, za radništvo, jer radnici predobro znaju kakav im je život i kakva ih sudbina čeka, pa je savršeno suvišno još jednom im to prepričati na manje ili više uspješan literarni način. Naprotiv, treba najširu — a ne samo isključivo usko klasno vezanu — javnost upoznati s konkretnim situacijama i problemima u »svijetu rada«. Naime, čak i vrlo obrazovani i inače dobro informirani ljudi — ističu radnički pisci iz »Dortmundske grupe« — ne znaju što se zapravo dešava u svijetu rada. Međutim, oni žele upravo o tome pisati i na to upućivati — i oni to naročito ističu u programu — bez ikakvih posebnih političkih ciljeva i namjera, nego im je jedino stalo do toga da u svom radu što objektivnije pričaju o zadanim temama i predlošcima, koje oni dobro znaju i u koje su dobro upućeni baš na osnovi svog vlastitog egzistencijalnog iskustva. Oni iz toga razloga naročito odbijaju klasnu borbu bilo u kojem vidu.

No, da li je to moguće? Iskrena želja, s jedne, i njeno ostvarivanje, s druge strane, dvije su vrlo različite stvari. Mi ćemo to ovdje postaviti kao problem, izložit ćemo ga i kao ilustraciju tih dviju vrlo uvjerljivih dijalektičkih suprotnosti, protumačit ćemo ga na primjeru sudbine romana *Krijesnica i vatra* istaknutog člana »Dortmundske grupe 1961.« Maxa von der Grüna.

Max von der Grün po zvanju je rudar u nekom ugljenokopu u Ruhru. U spomenutom romanu von der Grün slika težak život rudarâ u obavljanju toga posla, iznosi njegove uvjete i probleme, ali — iako vrlo posredno — također dodiruje situaciju toga kôpa, i ponešto od onoga što je s tim u vezi. Što, na primjer, znači uvođenje novog stroja koji rudarima stvarno više odmaže nego što im pomaže, ali koji je ipak i usprkos njihova protivljenja bio nabavljen, jer to je nekom u jamskoj upravi bilo očito u interesu i jer je to, opet, sa svoje strane, bilo probitačno i za tvrtku koja

Digitized by Google

je proizvodila te strojeve? Nigdje u romanu nije bilo rečeno tko je to bio ili tko bi to možda mogao biti. Čak ni u aluzijama. Ali oni kojih se to štivo ticalo uskoro su se sami javili za riječ.

Dijelovi ovog romana von der Grüna objavljeni su najprije u nekoliko nastavaka u sindikalnoj štampi. No, već prve ulomke profesionalna je kritika dočekala »na nož«, pocijepavši ih zlobom i porugom. Istodobno je, međutim, bilo jasno vidljivo da je ona dobro upućena i u sadržaj ostalih dijelova von der Grünova romana. Ipak, na početku napada sindikat je još podržao von der Grüna: »Izdržali smo mi i gore i jače stvari, Max, samo ti nastavi« — govorili su von der Grünu u upravi Industrijskog sindikata rudara i jamskih kôpova. Međutim, onog časa kada su se pojavili i oni dijelovi koji su opisivali korumpiranost članova pogonskog odbora, sindikat je prekinuo smjesta svaku vezu s von der Grünom.

Nekako u to doba von der Grün je pozvan i u upravu rudokopa i tamo mu je jedan predstavnik poduzeća, zajedno sa zastupnikom tvrtke koja je isporučila strojeve, ponudio određenu i ne baš malu svotu novca za otkup i uništenje rukopisa. Nakon što je Grün odbio da primi to mito poduzeta su protiv njega i njegova romana dva daljnja koraka: prva je mjera bila da je rudokop ishodio kod prvostepenog suda zabranu objavljivanja romana, jer da njegov sadržaj ugrožava interese poduzeća i po ustavu garantiranu slobodu poduzetništva u Saveznoj Republici. Tako obrazloženi zahtjev sud je usvojio.

U isto vrijeme Maxu von der Grünu otkazan je posao u rudokopu. On je onda dao ponudu za rad u drugoj jami i kod drugog poduzeća, koji je najprije bio i prihvaćen, ali kada je predao svoje isprave saopćeno mu je hladnokrvno da sada, na žalost, više nema slobodnih radnih mjesta u jamskom kôpu. Pritisak je, dakle, pojačan. Međutim, nakladnik von der Grüna bio je čovjek slobodoumnih nazora, a i postojan karakter, pa se nije uplašio od tih mahinacija, nego je podnio žalbu drugostepenom sudu, koji je tom zahtjevu i udovoljio i vratio predmet na ponovnu raspravu prvostepenom sudu.

Sada se, međutim, u aferu uplela i Televizija Njemačke Demokratske Republike s ponudom da će prema rukopisu Grünova romana snimiti televizijsku seriju u nekoliko nastavaka. Kao i svaki drugi autor, Grün je, naravno, želio da mu djelo bude objavljeno; ali sada je došlo do novog natezanja s istočnim Nijemcima, koji su neke situacije u romanu htjeli politički profilirati, a na to von der Grün — kao dugogodišnji član SPD i njen uvjereni pristaša (izjavio je da ne želi klasnu borbu) — nije nikako htio pristati. Nakon duljeg pogađanja ipak je došlo do kompromisa na objema stranama i istočni Nijemci su snimili svoju seriju prema von der Grünovu romanu. Poslije njenog emitiranja u Njemačkoj Demokratskoj Republici zainteresirala se za seriju i Sjeverozapadna televizijska mreža u Saveznoj Republici, koja ju je ubrzo i otkupila od istočnih Nijemaca, da bi je zatim emitirala

Digitized by Google

— čak i u dobro gledano vrijeme — preko svog kanala u zajedničku zapadnonjemačku televizijsku mrežu. No, odmah nakon emitiranja Sjeverozapadna RTV priredila je anketu o seriji po »odabranom uzorku« među svojim gledaocima, koja je ispala porazna za Maxa von der Grüna. Naravno, sad je konačno poklekknuo i von der Grünov izdavač, koji se povukao na sudu i odbio da mu izda knjigu. Poslije se ipak pokazalo da su se kod spomenute radio-televizijske stanice znatno povećali reklamni inserti onih tvrtki koje su se bile tako svesrdno angažirale protiv von der Grünova romana. Međutim, sve je to bilo učinjeno sasvim legalno i temeljeno na ustavu jedne slobodne i slobodarske zapadne zemlje, na njenim zakonima i propisima, kao i na njenoj sistemskoj praksi.

Radnička literatura kao spontana volja i akcija. Njene mogućnosti i njen kraj.

Isto je tako indikativan bio slučaj novinara Güntera Wallraffa, koji je također bio član »Dortmundske grupe 1961.«, a bavio se naročito dokumentarnom industrijskom reportažom. On je najprije u časopisu »Pardon«, a zatim i u poznatom tjedniku »Der Spiegel«, 1967. godine objavio nekoliko reportaža s konkretnim i vrlo preciznim podacima o tome da tvrtke »Continental« u Hannoveru, »Henschel« u Kasselu, »Udružene čeličane« u Bochumu i »Mannesmann« u Düsseldorfu drže i opremaju nezakonite tajne poluvojničke odrede — pod konspirativnim nazivom »Zaštitne i obrambene tvorničke grupe« — čiji je cilj da lome takozvane »divlje štrajkove«, da špijuniraju lijevo orijentirane radnike, da vrše stalan nadzor nad stranim radnicima i da uhodare njihova politička mišljenja, te da zatim o tome izvijeste nadležne političke policijske odsjeke i referade za strance. Wallraff je zatim iznosio da ti »zaštitni odredi« izvode redovnu vojnu obuku, priređuju prave ratne igre i posebne vježbe na kojima treniraju kako treba uništiti protivnika u »slučaju« radničkog ustanka. I naravno da je to Wallraffa odmah dovelo pred sud. Vrlo je značajno, međutim, to da Savezno ministarstvo unutrašnjih poslova u sudskom postupku nije tvrdilo da su Wallraffovi podaci netočni, nego samo to da je on do njih došao na nedopušten i »nezakonit način«. A sve se to dešavalo u vrijeme kada je Socijaldemokratska partija — čiji su gotovo svi članovi bili pisci u »Dortmundskoj grupi 1961.« — bila zastupljena većim brojem ministara u saveznoj vladi, a u zemljama Sjeverna Rajna — Westfalija, kao i u Hessenu — gdje je grupa pretežno djelovala — bile su zemaljske vlade čak potpuno u njihovim rukama. Iako to zapravo izričito i nikako nije htjela, »Dortmundska grupa 1961.« silom je prilika morala upoznati klasnu borbu, i to najviše na sebi.

Pa ipak, premda je po svome samorazumijevanju bila usmjerena na održavanje klasnog mira i partnerske suradnje kapitala

Digitized by Google

i rada među klasama, ona je ujedno unutar tog zadanog koncepta išla ponajprije za tim da svojim literarnim djelovanjem pridonese procesima privredne i društvene demokratizacije, pa na taj način i promjeni samih društvenih struktura, ali, dakako, uvijek po tradicionalnim programskim metodama Socijaldemokratske partije i Saveza strukovnih sindikata Zapadne Njemačke.

Tim piscima bilo je, prije svega, stalo do polemike protiv tehnikom otuđenog — kako su to oni smatrali — i niveliranog i pripitomljenog industrijskog društva današnjice. Time se, osobito kod nekih od njih, pokazuje jedan prilično romantičarski i po svojim intencijama čak i nazadan momenat kritike: oni okrivljuju što je takva kakva jest; oni nju pretvaraju u vraga koji je kriv za izopačenje svijeta, ali oni ne vide ili neće da vide mnogo veću i suštinsku krivicu samog klasnog poretka koji ih okružuje. Ipak, slučajevi iz njihovih vlastitih redova, kao što je onaj Maxa von der Grüna ili Güntera Wallraffa, sile ih da stvarnosti pogledaju u oči. Ma koliko oni željeli da sasvim nepristrasno, »objektivno« i dosljedno samo »realno« (dakle, posvema socijaldemokratski) slikaju društveno stanje i situacije u »svijetu rada«, oni ne mogu a da već i samim tim što to rade i kako to čine ne otkriju ujedno i strukture nedemokratske i antidemokratske moći i birokratske uzurpacije, kao i nasilno gušenje radnih sukoba ili izopačavanja radnih problema; oni jednostavno ne mogu nikako previdjeti, usprkos svih ideologijskih maski, stvarnu dihotomiju društva na one »gornje« i »donje« katove, pa zato i njihovo pisanje nehotice i usprkos njihove volje i programskog opredjeljenja dobiva, na kraju, manje ili više izrazito i izraženo socijalističko-realističko usmjerenje. Upotreba konvencionalnih — dakle, realističkih — sredstava književnog izraza to tim više naglašava. To kasnije kod nekih od njih dobiva prilično jasnu socijalno-kritičku artikulaciju i klasno-oslobodilačku poruku. Međutim, ovi posljednji su ipak izuzeci. Velika većina ostaje pri svojoj socijaldemokratskoj (iako dosta radikaliziranoj) ulozi i misiji.

No, kakvi su bili njihovi rezultati? Imaju li oni uspjeha? Da li se mogu probiti do javnosti, kao i u javnosti?! Peter Kühne daje o tome dosta zanimljive statističke podatke. Ali najprije se mora reći nešto o njihovim radovima, o samoj vrsti tih radova. Veća djela, kao što su to romani von der Grüna ili pak velike Wallraffove industrijske reportaže, prije su izuzetak nego pravilo u njihovoj književnoj produkciji. Pripadnici »Dortmundske grupe« radničkih pisaca prije svega njeguju kao svoj najomiljeniji oblik literarnog izražavanja kratku konciznu priču; samo ponekad, ali dosta rijetko, i veću novelu, dok očito najviše prednosti daju literarnoj reportaži.

S takvim stvarima može se, dakako — ako se to doista može — još najprije i najviše uspjeti u redakcijama listova, revija, radio-stanica, pa i na televiziji. Plasman bi, dakle, bio neko mjerilo njihova uspjeha ili neuspjeha. O tome sada i nekoliko konkretnih statističkih pokazatelja. Količinski, po broju objavljenih priloga,

Digitized by Google

grupa je imala najviše uspjeha u 1964. godini kada je uspjela plasirati 124 svoja rada u masovnim komunikativnim sredstvima, a najmanje u 1967. godini kada je pala samo na 59 objavljenih priloga. Ovo posljednje je u stvari razumljivo, jer se u to vrijeme grupa već počela raspadati, ali ono prvo je već mnogo teže shvatljivo, jer tada, u ono vrijeme, u javnosti lijevi trend studentskog pokreta — koji je kulminirao tek 1968 — još nije bio čak ni vidljiv. Ipak, pri utvrđivanju korelacije društvene varijable njihove literature treba najviše uzeti u obzir činjenicu da »Dortmundska grupa 1961.« nije bila toliko vezana za radikalne studente koliko za umjerene socijaldemokrate (većina njenih članova bili su disciplinirani članovi te partije), a očiti uspon ovih potonjih bio je tada — 1964. godine — već dovoljno jasno vidljiv.

Zanimljivo je, također, vidjeti koji ih to masovni komunikativni mediji — po svojoj političkoj orijentaciji — najviše, a koji, opet, najmanje objavljuju. Što se tiče onih prvih najviše ih naravno, na svojim granicama donosi sindikalna štampa. Ali je mnogo značajnije tko ih zapravo najmanje objavljuje: to su organi ultraljevice. To i nije baš tako čudno kao što u prvi mah izgleda, jer to više svjedoči o pravom društvenom karakteru te ultraljevice. Tako »nezavisne« publikacije, opet, kao što su magazini »Pardon« ili »Konkret«, statistički su negdje u sredini, dok su liberalni i konzervativni organi smješteni prilično prema kraju tabelarnog pregleda, ali još uvijek iznad listova ultraljevice. Kod konzervativaca može biti razlog što ih uopće objavljuju, dakako, i želja za manipuliranjem.

Ankete zatim pokazuju još jedan dovoljno poučan podatak: najviše ih čitaju mlađi intelektualci, najmanje poslovni ljudi, dok su u redovima njihovih čitalaca radnici koji su ni gore ni dole, nego negdje u sredini. A osim toga još i ovo: najviše se o njima pisalo i raspravljalo u javnosti (ukupno 215 osvrta) 1968. godine, kada je »Dortmundska grupa 1961.« bila pred rasulom. A možda je i to nešto značilo: kada su umrli, bili su i zapaženi.

»Dortmundska grupa« išla je za tim da literatura o svijetu rada postane što više upotrebna, a ne samo prometna vrijednost. A to je — po njihovu shvaćanju — značilo da se pođe u društvo, da se ide među ljude koji rade, da se istaknu njihove potrebe, da se opišu konkretne negativnosti u njihovim radnim situacijama, jednom riječju, da se praktično, zorno i uvjerljivo artikulira ono što čovjeka u životu najviše zanima, a to je njegov društveni rad i problematika njegova radnog života. Zato su oni išli prije svega za tim da dođu na televizijske ekrane, jer su znali da je to najjače sredstvo masovnog upliva. Ali, to im je i najmanje uspjelo. »Na našoj se televiziji napretek prikazuju razne i mnogobrojne serije s idiličnom i sentimentalnom tematikom, ali opis konkretnog industrijskog rada i radnih situacija tim kućama nije ni poželjan ni prihvatljiv« — rekao je jedan član »Dortmundske grupe 1961.« u razgovoru s lektoricom istočnonjemačkog nakladnog zavoda »Aufbau« iz Istočnog Berlina, Ani Voigtländer, koja

Digitized by Google

je to objavila u 35. broju tjednika »Sonntag« u kolovozu 1969. godine. To znači već vrlo rezignirano. Sve više su se u grupi osjećali znaci umora, besciljnosti, besperspektivnosti, kao i hod u pravcu konačnog sloma.

Na kraju Grupa je podlegla zakonomjernostima svake skupine koja je izolirana, koja nije integrirana i koja se nalazi u manjem ili većem, ali stvarno ipak u permanentnom sukobu sa svojim društvenim okolišem. Ona tada nužno mora podleći tom nadmoćnom pritisku. Ona nikada nije imala dovoljno podrške: Socijaldemokratska stranka i sindikati samo su je tolerirali, ali ne i pomagali.

Konačno, tu se bili krivi i njeni doista neodređeni literarno-pedagoški ciljevi koji su proizlazili iz jedne prilično nejasne, maglovite, pa i zbrkane ideologije o nekom općenitom »svijetu rada« po sebi, koji se nalazi tu negdje oko svakoga, ali tim zapravo ništa nije bilo rečeno do kraja, određeno i sasvim konkretno. Tako se ni u bajkama ne spominju prava imena pravih ljudi, nego je to ili neka »Trnoružica« ili opet samo »Crvenkapica i vuk«. Ideologijski je grupa upravo tako postupala. Bili su pravi socijaldemokrati, i kad su išli protiv »neprijatelja«, protiv zločestog vuka iz priče, onda je to bilo kao kad don Quijote jaše protivu vjetrenjača.

Premoć postojeće stvarnosti protiv koje, dakako, nisu uspijevali (kao što to nije uspio ni spontanistički studentski pokret) rađao je unutrašnji pritisak i diferencijacije u grupi, kao i razne frustracije kod njenih članova. Tokom vremena je počela da djeluje intelektualna korupcija i borba za prestiž, kao što to obično biva kod izoliranih skupina (ili sekti) koje na neprirodan, izokrenut i izopačen način saobraćaju sa svojom posve drukčijom okolicom. U unutrašnjim borbama istiskivalo se najprije i najradije radnike, a pri primanju novih članova opet se najmanje prihvaćalo same radnike — isto onako kao što su i tekstovi što su ih pisali radnici prolazili najgore i s najlošijim ocjenama na grupnim natječajima »Dortmundske grupe 1961.«. Napokon se pojavio i problem upliva, osvajanja prestiža, kao i stjecanje i osiguranje dobrih mjesta i dobrih statusa u globalnom društvu. A zatim se ne baš tako mali broj članova grupe orijentirao na građanske književne teoretičare (kao što su Walter Jens ili Alfred Andersch) koji su, sa svoje strane, dakako, bili »lijevi«, no to su samo u teoriji, ali ne i u stvarnosti, pa je tako pod njihovim utjecajem sve više članova grupe počelo oponašati visoku literaturu profesionalnih književnika, hoteći i sami na svaki način postati takvima.

Sve to zajedno dovelo je napokon 1970. godine do eksplozije i raspada »Dortmundske grupe 1961.«, odnosno do daljnje radikalizacije nekih njenih djelova ulijevo. Bilo je to vrijeme kada su socijaldemokrati konačno obrazovali svoju vladu u Saveznoj Republici, kada su posljedice studentskog bunta iz 1968. godine bile još vrlo jake, a unutar inteligencije se ispoljavao vrlo jak lijevi trend.

Digitized by Google

Tada se osnivaju »Radne zajednice za književnost o svijetu rada«. Najprije u Kölnu, a zatim još u pet drugih gradova. Najveća od njih bila je u Essenu, u Ruhrskoj oblasti. Sve su one bile smještene u Rajnskoj pokrajini, u tom najjačem industrijaliziranom dijelu i industrijskom srcu Zapadne Njemačke. I sve su one vrlo radikalne kako po svojim ciljevima tako i po svojim oblicima. Politički, one su ne samo vrlo izrazita alternativa, nego zapravo i dosljednja negacija u odnosu na »Dortmundsku grupu 1961.«. One zastupaju oštru socijalno-kritičku literaturu s agitpropovskom tendencijom.

I same radne metode, kao i postupci »Radnih zajednica za književnost o svijetu rada« u 70-tim godinama, posve su drukčije od »Dortmundske grupe 1961.« i također su radikalne na svoj način. Dok je, naime, kod »Dortmundske grupe« kao formalno sredstvo literarnog izražavanja prevladavalo individualno stvaranje i tradicionalni realizam, kod »Radnih zajednica« se, naprotiv, forsira isključivo kolektivni radnički rad svih članova zajedno, koji se očituje u novoj vrsti realizma s konzekventno provedenim dokumentarnim značajkama.

One, to jest »Radne zajednice«, rade na slijedeći način: (a) najprije se predlaže koncept romana, priče, sastava, koji zatim cijeli radni kolektiv prodiskutira; (b) autor na temelju tih primjedaba pristupa izradi tekstova; (c) kako nastaju dijelovi teksta tako se daju na uvid, na čitanje i provjeru članovima kolektiva; (d) autor, odnosno zaduženi sastavljači teksta, reproducira pred cjelokupnom slušalačkom publikom radnog kolektiva »Zajednice« magnetofonske snimke onih dokumenata koji će mu — po njegovu mišljenju služiti kao radni materijal za konstruiranje osnovnog teksta; (e) o dovršenom tekstu zatim još jednom diskutira i razmatra ga cijeli radni kolektiv; (f) nakon što je sastavljač teksta iznesene primjedbe ugradio u tekst, on odlazi u lektorat na konačno jezičko dotjerivanje i time je taj rad — taj zajednički rad mnogih stvaralaca, mnogih intelekata i različitih ukusa i senzibilnosti, na tom kolektivnom djelu napokon dovršen.

Da spomenemo samo jedan takav tekst: to su *Bottropski protokoli*, djelo ostvareno od jedne grupe pod vodstvom Erike Runge; to je vjerojatno najbolji, majstorski rad te vrste za ono relativno kratko vrijeme što su mogle postojati, živjeti i djelovati »Radne zajednice za književnost o svijetu rada«. Komentar uz same situacione dokumente prezentiran je tu u strogoj faktografskoj arhitektonici, ali kao izvještaj on odiše i treperi brigom i senzibilnošću što je samo žena može postići; komentar referira, donosi, iznosi o postojećem, o onom strašnom i jezivom, o svijetu otuđenog, parceliranog, razmrvljenog rada gdje ljudi rade kao roboti, gdje je stroj nad njima, jer su oni dodatak mašine, a sva ta njihova muka za njih nema svrhe, jer oni ne rade za sebe, to nije njihov rad i za njih je to rad u praznom i rad za ništavilo; taj komentar optužuje, on sudi i presuđuje tom i takvom svijetu otuđenog rada i ljudi izgubljenih u njemu.

Digitized by Google

S druge, s istočne strane, iz zemalja takozvanog »realnog socijalizma«, imamo samo jedno takvo odgovarajuće i donekle slično svjedočanstvo: to je zapis mađarskog pjesnika Miklosa Harasztya (izišao je nedavno u Londonu), koji govori o onoj godini dana njegova rada što ju je proveo u jednoj budimpeštanskoj tvornici alatnih strojeva. On je u mnogo čemu — kao radni proces — napadno nalik na spomenuti izvještaj Erike Runge; samo što ga je sada ispričao muškarac, a ne žena, pjesnik s buntovnom metaforom, a ne žena-reporter s najjednostavnijim i najneposrednijim riječima; ali, u obuhvaćanju i fiksiranju potresne slike današnjeg svijeta rada oni su, nema dvojbe, komplementarni.

Međutim, mladi »jurišnici na nebo« socijalističkog realizma u »Radnim zajednicama za književnost o svijetu rada« nisu mogli završiti svoju zadaću. Hod svijeta se promijenio. Godine 1974. podnio je ostavku na dužnost tadašnji kancelar Savezne Republike lijevi socijaldemokrat Willy Brandt, čovjek koji je nekoć sudjelovao u ratnoj antifašističkoj borbi, a na njegovo mjesto došao je strogi Helmut Schmidt, čovjek tvrdih načela i čvrste ruke, koji je za rata služio u Hitlerovu Wehrmachtu. Tada su pali i prvi hici. Ispalila ih je grupa Baader-Meinhof kao frakcija Crvene Armije. U Zapadnoj Njemačkoj digao se teror, a za njim je slijedila velika antiteroristička hajka i ubrzo početak velikog konzervativnog vala, koji je odnio socijaldemokrate s vlasti i koji traje sve do danas. »Radne zajednice za književnost o svijetu rada« nestale su u tom vrtlogu. Tako je propao i zasad nestao s pozornice zbivanja i treći, najsuvremeniji dijalektički moment u razvitku literature radničke klase. Prvi se očitovao u raspravama o tome kakva ta književnost treba da bude. Drugi u odluci i propisu vrhovnog foruma da ona treba da bude upravo onakva kako on to želi. Onda je, konačno, došla i spontana, ali isto tako i bezuspješna akcija radnika-pisaca. Nijedan, dakle, nije riješio ništa. Dilema: radnička literatura ili literatura za radnike ostala je i dalje otvorena.

Na osnovi svega onog što je u ovom napisu bilo izloženo, razmatrano i prokomentirano može se ipak barem jedna stvar s prilično sigurnošću utvrditi: kao što radnici od vremena Pariške komune pa sve do danas širom svijeta u svim svojim spontanim akcijama najprije stvaraju svoja vijeća, svoje sovjete (Rusija 1905. i 1917. i Mađarska 1918), svoje radničke savjete (Njemačka 1918, Mađarska i Poljska 1956), tako je bio i ostaje i nadalje realizam — kako je to rekao Mehring, Gorki-Pješkov ili Erika Runge u *Bottropskim protokolima* — pravi i najadekvatniji način izražavanja i tretiranja svijeta rada, u kojem čovek proživi najproduktivniji dio svoga života, i to realizam u svim svojim mogućnim verzijama i varijantama. Svaka je klasa u usponu, naime — vidjeli smo već to — i optimistična i realistična ujedno, pa to vrijedi, dakako, i za radničku klasu.

A moderna umjetnost i književnost posljednjeg građanskog doba u kasnom kapitalizmu naših dana nije to nikada i nigdje bila, niti je to uopće mogla biti. Ona je kao umjetnost ili kao knji-

Digitized by Google

ževnost samo za izabrane ljude, samo za uske, vrlo elitne skupine. To je profinjena, veoma istančana i veoma intelektualizirana (to prije svega!) umjetnost i književnost, koja rigidno potiskuje emocije na račun intelekta, koja je stvarno igra (stohastična) i eksperimentiranje duha u njegovim najapstraktnijim sferama i koja baš kao takva ipak i sebe iskazuje i označava kao manirizam jedne kulture koja ide prema svom sutonu i kraju. Kao sova, ta ptica Minervine mudrosti, koja, po Hegelu, tek u sumraku započinje svoj let. Pisac ovih redova i sam za sebe priznaje da mu više odgovara i da više voli »informel« i Kafku ili, pak, Musila, nego li, na drugoj strani, onaj kričavi i drečeći realizam »pop-arta«, ili pak onaj toliko hladni i najhladniji bešćutni »hiperealizam« modernih Sjevernoamerikanaca. Ali to ovdje sada više i nije važno i to je već prošlo.

Naprotiv, ako je na ovom mjestu ipak dopušteno rabiti i riječ »možda« — ono »možda« za sve one historijske situacije koje su u sebi sadržavale i otvarale stanovite šanse i perspektive, ali koje tada nisu bile iskorištene — onda bi možda susret moderne ruske umjetnosti i revolucije nakon Oktobra ostvario neku vrstu i neku varijantu suvremenog realizma, koji ne bi bio samo »socrealizam«, i kako je to »proletkult«, napokon, i htio postići. Međutim, do toga nije došlo. A kasnije razvitak moderne književnosti tu je mogućnost — ili tu iluziju — zapravo i nemilosredno opovrgao. Jer, poslije Joyceova *Finegans Wake* nije postojala više nikakva šansa za susret radništva i moderne literature. Ta krajnje intelektualizirana tvorevina, koja u sebi sažima svu kulturu i sav duh Zapada, u stvari je sve do ništavila hipostazirana apstrakcija — negiranje svoga bića do svjetlih prostora »ništa« — koja više i ne pripada životu, nego kao takva stoji već u predvečerju i predvorju same smrti. Ona se nalazi s one strane životnog horizonta radništva, koje se kreće prema gore, koje kao klasa u usponu prirodno teži životu i svjetlosti, a ne noći, samoći smrti i nestajanju.

Međutim, time pitanje koje je na početku ovog teksta bilo postavljeno o radničkoj literaturi ili literaturi za radnike kao dilema ostaje i dalje nerazriješeno i otvoreno. Nad tom fatalnom činjenicom, činjenicom da nema literature o svijetu rada — koja traje već više od jednog stoljeća — morali bi se zamisliti socijalisti svih pravaca i uvjerenja. Da li ta klasa — koja treba jednom da oslobodi sav svijet — ne može pronaći svoj jezik, jezik svog vlastitog govora, kojim će o sebi drugima progovoriti i u svijetu umjetnosti?! Što bi na to danas rekli oci-utemeljitelji nauke o svjetskom pozivu te klase, što bi o tome rekli Marx i Engels, što bi oni na to mogli reći?!

Digitized by Google

Milan Popović

Svet interesa ili fenomenologija politike

1.

1.1. To da je *interes* — osvešćena potreba jasno upućuje na političku ekonomiju; politička ekonomija je istorijsko središte i ognjište ljudskih potreba.

U različitosti i isprepletenosti ovih potreba, utemeljenih u različitosti i isprepletenosti osnovnih i drugih društvenih grupa koje strukturiraju i nose svaku konkretnu nacionalnu, odnosno političku ekonomiju — osnov je i snaga i onog složenog i isprepletenog *sveta različitih i suprotstavljenih pojedinačnih, posebnih i opštih društvenih interesa.* (Stanovište marksističke političke ekonomije i marksizma uopšte jeste *stanovište klase,* odnosno konkretne klasne analize, a ne *stanovište individue,* odnosno individualizirajuće psihološke analize; za političku ekonomiju individua i individualni interes postaju relevantni tek kada se i ukoliko se agregiraju pomoću i u sklopu osnovnih i drugih društvenih grupa i njima odgovarajućih posebnih i opštih društvenih interesa; zbog toga u daljem toku ove rasprave neće biti posebno reči o takozvanim pojedinačnim, odnosno individualnim interesima.)

U svoj onoj različitosti i isprepletenosti društvenih grupa i interesa ipak su najznačajnija *dva nivoa:* prvi je onaj koji se širi

Digitized by Google

po *stohastičkoj mreži robnih elemenata i sila.* Dijalektikom robnih sila u ovom se nivou proizvode i oblikuju *neposredovane* potrebe, odnosno interesi. Ovaj nivo je, u odnosu na onaj drugi, a u bitnom ontološkom i metodološkom smislu — kao površina, ljuska, omotač. U njemu je onaj bučni i histerizirani *svet interesa.* U njemu je ona složena, nemirna i varljiva *fenomenologija politike* kojom svako ozbiljnije istraživanje politike mora da započne; drugi i dublji nivo obrazuje se oko *determinističkog središta klasnih podela i snaga.* Dijalektikom klasnih snaga u ovom se nivou proizvode i strukturiraju *posredovane* potrebe, odnosno interesi. Ovaj nivo je, u odnosu na onaj prethodni — kao njegova unutrašnja skrivena jezgra. U njemu je onaj duboki i potmuli svet *klasne borbe* koji uvek i svugde čini *ontologiju i bit politike.*

1.2. *Potrebe i interesi; pojmovi*

1.2.1. Potrebe

»Organizam po momentu svoje razdraživosti stoji u odnosu prema svojoj neorganskoj prirodi uopšte. Ovo razdvajanje organizma i njegove neorganske prirode je najpre subjektivno u njemu samome kao neko osećanje nedostajanja, kao *potreba.*[1] Slična određenja »potrebe« zadržana su i u našoj savremenoj teorijskoj literaturi. Tako i: E. Pusić: da je potreba »neki nedostatak«[2]; I. Šiber: da je potreba neko »narušenje biosocijalne ravnoteže«[3].

1.2.2. Interesi

Tri su osnovna elementa u pojmu interesa: (1) *potreba* kao element njegove *sadržine,* odnosno *objektivnosti,* (2) *osvešćenje* kao element njegove *forme,* odnosno *subjektivnosti* i (3) *su-delovanje* (lat. *interesum, interesse* = učestvovati, uzeti udela, sudelovati) kao element njegove *delatnosti* (upravljene na *zadovoljenje* one potrebe). Hegel: »Da stvar koja je nastala, ukoliko sadržaj nagona kao stvar razlikujemo od te njegove delatnosti, sadržava moment subjektivne pojedinosti i njene delatnosti, to je *interes.*«[4] Tri

---

[1] G. V. F. Hegel, *Filosofijska propedeutika,* »Grafos«, Beograd, 1975, str. 185, paragraf 477; za sadržaj *nagona* vidi paragrafe 5, 23. i 532. istog dela, a za povezanost nagona i potrebe vidi paragraf 11. u: G. V. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava,* »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1964, str. 38.

[2] Prof. dr Eugen Pusić, *Samoupravljanje,* »Narodne novine«, Zagreb, 1968, str. 62.

[3] Ivan Šiber, *Socijalna struktura i politički stavovi,* Narodno sveučilište grada Zagreba, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1974, str. 23.

[4] G. W F. Hegel, *Enciklopedija filozofskih znanosti,* citirano iz: Žarko Puhovski, *Interes i zajednica,* Sveučilišna naklada »Liber«, Zagreb, 1975, str. 116.

Digitized by Google

elementa o kojima je bila reč, kao *constitutio* pojma interes, ističu se i u našoj savremenoj teorijskoj literaturi. Tako i: N. Pašić: da je interes »sadržaj težnji na čije je ostvarenje usmeren rad subjekta«[5]; Ž. Puhovski: da je interes »do svijesti o sebi samoj dovedena potreba«[6]; S. Bolčić: da je interes »potencijalna akcija radi zadovoljavanja »nezadovoljenih potreba«[7].«

Izrazi »pojedinačni«, »posebni« i »opšti« interes, koji su upotrebljeni u ovom tekstu, imaju u teorijskoj i drugoj literaturi i u svakodnevnom govoru veliki broj sinonima. Pominjemo tek neke od njih; za »pojedinačni interes«: pojedinačni, individualni, lični i slično; za »posebni interes«: posebni, parcijalni, partikularni, partikularistički, grupni i slično; za »opšti interes«: zajednički, opšti, opštedruštveni, društveni, opštenacionalni, nacionalni, opštedržavni, državni, javni, viši, najviši i slično. Iz klasične literature, primera radi, a i radi izbegavanja moguće terminološke konfuzije, navodimo odgovarajuće Hegelove izraze: za pojedinačni interes — »individualni privatni interes«, za posebni interes — »zajednički posebni poslovi« (Hegel, dakle, ono »posebni« i ono »zajednički« uzima kao sinonime) i za zajednički ili opšti interes — »viša gledišta i naredbe države«[8].

2.

2.1. Razlika, odnosno suprotnost između posebnih, kao i između posebnih i opštih društvenih interesa, uistinu je »one of the oldest known to political theory«[9]. Ova razlika, odnosno suprotnost, jeste, međutim, razlika, odnosno suprotnost koja se, u užem, potpunom i pravom istorijskom i logičkom određenju, širi i razvija tek sa širenjem i razvitkom modernog, to jest buržoaskog društvenog stanja. (Kao što »apstraktni rad«, »roba«, »klasa« i »nacionalna ekonomija« tek u *buržoaskom* društvu postaju opšti i vladajući, to jest »istorijski i praktično istiniti«, tako je to tek u ovom društvu i sa »političkom državom«, odnosno »opštim interesom«.) Tek onde gde je *roba* postala opšti i vladajući ekonomski oblik, mogla je postati opšta i vladajuća i suprotnost između posebnih interesa društva *(bellum omnium contra omnes)*, a tek onde gde je ova suprotnost postala opšta i vladajuća, opšta i vla-

---

[5] Dr Najdan Pašić, *Interesi, institucije, ideologije*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1977, str. 13.

[6] Žarko Puhovski, *Interes i zajednica*, cit. izd. str. 121.

[7] Silvano Bolčić, *Socijalna struktura, interesni odnosi i problemi društvenog usmeravanja*, »Marksističke sveske«, br. 1—2/1972, str. 203.

[8] G. V. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, cit. izd., str. 246, paragraf 289.

[9] E. E. Schattschneider, *The Semisovereign People, a Realist's View of Democracy in America*, The Dryden Press, Hindsdale, Illinois, 1975, str. 22—23.

Digitized by Google

dajuća je mogla postati i suprotnost između njih, to jest između posebnih i opštih društvenih interesa.

Suprotnost između posebnih, kao i između posebnih i opštih društvenih interesa, objektivno-istorijski je utemeljena u robnoj privredi i u društvenoj podeli rada: »podjelom rada istovremeno je data i protivrječnost između interesa pojedinačne individue ili pojedinačne porodice i zajedničkog interesa svih individua koje međusobno saobraćaju; doduše, taj zajednički interes ne postoji samo u predodžbi kao »opći«, nego najprije u zbiljnosti kao međusobna zavisnost individua, među kojima je podijeljen rad«[10]. Ipak, svako nastojanje da se ova suprotnost razume iz nje same — da o razumevanju nekih dubljih suprotnosti politike i ne govorimo — od samog početka je pogrešno i zaludno nastojanje. I ova, kao i sve druge *pojavne* suprotnosti politike, može se razumeti tek iz njenog *suštinskog* konkretno-istorijskog *klasnog* središta. Fenomenologija politike nije, dakle, nešto što je tek tako, samo po sebi, pogrešno i krivo. Ona to postaje tek ostajanjem u samoj sebi. Tek time ona suprotnost *posebno-posebno*, kao i ona *posebno-opšte* postaje ideološki omotač koji skriva onu najdublju i najznačajniju, *klasnu* suprotnost i sadržinu politike.

2.2. Ostajanjem u samoj sebi fenomenologija politike ostaje na površini stvari. U stvari o kojoj je ovde reč ta njena površnost izražava se u manje ili više nasilnoj redukciji tipa: ili posebni interes — ili opšti interes, odnosno: ili individualizam — ili totalitarizam. Tek moderni komunizam, marksizam, golemim Marksovim radom, to je tačno, ali — ni to se ne sme smetnuti s uma — u krajnjoj liniji, tek praktičnim probojem objektivnih istorijskih sila, otkrivanjem klasnog jezgra politike — prekida ovu njenu *fenomenalnu dihotomiju.*

Moderna politička misao, to jest ona politička misao koja se začela i razvila sa začetkom i razvitkom modernog (to jest: buržoaskog, kapitalističkog) građanskog društva, bez obzira na njene različite i čak suprotne teorijske rezultate (individualizam — totalitarizam), od samog svog početka zna za *problematičnost* takozvanog opšteg društvenog interesa; još je Ruso znao da se i »najpodliji interes drsko kiti svetim nazivom opšteg dobra«; Hegel je, i pored onog svog konačnog idealističkog rezultata, takođe, ili verovatno još dublje, odnosno najdublje od svih izrazio osnovnu strukturu i protivrečnost modernog građanskog društva, protivrečnost između »građanskog društva« i »političke države«; u podozrenju prema takozvanom opštem društvenom interesu, Bentam je otišao čak do potpunog poricanja i odbacivanja; slično su učinili i mnogobrojni teoretičari interesnih grupa. *Ali, problem takozvanog opšteg društvenog interesa, problem države, politike i političke strukture društva uopšte na pravo mesto postavio je tek Marks. Da je takozvani opšti društveni interes, u stvari — interes vladajuće klase (klasa) zaogrnut u ruho viših državnih razloga i diskrecija, to je, naravno, moglo biti saznato tek nakon*

[10] Marx — Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1976, str. 378.

Digitized by Google

svestranog, širokog i dubokog ekonomskog izučavanja. Ovaj kapitalni teorijski i metodološki stav Marks i Engels su prvi put jasno formulisali u *Nemačkoj ideologiji:* »baš iz te protivrječnosti posebnog i zajedničkog inatereса prima zajednički interes samostalan oblik u vidu *države,* odijeljen od stvarnih pojedinačnih i zajedničkih interesa, a istovremeno u obliku iluzorne zajednice, ali uvijek na realnoj bazi veza koje postoje u svakom porodičnom i plemenskom konglomeratu; veza po mesu i krvi, jeziku, podjeli rada u većem razmjeru i ostalim interesima — a osobito... na osnovu interesa klasa već uvjetovanih podjelom rada, koje se izdvajaju iz svake takve gomile ljudi, od kojih jedna vlada svima drugima«[11]. Pri tom je razlika između ove Marksove i Engelsove postavke i svih onih drugih postavki koje su problem politike tek naslućivale, kao razlika između teorijski razvijene i ontološki utemeljene fenomenologije, to jest konkretne klasne analize politike (treba se setiti, primera radi, samo *Osamnaestog brimera*) i teorijski nerazvijene i ontološki neutemeljene puke fenomenologije.

2.3. Pored razlikovanja između *parcijalnih* i *zajedničkih* interesa klase, razlikovanja koje je ekonomski utemeljeno u odnosu između *robe* i *klase,* i koji je, istovremeno, politički oblikovano kao suprotstavljanje između *posebnih* i *opštih* društvenih interesa — u političkoj literaturi je veoma često i razlikovanje i suprotstavljanje između njenih *empirijskih* (dnevnih, svakodnevnih, trenutnih, kratkoročnih i sličnih) i njenih *istorijskih* (trajnih, dugoročnih itd.) interesa.

Niti je »empirija« izvan »istorije«, niti je »istorija« izvan »empirije«. Ipak, razlikovanje između empirijskih i istorijskih interesa klase sasvim je opravdano. Ovo razlikovanje, kao i ono između parcijalnih i zajedničkih interesa, vezano je za realnu egzistenciju klase dok je ona klasa »po sebi«; dok je klasa samo klasa »po sebi«, naime, ona kao i njeni posebni delovi, frakcije i članovi, iako ima zajedničke i istorijske *potrebe,* nema i onih zajedničkih i istorijskih *interesa,* odnosno svesti o vlastitoj društvenoj i istorijskoj celini; postajanje jedne klase iz klase »po sebi« u klasu »za sebe« nije, zapravo, ništa drugo do prevođenje zajedničkih i istorijskih potreba te klase do njihove empirijske egzistencije i svesti.

2.4. U takozvanom opštem društvenom interesu, odnosno i u državi i u političkoj strukturi društva uopšte, ima i *nešto više* od obične laži, odnosno, od toga da je on interes vladajuće klase, iluzorno-opšti interes. To »nešto više jeste:

2.4.1. Mada je sa empirijskog stanovišta subordinirane klase zaista *iluzorno-opšta,* država je istovremeno, sa najšireg istorijskog stanovišta — *realno-opšta,* nužna i racionalna sila: »Država, dakle, nikako nije društvu spolja nametnuta sila... Ona je, naprotiv, proizvod društva na određenom stupnju razvoja; ona je

[11] Isto, str. 379.

Digitized by Google

priznanje da se to društvo zaplelo u nerazrešivu protivrečnost sa samim sobom, da se pocepalo na nepomirljive suprotnosti koje je nemoćno da savlada. A da ove suprotnosti, klase sa suprotnim ekonomskim interesima, ne bi u jalovoj borbi iscrpljivale i sebe i društvo, postala je neophodna sila koja prividno stoji iznad društva i koja treba da ublažava konflikt, da ga drži u okviru granica »poretka«; a ta sila koja je proizašla iz društva, ali koja se stavlja iznad njega i sve se više otuđuje od njega, jeste država« (Engels).[12] Država je, dakle, istovremeno i *iluzorna*, odnosno *iracionalna i realna*, odnosno *racionalna* institucija.

2.4.2. U takozvanom opštem društvenom interesu je još jedna vrsta dvostrukosti (koje, primera radi, nema kod posebnih društvenih interesa), naime, neka vrsta dvostrukosti i rascepljenosti između *sadržaja* i *forme*. Po svom unutrašnjem klasnom *sadržaju*, to jest po tome što je interes vladajuće klase (klasa), takozvani opšti društveni interes je *iluzorno-opšti;* po svojoj spoljašnjoj formi, to jest po tome što se tiče čitavog društva, što se odnosi na takozvane zajedničke, odnosno opšte poslove društva, on je, međutim, *realno-opšti.*[13] *Rečju, takozvani opšti društveni interes jeste od opšteg društvenog interesa, ali nije i u opštem društvenom interesu.* U ovoj dvostrukosti takozvanog opšteg društvenog interesa razlog je i onoj relativno čestoj konfuziji, ali i stvarnoj razlici između takozvanog zajedničkog i takozvanog opšteg interesa; izrazom »zajednički interes« najčešće se označavaju upravo one realno-zajedničke društvene potrebe (zajednički društveni poslovi, funkcije upravljanja, organizacije i koordinacije društvenog rada) koje su postojale, koje postoje i koje će postojati i nezavisno od klasne podele društva; kod ovoga izraza naglasak je, dakle, na nekoj realno-zajedničkoj *potrebi*, na nekom realno-zajedničkom »nedostajanju«; u klasnom društvu ova realno-zajednička društvena potreba zadovoljava se pomoću klasno funkcionalizovane države kao predmet njene, to jest kao »predmet vladine djelatnosti«[14]. A kod izraza »opšti interes« naglasak je pomeren upravo tamo; pod njime se uobičajeno podrazumeva upravo ovaj zajednički interes shvaćen kao »predmet vladine djelatnosti«.

---

[12] F. Engels, *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, u: Marks — Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 308—309.

[13] Slično o nekoj vrsti odvajanja sadržaja od forme kod takozvanog opšteg društvenog interesa, odnosno kod takozvanih »klasnih funkcija države«, govori i R. Lukić (Dr Radomir D. Lukić, *Politička teorija države*, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1962, str. 193—203).

[14] »Svaki *zajednički* interes smjesta se odvajao od društva i suprotstavljao njemu kao viši, *opći* interes, istrzao se iz samostalne djelatnosti članova društva i pravio se predmetom vladine djelatnosti, počev od mosta, školske zgrade i komunalne imovine jedne seoske općine sve do željeznica, narodne imovine i zemaljskog univerziteta Francuske« (Karl Marx, *Osamnaesti brimer Luja bonaparte*, u: Marks — Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom I, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 289—290).

Digitized by Google

2.5. *Svet takozvanih opštih društvenih interesa i moderna politička nauka.* Svet opštih društvenih interesa je, dakle, svet interesa koji je postao »predmetom vladine djelatnosti«. I ovaj svet je, baš kao i svet posebnih interesa, onaj *bellum omnium contra omnes*, uglavnom u ravni fenomenalnog i formalnog kretanja i strukturiranja interesa, društva i politike. To je, govoreći o političkoj strukturi društva uopšte, istakao i prof. Jovan Đorđević: »Politika je društvena forma... Ona je jedna od najznačajnijih društvenih formi ili institucija. Politički sistem postaje još više centralni problem... u tom smislu što je on najviši i opšti izraz politike kao forme.«[15] Ali ni ovaj »sistem formi« nije tek puka forma, odnosno formalizam, mada biva i to, nego je i on, taj »sistem formi« — poseban deo i nivo stvarnosti. »Dok se politički formalizam sastoji u raznim vrstama klasifikacije »sektora«, »funkcija«, institucija i formi i time dovodi do neshvatanja i sadržine i forme, dotle je jedna vrsta sociologizma, negirajući značaj forme ili pripisujući formi samo značaj formalizma, krila jednu dogmatsku... tendenciju... Preuveličavanje uloge »realnosti« i realnih snaga, klasne volje i »suštine« političkih procesa imalo je uvek za posledicu ne samo pretvaranje ovih pojmova u neodređene i apstraktne kategorije, već i neshvatanje stvarno dijalektičkog odnosa između forme i sadržine.«[16]

Političke nauke su uopšte uzev, a i kod nas, svojim najvećim delom, upravo u jednoj od ove dve vrste teorijskog i metodološkog redukcionizma, ili u jednoj vrsti *političkog formalizma* ili u jednoj vrsti *sociologizma.* Čini nam se da kod nas ipak preteže onaj politički formalizam, institucionalizam, normativizam. Što se onog sociologizma, ekonomizma i sličnog tiče, čini nam se da tu najčešće uopšte i nije reč o nekoj vrsti *preterane* ekonomske, odnosno sociološke analize politike, nego, najčešće, upravo obrnuto, o njenom potpunom odsustvu; u ovome se, zapravo, rigorozno i konkretno istraživanje ekonomske i socijalne sadržine politike, po pravilu, »kompenzira« tek onom opštom, nerazvijenom i zbog toga praznom frazom o onom odnosu između »baze« i »nadgradnje« društva, frazom koja, u nedostatku stvarnog istraživanja, najčešće služi samo kao »alibi« za ovu ili onu vrstu teorijskog ili političkog relativizma; zbog toga se ova vrsta sociologizma, ekonomizma i sličnog, svojim stvarnim teorijskim sadržajem i rezultatom, najčešće svodi baš na onu vrstu političkog redukcionizma — formalizma protiv kojeg i sama deklarativno istupa.

Pokazaćemo to na primeru odnosa između »javne vlasti« i »društva«.

Ovaj se odnos uzima za jedan od osnovnih problema političke nauke uopšte, ali i mnogih njenih posebnih disciplina. To i

---

[15] Prof. Jovan Đorđević, *Politički sistem*, »Savremena administracija«, Beograd, 1977, str. 75.

[16] Isto, str. 76.

Digitized by Google

nije pogrešno; odnos razlikovanja, odnosno suprotstavljanja između »javne vlasti« i »društva«, kao poseban vid odnosâ razlikovanja, odnosno suprotstavljanja između opštih i posebnih društvenih interesa, uistinu je jedan od najznačajnijih *fenomena* politike. Ali, pogrešno je taj odnos, kao i probleme koji iz njega proizlaze, *zadržavati* unutar one, to jest fenomenalne ravni kojoj taj odnos inače pripada. Ako se tako ipak čini, onda se pada u fenomenološki »krivu svest«, odnosno ideologiju; onda se problem odnosa između »javne vlasti« i »društva« nužno reducira na one »iluzorne oblike« za koje je još Marks rekao da su zapravo samo oblici u kojima se vode stvarne borbe različitih klasa društva.

Razlikovanje, odnosno suprotstavljanje između »javne vlasti« i »društva« jeste *realna* socijalna, odnosno politička činjenica. Međutim, ta ista činjenica istovremeno je i *iluzorni oblik* u kojem se *krije* i iz politike i političke strukture *potiskuje* ona druga, glavna socijalna činjenica (klase i klasna borba).

Suprotnost između »javne vlasti« i »društva«, iako je, naročito kao *neko osećanje otuđenosti*, uistinu *opšta* (suprotnost), ima, u stvari, sasvim različit objektivni sadržaj za različite klase društva uopšte i za buržoaziju i proletarijat kao klase savremenog društva posebno; za buržoaziju je ova suprotnost kao suprotnost između njenih različitih posebnih frakcija i interesa, koja se različitost i posebnost skupno označava terminom »društvo«, i njenog zajedničkog klasnog interesa o kojem se (interesu), kao o svojoj posebnoj delatnosti, brine ona »javna vlast«; za buržoaziju je, dakle, ova suprotnost — *stvarni* problem i zadatak; zbog toga je i svako, pa ma koliko »iskreno«, nastojanje buržoazije da u društvu nešto stvarno popravi, objektivno, to jest objektivnom logikom njenog klasnog interesa, osuđeno na neuspeh: »U momentima osjećanja svoje posebne vrijednosti politički život teži tome da zaguši svoju pretpostavku, građansko društvo i njegove elemente, i da se konstituira kao zbiljski neprotivrječan rodni život čovjeka. Međutim, on to može postići samo *nasilnom* protivrječnošću prema svojim vlastitim životnim uvjetima, samo proglašavajući revoluciju *permanentnom*, a politička drama završava stoga upravo tako nužno ponovnim uspostavljanjem religije, privatnog vlasništva, svih elemenata građanskog društva, kao što rat završava mirom.«[17]; za radničku klasu, međutim, sve su teorijske i praktične rasprave o odnosu između »javne vlasti« i »društva«, pa i one o »demokratiji« i sličnom, onda kada apstrahiraju od konkretne klasne zbilje — a najčešće i apstrahiraju od te zbilje — daleka i tuđa stvar, problem i zadatak; sličnu stvar, za »pressure system«, kojeg njegovi apologeti nekritički predstavljaju za »a universal form of political organization reflecting *all* interests«, teorijski i empirijski je pokazao E. E. Šatšnajder:

[17] Marx — Engels, *Rani radovi*, cit. izd., 66.

Digitized by Google

»Probably about 90 percent of the people cannot get into the pressure system. The notion that the pressure system is automatically representative of the all community as a myth.«[18]

3.

3.1. Bez obzira na ove ili one *empirijske* interese ovih ili onih različitih klasa društva, istorijski je racionalna i progresivna samo ona konkretna politička struktura i samo onaj njen »opšti interes« koji/koja obuhvata, štiti i podstiče dalje kretanje i razvitak proizvodnih snaga toga društva. Do spoznaje istorijske progresivnosti, odnosno konzervativnosti jedne konkretne političke strukture, kao i do spoznaje istorijske realnosti, odnosno iluzornosti njoj pripadajućeg »opšteg interesa«, može se, međutim, doći tek putem i pomoću *konkretno-istorijske klasne analize.*

Tek putem i pomoću konkretno-istorijske ekonomske i socijalne analize moguće je videti, razlučiti i razumeti svu složenost onog istorijskog kretanja i pretvaranja, prelaženja iz *progresivne* u *konzervativnu* fazu jedne političke strukture, odnosno iz *realno-opšteg* u *iluzorno-opšti* interes ove strukture. Jedna konkretna politička struktura prestaje biti racionalna i progresivna i počinje da biva iracionalna i konzervativna onda kada njene konkretne klasne snage, svojim konkretnim proizvodnim i političkim odnosima, počnu da koče i razaraju već postignute proizvodne snage društva. Tek tada i njen konkretni »opšti interes«, u istorijskom smislu te reči, prestaje biti realno-opšti i počinje da biva *iluzorno-opšti interes društva.* U tom smislu, istorija kapitalizma je bila i ostala istorija klasnih borbi između buržoazije i proletarijata, kao i između njihovih različitih frakcija i koalicija, za mesto i ulogu *reprezentanta celine društvenog razvoja,* odnosno za priznanje njihovog posebnog kao *opšteg društvenog interesa.* To isto važi i za stvarnu istoriju socijalizma; radnička klasa i buržoazija, a u sklopu ove druge birokratija i tehnokratija kao njene današnje osnovne frakcije, i u kapitalističkim i u socijalističkim zemljama se još uvek, s promenljivim rezultatom, bore za ono mesto i ulogu reprezentanta društvene celine, odnosno za priznanje onog njihovog posebnog za opšti društveni interes. Ove iste glavne klasne snage, oko iste stvari, bore se i u savremenom jugoslovenskom društvu. Složenost i isprepletenost ovih klasa, njihovih frakcija i koalicija, kao i stalna promenljivost i kolebljivost njihovih različitih kombinacija, čini onu objektivnu istorijsku osnovu iz koje dolazi i sva ona istorijska i aktuelna složenost, promenljivosti i kolebljivost sadržaja i karaktera onog toliko problematičnog i fluidnog »opšteg društvenog interesa«.

3.2. *Zajednički interes radničke klase* je u našem društvu programatski i normativno već izborio priznanje i status *opšteg*

[18] E. E. Schattschneider, *The Semisovereign People*... cit. izd., str. 35.

Digitized by Google

društvenog interesa. Realno, međutim, on se za to priznanje i status još uvek bori.

Zajednički interes radničke klase ne postoji *a priori*, u glavama ovih ili onih pametnih ili naprednih ljudi, niti *neposredno*, u glavama »običnih agenata proizvodnje«: »Ne postoji ... jedinstveni interes radničke klase koji bi bio neposredno dat u zbiljskim socijalnim odnosima. Naprotiv, u svojim empirijskim očitovanjima interesi radničke klase iskazuju se kao parcijalni interesi, nerijetko u međusobnoj konkurenciji i suprotstavljenosti«[19]. *Dijalektika objektivnih robnih sila*, a *ne* nekakva dijalektika dobrih, odnosno loših *moralnih* sila, ona je objektivna istorijska dijalektika na kojoj se temelji i ona objektivna i realna razlika i suprotnost različitih *empirijskih i posebnih* interesa radničke klase. Pored toga, treba imati u vidu još sledeće momente:

3.2.1. *Zajednički interes radničke klase*, kojim ova klasa istorijski i aktualno prevladava ograničenost svojih parcijalnih i empirijskih interesa, nije nikakva komunistička fikcija, nego je i on, iako potisnut sa ravni neposrednog društvenog kretanja, i te kako objektivna i realno postojeća *potreba* radničke klase kao celine.

3.2.2. Do potpune svesti o ovoj *zajedničkoj potrebi*, to jest do svoga zajedničkog klasnog interesa, radnička klasa može doći samo putem i pomoću *komunističkog* političkog i ideološkog posredovanja: »Da se ovdje mora napustiti neposrednost, jasno je samo po sebi. Pokuša li se ovdje klasnoj svijesti pripisati neposredan oblik opstanka, neumitno se dospijeva u mitologiju: neka zagonetna rodovska svijest (taman toliko zagonetna kao Hegelovi »narodni duhovi«) ... pojavljuje se tada kao demijurg kretanja.«[20]

3.2.3. Subjekt ovog posredovanja, međutim, u socijalizmu može biti samo *radnička klasa sama*, odnosno i *komunistička organizacija kao* (ni manje ili *ni više)* njen najrevolucionarniji *deo.* Ona to može i treba da bude samo *iznutra*, a nikako spolja, to jest izvan istorijske dijalektike rada i klasne borbe: »ne može se vršiti nikakvo spoljno integrisanje radničke klase, niti bilo koja politička organizacija to može činiti sama po sebi, ukoliko u *biti rada* ne postoje pretpostavke *samointegracije proizvođača*«[21].

3.2.4. To posredovanje i prevođenje zajedničke klasne potrebe proletarijata u ravan neposredne empirijske egzistencije i prakse, to konstituisanje zajedničkog interesa radničke klase, to ovladavanje njenom sopstvenom *unutrašnjom* klasnom dijalektikom pretpostavka je i *conditio sine qua non* i njenom ovladavanju

---

[19] Jovan Mirić, *Interesne grupe i politička moć*, Narodno sveučilište grada Zagreba, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1973, str. 174.

[20] György Lukács, *Povijesti i klasna svijest*, studija o marksističkoj dijalektici, »Naprijed«, Zagreb, 1970, str. 262.

[21] Zoran Vidojević, *Smisao pitanja — čiji je Savez komunista?*, »Naše teme«, br. 5/1973, str. 933.

Digitized by Google

celinom socijalne i političke dijalektike, kao i priznanju njenog posebnog klasnog za takozvani opšti društveni interes. »Glavne svrhe (funkcije) komunističkog delovanja, po Z. Vidakoviću, jesu sledeće (što je, u stvari, kratak résumé onoga o čemu je upravo bila reč): (1) »*emancipacija* sastojaka društvenog života radničke klase u odnosu na njeno najamno biće«, (2) »*integracija* revolucionarne klase«, (3) »*sinteza* pokreta revolucionarne klase sa svim pokretačkim snagama društvenog razvoja« i (4) »*ekspanzija* revolucionarne konstitucije radničke klase na društvenu celinu«[22].«

3.3. U ovom tekstu apstrahovalo se od problema interesne i političke artikulacije i sinteze različitih *nacionalnih interesa*, problema koji je u svakoj, pa i u jugoslovenskoj vašenacionalnoj zajednici, i ekonomski, i politički, i pravno — i te kako složen i značajan. To je apstrahovanje učinjeno u uverenju da je teorijsko i praktično rešavanje *klasnog pitanja* — ono što je *prvo* i što je *pretpostavka* za teorijsko i praktično rešavanje *nacionalnog pitanja*, a nikako obrnuto; to, naravno, ne treba shvatiti bukvalno, kalendarski, tako kao da *najpre* treba u potpunosti rešiti takozvano klasno pitanje, to jest ukinuti klase same, pa tek onda pristupiti postavljanju i rešavanju nacionalnog pitanja, odnosno da će ono tada već i samo po sebi, automatski biti rešeno; tako nešto je istorijski nemoguće i besmisleno; ta se dva pitanja mogu i moraju rešavati istovremeno; pri tom se, međutim, mora znati i zadržati onaj njihov principijelni odnos, to jest odnos između prvog i drugog, određujućeg i određenog. »U mjeri u kojoj se ukida ekploatacija jednog individuuma od strane drugog, ukida se i eksploatacija jedne nacije od strane druge. S padom suprotnosti klasa u okviru nacije pada i neprijateljski stav među narodima.«[23] »Nacionalno pitanje i međunacionalni odnosi su drugostepeni u odnosu na klasno-socijalni moment izgradnje socijalizma u Jugoslaviji.«[24] »Danas se mnogo govori — rekao je Tito — o tome da li prvo klasno ili nacionalno. Vi znate, ja sam govorio i u referatu na Drugom kongresu samoupravljača, da to jedno bez drugog ne ide — upravo zbog toga što smo mnogonacionalna država. Ali, ipak, ja dajem prednost klasnom karakteru našeg unutrašnjeg sistema. Ne administrativnom sistemu, nego klasnom duhu, da radnička klasa bude najvažniji faktor.«[25] I još jednom prilikom: »Ako bi tako bilo (da nacionalno ima prvenstvo pred klasnim — M. P.) — za kog đavola smo se onda borili.«[26]

---

[22] Zoran Vidaković, *Korak nazad dva koraka napred*, »Komunist«, Beograd, 1971, str. 211—233; *kurziv* — M. P.

[23] Karl Marks i Fridrih Engels, *Manifest komunističke partije*, u: Marks — Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom I, cit. izd., str. 31.

[24] Dr Stipe Šuvar, *Nacionalno i nacionalističko*, Marksistički centar Split, 1974, str. 259.

[25] Tito, *Intervjui*, »August Cesarec«, Zagreb i »Mladost«, Beograd, 1980, str. 332.

[26] Tito, *O radničkoj klasi*, »Radnička štampa«, Beograd, 1979, str. 48.

Digitized by Google

Odnos između klasnog i nacionalnog nije ni kao odnos između dva *ravnopravna* faktora; dijalektika, naime, ne relativizira; jedna je stvar to da se, pri opstajanju složenih nacionalnih i međunacionalnih realnosti, ekonomskih, socijalnih i kulturnih razlika i specifičnosti, klasno pitanje ne može ni postavljati, a kamo li rešavati izvan i nezavisno od tih realnosti, ali je sasvim druga stvar to da se, pod pritiskom ovih realnosti, »zaboravi« na ono principijelno prvenstvo što ga je za komuniste uvek imalo i što ga uvek ima takozvano klasno pitanje.

Svako drugačije postavljanje i rešavanje nacionalnog pitanja, to jest svako ono postavljanje i rešavanje toga pitanja koje apstrahuje od njegovog klasnog sadržaja, znak je građanske ili malograđanske (uključiv, naravno, i birokratske) kontrarevolucije. Na tu istinu su nas, na žalost, još jednom podsetili i događaji na Kosovu 1981.

Digitized by Google

Barbara Jelčić

Socijalni efekti porezne politike

(Odgovor Čedomiru Budisavljeviću)*

Čedomira Budisavljevića ne poznajem. Ne znam ni gdje je zaposlen, ni kakvo mu je obrazovanje, ni što radi. Ali, čitajući članak objavljen pod gornjim naslovom, vidim kako on radi kad piše. Naime, u tom je članku vrlo oštro, rječnikom koji nije uobičajen za nivo stručne, odnosno znanstvene rasprave, napao i iskritizirao moj članak objavljen pod istim naslovom u časopisu »Naše teme«, br. 10/83 — samo što on u svom članku polemizira i kritizira o nečemu čega u tom članku nema. Ne znam radi li se o tome da članak nije znao pročitati ili ga nije bio u stanju shvatiti, no rezultat toga ogleda se u činjenici da mi Č. B. ne samo stavlja u usta riječi i tvrdnje kojih u članku nema, nego se bavi i čitanjem mojih misli i namjera. Tako on kaže: »Izmislila je više modela i submodela oporezivanja da bi njima razotkrila zle namere tih zalaganja da, navodno, ugroze ravnopravnost žene i nagrađivanje prema radu« (str. 1300). S jedne strane, bilo bi interesantno znati gdje je to Č. B. u članku pročitao (naime, u mom primjerku časopisa »Naše teme« s mojim člankom takvih riječi nema), a još zanimljivije s kojim on to pravom dozvoljava da u moja usta stavlja klevetu, koja se ni iz konteksta mojeg članka ne može

* Čedomir Budisavljević, *Socijalni efekti porezne politike*, »Socijalizam«, br. 9/1984, str. 1299—1310.

Digitized by Google

izvući. Uz put, zar Č. B. misli da, ako se mišljenja i stavovi pojedinih autora o određenom pitanju ne slažu, mora doći do međusobnog vrijeđanja? Iz gornjeg citata proizlazi i da se Č. B. upustio u ocjenu nečega o čemu očigledno nema ni elementarne informacije — a za raspravu u koju se upustio treba mnogo, mnogo više od elementarnog. Naime, on tvrdi da sam ja izmislila modele i submodele oporezivanja, čime dokazuje, s jedne strane, da o tome tko ih je teoretski uobličio, kada i u kojim su poreznim sistemima evropskih i izvanevropskih zemalja praktično primijenjeni nema pojma, a, s druge strane, iz toga proizlazi za nj očigledan nedostatak nezaobilaznog znanja o vrlo različitim implikacijama i reperkusijama koje pojedini od tih modela oporezivanja ekonomske snage građana, odnosno obitelji, imaju za porezne obveznike koji se nalaze u inače identičnoj situaciji, samo što su kod njih pri oporezivanju primijenjene različite varijante. O tome, doduše, piše i u mom članku, ali očigledno takve stvari, premda bitne za posljedice oporezivanja, Č. B. ili bagatelizira do granica perifernih konsideracija ili pak ne uspijeva shvatiti svu njihovu težinu i snagu njihova djelovanja. A mislim da ne griješim kada kažem da bi bilo za očekivati da onaj tko smatra da ima što da kaže na temu za ili protiv oporezivanja obitelji, odnosno pojedinca, treba da vlada abecedom da bi to što želi mogao i reći, odnosno napisati.

Č. B. nije do kraja, nije dobro ili uopće nije pročitao što se u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije kaže o progresivnom oporezivanju. Naime, Č. B. kaže na str. 1302: »Poodavno smo ukinuli svako progresivno oporezivanje dohodaka i ličnih dohodaka, tako da će trebati dosta napora da se slome otpori ponovnom uvođenju takvog oporezivanja, i pored sve podrške koju oruža Dugoročni program ekonomske stabilizacije.« Međutim, u Dokumentima Komisije saveznih društvenih savjeta za probleme ekonomske stabilizacije na str. 77 kaže se: »Neophodno je izvesno proširenje progresivnog oporezivanja ukupnog prihoda građana, vodeći računa o tome da poreska progresija ne dođe u sukob sa ekonomskom stimulacijom radnih ljudi.« Treba li pismenom čitaocu komentar?

Dugačak i predugačak bi bio članak u kojem bih opisala i na njegovim vlastitim primjerima pokazala što i kako Č. B. piše. Trebalo bi, naime, najprije dosta prostora da se shvati što je, zapravo, konzistentan sadržaj članka — tu ima i o porezu na ukupni prihod građana; i o privatnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju i njenoj varijaciji privatno-svojinskoj, »društvenoj« svojini; i o Lepoj Breni; i o ni manje ni više nego 8.000 milijardera (samo što nije otkrio kako ih je pobrojao) itd. (Osim toga, čini se da je Č. B. i stručnjak za klasifikaciju umjetnikâ na one koji se smiju označavati kao umjetnici i na one kod kojih tu riječ treba staviti u navodnike!) Č. B. je, osim toga, krajnje nezadovoljan načinom na koji je u SAPV regulirano oporezivanje građana koji, kako kaže, ukupni prihod građana umanjuje za

Digitized by Google

duture propisom određene *navodne (kurziv* — B. J.) troškove. Odjednom počinje gnjevno obračunavati sa samostalnim zanatlijama, pa na istoj (1302) strani kaže: »Takvim i sličnim »tehnikama« i samostalne zanatlije i druga lica koja samostalno obavljaju kakvu delatnost uspevaju da izbegnu progresivno oporezivanje svojih osobnih dohodaka. Zanatska radnja, odnosno prihodi od nje, deli se fiktivno na tri, pet ili deset radnji, odnosno prihoda, u zavisnosti od toga koliko to »treba«, tako da se, »rasturanjem« prihoda na formalno više njih, izbegava porez iz ukupnog prihoda ili se on samo simbolično plaća. Kao »dodatak« ovome, koriste se svakojake poreske olakšice da bi se u kasu namamilo prihod od poreza koji bi, da nije tih olakšica, »odlutao« u drugu opštinu, kojoj, inače, po zakonu pripada. Da, baš tako, republike i pokrajine i opštine u njima međusobno se nadmeću koja će više prihoda od poreza namamiti, i u toj se »gužvi«, izigravanjem, izbegavanjem plaćanja poreza, »goje« privatni džepovi.«

Iz toga je Č. B. izvukao zaključak, koji stoji na str. 1303. i glasi: »Zato nije »nenormalno« da je, u 1982. godini, mašinbravaru Josipu Maroldu iz Beočina, posle plaćanja svih poreza, pa i poreza iz ukupnog prihoda, ostao osobni dohodak od pune dve stare milijarde dinara. Takvih i sličnih »zarada« ima još u Vojvodini.« Ovo je Č. B.-u osnova da na istoj strani konstatira: »Takva poreska »politika« — a ima ih onoliko koliko ima opština u Jugoslaviji, ako ne i više — jedan je od ne tako beznačajnih vidova tihe kontrarevolucije, jedan od načina svojevrsnog podrivanja društveno-ekonomske osnove našeg socijalističkog samoupravnog društva.«

Č. B. je općenito jako ogorčen današnjim poreznim sistemom (samo ne znam je li to ogorčenje ograničeno samo na SAPV ili ide i šire) i kaže na str. 1309: »Društvene grupe koje su danas moćnije nego juče uspele su poodavno svojom društvenom moći da pravno ustanove poreski sistem koji im najviše odgovara.« Velika je šteta da tako dobro informiran i upoznat sa situacijom nije ujedno i identificirao te grupe, pa da se onda po kratkom postupku dovede taj nesretni porezni sistem u red. Pogotovo što, eto, ne samo da zna tko stoji iza tog Č. B.-ovoj kritici izloženog poreznog sistema, nego zna i kako se on kreira i podržava, naime, »jer su oni koji su imali »argumente« imali i takvu društvenu moć da te »argumente« učine argumentima« (str. 1300). Doduše Č. B. se slobodno i ljuti i snebiva nad poreznim sistemom sve dok ga shvaća onako kako to proizlazi iz (malo dalje) citiranog pasusa njegova članka u kome daje svoje viđenje niza elemenata poreza na ukupni prihod građana u SAPV. Ima ih sigurno mnogo koji bi se kritički izrazili u situaciji kakvu opisuje Č. B., samo što ona takva nije, niti je u nas ikada bila, a to što Č. B. napada plod je njegove mašte. U nekom bi se daleko manje ozbiljnom časopisu nego što je »socijalizam« tok misli koje izražava Č. B. na nizu mjesta u svom članku (na primjer, naročito u svojoj nečitkoj tabeli i drugom) moglo komentirati poslovicom: »Da je moja baba muško, zvala bi se Duško«.

Digitized by Google

Č. B. potkrepljuje svoje misli i pozivom na osnivače marksizma, pa kaže: »Ili smo možda, »normalno«, i u tome prevazišli osnivače marksizma, koji nisu mogli dogledati naše vreme iz društvenih uslova i okolnosti u kojima su radili i stvarali, i koji su nam pogrešno preporučivali progresivne poreze radi *ukidanja svake privatne svojine na sredstvima za proizvodnju*« (str. 1301; *kurziv* — B. J.). No, zbunjuje tvrdnja koju Č. B. iznosi na str. 1302. prema kojoj jedan od načina za smanjenje socijalnih razlika »jeste progresivno oporezivanje dohodaka i ličnih dohodaka, koje treba i može da bude tako dimenzionirano da podstiče privređivanje, racionalno i svrsishodno korišćenje društvenih i *privatnih sredstava za proizvodnju*« (*kurziv* — B. J.). E pa sada, može li ili ne može privatno vlasništvo sredstava za proizvodnju?

A na kraju površnog pregleda nekonzistentnog članka Č. B.-a da još spomenem (ne iscrpljujući time prikaz sadržaja): Č. B. u isti koš trpa porez iz dohotka i osobnih dohodaka; uvodi pojam jednočlane porodice (!), ali propušta da objasni taj osebujan pojam, te što je onda i kako se, po njemu, sa koliko konkretno članova, prepoznaje dvo-, tro- itd. porodica; konstruira tabelu u kojoj nešto pokazuje i, valjda, dokazuje, što se ne da pročitati, jer manjkaju mnogi za to nužni elementi (na primer, kako i što da čitalac zaključuje a da uopće ne zna kakvim su stopama oporezovani prihodi koje navodi, premda je jasno da kod progresivnog oporezivanja uz rast osnovice rastu i stope), a objašnjenja koja daje da konstruiraju tabelu poreza na ukupni prihod građana — među ostalim — ovakva su: neoporezivi dio ukupnog prihoda građana zove »neoporezivi deo ličnog dohotka«, ostatak ekonomske snage pojedinca po obavljenom oporezivanju porezom na ukupni prihod građana zove »lični dohodak neto«; nadalje, Č. B. tvrdi da je u SAPV pri oporezivanju porezom na ukupan prihod građana »u »igri« 50 obitelji, i to onih »boljih«, koje su po važećim propisima pozvane da podnose poreske prijave radi utvrđivanja poreza iz ukupnog prihoda građana, jer imaju člana, pojedinca, koji je za to podoban« (str. 1303). Stvarno, međutim, prvo, nitko nije, kako Č. B. kaže, »u igri«, nego se radi o udovoljavanju poreznoj obavezi kad i ako za to postoje utvrđene pretpostavke; drugo, kakve su to apostrofirane »bolje« obitelji i što takvom etiketom. Č. B. želi reći; i, treće (ali ne i posljednje), koji su to važeći propisi dopali ruke Č. B.-u u kojima je pročitao da su prema njima obitelji pozvane da podnose porezne prijave?

Želim posebno naglasiti da se u gornjem vrlo skraćenom pokušaju da se reproducira sadržaj članka Č. B.-a (a ja priznajem da to meni, zbog nekonzistentnosti tema kojima se u njemu bavi, nije uspjelo), uz ukazivanje na nedostatke ili nedosljednosti u prezentiranju građe, ni u kom slučaju ne radi o ocjeni njegovih ideja i stavova. Oni su njegovi i on neka iza njih i svega onoga čime ih je i kako ih je potkrijepio stoji. Namjera mi je pri tom bila da pokažem da je Č. B. mirno mogao napisati članak ne koristeći se metodom napadačkog efekta, jer je sebi time samo škodio, a nije koristio. Naime, oborivši se na neke moje navodne

Digitized by Google

konstatacije, na njima gradi svoje. Poznata je parola da svoje ne damo, a tuđe nećemo. Nju uvažavam i ja, pa stoga naglašavam da ono ili onako što i kako Č. B. navodi da je moje — nije moje. Čije je — ne znam, ali pošteno vraćam takvo kukavičje jaje!

Evo što kaže Č. B. na str. 1300: »Ako je, prema podacima B. Jelčić, u 1979. godini u Jugoslaviji ovim porezom bilo obuhvaćeno ukupno 4.807 poreskih obveznika, kojima je razrezan porez iz ukupnog prihoda građana u ukupnom iznosu od 209.067 dinara (prosečno godišnje po obvezniku 43 dinara)« ...

A evo što o tome piše u mom članku: »1979. godine broj obveznika tog poreza smanjen je na teritoriju Jugoslavije na svega 15.682 osobe, od kojih je njih 4.807 svoju poreznu obavezu zadovoljilo (i opet, a to valja smatrati indikativnim i simptomatičnim) plativši dužni porez razrezan na najnižu osnovicu uz primjenu najniže stope, a ukupni je prihod od tog poreza iznosio 209.067 dinara« (str. 1516, bilješka br. 2, alineja druga). (Osim toga, u mom primjerku »Naših tema« s mojim člankom nema nigdje teksta s podacima što u citatu Č. B.-a stoji u zagradi, pa stvarno ne znam gdje je onda to otkrio i uvrstio u rečenicu koja počinje tvrdnjom: »Ako je, *prema podacima B. Jelčić*« — *kurziv* — B. J.)

Evo što Č. B. kaže dalje na str. 1300: »Jer, kako je u zaključnom razmatranju pokazala, sadašnji način oporezivanja ukupnog prihoda građana, u kome su prihodi pojedinca, a ne obitelji, predmet oporezivanja, respektira sve »u naš samoupravni sistem ugrađene principe« »oporezivanja.«

A evo što stvarno piše (str. 1529): »Na kraju — premda ni izdaleka nisu iscrpljeni ni svi pristupi ni sve argumentacije pro i contra pojedinog modela oporezivanja dohotka — smatramo da su u dosadašnjim izlaganjima pruženi razlozi i obrazloženja koja opravdavaju opredjeljenje za takvo oporezivanje ukupne ekonomske snage građana (u nas primjenom poreza na ukupni prihod građana) u Jugoslaviji, koje respektira u naš samoupravni sistem ugrađene specifične principe ...«

Evo što Č. B. kaže na str. 1301: »A Barbari Jelčić je, u njenoj misaonoj konstrukciji, i obično progresivno oporezivanje teško i zamisliti, jer je zamislila stanje »striktne i pune primjene principa raspodjele prema radu«, odnosno da smo u revoluciji toliko odmakli da se nalazimo na samom pragu ulaza u komunizam.«

I opet moram sa žaljenjem konstatirati da imam u rukama valjda neki defektni primjerak »Socijalizma« s mojim člankom, jer tu nigdje nema *moje* konstatacije o tome da smo u revoluciji toliko odmakli da se nalazimo na samom pragu ulaza u komunizam. A o tvrdnji Č. B.-a da mi je »i obično progresivno oporezivanje teško zamisliti« *(nota bene:* po Č. B.-u valjda ima i neko neobično progresivno oporezivanje) ostajem preneražena nad nepismenošću i neznanjem Č. B.-a: nepismenošću zato što nije znao pročitati ni eksplicite i jasno formulirane rečenice u kojima se upravo naglašava da se kod poreza na ukupni prihod građana, odnosno pri oporezivanju ukupne ekonomske snage građana, radi

Digitized by Google

o progresivnom oporezivanju, a neznanjem zato što je konfrontacija *pro* ili *contra* oporezivanja pojedinca, odnosno obitelji, totalno bespredmetna radi li se o proporcionalnom, a ne o progresivnom oporezivanju (i to spada u abecedu koju treba savladati da bi se moglo uopće govoriti, a kamo li kritizirati).

Evo što Č. B. kaže na str. 1301: »... te raspodela ličnih dohodaka, kada nije određena za različite osobne radove 1:2, kako to navodi B. Jelčić ...«

A evo što stvarno navodi B. J. u hipotetičkom primjeru na str. 1529: »Ako je rezultat inputa rada dviju osoba izražen kao odnos 1:2, ako — kao rezultat striktne i pune primjene principa raspodjele prema radu — u novcu izraženi input rada i opet (logično) iznosi 1:2 ...«

Takvih »čitanja« mog teksta i kojekakvih interpretacija onoga što i jesam i nisam napisala ima još mnogo. No, mislim da je daleko važnije osvijetliti problem oporezivanja primjenom poreza na ukupni prihod građana (ne samo zbog uloge koju on u nas ima sada, nego mnogo više zbog uloge koji bi trebao imati), potkrijepiti ga argumentima i kontraargumentima, izvršiti analizu prednosti i nedostataka pojedinog modela (jer svaki model, svaka varijanta, ima prednosti i nedostatke), pa onda konfrontirati različite stavove, harmonizirati ih sa željenim ciljevima, odnosno efektima, te naći kompromis (jer svaki je porezni sistem, odnosno porezna politika, upravo — bolji ili lošiji — kompromis) i omogućiti i osigurati provedbu utvrđene porezne politike u praksi. U tom smislu ću, zapravo, u osnovnom dijelu ovog članka ukazati na određene aspekte koji se javljaju pri dilemi za ili protiv oporezivanja pojedinca ili obitelji, u namjeri da to bude doprinos u traženju i iznalaženju optimalnog modela, odnosno varijante oporezivanja ukupne ekonomske snage građana, koji će biti u skladu s ukupnim efektima koji se u društvu u datom vremenu i datim prilikama žele, pa i moraju postići.

Pri tom ću sebi dozvoliti slobodu da,unatoč autoritativnom suprotnom mišljenju Č. B.-a, i ovom članku dam naslov *Socijalni efekti porezne politike*. To unatoč tome što Č. B. — između raznovrsnog ostalog (što jednostavno zbog prostora ne mogu citirati, a samo citiranje originalnih misli Č. B.-a osigurava da čitalac ne pomisli da se radi o nespretnom komentaru kojim se Č. B.-u nešto imputira) — na str. 1309—1310. kaže: »Takvo stanje u oporezivanju ili, bolje reći, u ukupnim društvenim obavezama, vodi daljem raslojavanju građana na bogate i siromašne. Ali i razbijanju jedinstva jugoslovenskog tržišta i daljem zaostajanju nerazvijenih za razvijenima. To zaostajanje ne javlja se samo u odnosima republika i pokrajina, već i u odnosima opština u svakoj republici i pokrajini. Sa prihodima od poreza i doprinosa koje ubiru nerazvijeni nisu kadri da podmire opšte i zajedničke potrebe, koje su u odnosu na mogućnosti predimenzionirali. To vodi daljem uvećavanju društvenih obaveza u tim sredinama. Kada je tako, njima za proširenje materijalne osnove rada ostaje manje sredstava nego razvijenima, a to onda vodi daljem zaostajanju u

Digitized by Google

razvoju. Na taj način razvijeni nemaju ekonomski interes da ulažu sredstva u ta područja, jer im, zbog oštrijeg oporezivanja, takva ulaganja odbacuju niži čist dohodak nego da su sredstva uložili u razvijena područja.

To da društvene obaveze nisu u srazmeri sa ekonomskom snagom poreskih obveznika, već da su obrnuto srazmerne toj snazi, kao i da se to, pored ostalog, ostvaruje u svemu i na isti način u odnosima obaveza po pojedinim »sistemima« razvijenih i nerazvijenih — prvi je i osnovni nedostatak, pa, ako hoćemo, i nepravda sadašnjeg oporezivanja. Ono takvo kakvo je derogira društvene mere koje idu ka bržem razvoju nerazvijenih republika i pokrajina, i opština i regiona u njima, i stvara niz drugih negativnih ekonomskih i socijalnih posledica. Zato su to teme za naslov »Socijalni efekti porezne politike...«

Kamo puste sreće da je Č. B. nakon ovako minuciozno prikazanih uzroka i posljedica ponudio i rješenja za zaustavljanje daljnjeg raslojavanja građana na bogate i siromašne, protiv razbijanja jedinstva jugoslavenskog tržišta i daljnjeg zaostajanja u razvoju nerazvijenih za razvijenima. Jer, rješenja kao da su tu negdje, u rukavu!

I na kraju ovog dijela ostaje pitanje — što je Č. B. u svom članku zapravo htio reći, za što se zalaže i što bi se time *in ultima linea* postiglo. Pa valjda ne — bar kad se radi o porezu na ukupni prihod građana, ali i o porezu iz osobnih dohodaka primjenom progresivnih poreznih stopa kako to preporuča Č. B. (na primjer, na str. 1301) — za uravnilovku?

*

Pri traženju modela, odnosno modaliteta oporezivanja primjenom poreza na dohodak fizičkih osoba (Einkommensteuer, Income tax, impôt sur le revenue des personnes physiques) usmjerenog na ukupnu ekonomsku snagu fizičke osobe — pa mu stoga donekle odgovara naš porez na ukupni prihod građana — osnovna je motivacija identifikacija onog sadržaja pojma pravednosti u oporezivanju i pravednog oporezivanja koje će većina potencijalnih poreznih obveznika (ideal općeg prihvaćanja i teško očekivati) prihvatiti i na osnovi toga, bez nekog posebnog (ako uopće izraženog), otpora plaćanju poreza pristupiti zadovoljavanju svoje porezne obaveze plaćajući ga. Koliko se pri tom uspijeva ili ne, ovisi o pretpostavkama na kojima se sadržaj pojma pravednosti gradi, pa kako i koliko se te pretpostavke mijenjaju, mijenja se i predstava o tome što je pravedno, a što ne. Relativnost pravednosti u oporezivanju pokazuje (kao samo jedan od niza primjera) i dijametralno suprotan stav o tome prije velike francuske revolucije, nakon njezine pobjede i danas. Na osnovama prirodnog prava privilegije feudalnog klasnog društva Francuske sve do Louisa XVI normalno su se, i samo po sebi razumljivo, protegle i na područje oporezivanja — pravedno je bilo da crkveno i svjetovno

Digitized by Google

plemstvo i tu uživa privilegiran položaj izražen u automatskim poreznim oslobođenjima. Revoltirana tim stanjem i njegovim socio-ekonomskim posljedicama, revolucija 1789. proklamira beziznimnu opću poreznu obavezu kao ideal i osnov pravednog oporezivanja. A danas? Baš pravde i pravednosti radi suvremena porezna zakonodavstva inaugurirala su i regulirala oporezivanje, pri kojem se na izvršenje porezne obaveze ne pozivaju beziznimno svi, već samo oni koji posjeduju poreznu snagu, naime, oni čija je ekonomska snaga tolika da im i nakon oporezivanja na raspolaganju ostane onoliko koliko se u datom društvu, vremenu i prilikama smatra potrebnim za uzdržavanje i održavanje nekog tamo i tako proklamiranog nivoa životnog standarda samog poreznog obveznika i (ako ih ima) članova njegove obitelji.

Promjenjivost u stavu o tome što je i koje je pravedno oporezivanje, a sve u pokušaju i nastojanju da se oporezivanje na optimalan način prilagodi društvenoj stvarnosti, može se pratiti i pri konstruiranju, modificiranju, pa i napuštanju jednog modela oporezivanja dohodaka fizičkih osoba na čije mjesto dolazi drugi model ili njegova varijanta, koja će se u izvornom ili opet nekom modificiranom obliku zadržati tako dugo u poreznom sistemu neke zemlje dok za to postoje pretpostavke, dok on s njima, s ukupnim stanjem i razvojem socio-ekonomskih, političkih i drugih prilika harmonira. Još ne tako davno u zapadnoj je financijskoj literaturi, legislativi i praksi zastupano i primjenjivano kao pravedno zajedničko oporezivanje — premda u različitim varijantama u raznim sistemima, kao nastojanje da se i vlastitim zakonodavstvom pokušaju izbjeći nedostaci uočeni u poreznom zakonodavstvu neke druge zemlje, da bi se u relativno kratkom roku od svega sedamnaest godina po zauzimanju toga stava kompetentni stručnjaci izjasnili u prilog odvojenog oporezivanja[1] i iz-

[1] International Fiscal Association (IFA) održala je kongres 1955. godine, na kome su iznijeti iz ondašnjih uvjeta proizašli prijedlozi i sugestije za zakonski tretman obitelji i oporezivanju. Jedan od principa na kojima su prijedlozi, odnosno sugestije, izražene u rezoluciji s tog skupa počivale bio je stav da bračne parove (odnosno obitelji) treba oporezovati primjenom (nekog od) modela zajedničkog oporezivanja, a da na ukupni iznos razrezanog poreza uopće ne bi trebalo da utiču pitanja o tome iz kojih izvora taj »obiteljski« dohodak potječe, odnosno da li ga je ostvario jedan bračni drug ili su u njegovu ostvarenju sudjelovala oba.

IFA je održala kongres o položaju obitelji u oporezivanju sedamnaest godina kasnije, to jest 1972. godine. Polazne pozicije ovog kongresa bile su sasvim suprotne pozicijama kongresa iz 1955. godine. Naime, dok se tada stajalo na stanovištu da oporezivanje obitelji treba da bude temeljeno na nekom od modela zajedničkog oporezivanja, osnovno je pitanje s tim u vezi tada bilo u pronalaženju načina zajedničkog oporezivanja, koje će na optimalan način riješiti konstrukciju sistema oporezivanja dohotka u svjetlu zahtjeva da se efekti zajedničkog oporezivanja ne bi negativno odrazili na članove obitelji/domaćinstva.

Novi kongres (1972) postavio je svoja razmatranja problematike oporezivanja obitelji na novu osnovu, koja je bila rezultat društvenih promjena odigranih u međuvremenu. Naime, ovoga je puta problem

Digitized by Google

radili u tom smislu preporuke, a kao rezultat toga moguće je pratiti proces prihvaćanja (ili već usvajanja) upravo odvojenog oporezivanja u zemljama koje su još do jučer imale neki od oblika zajedničkog oporezivanja.

Konstruiranje raznovrsnih modela i submodela oporezivanja dohotka fizičkih osoba nimalo nije igra dokonih profesora, a još manje je lišeno svog dubokog smisla i opravdanja. Naime, činjenica je da zaista svaki od do sada prezentiranih modela tog oporezivanja ima različite učinke i proizvodi različite — često dijametralno suprotne — posljedice za subjekte na koje se odnosi. A budući da je to tako, i da je to ponekad — češće i intenzivnije no što bi se moglo tolerirati — tako radi nekog slučajnog spleta okolnosti, uopće nije niti može biti svejedno ni koji će se model oporezivanja fizičkih osoba uvesti u porezno zakonodavstvo. Koji će, pak, to u datom slučaju model biti, ovisi o konstrukciji i kombinaciji elemenata pojedinog modela. Stoga, ne samo da je važno, nego je i nužno potrebno i samo po sebi razumljivo da se, zalažući se za zajedničko ili odvojeno oporezivanje dohotka fizičkih osoba, dakle, za takozvano obiteljsko ili pojedinačno oporezivanje, mora točno definirati, za koji se to konkretni model predlagač opredjeljuje, odnosno zalaže i koji mu pri tome argumenti služe za date prilike i u datom prostoru i okolnostima.

A da reperkusije oporezivanja dohotka fizičkih osoba nisu u nekim kompariranim modelima ni približno slične, nego se čak bitno razlikuju, pokazuje kratka analiza i usporedni prikaz učinaka slijedećih modela oporezivanja.

1. *Zajedničko oporezivanje uz nepromijenjene od poreza oslobođene iznose.*

1. Jedinica koja će biti opterećena obavezom snošenja poreznog tereta u ovom sistemu, odnosno modelu oporezivanja jest bračna zajednica, odnosno obiteljska zajednica ako bračni par ima djece.

2. Ovdje se radi o takozvanom obiteljski prijentiranom modelu (sistemu) oporezivanja jer se predviđene porezne stope primjenjuju na zbrojeni, takozvani zajednički dohodak jedinice obitelji. To se čini tako da se oporezuju zbrojeni pojedinačni prihodi bračnih drugova, odnosno članova obitelji, a odgovarajuće porezne stope će se primijeniti na iznos koji ostaje nakon što su od zbrojenih dohodaka članova obitelji odbijeni nepromijenjeni iznosi, koji predstavljaju od oporezivanja oslobođeni egzistencionalni minimum za bračne drugove, odnosno članove obitelji.

---

bio postavljen u obliku pitanja — može li se zajedničko oporezivanje kao model oporezivanja obitelji uopće smatrati opravdanim poreznim tretmanom obitelji. Jedan od osnovnih motiva za novu polaznu točku u razmatranju položaja obitelji u oporezivanju i kritičkog osvrta na opravdanost zajedničkog oporezivanja nađen je u novoj poziciji međusobnih odnosa muškaraca i žena u društvu uopće, pa tako i u poziciji koju oni imaju ili bi je željeli ili trebali imati i u obitelji i u široj društvenoj zajednici.

Digitized by Google

3. Porezno opterećenje bračnih drugova s jednakim dohotkom, kao i jednakim obavezama u odnosu na obitelj, bit će pri oporezivanju zbrojenih dohodaka jednako, bez obzira na izvore dohotka (dohodaka), na njihovu raspodjelu unutar obitelji, odnosno veličinu pojedinih individualnih dohodaka koji su zbrojeni rezultirali zajedničkom obiteljskom ekonomskom snagom.

4. Posljedice zaključivanja braka na polju oporezivanja po bračne drugove, od kojih svaki ostvaruje individualni dohodak, odražavaju se u obliku jačeg, odnosno rastućeg poreznog opterećenja. To slijedi iz činjenice da će dohoci obaju bračnih drugova zbrojeni predstavljati veću poreznu osnovicu, a ona će pri primjeni skale progresivnih poreznih stopa biti podvrgnuta višoj poreznoj stopi negoli bi to bio slučaj da su oba dohotka bila oporezovana kao odvojene veličine, kao što su odvojeno i ostvareni.

5. Nesumnjivo se može govoriti o poreznoj diskriminaciji udate zaposlene žene u odnosu na neudatu zaposlenu ženu. Uz ostale relevantne jednake uvjete sama činjenica da je zaposlena žena udata stavlja je u poreznom tretmanu u neopravdano lošiji položaj od onog u kome se nalazi njezina neudata kolegica.

6. U ovom modelu zajedničkog oporezivanja obitelji irelevantan je način na koji je formirana ekonomska snaga obitelji, to jest ne uzima se u obzir činjenica (a) ni koliko je individualnih dohodaka zbrojeno, (b) ni visina (veličina) pojedinog dohotka, koji su zajedno zbrojeni pretvoreni u kategoriju »ekonomska snaga obitelji«.

7. Iako unutar ovog modela oporezivanja postoji zahtjev za jednakim poreznim tretmanom bračnih drugova/obitelji s jednako visokim zajedničkim dohotkom, ovdje se očito zanemaruje polažaj zaposlene žene.

Međutim, potrebno je istaći da sa stanovišta ovog modela ni u kom slučaju ne može i ne smije biti jednako tretirana ekonomska snaga obitelji kad se promatra samo kao financijska kategorija određene veličine, a da se pri tom ne uzme u obzir kao jedan od najvažnijih relevantnih faktora pri determiniranju poreznog tretmana sastav te ekonomske snage. Ovdje se misli na razlikovanje izvorâ pojedinačnih dohodaka, kao i na iznose tih pojedinačnih dohodaka koji zbrojeni daju ekonomsku snagu bračne/obiteljske zajednice.

8. Polazišna točka za utvrđivanje jednako visokog efektivnog poreznog opterećenja jest bračni par s jedne, te samac, s druge strane, pri čemu obje spomenute kategorije imaju ekonomsku snagu jednake visine (veličine).

9. Članovi bračne, odnosno obiteljske zajednice diskriminirani su u odnosu na članove koji žive u drugačijim zajednicama.

10. Porezno opterećenje dohotka bračnog para raste i apsolutno i relativno (procentualno) s porastom tog dohotka do granične porezne stope, a nakon toga raste apsolutno sve dok ne dosegne najviše prosječno porezno opterećenje.

Digitized by Google

11. U usporednoj analizi veličine poreznog opterećenja najjače je oporezivanje grupa oženjenih/udatih.

12. Pri nekoj datoj poreznoj ljestvici ovim se modelom oporezivanja ostvaruje najveći fiskalni efekt od ubranog poreza.

13. Porezno opterećenje bračnih parova i samaca neposredno je vidljivo iz same porezne skale.

2. *Zajedničko oporezivanje uz rastuće neoporezovane iznose za suprugu*

1. Jedinica podložna oporezivanju i pozvana da nosi porezni teret i u ovoj je varijanti modela zajedničkog oporezivanja bračna, odnosno obiteljska zajednica.

2. I ovo je takozvani obiteljski orijentirani sistem oporezivanja. Za potrebe poreznog tretmana prihodi bračnih drugova — bilo oni ostvareni od imovine bilo oni od rada — zbrajaju se i tako stapaju u jedinstveni dohodak. Dobivena financijska kategorija još nije porezna osnovica i ne podliježe oporezivanju kao takva. Od agregatnog dohotka dobivenog zbrajanjem individualnih dohodaka, odnosno prihoda svakog bračnog druga pojedinačno, odbijaju se od oporezivanja oslobođeni dijelovi, koji su utvrđeni u iznosima i veličinama što stepenasto rastu u odnosu na visinu dohotka. Strmina stepenasto konstruiranih odbitnih iznosa takva je da u pravilu kompenzira jače porezno opterećenje zbrojenih dohodaka do kojeg dolazi kao rezultat primjene više progresivne porezne stope. *Nota bene:* iznosi oslobođeni od poreza utvrđuju se uvažavajući visinu dohotka i strminu, odnosno porast porezne ljestvice, ali ne (bar ne u velikom broj slučajeva) i odnos veličine individualnih dohodaka bračnih drugova koji se zbrajaju i čine objekt oporezivanja. Stoga se pri utvrđivanju iznosa oslobođenih od poreza polazi od pretpostavke da je najpogodniji onaj odnos individualnih dohodaka bračnih drugova koji se u ukupnom dohotku može izraziti kao 50:50, kao i od pretpostavke da veće (jače) porezno opterećenje, kao rezultat zajedničkog oporezivanja, upravo odgovara onom umanjenju ukupnog iznosa poreznog opterećenja do kojeg dolazi zbog primjene stepenasto rastućih neoporezovanih iznosa.

3. Porezno opterećenje bračnih parova s dohotkom jednake veličine (visine) i jednakim obiteljskim obavezama pri primjeni ovog modela oporezivanja jednako je bez obzira na izvore i/ili unutarobiteljsku raspodjelu, odnosno način formiranja zajedničkog dohotka.

4. Sklapanje braka dvaju subjekata koji ostvaruju dohotke/ /prihode reflektirat će se na planu oporezivanja u pravilu kao smanjenje poreznog opterećenja.

5. Iako u ovom modelu diskriminacija udate zaposlene žene u odnosu na njezinu neudatu kolegicu nije neposredno vidljiva, ona ipak nije eliminirana, nego je samo prikrivena. To stoga što,

Digitized by Google

s jedne strane, nema pojedinačnog, individualnog dohotka/prihoda kao osnove oporezivanja, a, s druge strane, polazi se od pretpostavke da je od poreza oslobođeni iznos prilagođen zahtjevu prema kome bi njegova primjena trebala kompenzirati djelovanje progresivnih poreznih stopa na zbrojene dohotke.

6. Ako postoji beziznimno oporezivanje zbrojenih dohodaka, onda izostaje svaki interes za obiteljsku preraspodjelu rada i/ili imovine.

7. Činjenica da su (kao što je to u tački 4 navedeno) svi bračni parovi, pod pretpostavkom da raspolažu jednako velikim zajedničkim dohotkom, neovisno i o izvorima kao i o obiteljskoj podjeli, podvrgnuti jednakom poreznom tretmanu, isključuje mogućnost da se pri poreznom tretmanu obitelji primjenom ovog modela respektira položaj supruge kao (a) domaćice, (b) suradnice, odnosno pomoćnice (u muževom poduzeću, djelatnosti), (c) ravnopravne partnerice-radnice, u djelatnosti iz koje izvire dohodak obitelji.

8. Polazišna točka za utvrđivanje efektivnog poreznog opterećenja pri ovom modelu oporezivanja je jedan bračni par, odnosno, njemu nasuprot, jedan samac. Odgovarajući dohoci su »x« i jedan umanjeni iznos, pri čemu djelovanje ovog umanjenja pri oporezivanju mora odgovarati upravo (točno) onom povećanju poreznog opterećenja koje se manifestira kao posljedica progresivne porezne skale pri oporezivanju, odnosno

$$2 \cdot \frac{x}{2} = x .$$

9. U pravilu su pri oporezivanju primjenom modela zajedničkog oporezivanja uz rastuće neoporezovane iznose povlašteni članovi bračne zajednice u odnosu na porezni tretman kome su po ovom modelu podvrgnuti članovi nekih drugih zajednica.

10. Pri oporezivanju dohodaka bračnih parova odbici se i apsolutno i relativno, odnosno procentualno, povećavaju ukorak s porastom dohotka.

11. Samci su primjenom ovog modela oporezivanja kao grupa podvrgnuti jačem poreznom opterećenju negoli bračni parovi.

12. Fiskalni efekt primjene oporezivanja zbrojenih dohodaka (prihoda), modelom u kome se od poreznog objekta odbijaju u svrhu formiranja porezne osnovice rastući od poreza oslobođeni iznosi, odgovara onome koji se postiže primjenom modela nazvanog podjela dohotka, odnosno income splitting.

3. *Income splitting model oporezivanja*

(Oporezivanje podjelom dohotka)

1. I ovdje se radi o takozvanom obiteljski orijentiranom modelu oporezivanja, jer je oporezivanje podložna agregatna veličina

Digitized by Google

zbrojenih dohodaka/prihoda bračnog para, odnosno eventualno obitelji, ako bračni par ima djecu. (Tako, na primjer u francuskom modelu oporezivanja primjenom splittinga zajednički dohodak, pored individualnih dohodaka roditelja, čine i oni koje ostvare djeca).

2. Porezne stope primjenjuju se dva puta na polovinu ukupnog dohotka bračnog para, nakon što je on umanjen za iznose osobnih oslobođenja i paušalne odbitke.

3. Ovakvim tretmanom ostvaren je cilj kojim se težilo za ravnomjernim opterećenjem svih bračnih parova koji imaju jednake dohotke i jednake obiteljske obaveze, neovisno o izvorima dohotka, obiteljskoj raspodjeli, odnosno načinu formiranja ekonomske snage. Pri tom se ne pravi nikakva razlika u oporezivanju prihoda od kapitala, s jedne, odnosno rada, s druge strane, jer odnosni ugovori (o redistribuciji kapitala i/ili rada) nemaju nikakva utjecaja na porezni tretman obitelji primjenom modela splittinga.

4. Sklapanje braka dvaju subjekata koji ostvaruju dohodak održava se kao smanjenje dužnog poreza. Ono je posljedica odstupanja efektivnog sastava ukupnog zajedničkog dohotka, to jest međusobnog numeričkog odnosa zbrojenih dohodaka od fiktivne podjele, koja se čini za porezne svrhe. Budući da splitting izražen sa 50:50 predstavlja najpovoljniju podjelu ukupnog zajedničkog dohotka, smanjenje poreznog opterećenja bit će to veće što se ova faktična podjela više udaljuje od »idealne podjele«, te će najveće biti u slučajevima u kojima postoji samo jedan dohodak, tako da se stvarna podjela može zapravo izraziti kao 100:0.

5. Udata zaposlena žena u ovom modelu nije izjednačena s poreznim tretmanom neudate zaposlene žene, premda je njezin diskriminirani položaj »prikriven«.

6. Manipulacije s imovinom unutar obitelji, kao i redistribucija od rada i kapitala ostvarenih prihoda, ne utječe na oporezivanje obitelji, pa se unutar ovog modela ne predviđa različit porezni tretman ovih dviju kategorija prihoda s obzirom na njihov izvor.

7. Primjena modela splittinga ne dopušta respektiranje činjenice da je supruga zaposlena.

8. Kao polazišna točka za utvrđivanje jednako visokog poreznog tereta uzima se jedan bračni par, s jedne, i dva samca, s druge strane, pri čemu je dohodak samaca uvijek upola manji od dohotka bračnog para.

9. Članovi bračne, odnosno obiteljske zajednice povoljnije su tretirani u oporeizvanju primjenom ovog modela negoli članovi nekih drugih zajednica.

10. Pri oporezivanju bračnih parova odbici rastu apsolutno u skladu s porastom dohotka, sve dok ne dosegnu najvišu točku pri onoj visini dohotka koja odgovara dvostrukom iznosu onog dohotka koji podliježe oporezivanju primjenom granične porezne

Digitized by Google

stope; međutim, potom počinje gubiti snagu da bi pri najvećem prosječnom opterećenju potpuno izostalo.

11. Promatrani kao grupa, samci su podvrgnuti jačem poreznom opterećenju od bračnih parova.

12. Uz neku utvrđenu poreznu ljestvicu fiskalni je efekt pri mjene ovog modela oporezivanja najmanji, odnosno odgovara prihodima od oporeizvanja ubranima primjenom modela s rastućim neoporezovanim iznosima.

13. Porezno opterećenje bračnih drugova ne može se očitati neposredno iz porezne skale.

4. *Model oporezivanja uz primjenu dvostruke skale*

1. Ovaj model dopušta pojedinom oženjenom/udatom poreznom obvezniku mogućnost izbora između oporezivanja kojem će biti podvrgnut kao pojedinac ili onog oporezivanja pri kojem će biti oporezovan zajedno sa svojim bračnim drugom. Odluka o izboru jedne ili druge varijante ovisit će o iznosu poreznog opterećenja u jednom i drugom slučaju, te će upravo on biti relevantan faktor u biranju onog načina oporezivanja koji će se poreznom obvezniku »više isplatiti«. Međutim, u osnovi će zajedničko oporezivanje biti pogodnije, pa je i ovaj model moguće označiti kao obiteljski orijentiran. 2. Primjena poreznih stopa ovisi o izboru varijante oporezivanja. Izabere li porezni obveznik zajedničko oporezivanje, porezna se stopa primjenjuje na skupni, zajednički dohodak bračnih drugova, dok će pri izboru varijante u kojoj porezni obveznik želi biti oporezovan kao pojedinac stupnjevita porezna skala biti primijenjena — kao i pri oporezivanju samaca — na njegov individualni dohodak, a pri tom su udaljenosti između stupnjeva ove skale poreznih stopa upola manje od onih koje su predviđene za ljestvicu poreznih stopa u slučaju zbrojenih dohodaka/prihoda.

3. Porezno opterećenje bračnih parova s jednakim dohotkom i jednakim obiteljskim obavezama jednako je za sve zajednički oporezovane bračne drugove, neovisno o izvoru dohotka, njegovoj efektivnoj podjeli u obitelji, odnosno njegovu porijeklu.

Kod bračnih parova koji izaberu varijantu odvojenog oporezivanja porezno će opterećenje biti različito, a varirat će ovisno o taktičnom udjelu pojedinačnog dohotka kao sastavnog dijela zajedničke ekonomske snage, a osim toga bit će više negoli kod onih bračnih parova koji su se opredijelili za zajedničko oporezivanje, čak i onda kad je faktički udio pojedinačnih dohodaka u zajedničkoj ekonomskoj snazi izražen odnosom 50:50.

4. Sklapanje braka u ovom modelu oporezivanja manifestira se u smanjenju poreza na način kao što je to slučaj pri primjeni modela splittinga. Odluče li se bračni drugovi i nakon sklapanja braka na odvojeno oporezivanje, neće nastupiti nikakva promjena u veličini poreznog opterećenja koje su nosili prije sklapanja braka.

Digitized by Google

5. Ako se bračni drugovi opredijele za odvojeno oporezivanje uz primjenu poreznih stopa po suženim stupnjevima, neće doći ni do kakve razlike u poreznom opterećenju udate žene u odnosu na neudatu ženu koja ostvaruje dohodak, odnosno prihod. Pri zajedničkom oporezivanju primjenom opće porezne ljestvice diskriminacija postoji, samo se ona prikriva time što se pretpostavlja da prihodi supruge čine 50% ukupne ekonomske snage obitelji, pa da se onda u tom smislu i oporezuju.

6. Pri zajedničkom oporezivanju ne predstoji mogućnost različitog poreznog tretmana prihoda od rada, odnosno onih od kapitala, pa stoga izostaje interes za unutarobiteljske manipulacije i ugovore kojih bi predmet bila preraspodjela ovih kategorija među članovima obitelji. Izaberu li bračni drugovi odvojeno oporezivanje uz primjenu porezne skale sa suženim stupnjevima, ugovori u kojima je uređena nova raspodjela prihoda od rada, odnosno kapitala, među članovima obitelji utjecat će na oporezivanje, ali će taj utjecaj u najpovoljnijem slučaju izjednačiti porezni teret s onim koji će nositi bračni par pri izboru prve varijante — dakle zajedničkog oporezivanja.

7. Pri zajedničkom oporezivanju se činjenica da se supruga nalazi u radnom odnosu uopće ne uvažava — drugačiji bi tretman bio, naime, suprotan postulatu, koji čini jedan od osnovnih elemenata ovog modela oporezivanja, a koji se ogleda u činjenici da sklapanje braka rezultira poreznim tretmanom na osnovi kojeg se porez smanjuje kao što je to slučaj i kod splitting modela. Izaberu li bračni drugovi odvojeno oporezivanje, činjenica da je žena zaposlena različito se odražava u oporezivanju.

8. Polazišnu točku pri utvrđivanju efektivnog poreznog opterećenja identične visine (veličine) predstavljaju jedan bračni par i dva samca, čiji su dohoci upola manji od ekonomske snage bračnog para. To za slučaj da se bračni par odlučio u korist zajedničkog oporezivanja, koje će se provesti primjenom opće porezne skale. Izabere li se druga mogućna varijanta ovog modela oporezivanja obitelji, ne utvrđuje se — niti je to potrebno — neka odgovarajuća polazna točka koja bi dopuštala i omogućavala usporedbu oženjenih/udatih i samaca, jer je promatranje i čitav postupak usmjeren i ujedno ograničen na pojedinca, na njegov dohodak i njegovo osobno opterećenje.

9. Članovi bračne, odnosno obiteljske zajednice imaju u odnosu na članove drugih, odnosno drugačijih zajednica povlašten porezni tretman ako su izabrali zajedničko oporezivanje. Izaberu li varijantu odvojenog oporezivanja, nalaze se u položaju koji ih u poreznom tretmanu izjednačava s članovima bilo koje druge zajednice različite od bračne, odnosno obiteljske.

10. Odbici pri zajedničkom oporezivanju dohotka bračnih drugova rastu a apsolutno i relativno s porastom dohotka, sve dok ne dosegnu graničnu poreznu stopu. Nakon toga se odbici smanjuju, do trenutka u kome je dosegnuto najviše prosječno porezno opterećenje.

Digitized by Google

11. Kao grupa su samci i članovi obitelji koji su odabrali odvojeno oporezivanje jače oporezovani.

12. Uz neku datu poreznu skalu fiskalni efekt oporezivanja obitelji bit će primjenom ovog modela oporezivanja najveći.

13. Iz porezne skale nije moguće neposredno saznati veličinu poreznog opterećenja samaca, odnosno članova obitelji, koji su odabrali varijantu odvojenog oporezivanja vlastitih dohodaka.

5. *Odvojeno oporezivanje*

1. Jedinica za koju se vezuje oporezivanje u ovom modelu jest pojedinac.

2. Porezna skala primjenjuje se na dohodak pojedinca ne vodeći pri tom uopće računa o njegovom obiteljskom statusu (obiteljski se status može eventualno razabrati iz činjenice da se priznaju neki od poreza oslobođeni iznosi kad je porezni obveznik dužan na nečije uzdržavanje).

3. Porezno opterećenje bračnog para s jednakim dohotkom i istim obiteljskim obavezama različito je u ovisnosti o izvoru dohotka i intrafamilijarnoj podjeli, odnosno sastavu ukupnog zajedničkog dohotka. Budući da međusobni ugovori članova obitelji o preraspodjeli kapitala i/ili rada utječu na efekte poreznog tretmana, pri ovom modelu moguće su manipulacije prihodom od kapitala.

4. Sklapanje braka nije faktor koji bi na bilo koji način utjecao na efekte oporezivanja. Udata zaposlena žena u ravnopravnom je položaju sa svojom neudatom kolegicom.

5. Pojedinačni dohodak bračnih drugova se međusobno ne zbraja, već se porezne skale primjenjuju na odvojene dohotke svakog bračnog druga posebno.

6. Ugovori o prijenosu kapitala ili o radu među bračnim drugovima utječu na efekte oporezivanja.

7. Činjenica da se supruga nalazi u radnom odnosu, da je zaposlena, relevantna je za njezin porezni tretman, što se odražava tako da je ona podložna oporezivanju kao i svaka druga zaposlena žena, ali se istodobno negira njezin obiteljski status. Takav tretman je, kao što se vidi, sasvim suprotan tretmanu kome je izložena zaposlena udata žena pri primjeni ostalih modela oporezivanja.

8. Pri primjeni ovog modela oporezivanja izostaje mogućnost diferenciranog opterećenja između bračnih parova, s jedne, i samaca, s druge strane, jer su u središtu promatranja samo pojedinci, njihov dohodak, njihova porezna sposobnost, ali ne i njihov obiteljski status.

9. Model odvojenog oporezivanja izjednačuje u poreznom tretmanu članove bračnih, odnosno obiteljskih zajednica s članovima zajednica osnovanih na drugim temeljima.

Digitized by Google

10. Kako u ovom modelu uopće ne postoji kategorija zajedničkih dohodaka, već je sav taj model sazdan na elementima vezanim uz pojedinca, pa tako i na dohotku koji pojedincu pripada, izostaje mogućnost usporedbe prednosti i nedostatka poreznog tretmana zajedničkih dohodaka na raznim stupnjevima njegove visine s dohotkom samca.

11. Promatrani kao grupa bračni su parovi oporezovani jednako kao samci.

12. Pri nekoj utvrđenoj poreznoj skali fiskalni efekt primjene ovog modela veći je negoli je taj efekt pri primjeni modela splittinga, ali niži od efekta postignutog pri modelu zajedničkog oporezivanja.

13. Iz same porezne skale neposredno se može očitati opterećenje pojedinih poreznih obveznika.

14. Primjena ovog modela negira postojanje braka i obitelji, čime dovodi do različitog poreznog opterećenja bračnih parova, čiji je zajednički dohodak jednako visok, ali kod kojih numerički odnos njihovih sastavnih dijelova nije identičan.[2]

*

Kako sada odzvanja prazno i pogrešno slijedeći stav: »Stoga porez iz ukupnog prihoda građana može biti srazmeran ekonomskoj snazi poreskog obveznika samo onda ako je on utvrđen u odnosu na ukupan prihod obitelji. Pri tom nije važno ko će od članova obitelji biti upisan kao poreski obveznik — da li udata žena ili oženjeni muškarac, ili neko drugi od punoletnih članova obitelji. U ukupan prihod obitelji treba da bude uključen svaki prihod svakog člana obitelji, nezavisno od toga iz kog izvora potiče, kao i od toga da li je taj prihod ranije bio oporezovan primarnim, neposrednim porezima, ili ne« (Č. B., str. 1303).

Kako s takvim nakanama spojiti odgovore na pitanje od kojih su samo neka, primjerice ova:

1. Zar je prihod od rada i prihod od kapitala ista stvar?

2. Žive li — ne tako rijetko, dapače! — pod istim krovom zaposleni roditelji i već zaposlena punoljetna djeca (pa i njihove obitelji) kao rezultat želja i izbora, ili pak možda jer ne mogu riješiti stambeno pitanje. A po Č. B. im treba zato odmjeriti i »kaznu« — progresivno oporezivanje za zbrojene dohotke!!!

3. Zar treba preferirati ili čak podsticati život u konkubinatu, nasuprot životu u bračnoj zajednici? Ako je to intencija porezne politike, što bi moglo biti utemeljeno na citiranom stavu Č. B.-a, onda je uspjeh zagarantiran. No o takvim intencijama do sada ništa nigdje nisam pročitala niti sam se u stručnim i znanstvenim

[2] O tome u knjizi Barbara Jelčić: *Porezni obveznik i porezna politika*, SN »Liber«, Zagreb, 1979, str. 135—142.

Digitized by Google

krugovima susrela sa zalaganjima i odgovarajućom argumentacijom u tom smislu.

Nakon ovog članka ne bi me ni začudila ni iznenadila reakcija Č. B.-a novim člankom. Svaki doprinos u razvoju neke znanosti treba prihvatiti i cijeniti s dužnom pažnjom. To ću učiniti i ja kad i ako Č. B. napiše ono što misli i kako misli usvajajući metode bitno drugačije od pokazanih u članku na koji sada odgovaram. Nesumnjivo je da je o socijalnim efektima poreza i porezne politike u nas rečeno mnogo manje nego što ta problematika zaslužuje. O tome treba iznositi mišljenja, prijedloge, argumente i kontraargumente. No, put i način koji je u tom poslu izabrao Č. B. ne mogu se prihvatiti: kritizira izmišljene stavove, neargumentirano napada nepostojeće citate, poziva neke moćne društvene grupe koje — po njemu — kroje porezni sistem prema vlastitim interesima... i želi da se njegov glas daleko, daleko čuje, pa je članak na koji odgovaram poslao ne samo u »*Socijalizam*« (gdje mu je eventualno i bilo mjesta), nego i dalje.

Digitized by Google

Jugoslovensko-poljski razgovori o socijalističkom samoupravljanju

Dva časopisa — »Socijalizam«, teorijski organ SKJ i »Nowe Drogi«, teorijski organ PURP-a — ostvarili su zanimljivu i značajnu ideju: da zajednički razmatraju istorijsku genezu i današnji realitet socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji i Poljskoj.

Bio je to neprotokolarni, radni susret koji, svojim motivima i ostvarenjima, doprinosi novom kvalitetu u saradnji važnih institucija ovih dveju zemalja. Bez opterećenja diplomatskim pravilima, učesnici ovog susreta govorili su otvoreno, analitički i polemički o problemima razvoja samoupravljanja, ukazujući na specifičnosti i na ono što je zajedničko za ove dvije zemlje. Pokazalo se, i pored razlika, da učesnici obe delegacije gledaju na samoupravljanje kao na opštu i zakonitu pojavu u savremenom svetu, videvši u toj pojavi neizbežan izraz socijalizma kao svetskog procesa.

Razgovor je vođen 2. i 3. oktobra 1984. u Cavtatu. S jugoslovenske strane učestvovali su: dr Stipe Šuvar, član Predsjedništva CK SK Hrvatske, glavni urednik časopisa »Socijalizam«, profesor Sveučilišta u Zagrebu; dr Mijat Šuković, potpredsednik Saveznog izvršnog veća, profesor Univerziteta u Titogradu; dr Najdan Pašić, član Centralnog komiteta SKJ, profesor Univerziteta u Beogradu; dr Dušan Bilandžić, profesor Sveučilišta u Zagrebu; dr Radoslav Ratković, predsednik Ustavnog suda Srbije, profesor Univerziteta

Digitized by Google

u Beogradu; Miloš Nikolić, direktor Centra za društvena istraživanja Predsedništva CK SKJ, profesor Univerziteta u Novom Sadu; dr Živojin Rakočević, profesor Univerziteta u Beogradu; dr Radovan Radonjić, profesor Univerziteta u Titogradu; Milija Komatina, zamenik glavnog i odgovornog urednika časopisa »Socijalizam«, publicista.

Učesnici iz Poljske: Stanislaw Wronski, glavni urednik časopisa »Nowe Drogi«, član CK PURP-a i Državnog saveta; Jozef Barecki, poslanik, glavni urednik vladinog dnevnika »Recpospolita«, predsednik komisije za samoupravljanje u Sejmu; Ceslaw Bobrowski predsednik Privrednog saveta, istaknuti ekonomista; Kazimjerz Doktur, direktor Odeljenja za sociologiju i filozofiju; Stefan Opara, rukovodilac odeljenja za filozofiju u »Nowe Drogi«, direktor Odeljenja za filozofiju Akademije društvenih nauka pri CK PURP; Sylwester Safarz, rukovodilac Međunarodnog odeljenja časopisa »Nove Drogi«.

Ovde ćemo dati samo deo opširne i veoma sadržajne rasprave, i to redosledom kojim je ona tekla, najpre o jugoslovenskim iskustvima, a zatim o smeranjima i iskustvima u Poljskoj. Ta podela, međutim, kao što će se videti, uglavnom je formalna, prevashodno tehničke prirode, jer su učesnici u raspravi neprestano, i u jednom i u drugom delu rasprave, uz neophodnu interpretaciju teorijskih postavki klasikâ marksizma o socijalizmu, upoređivali opredeljenja, iskustva i protivrečnosti iz samoupravljanja o obema zemljama.

I. Samoupravljanje u Jugoslaviji

Uvod u raspravu o samoupravljanju u Jugoslaviji dao je Stipe Šuvar, naglasivši, na samom početku, da »naša teorija i naša politička praksa ne shvataju socijalističko samoupravljanje kao nešto što bi naprosto bio oblik participacije. Razlikujemo socijalističko samoupravljanje od participacije, industrijske demokratije, radničke kontrole i onoga o čemu se uobičajeno piše u svijetu kad je riječ o određenom utjecaju radnikâ ili najamne snage na poslove upravljanja ili odlučivanja o radu u preduzećima«.

Šuvar je rekao da pri svakom pokušaju da se shvati cilj socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji treba imati u vidu Platformu za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ od prije desetak godina, jer je »u toj Platformi prvi put preciznije određeno historijsko mjesto samoupravljanja u razvoju socijalizma. Rečeno je da socijalizam i socijalističko samoupravljanje nisu isto, da je socijalističko samoupravljanje jedna faza, jedan korak od nečega, a ususret nečemu.

Mi smo to definirali tako da je samoupravljanje korak od državnog socijalizma, s kojim socijalizam počinje, što je još Engels definirao u svojim radovima, i korak ususret historijski od nas još dalekoj asocijaciji slobodnih proizvođača u kojoj je Marks gledao komunizam ...

Digitized by Google

U tom smislu, socijalističko samoupravljanje danas u Jugoslaviji jeste, prije svega, oblik organizacija čitavog društva, jeste — kako je baš i u toj Platformi za Deseti kongres SKJ definirano — oblik diktature proletarijata, a ne nešto što tu diktaturu razvodnjava i što joj je suprotno, nego joj, naprotiv, daje sadržaj kojem se odnosi u društvu razvijaju tako da se vlast ili vladavina u ime klase pretvara u neposrednu vladavinu osnovne proizvođačke klase društva nad sredstvima društvene reprodukcije.

Dakle, upozoravamo na tu višeznačnost samoupravljanja, kao globalne stvarnosti, a ne nečeg što je element vladanja u zatečenoj društvenoj podjeli rada u naslijeđenom poduzeću. U tom smislu, za nas je samoupravljanje imalo i još ima svrhu da kao razvojni proces dokine od kapitalizma naslijeđeno poduzeće, koje u početku preuzima socijalistička država, postavlja u njega svog direktora i poduzeću uzima čitav višak vrijednosti, da ga u društvu raspoređuje za potrebe razvoja i za zadovoljavanje proizvodne i opšte potrošnje. Zato smo mi još prije dvije decenije, u teoriji i u Ustavu, počeli govoriti o radnoj organizaciji, umjesto o poduzeću, da bismo, najzad, utvrdili precizniji termin — organizaciju udruženog rada. Osnovna ideja jeste da se rad i upravljanje njime spoji u istim ljudima, u radnicima, da se na taj način spoje sredstva za proizvodnju i onaj ko na njima radi«.

Šuvar je, zatim, podsetio na to da je Kardelj, negde 1974—1975. godine, rekao da »počeci samoupravne orijentacije u Jugoslaviji sežu još iz narodnooslobodilačke borbe«, rekavši da »svaka autentična revolucija naše epohe ima u sebi elemente samoupravljanja«. To se potvrdilo na primeru Pariske komune, a i na primeru ruskih revolucija, sa oktobarskom revolucijom kao svojom krunom.

Podsećajući na to da je Tito »1950. godine i kasnije, u nekoliko navrata« isticao da su »sovjetska iskustva bila jedina koja su postojala i koja su nam bila poznata, pa smo ih preuzimali apriorno, nemajući kritički odnos prema njima. No, naš vlastiti razvoj i realitet odnosa sa Sovjetskim Savezom uputili su nas na jedan kritički stav prema mogućnosti da se državni socijalizam konzervira, da se pretvori u jednu stagnantnu, početnu fazu socijalizma, koja sama sebe reproducira i ne otvara perspektivu socijalističkog razvoja«.

»Pedesetih godina — nastavio je Šuvar — date su programatske točke razvoja socijalističkog samoupravljanja u smislu pretvaranja državnog vlasništva u društveno, odumiranja države, u čemu se naša marksistička misao pozivala na Marksa, njegove radove o Pariškoj komuni, na Lenjina i na druge autore iz plejade autora marksističke misli u prošlosti.

Prvih desetak godina su, u stvari, bile prva etapa u razvoju socijalističkog samoupravljanja kao jednog normativnog društvenog sistema koja se manje-više svodila na predstavnički element u zatečenom poduzeću.«

Digitized by Google

Podsetivši na taj tok normativnog utemeljivanja samoupravnog odnosa, Šuvar je naglasio »da smo deetatizaciju pokušavali ostvariti pomoću starih institucija, zatečenih u društvu. Prije svega, odnos između materijalne proizvodnje i društvene nadgradnje ostao je stari, klasični. Jedino smo iskopčavali državu iz posredovanja. Odnos između proizvodne i prometne sfere društva ostao je stari. Umjesto u državni budžet, sredstva smo počeli unositi u formalno osamostaljene samoupravne fondove, koji su ipak još bili više u rukama države nego u rukama organiziranih samoupravljača. Uostalom, država je i dalje zahvaćala sredstva silom svojih zakona i unosila ih u te fondove. I dogodilo nam se ono što se moralo dogoditi po logici funkcioniranja političke ekonomije naše epohe — da je prometna sfera društva zavladala nad proizvodnom«.

U stvari, »umjesto čvrste klasične državne birokracije, glavne dizgine vlasti i utjecaja preuzeo je tehnobirokratski monopol, koji je zapravo ostatak tog nerazloženog kapital-odnosa. Onda se išlo na ovu etapu u kojoj smo sada. Mi je zovemo »etapa udruženog rada«, etapa udruživanja rada i, na toj osnovi, sredstava, da bi se išlo u pravcu likvidacije svakog kapital-odnosa i onoga što on u društvu reproducira«.

U tom delu izlaganja Šuvar je pomenuo Kadeljevu misao da je »samoupravljanje u nas zadugo bilo samo jedan oblik demokratskih političkih odnosa. Drugim rečima, nije imalo svoju materijalnu osnovu«.

Naravno, ovaj proces nije bez protivrečnosti i teškoća. Šuvar je i o njima govorio.

»Mi tu imamo teškoća u rađanju tog društva udruženog rada koje je u samim svojim začecima. Bit stvari je u prostoj činjenici da se društvena akumulacija još u svega nekoliko postotaka, u 3—4 posto, samoupravno regulira i raspoređuje. Društveni višak vrijednosti još se kreće svojim osamostaljenim tokovima, često divergentnim, u društvenoj nadgradnji njegovog zahvatanja i distribucije. Bitka za udruženi rad u Jugoslaviji bila bi dobivena ako bismo mi, recimo, do kraja stoljeća postigli da nam bar sa 50 posto društvene akumulacije raspolaže samoupravno organiziran udruženi rad neposredno, razvijajući robnu proizvodnju, ali i radeći na njenom dokidanju...

To je, otprilike, ono s čime se mi danas suočavamo — borba da se krene malo dalje u skladu s ovim vizijama, uprkos snažnom pritisku dijela društvenih snaga i društvenih odnosa da se vratimo na staro, na pomiješane forme državnog socijalizma i jednog, ja bih rekao, tehnomenadžerskog samoupravljanja, umjesto radničkog.«

Raskid s koncepcijom državnog socijalizma

Šuvarovo kratko uvodno izlaganje, koje smo samo delimično citirali, podstaklo je učesnike da odmah postave prva pitanja.

Digitized by Google

Stanislaw Wronski je pitao: Bilo bi važno da saznamo koji i kakvi vaši uspesi realno mogu da se pripišu uvođenju i funkcionisanju samoupravnog sistema. To pitanje se može postaviti i obrnuto: koji su razlozi što funkcionisanje samoupravnog sistema još ne zadovoljava, ne uspeva, zašto nema većih uspeha?

Slično je bilo i pitanje Ceslawa Bobrowskog: Postoji li, u poslednje vreme, tendencija sužavanja polja samouprave i u kolikoj meri je to povezano s trenutnom ekonomskom krizom u društvu?

Ne pretendujući, očigledno, na direktan odgovor, Živojin Rakočević je rekao da su »nedoslednosti u konstituisanju republika kao država, svojevrsnih država u okviru jugoslovenske federacije, a zatim, osobito, nastojanje da se konstituišu republičke nacionalne ekonomije, uveliko komplikovali proces deetatizacije jugoslovenskog društva. Nedoslednosti i nedorečenosti u ovom vrlo značajnom procesu davale su i daju moć državi. Kad kažem državi, mislim na sve njene nivoe u našem društvu — od opštine, preko republika i pokrajina, do federacije.

Da nije bilo nešto od ovoga, onda bi zaista ostao krajnje nerasvetljen misteriozan problem naših velikih dugova u inostranstvu. Zaista, krajnje je nerazumljivo ponašanje naše zemlje i njenih mnogobrojnih privrednih subjekata od kraja 1979. godine naovamo, a i pre te kobne 1979, za koju znamo da je početak svetske ekonomske krize. Tu mislim, pre svega, na to nekontrolisano, usudio bih se reći, bezglavo zaduživanje u inostranstvu. Mi smo i nekim pravnim propisima, osobito nekim rešenjima u deviznom sistemu, već početkom sedamdesetih godina, omogućili da se preduzeća i opštine zadužuju u inostranstvu, a sada federacija »vadi kestenje iz vatre««.

Najdan Pašić je, između ostalog, rekao da je »uvođenje radničkog samoupravljanja 1950. godine značilo radikalan rast i raskid sa koncepcijom takozvanog državnog socijalizma, sa fetišizacijom države kao sile i kreatora novih, socijalističkih odnosa. Država prestaje da bude univerzalni sopstvenik i organizator proizvodnje. Znači, stvara se prostor za deetatizaciju proizvodnih odnosa. To je u isto vreme i put ka neposrednijem oslobađanju društvenog rada koje nije ostvareno dokle god postoje najamni odnosi, ako ne u privatno-kapitalističkom smislu, onda u smislu državnog monopola i državno-najamnih odnosa koji se logično javljaju u uslovima konstituisanog i učvršćenog državnog monopola nad sredstvima za društvenu proizvodnju.

To je imalo ogromno stimulativno dejstvo na našu privredu. Radništvo je dobilo nove ekonomske i moralne stimulanse i to je dovelo do velikog privrednog i društvenog poleta.

I kakvi su bili rezultati? U toku više od dvadeset godina, od 1950. pa do 1972. i 1973. godine, mi smo bili zemlja s najvišom stopom industrijskog i ukupnog privrednog rasta, brzog rasta realnog životnog standarda. Po tome smo spadali među prve zemlje u svetu...

Digitized by Google

To je dovelo i do velikog i brzog transfera poljoprivrednog stanovništva iz sela u gradove. I po tome smo bili među prvim zemljama na svetu. Taj prelaz iz ekstenzivne poljoprivrede u moderniju proizvodnju izvršen je izuzetno brzo. Učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom broju stanovnika spalo je sa 75 odsto neposredno posle rata na manje od 25 odsto ovog trenutka. U isto vreme, poljoprivredna proizvodnja je dva i po do tri puta veća nego što je bila pre rata«.

»U takvom, brzom kretanju — rekao je Pašić — otvorili su se i neki problemi koje nisu rešile ni druge socijalističke zemlje, a nije ih, kao što vidimo, rešilo ni samoupravljanje u Jugoslaviji. U prvom redu, mislim na ekonomski racionalnu koncentraciju i centralizaciju sredstava reprodukcije pod kontrolom udruženog rada. Tom procesu stoje na putu mnoge objektivne teškoće, a najviše sam zatečeni, nasleđeni i do sada stvarani odnos snaga u društvu. U nekim našim dokumentima, na primer, u Predlogu zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ, konstatuje se da je osnovna protivrečnost u našem društvu između samoupravno organizovanog udruženog rada i moćnih centara državno-vlasničkih odnosa. U toj svetlosti treba posmatrati i ono što se kod nas događa od kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina.

Krenuli smo, sasvim razumljivo, na dalekosežnu decentralizaciju, na razbijanje moći centralizovane državne mašinerije, koja je raspolagala lavovskim delom ukupnih sredstava proširene reprodukcije, i pored postojanja samoupravljanja. Ali, to razbijanje centralne države pretvorilo se velikim delom u preraspodelu moći, u seljenje etatizma sa nivoa federacije delimično na nivo republika i pokrajina, a delimično i na nivo opština...

To dovodi u pitanje realizaciju tog formalnog prava radnikâ da upravljaju društvenom akumulacijom i u tom pogledu situacija se čak pogoršava. To je razlog velikih teškoća. Uprkos teškoćama i otporima, Dugoročni program ekonomske stabilizacije identifikovao je prave teškoće. I vrlo je bitno ono što je u tom programu rečeno, a u zemlji tako reći jednodušno prihvaćeno, da je za nas izlaz iz teškoća ne u tome da napuštamo samoupravljanje, nego da otklanjamo nedoslednosti u samoupravnom sistemu, da otkrivamo izvore i korene ove osnovne protivrečnosti i da ih rešavamo na liniji dalje afirmacije samoupravljanja. To se ne može učiniti bez reduciranja administrativne kontrole i moći državnih centara nad udruženim radom.

U našem društvu se vode vrlo žučne polemike. Postoji, tako reći, erupcija nezadovoljstva zbog mnogih slabosti, teškoća, pada realnog životnog standarda u poslednjih nekoliko godina itd. Ali, ogromna većina ljudi u suštini ne dovodi u pitanje sam samoupravni sistem. Oni su nezadovoljni time što se taj sistem ne ostvaruje kako je to Ustavom predviđeno, kako je predviđeno programskim dokumentima i traži se u tom pogledu veća doslednost. To je potencijalna snaga s kojom treba računati u borbi za savladavanje ovih teškoća. U dubini svega toga je još nerazrešen problem slobodne cirkulacije rada i sredstava pod kontrolom

Digitized by Google

udruženih proizvođača i nužne ekonomske koncentracije tih sredstava, bez preteranog uplitanja države i državne prinude.«

Stefan Opara je pitao: Pošto govorite o sukobu između samoupravljanja i etatizma, ko dobija bitku? Šta je bilo prvo u vašem sistemu — da li etatizam, a zatim njegovo udaljavanje kroz samoupravu ili je to išlo paralelno, ili nekako drukčije?

Slijedilo je pitanje Silvestera Safarza: Ko su glavni protivnici samoupravljanja u Jugoslaviji, kakve su to društveno-političke snage?

Radovan Radonjić je rekao da »ima nekoliko teškoća na koje razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji nailazi, a koje imaju šire značenje. Prije svega, proces samoupravljanja u Jugoslaviji i svaki proces demokratizacije odnosâ u zemljama koje su se opredijelile za socijalizam mora računati s protivrečnostima i, prirodno, s teškoćama koje proizlaze iz toga što se novi zahtjevi i novi sadržaji nužno moraju ostvarivati uz korišćenje starih sredstava. U ta stara sredstva treba računati i državu, i robnu proizvodnju, i tržište i mnogo toga što želi da se očuva i što, dok je očuvano, ne dâ novome da se probija i afirmiše.

Drugi momenat, koji je također ograničavajući, jeste to što taj novi proces moraju nositi, razvijati, davati mu nove vrednosti ne neki — kako je to još Lenjin govorio — novi ljudi, već oni koje je istorija ostavila u naslijeđe. Sećate se kako je Lenjin na II kongresu sindikata rekao da i »radnici borbu za novo društvo počinju do kolena ogrezli u prljavštinu starog«. On pod »prljavštinom« podrazumijeva tradicije, navike, sitnosopstvenički mentalitet i mnogo onoga što čovek i u genima nosi i čega se vrlo teško oslobađa.

Treći momenat, koji je također relevantan za razvoj samoupravljanja u nas, treba tražiti u činjenici da ni ovaj, kao ni mnogi drugi revolucionarni procesi u svetskom socijalističkom pokretu, nije uvijek nailazio na šire razumijevanje i prihvatanje..

Dalje, mi moramo imati u vidu to da je Jugoslavija svoj socijalistički razvoj počela u izuzetno teškim ekonomskim i političkim uslovima i da je ono što smo mi nazvali revolucionarnim etatizmom bilo zaista nužno. Mi bez jake države i gotovo potpune centralizacije sredstava i upravljanja nijesmo mogli riješiti neke osnovne probleme u inicijalnoj fazi naše socijalističke izgradnje, našeg socijalističkog razvoja.

Znate, jednom ojačala država, makar ona bila i država radnog naroda i socijalistička, i sa najboljom i najprogresivnijom usmerenošću, počinje da djeluje i po nekoj sebi imanentnoj logici koja ne podrazumijeva, ili ne bar dobrovoljno, preveliko otvaranje prema radnicima, odnosno olako ispuštanje stvari iz svojih ruku, te je borba za ograničavanje te i takve države i njenih ingerencija bila jedna od ključnih teškoća u razvoju našeg samoupravljanja koju mi ni do danas nijesmo sasvim prevladali.

Ne tvrdim da ću dati potpun i precizan odgovor, ali mislim da su to baš one snage, političke i socijalne, politički i socijalni či-

Digitized by Google

nioci, kojima promena postojećeg u smislu demokratizacije društvenih odnosa, u smislu njihovog razvlašćivanja, dakle, ukidanja privilegija — ne odgovara.

Možemo misliti šta hoćemo, ali činjenica je, uostalom, potvrđena i u našoj praksi, da onaj ko se jednom domogne vlasti i privilegija ne ispoljava želju da se toga dobrovoljno odrekne«.

Uzroci i posledice inflacije

Dabome, u raspravi nisu mogle da budu zaobiđene ni neke sasvim aktuelne pojave, kao što je inflacija u Jugoslaviji, koja negativno utiče na standard i raspoloženje ljudi, podstiče sumnje u efikasnost samoupravnog sistema. Drugovi iz Poljske su, očigledno dobro obavešteni, inflaciju doveli u neposrednu vezu sa samoupravljanjem. Ceslaw Bobrowski je podsetio da je još šezdesetih godina, u dva ili tri naša preduzeća u kojima je bio, primetio kako »radnički saveti forsiraju lični dohodak, a istovremeno imaju kredite. To je veliki problem budućnosti fabrika, problem akumulacije koji se rešava putem kredita, svejedno da li iz zemlje ili inostranstva. Na taj način, odluke o utvrđivanju visine ličnih dohodaka postaju inflatorne, kao da samoupravljanju ne odgovara povećanje efikasnosti proizvodnje«.

Radoslav Ratković je na to odgovorio da »analize koje su kod nas vršene i ocene koje u poslednje vreme izriču naši stručni i politički forumi ukazuju na neke druge generatore inflacije koji su ipak značajniji. Pre svega, ukazuje se na investicije. Mi smo vrlo samokritični kada je reč o toj našoj praksi neobuzdanog, neproučenog investiranja, i to ne samo investiranja u projekte koji su se pokazali relativno produktivni, nego smo, na žalost, imali i ono što zovemo promašajima,i to teškim promašajima u investicijama. Ako se ta dimenzija uporedi sa ovom dimenzijom ličnih dohodaka, onda je očigledno znatno veće učešće neracionalnog investiranja u podsticanju inflacije... Zato mi insistiramo na proširenju prava radnikâ, da oni odlučuju o investicijama, jer je to najbolja garantija da će one biti racionalne«.

Živojin Rakočević je tome dodao zapažanja koja su izražena na kongresu politikologa Jugoslavije, prema kojima subjektivni faktor u velikoj meri »kumuje« neracionalnom investiranju. »Nije zlo, nije apsolutno zlo — rekao je on — u tome što je i u nas politika, odnosno ideologija, na čelnoj poziciji u odnosu na ekonomiju, nego u tome što politička birokratija, uglavnom, sem časnih izuzetaka, nije dorasla savremenim ekonomsko-tehnološkim problemima. Ona je, da se grubo izrazim, ekonomski nepismena. Inače, kad bi bila pismena, pismenija u tom pogledu, ona prva ne bi pravila greške u investicijama koje nisu rezultat nekih svesnih i samostalnih odluka neposrednih proizvođača, već su, apsolutno, njeno delo. I drugo, birokratija ne bi živela i dalje u iluziji da je svemoćna. Bojim se da i mi koji se bavimo ovim pitanjima na ovakav način, u raznim prilikama, pa i u ovoj danas, doprino-

Digitized by Google

simo učvršćenju te iluzije da je država svemoćna. Ako je svemoćna, dajte da joj se konačno priklonimo, pa neka reši ove probleme. Neka nas država, kako je znala i umela da nas uvali u ovu krizu dugova prema zapadnom kapitalu i u druge nevolje, i izvuče iz svega toga.«

Saglašavajući se u osnovi sa hipotetičkom ocenom koju je iznio prvo Bobrovski, a potom podržao i Rakočević — da samoupravni sistem u Jugoslaviji, sa sadržinom i oblicima koji sada postoje, ima prazninu koju čini nepostojanje barijera protiv inflacije — Mijat Šuković je konstatovao: »Prostor za normativno proširivanje prava radnikâ na području investicija sada u Jugoslaviji nije naročito velik, jer su ta prava Ustavom i zakonima radnicima već zagarantovana. Veći je, i to, po meni, mnogo veći prostor na području obezbjeđivanja ostvarivanja tog prava, odnosno likvidiranja tendencija, pojava, oblika uzurpacije tih radničkih prava...

Mislim da ima potrebe da se podiže stepen ekonomskog obrazovanja svih, pa i onih koji vrše političke funkcije. To je imperativ. U tom smislu ideju mogu da prihvatim. Ali, i ako bi svi koji se nalaze u tim strukturama bili ekonomski obrazovani kao i profesori, ako bi bili vrsni ekonomisti, problemi bi i dalje ostali, bar što se samoupravljanja tiče, jer u podtekstu toga ipak ostaje uverenje da treba, ne kroz samoupravljanje, nego kroz ekonomski obrazovaniju državnu strukturu, obezbediti borbu protiv inflacije.«

Dušan Bilandžić je primetio da »profesor Bobrovski postavlja pitanje koje se odavno postavlja: hoće li radnici, u težnji za povećanjem ličnog dohotka, »pojesti« celu akumulaciju? Ako će »pojesti« akumulaciju, samoupravljanje pada.

Neću podrobnije argumentirati tezu. Uvjerenje je jugoslovenske teorije da radnici žele, i praksa je takva, da stalno povećavaju lične dohotke. Međutim, oni žele veći lični dohodak za godinu, dve, tri, pet, deset. I u ime tog cilja su spremni da iz tog dohotka daju za akumulaciju, čak više nego privatni vlasnici, više nego buržoazija. Praktično pitanje jeste: ko investira, ko vodi investicionu politiku, ko se zadužuje, ko uzima kredite, ko pravi planove velikih objekata? Znamo, to su političke strukture. Prema tome, one su izvor inflacije. Inflaciju podstiče onaj ko ima kapital u rukama. A kapital su imale, permanentno, političke i državne i paradržavne strukture. Definitivan je odgovor da radnici, čak i kad im se ostavi rezidualna veličina viška vrednosti, minimalna, ni taj minimum neće da »pojedu«, nego i njega investiraju«.

Miloš Nikolić je iz ovog dela rasprave zaključio: »Ako socijalizam ne dobije bitku na području ekonomije, on će istorijski bitku izgubiti.«

Doprinos odgovoru na *implicite* postavljeno pitanje o uzrocima i posledicama inflacije u Jugoslaviji dao je i Milija Komatina, pledirajući za brže »spajanje« ekonomske i političke sfere. Podsećajući na pitanje o tome šta je bilo prvo — država ili samo-

Digitized by Google

upravljanje, Komatina je rekao da smo, »naravno, prije imali državu, ali ima i nešto drugo. Kardelj je o tome govorio u Dubrovniku na jednom međunarodnom simpozijumu. Naša narodnooslobodilačka borba imala je elemente samoupravljanja, ali ako to za trenutak zanemarimo, onda svakako da je država bila prije. Zatim smo krenuli da uvodimo samoupravljanje. I dalje, u istorijskom toku procesi su se razvijali tako što se samoupravljanje razvijalo i težilo da dosegne, da obuhvati celo društvo u horizontalnom i vertikalnom smislu. U skladu s tim mijenjala se i država. Ona je slabila, ali je u nekim trenucima i u nečemu jačala, tako da su do dana današnjeg ta dva toka ostala prisutna, naporedna.

Šta je prevladalo? Mislim da je tako, i želimo da bude tako, da je samoupravljanje prevladalo, ali ne krijemo — i drugovi iz političkih foruma ističu da je osnovna protivrječnost u našem društvu danas protivrječnost između samoupravljanja i etatizma. To je otvoreno priznanje da je etatizam vrlo prisutna i djelujuća pojava i tendencija...

Međutim, ako i možemo da govorimo da već imamo normativno-institucionalni sistem za samoupravljanje u cjelini društva, još ne možemo da kažemo da imamo i uspostavljene samoupravne odnose u cjelini društva. To nemamo, pored ostalog, i stoga što nijesmo uspjeli, a to je pretpostavka onom prvom, da spojimo ekonomsku i političku sferu. Ovdje je istaknuto da je bitna suština samoupravljanja ekonomsko oslobođenje rada. To se ne može dogoditi, do toga ne može doći ukoliko ne dođe do spoja ekonomske i političke sfere.

Pogledajmo od čega zavise radne organizacije, taj udruženi rad u bazi društva. Vidimo da oni dolaze na teren koji je prije njih neko drugi zaposeo, prije njih je odredio gdje će se investirati, šta će se graditi, uspostavio je odnose, uslove privređivanja itd. i onda je radnicima dato da samoupravljaju u tim, od njih neuspostavljenim odnosima i situacijama. Tu su izvori teškoća i problema u privređivanju, u sticanju dohotka. Tu su izvori inflacije i svega drugog o čemu je ovde govoreno.

Baš zato što nije došlo do spoja ekonomske i političke sfere, a što smo pokušali da postignemo uspostavljanjem delegatskog sistema — koji, međutim, ne funkcioniše na odgovarajući način — mi imamo situaciju da u društvu samoupravljanja, dakle, u društvu proizvođača, upravo proizvodni rad bude u inferiornom položaju u odnosu na promet, u odnosu na razne distributere, na sve moguće posrednike«.

Po Komatinom mišljenju, drugi problem je samoupravna centralizacija posredstvom udruženog rada.

»Mi smo, rekao je Komatina, bili zaokupljeni terminom koji se zove »decentralizacija«. U decentralizaciji smo vidjeli izvor svih uspjeha i dometa na planu sistema koji izgrađujemo i odnosâ koje uspostavljamo. Međutim, Kardelj je uvidio da to nije dobro, da taj fetiš rađa druge fetiše, rađa partikularizaciju, rađa

Digitized by Google

privatizaciju koja je, inače, u našem društvu došla do opasnih razmjera. Kardelj je u posljednje vrijeme isticao da nam je potrebna samoupravna koncentracija.

Dakle, nema samoupravljanja ni udruženog rada ako taj rad nije zaista udružen. Udružen ne može biti samo u sklopu jedne mjesne zajednice, jedne opštine, jednog regiona, pokrajine ili republike. Rad ne smije imati granice i pretpostavke za to moraju se uspostaviti.«

II. Samoupravljanje u Poljskoj

U delu rasprave o samoupravljanju u Poljskoj prvi je govorio Stefan Opara, koji je počeo pitanjem teorijske prirode: »Ukoliko prihvatamo da je samoupravljanje oblik demokratije koji nas približava socijalizmu, onda se postavlja pitanje šta je socijalizam. Odgovor na to pitanje nije lak, ni u teorijskom ni u praktičnom smislu. Već oko dve stotine godina pojam socijalizma je u sedištu idejnih sporova i poprimio je razne sadržine, interpretacije i značenja. Još sredinom prošlog veka Marks i Engels su smatrali da je neophodno da u Komunističkom manifestu prihvate polemiku sa različitim, već tada uticajnim ideologijama, koje su deklarisale svoj socijalistički karakter. Taj veliki broj socijalizama nije »prošao«, što povećava značaj pitanja: šta je zajedničko u socijalističkoj tradiciji, šta obeležava socijalistički karakter date teorije ili društvenog programa? Kada tražim odgovor na to pitanje pažnju zaslužuje činjenica da su teorije socijalističkog tipa starije nego sam termin »socijalizam«. Tradicije socijalizma imaju izvorište u radovima mislilaca koji sami nisu znali za naziv socijalizma niti su ga upotrebljavali«.

Podsećajući, ukratko, na istorijat socijalističke misli, Opara je konstatovao da »tek Marksovo učenje omogućuje savladavanje utopističkog karaktera socijalističke misli. Zahvaljujući marksizmu, radnički pokret, težeći socijalističkim idealima, postaje najmoćnija društvena snaga u savremenom svetu. Radovi Marksa, Engelsa i Lenjina stvorili su osnove naučnog socijalizma kao teorije proleterske revolucije i ostvarivanja u istoriji čovečanstva nove društveno-ekonomske formacije...

U prvi plan izbija postulat podruštvljavanja. To je cilj i vrednost koji se odnose na dve oblasti društvenog života: ekonomsku i političku. Stavljajući naglasak na društveni karakter proizvodnje, socijalizam pretpostavlja perspektivu podruštvljavanja svojine i upravljanja sredstvima za proizvodnju putem uvođenja raznih oblika državnosti i zadrugarstva. Podjednako snažno u socijalizmu se naglašava postulat podruštvljavanja političke vlasti putem uvođenja sistema saveta, samoupravljanja, narodnih predstavničkih organa.

Drugi tipičan cilj i vrednost socijalizma je racionalnost (planiranje) razvoja. Ideologija socijalizma sadrži perspektivu društva u kojem čovek dobija mogućnost da kontroliše procese ra-

Digitized by Google

zvoja, dok sam razvoj gubi stihijski karakter i potčinjen je vlasti čoveka. Lako je zapaziti da je postulat racionalnosti povezan s podruštvljavanjem vlasti. Podruštvljena svojina s podruštvljenom vlašću pretpostavljaju i omogućuju planiranje budućnosti...

Sledeća karakteristična vrednost socijalizma povezana je s parolom slobode shvaćene kao slobode od ograničenja životnog starta, kao i slobode od gladi, zaostalosti, besposlice, eksploatacije, a takođe kao slobode razvoja individualnih sposobnosti i talenta. Na tom mestu ideologija socijalizma nadovezuje se na tradiciju humanizma koji čoveka i njegov razvoj stavlja na najviše mesto u vrednosnom sistemu. U socijalističkoj teoriji društva rad dobija novu vrednost. Socijalizam znači težnju ka promeni situacije kada je rad samo predmet trgovine, kada radnik prodaje svoj rad kapitalisti da bi stekao životna sredstva. Podruštvljavanje vrednosti treba da vodi oslobađanju rada, vraćanju proizvođačima kontrole procesa i rezultatâ rada, vraćanju radu ranga životne čovekove potrebe, osnove dostojanstva i osećanja vrednosti u društvu...

Poznato je da u modelu socijalističke demokratije imamo oblike kao što su neposredno učešće radnih ljudi u predstvničkim organima, ekonomsko samoupravljanje, obezbeđenje prevlasti radničkog interesa u politici države, ali to nije automatski postignuto posle revolucije. U svakoj socijalističkoj zemlji to je složen proces traganja, često pokušajâ i grešaka. Za razliku od teatarske izborne demokratije kapitalizma, socijalistička demokratija nije samo čin glasanja, nego trajni proces masovnog učešća radnih ljudi u svakodnevnom upravljanju društvenim poslovima. Premisa i sadržina socijalističke demokratije jeste učešće radnih ljudi u sistemu samoupravljanja, savetima, komitetima, kontrolnim i savetodavnim organima, to jest aktivnost građana u društveno-političkim organizacijama. U svakoj socijalističkoj zemlji oblici demokratije transformišu se pod uticajem neantagonističkih razvojnih protivrečnosti. Čini se da središnu ulogu u tom procesu ima razvoj samoupravljanja. Može se reći da je napredak samoupravljanja istovetan s napretkom socijalističke demokratije. Stepen samoupravljanja ne proističe iz ukazâ koje, po svojoj želji, izdaje vlast, ali izražava više objektivnih unutrašnjih i spoljnih uslova. Istovremeno, stepen samoupravljanja pojavljuje se kao teorijska i praktična polazna tačka za ocenu napretka demokratije na tri platforme:

a) postepeno ispunjavanje funkcije države samoupravnom sadržinom (mada je očevidno da borba protiv etatizma danas ne može da znači potpuno uklanjanje funkcija države i njeno potpuno odumiranje);

b) povezivanje ekonomsko-proizvodnog samoupravljanja sa političkim samoupravljanjem;

c) povećanje prava samoupravnih organa u odnosu na predstavničke organe na višem nivou.

Digitized by Google

Sadašnje promene u Poljskoj mogu se ocenjivati kao produbljivanje socijalističke demokratije upravo u vezi s gore navedenim kriterijumima za koje je zajednički imenitelj razvoj samoupravljanja«.

Ovaj delimično citirani uvod u raspravu o samoupravljanju u Poljskoj dopunili su ostali drugovi iz Poljske. Tako, na primer, Juzef Barecki je rekao da »radničko samoupravljanje nije nastajalo kao rezultat nekih obrađenih koncepcija, koje su prodiskutovane u partiji ili u drugim institucijama. U stvari, kod nas je samoupravljanje nastalo spontano, neposredno posle oslobođenja, u periodu 1956—1957. godine i na isti način se ponovo rodilo u 1980. godini. Razvoj radničkog samoupravljanja kod nas je ispred teorijske misli. Teorijska misao ne sustiže razvoj samoupravljanja i stanje svesti radničke klase...

Pojedini oblici samoupravljanja čine izvestan mozaik... Radničko i teritorijalno samoupravljanje prepliću se u svom delovanju. U izvesnom smislu, ta dva oblika zavise jedan od drugog. Mi smo svesni činjenice da je to tek početak samoupravljanja u našoj zemlji. Istovremeno smo svesni velikih šansi, ali i velike odgovornosti i opasnosti po samoupravljanje. Šansa je, pre svega, opšta svest da je samoupravljanje jedina alternativa u poljskoj situaciji, u našoj krizi, koja se može prevladati samo izgradnjom socijalizma na demokratskoj »formuli«.

Vraćanje samoupravljanja u preduzeća značilo je delimično uzimanje vlasti od onih koji su je dobili, osobito u vreme ratnog stanja, i koji su to stanje doživeli kao povoljnu okolnost za svoj rad.

Konačno, paradoksalna je činjenica da je samoupravljanje, na neki način, ugroženo i samim prevelikim očekivanjem od samoupravljanja. Isto tako, velike opasnosti predstavljaju elementi krize, koji ne dopuštaju da preduzeća budu u potpunosti samostalna i tako ograničavaju ulogu samoupravljanja.

Teško je reći kakav će biti budući razvoj samoupravljanja. Hoće li opasnosti postati realne i zaustaviti započeti proces. Imamo i takvih znakova i tendencija, na primer, u takozvanim velikim sistemima (»Lot«, državna železnica, pošte...)«.

Govoreći, takođe, o opasnostima po samoupravljanje Kažimież Doktur je rekao da je »prva tradicionalna barijera ono što zovemo suviše velikim centralizmom, što je formula zloupotrebe centralističkog odlučivanja u ekonomici«.

Ceslaw Bobrowski je, govoreći o otporima i »nepoverenju u radničkoj klasi prema samoupravljanju«, podsetio na »bolnu uspomenu iz 1958. godine«. Kao što se zna, »radnički saveti su nastali 1956. godine, a dve godine kasnije ostao je samo naziv ispod kojeg su bile takozvane kape pod kojima su bile poznate četvorke (predstavnik partije, predstavnik sindikata itd.). To je i razlog što su se radnički saveti praktično ugasili, premda su formalno imali pravo da postoje. I to ne treba zaboraviti. U sadašnjoj fazi među radnicima je manje interesovanja za radničke

Digitized by Google

savete nego 1956. godine. Razlog je svakako u tome što su kompetencije radničkih saveta definisane suviše usko ili, u izvesnom smislu, čak suviše široko, neodređeno. Previše je situacija u kojima se upravžnjavaju takozvana specifična rešenja, pa su prostori za autonomno ispoljavanje preduzeća i kolektiva relativno uski«.

Država i samoupravljanje

Sistematičnost i otvorenost drugova iz Poljske, koji su unapred pripremili kraće referate, a u razgovoru ih dopunili i obrazložili, delovala je veoma stimulativno na učesnike iz Jugoslavije da postave mnoga pitanja i da komentarišu izvesne teze, ocene i zaključke. Radoslav Ratković je primetio da se »kod kolega samoupravljanje tretira samo kao politički fenomen. To znači kao oblik učešća građana u ostvarivanju vlasti, kako se na jednom mestu kaže, ili kao oblik demokratije.

Kod nas je, međutim, samoupravljanje tretirano kao višedimenzionalni, moglo bi se reći, potpuni fenomen, čiju osnovu čini njegova društveno-ekonomska sadržina, ali koja ima i svoju političku dimenziju, kao i pravnu i ideološku, i sve to, u svom jedinstvu, čini taj samoupravni fenomen, samoupravni odnos.

Suština je u tome da rad više ne bude otuđen od radnikâ, da radnici u procesu rada ne budu otuđeni jedni od drugih, da proizvodi ne budu otuđeni od onih koji ih stvaraju, odnosno da kao fetiši ne vladaju njima, radnicima.

Samoupravljanje shvaćeno kako ga mi shvatamo nije samo demokratizacija države. Uvlačenje radnih ljudi i radničke klase u upravljanje državom, razvoj samoupravljanja, istovremeno je i negacija države. To znači odumiranje države. Ali to je dijalektički proces negacije negacije, proces u kojem ostvarivanje samoupravljanja znači osposobljavanje radničke klase da kroz oblike samoupravljanja vrši ove nove funkcije koje je vršila država«.

Najdan Pašić je zapazio da je u izlaganjima drugova iz Poljske »data i takva definicija podruštvljavanja da je državna svojina najviši oblik svojine ka kome tendiraju svi drugi postojeći oblici podruštvljavanja, uključujući, recimo, zadružnu svojinu ili neke druge slične oblike svojine«.

Prema tome, »takva definicija socijalizma može da znači da se prihvati ideja o socijalizmu koji nikada neće sa sebe skinuti državni omotač, koji će večito zadržati, kao konačne oblike, državni monopol i u pogledu svojine i u pogledu upravljanja privredom«.

Razume se da »forme samoupravljanja, institucionalne i druge, mogu da budu različite, ali ono što je suština jeste da se preko samoupravljanja menja položaj čoveka u produkcionom odnosu, da se menja sama suština produkcionog odnosa, jer radnik treba da dođe u položaj ne samo da neposredno kontroliše sredstva rada, nego i da raspolaže rezultatima svoga individualnog i zajedničkog rada«.

Digitized by Google

Mijat Šuković je zapazio da se u referatima koje je pročitao »o socijalističkoj demokratiji govori kao o sredstvu, obliku, kao o putu kojim će se ostvariti određene vrednosti socijalizma«.

Šuković se saglasio s tim da je demokratija sredstvo, oblik ostvarivanja određenih vrednosti socijalizma, ali je dodao da je na osnovi istraživanja došao do uverenja da je i ona jedna od vrednosti socijalizma, a ne samo sredstvo za ostvarivanje vrednosti.

»Samoupravljanje i država — naglasio je Šuković — ne mogu biti u odnosima suprotstavljenosti do isključivosti, nego u odnosima uzajamnog prožimanja, s tendencijom, naglašavam — odumiranja države i jačanje samoupravnih sadržaja...

I još jedan element u vezi s državom. Za onaj, rekao bih, ostatak funkcija, koje država mora da ima u socijalističkom samoupravljanju — a ona mora dugo da ima jedan dio funkcija — za taj ostatak neophodna je i jaka, organizovana država. To su klasične funkcije države, zaštitne i druge, i vjerujem da se u ovoj koncepciji iskazivanja suštine samoupravljanja i ta činjenica mora imati u vidu.

Država koja bi bila nemoćna da ostvaruje svoje funkcije određene u socijalističkom samoupravljanju, na osnovama samoupravljanja i u skladu sa samoupravljanjem, dakle, koja ne bi bila moćna da ih efikasno vrši, ne bi bila ni u funkciji samoupravljanja i stvaranja uslovâ za njegov razvoj.

Samoupravljanje zaista treba da vodi demokratizaciji države, ali ako se ono po funkciji, po sadržaju, po cilju svede na to da treba da učvrsti državu, da učvrsti njene atribute, onda nema istorijsku perspektivu kao društveni odnos. Samoupravljanje treba da učvrsti društvo, zemlju, ekonomski i politički da ujedini snage i državu u tom sklopu ali ne samo da se vezuje za državni mehanizam i za državnu strukturu.«

Stipe Šuvar je, u vezi s državom i samoupravljanjem, rekao: »Mi državu shvaćamo kao nužnu za socijalizam, a istodobno i kao onu koja i sa samoupravljanjem i pomoću njega radi na vlastitom odumiranju. Kada kažemo odumiranje države, mislimo da ona prestaje uzimati višak vrijednosti i podjeljivati ga u društvu, da radnička klasa, povezana s drugim radnim ljudima, samoupravno organizirana, preuzima sredstva koja, dok postoji robna proizvodnja, funkcioniraju kao vrijednost, a osobito višak vrijednosti, da ga direktno organizirana upotrebljava i da ovlada društvenom reprodukcijom.«

Senke »Solidarnosti«

U raspravi o samoupravljanju u Poljskoj nije, razume se, moglo da bude izbegnuto spominjanje »Solidarnosti«, iako danas ona ne predstavlja nikakvu organizovanu ni uticajnu snagu u poljskom društvu. Najpre su drugovi iz Poljske pomenuli »Solidarnost«, a

Digitized by Google

onda su usledila pitanja. Radovan Radonjić je pitao: »Šta je radničku klasu, odnosno velik dio uposlenih u Poljskoj, navelo da tako namah, gotovo eruptivno, izrazi svoju privrženost tezama i parolama, neke vrste programatskim elementima koje je ponudila »Solidarnost«?«

Javljajući se za reč povodom pitanja koja su postavili drugovi iz Jugoslavije, Stanislaw Wronski je rekao da mu se čini da se ideja samoupravljanja u Jugoslaviji »smešta nešto drukčije nego što mi to činimo. Vi je smeštate nekako u kontekst izvandržavnog, eliminišete državu...

Mi samoupravljanje, i ono komunalno i političko, i samoupravljanje u privredi, koje se izražava u principima reforme koju uvodimo, vidimo u prisnoj povezanosti s državom i bez konfrontacije s njom. Mi svoju koncepciju smatramo i gradimo tako da ona učvršćuje socijalističku državu kao celinu i demokratiju te države.

Naravno, u našoj privrednoj reformi vi ćete lako primetiti predavanje sredstava, kojima je raspolagala država na centralni način, preduzeću, primetićete automatizaciju preduzeća, ali mi to ne tretiramo kao nešto što bi trebalo da znači eliminaciju države i njenih atributa. To je ujedinjavanje ili želja za ujedinjavanjem energije, inicijative kolektiva i grupa sa celinom. To smatram glavnom nijansom u pristupu poljskom i jugoslovenskom shvatanju i praksi samoupravljanja«.

»Mislim da je ono što je sada rekao drug Wronski očigledno — ponovo se javio za reč Šuković — naime, da se razlikujemo u koncepciji teorijskog, idejnog i funkcionalnog — da upotrebim taj izraz iako neadekvatan — samoupravljanja... Ipak, iz toga ne treba izvesti zaključak, koji se implicitno iskazuje na nekim mjestima, kao da je samoupravljanje bilo neizbežno zlo, kao da se nikako drukčije nije moglo nego da se ono prihvati zbog cijelog spleta okolnosti, uključujući i reakcionarnu aktivnost snaga u zemlji, koje su dovodile u pitanje mogućnost reforme socijalizma, odnosno reforme društva. Ja samoupravljanje smatram revolucionarnim zahvatom, revolucionarnim procesom, jednom vrstom posebne revolucije u opštoj revoluciji za socijalizam, a revolucije se nikad ne izvode samo u povoljnim uslovima.

Juzef Barecki je i sam postavio jedno pitanje i na njega odgovorio: »Kakve su perspektive razvoja samoupravljanja u Poljskoj, šta misli radnik o samoupravljanju? Stalno radimo mnoga istraživanja o toj temi. Rezultati nisu uvek utešni. Šteta što nisam poneo sve te podatke. Koliko se sećam, većina radnika koji su anketirani, negde oko 60 odsto, u samoupravljanju vidi realizovanje socijalnih funkcija, pre svega obezbeđenje većih plata, bolje uslove života, godišnje odmore, stanove itd. To je, naravno, problem, i to naš specifičan problem s obzirom na to da sindikati nisu adekvatno vršili niti sada vrše svoju funkciju... U poslednje vreme, u jednom od televizijskih programa, jedan od radnika, kada su ga pitali šta očekuje od samoupravljanja, rekao je samo dve

Digitized by Google

reči: »veće plate«. I to je realnost koju treba da uzmemo u obzir. Treba da imamo u vidu još nešto: samoupravljanje je bilo prva institucija koja je stvorena i ponovo aktivirana posle decembra 1980. godine i koja je u vreme ratnog stanja nastavila da radi u neizmjenjenom obliku... U poslednjem periodu ni u Partiji, u odnosu na samoupravljanje, nije bilo posve jedinstvenog stava. Aktivi još s nepoverenjem gledaju na samoupravljanje — iz raznih razloga koji su razumljivi.«

Barecki je zatim naglasio da »samoupravljanje treba da vodi demokratizaciji države. Ako samoupravljanje treba da učvrsti državu, onda nema istorijsku perspektivu. Ono što sada govorimo, odnosno da država bude ojačana od samoupravljanja, to je najvažniji problem u ovom trenutku ili, kako je Lenjin govorio, u ovoj etapi. Mi državu ne shvatamo kao jačanje birokratizma, centralizma. Jačanje države, ali protiv etatizma, protiv birokratije«.

Kažimież Doktur misli da »vredi takođe reći da je radničko samoupravljanje institucija za neposredne proizvođače, to jest za ono što se zove fabrički kolektiv. Iz tog razloga ta je institucija na izvesnoj distanci u odnosu na radnika kao potrošača, jer se dimenzija potrošnje, odnosno dimenzija ponašanja čoveka kao potrošača, demonstrira tek u kućnom domaćinstvu ili u odnosu na institucije socijalnog osiguranja, odnosno tamo gde se konzumira dohodak koji je proizvođač stvorio. Kao što je poznato, u Poljskoj potrebe potrošača i njegovo samoorganizovanje nisu otišli daleko. Postoje stare socijalističke institucije, kao što su zadruge potrošača, što u Poljskoj ima dobre tradicije, na primer, u veletrgovini, ali preobražaj koji se desio u zadrugarstvu nekako je potisnuo primere samoupravljanja i dovođenje potrošača na taj kolosek. Otuda je za nas samoupravljanje radnika proizvođača na prvom mestu«.

Radovan Radonjić je izrazio lično oduševljenje »jednom izuzetno teškom istorijom poljskog naroda koja pruža mnogo osnova za konstataciju da je poljska radnička klasa, poljski narod u cjelini, ako hoćete, zaista klasa i narod s visokom sviješću, istorijskom i društvenom, toliko hrabar i sposoban da se održi u izuzetno teškim situacijama da je to za divljenje«.

Ali, ipak se »postavlja pitanje — zašto ona (radnička klasa) nije uspjela, ili zašto ne uspijeva u tome u mjeri koliko bi bilo logično pretpostaviti, da je prisutniji njen interes u cijeloj situaciji, da nametne svoju koncepciju, nego se dešava da u jednom trenutku bude izmanipulisana, mada je to, na sreću, kratko trajalo i nije imalo one teške posljedice koje bi moglo imati«.

Odgovarajući na iznesena mišljenja, Stanisław Wronski je istakao da je »samoupravljanje izvanredno važan element, stožer naših napora, ali nije jedini. Zato mi uporno stojimo na stanovištu da država ni na koji način ne može biti suprotstavljena samoupravljanju. Geneza naše države nije antisamoupravna. To je neophodna etapa političkog razvoja našeg društva. Otkuda suprotstavljanje samoupravljanja državi? Otuda što se država teorijski

Digitized by Google

smatra samo kao organ za pritisak, što nije tačno. Socijalistička država je, već samim tim što je socijalistička, pola država, u polovini cilj te države je organizovanje društva da radi. Samoupravljanje je takođe u fundamentu. Dakle, država treba da bude samoupravna. Tako mi to razumemo«.

*

Ovaj razgovor ostao je bez zaključka, jer nije ni predviđeno da se bilo šta zaključuje, kao ni da se pravi sinteza. Neki učesnici u razgovoru isticali su potrebu da se prave upoređivanja razvoja samoupravljanja u Jugoslaviji i Poljskoj, ali ni to nije učinjeno, jer će čitalac i iz ovog kratkog pregleda moći da ima neki uvid u idejna stanovišta o suštini samoupravljanja koja postoje u dve zemlje o kojima je reč. Obe delegacije su izvele samo taj zaključak da su ovakvi razgovori veoma korisni, da oni doprinose ne samo upoznavanju iskustava, već i afirmaciji socijalizma. Stoga je dogovoreno da se praksa sličnih susreta nastavi.

Digitized by Google

Dušan Ičević: Nacionalna kultura i kultura nacije

(»Partizanska knjiga«, Beograd, 1984)

Knjiga *Nacionalna kultura i kultura nacije* spada u onu vrstu štiva kojim neće biti zadovoljni zaljubljenici obogotvorenog duha nacije i nacionalne kulture, niti će biti zadovoljni radikalni kritičari svega što nosi predznake nacionalnog. Prvima se neće dopasti već polazni stav autorov da »sva kultura nije nacionalno označena, niti svi ljudi »žive« nacionalnu kulturu«, da nacija također nije jedina potreba ni totalnost društvenog zajedništva. Drugi će ipak prigovoriti autoru ove knjige što suviše respektuje značaj nacije i što je skeptičan prema stvaranju novih (nad)nacija (na primjer jugoslovenske, socijalističke, sovjetske i slično) u zamjenu za postojeće.

U stvari, Ičević ovdje vrši jednu dosljedno dijalektičku analizu fenomenâ nacionalne kulture i nacije, tretirajući ih kao društveno-istorijske, stalno promjenljive kategorije, koje su u najdubljoj vezi s produkcionim odnosima i klasno-socijalnom strukturom određenih društava, to jest sa suštinskim elementima društvenog bića. Stoga on ne vidi nikakvog smisla u licitiranju o nacionalnoj kulturi, nego nastoji da objektivno i s punim naučnim poštenjem pronikne u suštinu ovog kompleksnog društvenog fenomena.

Analizirajući svojstva nacionalne kulture, autor polazi od stava da svaka nacija, logično, treba da ima i neke osobenosti svoje kulture, ali, s druge strane, i od činjenice da su sve kulture, pa

Digitized by Google

čak i one »velikih nacija« proizvod uticaja mnogih kulturnih vrijednosti sa strane. Zatim implicitno prihvata već poznato stanovište da nacionalna kultura predstavlja kulturno iskustvo neke nacije, ili samo način života nacije, ali u svakom slučaju njezin konstitutivni element — i to onaj koji stvara samosvijest nacije o sebi samoj.

On zatim ukazuje, preko primjera nacionalnooslobodilačkih pokreta, na savremene kulturne revolucije i revolucije u kulturi, ali i na mehanizme podržavljenja kulture, kao i na dominaciju takvih kultura i »gutanja« kultura manjih nacija ili manjina. Dalje, autor postavlja neminovno pitanje: šta zapravo sadrži taj famozni pojam nacionalne kulture? — prihvatajući, uz to, enciklopedijski odgovor da njene osnovne sastojke čine: istorijske tradicije, moral i običaji, nauka, umjetnost i ostala područja duhovnog stvaralaštva jednog naroda. No, to su samo polazišta, iza kojih autor vidi mnogo zamki, sporova i drugačijih tumačenja — kao ono »da nikako ne mogu da budu nacionalni tako veliki strukturni elementi kulture kao što su nauka, tehnika, tehnologija proizvodnje« ili ono koje u nacionalnoj kulturi vidi samo nacionalni jezik (koji će, bez sumnje, još dugo zauzimati glavno mjesto).

U vezi s tim autor zapaža jednu opasnu pojavu: da se nacionalne institucije (koje su, po pravilu, pod patronatom vladajućih slojeva ili države) poistovjećuju s nacionalnom kulturom; te traži sadržinske elemente u vaninstitucionalnoj ravni — stvaralaštvu širokih masa, samoupravnom aktivizmu i sličnom.

Za mnoge teoretičare nacija posebno opasne podvodne sprudove predstavljaju takozvani nacionalni karakteri i njima saglasne kulture. Autor je ovdje pomenuo mnogo objašnjenja nacionalnog karaktera (psihologijom naroda, antropogeografskim činiocima, rasističkim pogledima), pa čak i velike Engelsove greške u vezi s istorijskim narodima i Slovenima kao »otpacima istorije«, predstavama o »misiji« pojedinih naroda, a onda je otvoreno postavio i sebi i čitaocima najbitnije pitanje: »ako bi se smatralo da postoji kakva karakterna osobina neke nacije, pitanje je da li je podarena baš njoj ili je imaju koje druge ili sve nacije. Osim toga, u klasnoj određenosti nacije takođe je pitanje: koja klasa, da li ekonomski, politički i duhovno vladajuća manjina ili izrabljivana većina, ili srednji slojevi, tanka intelektualna elita, daje obilježje »tipičnim« crtama nacionalnog karaktera?«

Nadovezujući se na slično Kardeljevo mišljenje, Ičević zaključuje da nacionalni karakter kao neka posebna »sažimajuća« crta, kao strogo individualizovana karakterna osobina, u stvari i ne postoji: »Razlike u odlikama pojedinih nacija, nastalih iz osobenosti njihovog društvenog bića, nijesu toliko udaljene ili suprotne da bi ih klasifikovale (prema kakvim spoljnim crtama, ponašanjima ili psihičkim ispoljavanjima) u kakve standardizovane obrasce.« On time ne želi da obezličuje i izjednačava nacije, niti da osporava kulturno-duhovni identitet svake nacije, nego samo upozorava na »skliskost« teorija o »jedinstvenom« i nepromjenjivom nacionalnom karakteru. Pri tom ima u vidu posebne situacije kod nas, u kojima, ako se prihvati nacionalno-karakterno imenovanje nacija, mora biti označeno i koje su karakterne crte više ili manje »podobne« samoupravljanju i modernom životu, koje su nacije i narodnosti »demokratskije« po svojoj psihičkoj konstituciji i slično. To bi već bile kobne računice.

Polazeći od sociološki relevantnih činjenica da je svaka nacija klasno ili slojno diferencirana, Ičević zaključuje da ni nacionalna kultura ne može biti monolitna i homogena, kako se ponekad želi prikazati. Zato on u prvi plan i ističe slojevitost te kulture. Međutim, kako u teoriji, naročito onoj tipa funkcionalizovanog marksizma, odavno egzistiraju teze o »jednorodnosti socijalističke kulture«, takva postavka otvara i mnoštvo drugih pitanja.

Digitized by Google

U svakom slučaju, pitanje je otvoreno, a njegovo otvaranje je nesumnjivo problematizovalo ideološku floskulu o monolitnosti nacionalne kulture. Polazeći od poznate Lenjinove teze »dvije kulture u svakoj naciji« i od mnoštva drugih pogleda o heterogenosti samog bića kulture, autor je zaista razložno relativizirao pojam nacionalne kulture. On je dobro shvatio da »u uslovima složene i nehomogene socijalne strukture i »mješovitih« svojinskih odnosa mogu da se traže osnove i za slojevito prepoznavanje neidentičnih kultura« pojedinih slojeva. Jer ako je svaka kultura, pa i nacionalna, način života određenih društvenih grupa koje bi zajedno mogle da stvaraju zajedničku kulturu, postavlja se onda pitanje koja je »prevodnica« u jedinstveni kulturni entitet.

Problematičnost teze o homogenosti nacionalne kulture dokazuje se i činjenicom da kultura nacije »uostalom, nije svedena na tvorevine s nacionalnim predznakom, niti je nacionalno najznačajnije samim sobom ono što se naziva tim imenom u određenom istorijskom trenutku ili društvenom sistemu«. Tu je, nesumnjivo, bitna i klasna komponenta nacionalne kulture. Autor stalno upozorava na klasnu »rascijepljenost« nacije, koju prati i kulturna pocijepanost. Na jednom mjestu on ilustruje ovaj stav Krležinim riječima »da nema hrvatstva »po sebi«, kao takvog, da nema hrvatstva koje će da pomiri hrvatskog kmeta s hrvatskim grofom«. On zna da su klase u cilju artikulisanja i nametanja svojih klasnih interesa i ciljeva »stvarale i koristile svoje kulturne organizacije i ustanove, ideologizovale stvarnost na način koji je opravdavao i racionalizovao klasne pobude« (str. 32). Ipak, autor uzima određenu mjeru raslojenosti koja ne priznaje postojanje neke »nove klase« ili »kontraklase«, pa time i neke vrste kontrakulture u nacionalnoj kulturi.

U poglavlju »Masovna i nacionalna kultura« autor je pokušao da razjasni i tendencije suprotne onima iz prethodnog dijela. To su tendencije univerzalizacije, planetarnog ujednačavanja i tržišnog uprosječavanja kulturnih ukusa i potreba — koje su, po nekim mišljenjima, inkompatibilne s nacionalnim zatvaranjima. Masovna kultura se ponekad suprotstavlja nacionalnoj ili se stavlja izvan nje, a najčešće joj se nadređuje (autor navodi poznate Morenove teze o »kulturnom imperijalizmu«, »trećoj kolonizaciji« i sličnom preko masovne kulture).

Razrešenje antinomija masovne i nacionalne kulture Ičević traži u društvenosti rada, života i kulturne samodjelatnosti, u samoupravnim relacijama. U tom smislu, nastojeći da objasni masovnost kulture u samoupravnom društvu, autor samo u osnovnim crtama naznačava socijalno-strukturne uslovljenosti masovne kulture, a u kulturnim samodjelatnostima traži mogućnost da se na nov način ozbiljuje čitavo područje masovne u stvarnu samoupravnu kulturu. U vezi s tim autoru se čini da se masovna i nacionalna kultura u ravni u kojoj se sreću nacionalne svojstvenosti i opšteljudske vrijednosti ne mogu protivstavljati niti isključivati, niti ponašati kao dvije zasebne oblasti kulturnog zbivanja. Po njemu se »i nacionalna kultura oplođuje masovnošću kulturnih doživljaja i stvaralaštva pripadnikâ nacionalne zajednice, a masovna kultura na pogodan komunikacijski način čini dostupnim vrhunska nacionalno-kulturna djela svim ljudima«. Samoupravnom društvu je svojstveno da sva kultura bude masovna, ali to ne može biti kultura servirana za amorfnu masu pojedinaca, nego samoupravna kultura udruženih radnih ljudi, koji stvaraju i koriste sva kulturna dobra.

Iako je autor u ovom poglavlju naveo glavne kontroverze oko masovne kulture, on se ipak zadržao na njenoj negativnoj konstanti. On je uglavnom shvata kao »nametnutu«, nadređenu u svim vidovima, pa i u odnosu na nacionalnu kulturu. Međutim, baš njena homogenizacijska funkcija i brza komunikativnost pogoduje nacionalnoj homogenizaciji, seg-

Digitized by Google

mentizovanju željenih tačaka i političkih sadržaja i zgušnjavanju nacionalne svijesti. U stvari, takva funkcija omogućava mnoge zloupotrebe masovne kulture, njenih medija i slično (kod nas se na toj osnovi učvršćuju nacionalni centri političke moći). Tako se masovna kultura može uspješno podrediti »nacionalnim«, pa i regionalnim ili pokrajinskim interesima, i postati temelj i glavno uporište nacionalističkih pokreta. Naime, svi nacionalistički pokreti (maspok iz sedamdesetih i iredentizam iz osamdesetih godina) prvo su osvajali medije za masovno komuniciranje i druga uporišta kulture (televiziju, radio, izdavačke i filmske kuće i slično). Taj aspekt pokazuje da masovna kultura može biti i manipulacijski podređena nacionalnoj, a ne samo njoj nadređena, kako može da proizađe iz ove analize.

»Samoupravna kultura rada« naslov je petog poglavlja ove knjige, mada bi adekvatnije bilo da se zove »Oslobađanje rada i kulture kroz samoupravljanje«. Naime, autor je s pravom označio rad kao temelj ljudske emancipacije, a svi oblici njegovog otuđenja reflektuju se na kulturu — koja se sve više nalazi u procijepu između komercijalizovanog tržišta i ideologizirane države. Zato on smatra da je »samoupravljanje mogućnost da se izvrši ekonomsko-političko, ali i kulturno oslobođenje rada«, dokazujući zatim da takvo samoupravno oblikovanje života i kulture nije nikakav udes, nego realna šansa.

Naredno poglavlje — »Kulturne samodjelatnosti« — nesumljivo je interesantno, ali u ovom kontekstu prosto »visi«, nije organski uklopljeno u problematiku nacionalne kulture. U njemu se ne analiziraju relacije kulturnih samodjelatnosti spram nacionalne kulture. (U tom kontekstu znamo da ima dosta nacionalnog formalizma i pristrasnog podgrijavanja amaterskog stvaralaštva na oživljavanju tradicionalnih rituala, folklora, nošnji, običaja; mada se amaterska plemenitost u principu ne može dovesti u pitanje.) Ovdje se to ne razmatra, sem u kontekstu negativnog djejstva masovne kulture na amaterizam i uopšte na kulturne samodjelatnosti.

U daljem toku analize autor s pravom izdvaja takozvanu duhovnu dimenziju nacionalne kulture, posebno se zadržavajući na jezičkom faktoru i religijskoj pripadnosti. To je bilo potrebno i zbog činjenice da je i sama nacija u izvjesnom smislu kulturno-duhovna zajednica. Ovaj dio pokazuje koliko iskušenja otvara zapravo jezičko pitanje u nacionalnoj kulturi: zna se da je to jedna od bitnih determinanti nacije, ali kako objasniti taj determinizam kad se zna da i više nacija govori jedan isti jezik (slučaj srpskohrvatskog jezika), ili da pripadnici jedne iste nacije govore više jezika (Švajcarska, SAD). U slične lavirinte vodi i vjerska pripadnost, koja je vjekovima uticala na stvaranje nacionalne svijesti, predstavljajući se kao čuvar nacionalnog duha i kulture. Ičević je na primjeru muslimanske nacije i islamske religije dobro pokazao neodrživost teze o navodnoj isključivo religijskoj determinisanosti te nacije i iznio je važne sociološke razloge druge vrste, kao što je dobro razotkrio ideologijski smisao teze o crkvi kao »tvorcu i čuvaru« nacionalne kulture.

Ovo interesantno poglavlje autor će završiti stavom da »izlaz iz religije nije u administrativnim zabranama, u proklinjanju ili proganjanju vjerskih ustanova i poslenika, niti u propagandi protiv »zaludujućih« učenja. Marksisti-ateisti se ne bore protiv Boga, nego za čovjeka« (str. 105).

Šteta je što u ovoj knjizi nije šire razvijena problematika nacionalizma u kulturi, nego je ona samo naznačena kao značajna i dat je teorijski okvir u kome je Ičević pomenuta pitanja već analizirao u drugim svojim radovima. Bolje bi bilo da je u ovu problemsku knjigu o nacionalnoj kulturi prenesen i dio iz knjige *Nacija i samoupravljanje* i drugih njegovih članaka nego što je data samo informacija da se to

Digitized by Google

može naći u dotičnoj knjizi. Ovdje su konkretno pomenuta dva ekstremna oblika kulturnog nacionalizma: maspok u Hrvatskoj i albanski iredentizam na Kosovu. Ostali pojavni oblici nacionalizma u kulturi očevidno su ostavljeni za druge prilike i dodatne analize.

Ako se u mnogim krajevima svijeta smatralo da je problem nacionalno-kulturnog pluralizma prevladan, već podaci iz ove knjige govore o obrnutim tendencijama. Gotovo u svim zemljama u kojima se smatralo da je nacionalni problem prevaziđen već ključaju etnički i nacionalni pokreti tražeći pravo i mogućnosti da izraze svoj identitet (Portorikanci, Indijanci, Meksikanci, crnci, Bretonci, Baski, Korzikanci, Irci...). Zato je dio ove knjige koji tretira nacionalno-kulturni pluralizam veoma informativan, sistematičan i teorijski utemeljen (on se ne zadržava na opisu, nego istražuje društvene razloge i modele za obnovu nacionalnog i kulturnog identiteta). Ovaj fragment pomaže da se i neki naši problemi te vrste sagledaju u širem, civilizacijskom kontekstu.

Na kraju, u kontekstu ostvarivanja ravnopravnosti i zajedništva kultura naših nacija i narodnosti, autor otvara i kontroverzno pitanje »jugoslovenske kulture« i jugoslovenstva uopšte. Poslije podrobne analize tih pitanja autor zaključuje da u vezi s tim »pravo rješenje nije ni u kakvom pluralizmu odijeljenih i zatvorenih nacionalnih kultura, niti u »jugoslovenskoj naciji« ili nadnaciji koja ima svoju posebnu nacionalnu ili nadnacionalnu kulturu ili nadkulturu, nego u ravnopravnosti i zajedništvu narodâ i narodnosti i njihovih kultura, u jugoslovenstvu kao svojevrsnom internacionalizmu i pripadnosti socijalističkoj samoupravnoj zajednici i zajedničkom stvaranju samoupravne jugoslovenske kulture« (str. 131). Za Ičevića jugoslovenska kultura nije nikakav zbir nacionalnih kultura, niti neka nadnacionalna tvorevina koja u sebe apsorbuje sve kulturne vrijednosti nacionalnih kultura, obezličujući ili zamjenjujući ih, nego prije svega »zajedništvo kultura naroda i narodnosti Jugoslavije«, do koga (na poznatim principima) dolazi i pod djejstvom višesmjernih preplitanja, prožimanja, ali i kontakata i »preuplenjavanja« sa univerzalnim kulturnim vrijednostima.

U svakom slučaju, ova je knjiga na trezven način postavila u žižu naučne analize mnoga pitanja o kojima svakodnevno dosta strasno razgovaramo. Autor nije težio da u njoj da konačne odgovore (čak je pretjerano otvarao pitanja koja čekaju odgovore), ali je nastojao da strpljivo dokaže ona rešenja za koja je smatrao da su pravilna. Možemo se s njima slagati ili ne slagati, ali je sigurno da ćemo se u analizi nacija i nacionalne kulture morati češće vraćati ovoj knjizi.

Borisav Džuverović

Miloš Nikolić: Marksizam i samoupravljanje

(»Globus — Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1984)

Knjiga Miloša Nikolića *Marksizam i samoupravljanje* korisna je upotpuna edicije zagrebačkog »Kulturnog radnika« »11. teza«, bez obzira na to što literatura posvećena ovom predmetu u nas nije oskudna, ali ni suvišna! Tim više što je, kako se to i u recenziji ističe, samoupravljanje uvijek tema aktualna za našu sredinu i za suvremene socijalističke procese uopće, budući da ni teorijske, a još manje historijske osnove samoupravljanja još uvijek nisu do kraja istražene u njihovom bogatstvu.

Kao što je poznato, Karl Marx je cijelu svoju filozofiju založio

Digitized by Google

za slobodu i utkao ju u ideologiju revolucionarne preobrazbe klasne epohe. Izgradnja teorijske osnove slobode i praktičko oblikovanje njenog ostvarivanja putem revolucije osnovni je Marxov movens još od prvih početaka njegove filozofije i ono što toj filozofiji i Marxovom djelu uopće daje upečatljivo humanističko obilježje. Osloboditi, pak, čovjeka kao društveno biće znači revolucionarno nadvladati epohu kojoj su po njenoj unutarnjoj historijskoj strukturi imanentni razni izvori alijenacije, pa se tako samoupravno dezalijeniranje društva i ljudske individue s izvornog marksističkog aspekta ukazuje kao temelj postklasnoga i ljudske slobode. Upravo to i nastoji dokazati i istaći autor ove knjige, dajući na pregledan način sve teorijske pravce u suvremenoj povijesti marksizma i socijalizma koji se pozivaju na samoupravljanje kao autentičnu socijalističku orijentaciju utemeljenu u svoj dubini tradicije radničkog pokreta, s posebnim osvrtom na jugoslavenski samoupravni koncept duboko vezan uz velike i najznačajnije tokove svjetskog socijalističkog pokreta.

Nastojeći povezati ideju samoupravljanja s izvornom Marxovom mišlju kao filozofski i naučno najutemeljenijom, te praktički najrasprostranjenijom i najaktualnijom teorijom radikalnog društvenog prevrata, autoru je ponajprije stalo do teorijskog utemeljenja ideje samoupravljanja u izvornoj Marxovoj misli, da bi zatim sustavno i veoma jezgrovito pokazao što se događalo sa sudbinom te ideje u historiji marksizma i socijalizma do danas. Utemeljenje o kome je ovdje riječ značajno je i zbog toga što u široj lepezi teorije radničkog pokreta, pa i u historijskom razvoju samoga marksizma do danas, ima nastojanja koja su tom utemeljenju suprotna; bilo je i ima nastojanja da se ideja samoupravljanja pokaže kao suprotna izvornom duhu Marxova učenja. U vezi s tim autor podsjeća na učenje Pierrea Rosanvallona u njegovoj posljednjoj knjizi *Le capitalisme utopique* da je »totalitarizam posljednja riječ Marxove nauke«, kao i na tvrdnju teoretičara Socijalističke partije Italije Franca Crepsija u referatu pod naslovom »Samoupravljanje i institucionalno posredovanje« na seminaru »Samoupravljanje u jugoslavenskom iskustvu« održanom u Bolonji 1979. godine »da jugoslavensko socijalističko iskustvo pokazuje nespojivost marksizma sa samoupravljanjem«. Suprotstavljajući se tim idejama, izvor kojima nalazi u nepotpunom, jednostranom, a ponekad i namjerno pogrešnom interpretiranju Karla Marxa, autor ovoga djela utemeljuje samoupravljanje u Marxovu nauku na osnovu analize bitnih saznanja Marxove misli koja, dakako, nisu *eksplicite* formulirana na jednom mjestu u širokom Marxovome djelu, niti su bilo gdje u Marxa data kanonski, niti pak u do kraja razvijenom obliku. Polazeći od odgovarajućih bitnih Marxovih teorijskih stavova i intencija, a posebno od njegove analize Pariške komune, te oslanjajući se pri tom i na postojeće revolucionarno-klasne interpretacije Marxa, u ovom su djelu ta saznanja izložena u razvijenom obliku i iz njih su izvedeni zaključci u pogledu suštine, odnosno revolucionarnih mogućnosti samoupravljanja, te na temelju toga kao historijska Marxova poruka istaknuto učenje da se ciljevi socijalističke revolucije, kojoj je samooslobođenje radničke klase bitna pretpostavka, ne mogu ostvarivati bez ovoga ili onoga oblika samoupravljanja.

Analizirajući historijsku sudbinu ove Marxove poruke, autor pozitivističkoj interpretaciji Marxa — koja se pojavila još u okvirima Druge internacionale i koja je, nasuprot Marxovoj tezi o historijskoj samoaktivnosti radničke klase, u prvi plan teorije i strategije klasne borbe i revolucije istakla državu — suprotstavlja orijentacije koje su također karakteristične za dosadašnji razvoj marksizma, a koje su spomenutu Marxovu poruku i marksističku viziju samoupravljanja širile, obogaćivale novim historijskim iskustvom i rezultatima

Digitized by Google

klasne i revolucionarne borbe i do danas prenosile. Autor ističe da ideja samoupravljanja još u 19. st. ni kod nas nije bila strana, jer ju je afirmirao Svetozar Marković 80-ih godina prošloga stoljeća pod utjecajem Pariške komune, kao što ju je razvijala u drugim sredinama čitava plejada najistaknutijih marksista i revolucionara: Gramsci, Lukács, Korsch, Max Adler, Pannekoek, Bauer, Daümig, Lewine, Müller itd. U vezi s tim autor posebno raspravlja o odnosu spram ideji samoupravljanja velikog revolucionarnog i marksističkog Lenjinova djela kome priličan broj teoretičara samoupravljanja odriče samoupravnu inspiraciju i usmjerenost. Zbog konkretnih i veoma specifičnih historijskih uslova u kojima se razvijalo na konkretnom historijskom tlu caristička Rusije, te zbog niza poznatih objektivnih okolnosti u kojima se razvijala revolucionarna i politička praksa Oktobra — Lenjinova misao i djelo razvijali su se pod povremenim snažnijim utjecajem pozitivističke interpretacije Marxova nauka karakteristične za marksizam Druge internacionale, što je rezultiralo činjenicom da je u pojedinim etapama Lenjinove revolucionarne akcije revolucionarna samoaktivnost radničke klase bila potisnuta u korist djelovanja partije i države, no, usprkos tome, Lenjinova djelatnost u revolucionarnoj epohi 1905—1906. i osobito u revoluciji 1917. godine bila je i te kako usmjerena na samoaktivnost proleterijata i na radničko samoupravljanje i zato, ističe autor, »svako ozbiljno marksističko promišljanje samoupravljanja može u odgovarajućim Lenjinovim tekstovima, prije svega u Državi i revoluciji, naći inspiracije i obogatiti se novim spoznajama!«

Osobito zanimljiv dio knjige predstavljaju stranice na kojima autor analizira stavove sovjetskih autora u vezi s problemima samoupravljanja i odumiranja države. Osnovna karakteristika tih stavova, kako i autor ističe, jest to da polaze od postojeće društvene organizacije u kojoj je osnovni faktor država, pa toj organizaciji pripisuju obilježja samoupravljanja, dodajući tome i neke institucije participacije koje nisu neposredno dio državne organizacije. Prema tome, stavovi sovjetskih autora u vezi sa samoupravljanjem i odumiranjem države ne podrazumijevaju izgrađivanje jedne samoupravne organizacije posredstvom države, jer ne podrazumijevaju razvoj samoupravljanja u bazi i njegovo objedinjavanje posredovanjem države u sklopu globalne društvene organizacije. Stavove sovjetskih autora (A. K. Belyha, P. Demičova, F. D. Kretova, J. M. Kuzlova, I. M. Stepanova i drugih) inspirirane uglavnom tezama 21. i 22. kongresa KPSS i objavljene od 1965. do 1973. godine autor podvrgava kritičkoj teorijskoj analizi s dosljednog marksističkog stajališta i otkriva u njima niz nekonzekventnosti i suprotnosti spram izvornog učenja marksističkih klasika, a prije svega nastojanje da se u skladu s razvojem marksizma u SSSR-u neposredno odlučivanje radnih ljudi pomakne u perspektivu komunističke budućnosti.

Posebna poglavlja knjige posvećena su razvoju samoupravljanja u Jugoslaviji, te doprinosu naše socijalističke teorije i prakse rješavanju problemâ udruživanja rada i podruštvljavanja političke sfere. Iz ovih poglavlja čitalac se upoznaje s činjenicom da jugoslavenski primjer samoupravljanja nije teorijski i historijski provizorij, niti neko slučajno lokalno iskustvo, nego da je duboko srastao s velikim tokovima svjetske socijalističke preobrazbe i da je, upravo zbog toga, značajan doprinos razvoju svjetske marksističke teorije.

Na koncu, valja istaći da je knjiga Miloša Nikolića *Marksizam i samoupravljanje* i primjer jednostavnog i razumljivoga pisanja, pa će, nadamo se, osobito dobro poslužiti našoj đačkoj i studentskoj omladini, kao i svima drugima koje zanimaju ove vrlo aktualne teme našeg svakodnevlja.

Vera Steinbauer

Digitized by Google

Herbert Markuze: Hegelova ontologija i teorija povesnosti

(»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1981, strana 346)

Ova knjiga, pisana 1932. godine (preveo i pogovor napisao B. Brujić), može se odrediti i kao etapa Markuzeovog naukovanja u Hegelovoj mukotrpnoj dijalektičkoj konstrukciji, spletovima posredovanja i dubini uvida, naročito u čovekov svet. Ta se činjenica vidi pre svega u formi knjige. Markuze, naime, u ovoj knjizi uporno, iako ne i sistematično, analizira tekst *Logike* i *Fenomenologije duha.* To čitanje Hegela izvedeno je na podlozi razumevanja Hegela od strane Marksa i Hajdegera. Po tome što uporno analizira i tumači sam Hegelov tekst ova knjiga se može doživeti i kao osobit i originalan vodič kroz Hegelovo mišljenje poput poznatog Koževljevog *Kako čitati Hegela.*

Osobenost ove knjige je i u tome što se u njoj mnogi pojmovi čitaju drukčije nego u stereotipnim marksističkim prikazivanjima Hegelove filozofije — na primer, pojmovi objektivnost, priroda, pojedinačno, konkretno, sloboda, bilost, idealizam i slični. Markuzeova interpretacija rasterećena je od onog neproduktivnog naboja dihotomije idealizam-materijalizam i apriornog određenja Hegela kao idealiste. Takvo čitanje pomaže da se na nov način shvati niz Hegelovih kategorija i kvalifikacija i naročito filozofski nužan odnos Hegelovog i Marksovog mišljenja. Pokazuje se da Markuze ovde traga i za onim nabojem Hegelovog mišljenja koji, rečeno Engelsovom parabolom, krije u sebi revoluciju, a ne samo teoriju povesnosti. I to pre svega time što insistira da se filozofsko mišljenje razume kao negacija neposredno datoga. On je uveren da je Marks tek po tome što je konzekventno sledio ovaj naboj mogao mišljenju da postavi u zadatak da izađe iz svoga vremena i iz čistog mišljenja (deseta i jedanaesta teza o Fojerbahu). Tu je Markuze našao kriterij za svako savremeno mišljenje. »Od ovog stupnja dalje sve mišljenje koje ne pokazuje svijest o korenitoj lažnosti utvrđenih oblika života — pogrešno je mišljenje. Odstupanje od toga sveobuhvatnog uslova nije samo nemoralno: ono je lažno« *(Um i revolucija,* str. 14). Po tome se Marks pokazuje Markuzeu kao prvi i legitimni naslednik Hegelove filozofije.

Kao što je poznato, problematika istoričnosti ili povesnosti nalazi se u središtu Markuzeovog mišljenja, a neposredno utemeljuje njegovo najznačajnije delo *Um i revolucija.* Suština je Markuzeovih istraživanja i u ovoj knjizi u nameri da pokaže da Hegel bitak stvarnosti razume kao gibljivost ili kretanje. Zapravo, on hoće da »pojasni sklopove u kojima Hegel otkriva i razvija dimenzije povesnosti«. To mu je potrebno da bi pokazao one bitne pretpostavke na kojima stoji svaka ozbiljna teorija povesnosti. Teza o povesnom karakteru Hegelove ontologije odlučna je ideja ove knjige.

Interpretacijom Hegelove *Logike* Markuze daje pojmu gibanja (kretanja) sedišno značenje. Pri tom on kretanje razume uvek kao delatnost složenog posredovanja. Markuze, nadalje, hoće da pokaže kako kod Hegela pojam života nužno dolazi u središte ontologije, ali i u središte svih kasnijih teorija povesnosti, a pre svega one značajne koju je izgradio Vilhelm Diltaj.. Time se pokazuje posve jasnim da Markuze u stvari hoće da uveri da Hegelova ontologia, uprkos svemu, izvorno smera ka pojmu života u njegovoj povesnosti. Zato su dve temeljne i dominantne kategorije u ovoj analizi Hegelove filozofije: *gibljivost* (kretanje) bića putem posredovanja i *zbivanje života* u totalitetu bića. Tome odgovara i struktura knjige. Uz kratak uvod koji objašnjava polazišta analize, knjiga sadrži dva dela: prvi, *Interpetacija Hegelove »Logike« s obzirom na njezinu ontologijsku*

Digitized by Google

problematiku: bitak kao gibljivost i drugi, *Pojam bitka života u njegovoj povesnosti kao izvorni temelj Hegelove ontologije.* Ovi delovi su komplementarni, a povezuje ih ukazivanje na temeljni motiv Hegelove filozofije — jedinstvo subjekta i objekta.

U prvom delu knjige Markuze analizira problemsko-povesnu izvornu situaciju u Hegelovim spisima, od prvih spisa *(Razlika između Fihteovog i Šelingovog sistema filozofije)* do *Logike.*

Markuzeovo je čvrsto uverenje da je tek s pojmom bitka koji je izgradio Hegel uspostavljena mogućnost da se razvije povesno zbivanje u njegovoj izvornosti. I više od toga — Hegel je bitno uticao na specifičnost tog razvitka. Hegel povest konzekventno problematizuje kao zbivanje, jer se on o bitku uvek pita s obzirom na njegovo zbivanje, na njegovu gibljivost. Bitak intelektualnog i realnog sveta treba shvatiti kao proizvođenje, dakle, ne kao dato, već kao stvaranje iz sebe — to je samopostavljanje, samoreprodukcija. To je nastajanje nastalog. Apsolutno se karakteriše načinom gibljivosti. Pri tom je bitno skrenuti pažnju na to da Hegel uvek naglašava da različite delove stvarnosti karakteriše različit način kretanja. Svakom delu stvarnosti odgovara određen način njegovog jedinstva i određen način gibljivosti. Zato je Hegel posebno isticao kao vrednost Šelingovog razumevanja stvarnosti upravo to što svaki stupanj razvoja ima »kvalitativnu diferenciju«, odnosno »svoju vlastitu formu«, te se ne može prosto svesti na neku drugu formu.

Za Hegela, po Markuzeu, bitak ne znači ono što se naziva bitkom u ontološkom smislu. Bitak je za njega jedan određen način bitka — kretanje do koga se može doći misaono. Hegelov pojam bitka pretpostavlja i izvorno jedinstvo subjektivnosti i objektivnosti (za sebe biti, svest; i o sebe biti, predmetnost). (Tako Hegel, u stvari, traži bitak s one strane tradicionalne suprotnosti subjektivnosti i objektivnosti i obe ih prevladava i u sebi sadržava.) Ovde je najbitnije zapažanje da se bitak može shvatiti samo kao zbivanje (Hegel: »Nešto kao nastajanje jest prelaženje, momenti kojeg su i sami nešto i koje je stoga promena. Konačno, biće je povest sama, jer bitak konačnog jest prolaznost. Biće je tako postalo središte svojih drugosti. Tako se supstancija javlja kao subjekt, a jedinstvo bitka konstituiše se u kretanju, tačnije, samokretanju«).

Kako shvatiti povesnost? Povesnost je način bitka. To je, prvo, prethodno, orijentaciono značenje pojma povesnosti. Povesnost je smisao bitka povesti, nasuprot prirodi. To je, drugo, prethodno, ali specifično značenje pojma povesnosti. Povesnost sačinjava biće čoveka. To je, treće, značenje pojma povesnosti. Pojmom povesnosti razgraničava Hegel organski život prirode od života samosvesti.

Suština je povesnosti da ona neposredno propada u pojedinačnosti tubitka. Markuze time uverava da je Hegel otvorio jednu novu dimenziju — univerzalnu povest bića: povest je određena načinom preokretanja i menjanja. Apsolutni duh je zavisan od svoje povesti ili načina pojavljivanja. Po tome je Hegelova ontologija temelj teorije povesnosti koju je izgradio Diltaj. Po Markuzeu, Diltaj je najdublje razumeo Hegela u rečenici: »Duh je, međutim, povijesno biće.« Ali Markuze istovremeno uverava da je bilo kobno što je nakon Hegela, i to naročito pod uticajem Diltaja, izjednačen pojam duha i pojam povesti. Posle Hegela akcenat se stavlja na izvedeni pojam povesti, na deo duha, na svetsku povest. Po njemu, pak, Hegelovo raspravljanje povesnog bitka kao duhovnog bitka pretpostavlja da je u duhu shvaćena i sačuvana povesnost. »Duh je u Hegela izvorno naziv za jedan određeni način zbivanja« (str. 312). Zato on zaključuje da se čitava sistematika Hegelove filozofije svodi na nacrt ideje kao kretanja.

Temelj bitka kao kretanja jeste u njemu samom bivstvujuća nedostatnost i negativitet. Kreta-

Digitized by Google

nje ne traži spoljnog podsticaja. (Hegel: »Konkretni totalitet, kao takav, u samom sebi ima početak tijeka i razvitka.«) Zato on kao središna određenja Hegelovog učenja o bitku navodi negativitet i kretanje, a beskonačnost mu se pokazuje kao afirmativno određenje konačnosti kao kretanja.

Otkuda kretanje? Otuda što je bitak određen kao dvojan i prelomljen u sebi, pa se mora zbivati i ponovo prevladavati dvojnost. Apsolutna diferencija je stvarni prafenomen, a bitak stvarnog je u beskonačnoj deobi, u diferenciji: jednakost sebi u drugobitku ili bitak kao kretanje. Markuze primećuje da bi bez nadilaženja i prevladavanja svaka neposredna određenost bića bila samo jedno postojeće, ravnodušno stanje materije. Hegel, u stvari, zna da bitak ima jedno fundamentalno svojstvo — da je u sebi »prelomljen«, da jeste samo u drugobitku kao jednakost sebi u promeni. On stalno u sebi nosi svoj negativitet (Hegel: »Baš to da se *manifestira* jest sadržaj apsoluta«) i upravo to specifično kretanje proizvođenja sebe sačinjava stvarnost bića..

Apsolutna diferencija, dvojstvo i dvojnost bitka je univerzalno određenje i zato temelj svakog zbivanja. Diferencija je istovremeno izvorno potencija. Unutrašnja prelomljenost i dvojnost određuju tako bitak kao trebanje. Tu se pod trebanjem podrazumeva to da svako biće treba, tačnije, mora da nadiđe svoj faktički tubitak, i više — ono treba da »izađe«, da »ispolji«, da se »manifestuje«. To znači da apsolutna diferencija ili jedinstvo suprotstavljenih određenja bitka jeste osnova svake konkretnosti. Hegel tako pretpostavlja negativno jedinstvo — jedinstvo u preovlađujućem ujedinjavanju. Tako se prelaz od kvantiteta u kvalitet javlja kao napredovanje od jedne strukture ka drugoj, ali kao kretanje unutar jedne celine. Struktura ka kojoj se napreduje nije naredna, nego je istovremeno s prevladanom prvom strukturom — u kretanju biva ona samo otvorena i zahvaćena. Hegel zato može da kaže da se u znanju i u predmetnosti oblik koji sledi uvek nužno zbiva iz nestajanja prethodnog, da je kasniji svet uvek nužno određen ranijim, a da oblik koji sledi zadržava onaj prethodni.

U svakoj stvari postoji potencija i stvarnost. Temeljni prafenomen stvarnosti je zato dvodimenzionalnost mogućnosti i stvarnosti. Mogućnost stvarnog je krajnje negativna i uvek unutrašnja. Time što se u stvarnosti ukida vlastita neposrednost ona se posreduje sobom. Stvarnost koju zatičemo ima u sebi samoj odliku da mora da bude prevladana, odnosno ona je uslov nečeg drugog. (Hegel: »Neposredna zbilja, kao takva, uopće nije to što ona treba biti, nego je u sebi pocijepana, konačna zbilja. To da bude potrošena jest njeno određenje«.) Zato je bitak za Hegela u stvari apsolutno »neodređen«, jer ako bi bio karakteriziran bar jednim jedinim određenjem, onda on ne bi bio čist bitak. Kao prevladavanje svake određenosti »bitak je apstraktna ravnodušnost«. Tako se dolazi do »ništa« kao određenja bitka. Bitak jeste samo u prelazu u ništa, odnosno u negiranju sebe.

Hegelovo određenje da bitak i ništa jesu isto ima karakter negacije u sklopu negativnog jedinstva posredovanja. To znači određenje bitka nije nikad dovršeno. Ali ono što nastaje iz propadanja učvršćenih suprotnosti nije ništa, nego je takođe nastajanje, izvorište. Kao izvorište pojavljuje se »prvo ništa« ili »noć totaliteta«, »beskonačnost nastajanja i proizvođenja« (str. 20). Nešto jest u stalnom prelaženju u drugo. Tako bitak nije ništa drugo nego tubitak, dokrajčenje, zbivanje te dvojnosti. Bitak je kao negativitet samog sebe: to »da ne bude to što jest i da bude to što nije«. Zato se može reći da sve što postoji još je nešto više, nešto drugo od datoga, od onog tu, sadašnjeg, od onog nadohvat ruke. Ono ništa koje ništi je uistinu na delu upravo u prelaznim razdobljima istorije.

Delatnost je uvek posredovana. Bitak je uvek zbivanje u totalitetu, odnosno prema nečemu, dakle, odnos. Odnošenje ide preko

Digitized by Google

pojedinačnog. Sve što egzistira stoji u odnosu i taj odnos jeste ono istinsko svake egzistencije. Tako se u odnosu pokazuje da se istina ne može rastočiti u pojedinačnim pojavama (»carstvo pojava«), već da je suština u stvari zbivanje odnosa (»carstvo zakona«). Jer kretanje duha je samo »večno posmatranje sebe u drugom« pošto j svako biće u mnogostrukoj vezi s drugim bićima. Svojim bićem svako je biće »bitak za drugo« i tek je prelaženje u nešto drugo »punina bitka«.

Razlike gibanja ili kretanja s obzirom na medij vremena jesu prošlost, sadašnjost i budućnost. Ali forma vremena pripada samo onome što zna. Vreme je izraz određene forme u kojoj se pojavljuje duh. Ali uvek kao nešto nedovršeno. Hegel će reći da je vreme »sudbina i nužnost duha koji u sebi nije dovršen«. Zbivanje u vremenu znači da nešto jeste na putu ka sebi, da se ono mora još obogatiti, mora još realizovati.

U drugom delu knjige Markuze analizira Hegelovo poimanje bitka života. Osnovni mu je cilj da pokaže da Hegel upravo s pojmom života omogućava prevladavanje tradicionalne filozofije i zasnivanje teorije povesnosti.

Iz pojma bitka života kao središnog pojma izvire problematika povesti, budući da se s njim zbiva potpuno rastvaranje apstraktnog pojma o čoveku i prirodi. Život kod Hegela označava način bitka stvarnog sveta: jedinstva života i shvaćenog života. Hegel, naime, pokazuje da se s bitkom života, odnosno tek s njim, povest javlja kao stvarna. Ovo određujuće značenje bitka života može se prikazati preko nekoliko komplementarnih momenata:

— tek s bitkom života dolazi svet u istinu time što ga život »shvata«, osvetljava;

— život je jedinstvo subjektivnosti i objektivnosti, odnosno odnošenje;

— život u delatnosti proizvodi sebe;

— u konkretnom zbivanju života nađena je legitimacija i ispunjenje ontologijskog temeljnog načela o supstanciji kao subjektu;

— život u svojoj suštini u samom sebi zahteva ne samo da bude spoznat, nego i priznat;

— život je »prvi«, »neposredni« oblik ideje u kojem je ostvaren pojam slobode i istine, čime se čovekov život stavlja u središte ontologije.

Ideja jeste apsolutni proces u kojem se totalitet održava u različitim momentima. Život bi se, međutim, mogao prikazati kao dvostruka sinteza: ja i predmetnost i ja i ja.

Markuzeu je posebno stalo da kod Hegela naglasi odnos ja i predmetnosti. Zašto? U evropskom mišljenju, naročito od Dekarta, dominirao je pojam subjektivnosti i to je uticalo da se, sve do Hegela, povest kao način subjektivnosti ili previđa ili suprotstavlja načinu bitka objektivnosti. Hegelovo prevladavanje tradicionalne suprotnosti subjekta i objekta ima, po Markuzeu, fundamentalni značaj jer oslobađa pristup dimenziji povesnosti. Jer povesnost čoveka ne pada u neki drukčiji svet, nego se zbiva zajedno sa zbivanjem samog sveta a da time ne gubi svoju bitnu osobitost. Zato Hegel pojam života i određuje kao jedinstvo ja i sveta. »Time što je razotkrio izvorno jedinstvo oba načina bitka, i pokazao njegovo ozbiljenje u bitku života, Hegel je pružio mogućnost da se pokaže povijesnost života ujedno s povijesnošću tek životom ozbiljenih bića »svijeta« (str. 12)

Dok je Kant zahtev trebanja izveo iz analize sveta kao razdvojenog, Hegel pretpostavlja izvorno jedinstvo čoveka i sveta. Dimenzija života je prethodno jedinstvo subjekta i objekta, a spoznavanje je »ispostavljanje tog jedinstva« (str. 169). Hegel, naime, zna da postoji izvorno kretanje života pre svakog saznanja.

Život je jedinstvo subjekta i objekta, jer tek se u njemu objektivnost javlja kao predmet. Istovremeno, u životu je objektivnost ono što bitno »predicira« individualni život subjekta. Tako se pokazuje da priroda nije oblik

Digitized by Google

unutar povesti ili epoha povesti, već vlastita pred-postavka života i povesti. Život se zbiva uvek i kao »priroda«, protiv prirode, s prirodom i u prirodi. U životu se subjektivnost i objektivnost spajaju kao momenti istog (»živa individualnost«, s jedne, i »oživljeni svet«, s druge strane).

Tek u odnosu prema objektivnosti i drugom postaje stvarni individuum, kao delovanje u svetu i protiv njega. Upravo to Hegel naziva procesom života. Taj proces počinje s »potrebom«, a karakter potrebe određen je kao »bol«. Kretanje života ide tako od prevladavanja predmetnog sveta preko napora na samoosveščivanju: zbog potrebe individuum se okreće protiv objektivnosti da bi je se domogao, da bi je prisvojio. Svet koji je čovek prisvojio postaje i sam život. Prisvajanje sveta jeste njegovo preoblikovanje u živu individualnost. Tako se objektivnost kao ravnodušna spoljašnost pokazuje kao pretpostavka života.

Život je bitak koji zna, a ispunjava se u povesti duha. Život je u različitim subjektima sve dok se ne ostvari kao subjekt koji je o sebi i za sebe kao duh. Hegel zato prikazuje različite stupnjeve života u povesti duha, a ono što im je zajedničko to je svest. Svest je bitak života kao »reflektiranog«, shvaćenog, pojmljenog. Život je način znanja, a znanje je najviši način kretanja bitka. Viši oblici znanja su viši oblici života.

Zbivanje života gonjeno je požudom da se potvrdi. To nužno tera život iz neposrednosti ka »višim oblicima« sve dok ne postane bitan i ne dovrši se kao duh. Duh postaje stvaran u povesnom zbivanju. Povesnom zbivanju pripisan je karakter totaliteta jer u sebi uključuje sve delove bića, posredujući ih. Povest se, nadalje, zbiva kao jedinstvo ja i sveta, samosvesti i predmetnosti.

Život se može javiti u obliku samostalnih umnih individua, dakle u obliku slobode, ali i u obliku gospodstva i sluganstva.

Odnos individue i slobode Markuze analizira na osnovu sledećeg bitnog stava. »Individualnost je to što je njezin svijet kao njezin. Ona sama jeste krug njezina čina, jedinstva prisutnog i sačinjenog bitka.« Slobodnije izraženo: pod *prisutnošću* se može podrazumevati priroda, a pod *sačinjenim* društvenost. Pozitivan odnos prema svetu, po Hegelu, postaje stvaran tek kad je samosvest učinila i shvatila svet kao svoj čin. Tada se »o sebi prisutan svet« i »za sebe bivstvujuća individualnost« više ne raspadaju. Hegel će reći, u fihteanskom naboju, da je svet zbiljski čin individuuma, dok je individuum, sa svoje strane, »samo ono što je učinio«. Istina, Hegel izbegava zamke apsolutizacije individualizma upozorenjem da je individuum nešto samo u opštem »mediju« naroda. »Celina je prožimanje individualnosti i općeg, prožimanje koje se giba« (str. 279).

Samosvest je spoznala da je svest samo okružje njenog čina. Individue gonjene žudnjom moraju se potvrditi i predstaviti u svojoj slobodi, moraju postati bitne u svojoj biti. Samosvest deluje samo kao pojedinačna, kao individua. Zato je delo uvek delo neke individualnosti koja se u njemu odelotvoruje.. Ali to delo je za drugu individualnost tuđa zbilja. Zbivanje života odigrava se u »međusobnosti različitih individua«, odnosno kao razračunavanje pojedinačnih individua. To razračunavanje je uvek »između individuuma i općenitosti«.

Kako Markuze razume Hegelovu parabolu o gospodaru i slugi? Odnos gospodstva i sluganstva (ili rada) jeste, po njemu, opšti medij i »supstancija«, sredina između »jednostavnog čistog ja« i »čiste predmetnosti ili stvarstvenosti«. U ovom odnosu (radu) već je sadržano sve što im u svesti prethodi (osetilna izvesnost, opažaj, razum).[1] Temeljno određenje je tu pojam *čina* — živo jedinstvo znanja i delovanja: pri čemu znanje znači svest vlastitosti, a delovanje stvarno zbivanje

[1] Đ. Lukač je u svojim poslednjim radovima takođe isticao da se rad, odnosno materijalno-proizvodni rad, javlja kao model ukupne ljudske prakse jer u osnovi sadrži sve elemente celovite ljudske prakse.

Digitized by Google

vlastitosti. Čin je zapravo bitno *promena* i *proizvođenje*.

Rad sluge »obrazuje« i »formira« stvarstvenost (obrađeni predmet postoji u »formi« koju mu je dao sluga radeći), dok požuda gospodara koji uživa (samo traži stvar) dovodi je do iščezavanja (str. 255). Rad sluge je, viđen s njegove strane, negativan jer ispunjava požudu gospodara. Gospodar je između svoje požude i stvari umetnuo slugu. On je sa stvarima povezan samo putem posredovanja sluge. Dakle, za gospodara predmete požude obrazuje jedna druga samosvest. Gospodar se zadovoljava u uživanju stvari. Time što podređuje predmete gospodar je podredio i slugu. Ali time je priznao slugu — on nije više usmeren na njegovo uništenje, nego je upućen na njega. No to je priznavanje »jednostrano i nejednako«. Gospodar još nije priznao slugu kao *samostalni bitak* za sebe u njegovoj bitnosti. Sluga je za gospodara bitan samo u njegovoj nesamostalnosti i nebitnosti. Međutim, u pozitivnom svojstvu rada postoji kod Hegela sluganstvo kao samosvest bitna za sebe, dakle, kao sloboda. Kao u sebi potisnuta svest ono će ući u sebe i preokrenuće se u istinitu samostalnost. Upravo u *njegovoj krajnjoj neslobodi* sluga će doživeti apsolutnu slobodu u odnosu na biće, doživeće istinu čiste negativnosti i bitka za sebe (str. 252).

Za Markuzea odlučno postignuće odnosa gospodstva i sluganstva nalazi se u oživljavanju predmetnog sveta. U »radu« je predmetima oduzeto čisto svojstvo stvari. Kao prerađeni postaju oni čiste forme života, te samo kao takvi shvaćeni od strane samosvesti. Proces »rada« jeste konkretno određenje onog slamanja opredmećenja koje je Hegel odredio kao temeljni oblik života. Ono se zbiva putem samosvesti koja živi bitno u opredmećenju, koja je bitno nesamostalna svest: putem sluge. S druge strane, bitak sluge je od početka određen s obzirom na njegovo odnošenje prema sopstvenoj predmetnosti. Svest sluge povezana je samostalnim bitkom ili sa stvarnošću. Od te stvarstvenosti sluga se ne može odvojiti: on se ne može osloboditi stvari ni na koji način. On jeste to putem stvari koje ima, odnosno nema. Sluga ne može »savladati« stvari, one su moći nekog drugog njemu nasuprot. On ne može ni »uništiti« — samo ih obrađuje za nekog drugog.

Delo nastaje kao individualno, ali se održava kao zajednica. Delo se pokazuje opštim jer na njemu sudeluju drugi.

Hegel kaže da je delovanje nastajanje duha kao svesti. Rad je temeljno odnošenje samosvesti prema stvarstvenosti. Delo je ono što individualnost oživotvoruje, ono u čemu se ona predstavlja i potvrđuje i sebe istovremeno čini opštim. U radu je, takođe, predmetima oduzeto čisto svojstvo prirode jer kao prerađeni postaju oni forme života. Zato Markuze uverava da Hegelu zapravo lebdi pred očima bitak života, uprkos orijentaciji na ideju znanja. On to pokazuje činjenicom da se ozbiljenje umske samosvesti završava u činu konkretnog »jedan za drugog« i »jedan spram drugog«, a ne u »čistom znanju« (str. 260—261). Život je »medij i supstancija bića«, a on se konstituiše u činu koji preokreće i menja. Samo prvi način toga određen je kao *rad*. Rad pretpostavlja odlučno priznavanje drugih, oblika samosvesti. Tako subjekt zbivanja života nisu opstojeće individue, nego jedinstvo kojem se individue podređuju priznavajući ga.

Hegel je našao da je narod konkretna opštost, jer on nije iznad ili izvan pojedinca, nego je u njihovom činu i u njihovom delu. S pojmom slobodnog naroda on zapravo zaključuje stvarnost umske samosvesti. »Pojam ozbiljenja samosvjesnog uma ima, u stvari, u životu nekog naroda... svoj dovršeni realitet, stoga je u slobodnom narodu uistini ozbiljen um« (str. 263).

*

Markuze nalazi da kod Hegela, uprkos orijentaciji na bitak života, njegova filozofija smera na

Digitized by Google

ideju jednog apsolutnog, a time i nepovesnog znanja, odnosno samozatvaranja sistema. Jer, kako je on u *Umu i revoluciji* objašnjavao razloge zatvaranja Hegelovog sistema, taj sistem se naprosto zbog orijentacije na apsolutno znanje »sam zatvorio«[2]. Time se i ideja povesnosti vidljivo potiskuje. Markuze tako svoju neodlučnost u određenju Hegelove osnovne intencije razrešava konstatovanjem dvojnosti Hegelove filozofije: tendencije zaustavljanja povesnosti i tendencije održanja povesnosti. Prvu tendenciju određuje ideja apsolutnog znanja, a drugu pojam bitka života. Zato on uverava da bi tok *Fenomenologije* mogao biti raščlanjen na povest života i povest duha. Povest života je stvarnost koja je ponovno zbivanje između bitka za sebe i bitka za drugo. Povest duha je ispunjenje sebe kao »sav realitet«.

Prema Markuzeovoj interpretaciji, moglo bi se reći da pojam života može da opravda Marksovo i Engelsovo materijalističko i istorijsko čitanje Hegela i Lenjinovo zalaganje za osnivanje »društva materijalističkih prijatelja Hegelove filozofije«. S druge strane, ovde se najbolje pokazuje kako Hegel bitnu filozofsku energiju troši na razumevanje čovekovog sveta i kako to razumevanje može voditi, i, štaviše, nužno vodi u materijalističko razumevanje istorije. Iz analize pojma života neposredno se nameće veza između sadržaja ove kategorije i kategorije prakse. Nekoliko slojeva pojma života na to nužno upućuje: život — jedinstvo subjekta i objekta, uslov saznanja, individualizacije, odnos ja i predmetnosti itd.

Ratko Nešković

[2] I Marks je laž Hegelovog sistema ili zatvaranje sistema izveo iz laži polaznog principa, naime, iz upućenosti na apsolutno znanje, a ne na nužno izmenjivu stvarnost.

Digitized by Google

Digitized by Google

Registar
za 1984. godinu

	Broj	Strana
ALEKSIĆ Jordan:		
»Omladinske revolucije« stilova života	11	1603
BAJT Aleksandar:		
»Realne kamate« i kursne razlike	5	674
BAKARIĆ Vladimir:		
Što je to dohodak	1	3
BALTIĆ Milutin:		
Aktualni problemi u ostvarivanju ekonomske stabilizacije	6	775
BERNIK Ivan:		
Društvene nejednakosti u socijalizmu	5	743
BUDISAVLJEVIĆ Čedomir:		
Socijalni efekti porezne politike	9	1299
CVJETIĆANIN V. — ŽIVKOVIĆ B:		
Osnovna pitanja našeg agrarnog razvoja	3	448

Digitized by Google

	Broj	Strana
ĆULAFIĆ Dobroslav:		
Budislav Šoškić	7—8	1167
DADIĆ Juraj:		
Temeljni preduvjeti za funkcioniranje deviznog sistema	9	1278
DOKTUR Kažimież:		
Kriza u Poljskoj, njeni izvori, tok i posledice	11	1661
DOZET Dušan:		
Jugoslovenski pogledi na rat i vojnu silu	12	1713
DRAKUL Lazar:		
Neki problemi sistema i politike cena	6	869
DRAŠKOVIĆ Dragomir:		
Socijalistički savez i masovna politička inicijativa	4	494
Pluralizam ideja — pretpostavka društvenog napretka	7—8	1058
DRENJANIN Milorad:		
Robna proizvodnja socijalističkog samoupravljanja i način proizvodnje samoupravno udruženog rada	1	115
DRETAR Tomislav:		
Konceptualizacija kulture u programima Saveza komunista Jugoslavije	6	917
ĐUKIĆ Mirjana:		
Socijalizam i mir	11	1672
ĐUKIĆ Ranko:		
Delegatski sistem i stvarni subjekti odlučivanja	9	1324
GAGIĆ Sreten:		
O otuđenju i tržištu umetnosti u savremenom svetu	4	569
HADŽI VASILEVA Jokica:		
Marks, socijalizam i Afrika	3	423
HRISTOV Aleksandar:		
Konstituisanje Makedonije kao državno-pravnog subjekta u jugoslovenskoj federaciji	11	1577

Digitized by Google

	Broj	Strana
IDEJNI PLURALIZAM, PLURALIZAM SAMOUPRAVNIH INTERESA I POLITIČKI PLURALIZAM (okrugli sto održan u Beogradu 9. maja 1984)	7—8	1043
JAKŠIĆ Miomir:		
Teorija načina proizvodnje i promene u međunarodnim ekonomskim odnosima	1	138
Kritika monetarizma	9	1262
JEKAUC Anton:		
SKJ i razvoj proizvodnih snaga	7—8	1000
JELČIĆ Barbara:		
Socijalni efekti porezne politike	12	1848
JOVANOVIĆ Mile:		
O nekim pitanjima istorijskog interesa radničke klase	7—8	1160
JUGOSLOVENSKO-POLJSKI RAZGOVORI O SOCIJALISTIČKOM SAMOUPRAVLJANJU	12	1866
JULIJUS Đuka:		
Lekcije iz Grenade	4	590
KARAHASAN Mustafa:		
Svedočanstvo teške i velike borbe jednog naroda	1	152
KARDELJ Edvard:		
Cene i zakon vrednosti	2	185
KIĆOVIĆ Božidar:		
Glavni pravci akcije nesvrstanih	10	1497
KIRINČIĆ Miroslav:		
Osnovna organizacija udruženog rada i mjesna zajednica	2	244
KOMŠIĆ Jovan:		
Problemi samoupravnog pluralizma i uloga subjektivnog faktora	7—8	1085
KORAĆ Miladin:		
Branko Horvat: »Politička ekonomija socijalizma«	10	1504
KOPRIVNJAK Vjekoslav:		
Korijeni pluralizma u nas	7—8	1118
KOVAČ Oskar:		
Spoljni činioci i politika cena	6	893
KOŽUL Franjo:		
Povijesno značenje prve decenije u razvoju samoupravljanja	1	44

Digitized by Google

	Broj	Strana
KRISTAN Ivan:		
Delegatski sistem na ravni federacije	3	404
KURPEJOVIĆ Avdul:		
Položaj privredno nedovoljno razvijenih u uslovima stabilizacije	2	255
MACIĆ Bećir:		
Samoupravno sporazumijevanje i demokratski pluralizam samoupravnih interesa	7—8	1146
MAKSIMOVIĆ Slobodan:		
Potreban je kompleksniji pristup problematici cijena	6	842
MALESKA Mirjana:		
Pluralizam interesa i demokratizacija društva	7—8	1114
MARKOVIĆ Milenko:		
Integralni smisao jugoslovenske socijalističke revolucije	2	217
MARKOVIĆ Živko:		
Moral u samoupravnom društvu i raspodela prema radu	2	264
MARSENIĆ V. Dragutin:		
Aktuelne teškoće i perspektive razvoja naše privrede	1	71
MEDIĆ Đuro:		
Lenjinova teorija o pretvaranju buržoaske u socijalističku revoluciju	12	1735
MILATOVIĆ Veljko:		
Tendencije i uslovi snaženja institucionalne demokratije u Latinskoj Americi	5	753
MINIĆ Miloš:		
Jugoslovenski federalizam i Moša Pijade	3	352
MUHIĆ Fuad:		
O jednom vidu osporavanja lenjinizma	4	536
Institucionalni pluralizam i grupe za pritisak	7—8	1066
NIČIĆ Jovan:		
Radna disciplina	4	579
NIKOLIŠ Dušan:		
Direktna ulaganja kapitala — ekonomski instrument i vid dominacije SAD nad zemljama u razvoju	9	1311

Digitized by Google

	Broj	Strana
NONEVSKI Boris:		
Pozorište između prošlosti i politike	7—8	1180
NOVOSEL Matija:		
Funkcionisanje samoupravnih interesnih zajednica	11	1614
OREŠKOVIĆ Stipe:		
Leszek Kolakowski i filozofija dvorske lude	5	719
PAJVANČIĆ Marijana:		
Izražavanje i usklađivanje samoupravnih interesa u delegaciji	7—8	1134
PAPIĆ Augustin:		
Inostrana prezaduženost zemalja u razvoju	4	467
Ekonomska saradnja zemalja u razvoju u uslovima krize u međunarodnim ekonomskim odnosima	12	1758
PAPIĆ Žarko:		
Kriza etatizma i perspektive samoupravljanja	3	374
PAŠIĆ Najdan:		
Biti na kormilu	10	1382
PERATONER Ervin:		
Radnička literatura ili literatura za radnike?	12	1812
PERIŠIN Ivo:		
Naša nova inflatorna erupcija i stabilizaciona politika	3	309
PEROVIĆ Danilo:		
Odnosi domaćih cena na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu	6	912
PETKOVIĆ Ranko:		
Jugoslavija i susedne zemlje	7—8	1029
Obespravljenost i denacionalizacija delova jugoslovenskih naroda u Albaniji	11	1624
PETROVIĆ Miloje:		
Kako se razgraničiti od građanskog pojma »pluralizma interesa«	7—8	1109
PLETERSKI Janko:		
Istorijski razlozi postojanja SFRJ	1	22
POPOV Sofija:		
Potrebe i mogućnosti efikasne kontrole cena	6	847

Digitized by Google

	Broj	Strana
POPOVIĆ Milan:		
Svet interesa ili fenomenologija politike	12	1836
POZDERAC Hamdija:		
Idejna kretanja i Savez komunista	9	1213
PRIBIĆEVIĆ Ognjen:		
Engels i mirni put u socijalizam	11	1634
PUPOVAC Zoran:		
Način sprovođenja politike cena	6	888
RADENKOVIĆ Dragomir:		
Nesvrstanost iz ugla evrokomunizma	9	1337
RADULOVIĆ Miloš:		
Dispariteti i društvena kontrola cijena	6	898
RAJČAN Ištvan:		
O nacionalnoj ravnopravnosti i aktuelnim pitanjima položaja narodnosti	11	1586
RAKOČEVIĆ Živojin:		
Postupati ili ne postupati po ekonomskim zakonima	6	853
RALIĆ Prvoslav:		
Savez komunista i »omladinsko pitanje« danas	5	703
Interesi se ne mogu usklađivati kompromisima	7—8	1043
RANKOV A. Ivan:		
Bilansne protivrečnosti u poslovanju naših banaka	1	95
Dva lica deviznog bilansa Jugoslavije	10	1437
RATKOVIĆ Radoslav:		
Interes nije bazična kategorija	7—8	1052
RIBARIČ Miha:		
Pluralizam samoupravnih i pluralizam političkih interesa	7—8	1143
RIBIČIĆ Ciril:		
Aktuelni problemi izbora u delegatskom sistemu	10	1396
RIBNIKAR Ivan:		
Finansiranje privrede i inflacija	9	1243
ROŽIČ Marjan:		
Pluralizam samoupravnih interesa i SSRN kao frontno organizovanje subjektivnih snaga	2	231

Digitized by Google

	Broj	Strana
SEKULOVIĆ Aleksandar:		
Leva i druge alternative u Italiji	2	282
SISTEM I POLITIKA CENA (okrugli sto održan u Beogradu 16. aprila 1984)	6	819
SMILJKOVIĆ Radoš:		
Interesi — radnička klasa — organizacije	7—8	1098
SMREČNIK Tomislav:		
O revolucionarnom potencijalu radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama	12	1783
SOKOLOVIĆ Džemal:		
Kapital, razmjena i kooperacija	10	1449
STANOVNIK Janez:		
Politička nezavisnost i ekonomska ravnopravnost	2	199
STIPETIĆ Vladimir:		
Miljokazi na putu razmatranja seljačkog pitanja u Jugoslaviji	4	506
STOJANOVIĆ Miroslav:		
Koliko smo spremni za reforme	2	275
Opštepartijska debata o ulozi Saveza komunista	7—8	993
SUSURI Hazër:		
O zapošljavanju žena u SAP Kosovo	3	436
ŠOŠKIĆ Branislav:		
Putevi izlaska iz ekonomske krize	11	1545
ŠTAJNER Egon:		
O otvorenim problemima sistema i politike cena	6	819
ŠUKOVIĆ Mijat:		
Podizanje kvaliteta prava i učvršćivanje ustavnosti i zakonitosti	7—8	1016
Jugoslovensko zajedništvo danas	11	1565
ŠUVAR Stipe:		
Sloboda misli — da, ideološki i politički pluralizam — ne	7—8	1125
TOMIĆ T. Stojan:		
Titov doprinos teoriji i praksi Partije	10	1369

Digitized by Google

	Broj	Strana
TRKLJA Milivoje:		
Doprinosi za društvene delatnosti i rast cena	6	860
UGRICA Kosta:		
Je li socijalizam društvo nejednakosti i kako se odnositi prema nejednakostima	11	1652
VOJNIĆ Dragomir:		
Idejno-teorijske osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije	5	645
VRHUNEC Marko:		
Strategija — efikasno sredstvo upravljanja	11	1594
VUJAČIĆ Milivoje:		
Uzroci i posledice neracionalnih i promašenih investicija	10	1411
VUJČIĆ Vladimir:		
O suštini samoupravne demokracije	10	1468
VUKOVIĆ Branislav:		
Neke osobenosti i značaj nacionalnog pitanja u zemljama u razvoju	4	556
ŽARKOVIĆ Dragoje:		
Državno-socijalistički privredni sistem	3	390
O uzrocima galopirajuće inflacije u nas	6	832
Ekonomska logika i socijalistička privreda	9	1230
ŽARKOVIĆ Vidoje:		
SKJ u borbi za socijalističko samoupravljanje	5	623
ŽDIARA Borislav:		
Cene: da li se razumemo?	6	906
PRIKAZI KNJIGA I ČASOPISA		
BIĆANIĆ Nikola:		
Basil Davidson: SOE između četnika i partizana	9	1364

Digitized by Google

	Broj	Strana
BOŽIĆ Nemanja:		
Dr Žarko Papić: Samoupravljanje i nacija	11	1702
BUTORAC Franjo:		
François Mitterand: Ovdje i sada (Razgovori s Guyjem Glaisseom)	5	767
GENGLE Franc:		
Enver Redžić: Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918—1941)	6	978
DAŠIĆ Miomir:		
Blažo Jovanović: Izabrani radovi	2	297
DOMAZET Mladen:		
Miloš Minić: Doprinos Jugoslavije i SKJ borbi za nove odnose u svetu	4	610
DŽUVEROVIĆ Borisav:		
Dušan Ičević: Nacionalna kultura i kultura nacije	12	1884
KECMANOVIĆ I. Nenad:		
Predrag Radenović: Uvod u marksizam	9	1362
KOLUNDŽIJA Branka:		
Žarko Jovanović: KPJ prema seljaštvu 1919—1941.	9	1356
KONSTANTINOVIĆ Gordana:		
Drugi izveštaj Brantove komisije	7—8	1199
KOROŠIĆ Marijan:		
Janez Prašnikar: Teorija i praksa organizacije udruženog rada	1	173
KUKIĆ Đuro — TOMIĆ Danilo:		
Prof. dr Radmila Stojanović: Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu	10	1531
LEVI—JAKŠIĆ Maja:		
Dr Novak Josipović: Racionalizacija tehnologije i organizacije rada	4	616

Digitized by Google

	Broj	Strana
MARKOVIĆ Živko:		
Dr Ivo Burić: Udruženi rad i minuli rad	10	1536
MEDOJEVIĆ Branko:		
Božidar Cerović: Ekonomija samoupravljača	2	302
MESIHOVIĆ Nijaz:		
Mitar Miljanović: Na putevima savremenog socijalizma	7—8	1195
MUHIĆ Fuad:		
Ćazim Sadiković: Predstavljanje i samoupravljanje	2	300
Franjo Kožul: Savremena društvena kretanja na selu	6	983
NAGRADIĆ Slobodan:		
Dr Muhamed Kešetović: Klasno i nacionalno — između prošlosti i budućnosti	4	612
Radovan Samardžić: Religija i položaj verskih zajednica u SFRJ	9	1359
NEŠKOVIĆ Ratko:		
Karel Kosik: Dijalektika krize	1	177
Herbert Markuze: Hegelova ontologija i teorija povesnosti	12	1891
NONEVSKI Boris:		
Dragoljub K. Budimovski: Makedoncite vo Albanija	3	460
PAVLOVIĆ Milovan:		
Dr Žarko Papić: Samoupravno planiranje	1	167
PETKOVIĆ S. Časlav:		
Prof. dr Dragutin V. Marsenić: Samoupravljanje i privredni razvoj	11	1705
PETKOVIĆ Ranko:		
Dr Radovan Vukadinović: Hladni rat i Evropa	5	764
POPOVIĆ Čedomir:		
Vasa Čubrilović: Istorija političke misli u Srbiji XIX veka	1	163
SAVIĆ D. Momčilo:		
Mustafa Karahasan: Odbrani trudovi	10	1539

Digitized by Google

	Broj	Strana
SIMIĆ Predrag:		
Ma Hong: New Strategy for China's Economy (Nova strategija kineske privrede)	7—8	1204
STAJIĆ Dubravka:		
Dr Radoš Smiljković: Stranke i politika	3	456
Uporedni politički sistemi — Zbornik radova	6	985
Gojko Stanič: Razvoj Marksove i Engelsove teorije partije	11	1694
STEINBAUER Vera:		
Miloš Nikolić: Marksizam i samoupravljanje	12	1888
ŠIMIĆ T. Stjepan:		
Vojin Simeunović: Između svijesti i čina	7—8	1197
VUČKOVIĆ Čedomir:		
Dr Vladimir Bakarić: Josip Broz Tito	7—8	1190
VUKOVIĆ Đ. Radovan:		
Dr Milica Kostić: Sistem i politika raspodjele poslije reforme	3	453
ZGODIĆ Esad:		
Dr Nijaz Duraković: Aktuelnost Lenjinove misli o nacionalnom pitanju	11	1698
ŽIVKOVIĆ Dragić:		
Prof. dr Petar Marković — dr Jovan Bukorović — Bogdan Svrkota: Proizvodnja i agrarna politika (Jugoslavija, zemlje Evrope, SAD i Kanada)	5	760
ŽIVOTIĆ Radomir:		
Mihailo Bjelica: Štampa i društvo — istraživanje istorije novinarstva	4	618

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

27

CENA 90.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7485